

მ ს ს ე თ ა

არქეოლოგიური კვლევა-ძიების შედეგები

ტომი I

„მეცნიერება“
თბილისი
1955

მცხეთისა და მისი მიდამოების ისტორიულ-არქეოლოგიურ მკვლთა მოკლე მიმოხილვა

საქართველოს ძველი დედაქალაქის მცხეთისა და მისი მიდამოების (ტაბ. XV—XVII) მიწისქვეშა ძეგლებმა არქეოლოგების ურადლება მიიპყრეს გასული საუკუნის 70-იანი წლებიდან.

ეს გამოწვეული იყო იმით, რომ საქართველოს სამხედრო გზის ტრასის შესაცვლელად მიწის მუშაობის დროს, 1867 წელს, ნასოფლარ მუსათგვერდს ქვემოთ, მტკვრის ვიწრობაში აღმოჩნდა ახალი წელთაღრიცხვის 75 წლის ბერძნულწარწერისანი სტელა¹, ხოლო მომდევნო წლებში სამთავროს მინდორზე და ბებრისციხის მასლობლად თავი იჩინა ძველმა სამარხებმა. ამას მალე თან მოჰყვა სამთავროში არქეოლოგიური თხრის წარმოება რამდენიმე წლის განმავლობაში, ფრ. ბ ა ი ე რ ნ ი ს ხელმძღვანელობით. 1890 წელს მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე ბაგინეთში, ე. თ ა ე ა ი შ ვ ი ლ ი ს ზედამხედველობით ჩატარდა საცდელი თხრა [358; 359], ხოლო 1902 წელს იმავე ე. თ ა ე ა ი შ ვ ი ლ მ ა გათხარა და შეისწავლა ნაუთსადენთან აღმოჩენილი სამარხები [1; 205]. არმაზისხევის შესართავთან მდებარე მინდორს არქეოლოგის წერაქვი არ მიჰკარებია 1937 წლამდე, მიუხედავად იმისა, რომ ცნობები ზოგიერთი შემთხვევითი აღმოჩენის შესახებ 1919 წლიდან მაინც უკვე მოიპოვებოდა². 1928 წელს არმაზისხევიან მიწის მუშაობის დროს აღმოჩენილა ორფერდასახურავიანი სამარხი, რომლის შესახებ ცნობას სათანადო სამეცნიერო დაწესებულებამდე—საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმამდე—გვიან მოუღწევია;

¹ ამ წარწერის უახლესი გამოცემა და ლიტერატურა მის შესახებ იხ. [357]. ადრინდელ ნაშრომებში წარწერიანი ქვის ადგილსაბოვნელი სხვადასხვანაირად არის განსაზღვრული, მაგრამ მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობის შედეგად (1938 და 1948 წწ.) შეიძლება დადგენილად ჩაითვალოს, რომ სტელა აღმოჩენილა რკინიგზის სადგ. ზაპსთან ახლახან აგებული დიდი ხიდის მასლობლად, მარჯვენა ნაპირზე.

² იგულისხმება შეუთქმელებელი ცნობა არმაზისხევიან მთლიანი ქვისკან გამოთლილი სარკოფაგის აღმოჩენის შესახებ [104, გვ. 7].

ნივთები დაკარგულა და პროფ. გ. ნიორაძის მიერ ამ შემთხვევასთან დაკავშირებით განზრახული შესამოწმებელი გათხრაც ვერ განხორციელებულა¹.

არმაზისხევიან არქეოლოგიური კვლევა-ძიება დაიწყო 1937 წელს. სათანადო ღონისძიებათა განხორციელება შესაძლოა შეიქნა მას შემდეგ, რაც სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის სისტემაში, უოფ. კ ა ვ კ ა ს ი ს მ ც რ ა დ ნ ე ბ ი ს ი ნ ს ტ რ ი უ ტ ი ს ბ ა ხ ა ზ ე შეიქმნა ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტი („ენიმკი“), რომელსაც სათავეში ჩაუდგა აწ განსვენებული აკად. ს. ჯ ა ნ ა შ ვ ი ა ლ ი.

სადღეისოდ არმაზისხევის შესართავთან ჩატარებული არქეოლოგიური თხრის 8 კამპანია, რის შედეგადაც დაწერილებით არის გამოკვლეული თითქმის 1 ჰექტარი ფართობი (იხ. გვეზე). ამ მცირე მინდორზე გამოვლენილი მირითადი ძეგლების სწორებას ექცევა საკმაოდ ფართო ფარგლებში—ას. წ. პირველი საუკუნეებიდან შუა საუკუნეებამდე, მაგრამ არის გაცლებით უფრო ადრინდელი ნაშთებიც—ენეოლითისა და ბრინჯაოს ხანისა. ძალიან ხშირად ვხვდებით სხვადასხვა დროის ძეგლთა ერთიმეორეში შეჭრას და ერთის მიერ მეორის დაზიანება-მოსპობას, რაც სტრატოგრაფიულ თანამიმდევრობას საგრძნობლად არღვევს და სურათს ართულებს.

ქვემოთ, სათანადო ადგილას, მოთხრობილია აქ წარმოებული მუშაობის უოველწლიური მიმდინარეობა-შედეგები. მანამდე კი საჭიროდ მიგვაჩნია მოკლედ მაინც დაგვასანიათოთ ჯერ ის გეოგრაფიული, ხოლო შემდეგ ისტორიულ-არქეოლოგიური გარემო, რომლებშიც ეს ძეგლებია მოქცეული.

არქეოლოგიური თხრა წარმოება არმაზისხევის შესართავთან, მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე, მის ერთ-ერთ ვიწრობაში,

¹ განსვ. გ. ნიორაძის სიტყვიერი ცნობა.
² იხ. [233].

როსელიც რეინიგის სადგ. ბეკვიდან სადგ. მესუამდე გრძელდება. 6-7 კმ მანძილზე და რომელსაც ქმნის მტკვარსე სამსრუიდან მომდგარი თრიალეთის ქედის მოამბალი შტო და ჩრდილოეთიდან მომდგარი სარკინეთის, ხსლტბის ანუ თხოთის ქედის არა ნაკლებ მაღალი მთები (ტაბ. XVII.1). თრიალეთის ქედის ამ შტოს სწავებლას ქედი ეწოდება [110, გვ. 259]. სოლო ამ უკანასკნელის ერთ-ერთ გამონაკლისს, რომელიდანაც იწყებს დენას არმაზისსევცი და კარნისსევცი — დიდარი¹. ეს სევცი ერთი ჩრდილოეთისაკენ, სოლო მეორე აღმოსავლეთისაკენ მიემართება და მტკვარს ერთვის, არმაზისსევი (არმაზის წყალი, არმაზის დედე) წყალმცირეა, მაგრამ მალე ღრმად ჩაქრილი. მის კალაპოტს მეტწილად მიჰქვია, განიპილი მკვიდრი ქანები შეადგენს, სოლო ალაგ-ალაგ დიდრონი ლოდები და ღორღნარი. სევი თითქმის მოლიანად ჰალეოგენის. უფრო ზუსტად, ეოცენის გულკანოგენს წყებაში, მასიურ-კლდოვან, ტუფოგენ ქვიშაქვიში შოფინება და მხოლოდ მის შუა ნაწილშია გემოქმედებული ჰალეოგენის ფლიორი ქანები, ე. ი. შედარებით თხელრეგებრივი და რბილი თისა-ფიქლებისა და ქვისაქვების მორიგება [142: 143]. მორფოლოგიურად ეს კლდეები თითქმის სვეის შესართავთან თავსებ და მდინარეული ტერასის ვაკეს უთმობს ადგილს, მაგრამ სტრატოგრაფიულად იგივე წყება მტკვარგალმავე ვრცელდება და მის სარკინეთის ქედის ჩრდილო ციცაბო კალთის მნიშვნელოვანი სიმაღლე უკავია. შემდეგ კი, მტკვარს გასწვრივ მიმავალ ტექტონიკური რღვევის ხაზს ჩრდილოეთით, მას ესება გეოლოგიურად გაცვლებით უფრო ახალგაზრდა, მიოცენური და მიოპლიოცენური ნალექები. სხვათა შორის, მიოცენური (მეტწილად სარმატული) ქანებითაა აგებული არაგვის თუ მტკვარის ტერასებით დაუკებელი, დაფარდებული მალღობები [143], რომლებზედაც ერთ დროს სოფელი კოდაშის ეუფილა გემენებული და რომელნიც სამთავროს მინდორს დაჭურებენ დასავლეთიდან.

სემოლინიზულ ვიწრობში მტკვარს რამდენსამე ადგილას — მეტწილად მარჯვენა ნაპირზე — დაუტოვებია მოგარბო და საკმაოდ ფართო ტერასები. ბეკვიდან მცესობამდე სამი ასუი მოზრდილი ტერასა დაითვლება. ზოგადად ეს სწორედ ის ჰიფსომეტრიული დონეა, რომელზედაც ქართლ-იმერეთის მეული მარაგზა (ამჟამად მხოლოდ რაიონთაშორის გზა) მიემართება და რომელზედაც (ცოტა უფრო მაღლა, სამსრეთით) შემდეგ რეინიგზა გაუკნლილი. ალაგ-ალაგ არის უფრო ახალი, ათიოდე მეტრით დაბლა მდებარე ტერასებიც.

არმაზისსევი მტკვართან შერთვისას ჰკეოს ამ სამთაგან შუა ტერასას, რომელსაც ჩვენ არმაზისსევის ტერასას ვუწოდებთ. დიდი ადრებისას სემა საკმაოდ მფოთიანი მოგარდნა იცის და ზოგჯერ დიდ ლოდებსაც კი მოაკორებს. სვეს კალმა-გამოღმა, საკმაოდ დიდ მანძილზე მღიერ დარღვეულია მტკვარის ტერასის ალუვიური ხსიათი და გემრცელებულია სვეისეული, უსწორმასწოროდ განლაგებული და არაერთგვაროვანი, მეტწილად ღორღნარი ნალექები.

¹ რუსულ რუკებზე «Гора Дуна». ასევე წერს ლ. მელიქსეთაბეგის [103, გვ. 10 და 28].

ამასთანავე, ტერასის აგებულებაში საქმაოდ დიდ როლს თამაშობს უშუალოდ კლდოვანი ფერდობებიდან ჩამოსატანი დელუვიური ნალექები.

არმაზისსევის ტერასას (ტაბ. XXVII) წავგრძელებული, შუაში გაფართოებული, რამდენადაც სამკუთსოვანი მოყვანილობა აქვს. მისი უდიდესი სიგანე 125 მ უდრის, უმცროსი — 25 მ. სვეს აღმოსავლეთით იგი 130 მ სიგრძეა, სოლო დასავლეთით — 320 მ. მისი ზედაპირი წარმოადგენს მტკვარსაკენ ოდნავ დასრილ ვაკეს. მდინარის თანამედროვე კალაპოტიდან ტერასა 14—15 მ სიმაღლეზე მდებარეობს. მასზე უფრო დაბლა, სვეს აღმოსავლეთით, 3—4 მ სიმაღლეზე, მტკვარს გაუყვება 420 მ სიგრძე და 50-ოდე მეტრის სიგანე, უფრო ახალგაზრდა ტერასა.

ტერასის ის ნაწილი, რომელიც სვეს დასავლეთით მდებარეობს, ტუიან-მუქიანია და ამ მხრივ იგი თითქმის არ გამოირჩევა რეინიგის სამსრეთით მდებარე ფერდობისაგან. მისი მნიშვნელოვანი ნაწილი, რომელზედაც სახლი და ბაღია გემენებული, წყაროს მასლობლად, 1941 წლიდან უკირავს იე. ჯავახიშვილის დასვლობის ინსტორიის ინსტრუქტორ, როგორც მცესეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ბაზა. სვეს აღმოსავლეთით მდებარე ნაწილი კი თითქმის მთლად თავისუფალია ტუისაგან. იგი დიდხანს წარმოადგენდა საყანე, სახანე-სათეს ადგილს და 1930-იან წლებშიც კი მცესეთის კოლმეურნეობას ეკუთვნოდა (ტაბ. XXVII, 1); მხოლოდ 1936 წლიდან დაიწყო ამ ადგილის დასახლება.

საერთოდ სადგ. მცესეთის დასავლეთით, ციცაბო-კლდოვან ფერდობებს გასწვრივ მდებარე უბანი საკმაოდ კარგ საზღესულო ავარაკად ითვლება. ამას ხელს უწყობს ტერასების მაღლა მდებარეობა მდინარის დონესთან შედარებით, სიმშრალე, ცივი და ხალი წყაროს წყლები, სარწყავად და საბანაოდ გამოისადგევი სვეის წყალი და, რაც მთავარია, ფერდობების დაბურვლობა სმირი, კარგად დაცული ტუით. ეს ტუე საგრძნობლად ასწავებს ამ უბნის ჰავას საკუთრივ მცესეთის სროკებისა და მდინარისპირა, ჰობიანი ადგილების ჰვისაგან.

ამ მხრივ სევებზე უფრო ხელსაყრელია არმაზისსევი, სადაც, ცისე-მონასტრის ირგვლივ და თვით ტუემიც, თავის დროზე საკმაოდ სმირი მოსახლეობა ეუფილა. განსაკუთრებით ითქმის ეს სვეის შესართავთან მდებარე, უმთო აღწერილ ტერასაზე. აქ, როგორც უმთო, ტუე თითქმის უშუალოდ მტკვარამდე ჩამოდის, ფართობიც ვრცელია და ამასთანავე მოიპოვება საუკეთესო წყაროები, რომელთაც მიუღეს რაიონში აქეთ სახელი განთქმული. შესამლებელია, ამ წყაროების წყლის ღირსებასაც მიეწერებოდეს და ხალსურ ეტიმოლოგიას წარმოადგენდეს არმაზისსევის სინონიმიური სახელწოდება „არმაზის წყალი—აღმასის წყალი“, რასაც, თუნდაც, ცნობილ „არსენას ლექსში“ ვხვდებით [206].

¹ რამდენიმე თბილისელმა ინჟინრმა ზედა ტერასის აღმოსავლეთ ნახევარზე ავარაკები გაიწერა, სოლო მკვდა ტერასაზე, ხეხილს ვარდა, ვახუე ჩაყარა, ცნობილი ქართველი ავრონიმის, საქ. მუნ. აკადემიის წამდ. წყაროს, აწ განსე. პროფ. ს. ჩოლოყაშვილის კონსულტაციითა და მის მიერვე შერჩეული ჯიშებით. ვახუეს და ხეხილმაც საესებით ივარდა და, ცხადია, ეს ადგილი ძველდაც შესაფერი იქნებოდა საამისოდ.

სწორედ აქ, ამ მძევნიერ ადგილას დამკვიდრებულან ახ. წ. ჰირველ საუკუნეებში ქართლის მეფის პიტიახმები ახუ ერისთავები, რომელთა შესახებ ქვემოთ გრცლად გვიქნება საუბარი. მაგრამ კარგ ბუნებრივ პირობებთან ერთად უთუოდ არსებითი მნიშვნელობა ჰქონდა არმაზისსევის მღერაობას მტკვრის სტრატეგიულად მარჯვე ვიწრობაში, რომელიც ქართლის მეფეი დედაქალაქის, მცხეთის დასავლეთის ბუნებრივ კარს წარმოადგენდა. წერილობითი წყაროები და მათი დამადასტურებელი არქეოლოგიური ძეგლები მოწმობს, რომ ეს ვიწრობი ამასთანავე ციხე-სიმაგრეებით ჩაუკეტათ.

არმაზისსევის აღმოსავლეთით მდებარე ველი, სადაც აღმოჩნდა ქართლის მეფის ერისთავთა სამარხები, ნაგებობათა ნანგრევები და უფრო გვიანი ხანის სხვადასხვა ძეგლები, წარმოადგენს თითქმის სავსებით სწორ ვაკეს, რომელიც ქვედა ტერასაში მეტ-ნაკლებად ციფაბო კბოფან მუშავებით გადადის. თხრის დაწყებაზე ამ ველზე აქა-იქ იყო მძევის, მიწის, ჯაგ-რცხილისა და ტანმორჩილი ნეკრისხლის ბუქნარი, რაც საერთოდ ახასიათებს განისილ ტყეს. ველის იმ ნაწილში, სადაც შემდგომ ნაგებობათა ნაშთები გამოვლინდა, რამდენიმე მცირე შემადგება მოჩანდა; სამსრეთ-დასავლეთი უბანზე, მარჯვნივ ჰირას კი საკმაოდ ღრმა და ფართო ორმოები და მათგან ამოღებული, უკვე კორდით დაფარული და ნარ-ეკლით შემოსილი მიწის ბეჭობები იყო.

თუ გავითვალისწინებთ იმ გარემოებას, რომ რვეოლუციამდე ამ მიწოდორს, თანახმად ადგილობრივ მოსახლეთაგან შეკრებილი ცნობებისა, მეგველები სწავდნენ და მათ სარ-კამეისთავის ბაგებიც ჰქონდათ გამართული, ზემოდანმწული ორმოებისა და ბეჭობების არსებობა ადვილი ახასხნელი იქნება. მეორე მხრივ, არც ისაა გამორიცხული, რომ ამ უბანზე, ჯერ რკინიგზის გაყვანისა და შემდეგ ბაქო-ბათუმის ნავთსადენის მიღების ჩაყრისას, წასწვლდომდნენ მეფე სამარხისა. ასე, მაგალითად, 1912 წელს მიწის მუშაობისას გამოირკვა, რომ ნავთსადენის ერთ-ერთი მილი სასურავსხლიდ ქვისსამარხის კედლებს მორის გადირიდა.

სევის მარცხენა ნაპირზე, ტერასის ფარგლებში, იქ, სადაც ისტორიის ინსტიტუტის სახლი და მამულია, სამარხები ან სხვა რამ არქეოლოგიური ძეგლები ჯერჯერობით არა ჩანს. სამაგიეროდ, 1938 და 1946 წლებში საკმაოდ მრავლად აღმოჩნდა ქვითნაკები სამარხები სახლს ზემოთ, სევის მამე ნაპირზე, ტუანს ფერდობზე, რკინიგზის ლიანდაკს გადაღმა. 1945 წელს, ამ მიდამოების დახვერვისას, აღნიშნულ სამარხთა შორისხლოს, მალა, ახალგაზრდა ტუით დაფარულ ფერდობზე მიკვლეულ იქნა რამდენიმე ნახაზდარი—ქეიტორის ნაგებობათა საპირველისა და კედლის ნაშთები, რომელთა თავზე უკვე მოუწერია ამოსვლა ტუეს.

* * *

არმაზისსევის არქეოლოგიურ ძეგლებს უდიდესი მნიშვნელობა აქვთ ქართული კულტურის ისტორიის შესწავლის თვალსაზრისით. ისინი ამომხეურებულია ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის მიერ, სისტემური და ეტაპიანი თხრით, იმ ამოცანების შესაბამისად, რომლებიც ინს-

ტიტუტის წინაშე მისი სამოყვარებობის დღიდანვე წამოიჭრა. ამ ამოცანათა შორის: საზღვრო ადგილი ეკავა ქართველ ტომებში სახელმწიფოებრიობის ჩასახვისა და განვითარების საკითხის. ცნობილია, რომ საისტორიო წყაროების კრიტიკულმა შესწავლამ და ახალიზმს, ჩუენი ძველი ისტორიის მტკიცედ დაკავშირებამ მასლობელი დასოსავლეთის ჯარე დაწინაურებული ძეგლების ისტორიასთან და ამ სინაოლზე ქართველთა პირველდასოვლისის საკითხის განსილვამ აკად. ს. ვანაძამ მიიქვანა საქართველოში სახელმწიფოებრიობის წარმოშობის, მისი თარიღის ასლებერ გაგებამდე. ამ კვლევას შედეგად წამოკენებულ იქნა მისაზრება, რომ ქართველ ტომებში ჰირველ-ქოფა-თეძურა წუობილების რაკვეა ძლიერ ჯარე დაიწყო— ისე, რომ ძე. წ. ჰირველი საუკუნეებისათვის ჩვენში უკვე არსებობდა მონათმყოფლობური სახელმწიფოებრივი წარმოქმნები [415]. წერილობითი წყაროების ასლებებრივი ახალიზი აქენება საკითხის საქართველოს ძველი დედაქალაქის, მცხეთისა და მისი მიდამოების არქეოლოგიურად შესწავლის შესახებ. აქეთვე უწეოდა ინსტიტუტის მცხეთის მიდამოებში ჯარე აღმოსილი არქეოლოგიური ძეგლთა და მუხაკვესეთა სურათმოდერების ჩინებული ძეგლები. ამიტომ იყო, რომ დიდ არქეოლოგიურ სამუშაოთა ობიექტად დიანასა მცხეთა და მისი მიდამოები, სახელდობრ ტერიტორია, რომელიც ისახლვრება: აღმოსავლეთით რკინიგზის სადა, ზაპისთა, დასავლეთით—მიო-სღვიმე-მეგვის მიდამოებით, ჩრდილოეთით—მუსრანის ველით, სოლო სამსრეთით—საწიქველა-დიდგორის ქვითა. ეს იქნებოდა, ასე ვთქვათ, დიდი მცხეთა და მისი მიდამოები.

ამ ტერიტორიამ მრავლად შემოინახა ქართული მატერიალური კულტურის, სხვადასხვა დროისა და ხანაითის, მიწისზედა თუ მიწისქვეშა ძეგლები.

მტკვრისა და არაგვის შესაყარას, მცხეთის მუგელებში აღმართულია საყავლითა, დიდი ტამარი— სვეტიცხოველი (ტაბ. XVI, XVIII). მის ჩრდილო-დასავლეთით, დაბის განაპირას დგას სამთავროს დედათა მონასტერი (ტაბ. XIX). ქართული მინერალური სუროსმოდერების ეს ორი შესანიშნავი ძეგლი XI საუკუნის ჰირველ ნახევარს ეკუთვნის [310; 109; 212; 213; 214; 86].

სვეტიცხოვლის გაღავნში მიწის თხრისას უპოვინათ (1902 წლამდე) და კავასისი მუხეუმისათვის გადმოვიცათ: თისის 2 კუბო, ადამიანის ძეგლები, მინის 2 ჭურჭლის ნაშთებიც და ვერცხლის ჭურჭლის სასოვანი ურები. ჩანს, ანტიკური დროის სამარხებს წასწვლდომან [95, გვ. 89—90, ს. 2224—2236]. ჭურჭლის ურები სკანდებო წერილშიც არის გამოქვეყნებული [364].

1950 წელს, სვეტიცხოვლის ნაგებობის დაფუძნების ტექნიკური პირობების კვლევისას, ერთ-ერთი სვეტის ბირში აღმოჩნდა არქაული ჩუქურთმით მეგული არქიტექტურული დეტალი, რომელიც ათჯდაპირველ ნაგებობას მიეკუთვნება (151, გვ. 80). მამინე ტამრის მასლობლად მიწის თხრისას აღმოჩნდა დიდი ქვისსამარხი, რომელიც რამდენიმე ჩონჩხი იყო. ამ უკანასკნელთა თან ახლდათ მინის მთელი საძაურები და სწილენების ბურთულა დილები, რომელთა მიხედვითაც სამარხი მუხეოლდურ სანას უნდა მიეკუთვნოს.

სეკრიტისკოვს აღმოსავლეთით, არაგვის მარჯვენა ნაპირზე, ზედა მტკვარ-არაგვის შესართავთან, საღ კლდეზე შემორჩენილია ძველი მცირე საეკლესიო ნანგრევები (ტაბ. XX), რომელთაც ხალხი „ანტიოქსი“ უწოდებს¹ [341; 214].

სეკრიტისკოვს დასავლეთით, დაბის დასაწყისთან დასავლეთ ნანგრევი VI საუკუნის ბაქრა ერთნაწიანი საედრისა, რომელიც „მ. ე. მ. ი. ს. მ. ი. ს.“ სახელით არის ცნობილი [211, გვ. 12].

დაბის ჩრდილოეთით, არაგვის მარჯვენა ნაპირას, მაღალ გორაზე არის ნანგრევები ბებრის ციხისა² („ნაცხორი“; ტაბ. XXI), რომელიც ძველად ჩრდილოეთიდან დაცვულა დედაქალაქს [214].

დაბას და ბებრისკის შესართავს შორის, სამთავროს მინდორზე (ტაბ. XXII, 1) დიდი სანი მიკვლეულია და ითვრება შრავალენიანი სამაროვანი (ტაბ. XXII, 2, 3), რომელიც ეკუთვნის ზერიოას ძე. წ. II სასწლეულის შუა ხანებიდან ახ. წ. VIII—IX საუკუნეებამდე [23]. თანამედროვე მცესის მთელ ტერიტორიაზე და, კერძოდ, დასავლეთულ უბნებშიც შეტად სძირად ჩნდება როგორც ძველი სამაროვანი [211, გვ. 177—183; 311; 409; 5], ისე ძველ ნაგებობათა ნანგრევები, რაც აქ ძველად მჭიდროდ დასავლეთულ ქალაქს გვაგულისხმებინებს.

მცესის მიდამოები საერთოდაც დაუურსულია ისტორიულ-არქეოლოგიური ნაშთებით.

მტკვრის ვიწრობაში, არმაზისხევის დასავლეთით მდებარე ფართო ტერასაზე, სადაც ამჟამად ბაქო-ბათუმის ნავთსადენის ერთ-ერთი სადგური და რკინიგზის ბაქანი „ნავთსადენი“ მდებარეობს, თავის დროზე, ჩანს, აგრეთვე მოზრდილი დასახლებული პუნქტი ყოფილა. ჯერ ე. თაყაიძელმა [1], ხოლო შემდეგ მცესის არქეოლოგიური ექსპედიციის არმაზისხევის რაზმმა (1915 წ.) აქ მრავლად გაოსარეს როგორც ძველი ქვევრები და მენობათა ნანგრევები, ისე სამაროვანი—ადრეული შუა საუკუნეების.

1930 წელს ნავთსადენის ტერიტორიაზე უპოვინათ ითხის ქოანით დაფლული განძი, რომელიც შედგებოდა სასახური, IV—V სს. ვერცხლის მონეტებისაგან. ეს უკანასკნელები დაცულია ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში (ნუმისმატიკის კაბინეტის განაშენიანების ფონდი №1612—1652). 1934 წელს იქვე შემთხვევით აღმოჩენილია ქვისსამარხი, რომელიც შეიცავდა I—III სს. ინვენტარს და მათ შორის გოტარხის მონეტასაც (საქ. მუხ. ისტ.-არქ. განკუთხის კოლექცია № 9—31; 1—12).

ნავთსადენის დასავლეთით, არმაზისხევიდან დასავლეთით 1,5 კმ მანძილზე, ამ უკანასკნელის ჰარაღლურად ჩამოშენებულ ნანგრევებს შორის ახლად აღმოჩენილია ანუ მარტაზის ხევეში ცნო-

¹ გამოთქმულია მოსარება, რომ ეს ძველი, ანტიოქის ეკლესია წარმოადგენს ანტიოქიის კარლისიანის სტეფანწმინდის [104, გვ. 4].

² ზოგიერთი მკვლევარი ბებრისციხეს აიგივებს ძველ წიწმურთან ანუ აქსამორასთან [104, გვ. 8; 103; 207; 208]. სულ სხვაგვარად ამუქებს ამ საკითხს მცესის ექსპედიციის 1953 წლის დაზვერვითი მუშაობის შედეგები [408].

საუბრალებოა აგრეთვე, რომ ბებრისციხის წინ ჩამოშენებულ ბევრ მცესულემა ახალციხის ხევის ურუბლებზე.

ბილია ცალკეული მცირე ნანგრევები თუ სხვაგვარი ნაშთები, ხოლო მის ქვემო ნაწილში რამდენიმე ქვისსამარხია აღმოჩენილი. 1951 წელს, ამ ხევეზე გადებულ რკინიგზის ხიდთან, თავი იჩინა კვიანი ბრინჯაოს ხანის და აგრეთვე უფრო გვიანდელმა სამარხულმა ნივთებმა, რომლებიც დაცულია ს. ჯანაშიას სახ. საქართველოს მუზეუმში (ისტ.-არქ. განკუთხის კოლექცია № 15—51; 1—2).

შემდეგ აღსანიშნავია ციხე დიდი, რომელიც მეტეხის ხევეს აღმოსავლეთით, მაღლობზე მდებარეობს და აგრეთვე სადგ. მეტეხს სამხრეთით, გორაკზე მდებარე ბორის საედარი. ამ უკანასკნელს თან ასლავს უფრო ძველი მეტეხებიც — სამარხები, რომლებშიც, მოსახლეობაში შეკრებილი ცნობების თანახმად, ზოგჯერ ძვირფას ნივთებსაც პოულობდნენ სოფელში.

1944 წელს სადგ. მეტეხს ჩრდილოეთით, მტკვრის ბორის, „ბარგიყარიად“ წოდებულ მინდორზე შემთხვევით აღმოჩნდა ოქროს მინიატურული ქანდაკება (აღაშთანის თუ ღვთაებისა) და აგრეთვე ათიოდე სხვა ნივთი¹. ამასთან დაკავშირებით იქ 1916 წელს საცდელი თხრა ჩატარა და მე. წ. ბოლო საუკუნეებისაღმე მისაკუთრებული რამდენიმე ორმოსამარხი აღმოჩინა მცესის ექსპედიციის არმაზისხევის რაზმმა.

მტკვრის მარცხენა ნაპირზე უნდა აღინიშნოს: შიომღვიმის ცნობილი სამონასტრო კომპლექსი² (ტაბ. XXIII, 1—6) [220]; „გრემელი მინდორი“, სადაც 1916 წელს ექსპედიციის მსუვრავმა ჯგუფმა (ნ. ღამბაშიძე) თითქმის რკინის წარმოების ნიმუშებსა და ნავებობათა საუკუნადღებო ნაშთებს მიაკვლია, ისე რომ შესაძლოა გასდა ქართული წარმოების „ქალაქ სარკინის“ ნანგრევთა შესახებ საუბარი [67]; კალოუზის ფრესკებიანი საედარი და კოშკის ნანგრევი (ტაბ. XXIV, 3—4); კოდანის მ. საედარი (ტაბ. XXIV, 1—2), ნასახლარები, ნამარხელები და ძველი სამარხები³.

1953 წ. კოდანში ნასახლარისა და სამაროვნის საცდელი თხრა ჩატარა მცესის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ. სოფ. წიწამურის (არაგვის მარცხენა ნაპირას) თავზე, მაღალ სერზე მცესის ექსპედიციამ 1953 წელს მიაკვლია ძველი ციხე-ქალაქის—„სევესამორას“ ნაშთები [408]. სოფელს ქვემოთ, არაგვის მარცხენა ნაპირს გასწვრივ კი აღმოჩენილია მე. წ. I სასწლეულის და ახ. წ. I სასწლეულის სამაროვნები (406; 164; 209; 177; 92). ზედასწინის მონასტერი (ტაბ. XXV) და ციხის ნანგრევი (ტაბ. XXVI) დიდი სიმაღლიდან, მცესის ჩრდილოეთით აღმართული

¹ ქანდაკება და თითქმის მისი თანხლები ნივთები საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში ჩამოიტანა ექსპედიციის თანაშრომელმა ნ. ღამბაშიძემ, რომელიც ძველი მიდამოების არქეოლოგიურ დაზვერვაზე მუშაობდა (ისტ. არქ. განკუთხის კოლექცია №16—1—46; 1—10).

² შიომღვიმის მთავარ ეკლესიასა და საცხოვრებელ სახლს შორის არმაზის ექსპედიციამ 1937 წელს შეისწავლა შემთხვევით გამოვლინებული მუსული ნაგებობის ნაშთები, რომლებიც ახლანდელი დიდად უნდა უსწრებდნენ წინ შიომღვიმის კომპლექსს და სწორედ ამითაა საინტერესო (ტაბ. XXIII, 5).

³ ზოგი მკვლევარის (ლ. მელქისეთი-ბეგისა და სხვ.) აზრით, სწორედ კოდანის მაღლობზე ყოფილა ოფელსა ქალ მცესთა გაგებულული [103, გვ. 51].

სეკანსის მთიან გავსისქერის ნაქაროველის მეულ ავღ-
ქადაქს. მცხეთის აღმოსავლეთით მდებარე მისი წვერზე
დგან VI საუკუნე ქართული სურათმოდგურების შესანიშნავი
მგელი, ვუარის საეღარი (ტაბ. XXVII) [191; 210; 211].

მცხეთიდან რამდენიმე მოძობებით, რკინიგზის სად-
გურ ხაპკის მიდამოებში აღმოსავლეთით სამთავროს სამ-
როვნის ქვედა ფენის თანამედროვე სამარხის [ხბ. 410]; სო-
ლო იმავე სადგურის ჩრდილო-დასავლეთით, დასრუტ ფერ-
დობზე, ბუღაშაურის წყალხაუნის მშენებლობის დროს, 1919
წელს თავი იხინა ადრეულ შუა საუკუნეთა ქვისნაშარსებამ,
რომელნიც გაოსარეს ს. ჯანაშიას სხ. ნაქაროველის მუხეუმის
თანამშრომლებმა. ზაქსთანვე, რკინიგზის ასალი ხიდის მშე-
ნებლობის დროს, 1938 წელს აღმოჩნდა დიდრონი თლილი
ქვივისაგან აგებული კვადრის ნაშთი (ტაბ. XXVIII, 1); თითქ-
მის ევედა ქვასე ამოჭრილი იყო თითო ან ორი ბერძნული
ასო (ტაბ. XXIX)¹. იქვე აღმოჩნდა აგრეთვე რამდენიმე ქვის-
სამარხი (ტაბ. XXVIII, 1), რომელნიც შეიცავდნენ ას. წ.
პირველ საუკუნეთა ინვენტარს. როგორც არმაზის ექსპედი-
ციის მიერ ჩატარებულმა დაზვერვამ ცხადყო, იმავე კვადრის
ნაშთები ჩრდილოეთით გრძელდება და გორაკის კალთამდე
მოდის [310; 216]. 1918 წელს კი მცხეთის ექსპედიციის
ბაგინეთის რაზმმა არქეოლოგიური დაზვერვისას დამატებით
გამოავლინა გაღუნის ნაშთები და მათ შორის ერთი კვადრი,
რომელზედაც ამოკვეთილია ბერძნული ასო Δ [29].

მტკვრის მარჯვენა ნაპირზე არა ნაკლებ მრავ-
ალრიცხოვანი და მნიშვნელოვანი მგლები მოიპოვება. იმავე
სადგ. ზაქსის გულმა, დიდმის მინდრის დასასრულს შემადლე-
ბულ ზეგანზე, რომელსაც სალონი ნაქულ ბაქვეს უწოდებს
და ასევე იხსენიებს ვასუტო [98, გვ. 55], სახელწოდების
მისეღვით საკულისმებელია ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი
სავაჭრო ჰუნქტის არსებობა მველად². ამას ზემოთ „არს
დევის-ნამუსლი—კლდე, გაჭრილი ცხად“ [98, გვ. 55].
ამ მიდამოებში 1867 წ. მასში აღმოჩნდა ას. წ. 75 წლის
ბერძნულ წარწერიანი ქვა, რომელიც ზემოთ აღვნიშ-
ნეთ და რომელშიც, როგორც ცნობილია, კვადრის გამარე-
ბასეა საუბარი. შემდეგ მოდის ფერდობზე და ზეგანზე შეფე-
ნილი მველი სოფლის, მუსათგვერდის ნაშთები (შენო-
ბათა ნანგრევები, საწნასლები, საკმაოდ მოზრდილი მველი
ჩუქურთმიანი საყდრის ნანგრევები, მდიდარი კულტურული
ფენა და სხვა). მუსათგვერდის ჩამოსწორებ, მტკვრის ტერასა-
ზე, საქართველოს სამხედრო გზასა და მდინარეს შორის,
ქვიტირის მრგვალი კომის ნანგრევია (გვიანი შუა
საუკუნეების), სოლო გზის პირას მოჩანს რამდენიმე ქვის-
სამარხი—ტეობა, გზის გაჭრისას ანგრეული სამაროვნის
ნაშთი.

მუსათგვერდის ზემოთ, კარხინის სვეტის შესართავთან
1926 წელს გაითხარა ას. წ. IV—V სს. ქვისნაშარსები [57].
1950 წელს ისტორიის ინსტიტუტის თანამშრომელთა მიერ

გაოსრილი იქნა იმავე სამაროვნის კიდევ ერთი ქვისნაშარხი,
შემოსველია აღმოჩენილი სამხედრო გზის პირას. „კაბულმძე-
ნის“ სამუშაოს შედეგად.

ამ ხუკის ჩრდილოეთით მდებარეობს მთა, რომელსაც
მოსახლეობა ბაგინეთს უწოდებს. იგი მტკვრისა და მდინარე
ფრიალო კლდეების ხასით დაჭურვებს თავის მტკვარს (ტაბ.
XVII, 2), მაგრამ მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კალთაზე სავ-
მაოდ ფართო და გრძელი ტერასებიც გამოიყოფა (ტაბ.
XXX, 1). მას ჯერ კიდევ 1880-იან წლებში მიუძღვრდა ქარო-
ველ ისტორიკოსთა და არქეოლოგთა, კერძოდ, დ. ბაქრა-
ძისა და ე. თაყაიძეების ურთავლება და იქ დიდი
ქაროველი მწერდისა და სასოფლო მოღვაწის ა. ბაქვა-
ვაძის ხელმძღვრებით, გაუხარიათ კიდევაც ერთადერთი მუსა-
შუა ნაგებობის ნანგრევები [358; 359]. 1937 წლიდან მუსა-
შის ექსპედიცია ზვერავდა ამ ფერდობს, სოლო 1918 წლი-
დან 1948 წლამდე ჩატარებული მუშაობის შედეგად იქ დიდი
აერობლის, მდინარის ზღვრისა და მის მაგნათ კი თლილი
ქვის მენობათა ნანგრევები (ტაბ. XXX, 2) და მდიდრული
სამარხები აღმოჩნდა [27; 28; 29; 335]. ამჟამად უკვე დადგე-
ნილად ითვლება, რომ სწორედ აქაა მუსათგველი არმაზისე
ანუ მველი ავღაქალაქის მდინარე [59—61; 25; 312; 313].

საუურადღებოა შემდეგი: ჯერ კიდევ ვასუტოსათვის
ყოფილა უდავო, რომ ქალაქი არმაზი არმაზისევიდან ნაქალ-
ბექვამდე გრძელდებოდა, სოლო მურვან ერუსა და მის მომ-
დევნოთა შემოსევებს შემდეგ იგი მოოსრდა და „დასუსი“-და
დარჩა [98, გვ. 55].

ბაგინეთსა და მუსათგვერდს შორის მოედინება წყალმცი-
რე, მაგრამ ღრმა და ფართო კალაპოტის მქონე კარხინის
სვეტი. სვეტის ზემო ნაწილში, ყოფ. მანგურთი ოსმერუტო-
რის (ამჟამად საქ. მეცნ. აკადემიის ფიზიკის ინსტიტუტის)
შენობებთან დამოშებულია საინტერესო მგლები. ამ მგო-
ბებს უკან და ევერდით, საშინაოთი, ახალგაზრდა ტყეში სავ-
სებით ამჟარად გამოიცნობა საკმაოდ დიდი ნასოფლარი:
ქვიტირის მენობის ნანგრევები, ქვიტირის საწნასლები,
მარნები, ქვევრები, საყდრის ნანგრევები, საფლავის
ბრტყელი ღოდები, რომლებსედაც ამოჭრილია სხვადასხვა
გამოსახულებანი, და სხვა. აქვე აღმოჩნდა და ნაწილობრივ
მოიხინა კიდევაც შუა საუკუნეებში არსებული მინის-
საბერი ქარხნის ნაშთები [51; 55]. შემოსველია, გზის მშენ-
ებელი მიერ მოაოგებულად უფრო მველი დროის მგლებიც:
სამაურის სამაროვნის ქვედა ფენის თანამედროვე, ე. ი.
გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამარხი და ნივთები, ჩამოტანილი
1911 წელს მცხეთის ექსპედიციის არმაზისევის უგუფის
მიერ [23, გვ. 30], და IV—VI საუკუნეთა სამარხები, გაოს-
რილი ბაგინეთის რაზმის მიერ [27].

მცხეთის რკინიგზის სადგურთან, ახალი ხიდის აღმო-
სავლეთით არის წყლით დაფარული ნაშთები მველი ხიდისა,
რომლის დეფორმირება-გამარება ვასუტო გორკასლის სა-
ხელს უკავშირდება. გაუგებრობის ნივთზე ამ მველ სიღს
ბევრნი „პომპეისის“ უწოდებდნენ (ამის შესახებ დაწერი-
ლებით იხ. [217]).

ს. ჯანაშიას სახელობის ნაქაროველის მუხეუმში ინ-
სება ერთი საკმაოდ ნარევი კოლექცია (ისტ.-არქ. განკ. ბის

¹ იხ. ს. ჯანაშიას სხ. საქართველოს სხ. მუხეუმის ისტორიის
განყოფილების ჰქის მგლთა კატალოგი (MGS 159—171) და აგრეთვე [357,
გვ. 238—240].

² XIV საუკუნის მიწურულის ერთი სახეობის მს. მსოველ ნაქალ-
ბაქვეს უწოდებს [102, გვ. 155].

№ 9. (12: 264—276), რომელსაც ადგილსაზოგოელი „არმაზი“ აწერდა და „პომპეუსის ხილი“ (გამოქვეყნებულია— [95, №№ 2255—2263]). მის უმეტესობას შეადგენს შუა საუკუნეთა დამახასიათებელი ტიპის, მინისა და ბრინჯაოს სამაჯურები.

მცხეთის რკინიგის სადგურის მასობრივად არქეოლოგიურმა შესწავლით 1937, 1943 და 1951 წლებში გათხარა რამდენიმე ქვითა და კრამიტით ნაგები ნაშრომი (I—III სს.) და ეროვც დიდი, სრულიად განსაკუთრებული აღნაგობის აკლამა (იხ. ჩართული სურათი) ას. წ. I საუკუნისა [336; 344]. 1937 წელს ექსპედიციამდე აღმოჩენილა—სადგურს უკან მდებარე ბაღში—კრამიტსამარისი, რომელიც შეიცავდა I—III სს. დამახასიათებელ ინვენტარს (საქართველოს მუსეუმი-ის ისტ.-არქ. განკ. №№ 38—37:1.—5). უფრო ადრე, 1926 წელს, „მცხეთის სადგურის მიდამოებში“ მოხერხებია სხვადასხვა დროის (მკ. წ. V—ას. წ. III სს.) სამარხული ინვენტარი (არქვ. №№ 11—26: 1—26). ძველი სამარხების აღმოჩენის რამდენიმე შემთხვევა აღნიშნავენ სადგურის სამხრეთ-დასავლეთითაც, ასანთის ქარხნის ზემოთ, ფერდობზე.

სადგურის პირდაპირ, კლდეები მიის მიარს, ზატარა და თითქმის მძრული სვეთი თავში, კარხინსაკენ უღელტეხილით გადაზავალი, ბოლო დაკეცილი ბილიკის დასაწყისთან შეუქმულია რამდენიმე სამონასტრო ნაგებობა¹. ისინი განიხილა XIX საუკუნეში, ძველი ქართული საეკლესიო ნაგებობის ადგილას თუ მათი გადაკეთების შედეგად. ერთი მთავანი ღვთისმშობლის მიძინების სასულიერო უფილა და მისკან შემორჩენილა სუკაშვილის, ჩუქურთმისანი კანკელის (XI—XII სს.) ნატეხები (ქართ. ხელოვნების ისტორიის ინსტიტუტის თანამშრ. რ. შმერლინგის ცნობა).

არმაზის ქედის უმაღლეს მწვერვალზე, რომელიც კარგად ჩანს როგორც მტკვრის სერიდან, ისე არმაზისსერიდან და კარხინდან, დგას მოძვრო, ერთნაეიანი „წმ. ნიკოს საეღარი“ (ტაბ. XXXI, 1). ამჟამად იგი შეკეთებული და ძლიერ გადაკეთებული აარს [103, გვ. 80].

მეფელა შემდეგი ჯგუფი უკვე თვით არმაზისსეეთანაა დაკავშირებული. სვეთი ზემო ნაწილში, მისი შემაღეენული ორი ნაკადის შერთვის ადგილას, კონუსურად შემალ-

ლებულ სალ კლდეზე, მტკიცე ქვიტკირით (რიეის ქვა, იქაური კლდის ნატეხები და მკერი დუღაბი) აგებულია მცირე, კარგად დგეგმილი ციხე (ტაბ. XXXII). ჩანს, იგი ამ სეოთის სათვალთვლო და საიმელოდ ჩამკეტ სიმაგრეს წარმოადგენდა, სიმაგრეთა დიდი—აღმათ, ძველი არმაზისისსადმი ლაქვემდებარებული—სისტემის ერთ-ერთი კვანძს. ეს ციხე შეერაეს სამსრეოთიდან და ჩრდილოეთიდან, სეუსე თუ მათი ფერდობებზე განზავლ გზა-ბილიკებს და გაკვერებს ერთი მსრეე „წმინდა ნინოს“ მათს და „კარხინის თაეს“ (უღელტეხილს), ხოლო შორეე მსრეე—მტკვრადამ, მათსე მდგარს კალოუნის ვკლესიან. ციხის მირითად კოშკს, კარგად შენასულს, სამეუთსოვანი მოეენილობა აქეს. იგი შუა საუკუნეთა ნაგებობის მთავედილებას ტოეებს, მაგრამ საფიქრებელია, რომ ძველის ნატეხეებს უნდა იეოს დაშეუბელი. ვახუშტი ამ ციხეს, ისევე, როგორც მათსა და სეუს, ქართლისსა სეუოდებს, მის აშენებას ქართლოსს მიაწერს და აღნიშნავს, რომ იგი მტერს არასოდეს შეუშესრავს და შერავს ერუსაც კი გადარჩენია [98, გვ. 55].

ამეე ციხეს უნდა გულისსმობდეს ლეონტი მროველი, როდესაც წერს: „...ამან აზოგამან მოარღუეენა ზღუდენი ქალაქსა მცხეთასა საფუძელითითრ და ბრეტუნა თოსი იგი ციხენი, რომელნი მოსდემიდეს ბირსა ქართლისასა: თაეადი ციხე, რომელ არს არმაზი, და ერთი ციხე დასასრულსა არმაზისასა“ (საბი ჩეენა) [97, გვ. 13]. „თაეადი ციხე“ უნდა იეოს ბაგინეთში მიკვლეული დიდი მიდაცხე [342], ხოლო „ციხე დასასრულსა არმაზისასა“—ის მოძვრო ციხე, რომელსედაც ახლა ვსეკვლობთ¹.

ამ ციხის დასავლეთით, სვეთი პირას, კლდეში საქამოდ მოზრდილი გამოქვაბულია (ტაბ. XXXI, 2). საღისის გადმოცემით, შიგ სმირად ქჷონია ბინა არსენა ოქელაშელის. იგი მართლაც საქამოდ საიმელო თაეშესაფარს წარმოადგენს, დაბურულ ტეეში მდებარეს. გამოქვაბული ძველი ნაშთი არა ჩანს რა.

შუა წელში სვეთი კალაპოტი ფართოვდება და მის ორსავე ნაპირზე მოზრდილი ტერასები ჩნდება.

მარჯვენა ნაპირის ერთ-ერთ ასეთ ტერასასე ვსედავთ მონასტრის რამდენიმე ნაგებობის (ორნაეიანი საეღრის, ორსართულიანი კოშკის, გუმბათიანი სამრეკლოს და სსე.) ნატეხეებს (ტაბ. XXXI, 3, 4). ამ ნაგებობებს XVII ს. შუა სენებთა და შორეე ნატეხრით ათარილებენ, ოლონდ აღნიშნავენ, რომ მათ ადგილას ადრეე (XI—XIII სს. და XIV ს. ბოლოს) ეთფილდა და დანერეულა საეკლესიო ნაგებობანი. [103, გვ. 66].

¹ ლ. მელიქიძე თ-ბეგი ამ საკითხზე, ჩეენი აზრით, უმართეული ვარაუდს გამოთქამს, როდესაც არმაზისსეეში მდგარ ციხეს მიჩნეენიდა, რომლსაც ლ. შროველი უწოდებს ციხეს დასასრულსა არმაზის ცხერიისასა [103, გვ. 80]. საქმრისთა დაეუკვრილო ლ. შროველის თსულების სათანადო ადგილს, რათა დაერწუნდო, რომ მას არმაზის ცხერიად მიანინა არმაზის მთის ის ბოლო, რომელზე არაგვის შესართავის პირდაპირ მდებარეობს. იგი წერს: ამანეე ადარ მოკელია ქირი ზღუდ ციხესა არ[და]მაზისსა, და აქათ მტკვრამდის, და წარმოზღუდა ცხერი არმაზის ვადრე მტკვრამდე [97, გვ. 8]. ცხალია, რომ იგი ვერ იტყოდა ამას იმ ბატარა ციხის შესახებ, რომელიც სვეთი სათავეში არის მიმაღული და მტკვრიდან ორიოდ კლომეტრითაა დაშორებული.

¹ ბოლო ნაგებამდე ეს მონასტრი ოლოგას სახელს ატარებდა [103, გვ. 83]. მონასტრის ძველი, ქართული სახელწოდების შესახებ სხვადასხვა აზრს გამოთქამენ. ჩეენი აზრით, ეს უფრო უნდა იეოს „ახალქალაქური“ და არა არმაზისსეეში მდგარი, აწ დაწეეული მონასტერი, როგორც ზოგი მკვლეარი ლ. უორველს ეოვინას, ლ. მელიქიძეთ-ბეგი უორზობს. ვერდნობით ეახეშტისეულს, საესეებით კონკრეტულსა და ნათელ ლოკალიზაციას, რომელიც ლ. მელიქიძეთ-ბეგს რატომაც თვითონ მოსაზრებს სასარგებლო საბუთი ჰქონია [103, გვ. 67]. ვახუშტი, მისი ათვერდის აღწერის შემდეგ, ამბობს: „...მას ზეით, მცხეთის ხიდის საპირით, არს მონასტერი ახალქალაქური, ყოფილწმინდისა, ევენაზოთ. კეთილს ადგილს... მის დასავლეთ მცირე ხევი ქართლისასა“ [98, გვ. 55]. გამოთქმა ამცხეთის ხიდის საპირით მკაფიოდ შემოფარვლავს მონასტრის ადგილს და საესეებით შეესაბამება ოლოგას მონასტრის მდებარეობას, ხოლო გამოთქმა ამის დასავლეთ მცირე ხევი ქართლისასა—კატეგორულად გამოირჩეება ამ მონასტრის მოთაესებას არმაზისსეეში, რომლის ქართლის ხეეთან ეაგიეებას თვით ლ. მელიქიძეთ-ბეგი ეწერეოდა და არცელ უსაზღვდლოდ ცდილობს (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ).

საქართველოს მეჩუქეში ინახება ამ მონასტრიდან წა-
პოლებული ქვა, რომელზედაც ამოჭრილია დიდი ასომთავ-
რული წარწერა [116, გვ. 11, № 12; იქვე, ტაბ. XVI, 2].
მისი ამოკაისვა და დათარიღება სცადა რამდენიმე მკვლევ-
არმა (დ. ბ. ქ რ ა მ ე მ, ე. თ ა ე ა ი მ ე ი ლ შ ა, მ. ჯ ა ნ ა -
შ ე ი ლ შ ა). იგი XVII საუკუნეს მიეკუთვნება [116; იქვე
ლიტერატურის მიმოიხილა]. მონასტრის ესომი სხვადასხვა
დროს აღმოჩენილა რამდენიმე ქვის ნატეხი, რომლებზედაც
ასომთავრულ წარწერათა ნაწყვეტებია. აღმოჩენილა აგრეთვე
ქვა, რომელზედაც არის ცსოველთა (რელიგიური გამოხა-
სულება, მოჭიქული კრამილები, კოსტად შექმული აკურები
და სხვ. [103, გვ. 95—96].

მცირე მენობათა ნაშთები შემსრულებელი სეგვალმა, მონას-
ტრის ცოტა ქვემოთ მდებარე ტერასისზედაც, სადაც ამ-
ჟამად ეპანება. ეს ადგილი ნასოფლარის მთაბეჭდილებას
სტოვებს.

არმაზისსევის მარჯვენა ნაპირზე აღმართულ მაღალ
ფრიალო კლდეში, მონასტრის და ნასოფლარს ქვემოთ, სა-
მაოდ დიდ მანძილზე ჩანს გაჭრილი რუსმულის კალაპოტი
თისის მიღგაყვანილობისთვის, რომელიც, მცსეთელების
გადმოცემით, არმაზისსევის წყალს აწვდიდა მცსეთის საღ-
ერუსა და მასლობელ მონასტლებას თეთი XIX საუკუნის
90-იან წლებამდე. ამ რუსმულის კალაპოტის სიძველეს ეგებ
ისიც მოწმობდეს, რომ ექსპედიციის მიერ ამ მადამოების
ზეერისას, 1937—1938 წლებში, სწორედ სხენებული კალა-
პოტის ტრასის გასწვრივ, არა ერთსეულ აღმოჩენილა თისის
მილთა ფრაგმენტები. ეს ფრაგმენტები უდმიწვენილ მო-
გვაგონებს მიღებს, რომლებიც ფართოდ ეოფიდა გამოყე-
ნებული—როგორც ქვემოთაც დავისასვთ—ჯერ კიდევ II—
III საუკუნეებში, არმაზისსევის ჰიტანსმთა საცხოვრებელი და
ზოგიც სხვა დანიშნულების (კერძოდ, აბანოს) ნაგებობებში.
ამკარა, რომ ეს ნაგებობანიც იმავე არმაზისსევიდან მარა-
გდებოდა წყლით.

არმაზისსევი, არმაზის ცისე, მონასტერი და სოფელი
(„ზოგაერ „ქართლის“ სასელწოდებით) არა ერთსეულ ისენიება
ფეოდალური ხანის ქართულ წერილობით მეგლებში და
სიკელე-გუჯრებში, XII საუკუნიდან ვიდრე XVIII საუკუნემდე
[102].

* * *

მცსეთასა და მის მიდამოებში შემორჩენილი, სხვადასხვა
დროის ნაშთების ასეთი ზოგადი ჩამოთვლაჟე კი ცსადეოფს,
რომ ამ ადგილას თითქმის უწვევტი მონაცვლეობაა სხვადა-
სხვა დროის მეგლებისა და მამანადამე აქ ინტენსიური ცსოვ-
რება არასოდეს არ მომლილა.

აღნიშნულ მეგლთა არსებითი და მნიშვნელოვანი ნა-
წილი სადღესოდ საკმაოდ შესწავლილია.

მაღაუნებურად გვასენდება ჰ. იოსელიანი ნი მიერ ამ
ასიოდე წლის წინ მცსეთის შესახებ ნათქვამი: „ამჟამად, საუკუნე-

თა განმავლობაში მსკოებისა გამო მორეული ბეჭენარისა და
ტუის სიღრმეში ეერ კიდევ მრავალ იმალემა მველი ნანგ-
რეგები, რომლებიც, სამწესარად, დღემდე არაის აღუწე-
რიოა“ [315, გვ. 20]. ცოტა უფრო ადრე დასლოებით ამსკე
წერდა კეკასისი სიძველეოა ცნობილი მკვლევარი, ფრ. დ. ჯ-
ბუა დე-მონაჟერე—სწორედ არმაზისსევი მეშორენილ
ნანგრეგებთან დაკავშირებით: „ეინ იცის, ეერ კიდევ რამდენ
საუნეჟე იმალემა არქეოლოგს: ამ ნანგრეგებშიო“ [219,
გვ. 230].

ამ მეგლთა ნაწილი (უმათერეულ სამთავროს და აგ-
რეთვე არმაზისსევის, კარსნისა და სხე. უმველესი სამარსე-
ბი) იმდროინდელია, როდესაც მცსეთა არათუ დედაქალაქი,
არამედ სართოდ ქალაქიც კი არ იქნებოდა; მეორე, უმნიშვნე-
ლოვანესი ნაწილი—ბაგინეთის ნაგებობანი და სამარსები,
სამთავროს სამაროვნის შუა ფენისა და მისი იანაშეღროვე
სხვა სამარსები—მცსეთის დედაქალაქობის ხანას ევეოტის;
სოლო დანარსენი—მეწილად ქრისტიანული საკულტო ნა-
გებობანი და აგრეთვე სამაროვანთა უსილესი ფენები—იმ
ხანას, როდესაც მცსეთა უკვე აღარა დედაქალაქი, სახალაან
კინდება და „თხელდება“ და რელიგიური ცენტრის მნიშ-
ნელობას-ლა ინარჩუნებს.

მეგლთა მეორე ვეუვიდან განსაკუთრებულ ეურადღებას
იქცევს ნაშთები იმ, როდესაც ფართოდ განფენილი ცისე-
ქალაქისა, რომელიც დღევანდელი დაბა მცსეთის ჰირდაპირ,
მტკვრის მარჯვენა ნაპირას, ბაგინეთის მადლობე მდგარა
(ქართული თუ უცხოური წყაროების ეროსმივი მოწმობ-
ბით), ვიდრე არაბთა სარდალი მურვან-ურე არ მოაოხ-
რება მას.

ამ ცისე-ქალაქს ქართული წყაროები „ქართლსა“ და „არმაზისა“
უწოდებენ. ფრიად საეურადღებოა დეო ნ ტ ი მ რ ო ვ ე ლ ი ს
ცდა ამ ორი სახელწოდების ქრონოლოგიური მონაცვლეობის
დაცვისა. ეასუშტი კი მთასა და სეესაც ეუეოქანოდ უწო-
დებს უმველეს სასელს, „ქართლს“. რომ იგი მსოლოდ მწი-
კნაბრული გზით არ მიდის ასეა სახელწოდებამდე და ეს
უქანსენელი შუა საუკუნეებშიც ცოცხალია, ამას ამტკე-
ცებს თუნდაც XIV საუკუნის მიწურულის გუჯრის ერთი ად-
გილი: „სოფელი ქართლი, მონასტერი არმაზისა ცისისა,
შესაულითა და ბეითა“ [102, გვ. 195—196].

მცსეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის მიერ ბაგინეთის
მადლობე გაოსრილი მეგლები საფუძველს ევაძლევს არქე-
ოლოგიური მასლითაც დავანაბოთთ ამ ადგილის ძველ
სახელწოდებასა—„ქართლის“ და „არმაზის“ ქრონო-
ლოგიური მონაცვლეობის მრიველისეული განსახლარა. ექსპე-
დიციამ აქ აღმოაჩინა სამი სხვადასხვა დროის ეულტურული
ფენა და სათანადო ნაგებობათა ნაშთები. ქვედა, ე. ი. ჰირ-
ველი ფენა, უნდა მივიჩნიოთ უმველესი ქალაქის ნაშთად და
მე. წ. IV—III საუკუნეებს მიეკუთვნოსა. უფრო გვიანდელი
ფენები კი იმ ხანის ჩანს, როდესაც უკვე კარგადაა ცნობი-
ლი ამ ზენქტის სხვა სახელწოდებაც: ეს არის, ქართული
საისტორიო წყაროების ტერმინები რომ ვისმართო, „შიდა-
ციხე“ ან „თავადი ცისე“, რომელსაც ეს წყაროები
„არმაზის“ ან „არმაზის-ციხის“ სახელით ისენიებენ.
უქანსენელი სახელწოდება მველმა უცხოურმა საისტორიო

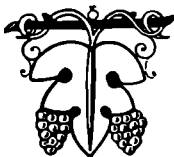
¹ ერთი ამოთავანი გამოქვეყნებული აქვს ე. თ ა ე ა ი მ ე ი ლ შ ა [420,
გვ. 62—63].

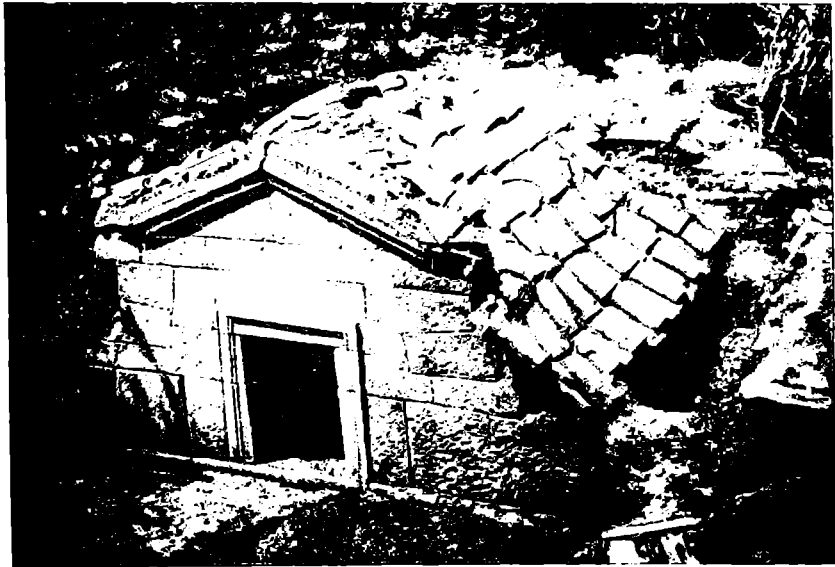
წარობებზე შემოინახეს. ასე, მაგალითად, ცნობილი გეოგრაფი სტრანბონი ასახელებს შდ. მტკვრის ჰირას კლდეზე გაშენებულ ციხეს „ჰარმოზიკეს“; ჰტოლემაიოსის თავის „გეოგრაფიაში“ ნახსენები აქვს „ჰარმოზიკა“, სოლო პლინიუსი ამ ჰუნქტს „ჰერმასტუსის“ სახელწოდებით იცნობს. ამ კლასიკურ წყაროთა „ჰარმოზიკე“, „ჰარმოზიკა“, „ჰერმასტუს“ და „ჰარმაკტიკა“ სახეებით მარტებულად არის მინებული ჩვენ მიერ გაცხადებული ჰუნქტის ქართული სახელწოდების — „არმაზიციის“ ანუ „არმაზისციხის“ უცხოურ გადმოცემაზე.

მისა და ციხე-ქალაქის ძველი სახელწოდება „არმაზი“ დღესდღეობით შემორჩენია მხოლოდ იმ სეეს, რომელიც ამ მთას დასავლეთიდან საზღვრავს და მის წიაღში იწყება, სოლო ხევის მისეფეთ ატრეოვე მასში მკებარე ციხესა და მონასტერს, რომელთაც გულისხმობს 'სემიოი' დამოწმებული ეპიგრაფი.

ამჟამად ჩვენი კვლევის საგანს შეადგენს ის მრავალფეროვანი არქეოლოგიური ძეგლები, რომლებიც მიგნებული და გათხრილ იქნა მცხეთის ექსპედიციის მიერ ამ მონასტერს ქვემოთ, არმაზისხევის შესართავთან, ჩვენ მიერ უკვე დაწვრილებით აღწერილ ტერასაზე (ტაბ. XXIII)¹.

¹ მცხეთის ექსპედიციის მუშაობის პირველ წლებში არმაზისხევის შესართავს ვუწოდებდით „არმაზი“ და სწორედ ამ სახელწოდებითაა აღნიშნული აქ აღმოჩენილი არქეოლოგიური ძეგლები იმდროინდელ პუბლიკაციებში და საველე ჩანაწერებში. როდესაც გამოირკვა, რომ ამ ადგილას მხოლოდ ერისთავთა სამყოფელთან და სასაფლაოსთან გვაქვს საქმე და ქალაქი არმაზი ანუ „არმაზიციხე“ კი იქიდან აღმოსავლეთით, 4-ოდე კილომეტრის მანძილზე, ზაგინეთში იყენს თავს, აუცილებელი გახდა სახელწოდებათა დაწესება. 1944 წელს შემდგომ უკვე საუბარია, ერთი მხრივ, არმაზისხევის უბანზე და, მეორე მხრივ, ზაგინეთის, ძველი „არმაზისი“ ანუ „არმაზიციხის“ უბანზე.

რკინიგზის სადგურთან 1951 წ. აღმოჩენილი აგლდამა

არქეოლოგიური კვლევა-ძიება არმაზისსეკის შესართავთან

საბჭოთა ხანაში მცხეთის სისტემატური არქეოლოგიური შესწავლის წამოწყება და წარმატებით განსორციელება, როგორც უკვე ითქვა, ჯერ „ენიმკის“, ხოლო შემდეგ მისი უშუალო მემკვიდრის, ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის და მსახურებაა. კარგადაა ცნობილი ამ ინსტიტუტის პირველი ხელმძღვანელის, აკად. სიმონ ჯანაშიას განსაკუთრებული როლი ამ საქმეში, ინსტიტუტის სწავლულ კონსულტანტთან, აკად. ივანე ჯავახიშვილთან ერთად.

როგორც აკად. ს. ჯანაშია აღნიშნავდა, შემთხვევით არ ყოფილა არჩეული არქეოლოგიური მუშაობის ობიექტად მცხეთა—საქართველოს პოლიტიკური და კულტურული ცხოვრების უმნიშვნელოვანესი, ისტორიულ წყაროებში ძველადვე კარგად გაშუქებული ჰენქტი, რომელსაც არასოდეს დაუკარგავს მნიშვნელობა, მიუხედავად ქვეყნის პოლიტიკური ცენტრების სმირი გადაადგილებისა [66; 117, გვ. 119-120]. „ენიმკის“ დაარსებისთანავე „მცხეთა უურადლები ცენტრში მოექცა, როგორც დაუყოვნებელი არქეოლოგიური გათხრისა და გამოკვლევის ობიექტი... ამ მუშაობას ინსტიტუტი შეუდგა უმთავრესად ლიტერატურული წყაროების ანალიზისა და ენობრივი და ეთნოგრაფიული მონაცემების გეოგრაფიის ნების შედეგად უკვე ჩამოყალიბებული წარმოდგენებით“ [66]. სამთავროს სამაროვნის არსი, ავად თუ კარგად, ცნობილი იყო უკვე XIX საუკუნეში და ეს გარემოება ერთგვარ მუქს ჰფენდა საერთოდ მტკვრის მარცხენა ნაპირზე მდებარე არქეოლოგიურ ძეგლებს. მარჯვენა ნაპირი კი ნაკლებ იყო შესწავლილი და იმავე დროს უფრო საინტერესოდგ მიიჩნედა ინსტიტუტის, რადგან სწორედ აქ მიუთითებდა ძველი წერილობითი წყაროები მნიშვნელოვან ცენტრს, არმაზს.

ამ უკანასკნელის მიკვლევა ჰქონდა დავალებული—როგორც ერთი მხრივად ამოცანა—ინსტიტუტის მიერ 1937 წლის ივლისში მცხეთას გაცხადილი ექსპედიციას. თავდაპირველად მუშაობას დასვერვითი ხასიათი მიეცა. ამ პირველ კამპანიას უნდა ჩაეყარა საფუძველი მცხეთის რაიონის

ისტორიულ-არქეოლოგიური შესწავლისათვის, ნიადაგი უნდა მოეშხადებინა შობავალი დიდი სტაციონარული არქეოლოგიური მუშაობისათვის, საპრობლემო გარკვეული გამოკვლევა და მასალა დაგროვებინა [3]. ექსპედიციას მუშაობდა ინსტიტუტის უფრ. მეუნ. იანაშვილი. ად. კალანდანი. სვერვამ ექსპედიცია მორე დღევანდელი მთიანეთის არმაზისსეკის შესართავთან. როგორც უკვე აღვნიშნეთ, იქ, ის-ის იყო, აგარაკებისა და მამულების მოწყობას შესაგროვდა რამდენიმე თბილისელი ინჟინერი. სამისოდ მათ სწორედ ხეყის მარჯვენა მხარეს მდებარე ვაკე, მტკვრის მე-2 ტერასა და აგრეთვე უფრო დაბლა მდებარე, 1-ლი ტერასა ჰქონდათ მერჩეული. ერთ მათგანს დასავლეთის განაპირა უბანი რკებოდა და კიდევც დაეწყო იქ სახლის მენება. ექსპედიციის წევრებმა ურადლება მიაქციეს საპრობლემო ამოკრილი ორმოში, მეტრ-ნახევრის სიღრმეზე თისის ჭურჭლის ნაშტურევას სიმრავლესა და აგრეთვე იმას, რომ ასრილის ერთ-ერთ ჩამონაჭერში ჩანდა რაღაცა ძველი ქვიტკირის მენობის კუსხე, ხოლო იქვე ასლეს — ასეთივე კვდლის ნაშაი. ამ დაკვირვების შედეგად ექსპედიციამ გადაწყვიტა უფრო გულდასმით გამოკვლია ის ადგილი, მალე გამოირკვა, რომ იქ მიწის ქვეშ დაფლულია საუურადლებო ძველი ნაგებობის ნანგრევები და ამის გამო გათხრამ ფართო ხასიათი მიიღო, იგი ექსპედიციის ძირითად საქმედ იქცა, თუქცა დრო და დრო გამოვლდებოდა მცხეთის მიდამოების ზვერვაც (ძველი იქნა: არმაზისსეკის მონასტერი, ციხე და გამოქვაბული; შიომღვიმე; ხეალსენი; ვუარი; კარსისსეკი და კარსხი; მუსათგვერდი; ნაქულობაქვი; შესწავლილი იქნა მცხეთის რკინიგზის სადგურთან აღმოჩენილი სამარსები და სხვ.). გათხრას საერთო ხელმძღვანელობას უწევდნენ და სისტემატურად აღვნიშნენ თვალყურის ინსტიტუტის დირექტორი პროფ. ს. ჯანაშია და არქეოლოგიის განყოფილების გამე პროფ. გ. ნიორაძე. მუშაობა ორთვესავე პირს გავრძელდა (10 ივლისიდან 10 ოქტომბრამდე). მუშების რაოდენობა ცვალებადი იყო (ზ-დან 20-მდე). გამოვლენილი იქნა: ზემოაღნიშნული ნაგებობის...

აბანოს დასავლეთი ნაწილი და მინაშენი, 11 ქვისსამარსი და ობილიანის იარაღთა სასულოსნოს მრავალრიცხოვანი ნაშთები—ბოლოდროინდელი ვარაუდით, ენოლითური ხანისა. სამარსიდან 7 ბავშვისა იყო, 4 სრულწლოვანისა. ზოგი კოლექტორს სამარის წარმოადგენდა. სამარსები კვლავითი ჰგავდა ე. თაუაიძის მიერ 1902 წელს ნაუბოლოვან გათხრილ-მსწავლილ სამარსებს, ოღონდ განილებით უფრო ღარიბულსა და ერთფეროვან ინვენტარს შეიცავდა. 1937 წლის წინაწარ ანგარიშში [3] ეს სამარსები დაასლოებით გაცოლებულია გ. ნიორაძის მიერ კარსნისსევის შესართავთან 1926 წ. გათხრილ სამარსებთან, რომელთაც იგი ას. წ. IV—V საუკუნეებით ათარიღებს. იქვე აღნიშნული სამარსთა ნაკლები ხნოვანება, აბანოსთან შედარებით. ამ საუკრადლებო არქეოლოგიური აღმოჩენის შესახებ ზარსაძემ გამოქვეყნდა ა. კალანდაძის სათანადო ცნობა [6]. იმავე წლის შემოდგომაზე სელონების საქმეთა სამმართველოს კულტურის მეგლთა დაცვის განყოფილებამ დროებითი, ხის ჰავილიანი დაადგა აბანოს ნაშთებს და ამათ გადაარჩინა უკანასკნელი ბუნების გამანადგურებელ მოქმედებას (1941 წელს ეს ჰავილიანი შეიცვალა უფრო მკვიდრი, კრამიტით დასურული ნაგებობით).

ინსტიტუტმა 1938 წელსაც მიავლინა არმაზისსევიმ ექსპედიციას, კვლავ ა. კალანდაძის მეთაურობით. ექსპედიციამ ვეღარ 15 ივლისიდან 21 სექტემბრამდე დაჭო. იოსებოდა ორი ძირითადი ობიექტი: აბანოს ნანგრევები და აბანოს ირგვლივ გამოჩენილი სამარსები. თან ექსპედიცია განაგრძობდა დასვერვით მუშაობას—კვლავ არმაზისსევიმ და მთომედიში, აგრეთვე კომანში, კლონობში და სსე.

ამ წლის დასვერვითი მუშაობიდან განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის ექსპურსია, რომელიც „არმაზის ექსპედიციამ“ 21 აგვისტოს ჩაატარა, კულტურის მეგლთა დაცვის განყოფილების დეპლემით, სადგურ ზაქსთან, სადაც გამოვლინებულ იქნა ვალახის წარწერიანი (ბერძნულ-სომეხიანი) ქვები და I—III სს. ქვისსამარსები, რომლებშიც საკმაოდ საუკრადლებო ნივთები აღმოჩნდა (ტაბ. XXVIII და XXIX) [216; 310].

არმაზისსევის აბანოს ნანგრევების გამოვლინება დასრულდა და ვერი მიდგა მისი მასშრადობელი წყალსადენის მიღებისა და სათავის გაკვლევასე. როგორც წინა, ისე ამ წელს მრავლად აღმოჩენილი კერამიკული ნაწარმის ნამტკრევებისა და ზოგიერთი წუნდებული ნაწარმისა და სუსტად გამოშვარი თისის გორბების მისეღვით გამოითქვა ასრი, რომ ამავე უბანზე, სადაც სულ ახლოს, მერმინდელ სანაბი თისის ჭურჭლის ქარხანა ყოფილა. უსულოდ აბანოს სამსრეითი მუგბარე უბანში გათხარა ერთიმეორეზე მაღიან მჭიდროდ მიჯრილი 20 ქვისსამარსი, ხოლო რკინიგზის კაბაღმა, მის სამსრეითი მგებარე ტუან ფერდობზე (მემდეგ წლებში განათარის „ტუის უხნად“ წოდებულზე)— 6, ე. ი. სულ 26. სამარსთა ნუშრავიცა ამ წელს თავიდან დაიწყო, ხოლო ტუის უბანში აგრეთვე ცალკე დაწესდა. სამარსთა არც ერთი ამ ჯგუფის გამოვლინება 1938 წელს არ დასრულებულა და ექსპედიციამ 1941 და 1943—46 წლებშიც განაგრძო მათ გვერდით მუგბარე, იმავე დროის, იმკვარივე

სამარსების გამოვლინება-გათხრა. ეს სამარსები მასობრივს, არამდირულ სამაროვანს თუ სამაროვანებს ეკუთვნოდა. მათ შორის ბევრი იყო ნატეხი ქვით ნაშენი სამარსი. უკვე 1938 წელს მენიშულ იქნა, რომ ზოგჯერ ქვისსამარსებისათვის გამოუენებით ძველი, დანგრეული მგობიდან აღებული თლილი ქვები. ქვისსამარსების უმეტესობა საოჯახო გამოდგა (2—3 ჩონისი). ინვენტარი კვლავ ღარიბული იყო, მკრწილად რკინა-ბრინჯაოს სამკაულები. ოქროსი სულ სამი ნივთი აღმოჩნდა. ზოგი სამარსი ამაკრად გამარცვლი ჩანდა. ერთ სამარსში იყო VIII საუკუნის არაბული ფული. წინა წლისკან განსხვავებით, წამოქენებულ იქნა სამარსების უფრო ზუსტი თარიღი—VI—IX სს. [4].

ექსპედიცია იმ რწმენით ჩამობრუნდა თბილისში, რომ, თანხმად „ენიქის“ დირექციის გადაწყვეტილებისა, 1939 წლის ზაფხულში იგი კვლავ ეწვეოდა არმაზისსევეს და განაგრძობდა ესოდენ საუკრადლებო ნაშთების შემცველი მინდერის ნაბიჯ-ნაბიჯ, გულდასმით თხრას, შემდგომ დასვერვით მუშაობასთან ერთად. ზაგრამ 1938 წლის ოქტომბერში მოულოდნელად შეიქმნა ვითარება, რომელმაც დროებით შეაცვლევინა ინსტიტუტს ობიექტი და არმაზის ექსპედიციის მთელი მუშაგენლობა ასალი უბნის კვლევასე დააუენა, ოქტომბრის მიწურულადანვე. ეს იყო ორი წარწერიანი ქვის აღმოჩენა სამთავროს მინდერზე (სავეტერინარო ზენქტისთვის სამირკვლის ჩასაყრელ თხრილში), რამაც ცსოველი ინტერესი აღმრა მცენიერულ წრეებში.

რესპუბლიკის სულმგებანელ ორგანოთა მითითებით გადაწედა, სამთავროში დაუოვენებლივ დაწეებულიყო არქეოლოგიური თხრა და შეჩერებულიყო ყოველგვარი მშენებლობა. იე. ჯაჯახიძის ელი და სულმგებანლობით შეიქმნა „მცხეთა-სამთავროს ექსპედიცია“, რომელიც ინტენსიურ მუშაობას ეწეოდა 1938, 1939 და 1940 წწ. განმავლობაში.

ვიდრე ექსპედიცია არმაზისსევისანაც განასლებდა მუშაობას, განათარ უბანს დეპატრონა მცხეთის ნათოსადენის მექანიკოსი მელნიკოვი, რომელმაც აბანოს სამსრეთ-დასავლეთით, 1938 წლის უკანასკნელი თხრილიდან სულ ოციოდე მეტრის მანძილზე მუშებს გააჭრეენა თხრილი სასლის სამირკვლის ჩასაყრელად. მუშები წაწედნენ ქვისსამარსის სასურავს. მცხეთის ექსპედიცია შეუდგა ამ სამარსის გათხრა-გაწმენდას მეორე დღესვე, 1940 წლის 22 ოქტომბერს. ამირკად განასხლა და სამთავროს ჰარალელურად ფართოდ გაშალა საველე მუშაობა არმაზისსევისანაც მცხეთის ექსპედიციამ. ამ მუშაობას უდევდობდა სამთავროს ჩრდილო პეუფის უფროსი ალ. კალანდაძე.

22 ოქტომბერსვე, ჰირველი სამარსის ჩრდილოეთით, მისკან 1 მ მანძილზე, მეორე, ორფერდასასურავიანი სამარსიც გამოჩნდა. სამთავროს სამსრეთ უბანზე უკვე ცნობილი იყო ამ ტიპის რადენიმი, მდირული სამარსი. მალე გაშირიკვა, რომ ეს ორი ჰარალელურად მგვარი სამარსი მოცვეული ყოფილა ქვეტიკრის სწორკუთსოვან ნაგებობაში. 25 ოქტომბერს ორივე სამარსისა და ნაგებობის გარემომწმენდა დასრულდა და 26 ოქტომბერს, „ენიქის“ ჰასუსის-მგებელ თანამშრომელთა დიდი ნაწილის თანდასწრებით, ეს სამარსები (№№ 1 და 2) გახსნილ იქნა. სამარსთა გახსნას იღებ-

ღნენ „საქსენოპრონიკის“ იანვრატორები. ბანურსახერავია-
ნი სამარხი (№ 1) ანპარუტ ერისთავისა გამოდგა, სოლო ორ-
ფერდასახურავიანი (№ 2)—უცნობი, ბაჟუბანი ჭლისა¹.

18 ნოემბერს გარდაიცვალა მცხეთა-სამთავროს ექსპედი-
ციის ხელმძღვანელი ი. ჯ ა ვ ა ხ ი მ ვ ი ლ ი და ამის შემდეგ
ექსპედიციის სათავეში ჩაუდგა ნ. ჯ ა ნ ა შ ი ა.

შემდეგი მუშაობისას, გარდა ანპარუტის სამარხს გარშე-
ხო თხრისა, ბუნებრივად წარმოიჭრა ამოცანა: გარკვეულიყო
ერთიერთობა ახლად აღმოჩენილ სამარხებსა და 1937—38 წწ.
ჯათხრილ შეგლებს (აბანოსა და მერმინდელ სამარხებს)
ჰორის. ამ მიზნით 10 ნოემბერს დაიწყო გაჭრა თხრილისა,
რომელიც 1938 წლის „X ფართობიდან“ სამხრეთით მიე-
პართებოდა. 18 ნოემბერს და თხრილში აღმოჩნდა მეოთხე
ამარხი². ეს სამარხი, ი.ე. ჯავახიშვილის გარდაცვალების გა-
მო, დაგვიანებით გაიხსნა.

პირველ და მეორე სამარხთა ირგვლივ მდებარე უბ-
ნის გამოთხვევად 19 ნოემბერს დაიწყო ორი მერიდიანუ-
ლი მიმართულების თხრილის გაჭრა. სამისოდ აუცილებე-
ლი გასდა იმ უბნის მთლიანად გაწმენდა ზემდგომი მიწისა-
გან. ამ მუშაობისას გამოირკვა, რომ ქვიციკირის წყობის
აღრე დაგრეული ნაწილი წარმოადგენდა პირველი და მეო-
რე სამარხების გარემომცველი ნაგებობის აღმოსავლეთ კუ-
რდელს.

19 ნოემბერს აღმოჩნდა მესამე სამარხი—მეორე სამარ-
ხის ახლოს, სამხრეთით. ზემოაღნიშნული მიწისა გამო-
ისიც დაგვიანებით, 21 ნოემბერს გაიხსნა. შიგ ნაპოვნის
ლანგრის წარწერის მიხედვით იგი მიჩნეულ იქნა ბერსუბა
ერისთავის სამარხად.

25 ნოემბერს, ანპარუტის სამარხს დასავლეთით, ნაგე-
ბობის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში აღმოჩნდა კრამიტსამარ-
ხი № 1 (პატარა, ბაჟუბის სამარხის ოდენა)—უსუსურავო და
ცარიელი.

ზემოაღნიშნული ქვიციკირის კედლების გაწმენდამ გამო-
არკვია, რომ ნაგებობა ორსართიანი ყოფილა. ამის შემდეგ
დასავლეთის მიმართულებით თხრა შეწყდა და მთელი ძალ-
ღონე სამხრეთი უბნისაკენ იქნა მიმართული.

25 ნოემბერს გაიხსნა მეოთხე სამარხი. იგი გამოდგა
გვიანდელი საოჯახო სამარხი, რომლის გრძივ კედლებად
გამოყენებინათ ერისთავთა კუთვნილი სტელები. ამ უკანას-
კნელთა წარწერებმა უდიდესი ინტერესი გამოიწვია.

26 ნოემბერს ბერსუბა ერისთავის სამარხის სამხრეთით
აღმოჩნდა ორი სარკოფაგი: მეცხრედი, ორფერდასახურავიანი და
მეექვსე, ბანურსახურავიანი სამარხები. ამ სარკოფაგთა გარშე-
მოწმენდისას მათ სამხრეთ-დასავლეთით, მიწის ზედაპირთან
ძალიან ახლოს გამოჩნდა დიდი, ორფერდასახურავიანი სა-
მარხი (№ 5), რომელიც იმავე დღეს გაიხსნა და გაბარცუ-
ლი გამოდგა.

28 ნოემბერს გაიხსნა მეექვსე სამარხი, რომელმაც მოგე-
ცა უკვლახე უფრო მრავალრიცხოვანი მდიდრული ნივთები,

¹ ამ წელს შესამდე დაიწყო სამარხებისა და მონაპოვართა ნუმერაცი-
ასა შემდეგ ერთობა და მეორეუ განწმენდაც გრძელდება.

² სამარხები ირომარბოდა მათი განხრის (და არა აღმოჩენის) თანა-
მიმდევრობისამებრ.

საუკისოო სამკაული და ჭურჭელი, მაგრამ შიგ დაკრძალულის
ვინაობა გარკვეული დაჩრა.

30 ნოემბერს გაიხსნა მეშვიდე სამარხი, რომელშიც აგ-
რეთვე ბრწეინვალი. თუცა კი ნაკლებ მრავალრიცხოვანი,
ინვესტარი აღმოჩნდა. დაკრძალულის ვინაობა აქაც უცნობია
დაჩრა.

ორივე სარკოფაგის გახსნა მრავალრიცხოვან სტუმართა
თანდასწრებით სდებოდა და კინოფირზე იქნა გადაღებული.
რესპუბლიკის ხელმძღვანელმა ორგანოებმა იმავე დღე-
ებში გამოიტანეს საგანგებო დადგენილება „არქეოლოგიური
მუშაობის ორგანიზაციის შესახებ“.

ამ დადგენილებაში აღნიშნულია, რომ „ენიშკის“ მიერ
არმაზ-მცხეთის რაიონში ჩატარებულმა არქეოლოგიურმა მუ-
შაობამ გამოიღწია უძლიერესი ისტორიული მასალა, რომ-
ელისიც განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება.

არმაზ-მცხეთის რაიონი არქეოლოგიურ ნაპოვანად გა-
მოცხადდა. ინსტიტუტის წინადადება მიეცა გაუშალა არქეო-
ლოგიური მუშაობა ამ რაიონში. საერთო ხელმძღვანელო-
ბაც ინსტიტუტს დაეუკლა. არმაზ-მცხეთაში არქეოლოგიურ სა-
მუშაოთა ხელმძღვანელად და მთავრობის მიერ აღრევე შექმნილ
ექსპერტთა კომისიის თაჟმდომარე და მტკიცება პროფ.
ნ. ჯ ა ნ ა შ ი ა. კულტურის დაცვის მეტლოთა განყოფილებას
წინადადება მიეცა 1940 წლის 25 დეკემბრამდე სელახლა
გადაესურა აბანოს ნანგრევები და აგრეთვე ერისთავთა სამარ-
ხები. საქართველოს სსრ განსახოპსა და „ენიშკის“ დაეუკლა
საბჭოთა საქართველოს 20 წლისთავისთვის მოეწყოთ არმაზ-
მცხეთისა და წალკა-თრიალეთის არქეოლოგიურ მონაპოვარ-
თა გამოფენა.

დეკემბრის პირველ რიცხვებში ანპარუტის სამარხის
სამხრეთ-აღმოსავლეთით გაიხსნა კიდევ ორი, მეცხრე და
მეცხრე სამარხი. მეცხრე მხოლოდ ორი ჩონჩხი აღმოჩნდა,
სრულად უნევესტარი.

მეცხრე სამარხი გაიხსნა 7 დეკემბერს. შიგ აღმოჩნდა
ბაჟუბის ჩონჩხი, რომელსაც ოქროს სამკაული და ვერცხლი-
სა და მინის ჭურჭელი ასულა თან, ისე რომ უკველები გახ-
და მისი კუთვნილება აგრეთვე ერისთავთა წრისადმი.

ექსპედიციის ველად მუშაობა შეწყდა 15 დეკემბერს და
ითიქმის მთელი კოლექტივი დაუყოვნებლივ ჩაბმულ იქნა
ზემოაღნიშნული დიდი გამოფენის („სორიალეთი და მცხეთა—
საქართველოს უძველესი კულტურული კერები“) მოსაშხა-
დებელ მუშაობაში. გამოფენა გაიხსნა 1911 წლის 25 თე-
ბერელისათვის—საბჭოთა საქართველოს 20 წლისთავის ზეი-
მისა და ახლადარსებული მეცნიერებათა აკადემიის I სესიის
განხრის დღეს.

ამრიგად, მე-3 არქეოლოგიური კამპანია არმაზისხეკ-
თან მცხეთა-სამთავროს ექსპედიციის კოლექტივის ძლებით
ჩატარდა. მან თვესა და სამ კვირას გასტანა. ამ ხნის გან-
მავლობაში გაიხსნა საცხოვრ დალი ფართობი და აღმოჩნდა
10 სამარხი, რომელთა უმეტესობამაც, შეიძლება ითქვას,
ვერეურობითა განუმეორებელი ფურცელი ჩასწრა საჭარ-
სველოს არქეოლოგიური ძეგლების შესწავლის ისტორიაში.

ამ ნაშკვილად დიდი აღმოჩენის შემდეგ, 1911 წელს,
მცხეთაში გაიგზავნა ორგანიზაციულად გარდაქმნილი და

გადმოვიტოვებოდა ქაშაღალისკენ, რომელსაც უნდა ემუქვინა ერთ-ერთი უდიდესი ქვეყანა და სომხეთი. მაგრამ 5 უბანზე (არმაზისსვეთან, სამთავროში, ბაგინეთსა და ნაქელბაქეშსა და არეკვესუ) აჯ. ს. ჯანაშიას საფრთხი სულმძვინვარებით. დადგა დრო ინსტიტუტის მიერ შესაძლებელი იმთავითვე განხრახუნდ დიდ არქეოლოგიურ სასაბუთო სისუსით განსორცხვლებსა და გეგმაც ფართოდ იქნა მოხაზული.

მაგრამ საბჭოთა ქვეყანაზე ფაშისტური გერმანიის ვერა-ტული თავდასხმის გამო ამ გეგმის მსოფლივ მტერი ნაწილი მისრულდა: მისივე რეაქციონერული და მსოფლივ ივლისის ზირველ რეცხვებზე იმუშავებს სამთავროსა და არმაზისსვეის ჯარსებმა. არმაზისსვეის ჯარებს ა. აფაქიძე მეთაურობდა.

ამ მე-1 კამპანიაში არმაზისსვეის 6 მაისიდან 3 ივლისამდე, ე. ი. თითქმის 2 თვეს განტანა, მაგრამ ჯარებს მიენდა მთავრად (ყოველდღე სამულოდ 60—80 კაცამდე) პლანდ მუშები, რომ გვიღვებოთ მეტი მიწის მუშობა ჩაქარდა, ვიდრე წინა სამკამპანიაში ურთავ. ჯარების ძირითად ამოცანას, რა თქმა უნდა, ერისთავთა საზაროების შემდგომი შესწავლა შეადგენდა, მაგრამ გამოირკვა, რომ იმწელს გათხრილი 21 სამარსიდან (№№ 10—30) ამ სამაროვანს ერთი-ღა მიეკუთვნებოდა. ეს იყო მე-18, ორფერდასასურავიანი სამარსი, რომელიც ასპარუგის სამარსის სამსრეთ-დასავლეთით მდებარეობდა. იგი ეპიტაფიური გამოდგა, მაგრამ ნაშთების მისვლით უტეობოდა, თუ რეაქტი ინფორმაციის შეიცვალა თავის დროს. ეს სამარსი გაიხსნა 25 მაისს. დანარჩენ სამარსთა უმეტესობა აღმოჩნდა ასპარუგის სამარსის აღმოსავლეთით, რამდენადაც მომარბებით. ერთი ჯგუფი საკმაოდ მდიდრული გამოდგა და ერისთავთა მომდევნო სანას მიეკუთვნა. დანარჩენები—ღარიბული, საოჯახო სამარსები—იგივე უფრო ასლი იყო, 1937 და 1938 წწ. გათხრილი სამარსების უკუვლმსრები მსგავსი. მათი მთავარი ჯგუფი კვლავ აბანოს მასლობელ უბანში აღმოჩნდა, ერთი-მეორესთან მდიდრული მდიდროდ მიკრული.

ამ კამპანიის განსაკუთრებით საყურადღებო შედეგი იყო რამდენიმე ძველი ნაგებობის გამოვლინება. მათ შორის ერთი, ქვიტკირისა, ე. წ. „სურბლანის ნაგებობა“ უდავოდ აბანოს, ასპარუგის სამარსთან დაკავშირებული ნაგებობისა და, მასთანავე, აგრეთვე ერისთავთა სამარსების თანამედროვედ იქნა მიჩნეული. მას უკვე მასინ ეწოდა ჰირობით „სასახლისა თუ ტაძრის ნაშთი“. მეორე, ორსენაკიანი შენობა გაცილებით უფრო გვიან სანას მიეკუთვნა. ამ ნაგებობაში ჩვენს მუშები იყო ქვისსამარსები №№ 25—28. სურბლანის ნაგებობის გათხრის დასრულება იმ წელს ვერ მოესწრო, მაგრამ ის კი ცხადი შეიქნა, რომ იმ ადგილას ნაგებობათა ანსამბლი გვეჩინა და ადრე აღმოჩენილი, უნიკალური ძეგლად მიჩნეული აბანოც და ერისთავთა საკუთრებო სასაფლაოც ამ ანსამბლის მსოფლივ ნაწილი უფილა. ამრიგად გაფართოვდა წარმოდგენა არმაზისსვეის არქეოლოგიური კომპლექსის შესახებ და მუშობის ასლი ჰერსპექტრებიც გამოჩნდა.

1912 წლის ზაფხულის მიწურულში, განათხრის გვერდით, მარჯვნივ მიწის თხრისას შემსვლევით აღმოჩნდა და შესწავლილ იქნა (ა. აფაქიძე, გ. ლომთათიძე) ად-

რევე განსნილი ქვისსამარსი № 31, რომელშიც ნაკოსადევის ერთ-ერთი ძველი იყო ჩაღებული.

1913 წლის გაზაფხულზე ა. აფაქიძემ გამოავლინა კიდევ ერთი, სურბლანის ნაგებობის კვლავს გარედან მიდგმული ქვისსამარსი (№ 32), რომელსაც გრძივ კედლად ამ ნაგებობის არქიტექტურული დეტალი ედგა.

1913 წლის შემოდგომაზე, მიუხედავად ომიანობის პირობებისა, რესპუბლიკის სულმძვინვარეობა ორგანიზებმა შესაძლოდ მიიჩნიეს მესეთის უკუშენილების მუშობის განხლებვა—თავდაპირველად არმაზისსვეთან და ბაგინეთზე. მათი დიდი და კოველმსრები დახმარებით ისტორიის ინსტიტუტმა შესძლო არქეოლოგიურ სამუშაოთა კვლავ გამლა.

უკუშენილება მოგვიანებით, 20 სექტემბერს გავიდა კვლავ და მას 1914 წ. 17 იანვრამდე მოუსდა მუშობა, ასე რომ ამ კამპანიაში (უკუშენილების სულმძვინვარეობის მთავარილი გ. გომეჯიძის ილიასა და რაზმის უფროსის გ. ლომთათიძის მეთაურობით) არმაზისსვეთან თითქმის 4 თვეს გასტანა. უკველდღიურად სამულოდ 20 მუშა მუშობდა.

1914 წლის, მე-5 კამპანიის მონაპოვართან აღსანიშნავია: არქიტექტურული დეკორის კიდევ რამდენიმე ნაშთი, რამდენიმე საკულტო ნაშარსი (ფრინველის ძვალთა შემცვენი ქილები), ას. წ. I—III საუკუნეების კრამიტსამარსი და, რაც მთავარია, კიდევ ერთი მდიდრული ქვისსამარსი (№ 40), რომელიც ოქროს ათიოდე კარგ სამკაულს შეიცავდა და ერთი მსრები ერისთავთა სამარსებს უკავშირდებდა, სოლო მეორე მსრები კი 1911 წელს გათხრილს რამდენსამე საკმაოდ მდიდრულ სამარსს. სულ 8 ქვისსამარსი (№№ 33—40) და 1 კრამიტსამარსი (№ 2) გაითხარა.

იმავე წელს ჯგუფმა გათხარა რამდენიმე კრამიტსამარსი მესეთის საღერთან.

მე-6 კამპანია 1914 წელს ჩატარდა (კვლავ გ. გომეჯიძის ილიასა და გ. ლომთათიძის სულმძვინვარეობით). იგი ადრე, 30 მაისს დაიწყო და 1 ნოემბრამდე, ე. ი. 5 თვეს, გაგრძელდა. დღემდე სამულოდ 40 მუშა მუშობდა.

ამ კამპანიის უმნიშვნელოვანესი შედეგი იყო გათხარა საკმაოდ მდიდრული სამარსების (№№ 41—43; 48, 49), რომელნიც, ერთ მთავარში აღმოჩენილი მოხეტის შემეგობით, IV საუკუნით დათარიღდა. აღმოჩნდა კიდევ ერთი ქვიტკირის ნაგებობის ნაშთი. აღმოჩნდა უფრო გვიანდელი ქვისსამარსების ჯგუფიც (№№ 44, 50—70). სულ გათხარა 30 სამარსი (№№ 41—70) და აგრეთვე გვიანდელ ნაკებობათა ნაშთები. აღმოჩნდა მარმარილოს ქანდაკების ნატესი.

1915 წელს ჩატარდა მე-7 კამპანია (რაზმის უფროსის გ. ლომთათიძის სულმძვინვარეობით), რომელმაც 23 აკვისტოდან 15 ნოემბრამდე, ე. ი. ორ თვეს და სამ კვირას, გასტანა. მუშების რაოდენობა დღემდე სამულოდ 30 კაცს უდრიდა. გაკრილ იქნა 15 თხრილი (№№ 135—149). ამ კამპანიის უმნიშვნელოვანესი შედეგებია: 1911 წელს აღმოჩენილი სურბლანის ნაგებობის თხრის გაგრძელება; მისი მეორე სენაკის, შივ ჩადგმული 10 მერმინდელი ქვისსამარსისა (№№ 73, 77—85) და ერთი ამათგანის (№ 81) კედლად გამოყენებული, ლავკარდის ნატესის აღმოჩენა, მეორე (№ 82)—ოქროს სამი სამკაულისა, სოლო იმავე სამარსის რეტი (№ 82)—ოქროს სამი სამკაულისა, სოლო იმავე სამარსის

თავზე VIII საუკუნის ფულის; იმავე საგებობის ჰორეგლი სენაკის ჩაღრმავების მარშალიოს ქანდაკების მეთრე ნაქრის ზოგან; წერილობლიანი წყაღლადერის ნამთის აღმოსენა; კვლეე საკელტო ნამსრისეის ზოგან; ბრინჯაოს სანის ორმოსამარსის აღმოსენა მინდერის სამსრეთ-აღმოსავლეე ბოღდომა; ნაოსნადენში საცდელი ოსრის ჩატარება და გაოსრა 4 გვიანდელი ქვისსამარსისა.

1916 წელს ჩატარდა მე-8 და ჯერჯერობით უკანასკნელი კამპანია არმაზისსეგთან (რახსის უყროსი გ. ღოთაოიძე). იგი გავრძელდა 7 აგვისტოდან 4 სოქმბრამდე, ე. ი. თითქმის სამ თვეს. დღესი საშუალოდ 30—35 კაცი მუშაობდა მიწასე. გავრძილ იქნა 15 ახალი ოსრიდი (№№ 150—164) და გრძელდებოდა მუშაობა წინა წყდის დაწეებულ, № 135 ოსრიდში, მთარბლიანი ნაგებობის ნანგრევა ირგვლიე. ამ კამპანიის მთავარი შედეგებია: ძირითადე უნის გაუსრულდა დარჩენილი ადგილების გაოსრა; ერისთავთა თანამედროვე 3 ქვისსამარსის (№№ 86—88) და 1 კრამიტსამარსის (№ 3) გაოსრა; მარშალიოს ქანდაკების კიდვე ერთი ნაქრის ზოგან; კვდის სამსრეთ-აღმოსავლეე კუთხეში 12 საცდელი ოსრიდის გაქრა და მათი აღმოსენილი, ბრინჯაოს სანის რვა ორმოსამარსის (№№ 2—9) გაოსრა; გავრძელდა ტუის უნის, გვიანდელი ქვისსამარსების ოსრისა, რაე 1938 წ. დაიწყო (ამ წელს გაოსრა კიდვე 6 სამარსი, №№ 7—12).

გარდა ამისა, ექსპედიციის სელმძღვანელის, ს. ჯანაშიას დაჯლებით რახსმა ჰარაღელურად საცდელი ოსრა ჩატარა მეგვი: ბარგიუარის მინდორზე (იქ, სადაც 1945 წელს შემოსევეით აღმოჩნდა ოქროს ჰაწია ქანდაკება-საქიდი) და მთოდღემე-სარკინეთის მინდომებში, ნაბაგარის სეგში.

1947 წელს, ძირითადე უნის გაოსრის მოთავეების გარდა, უნდა დაწეებულეო საცდელი ოსრა არმაზისსევის მონასტრის ნანგრევებზე და, ჰარაღელურად, მეგვის მინდომებში, სავარაუდო სარკინეთის ნამთების მესწავლის მიხნით. მაგამე ეს მუშაობა ჯერჯერობით არ ჩატარებულა. 1948 წელს ინსტიტუტი იმუღებულე შეიქნა არმაზისსევის რახსის შემადგენლობა, სათანადო სასრებითურთ, გამოეყენებინა, როგორც თბილისის არქეოლოგიური ექსპედიცია—300 არაკველის ბაღის გვერდით სასწრაფო და გდაუღებულე ოსრის საწარმოებლად. 1949—1950 წლებში ინსტიტუტის არქეოლოგიური კადრებიც და მთელი თანსებიც დიდ მშენებლობებთან დაკავშირებულ არქეოლოგიურ სამუშაობებზე იევერ დაბანდებულე (რუსთავი, ვაშარი, ურევი, სამგორი, უვარმა და სხვ.) და მცხეთის ექსპედიცია ველარ გავიდა ველად. ამას ისიც უწეობდა ხელს, რომ მისი სამივე ობიექტი—სამთავრო, არმაზისსევი და ბაგინეთი სასელმწიფო ნაერმალადა გამოცსადებულე და იქ მეღლები დასიანება არ ემუქრება. 1951 წელს მცხეთის ექსპედიციამ იმუშავა (გ. ღოთაოიძის სელმძღვანელობით) მსოლოდ მცხეთის სადგურთან აღმოსენილი დიდი აჯღამის გაოსრაზე [338; 344], სოლო 1953 წელს (ა. ავაქიძის სელმძღვანელობით) ინტენსიურად იმუშავა მცხეთის მინდომების დასვერვასე, რის შედეგებიდან განსაკუთრებო

აღსანიშნავია „სეკსამარა“—წიწამურის ციხე-ქალაქის ნამთების მსკველეე [371].

ჯერ არმაზის ექსპედიციის, შემდეგ იმსეოსის ექსპედიციის არმაზის უკუეფასა და ბოლოს იმავე ექსპედიციის არმაზისსევის რახსის მერე მკარებულე არქეოლოგიური კვლეე-ამების ძირითადე სტატისტიკური მაქრეებლების შეჯამება შემდეგ სერაოს გვაძლევს. გაოსრიო მუშაობა სულ 23,5 თვის განმავლობითი წარმოება. საკუთრო არმაზისსევის ძირითადე უნასე (ე. ი. იმსე, რომელიც თანდაროულ გენერალურ გეგმაზე გამოცსადე) გაოსრიოდ იქნა დასვლობით 100 X 100 მეტრი, ე. ი. 1 ჰექტარი ფართობი. საამსოღ ამოღებულ იქნა 161 სიკვალსხვა ზომისა და სიღრმის (მაქსიმ.—1 მ) ოსრიდა. ნაგებობათა და მათთან დაკავშირებულ წყაღლადენსა საოგის გარდა, აქ აღმოსენილ იქნა სულ 123 სამარსი: 119 ქვისსამარსი, 1 ორმოსამარსი და 3 კრამიტსამარსი. ამას გარდა გაოსრა ნა ქვეერი და 9 საკულტო სამარსი. ნაგებობათა ნამთები, განსაკუთრებით საკურადღებო ქვისსამარსები და სათითო-ოროღა ქვეერი, მათი გაწმენდა-ოქსაკის შემდეგ, სელქსდებლად იქნა კვლზე დატოვებულე, სოლო ნაგებობათა აჯკორის აჯკალები გდატანილ იქნა იქვე, ინსტიტუტის საექსპედიციო ბასისა და საკვლე მექეუბის მინდომში. იმავე სასდამ ინსავსე 1911—1946 წწ. „არამდღერული“ მინაზოვარი. იმავე წლების „მდიდრული“ მინაზოვარი და 1937—1940 წწ. მთელი მინაზოვარი ინსებდა საქარეველის მექეუბის: ოქრო-ვერცხლის ნივთები—სავანერში, სოლო დანარსენი—ინსტიტო-არქეოლოგიის განყოფილების ფონდებში.

ძირითადე უნის სამსრეთ-დასავლეთით, „ტუის უნასე“ ოსრა წარმოება 1938 და 1946 წლებში, სულ დასვლობით ერთი თვის განმავლობაში. აქ, 50-ოდე კვ. მეტრ ფართობზე გაოსრილ იქნა 12 ქვისსამარსი.

სადგურ მცხეთისთან, 1943 წელს, 2 დღის განმავლობაში გაოსრა ოთხი კრამიტსამარსი.

ძირითადე უნის სამსრეთ-აღმოსავლეთით 1946 წელს, ბრინჯაოს სანის ხამბისთა აღმოსენის ადგილას, ამოღებულ იქნა 12 საცდელი ოსრიდი (სულ დასვლობით 40 კვ.მ ფართობი), რომელთაც გამოავლინეს 9 ორმოსამარსი, სავამოდ მრავალრიცხოვანი ინვენტარის შემსკული.

ნაოსნადენში 1945 წელს ამოღებულ იქნა 4 საცდელი ოსრიდი: გაოსრა 80-ოდე კვ.მ ფართობი და 4 ქვისსამარსი, რომლებშიც სავამოდ მრავალრიცხოვანი ინვენტარი აღმოსენდა.

მეგვი, ბარგიუარის მინდორზე, 1946 წელს ამოღებულ იქნა 12 საცდელი ოსრიდი, რომელთაც მოიღვეს სულ 100-ოდე კვ.მ ფართობი და გამოავლინეს მცირე-ინვენტარანი 3 ორმოსამარსი. იმავე წელს ნაბაგარში, ორ დღესი გაოსარა სულ მცირე უნანი, რომელზედაც გამოვლინებულ და გაოსრილ იქნა 4 ქვისსამარსი, თითქმის სრულად უნვენტარო.

კვლე ამ ადგილებში მოკვებულსა და 6 საველე წიგნში გატარებულ ნიუგებს სულ 2749 ნომერი უქირავს: 1937 წელს—675, 1938 წ.—552, 1940 წ.—237, 1941 წ.—273, 1943 წ.—159, 1944 წ.—150, 1945 წ.—236, სოლო 1946 წ.

— 360. გადაღებულია ასეულობით ფოტოსურათი, გაკეთებულია ათეულობით ნახსი (არქიტექტურული გეგმა-კურილები, სამარხთა მასშტაბიანი ჩანახსები და სხვ.) და ფანქრით ნახსი. ორჯერაა დახსული განათხარის საერთო გეგმა: 1940 წელს (მასშტაბი 1:100) და 1946 წელს (მასშტაბი 1:200)¹; 1938 წელს შედგენილია მთელი მინდვრის ტოპოგრაფიული გეგმა (მასშტაბი 1:500).

* *

არმაზისხევის შესართავთან წარმოებულ საველე-არქეოლოგიურ კვლევა-ძიებაში მონაწილეობდნენ შემდეგი პირები:

I კამპანიაში (1937 წ.) — ა. კალანდაძე (ექსპედიციის სელმძღვანელი); ასპირანტები: ნ. სომტარიანი და ვ. აუშალი; ფოტოგრაფი ი. სოლომონიანი.

II კამპანიაში (1938 წ.) — ა. კალანდაძე (ექსპედიციის სელმძღვანელი); არქიტექტორი ი. ქავთარაძე; ასპირანტი გ. ლომთათიძე; ფოტოგრაფი ი. ჰასომოვი; ტოპოგრაფი ნ. ლამბაძიძე.

III კამპანიაში (1940 წ.) — ა. კალანდაძე (მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის სამთავროს ჩრდილო ჯგუფის უფროსი); მეცნიერი თანამშრომლები: მ. ივამიენკო, ლ. მუსხელიძე, ა. აფაქიძე, ს. მენსუბაძე, დ. კაპანაძე, ს. ბედუაძე, რ. მკელაძე, თ. აბრამიძე, გ. მჭედლიძე; ასპირანტები: გ. ლომთათიძე და ვ. გოზალიძე; პრაქტიკანტი სტუდენტები: გ. ბერიძე და ი. კიკვაძე; მსატერები: ნ. ვასილიყვა და კ. კვეციანი; ფოტოგრაფი ი. ჰასომოვი.

IV კამპანიაში (1941 წ.) — ა. აფაქიძე (მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის არმაზის ჯგუფის უფროსი); ასპირანტი გ. ლომთათიძე; არქიტექტორი ი. ქავთარაძე; მსატ-

კარი ლ. სითარძიძე; პრაქტიკანტი სტუდენტები: ა. ბოლქვაძე და მ. ჯანიბეგაშვილი.

V კამპანიაში (1943 წ.) — გ. გობეჯიძე (მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის სელმძღვანელის მოადგილე); გ. ლომთათიძე (არმაზისხევის რაზმის უფროსი); ა. აფაქიძე (ბაკინეთის რაზმის უფროსი); მეცნიერი თანამშრომლები: დ. კაპანაძე და გ. მელქიძე; ასპირანტი ნ. უგრელიძე; არქიტექტორი ი. ქავთარაძე; მსატკარი ა. ამბრიანი.

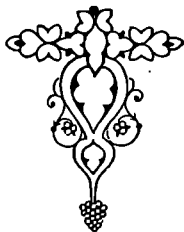
VI კამპანიაში (1944 წ.) — გ. გობეჯიძე (მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის სელმძღვანელის მოადგილე); გ. ლომთათიძე (არმაზისხევის რაზმის უფროსი); ა. აფაქიძე (ბაკინეთის რაზმის უფროსი); ასპირანტები: ო. ჯაფარიძე, ტ. რუბინიძე და ნ. უგრელიძე; სტუდენტი-პრაქტიკანტი თ. შიქელაძე; მსატკარი ო. ანდრონიკაშვილი.

VII კამპანიაში (1945 წ.) — გ. ლომთათიძე (რაზმის უფროსი); მეცნ. თანამშრომლები: მ. ლორთქიფანიძე და ნ. ოქროპირიძე; ასპირანტი ნ. უგრელიძე; სტუდენტი-პრაქტიკანტი თ. შიქელაძე; მსატკარი კ. კვეციანი; ფოტოგრაფი ე. კვეციანი.

VIII კამპანიაში (1946 წ.) — გ. ლომთათიძე (რაზმის უფროსი); მეცნ. თანამშრომლები: მ. ლორთქიფანიძე, ნ. ოქროპირიძე; სტუდენტი-პრაქტიკანტი თ. შიქელაძე; მსატკარები: თ. წულეისკირი და ს. ლევაძე; ფოტოგრაფი ე. კვეციანი.

არმაზისხევის არქეოლოგიური ძეგლების გეგმათა, ფერადი სურათების და გრაფიკული ნახატებისა და ნახსებების შესრულებაზე მუშაობდნენ, სხვადასხვა დროს, შემდეგი პირები: ა. ამბრიანი, ს. ბოლქვაძე, ვ. გაბაშვილი, ნ. ვასილიყვა, თ. კეჩუაშვილი, კ. კვეციანი, გ. მირიანაშვილი, ვ. ნაზროვა, ნ. თოფურიძე, ლ. რჩეულიძე და ი. ქავთარაძე, ა. ლარიბაძე, ნ. ჩარნეცაია, ვ. წილოსანი და მ. სუციანი.

¹ ქაზანის უნივერსიტეტის წიგნი.

სამარსთა აღნაგობა და დაკრძალვის წესი

არმაზისსეფთან გამოვლინებული ნაშთების არსებობისა და უმნიშვნელოვანეს ნაწილს, როგორც ვნასეთი, წარმოადგენს სამარსები, ვინაიდან ეს მინდორი არაერთგზის უოფილა სასაფლაოდ გამოყენებული. მომდევნო ორი თავი მთლიანად მიმდევრულია ამ სამარსებისა და მათი დაცული ნივთიერი ძეგლების აღწერა-აწარსისხადმი, მაგრამ საჭიროდ მივიჩნით მათთვის წაკვებულარებინა წინამდებარე მიმოსილვა, რომელშიც წინასწარ იქნება მოცემული სამარსთა კლასიფიკაცია და თითოეული ტიპის შეჯამებული დასასიათება-არმაზისსეფთან სულ გათხრილია 144 სამარსი (აქედან 123—ძირითად უბანზე). ისინი უველა ინჰუმაციურია; კრემაციისა არც ერთი შემთხვევა არა გვაქვს. ძეგლების მეორადი დამარსვა მხოლოდ ერთ შემთხვევაშია სავარაუდებელი (ბერსუშას სამარსი). სამარსთა აღნაგობის მიხედვით გამოიყოფა ორი ჯგუფი: ო რ მ ო ს ა მ ა რ ს ე ბ ი და ქ ე თ ა ნ კ რ ა მ ი ტ ი თ ნ ა გ ე ბ ი სამარსები. ერთიცა და მეორეც კარგადაა ცნობილი არქეოლოგიურ ჰრაქტიკაში და, კერძოდ, სამთავროს დიდ სამაროვანზე, რომელიც, როგორც ჩვენში უგრძელესი და ვერავრობით უველაზე უკეთესად შესწავლილი, წარმოადგენს დასაყრდენსა და საორიენტაციო ძეგლს [360].

ო რ მ ო ს ა მ ა რ ს ი ს უ ლ 10 აღმოჩნდა: 9 მინდორის სამხრეთ-აღმოსავლეთ განაპირას (ტაბ. CXVIII, 1—3; CXIX)¹, სოლო 1—ძირითად უბანზე. ამ უკანასკნელის საკითხი ბუნდოვანია: მასში არავითარი ნივთი არ აღმოჩენილა. ეს უკანასკნელი გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ სამარსი არქაული (მაგ., ბრინჯაოს ხანისა) არ უნდა იყოს. ურადლებას იქცევს ჩონჩხის ფრიად თავისებური, სანახევროდ გაჭიმვით მდებარეობაც (ტაბ. CXVIII, 4).

ნ ა გ ე ბ ი ს ა მ ა რ ს ე ბ ი. აქ გათხრილი 144 სამარსიდან 134 სწორედ ასეთია. დიდი უმეტესობა ქვით არის აკ-

ბული, სოლო რამდენიმე—კრამიტით. ამის მიხედვით ვარჩევთ ქვითნაგებ სამარსებს ანუ ქ ვ ი ს ა მ ა რ ს ე ბ ს და კრამიტითნაგებ სამარსებს ანუ კ რ ა მ ი ტ ს ა მ ა რ ს ე ბ ს. ამ სამარსებში შეიძლება დავინახოთ იმდროინდელი სამშენებლო წესების ანარეკლი. ამრიგად, ისინი თითქოს თავისებურ „არქიტექტურულ ძეგლებსაც“ წარმოადგენენ.

ამ ჯგუფში ექვცვა როგორც ერისთავთა—უმაღლესი და აქ უმეფელის, ისე ღარიბული სამარსები.

ნ ა გ ე ბ ი სამარსები მცხეთაში მისობრივად ჰირველად გვსვდება ასალი წულთაღრიცხვის დამდეგს, მაგრამ საქართველოს სსვა კუთხეებში ისინი გაცილებით უფრო ადრე ჩნდება. ასე მაგალითად, წალკა-თრიალეთის მხარეში ქვითნაგებ სამარსებს ვხვდავთ ჯერ კიდევ ენეოლითის დროს [32], სოლო გვიანი ბრინჯაოს ხანაში ისინი იქ საკმაოდ გავრცელებული ჩანს [იქვე]. იმპეროული სამარსები გათხრილია დმანისის რაიონში [191]. გვიანი ბრინჯაოს ხანის ქვისსამარსებს აღნიშნავენ აგრეთვე სამხრეთ-ოსეთში [192], რაჭაში [362] და სსვა. ასე რომ სამარსთა ამ ტიპს ძველი და მკვიდრი ტრადიცია აქვს საქართველოში.

სამთავროში ერთ ხანს (I—III სს.) ქვისსამარსები კრამიტითა და კერამიკული ფილებით აკრებული სამარსების მხარდამხარ არსებობს და, როგორც უფრო ძნელად ასაკები, უფრო შემდგომ მცვალებულია სამარსებად გამოყენებული. ამ დროს ისინი მუტი გულმოდგინებითაცაა ნაყაყები, ვიდრე მომდევნო ხანაში.

სამთავრო-არმაზისსეფში უსლესი ქვისსამარსები ას. წ. VIII—IX საუკუნეებით თარიღდება, მაგრამ საქართველოში სამარსთა ეს ტიპი მომდევნო საუკუნეებშიც ფაროოდ გავრცელებული ჩანს. ამის მოწმობს რუსთაველი ამ ბოლო წლებში მრავლად გათხრილი ქვისსამარსები, რომელნიც უდავოდ XI—XIII საუკუნეთა ინვენტარს შეეღვენ [304, 321], და აგრეთვე სეკიტისოვლის სოფელის მესწავლისას, 1950 წელს გასხრილი ერთი დიდი ქვისსამარსი, რომელშიც იმავე დროისათვის ტიპური მინის სამაჯური აღმოჩნდა [109].

¹ ამ 9 ორმოსამარსს უშუალო კავშირი არა აქვს არმაზისსევის ტერასის ძირითად არქეოლოგიურ კომპლექსთან. ისინი მხოლოდ იმდენად ამაჟამად ჩვენთვის საყურადღებო, რამდენადაც მოწმობენ იმ დღეობის დასახლებულთან ჯერ კიდევ გვიანი ბრინჯაოს ხანაში (მე. წ. II ათასწლეულის ბოლოს).

ქვიანაგებ სამარსებში დაკრძალვის წესი საქართველოში საიოქის XIX საუკუნემდე ცოცხლობს [192; 316; 327].

მეორე მხრივ, საქართველოს ზოგჯერ კუოსეში სულ არაა აღმოჩენილი ქვიანაგები სამარსები. მაგალითისთვის დაგასახელებს კლდეების 1-111 საუკუნეების წარმინებულთა სამაროვანს, ხალვა შოლოდ ორმოსამარსებია [361]. აქერსეთის ფაქტორი სამარნი ფილაქის საბადოს სელმიწვადომლობაც უნდა იყოს.

აღსანიშნავია მისდევით არმაზისსევის ქვიანაგებ სამარსებში ორი მირიადი ტიპი გამოირჩევა:

1. მთლიანად კუეითი ქვიანაგებები ანუ სარკოფაგები I და II. შედგენილი ქვიანაგებები, რომელთაც საერთადაც და აქაც დიდ უმეტესობას შეადგენენ.

სასურვეის მოყვანლობის მისეჯავით თითოეულ ამ ტიპში ვარსებობს ორ ქვეტიპს: ა) ბანურსურავიანა და ბ) ორფერდასურავიანს ანუ ორკალაოსასურავიანს. ეს უკანასკნელი გაცილებით უფრო იშვიათია.

1. მთლიანად კუეითი ქვიანაგები — სარკოფაგები — ორია აღმოსანილი. ამათ გარდა, არის საუკეთესო ცნობა კიდეც ერთი სარკოფაგის აღმოჩენის შესახებ².

მესამეში სულ სამი სარკოფაგია ცნობილი: ორი არმაზისსევის (სამარსები № № 6 და 7 — ტაბ. LXIII—LXV, LXXVIII, LXXIX და სხვ.), სოლო შესამე—ბაგნიისა, რომელიც 1916 წელს მის კლდეკარან აღმოჩნდა [64; 65; 335].

ეს სამივე სარკოფაგია ორ-ორი ნაწილისაგან შედგება: ა) მთლიანი ქვიანაგები გამოთლილი, ოსკუთსოვანი ქვედა ნაწილისა, რომელიც მიცვალებულია ჩასვენებულად და ბ) ასევე მთლიანი ქვიანაგები გამოკვეთილი (ზე-

და ნაწილის ანუ სახურავისაგან. არმაზისსევის ერთ სარკოფაგს (სამარსი № 6) ბანური სახურავი აქვს, შოლოვის (სამარსი № 7) და ბაგნიისისა—ორკალაოიანი. შევექსე სამარისი სახურავად ბრტყელი, მასზედ ღორი გამოკვეთილი, სოლო დანარჩენი ორის სახურავები სავანებოდ გამოთლილი და მიგნით თაღისებრი ამოკვეთილია, გარედან კი მე-7 სამარის ზუსტად სამკუთხედიანი კრილი აქვს, სოლო ბაგნიისისა— მორკალაული. ბაგნიისის სარკოფაგის სარკველი ქვედა ნაწილზე გადაბმული იყო რკინის სავანებო საშავრებით, რომელთაც ბოლოები ტყეითი ჰქონდათ ჩაღლებული სათანადო ფოსოებში. არმაზისსევის მე-7 სამარისი სახურავიც და კედლებიც ამოკრია ანეით ფოსოები, მაგრამ სამარები რატომღაც აღარ გავკვირებინათ. ამ სახურავის გამოთლილს ორივე ბოლო დაღურავიანი მოწვდილი სწორკუთხედიანი შვერილები, რომლებიც, ჩანს, სახურავის აწვე-დაწვევის, გადატანისა და სამარსზე დადგმა-მორგებისა მუშაობის გასაადვილებლად ყოფილა განკუთვნილი (თიკებისა თუ ჯაჭვების მოსაღებად).

უფრეურობით ამ 3 მცხოვრე სარკოფაგით ამოიწურება საქართველოში არქეოლოგიური ოსრისას აღმოჩენილი და ნამდვილად წინაფორმადღური სანის სარკოფაგია რიცხვი, თუმცა მ. ივანეძე სწავლებით მათ უსაღობა და დილომა და ქუთაისში შემოსევეით აღმოჩენილ სარკოფაგებსაც [41, გვ. 38].

ფეოდალური სანის სამარს ნაკვობათა შორის კი ეს ტიპი საკმაოდ გავრცელებული ჩანს. სათანადო აღმოჩენები აღნუსული აქვს საქ. მეცნ. აკად. წევრ-კორესპონდენტ გ. ჩიტაიას [156]; კუთისსევი [318, გვ. 41], ურბნისში [111, გვ. 60; 156, გვ. 6], ბორჯომში [174; 156, გვ. 7], ქვემო აღმეში [156], სოსუმში [41, გვ. 37] და სხვ. აქტორი მათ უმეტესობას უკავშირებს ქრისტიანულ საეკლესიო მეცვლებს.

მცხეთის სარკოფაგიაგან განსხვავებით, ესენი გამოკვეთილია მავარი ქანებისაგან, ამასთანავე უფრო დიდი და ტლანქი. ამათ გარდა, ზოგ მათგანზე გამოყვანილია რელიეფური გამოსახულებები.

არმაზისსევის ერისთავთა სამარსების აღსანიშნავსა და დასარსების წესებს მ. ივანეძე მის მიუძღვნა სავანებო ნაკვლები [41], რომელშიც მან აქურ სარკოფაგთა მსგავსი სამარსების (სირიამი, მცირე აზიამი, შავი სღვის ჩრდილო სანაპირიებსა და საერთოდ „ელნისტურ სფეროში“ მოქცეულ ქვეყნებში) გავრცელების საკმაოდ სრული სურათი მოგვცა.

მაგრამ ჩვენთვის განსაკუთრებით საინტერესოა სარკოფაგების გავრცელება საქართველო-კავკასიის მასლობელ ისეთ მხარეში, რაცორიცა მველი ბოსფორის სამეფოს და ტავრიკის ტერიტორია, რომლის არქეოლოგიურ მეტლებში, ქვემოთაღ დაფრწინდებით, სსივც ბევრი რამ გამოყრევა მცხეთა-არმაზისისსევერთა მსგავსი.

მველი ბოსფორის სამეფოს მიწა-წყალზე მრავალადა ნაპოვნი სარკოფაგები, მაგრამ უმეტესობა სისა. მათი სწავნება მე. წ. IV საუკუნიდან ას. წ. II საუკუნემდე მოდის. რამდენაღმე უფრო გვიან ჩნდება იქ ქვის სარკოფაგები—

¹ ცლოზენ. ტერმინი სარკოფაგია შეუკლონ მველქროლი ლე-სევათი [ib. 156]. საბასეუანის განმარტებით, „ლესევათი, ისევე როგორც ფიგურა, ყოვლა ანაღლი საფლაოა, ხოლო ასეთი განსაზღვრა, ჩვენი აზრით, არ უნდათ მიწაში ჩაუღულ სამარსებს, ვეც სუბოღის ტერმინი ქვის კუბო [ib. იქვე]. მაგრამ იგი არ გვაძლევს საფაღებას განვსხვავთ ერთმორისაგან მთლიანადკუეითი და შედგენილი ქვისსამარსები. სიღვის აგრეთვე ხალხური სიტყვა აგუჯა შემოვთავაზებნათ სარკოფაგის მაგიერ [311]. მაგრამ ამ ტერმინის უნებლობა იმთავითვე ცხადი იყო (გუჯა ეწოდება ხანგან გამოთლილ დრმა კარუს, წყაროს წყლის აუზს და ა. შ.) და იგი ვერც გავრტულდა. როგორც მხევეთ, კურჯერობათ უმჯობესი იქნება ისევე სამარსავთა დაკვერთუთ.

² პროფ. ს. კაკაბაძე წერს, რომ არმაზისსევიან მდებარე გულის დასავლეთ ყერში 1919 წ. შეპანვერი აღმოჩნდა მდიდარი აკლამი მთლიანი ქვისაგან გამოკვეთილი, თავისი აგრეთვე მთლიანი ქვის სახურავით. აკლამში ჩონჩხთან ერთად აღმოჩნდა მასიური ოქროს ბეჭედი საყრდელით და სხვა ნივთები (ნათუბი გატაცებულ იქნა აკლამის მონეტების მიერ). მიწის ზღაპარის ამ ადგილას ესეც ეტყობა სხვა აკლამებზეც [104, გვ. 7]. ავტორი, რომელსაც თვითონ არ უნახავს ეს სამარსი, საზუსტოდ არც თვითონის წყაროს ცნობებს, ვერც აღმოჩენის ადგილს აღნიშნავს ზუსტად და, ჩანს, ინტერპრის მხოლოდ მცირე ნაწილს ასახელებს. სხვათა შორის, ეს საყრდელი შედგება პროფ. ლ. მელნიქოვი-მევის მითხილქანი რამდენიმე „სამარს“-ად ქვეულად [103, გვ. 8]. ს. კაკაბაძის ცნობის მიხედვით გეოლოგიის ს. შევქილია დაესაყვანა, რომ აქ თითქოს ერისთავთა სარკოფაგების მსგავსი რამ უნდა ყოფილიყო, რილანდ უესეური კია, რომ, თუმცა ექსპლერიის მიერ გვიან დასავლეთი ყერვა საყრდელი იქნა გათხრილი, იქ ამ მთლიანი ქვისაგან გამოკვეთილი აკლამისა მცირე ნაწილი კი არ აღმოჩენილა, ხოლო გაძარცული, შედგენილი ქვისსამარსი კი რამდენიმე აღმოჩნდა.

ვერ მარმარილოსა, სოლო შემდეგ კირქვისაგან გამოკეთილი. ახ. წ. პირველ საუკუნეებში უბრალო ქვის სარკოფაგები ფართოდ გავრცელებულია ბოსფორში და ქერსონესში. მათ ასასიათებს ფორმათა სიმარტივე და ზედაპირის შეუმკობლობა. ეველასე გვიანდელი სარკოფაგი IV—V საუკუნეებს უნდა მიეკუთვნოს [315].

დავასხელებს რამდენიმე მაგალითს: 1860 წ. ქერსში გათხრილ დიდ ავლდამში მდგარა მარმარილოს სარკოფაგი, რქიან-ტყევის სმაურებით დაკაპირებული ავლდამის კედლებთან [224, გვ. IV]; 1862 წ. ქერსთან აღმოჩენილა დიდი ლოდით გადასურული ქვის სარკოფაგი, სოლო მიც-გვიან-ანტიკური იერის ინვენტარის შემტველი სის კუბო [225, გვ. XIV—XV]; იმავე წელს ქერსთან აღმოჩენილა მსგავსი ინვენტარის შემტველი სარკოფაგი [იქვე, გვ. IX]; 1873 წ. მითრიდატის გორაკზე გაუსწორათ 3 ქვის სარკოფაგი, რომლებშიც ახ. წ. II საუკუნის ინვენტარი უოფილა [226, გვ. XIV—XV]; 1899 წელს ქერსონესში გათხრილ დიდ საოჯახო ავლდამში მდგარა ქვის სარკოფაგი, რომლის სიგრძე 2,09 მ, სიგანე—0,81 მ, სოლო სიღრმე—0,53 მ უოფილა [175, გვ. 6—9; 227, გვ. 9—22], ასე რომ ზომით იგი დიდად არ განირჩეოდა არმაზისსხევის სარკოფაგოვან.

ქერსონესში ქვის სარკოფაგია და მათი გვიან-ანტიკური ინვენტარის აღმოჩენის შემთხვევები უოფილა უფრო ადრეც [228, გვ. 60; 229, გვ. 63; 232, გვ. XXII—XXIII]. 1900 წელს ისევ ქერსში აღმოჩენილა ქვის სარკოფაგი, 2,13 მ სიგრძისა, მიგნით ფრესკებით მოსატული და გვიან-ანტიკური ინვენტარის შემტველი [230, გვ. 26; 231, გვ. 40]. 1902 წელს იქვე გათხრილ ავლდამში უოფილა კირქვის 4 სარკოფაგი, რომელთა ინვენტარი თარიღდება ახ. წ. II საუკუნის 30—40-იანი წწ. [205, გვ. 50; 234, გვ. 150—152, ტაბ. IX]. 1905 წელს ქერსთანვე, გლინიშჩესე აღმოჩენილა მარმარილოს სარკოფაგი, რომელსაც ორკალთიანი სახურავი და ამ უკანასკნელთა კუთხეებში დიდი აკროთიერეუმები ჰქონია [345, გვ. 58, სურ. 66]².

ტამანში 1916 წელს, დიდ მიწისქვეშა ავლდამში აღმოჩენილა მარმარილოს სარკოფაგი, ორფერდასახურავიანი და მდიდრული არქიტექტურული დეკორით დაშენებული. იგი თარიღდება მე. წ. III საუკუნით [315, გვ. 21].

ტიპოლოგიურად გაცლებით უფრო მსგავს სარკოფა-

1 საურაღდებოა, რომ მის სახურავს თურმე წარმოადგენდა მჭელი ლავგარდნის ორი ფრაგმენტი, ხოლო ასეთი რამ ჩვენთან არც ერთ ნამდვილად მდიდრულ სამარს და, მით უმეტეს, სარკოფაგს არ ჰქონია და, როგორც დაინახათ, ნაწარვე მასალებს გამოყენება მხოლოდ ღარიბულ ხელობებს ასასიათებს. ამ მხრივ ისიც ნიშანდობლივია, რომ ოქროს ნივთებთან ერთად შიგ სპილენძის მონეტა ყოფილა, ახ. წ. I—II საუკუნეებისა, ხოლო სპილენძის მონეტა არმაზისსხევის მდიდრულ სამარებში აგრეთვე არსად გვხვდება. აქვე შევნიშნავთ, რომ ეს სარკოფაგიც, ისეთვე იშვიათი გამოწვანის სახით, როგორსაც არმაზისსხევთან ვხვთვთ სამარში წარმოადგენს, ჩრდილოეთიდან სამხრეთით ყოფილა დამხრბობილი.

2 სარკოფაგს ქვეშ, სამარში ორმის გარდიგარდმო ყოფილა ორი მორის ნაშთი, ტყეობა, ამ მორის საშუალებით ჩაუგორებიათ სარკოფაგი ორმოში. დაახლოებით ასევე უნდა იყოს ჩატანლი თხრილში არმაზისსხევის სარკოფაგებზე (იხ. ქვემოთ).

გებს ვხვდებით: ათინამა (კურამეკონსესე), V—IV სს. [135, გვ. 287]; ჩრდილო სირაამი (ავლდამში), VI—V სს. [136, გვ. 20—23, ტაბ. III, 1] და, ბოლოს, პოლანდის სოფ. შტენში, „რომაული დროისას“ [137, გვ. XVI—XIX, სურ. 16—17]. ამ უკანასკნელის სახურავი არაა სურათზე ასახული. მისი ინვენტარი—განსაკუთრებით კი შინის ჭურჭელი [იქვე, სურ. 18, 20, 21]—მოკავკასიის სპილენძისა არმაზისსხევის I—III საუკუნეებისა, თვით სარკოფაგებისა და, კერძოდ, სახურავთა მოყვანილობით კი პირველი ორი ინვენტარს დიდ მსგავსებას არმაზისსხევის მაძარს (პირველი მე-7-ესა ჰეავს, მეორე—მე-6-ეს).

2. შედგენილი ქვის სახურავების ტიპს ეკუთვნის არმაზისსხევიან გაოსრილია ეველა დანარჩენი, 129 ქვის-სამარსია. მათ მორის გაოსრილია ორი ქვეტიპი: ფილავქით ნაგები და ნატეი ქვით ნაგები სამარსები.

ა) ფილავქით ნაგები სამარსები უმეტესობას შეადგენს. მათი კედლები და სახურავის ქუთხი წარმოადგენს ამა თუ იმ ქვისაგან შეტ-ნაკლები წესით გამოჭრილ ფილებს. სველურბრე, კედლებზე საითათო ფილავქა დადგმულია, თუშცა არის ორი გამოხატვისი—პირველი და მეორეაქვე საძარსები, რომელთა ჩრდილო, ცრმოვი კედლები ორ-ორი ფილავქისაგანაა აგებული. სახურავი შეტწილად სამი ფილავქისაგან შედგება. გამოხატვისა მსარქის სამარსი, რომელსაც ოსი ფილავქა ეფარა ააქუხე, და აგრეთვე ბავშვთა სამარსები, რომელთაც შეტწილად ორ-ორი, სოლო იქვითად თითო ფილავქაც ვოფილიდას საძარსოდ. ცრმოვი კედლების განივ კედლებში შესაღმგულად და, მასანაქამე, სამარსის უფრო შიდაკედლზე შესაკრულად განივ კედლებს უმეტესწილად ნაპირები მველად ამაოქრილია ანუ კვა („სარბინავები“) ცრმოვი ფილავქის სისქის ოდენად, ან უფრო მეტად.

მხოლოდ მდიდრულ სამარსებში, და ისიც იქვითად, სამარსის შვიდროდ შეტწის მიხნით გამოყენებულია აგრეთვე შემდეგი ხერსი: სახურავის, კედლებისა თუ იატაკის შემადგენელი ფილავქები ერთიმეორესე გადახებული რკინის კუთხრავის საძარსებით (სამარსის №32 ს. 3 და 5).

ფილავქით ნაგები სამარსების სიგრძე (სახურავიანად) 1,60 მეტრიდან 3,7 მეტრამდე ადის, სიგანე—0,95 მ—1,60 მ, სიმაღლე—0,90 მ—1,55 მ. საკუთრივ სამარსის შიდა სიგრძის ზომის მაქსიმუმად უნდა ჩაითვალოს 2,65 X 1,05 X 1,02 მ. კედლების სისქე 8-დან 25 სმ-მდე ადის, სახურავიან—10-იდან—22-მდე.

ერისთავთა სამაროვანსე ამ ქვეტიპს ეკუთვნის შვიდი სამარსი (№№ 1, 2, 3, 5, 8, 9, 16; ტაბ. XXXV, LI, LXII, LXXXV, LXXXVI, XCIII, 1—2). ასეთივე: წარწერიანი სტელებით აშენებული მე-1 სამარსი (ტაბ. LIX, 1); საკმაოდ მდიდრულ საკუთლთა შემტველი, მე-12, მე-19, მე-40, 43-ე სამარსები (ტაბ. XCVIII, XCIX, 1, CII, 1—1) და მათთან დაკავშირებულ სამარსთა ორი ჯგუფი; აგრეთვე 1937-38 1941, 1943-1946 წწ. განმაჯობამი გაოსრილი, გვიანდელი სამარსების დიდი უმეტესობა.

სახურავის მოყვანილობის მისეღვით ამ სამარსებში. ისევე როგორც სარკოფაგებში, გამოიყოფა ორი ჯგუფი ბანურსახურავიანი და ორფერდასახურავიანი.

ორფერად სასურავი აქვს მხოლოდ ზოგიერთ მდიდრულს, ან საკმაოდ მდიდრულ სამარსს. სულ ექვსი ასეთი სამარსია აღმოჩენილი. ასევე ცოტა ისინი სამთავროს მდიდრულ სამარსთა შორის. დაკვირვება მოწმობს, რომ ეს, აღნაგობით გამოირჩეული სამარსები ადრეულ ხანაში წარჩინებულ ქალთა დასაქრებალად უფილა განუთხილი. მესოეთის სარკოფაგებიდან ამ კანონსომიერებას ექვემდებარება ბაგინეთის სარკოფაგი და არმაზისსევის შევიდე სამარსი, რომელთაც ორკალთიანი სასურავები აქვთ. ქალი ჩანს დაკრძალული აგრეთვე არმაზისსევის მეორე სარკოფაგში (მეექვსე სამარსი), მაგრამ ამ უკანასკნელს ბრტყელი, მასიური ღოღი ახურავს. ეს ღოღი ლითონოგოიერდაც განსხვავდება სარკოფაგის ქვედა ნაწილისაგან და იმითაც, რომ ტლანქად გამოპირილი და თითქმის დაუშვამებელია. შეგვიძლია ვივარაუდოთ, რომ თავდაპირველად აქვს ორკალთიანი სასურავს აუთობუნენ, მაგრამ იგი ბოლო დროს გაუტუდათ და მისმაგიერ ტლანქი ღოღი გამოიკესეს.

რამდენადაც ვაპყვებს ამ დაკვირვების საუკველთაობაში კიდევ ორი შემთხვევა, როდესაც—უკვე მოგვინათ ხანაში—ამგვარ სამარსებში ორი (№ 40) და ოთხი (№ 43) ჩონჩხი ვაპყვეს.

საერთოდ კი, რომ ორფერდასასურავიან სამარსებში I—III სს. იკრძალება წარჩინებული და შეძლებული მიცვალებულები, ამას ადასტურებს მცხეთაში ბოლო დროს აღმოჩენილი სამარსებიც (სამთავროს ტაძარს სამსრეთ-აღმოსავლეთით 1942 წელს და დაბის ცენტრში 1948 წელს [314; 5]).

მხოლოდ ფილაქით ნაგებ სამარსებს შორის გვხვდება ისეთები, რომელთაც დატეხილი აქვთ ფილაქის, კერამიკული ფილების, აგურის ან კრამიტის იატაკი. ფილაქის იატაკი ჰქონდა: ზირველს, მორესს, მესუთს, მესსრეს, ოცდაშერვეს და მეორეოც სამარსებს; კერამიკული ფილებისა—მესამესა და მერვეს; ბრტყელი კრამიტისა—ორმოდამეერთეს და ორმოდამესამეს; მომცრო, სწორკუთხედიანი აგურებისა—ოცდამეოთხუთმეტს. შეიძლება ითქვას, რომ იატაკი თითქმის უკველთის ნაკებობის მდიდრულობის ერთ-ერთ ნიშნად გვევლინება.

ერთ შემთხვევაში (პირველ სამარსში) ფილაქებისაგან შემდგარ იატაკზე ოღო კიდევ ერთი დიდი ფილაქა, კუთხეებში შედგებული ნატეხი ქვებით შემადგებული (ტაბ. XXXVI). ფილაქით ნაგებ სამარსთა შემტეობას იატაკი არ აქვს და მის მაგიერობას მხოლოდ მოსუფთავებულ, სილა-მოყრილი და მოტკუნნილი მიწა ეწვევა. საკმაოდ სშირად (მაგ., მე-40, 43-ე და სხვ. სამარსებში) ასევე სილამოყრილი მიწა იატაკს ქვეშ.

შემჩნევა, რომ მდიდრულ სამარსთა ამგებულებს გულ-მოღვინედ შეურჩევიათ და კარგადაც გამოუთლიათ ფილაქები. ამ მხრივ განსაკუთრებით დაშასაიათებელია ნარია-ბანდების ამოკეთა და სამარსის ზედაშიწვენი მტკიცედ შეგვრა (ზოგჯერ რკინის სამაგრებითაც).

მდიდრულ სამარსთა დაშასაიათებელი, ზემოთ დასახელებული ნიშნები არ მოეოთებათ არც იმპრობინდელ და-რიბულსა და არც მერმინდელ სამარსებს საერთოდ. პირ-

ქით, იმის გამო, რომ ფილაქები არაა წესიერად და თანაბრად გამოპირილი, ასეთ სამარსებში სშირად გვხვდება ფარდატები—მეტწილად ქვედა კუთხეებში. ამ ფარდატებს მშენებლები ავსებდნენ ქვის ან კრამიტის ნატეხებით. ამას გარდა გვაქვს შემთხვევები, თუცა იშვიათად, როდესაც გრძივი კედელი მოყვან და დაბალი მოსვლიათ და ამიტომ ვიწრო ფილაქით ან ნატეხი ქვებით შეუკნიათ.

ასეთი რამ თითქმის ყოველთვის გვხვდება იმ სამარსებში, რომელთა გრძივი კედლებისათვის გამოუენებულია ძველ მენობათა ნანგრევებიდან მოტანილი მასალა, სტელები და სხვ. სულ აღრიცხულია 8 ასეთი შემთხვევა (სამარსები №№ 4, 13, 26, 32, 35, 42, 48, 81).

ფილაქით ნაგები გვიანდელი სამარსების კედლებისა და სასურავის ფილაქათა მყერათვის ადგილები, ნაწიბურები სშირად ვითრება ამოვლელი.

დამასსიათებელია, რომ ფილაქით ნაგებ სამარსთა სასურავი ჩვეულებრივ საკრძობლად უფრო გრძელი და ფართოა, ვიდრე ქვედა ნაწილი და ამიტომ ოთხივე მხრივ სცილდება მას. სამარსთა ასაკებლად გამოუენებულია სხვადასხვა ქანის ფილები. მკვეთრად გამოირჩევა ერისთავთა სამარსების ერთი ჯგუფი, რომელიც მოთეთრო ან ღია ნაცრისფერი, წმიდამარცვლიანი და მკვერთი ქვიშაქვის ფილებითაა აგებული. რამდენადაც თავისებური ჩანს პირველი სამარსის შემადგენელი ფილებიც, რომლებიც გამოპირილია მოყვანისფრო, საკმაოდ დაფიქლებული ქვიშაქვისაგან. სიმკვერთე-წერილმარცვლოვანებითა და ღია ფერით უურადღებებს იბეროს სამარსთა ასაკებლად გამოუენებული, ძველი ნანგრევი მასალა. ეს ალბათ იმიტომ, რომ ისინი კაბიტალური, კარგად შექმული ნაკებობიდანაა მოტანილი და იქ კი საიმედო, კარგი სათლელი მასალა იყო კოველთის გამოუენებული.

ჩვენ სულთაა არმაზისსევის 13 სხვადასხვა სამარსის ფილაქებიდან აღებულ ნიმუშთა მიკრო-პეტროგრაფიული შესწავლის შედეგები, რომლებიც შემდეგ ქანებს წარმოგვიდგენს: 1) არკოზულს, მოყვითალო-ნაცრისფერს, მონაცრისფროს, ან მონაცრისფრო-ყვითელ ქვიშაქვას; 2) ავტიტულ ქვიშანს, მომწვანო-ნაცრისფერ კირქვას; 3) ავტიტულანბადორიანი ზორფირიტის ავლომერატულ-კრისტალურ, მომწვანო-ნაცრისფერ ტუფს; 4) თისოვან-ქალცედონიანი ცემენტის მქონე, არკოზულ, მომწვანო-ყვითელ ქვიშაქვას; 5) წერილმარცვლოვან კარბონატულ, მონაცრისფრო-ყვითელ ქვიშაქვას; 6) კარბონატულ, მოყვითალო ქვიშაქვას; 7) ანალციმის ცემენტის მქონე, ავლომერატულ, მოყვითალო-ნაცრისფერ ტუფს; 8) ცეოლითური ცემენტის მქონე, ავლომერატულ, მოყვითალო-ნაცრისფერ ტუფს; 9) ტუფური მასალით მდიდარს, მერველოვანს, მოყვითალო-ნაცრისფერ კირქვას; 10) კარბონატულ ცემენტის, მოყვითალო კირქვას. ამ მხრივ შესწავლილ სამარსებს ქვემოთ, სათითაო აღწერისას თან ახლავს პეტროგრაფიული დასასიათებელი¹.

¹ პეტროგრაფიული ნიმუშების მიკროსკოპული განსაზღვრა ვაჟოშინს საქაროველს სსრ მეც. აკადემიის წევრ-კორესპონდენტს, პროფ. გ. ძოწე-ნიძეს.

სამუალო შეძლებისა და ღარიბ მიცვალებულთა სამარ-
სები მეტწილად ტუფებითა და ტუფოგები ქანებით (ქვიშა-
ქებით) არის აგებული, ხოლო ეს ქანები ძლიერ გავრცე-
ლებულია მცხეთის მიდამოების ყოველურსა და ნაწილობრივ
პალეოცენურ წყებებში. უხედაა ისინი გამიშვლებული, კერ-
ძოდ, არმაზისწყვი, სდაც მათ დღესაც წევნ თვალწინ
სტესენ მიწებლობისათვის [142; 143; 145].

ბ) ნატეხი ქვით ნაგები სამარსები ჯერჯე-
რობით შედარებით ნაკლები, სულ 15 არის გამოვლენილი, მაგ-
რამ ის კი შეიმჩნევა, რომ რაც უფრო გვიან ხანაში გად-
მოვიდვართ, მით უფრო მატულობს მათი რიცხვი (იხ., მაგ.,
ტაბ. XIII, 6; CXII, 2, 6). საუურადღებოა, რომ ასეირ-
ვე ტენდენცია შემჩნეული სამთავრობი, სდაც ისინი გან-
საკუთრებით მრავლად აღმოჩნდა სამხრეთ-დასავლეთ უბან-
ზე—ზეგანზე, რომელიც, ჩანს, ეველა სსვა უბანზე და, კერ-
ძოდ, დაბლობ მინდორზე უფრო გვიან უოფილა სსაფლავ-
ოსათვის „თავისებული“ [36; 40]. ამგვარივე სამარსებია
აღმოჩენილი სანჯრისსვე-ნავთადნის მიდამოებშიც [1; 205].
საკუთრივ არმაზისწყვიან ამგვარი სამარსები გავრცე-
ლებულია უმთავრესად კუთხის ჩრდილო ნაწილში, აბანოს
სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხის გარშემო; აგრევე სამხრეთ-
დასავლეთ კუთხეში, გზის პირას; სვეის მარცხენა ნაპირას,
„ტყის უბანში“. სამივე ადგილას მათთან ერთად გვევლება
იმავდროული, ფილაქვით ნაგები სამარსებიც. ერთნიცა და
მეორენიც არამდიდრულ ინვენტარს შეიცავენ.

საფიქრებელია, რომ არსებობს ერთგვარი ურთიერთობა,
გარკვეულ ხანაში მაინც, ნატეხი ქვით ნაგებ სამარსებსა და
ასეთსავე ნაგებობათა შორის.

სამარსთა ამ ქვეტიბის თავისებურება იმაშია, რომ მათი
გრძივი კედლები თითო ფილაქვას კი არ წარმოადგენს,
არამედ ნატეხი ქვითა და მოხედილი თისით არის ამოყუ-
ნილი, ისევე როგორც დაასლოებით იმავედროული თუ უფრო
გვიანდელი შესრობების კედლები. განივი კედლები და სახუ-
რავი კი ამ სამარსებს ბრტყელი ფილაქვისსავან აქვთ გა-
კეთებული, ოღონდ განივ კედლებს ნარიბანდები არც სჭირ-
დებათ და არც აქვთ.

ზომით ეს სამარსები დაასლოებით უტოლდება ფილა-
ქვით ნაგებ სამარსებს. წვენი ზრით, არავითარი ეჭვი არაა,
რომ სამარსთა ეს ქვეტიბი სელმოყოფილა-მოჭირინების
ნიდადაცუ ჩნდება. ამას დასტურებს მათი არამდიდრული
ინვენტარიც. განსაკუთრებით უჭირ, როგორც ჩანს, დიდრონი
ფილაქვების მოჭრა-მოზიდვა და ამიტომაა, რომ გრძივი
კედლები მეტწილად ნატეხი ქვით ამოჰყავთ. შეიძლება ამი-
თაც აიხსნებოდეს, რომ ჯერჯერობით არც ერთი ბეჭების სა-
მარსი არ შეგვევდრია ამრიგად აგებული: მოკლე ფილაქ-
ვის მოვან უფრო ადვილი იყო.

ბუნებრივია, რომ ამგვარ სამარსთაგან არც ერთს არა
აქვს არც ორკალთიანი სახურავი და არც ქვის თუ სსვა მა-
სალის იატაკი. ფილაქვები, სდაც კია გამოყენებული, მდარ-
ეხარისსოვანი ქანისა და ტლანქად გამოჭირილი.

II. კრამიტით ნაგები სამარსები ანუ კრამიტ-
სამარსები აღნაგობით არსებითად ჰგავს ფილაქვით ნა-
გებ სამარსებს და განსხვავება მხოლოდ ისაა, რასაც თვით

სამენი მასალის თავისებურება კარნახობს და იწვევს. სამთავ-
როს I—III საუკუნეთა სამაროვანზე ნაგებ სამარსთა
ეს ტიბი საქმოდ გავრცელებულია და რაოკნობით დიდად
არც ჩამოუვარდება ქვისსამარსებს, რომლებიც მათ მხარდა-
მხარ თანდათანობით ერცვლდება და მხოლოდ მოკვიანებით,
IV საუკუნეიდან სკვევისი სავსებით კრამიტსამარსებს [39;
40; 5].

არმაზისსვეთან კა დღესღებობით სულ 3 კრამიტსა-
მარსია გათხრილი (ტაბ. CVI, 3—4; CVII, 1—5). არსები-
თად ამავე ტიპს უნდა მიეკუთვნოს ჩვილი ბეჭების დასაყრ-
მლავად გამოყენებული „კრამიტსამარსიც“, რომელიც 1938
წელს აღმოჩნდა აბანოს ნანგრეეთა შორის. იგი შედგებოდა
ორი ებსიმეორისგან დაღებული ღარისებრი კრამიტისაგან
(ტაბ. CVII, 1). რამეინამე ამგვარი სამარსი სამთავროს
სამაროვანსედაცაა აღმოჩენილი [17], ასე რომ ეს წესი სა-
ერთოდ გავრცელებული ჩანს ჩვილი ბეჭების დაქმალ-
ვაში.

კრამიტსამარსები აქაც, ისევე როგორც სამთავროში,
ამეწეულია ბრტყელი, გვერდებამეცდილი და ღარისებრი
კრამიტისაგან. ერთიცა და მეორიცა მდლიან ფართოდ უო-
ფილა სმარებული იმპრონიდელ შენებლობაში (არმაზის-
სვეი, სმთავრო, ბავინეთი) და ამიტომ სელმისსაწვდომი იქ-
ნებოდა სამარსთა მშენებლებისათვის. აღსანიშნავია, რომ
სამთავროში კრამიტსამარსები სმირად შეიცავს თუნდაც სა-
მულოდ შეძლების მიცვალებულთა ნემსს, ხოლო არმაზის-
სვეთან, ისევე როგორც მცხეთის სდაცეურთან, მათში უყო
სელმოკლე ადამიანებია დამარსული.

ამ სამარსთა კედლები ამოყვანილია ბრტყელი კრამი-
ტებით, რომლებიც ერთიმეორის გვერდით ავახოლომეცე-
ული დგას, იმის გამო, რომ ეველა კრამიტს ცალა ბოლო
ვიწრო აქვს, ცალი კი ფართო და სსვაფრივ მათი შვიკროდ
მდარა არ მოხერსდება. ნაწიურებზე გარედაც აფარებულია
ღარისებრი კრამიტები. სახურავი, ისევე როგორც სამთავ-
როში, კალთებიანი და, მამასდამე, სის მეღებზე და ღარ-
ტეებზე დაურდნობილი უნდა ჰქონდათ. სასურავი ჩაწოლილ-
ჩალწეული იყო ხოლმე, მაგრამ ის კი ჩანდა, რომ მის მე-
მადწელობამეც ბრტყელი და ღარისებრი კრამიტები მო-
ნაწილოვდა. ერთ შემსხვევაში (შესამე კრამიტსამარსში)
სასურავადაც და განივ კედლებადაც ფილაქვები იყო გამოყე-
ნებული. ორ კრამიტსამარსს სწორკუთხობიანი მოკვიანობა
ჰქონდა, ერთს—ეექსკუთხობიანი. ორ კრამიტსამარსში თითო
ჩონჩხი აღმოჩნდა, შესამეში კი სვერთოდ არაფერი აღმო-
ჩენილა.

თუმცა ეველა ნაგებ სამარსს სახურავი აფარია, ექვე-
ლია, რომ ისინი თავის დროზე მიწითაც იყო დაფარული.
წარჩინებულთა სამარსების ასევე წარწერებიანი სტელები
ყოფილა აღმართული (მაგ., სვერფიტის ვინიუთია). საფიქ-
რებელია, რომ რამე გამოსაცნობი ნიშნები სსვა სამარსებ-
საც ექნებოდათ.

ერთ შემსხვევაში (ერისთავთა მეექვესე და მევიდე სა-
მარსები) მეაფთოდ იჩინა თავი მეელმა, თანდათანობით და-
ქნებულმა თხრილმა, რომელიც, აღბათ, ამ სამარსთა ღრმა
თხრილში ჩასაცურებლად იყო გაჭირილი. საქმე ისაა, რომ

სწორედ ეს ორი სამარსია შოლიანაკვეთილი და ისინი სადავო სხვაგან (ვარაუდით, ქვასტეცხივე) გამოკრებილი და შსად გადმოტანილი უნდა იყოს.

* *

ღამარსეის წესს თითოეული სამარსის აღწერისას უფრო დაწვრილებით გვიცნობთ. აქ კი აღვნიშნავთ მხოლოდ ამ წესის საერთო ვგოლეცის — სამთავროს მსგავსად, ინდივიდუალური სამარსებიდან კოლექტიური, სოკაასო სამარსები-საყენ. ამას ისიც აღსტურებებს, რომ I—III საუკუნეთა დარიბული სამარსებიც კი ინდივიდუალურია, ხოლო IV საუკუნის მდიდრული და, რას წარჩინებულთა სამარსები ორ-ორსა და, ერთ შემოსევაში, ოთხი ჩონისსად ქვიცავს. ირკვევა, რომ კვიან სანამი ჰირისყოლები წინაწარვე ისე უკურებდნენ ქვის-სამარსს, როგორც სოკაასო „საძაღუს“, რომლის სახურავის ანა-დასურვა მთ არა ერთგზის მოუკლებოდათ. ასე, მაგალითად, 'სოკიერთი ორფერდასურავიანი სამარსის ცალი ფერდი მთლიანი ფილაქვა, მორე კი შედგება ერთი დიდი და ერთიც შედარებით მცირე ფილაქვისაგან და, ჩანს, ამ უკანასკნელის ანაღის საუკლეფით ათავსებდნენ სამარსში ახალ-ასად მი-ცვალებულს. თუ სამარსში ვიწრობა იყო, ადრე ღამარსულთა მულებს განსეუ გასწვდნენ ხოლმე. ასეთ სამარსთა სახურავის გასამარებლად ნაწიბურები კირით არის ამოღესილი (ქვისსამარსები № № 40, 43 და სხვ.; ტაბ. CH.2).

დასარულ, გვერულება რამდენიმე შემოსევა, როდესაც მველი ქვისსამარსი მერმინდელ ჰირისყოლებს გამოუყენებიათ თაიანი მიცვალებულის თუ მიცვალებულთა დასაგრძელ-ვად. ამ მსრივ განსაუთრებთ მაყოთი მაგალითს წარმოად-გენს, თითქოს უოველმსრივ ერისთავთა სამაროვნის კუთვნი-ლი, მე-4 სამარსი (ტაბ. LXXXV).

სესუა სამარსების თაისად გამოყენება საერთოდ მცეს-თამი გარცველებული უოფილი. ამას ნათელყოფს სამთავ-როში 1938 წელს აღმოჩენილი, მსატვართუხუცესისა და სოროთმობრის ეპიტაფის, რომელმაც მიცვალებული სისოეს მკობრებსა და ეპიტაფებს, უური უედონ, რათა არავინ და-ახიანოს სამარსი და არავინ გაბელოს შიგ დასაფლავება [69: 357].

უველა სამარსი დამსრობილია ზოგადად აღმოსავლეთი-დან დასავლეთისაკენ. გამოხალისს შეადგენს ოთხი შემოსე-ვევა (ერისთავთა მე-2 სამარსი, კრამიტსამარსი № 1 და ორიც ბაჟეთის ქვისსამარსი), როდესაც სამარსები დამსრობი-ლია ჩრდილოეთიდან სამსროთისაკენ. გარდა ამისა, გვაქვს მცირეოდენი კვანარის შემოსევევებიც, რაც შეიძლება წელი-წადის სხვადასხვა დროს შის ჩანვლა-ამოსვლის ადგილის ცვალებადობას მიუწერებოდეს.

მიცვალებულს თაი დასავლეთისაკენ აქვთ მიქცეული. კვიანდელ სამარსებში, რომლებშიც ჩონჩხები მეტ-წილად საკმაოდ კარგადაა დაცული, მიცვალებულები თითქ-მის ეველად სურგზე გამოტყლილი არიან დასვენებული. სე-ლები მათ ან ტანს გასწვრივ გამოართული, ან მუცლის არე-ში დარებილი აქვთ. ადრინდელ სამარსებში ამ მსრივ რაი-მე წესის შესასებ დაბეჯითებით მსჯელობას ხელს უშლის ის გარემოება, რომ ჩონჩხები ძლიან ცუდად დაცული და

ზოგაერ სულაც გამქრალია. მაგრამ ზოგ შემოსევევაში თით-ქოს მინც ხერხდება დახლოებით წარმოდგენის შემოსევე-ბა. მაგ., ერისთავთა სამაროვნის მე-2 სამარსში სრულ-წლოვანი მიცვალებული იდო მარავენა გვერდზე, ოდნავ ფესებმისრილი. ეს არცაა გასაკვირველი, თუ გავისხეებთ, რომ სამთავროში I—II საუკუნეებში ჯერ კიდევ შემორჩენი-ლია, სოროდრულად, უფრო ადრინდელი წესი—მიცვალებუ-ლის გვერდზე, მოკრეტილ დასაფლავებისა [200]. აღსანიშ-ნავია ისიც, რომ ერისთავთა სამაროვნის მე-3 სამარსში დადსტურებულა მორედ ღამარსეის წესი (მულები ვერცხ-ლის ღანგარზე ეწყო).

მიცვალებულები უმეტესწილად დასვენებული უოფი-ლან უშუალოდ სამარსის იატაკზე, მაგრამ არის შემოსევე-ბა, როდესაც შეგვიძლია ვივარაუდოთ სამარსში ჩადგომულ სარეცელზე ან ქვებში დარეცვლავ. II—III საუკუნეთა სამ-სამარსში (№ № 1, 3, 6) აღმოჩნდა სის სარეცელის ფესთა ვერცხლის გარსაკრავები. ერთ შემოსევევაში (სამარსი № 1) ისინი ისე იყო განლაგებული, რომ თითქმის უეკველყოფდა მიცვალებულის დასვენებას ჰირდაპირ სარეცელზე. დანარჩენ შემოსევევებში კი ჩანდა, რომ, სამარსის შიდა სივრცის უგ-მარისობის გამო, სარეცელი დაშლიათ და ისე ჩაუტანე-ბიათ მიცვალებულისათვის.

კვიანდელ სამარსებში საკმაოდ სშირად გვევდება სის ნათები და რკინის ლურსმები, რაც გვაფიქრებინებს, რომ აქ დარბული სარეცლებით ან უბრლო კუბოებით უოფი-ლან მიცვალებულები დაკრამლული.

* *

ასეთია, ზოგადად, ის სამარსები, რომელნიც ექსნადი-ცამ არმაზისხეთან გათსარა 1937—1946 წწ. განმავლო-ბაში. მიუხედავად სამთავროს სამარსებთან შედარებით მცირე-რიცხოვანებისა, ამ სამარსთა შესწავლას გარკვეული მნიშ-ვნელობა აქვს მველ საქართველოში სამარსთა აგება-მოწყო-ბისა და მიცვალებულთა დაკრამლვის წესების განსთავლის-წინებლად. ირკვევა, რომ II—IX საუკუნეთა მანძილზე არმაზისხეთის სასაფლაოებზე ეველზე უფრო გავრცედე-ბულია ნაგები სამარსები — ჰირველ სანებში ფილაქვით ნაგები, ხოლო შემდეგ აგრეთვე ნატესი ქვით ნაგები. ამას-თანვე ადრეულ (II—III სს.) სანამი ვსედავთ შოლიანად-კვეთილ ქვისსამარსებს (სარკოფაგებს) და კრამიტსამარსებსაც.

ქვისსამარსებისა და კრამიტსამარსების სახით სელთა გვაქვს, ერთი მსრივ, უტუქეთი მასალა იმდროინდელი მქე-ნებლობის ტექნიკის შესასწავლად, ხოლო, მეორე მსრივ, ნარ-თაული მითითება შესამამისი სოციალური გარემოს შესასებ. სამარსთათვის საკროო ქვას ჰრიდნენ მეტ-ნაგებლად მასლობელ მიდამოებში (თვით არმაზისხეთიდან ვიდრე მეტ-ვის უნამდე), სადაც მოიპოვება სათანადო ქანები. უნდა ეი-ფიქროთ, რომ დიდი, მასიური ფილაქვებისა და სარკოფა-გების გამოკვეთა-დამუშავება ადგილობრივ, ქვასტეცხებზედვე ხდებოდა და სამაროვანზე ისინი უკვე შესამარეულად მოქონ-დათ. ამ, საკმაოდ მაგარი, ქანების დამორჩილება მოითხოვდა სათანადო სიმაგრე-სიმკვეთრის, რკინის (აღბათ ფოლადის) იარაღის გამოყენებას. კარგად დიფერენცირებულ ხელსაწყოებს

გვაგულისხმებინებს აგრეთვე ერისთავთა სამარხების შემადგენელი ქვების ფაქიზად დამუშავება. ამ ქვებზე ადვილად გამოირჩევა როგორც ბლაგვი საკოდელის, ისე წვეტიანი იარაღების, მათ შორის წალკატის, ცალწვერისა და მრავალწვერის კვალი [მდრ. 314]. რკინის სამაგრთა ბოლოებისათვის განკუთვნილი ოსსკუთხა ფოსოები ამოჭრილია სატესით, ხოლო სამაგრთა ბოლოები ამ ფოსოებში ტყვიითაა ჩადუღებული. ოსტატები, ჩანს, იუენებდნენ შვეულს, თარახოს, ფარგალს და სხვა სელსაწუოებს, რაც მათ სამუღლებას ამღვედა ზუსტად ემუშავნათ ქვის გათლა-გამოკვეთაზე, ფილათა ერთიმეორესთან შორებაზე და სსვე.

ისეთი შრომატყუადი სამუშაო, როგორც იქნებოდა ერისთავთა სამარხებისა და განსაკუთრებით კი სარკოფაგების დამზადება, მრავალრიცხოვან მუშასედს მოითხოვდა. ხოლო ეინადან ეს ნაკებობანი მიცვალებულთა დასაქრმაღავად, ე. ი. სანქაროდ კეთდებოდა, საფიქრებელია, რომ ამ მუშა-

სედს შრომა მაქსიმალურად დანაწილებული ექნებოდა: ზოგი ქვას მოჭრიდა, ზოგი გათლიდა, ზოგიც გადატანაზე იმუშავებდა და ა. შ.

სამარხთა აღნაკობა-მოწყობილობა და, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, აგრეთვე სამარხეული ინვენტარი მოწმობს, რომ სსვადანსვა მიცვაღებული მეტ-ნაკლები სიუსე-სეღვაშლილობით უმარსავთ, ზოგი სამარხი აგებულია საგულდაგულად დამუშავებული ქვებით და მათი ინვენტარიც მრავალრიცხოვანი მვირფისი ნიუთებისაგან შედგება, ზოგის ასაგებად კი გამოყენებულია გუოღელი ან თითქმის გუოღელი ფილები (გვიან საეჭვებში—შველ ნაკებობათა ნანგრეეებიდან მოტანილი ქვებიც), ხოლო ინვენტარი მცირერიცხოვანი და იაფფასიანი საგნებითაა წარმოღგენილი. უოველივე ეს გვანიშნებს სათანადო საზოგადოების შვეთი სოციალურ დანაწილებას.

II—IV საუკუნეთა სამაროვანი

I. ე რ ო ს თ ა ვ თ ა ს ა მ ა რ ს ე ბ ი (II—III სს.)

ასლა ჩვენი მისწავლა აღწერილი და დასასადათოთ ერის-
თაუთა თითოეული სამარსი და შიგ ადმოჩენილი ინვენტარი,
გინაიდან სწორედ ეს სამარსები წარმოადგენს არმაზისსევის
სახელგანთქმული არქეოლოგიური კომპლექსის ძირითადსა
და უმნიშვნელოვანეს ძეგლებს, რომელთა დირებულება ან-
ტიკური საქართველოს პოლიტიკური და კულტურული ის-
ტორიისათვის უკვე საუკვეთაოდ ცნობილია.

განსახილველ ჯგუფს შეადგენს ერისთავთა ექვსი სამარსი
(№ № 1, 2, 3, 6, 7, 9) და აგრეთვე მათთან ამა თუ იმ
ნიმნით დაკავშირებული ოთხი სხვა სამარსი (№ № 4, 5, 8,
18). ამათგან № № 1 და 2 ჩაღმულია ქვიტირის ორსენა-
კიან ნაგებობაში (ის. გათხრილი უბნის სურათი გეგმა და
ტაბ. XXXV, 1—3), დანარჩენი კი ამათ მსგავსად, მა-
გრამ აღნიშნული ნაგებობის გარეთ მდებარეობს. ეგულა ეს
სამარსი და მათი ინვენტარი ქვემოთ აღწერილი და დასასა-
თებულია თანმიმდევრობით, აღმოჩენის რიგის მიხედვით.

პირველი სამარსი

ეს სამარსი, როგორც აღვნიშნეთ, ჩაღმულია ქვიტი-
რის ნაგებობის (ის. VI თავი) დიდ სენაკში, მის ჩრდილო-
დასავლეთ კუთხეთან (ტაბ. XXXV, 1—3, მარჯვნივ) და
ჩრდილო კედლიდან 1,5 მ, სოლო დასავლეთიდან 2,4
მეტრით არის დაშორებული. იგი დაშორებულია დასავლეთ-
თიდან აღმოსავლეთით, ოღონდ ოდნავაა სამხრეთ-აღმოსა-
ვლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთით გადახრილი.

სამარსის სასურავი მიწის ზედაპირიდან 0,8 მ სიღრმეზე
აღმოჩნდა.

სამარსი აგებულია მოყანგისფრო-რუსი, საშუალო სიმ-
ტყისის ქანის (არქოზული ქვიშაქვის) მასიური ფილების-
გან, რომელთაც ბუნებრივად ბრტყელი ზედაპირი აქვს.
ამიტომ ისინი გარედან აღარ გაუთლიათ და მხოლოდ ნა-
პირები შემოსწორებულია.

აღმოსავლეთის, სამხრეთისა და დასავლეთის კედლებად
თითო ფილაქება გამოყენებული, ჩრდილოეთისა კი რკინის
სამაგრებით გადაბმული ორი ფილაქვისგანაა შედგენილი.

სამარსს იატაკად¹ დაკეპული აქვს ოთხი ფილაქება, რომლე-
ბიც ერთიმეორეზე გადაბმულია რკინის ბრტყელი სამა-
გრებით; მათი ბოლოები ტყეითაა ჩადუღებული სათანადო
ფოსოებში. სასურავი ბანური აქვს, აგრეთვე ოთხი ფილა-
ქვისგან შედგენილი (სურ. 1—2). აღმოსავლეთისა და დასა-
ვლეთის კედელთა ფილაქვებს შიგნიდან სიმაღლეზე კოსტად
ამოჭრილი აქვს ნარბანდები, რომლებშიაც მჭიდროდ და
მოსერსებულად არის ჩამჯადრი ჩრდილოეთისა და სამხრე-
თის კედელთა ბოლოები (ტაბ. XXXVI, 2—3).

როგორც სურათებზედაც კარგად ჩანს, სამარსი ჩვე-
ულებრივზე უფრო დიდია. მისი ზომაა: გარეგანი სიგრძე—
2, 63 მ; სიგანე—1, 50 მ; სიმაღლე—1, 30 მ; შინაგანი, შესა-
ბამისად: 2, 15 მ, 1, 02 მ და 0, 90 მ.

იგი გარეგნობით მკაფიოდ გამოირჩევა მესეთა-არმა-
ზისსევის ამ ტიპის მრავალრიცხოვან სამარსთაგან და ამი-
ტომ ახდამდევ გავრელებისმეზობინება განსაკუთრებულ შინა-
არსს.

სამარსის ახდისას შემდეგი სურათი გადაიშალა (ტაბ.
XXXVI; სურ. 3): იატაკზე იღო ფილაქება (სიგრძე 1, 50 მ,
სიგანე—0, 57 მ, სისქე—0, 09 მ), რომელსაც თავ-ბოლოში
ქვის ნატეხები ჰქონდა ამოღებული და ამრიგად იგი იატა-
კის დონიდან რამდენიმე სანტიმეტრით იყო შემადღებული.
ფილაქვას ორი, ჩრდ.-აღმ. და ჩრდ.-დას. კუთხე ჩამოტყრე-
ული ჰქონდა. მიცვალებულისათვის ჩატანებული ნივთების
ნაწილი თავ-თავის პირვანდელ ადგილას იყო, ნაწილი კი
შემდეგ მოსვედრილა ამ ფილაქვაზე. ისინი რამდენიმე ჯგუ-
ფად ეკარა ზედ. ნივთების ეკვლაზე დიდი ჯგუფი ფილაქვის
შუა ნაწილზე და უფრო მის დასავლეთ ნახევარზე იყო თავ-
მოყრილი. ნივთების ერთი ნაწილი იმთავითვე მოთავსებული
ყოფილა შუა ფილაქვასა და სამარსის კედლებს შორის.

ფილაქვაზედგე შემორჩენილი იყო ჩონჩხის ძლიერ
დაშლილი ნაწილები: რამდენიმე ფელანგა, გავისა და ბარ-
მაუსი მგელთა ნაშთები. ფილაქვის დასავლეთით, იატაკზე
აღმოჩნდა თავისქალის თითო-ორი მცირე ნატეხი. მგლე-
ბის მცირე ნაშთების ასეთი განლაგება თითქოს საკმაოდ გარ-

კვევით განიხილეს, რომ მიცვალებულს თავი დასავლეთით ჰქონია მიქცეული და რომ იგი გულადმა, გაბარული წოლილა. მაგრამ ჩონჩხის ოსტეოლოგიური შესწავლისათვის ეს მასალა საკმარისი არ აღმოჩნდა.

სამარსში აღმოჩენილი ვერცხლის გარსაკრავიანი ოთხი ფეხის მიხედვით (იხ. ქვემოთ) უნდა ვიფიქროთ, რომ მიცვალებულმა სარეცელზე დასვენებული დაუკრძალავო.

რადგან სამარსი მტკიცედ იყო შეკრული, შიგ მიწა და კუნჭები არ ჩაცვენილა და მიცვალებულის ბრწყინვალე სამკაულებს გაღაპკროდა მხოლოდ სამარსის შემადგენელი ფილაქების, საუკუნეთა მანძილზე გამოფიტვით წარმოქმნილი ანაფტაქსისა და მტურის თხელი ფენა.

სამარსში აღმოჩნდა შემდეგი ნივთები: რკინის სატყვარი და მისი ქარქანის ოქროს მოთვალული გარსაკრავი; ოქროს მოთვალული დიადემა; საერისთავო სარტყლის ოქროს 9 მოთვალული ბაღთა და 1 აბზინდა; ოქროს ბეჭედი—საერისთავო საბეჭდავი, პორტრეტითა და წარწერით; ოქროს 2 მასიური სამაჯური; ოქროს 5 მძივი; ოქროს 71 სხვადასხვაგვარი საკიდი; ოქროს მრავალრისოვანი წვრილი დილაკები და კილიტები; ოქრო-მკედლის ნაწვევები; ოქროს 6 და ვერცხლის 1 მონეტა; ვერცხლის სარკე; ვერცხლის 3 აბზინდა და 4 დუბა; ვერცხლის კოლოგი; ვერცხლის ჭურჭლეული: 3 ზინაყი, 2 ორეურა ჯამი და 2 სურა; ვერცხლის გარსაკრავიანი 4 ფეხი მიცვალებულის დასასვენებელი სარეცელისა; ბრინჯაოს ბაღთა და აბზინდა; რკინის დანის-პირები; მინის რამდენიმე ჭურჭელი; მანტიისა და ქვის მძივები და სხვ. ზოგი რამ სამარსის გაწმენდა-ალაგების შემდეგაც გამოჩნდა. სულ 44 ნომრითაა ჩაწერილი კატალოგში ამ სამარსის ინვენტარი.

სამარსში აღმოჩენილი ნივთების აღწერისას მიუვითებთ კატალოგის [22] ნომრებსაც

1. ოქროს ბეჭედი (კატალ. № 4; ტაბ. I, 1; XXXVII, 1; XXXVIII, 2). აღმოჩნდა სამარსის ძირზე მდებარე ფილაქის შუა ადგილას, ოქროს სამკაულთა (გერმოდ, სამაჯურთა) შორის. მისი მდებარეობა გვაფიქრებინებს, რომ ეს ბეჭედი მარჯვენა ხელის თითზე ჰქონია წამოცმული პატრონს. ბეჭდის თვალზე ამოკვეთილია წარწერის მიხედვით იგი გამოღვა ანბარულ ერისთავის საბეჭდავი ბეჭედი¹ და სწორედ ამიტომ

¹ ტერმინი «საბეჭდავი» როგორც ძველს, ისე ახალ ქართულში საკმაოდ გავრცელებული ჩანს. აკად. ივ. ჯავახიშვილი გვთავაზობს «დასაბეჭდავად გაკეთებულს, თითზე შესაცმულს, ბეჭდს «საბეჭდავი ბეჭედი»

ზირკელი სამარსი ანბარულ ერისთავის სამარსად არის მიჩნეული. ბეჭდის დიამეტრი 2,3—3 სმ უდრის, სიმაღლე — 0,3—0,5 სმ, თვალის დიამეტრი — 1,8—2,2 სმ. ბეჭედი 13,39 გრამს იწონის.

ბეჭედი წარმოადგენს არაიანაბარი სიწმისოს, სადასა და ფუჟე რგოლს, რომელსაც ზედა, უმსხვილესი ნაწილი ფართოდ დაბრტყელებული აქვს. ამ დაბრტყელებულ ნაწილშია ამოკრული, სპირალურად დახრილი თვალბეჭედი.

ბეჭედი ზის გამკვირვალე, შქვი წილადი სარდლის თვალბეჭედი, ზედაპირბრტყელი, ძირიდან საეკვეთილ-კონუსური, თვალბეჭედი მოყვანილობისა. ზედა ოსტატურად, ფაქისად ამოკრულია პორტრეტული გეგმა (ტაბ. I, 1; XLV, 1; სურ. 4).

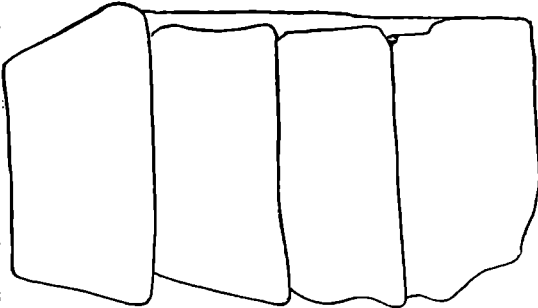
იგი გამოსატყვის სწივრი მამაკაცის პროფილს (ანაბეჭდს — მარჯვენა). მამაკაცს აქვს დიდი, ძლიერი კეისიანი ცხვირი; მოგრამო, გვერდულად გადართვილი და ბოლო-სხეული ობა, რომელიც სანსეგროდ შეუბნავს უფარავს; გრძელი წვერ-უღვაში; დადრონი და ღრმად ჩამკადარი თვალები. ქვემოთ დაშვებული ბაგის ჰრელი და კუნთების დიდი დამაბულობით გამოჩნაკვითილობა სხეს ძლიერი სიძკაცრის იერს ანიჭებს. სასის გარდა, გამოსატყულია შიშველი, საჭაობა მკლე მკერდი და მარჯვენა მკლავის ზედა ნაწილი.

გამოსატყუების ორკველი ამოკვეთილია ბერძნული წარწერა, მსხვილი მთავრული ასოებით. წარწერა ნეგატივირია და ეს გარემოება უშვებულყოფს, რომ საქმე ეკაქეს სწორედ საბეჭდავთან, ე. ი. საკვირულ ბეჭედთან.

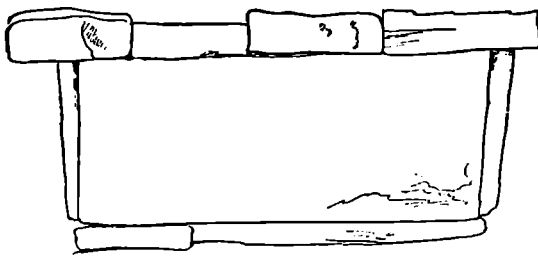
წარწერა რამდენიმე ნაწვევტისაგან შედგება. მთ შორის უდიდესი ამოკრულია თვალის მარცხენა მხარეს და ანაბეჭდს ასე იკითხება: ΑΧΑΙΡΟΥ. აქ მას წვევტს წვერი და მარჯვენა მკერდის კუნთები. გრძელდება იგი მარცხენა მკერდს ქვემოთ, სადაც სიტყვა დასრულებულია ასოებით: ΚΙC.

ამ ორი ნაწვევტის შეერსება გვაძლევს ბეჭდის მეფლობელის სახელს: ΑΧΑΙΡΟΥΚΙC. ამს მოსდევს წარწერის მეორე ნაწილი, რომელიც გვამცნობს მეფლობელის თანამდებობასაც. ეს ნაწილი იწყება მამაკაცის მარცხენა ბეჭეს უკან და ასე იკითხება: ΠΙΤΙΑΞΗ. ამ სიტყვის უკანასკნელი ასო C ამოკვეთილია ცალკე, კისრის მსხლობლად. მისი მიმატების შემდეგ გამოდის: ΠΙΤΙΑΞΗC — შიტიასში.

დაუმაბოთა [161, გვ. 71]. შემოხვევითი არ უნდა იყოს, რომ ამბეჭედი ამა თუ იმ გამოსატყუების აღსაბეჭდავ საგანსაც აღნიშნავს და თითზე წამოსატყუებულ რგოლსაც. ეს გარემოება ალბათ იმას მოასწავებს, რომ ძველად ეს ორივე ფუნქცია ერთსა და იმავე საგანს ჰქონდა დაკისრებული.

სურ. 1

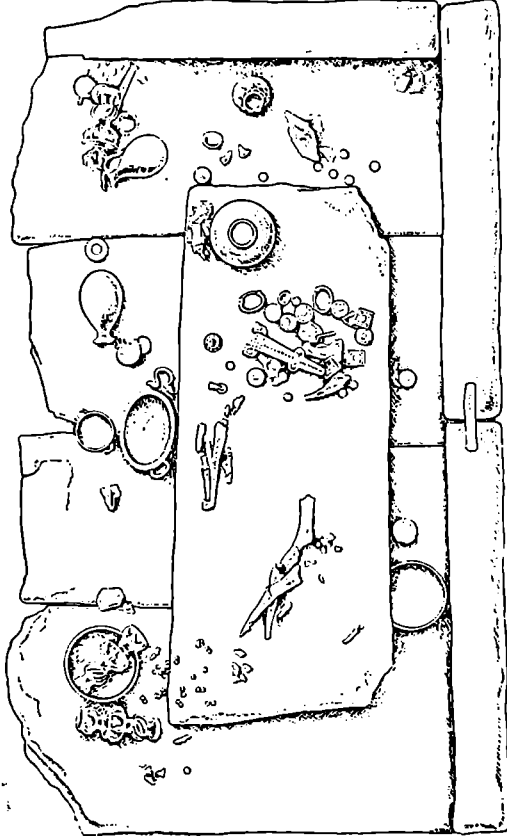
სურ. 2

თუ სასკელის დაბოლოების, KIC-ის, გადატანა დაუტევე-
ნელიობის შედეგი ჩანს, ამ უკანასკნელი ასოს, C-ს, ჩამოტანა
იმის ბრალი უნდა იყოს, რომ ქვა წარწერის ამოკვეთისას,
სწორედ ამ ასოს წერისას ამოსტესთათ. ამავე მიზეზით და-
ზიანებულია წინა სიტყვის ბოლო სამი ასო და მეორე სიტყ-
ვის ასო II-ც.

საბოლოოდ, ბეჭდის თვალზე, ჰორტრეტს გარშემო
ამოქრული წარწერა ასე წაიკითხება: ΑΣΠΑΥΡΟΥΚΙΣ ΠΙΤΙ-
ΑΞΗC. ეს წარწერა პირველად გამოაქვეყნა პროფ. ს. ე ა ე ხ-
ნიძე კილ მა. იგი, სხვათა შორის,
ეურადლებს აქცევს საკუთარი სასკე-
ლის დაწერილობას: ΑΣΠΑΥΡΟ-
ΥΚΙC და აღნიშნავს, რომ ასეთი
ფორმა ღამასანიათებელია გვიან
რომაული სახინსაგის (I—III სს.)
და ნომსდობლივია, სასკელდობრ,
IOC-ის შეკვეცა და IC-ით შე-
ცვლა [65].

ეს მეორე შემოსივება ჩვენში
პიტიასპის ანუ ერისთა-
გის: წარწერაანი საბეჭდავი ბეჭ-
დის აღმოსწავლა². აკად. ს. ჯა-
ნაძიას აზრით, ეს ბეჭდი,
ისევე როგორც ქვემოთ დაწერი-
ლი ზოგიერთი ნივთი, წარმოად-
გენს ერისთავის სელისუფლების
ნიშანს ანუ ინსიგნიას [52; 56].

2. სარტულის სამკა-
ული, ოქროსი (კატალ. № 3).
მდიდრული საერისთავო სარ-
ტუელი ოქროსი 9 მოთავალული
ბალთისა და ერთი აბზინდისაა
წარმოადგენილი. თვით ტყვიას
თუ ქსოვილის სარტუელი, რომ-
ელზედაც თავის დროზე დაკრე-
ბული უოფილა ეს ბალთები,
რასაკვირველია, არ შენასულა.
რაკი ამის გამო შეუმღებელია
ზუსტად აღდგენა იმ რივისა, რომ-
ლითაც იქნებოდა გაწყობილი
ეს ბალთები სარტულზე, აქ მო-
გვაქვს ერთ-ერთი შესაძლებელი
გარანტი, რომელსაც საფუძე-
ლად უღვევს ბალთებისა და ცენტ-

სურ. 3

¹ ს. ჯანაძიას მიერ წამოყენებული [65; 257, გვ. 66] და გ. წე-
რეტლის მიერ გაზიარებული [71, გვ. 38—41] მოსაზრების თანახმად,
ჩვენ ამის შემდეგ ყველგან ღრისთავის ვწერო ამიტიასპისა მავიერ.

² ერთი ასეთვე, პორტრეტისა და წარწერაანი საბეჭდავი ბეჭდი,
ენზე აღსა პიტიასპის კეთხელი (ΟΥCΑC ΠΙΤΙΑΞΗC ΙΒΗΡΩΝ
ΚΑΡΦΥΛΩΝ), იხსება პარიზში, ნაიქონალურ ბიბლიოთეკაში, ხოლო მისი
ანაბეჭდი— ჟანაშას სახ. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის გლიტიკის
კაბინეტში (№ 413). ეს გეშა, კარგა ხანია, იქცევს ეურადლებას. ბოლო
ხანებში მას რამდენიმე ნაშრომი მიუძღვნეს ჩვენმა მკვლევრებმა [235—
239; 357].

რალური თვლების მოყვანილობისა და ფერების მორიგეობა
(ტაბ. I bis; XXXVII, 2—II; XXXVIII, 3—12; სურ. 5).
9 ბალთიდან 7 მრგვალია და 2 სწორკუთხედიანი. ეველა მო-
ოჭვილია სადა ან გეშმანი თვლებით (2 გეშმა და 1 კამეა).
სწორკუთხედიანი ბალთებს შორის ერთი, უფრო მოგრძო, სარ-
ტულის ენას წარმოადგენს.

ეს სარტუელიც ერისთავის ტიპიურ ინსიგნიად უნდა
ჩაითვალოს.

მისი სამკაულის ნაწილებს ცალ-ცალკე აღვწერთ:

ა) აბზინდა (ტაბ. I bis,
XXXVII, 2; XXXVIII, 3). სა-
ერთო მოყვანილობით სასკელებით
მკავს თანამედროვე სარტულის
აბზინდებს. მასიურია, ოთხკუ-
თხედიანი, ჩარჩოცა და ენაც სველ-
წანსაკოვანი და სადა აქვს. ენა
წვერბლაკვია, მისი წვერი ერთგან
ჩაჭრილია. ენა საკუთარი ღერძის
გარშემო ორივე მხარესვე თავი-
სუფლად მობრახბს იმის გამო,
რომ ღერძი მრგვალია და შუაში
შევიწროებული. ღერძის მოპირ-
დაპირე მხარეს აბზინდაში ამო-
ჭრილია ბუდე, რომელშიც თავს-
დება ენის წვერი. აბზინდა სრუ-
ლიად გლუვია, მკერამ მკაცრად
მოსდენილი ფორმა, კარგი ნაკე-
თობა და მასიურობა ამ ლამაზ
იერს ანიჭებს.

აბზინდის სიგრძე 4,5 სმ
უდრის, სიგანე — 3,5 — 3,6 სმ,
სისქე — 3 მმ; წონა — 67,5 გრ.

ბ) სწორკუთხედიანი ბალ-
თა¹ (ტაბ. I bis, XXXVII, 3;
XXXVIII, 4). მასიურია, შედგება
ოქროს მოგრძო სწორკუთხედიანი
ბრტუელი ჩარჩოსა და შივ ჩასმუ-
ლი გეშმისაგან.

გეშმა ჩასმულია ბალთის შუაში
ამოღებულ, მოგრძო-ოვალურსა
და ოქროს მსკვილი მარცვლებით
შემოფარგულე ბუდეში. იგი წარ-
მოადგენს ამოხერცულს, გამჭვირ-
ვალე წითელ თვალს (გრანატი—
აღმანდინი), რომლის ძირსე, ქვემოდა
ამოკვეთილია ქალ-
გულის პირისპირა გამოსასხულება. მარცხნივ კაცის მარჯვენა პრო-
ფილია, მარჯვნივ — ქალის მარცხენა პროფილი. ამ გამოსასხუ-
ლებას ირგვლივ წარწერა შემოუყვება² (ტაბ. XLV, 3; სურ. 6).

¹ ზოგიერთი მკვლევარი, წარწერათა შესახებ მსჯელობისას, ამ ბალთის
აბზინდს [71, გვ. 34] ამ ოქროს ქაბრის აბზინდს [68, გვ. 169] უწოდებს.

² წარწერა თვალდაპირველად სრულიად არ ჩანდა, ვინაიდან ოქროს ბუდის
ნაპირები იყო ზედ დაფენილი. ეტობა, თავის დროზე თვალი ბუდეში ჩამაგრე-
ბული ყოფილა პასტი, რომელიც შემდეგ ამოკვეთილა. ამის გამო თვალს ღრმად
დაუწვია და მისი წარწერაანი ნაპირები ბუდის ნაპირებს ამოფარებია.

ქლის სასე ღამაზია და შედივური. ნაკვები ჰრო-
ზორციულია, მაგრამ ცვი და უძრავი. სშირი და გრძელი
წარბი მლიერ ღრმა სასითაა გამოსტეული. თმა დაწული
აქეს, სოლო თავს უმევენებს რაღაც მრგვალი თავსაბურავი
თუ თავსაშკაული, რომლიდანაც რამდენიმე კავია ჩამოი-
დებული. სამოსელი კარგადა აქეს მომდგარი ევლსა და
მკერდზე. სამოსელი, თმის კავები და თავსაბურავის მოკე-
ანილობა კი გვაფიქრებინებს, რომ გემმაზე გამოსასულია
წარსინებულია წრის წარმომაღვენი მანდილოსანი.

ამ მხრივ ზედმეტი არ იქნება, თუ გავისწავნათ „მუ-
შანიკის მარტივობის“ ერთ ადგილს, სადაც მოცემულია
დამასხანათებელი ცნობები ჰიტაისისი მუულის თმისწო-
ბისა, სამოსისა და სამკაულის შესახებ. იქიდან ჩანს, რომ
მაღალი წოდების ქალს არ უნდა ევლო თავდაუბურავს, „თმა
გატევებული ვითარება ერთ ვინმე მკერაცხთავანს... კაბად
მას „არტიოლის ჰალეკატი“ ემოსა და
სხვადასხვაგვარი სამკაული გვიდა [10,
გვ. 260—261].

კერძოდ თავსაბურავს რაც შეეხება,
ჩვენს გემმაზე გამოსახულს მსგავსი
რამ უჩანს თავსე რომის იმპერატორის
ანტონიუს ბიუსის მუეღვს, ფაუსტი-
ნას—არმაზისსევის ერისთავთა სამარ-
სებში აღმოჩენილ ოქროს ფულზე,
სოლო მუშვიდ სამარსში თითქოს ამ
ტიანის სამკაულის ნაწილიც აღმოჩნდა.

ამრიგად უნდა ვივლოდნისმით,
რომ თავსაბურავ-სამკაულის ეს სასე იმ
დროის ქართველ დიდებულ ქალთა
მორისაც გავრცელებული უფილა.

გემმაზე გამოსატულ მამაკაცს სასე
ღამაზი, რბილი და სათრა აქეს;
წვერი — მოკლე, თმა — ტალღოვანი,
უვლამი — ოღნავ შესამჩნევად მირს
ჩამოშვებული, კისერი — კარგად
მოყვანილი. სამოსელი შვირფისი
უჩანს.

არმაზისსევის მერმინდელ გემმებთან შედარება გვარ-
წმუნებს, რომ ერისთავთა გემმებისა და, კერძოდ, ამ გემმის
ამოჭრულნი ცაცელებით უფრო დასელოვებული ოსტატები
ყოფილან და ისინი არ მიმართავდნენ, მუშაობის გასამარ-
ტივებლად, გამოსახულების ამოკევისისა სქემატიზაციას. მათი
დასელოვების მანიშნებელია ისიც, რომ გაპრილებული
თვლის ფონსე მქრქალი გამოსახულება გამოკვანილი, რაც
მეკენიერად გამოჰყოფს პორტრეტს ფონისაგან. ამით ეს გემმა
უკეთეს ნაშეშვარად უნდა ჩაითვლოს, ვიდრე ასპარუგის
პორტრეტი, თუმცა თბით გამოსახულება მსატერულად ნაკ-
ლებ სრულყოფილი ჩანს.

წარწერას მთლიანად უჭირავს თვალის ნაპირები. ანა-
ბეგზე მისი უდიდესი ნაწილი იწყება მამაკაცის მარჯვენა
მხარს ქვემოთ და იკითხება საათის ისრის მიმართულებით,
პოზიტოვურად (გამონაკლისს შეადგენს ორივე Z): ZYAXHC
ZOH MOI. დანარჩენი იწყება მამაკაცის მკერდს ქვემოთ და

იკითხება საწინააღმდეგო მიმართულებით: KAP HAK. უაღ-
ცილობის გამო იგი ორადა გაწყვეტილი, დიდ მანძილზე.

უკუღმა ამოქრული ასითაა წაღმა შეპრუსებისა და სა-
ტყვითა ერთი მიმართულებით; დაღამების შემდეგ წარწერა
ასეთ სასეს იღებს: „ZYAXHC ZOH MOI KAP HAK“, ე. ი.
„ზეახსი—სიცოცხლე ჩემი—კარავი“. ჩვენ ასეთი თანმიმ-
დევრობა უფრო სწორად მიგვაჩინა, ვიდრე, მაგ., ასეთი:
„კარავი, ზეახსი, ჩემი სიცოცხლე“ [ქარ. ნბ და 357, გვ.
260].

ამ გემმაზე გამოსატული უნდა იყოს ცოლ-ქმარი,—
კარავი და ზეახსი. საფიქრებელია, რომ იგი ამოქრულია
კარავის ვაკეით, ზეახსის გარდავალებების შემდეგ, მის
სახსოვრად. მსოფლო ამას შემდეგ ქვეყნა იგი ასპარუგის
საკუთრებად და მისი საერისთავო სარტყლის დამასწინებელ
სამკაულად. ეს ზირობითი მოსახრება შეესაბამება ჯერ კიდევ
ს. ვანსამასანს მკერ გამოთქმულ ვა-
რავს: ეგებ ასპარუგი, ისევე, როგორც
ბილინგვის ტექსტადან ცნობილი სე-
რავიტი, ზეახსის შვილი აყო და,
ამასხადამე, სარტყელზე დაკრულ ამ
ბილინგვის მს მობრების სურათი უცა-
რეთა ათნა [52; 51].

სასელი „კარავი“ მსოფლო ამ წარ-
წერაში გაცულა. იგი უცნობი ჩანს,
ისევე როგორც დასელოვებით იმავე
აღნაგობის სასელი „კოვაკი“, ამოქრი-
ლი სამთავროს ერო-ფრო, ქალის სა-
მარსში აღმოჩენილ გემმაზე [ქარ. 257,
გვ. 259—261]. ზეახსის სასელი კი,
როგორც ვნახავთ, კიდევ რამდენსამე
წარწერაშია წარმოდგენილი, ოღონდ
სხვადასხვაგვარად: თუ აქ ZYAXHC
წერა, ბილინგვის ბერძნულ სასეკრამა
ZYAXHC-ს უსევათ (ბრუნების ნიშ-
ნის გარდა, მეორე და მესამე ასოებიც
განსხვავებულია), სოლო არამზულში

სურ. 4

„ზეახს“, ე. ი. ზეახსი ჩანს. მეორე სამარსში აღმოჩენილი
ბეგის (ის. ქვემოთ, № 39; კატაღ. № 56) თვალზე ეს
სასელი დაქარავებულია—ZVX. შეექმნა სამარსის ერთ-ერთ
ბეგელზე (ის. ქვემოთ, № 91; კატაღ. № 122) კი უსეტად ისევე
დაწერილიც სასელი, როგორც ამ ბალთახს: ZYAXHC.

ჩვენს ლიტერატურაში გამოითქვა მოსახრება, რომ ეს
სასელი უნდა შეესატყვისებოდეს ქართულ „ჯავახს“-ს, რაც
ბერძნულსა და არამეულ დამწერლობას მსოფლო ამკვარად
შეეძლო გადმოცეა [52; 55; 82]. ჩვენ ვუიქრობთ, რომ ამ
მოსახრებას არაფერი ევობება წინ.

ს. ე. ა. უსევილი იღებს ა. ს. რითი [68], ბალთის თვალის
წარწერა, რამდენიმე მორფოლოგიური ნიშნის მიხედვით,
II—III სს. დამასხანათებელი ჩანს და სწორედ იმდროინდელ
ეპიგრაფიულ ძეგლებს უსელოვება. გ. წერეთელი ვა-
რავობს, რომ გემმაზე აღბეჭდილი და ბილინგვის ტექსტი
(ის. ქვემოთ) მოსენიებული ზეახსი ერთი და იგივე პიროვნე-
ბა და ა. ს. II საუკუნეს კუოვინს [71, გვ. 37—40].

ოვალბუფებს და ბალთის ნაწირებს შორის, ნუმიუსები მოკვანილობის მკვირე ბუაგებში ჩამსრულია წითელი თვლები, წყერით ბალთის კუთსებებისაყენ მიმართული. ამ ბუდეებს ირგვლივ მსკვილი გავარსი არტყია. ერთი თვალი მლიერ დაზანებულია — წყერმოტესილი და ნაკლული, სოლო ორი — გაზანებული. ოვალბუს შორის დარჩილულია ოქროს ოთხი სკია, ქარაულ ქარტეულობაში „სუნერად“ წოდებული სასიხ მოკვანილობისა.

სკიათა თავებს ავირგენინებს ოქროს ჰაწია მარცვლეუ ბისანს შემდგარი კუნწულები; ქვედა სეიას მსოლოდ ცალი ბუროულია აზის; მარაგუნა სეიას ერთ თავზე სამმარცვლიანი და მეორეზე ოთხმარცვლიანი, სოლო დანარჩენ ორს — ოთხ-ოთხმარცვლიანი კუნწულები.

ბალთის ოთხსავე ნაწილს შემოუკვება ოქროს წვრილი მკუთულის ორმაგი წწული არმა. წწულის ეს სასე ჩვენში ბალიან ბეულია. იგი ბრინჯაოს სანიდან მოდის და მლიერ გავრცელებულია გეიანი ბრინჯაოსა და დარჩილული რეინის ხანის ნიკოების შემეულობაში, მაგალითად, ბრინჯაოს მსკვილ-თა და სარტყართა ტარებულ [17; 199; 91, ტაბ. IX, 3] და ბრინჯაოს სსვადსვავარ ბალთებზე [198; 362, ტაბ. XXIII, 2; XLIX, 1, 2; L, 3]. ერთი, ასეთი სასეებში შემეული ბლთა აღმო-ჩნდა ბაგინემოც [57; 55]. ოლონდ განსვავება იხაა, რომ ბრინჯაოს ნიკოებზე ამგვარი სამკული თანჩამოსხმულია, სოლო სვენ ბლთაზე — დარჩი-ლული.

აღსანიზნავია, რომ სასეებთ ვერც ამ ბალთის გამე-თებულ ოქრომგვარულს დაუძლეულია ის სირთულე, რომელიც იან სტეუს ბრინჯაოს სავანა წწული სამკულის კუთსებების წესირად გამოყენას.

ბალთის ზურგი გლუვია, ზედ დარჩილულია, სარ-ტყელზე დასამარებლად, ვერცხლის 5 სამსკვალი: 4 კუთსე-ებში და 1 შუაში. სამი მათგანი მოტესილია და მათი ფე-ვები-და ჩანს.

ბალთის სიგრძე 4,0 სმ უდრის, სიგანე — 3,5 სმ, სის-ქე — 0,25 სმ, წონა — 27,25 გრ.

გ) სწორკუთხოვანი ბალთა — სარტყელის ენა (ტაბ. I bis, XXXVII, 11; XXXVIII, 12). წარმოადგენს ოქროს ოსელი ფირფიტისგან შეკრულს, ბრტყელს, ცალთავ-გახსნილ კოლოფს, რომლის ზედაპირი გავარსის „სუნერი“ სეიებთ შემეული და წითელი თვლებით მოოტვილია. კიდებზე ამ კოლოფს უწვეტი წწული არმა დახსნეებს; კუთსებში ნუმიის მოკვანილობის სათითაო ოვალბუფეა დარჩილული; ამ ბუდეთა ირგვლივ გავარსის უწვეტი წწებია, სოლო თვით ბუდეებში აღმანდინის ოდნავ ამობურცული თვლები ზის, წყერით ბალთის კუთსებებისაყენ მიტეული. ამ ბუდეთა შორის და, მამასადამე, ბალთის კიდეთა გასწვრივ დარჩილულია ოქროს მარცვლათაგან შემდგარი თითო ოთხი (სულ ოთხი), რომელითა თავები დაკვირგენიებულია ოთხმარცვლოვანი კუ-

წებობით. ბალთის ცენტრში ოვალური თვალბუფეა დარჩი-ლული და მასავ ირგვლივ გავარსის უწვეტი წწე არტყია. თვით ბუდეში მკიდროდ ზის სარდიონის თვალი, შესამწე-ვად ამობურცული. ამ თვალზე ამობურცულია გემმა: სე/სე მდგომარე, ჰირდაზირ მომზირალი ქალი, რომელსაც წყვილი ეკაპოს (?), ყვავილი უკირავს სელში (სურ. 7). ქვა გარდიგარ-დმო გატესილია და ამ განატესთან დაზანებულიც. წვერ-მოტესილია აგრესევე ერთი ნუმიუსები თვალი (ნატესი დაკარგულია).

ბალთის ქვედაპირი ანუ კოლოფის ძირი გლუვია, უხასო, ბეკრი სმარებისგან ალაგ-ალაგ თითქოს ცაცვეთილი. ძირის შუაში გამოდის ვერცხლის განივი სამსკვალი, რომელიც ორსავე ფირფიტას ამაკრებს ერთიმეორესთან და თავის დროზე ქსოვილის თუ ტყუის ენასაც იტერდა. ბალთის ქვედა ფირფიტას ცალი ნაწირი საკმაოდ დიდზე აქვს ჩამოტე-ხილი.

ბალთის სიგრძე 4,1 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე — 3,7 სმ, უმცირესი სიგანე — 3,4 სმ, სისქე — 0,5 სმ; თვალის ზომა 1,1 — 1,7 სმ; ბალთის წონა — 23,83 გრ.

დ) მრგვალი ბალთა (ტაბ. I bis; XXXVII, 4; XXXVIII, 5). ირგვლივ გავარ-სის წწე არტყია. შუაზე დარჩი-ლული აქვს დიდი ოვალური თვალბუფე, რომელსაც გარემო გავარსისავე უწვეტი წწე აკრავს.

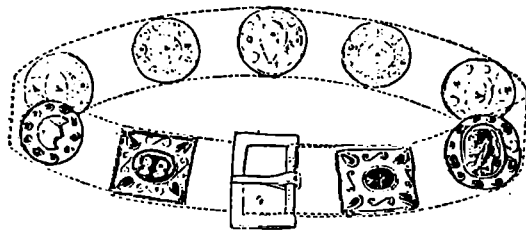
ბუდეში ზის სარდიონის ამობურცული თვალი, რომელზედაც სნაქებო ოსტატობით ამოკვეთილია კამეა: ასლგაზრდა, ლამაზი ქალის მარაგუნა ჰროფილი, მეკრდს ზემოთ. კულ-ლებად გამოშვებული თმა ლენტებითა აქვს შეკრული. მალ-ზე წმინდა ნახელავია: სახის ნაკვებით ნახად, რბილადა გამოკვეთილი (ტაბ. XLV, 2; სურ. 8).

ამ თვალს ირგვლივ, ბალთის თავისუფალ არეზე დარ-ჩილულია 4 ნუმიუსები, 4 ოვალური, 1 მრგვალი და ერთიც სემენტისები ბუდე, რომლებშიც აღმანდინის თვლები ზის. მეთერთმეტე თვალი კი ამოვარდნილი და დაკარგულია. ბალ-თის ზურგზე დამწკრივებული ყოფილა ვერცხლის 3 სამსკვა-ლი, რომელითაგან ერთი მომეგრული და დაკარგულია.

ბალთის დიამეტრი 4,1 სმ უდრის; კამეის სიგრძე-სიგანე — 2,9 × 1,8 სმ, სოლო სიმაღლე — 0,4 სმ; ბალთის წონა — 16,44 გრ.

ე) მრგვალი ბალთა (ტაბ. XXXVII, 7; XXXVIII, 6). ირგვლივ შემოუკვება ოქროს გავარსის უწვეტი წწე; შუაში ამგვარადვე შემოფარგლული ნუმიუსები ბუდეა, რომელშიც ფირუზის დიდი (3 სმ სიგრძე) ამობურცული თვალი ზის. ამ თვალბუფის ირგვლივ შემოწკრივებულია 12 მრგვა-ლი თუ ოვალური ბუდე; თერთმეტში აღმანდინის თვლე-ბი ზის; მეთორმეტე თვალი დაკარგულია.

სარტყელზე დასამარებლად ბალთის ვერცხლის სამი სამსკვალი ჰქონია; მათგან ერთი დაკარგულია და ორი კი ჩატესილია.

სურ. 5

ბალთას კარგად ეტყობა, რომ იგი შეაგნებია თქონს ორი მრგვალი ფირფიტის ერთიმეორესთან შეკავშირებით. საფიქრებელია, რომ ასევე გაკეთებული ექვლა დანარჩენიც.

ბალთის დიამეტრი 3,7 სმ აღწევს, წონა 13,1 გრამის უდრის.

სამსჯელათა უნწყობი დამხდელია ბალთებში ჩასმულ ავლებს ქვეშ. როგორც ეტყობა, თითოეული სამსჯელის ბოლო და თვლის ფსკერი მჭიდროდ ესება ერთიმეორეს—ისე მჭიდროდ, რომ სამსჯელის ამოვარდნა-დასაინება თვლის ამოვარდნა-დასაინებასაც იწყებს. ასეთ შემთხვევასთან გვაქვს ჩვენ საქმე ამ ბალთსადაც: უგებელია, რომ მეთომბეტე თვალი სამსჯელის ამოვარდნის დროსაა დამტყრეული ან ამოვარდნილი.

გ) მ რ გ ვ ა ლ ი ბ ა ლ თ ა (ტაბ. XXXVII, 9; XXXVIII, 10). საერთოდ ჰგავს ზემოთ აღწერილ ბალთებს. ირგვლივ ათი მრგვალი ბუჯა და შიგ თითქმის ერთნაირი მოყვანილობის ალმანდინის თვლები ზის. განსხვავებულია მუა თვალბუჯის მოყვანილობა: იგი სამპბლია, ნახევარმთვარისებრი და შიგ ფირუზის მოზრდილი თვალი უზის, ამაჰად გატესილი.

ბალთის ზურგზე სამი სამსჯელის ნატესებია ჩარჩენილი. პირის ფირფიტა გლუვია და, ჩვეულებისამებრ, თხელი, რის გამოც მასზე კარგადაა აღბეჭდილი (ნეგატიურად) ბალთის ზედპირის მორთულობა.

ბალთის დიამეტრი 3,7 სმ უდრის.

ზ) მ რ გ ვ ა ლ ი ბ ა ლ თ ა (ტაბ. XXXVII, 5; XXXVIII, 6). ზემოწვენი ჰგავს ზემოთ აღწერილს, ოღონდ სამსჯელის მომრბობის გამო მისი ერთ-ერთი ჰაწია. ბუდიან თვალზე ამოვარდნილა და დაჯარგულა, რის გამოც ამაჰად 9 თვალ-და შერჩენი.

ბალთის დიამეტრი 3,7 სმ უდრის. ეს ორივე ბალთა 22,12 გრ. იწონის.

თ) მ რ გ ვ ა ლ ი ბ ა ლ თ ა (ტაბ. XXXVII, 6; XXXVIII, 7). შუაზე დარჩილულ ოვალურ ბუდეში ჩასმულია სარდიონის ბრტყელი თვალი. ამ თვალბუდესაც და ბალთის კიდევსაც ოქროს გავარსის უწყვეტი წრე შემოსდებს. მათ შორის დარჩილულ ზოლს 10 მეტ-ნაკლებად მრგვალი თვალბუდე ჰფარავს. მასში რიგრიგობით ჩასმულია ალმანდინის და ფირუზის (ამჰად გასუნებულის) თვლები. ალმანდინის თვლები ამობურცულია. ზემოაღწერილ ბალთსაჲთ სარტყელზე დასამარებულად ამასაც სამი სამსჯელი ჰქონია. ორი მათგანი შერჩენილია, მესამე კი თითონაც ამოვარდნილა და ფირუზის თვალზე ამოუვდა.

ბალთა წარმოადგენს თითქმის წესიერ წრეს, რომლის დიამეტრიც 3,7 სმ უდრის. იგი 13,67 გრ. იწონის.

ი) მ რ გ ვ ა ლ ი ბ ა ლ თ ა (ტაბ. XXXVII, 8; XXXVIII, 9). ზემოაღწერილის მსგავსია. შუაგულში აქვს მოზრდილი ოვალური თვალბუდე, რომელშიც ზის ამობურცული სარდიონი. ბალთის თავისუფალ არესე დარჩილულია სხვადასხვა

მოყვანილობის (მრგვალი, ოვალური და ოსიკუსის) ათი თვალბუდე. მრგვალ ბუდეებში ალმანდინის თვლები ზის, ოსიკუსისებში კი—ფირუზისა აუ ჰასისა.

სამსჯელის ამოვარდნის გამო ერთი თვალა დაჯარგულა.

ბალთის დიამეტრი 3,7 სმ უდრის, წონა — 13,17 გრ.

კ) მ რ გ ვ ა ლ ი ბ ა ლ თ ა (ტაბ. XXXVII, 10; XXXVIII, 11). სავსებით ოსიკუსია, როგორც წინამორბედი, ოღონდ მის ოსიკუსის ბუდეებშიც ალმანდინის თვლებია ჩასმული და ზოგ ბუდეს ნუმიხსენი მოყვანილობა აქვს. თერამეტე წერილ თვალთგან ერთი დაჯარგულია, სოლო მუათანა—გატესილი.

ბალთის დიამეტრი 3,7 სმ უდრის, წონა — 13,22 გრ.

თუ ზემოთ ნაღ-ნაღვე აღწერილ ლეტაბებს წარმოადგენს სარტყელზე ერთად გარკობილს (სურ. 5), ჩვენ თვალწინ გადაიძვება უპარესად თავისებური, როული და მადარული სამკაული, რომელიც სავსებით შევიერიბა მუაი ქრისალის სმპიონს დიდ მოსედესს, როგორც ინსიკნია. ეს სარტყელი როული ოქროსმკვლეური ტექნიკის ნაწარმოებს წარმოადგენს, ერთბაშად გასრეზულსა და მაღალი მსაცურელი გემოვნებათა გაკეთებულს. ტექნიკური სერსებთან ურდადებსა იქცევის: ფაქისად კვრება; ფაქისად (სოცეკურ თვალისათვის მუქისწველად) რიილვა; გავარსის კეთების ორნაირი წესი—ტვიფრება და მარცვლების დასმა; გემმა-კამების უსაღად კვება; სხვადასხვა მოყვანილობის თვლების გამოთლა და ბუდეებში ჩასმა; სვია-წნულეების გამოყვანა და დარჩილვა. მსაცურელ-სტილისტური თვალსაზრისით ალმანდინია: ოქროს უსაგდ მძეკობა სხვადასხვა, მუხანაშნავად მერჩული იყვრის თვლებით (ზოლიქრომია) და ოქროსივე მათეითათ თუ მარცვლებით გამოყვანილია. ფაქისი სხველით. სარტყლის სამკაული შილიანად ისეა განლაგებული, რომ ბალთების მორიგეობა გარკვეულ რიტმსა ქმნის, საერთო მოყვანილობის, თვლების მოყვანილობის და ფერების მიხედვით. კერძოდ, როგორც ჩანს, სიმეტრიის დერბს შეადგენდა მრგვალი ბალთა, რომელსაც ნუმიხსენი ფირუზი უზის (იუ“), სოლო საუსა და ბოლოში იყო თითო სწორკუთხეული ბალთა, ღამქვენებული ოვალური, გემშიანი წითელი თვლებით („ბ“ და „გ“).

შილიანად ამგვარი სარტყლის სამკაული არსად გვეგულებს, მაგრამ ცალკეულ ელემენტებს კი მოკებნებათ ანლობელი ანლობეობი. ასამარტყლისავე დიადემის (ის. ქვემოთ) სამკაულზე რომ აღარა ითქვას რა, მათთან თვალსაჩინო მსგავსებას იჩენს საქართველოს სხვადასხვა კუთხეში აღმოჩენილი ოქროს სამკაულები. უპირველეს ყოვლისა, მიუვითებთ ლეჩხუმის სოფ. უსასელოში აღმოჩენილს, მრგვალ-წნული არმითი გარმემორტემულსა და თვლებით მოიჭვილ ბალთას, რომლის შუა, მთის ბროლის თვალზედაც მმუენიერი გემმა ამოკვეთილი და რომელიც ახ. წ. I საუკუნის

სურ. 6

სურ. 7

მუა ხანებით თარიღდება [154, გვ. 19, ტაბ. 1, 2]. შემდეგ აღსანიშნავია ამ ბოლო დროს ახმეტაძის ნაპოვნი მრგვალი, კამეიანი და ირგვლივ წვრილ-ოვლებ-შემოქცევილი ბალთა (საქ. მუზეუმის ისტ. არქ. განუბის სკანდური) და კლდეში ნაპოვნი, ოვალური, პორტრეტულ-გემინანი ავრაფი [13, სურ. გვ. 101; 361]. რაც შეეხება სწორკუთხედან ბალთებს, მათ სამაზად მკვავს ბრომი, ას. წ. პირველ საუკუნეთა სამარხებში აღმოჩენილი, ბრეტელ-მუსლედი სამაჯურების დეტალები [154, ტაბ. 1, 8, 10] და ნაწილობრივი, ორმაგწუნულიანი არბით და გავარსის გამოყენებით, აგრეთვე აბინიდა [154, ტაბ. 11, 15].

მეტ-ნაკლებ მსგავსებას იჩენს ასპარუგის სარტელის სამკაულთან აგრეთვე ბოსფორის სამეფოსა და მომიჯნავე ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ზოგი მონის შემკულობის დეტალები (გავარსი, ზნურის სვიები, მოთვალელობა და სსე.). მიუხედავად რამდენსამე მკვალთს: ოქროს მრგვალ მედალიონს, აღმოჩენილს 1879 წელს, ტამისის ნასევერკუნულზე, სტანდა სენზაიათან გათხრილ ეორანულ სამარხში [291, გვ. 15, ატლ. ცაბ. 11, სურ. 3]; გულსაკიდის ოვალურ დეტალს, აღმოჩენილს 1880 წელს ქერში, მისირიდატის გორაკის ერთ-ერთ სამარხში [291, გვ. XX; 265, ატლ. ცაბ. 11, სურ. 3]; ოქროს მედალიონს, აღმოჩენილს 1903 წელს, იქვე, ბაჰუმის სამარხში [288, გვ. 16, სურ. 70; 259, გვ. 24—25, სურ. 20]; ზაზია, ბრეტელ, ორეუნ-წიან ბალთას, აღმოჩენილს 1890 წელს, ქერსონის ნაქალაქის ოსრისას [286, სურ. 87; 267, № 586].

რა თქმა უნდა, ვერც ერთ ამ შემოსევებში ვერ ვიღა-პარაკებთ ზედმიწევნის მსგავსებაზე. ამასთანავე მომენტებს შორის თვალში გვეჩვენება ისიც, რომ მიითითებულ ანალოგიებში არსად ჩანს ფორუნი, სილო ეს ქვა ძლიან უსუა-და გამოყენებული ასპარუგის სარტელის ბალთებისა და ერთსადაც სსვა ბევრი სამკაულის (ის. ქვემოთ) მოსარ-თავად.

ასპარუგის სარტელი, მიიღინაღ ლეხული, გამოირ-ნევა, როგორც ერთი ეველავე უფრო თავისთავადი და სწორ-უპოვარი სკანნი.

3. სატევერის ქარქამის გარსაკარავი, ოქ-როსი (კატალ. № 1; ტაბ. I bis; XXXVII, 12; XXXVIII, 1). გამოკვდილია სამაზად სქელი ფურცლისგან. თავში ორი განსუ განწვდილი და ზეაწვდილი გამონაპვერი აქვს. ასეთივე გამონაპვერები აქვს აგრეთვე ბოლოდ 6,5 სმ მანძილზე. გარსაკარავი, ქარქამის ზედაპირის შესაბამისად, რელიეფურია. ეტეობა, რომ თავის დროზე იგი ძლიან მჭიდროდ ერთეშიდა ქარქამის გარეთა მსარეს და მხოლოდ გამოსაწენ ზედაპირს უფარავდა მას.

გარსაკარავი თვლებითაა მოოჭვილი. ვადის მასობელ გამონაპვერებზე, მრგვალსა და ოვალურ ბუკულში, თითო მსგავლი, ამბოურცული წითელი მინაა ჩასმული (ღიამ. 1,5 სმ), სილო მათ შორის სამ რიგად დაშვრეიებულია 12 თვალბუდე: ზემოთ და ქვემოთ კვადრატული, სილო შუაში— ნუსიბერი მოკანალობისა. ზემო და ქვემო მწკრივებში ზის მწვანე, ამაზად ირიზებული, მინის პირამიდული თვლები, სილო მუა მწკრივები—წითელი მინისა. ერთ-ერთი ნუსი-

სებრი ბუდიდან წითელი თვალი დაკარგულა. გარდა ამისა, გარსაკარავს მოელ სიგრძეზე ჩამოუკვება მწვანე მინის 21 კვადრატული თვალი. წვერის მასლობელ გამონაპვერებსედაც საითათო მრგვალი წითელი მინის თვალი ზის (ღიამ. 1,0 სმ), ხოლო მათ შორის ორი დამატებითი, ოთსკუთსოვანი ბუკა და მიც მწვანე მინის თვლები.

გარსაკარავს წვერზე დარჩილულია ოვალური ბუდე, რომელშიც ტისროვანი მინანქრის მედალიონია, ფერად მო-რუხო-ცისფერი (განუბებული უნდა იუოს). მედალიონის მუ-კულში, ოქროს ოსელი ტისრით შემოფარგულელ ოვალში, თითქოს სარის ან ეგებს ცხვრის თავის მარევენა პროფილია გამოსახული, ძლიერ სქემატურად (სურ. 9). მის წინ და უკან ტისარ-ფირთებებისაგან შემდგარი ორნამენტებია. სა-ფიქრეულია, რომ აქ რაღაც სიმბოლურ და ეგებს პერალ-დიურ გამოსახულებათან გვაქვს საქმე.

ეველა თვალბუდე მკვიდრად ნაკეიები ჩანს. ეურადლებს იქცევს თვალბუდის ნაპირების დიდი სისქე, რაც ამ სა-მარსთა ინვენტარის სსვა ოქროს ნივთებში არსად შეიძინევა.

გარსაკარავს აშკარად ეტეობა ქარქამზე მისი მორგები-სას კვერის ნიშნები. ეს თქმის განსაკუთრებით განაზირა ზოლზე, რომელიც სავრმობლად უფრო დათსელებულია, ქედთან და მის მასლობელ ზოლთან მედარებით.

გარსაკარავის ქვედაპირი სადაა, ოლონდ მასზე მკაფიოდაა გამოსატული ზედაპირზე დარჩილული თითოეული თვალბუ-დის ნეკატევიური ანაბუკვი.

ისიც უნდა ითქვას, რომ გარსაკარავს პირველივე შესე-დვით ეტეობა საერთო უსეში ნაკეთობა, სამკაულებთან შე-დარებით, სილო თვალბუდეთა დაკვირვებით მესწვლისას კი ეს აშკარად იჩენს თავს. განსაკუთრებით დამასსიათებელია უსწორმასწორობა ოთსკუთსა ბუდეებისა, რომლებიც ტლან-ქად და საქმაოდ ასიმეტრიულადაა დარჩილული ზედაპირზე. მინანქრის მედალიონი კი, პირიქით, უსტეი ნასელოობითა და ნასატის სიფაქისით იქცევს ეურადლებს.

გარსაკარავის სიგრძე 23,1 თმ უდრის, უდღვის სიგანე— 7,5 სმ; სიძლდე, ბოლოდან თითქმის 13 სმ მანძილზე, 0,7 სმ უდრის, სილო შემდეგ სწრაფად მატულობს და ვადსთან 2,4 სმ აღწევს. ნაჭედი ფურცლის სისქე 0,5 მმ უდრის. გარსაკარავი 51,7 გრ. იწონის.

3ა. რკინის სატევეარი (კატალ. № 1; ტაბ. XL, 2). ზემოაღწერილი გარსაკარავი თან ასლდა რკინის მოკლე მა-სევილს, რომელსაც უფრო სატევეარი უნდა ეწოდოს (სიგრძე 23 სმ, ვადსთან სიგანე—4,0 სმ, სისქე—0,4 სმ). წვერი მას ოდნე მომრგვალებული აქვს. ვადაზე ზედნაჭედი, გამოქვერი-ლი მხრები აქვს. ქარქამში, ეტეობა, სისა ჰქონია. ქარქამს; მკინიდან გამოკრული ეოფილა სუფიად ნაქსოვი ტილო. სატევერის პირს შერჩენილი აქვს მხოლოდ ამ ტილის ანა-ბუტედი და აქა-იქ აგრეთვე ყანვით გავუნთილი სის ნამ-ბოვი. ვადსთან მერჩენილი ძელის ნაშთები გვაფიქრები-ნებს, რომ ტარი სატევეარს ძელისა ჰქონია.

სატევეარი იღო სამარხის ძირას მდებარე ფილაქვის მუ-ამი, სსვა ნივთებს შორის, აღმაცერად, წვერით ჩრდილო-აღმოსავლეთისაკენ. ოქროს გარსაკარავი ზემოდან ედო და ამიტომ ათვადპირველად თვით სატევეარი სრულიად არ ჩანდა.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

ეს ოქროსი შემოსილი სატყეარცო, უკველია, ინსინგინას, საზეიმო იარაღს წარმოადგენდა.

4. ოქროს დიადემა (კატალ. № 2: ტაბ 1, 4—9; XXXVII, 13; XXXIX, 1—4; სურ. 10). შედგება ამეზად დატყევებული 11 ნაწილისაგან, რომელთაგან ზოგი მუა ფილაქების სამსრეთ-დასავლეთით ეყარა, სოლო ზოგი—ზედ, ძისი მუა ადგილის ნაშსრეთით. მათ სთითაოდ აღუწერთ.

ა) ბაღთა, მოზრდილი (ტაბ. 1, 7, მარცხენა; XXXIX, 2 და 3ა). შედგება ოქროს ორი თსელი და მრგვალი ფირფიცისაგან, რომელთაც ზედაზირზე ირგვლივ შემორტყმული აქეთ ოქროს წვრილად დაქცნილი მავსული. ეს უკანასკნელი გავარსის შაბბეკდილებას ტოვებს. ამავე მსარესე, მუაში დარჩილულია ოსელფურცლოვანი ოქროს ბუდე, სამკბილანასკვარმთვარისებრი, რომელშიაც შიდაზირად ზის ფირფიცის თვალი. ბუდეს ირგვლივ აგრეთვე უწვეტლივ შემოუყვება გავარსისებრ დაქცნილი ოქროს მავსული. ამ მუათანა, დიდი ბუდის ირგვლივ ბალთასე დარჩილულია 10 ჰაწია ბუდე; 4 ნუშისებრი, 4 ოვალური, 1 მრგვალი და ერთიც სამკეთსოვანი, რომლებშიაც აღმანდინის ამბობურეთით თვლები ზის. ნუშისებრი თვალბუდეები წვერით ბალთის კიედისაკენაა მიმართული, თითქოს მუათანა ფირფიცის თვლიდან გამოზავალი სსივებიათ. ამათ შორის, სამკბილა ფირფიცის მუა კბილის წინ და უკან, ბალთის ნაზირებზე არის თითო გამკოლი ნასერეტი, რომლებშიც გაურილია თითო ფირფიცა, არათანაბარი სფეროთისა და ორად მოღუნული. ამ ფირფიცათა უფართოეს წახსნებზე დარჩილულია თითო ოვალური ბუდე, რომლებშიაც მღიერ ამბობურეთული აღმანდინის თვლები ზის. ფირფიცათა ბოლოები ვერცხლის განივი სამსჭვლებითაა ერთიმორესთან დაკავშირებული. ამ ფირფიცებშით ემაგრებოდა ბალთა დიადემის საერთო სარჩულს. ბალთის ზურგი სვეტით გლუვია, თუ არ ჩავაგდებთ სათვალავში ორ ნალისებრ ფირფიცას, ნასერეტებთან სიმაგრისათვის საიმედოდ მიჩნილულს. ზურგი და ზედაზირი ისევე უკავშირდება ერთიმორეს, როგორც სარტყლის ბალთებისა.

ბალთის საერთო სიგრძე 8,7 სმ უდრის, დიამეტრი—4,3 სმ; სამკბილა ბუდის სიგრძე—2,0 სმ, სიგანე—1,6 სმ; მოზრდილი ფირფიცის სიგრძე—2,1 სმ; უდიდესი სიგანე—0,3 სმ; ვერცხლის სამსჭვალთა სიმაღლე—0,6 სმ. ბალთის წონა 28,2 გრამია.

ბ) ბალთა (ტაბ. 1, 7 მარცხენა; XXXIX, 1 და 3ბ). საესებით მსგავსია და ტოლი ზემოთ აღწერილისა. განსხვავება მხოლოდ ის არის, რომ სამკბილა ფირფიცი უფრო ჰატარა, სოლო მისი ბუდის გარშემო, ზედაზირზე დარჩილულ თვალბუდეთა შორის მრგვალი ბუდე სუთია, ოვალური—ოთხი და ნუშისებრი—ერთი. გარდა ამისა, ნასერეტებში გაურილ, ორად მოღუნულ ფირფიცებზე მოთავსებული აღმანდინის თვლები უფრო დაბალია. ბალთის წონა 26,3 გრ. უდრის.

გ) ფირფიცისი, თავფარათო სამსჭვლებო, 1 ც. (ტაბ. 1, 9; XXXIX, 1). ათოთუელი შედგება ოქროს ფარათო ქეჯისა და ვერცხლის დერაქისაგან. ქეჯი წარმოადგენს ზოგადად ნასეგრამოვარისებრ, სედა ფირფიცას, რომელზედაც დარჩილულია სიმკბილა, ცრუკუარისათ გარშემორტყმული ბუდე. ამ ბუდეში შიდაზირად ზის ფირფიცის თვალი.

ფირფიცის ძირზე მტკავედ დარჩილული აქვს ვერცხლის მკველი, წვერგამსხილებული დერაქა, რომლის შემოვლითაც სსაქველი დაზარებელი კოფილა დიადემის რადაც საერთო ხარზელზე.

უდიდესი სამსჭვლის სიგრძე 1,5 სმ უდრის, სიგანე 1,1 სმ; დერაქის სიგრძე—0,9 სმ; უდიდესის სათანალო ზომებია 1,6 სმ, 1,2 სმ და 0,8 სმ. ოთხივეს საერთო წონა 11,3 გრ. უდრის.

დიადემის შემოსავლიანი ატყევება მსოცურულა იერათა და დამსადემის ცეწხაკათ მღიერ მოკვაცონებს საერისთავო სარტყლის შემავლენულ მრგვალ ბალთებს, განსაკუთრებით—სამკბილა ფირფიცებით შემკული. მისი ზედაზირის სამკველი ზუსტად ერთი და იმავე სვეტით არის ატყეველი; ენთი ერთი ოსტყელის ნასვლავი უნდა იყოს. როდესაც ჰატრონი სარტყელს შემოიკრავდა და დიადემის გაიკეთებდა, ამ სამკველთა სტრუქტურული ერთგვარუებობა თვლისათვის საამურ ეყეჭეს წარმოქმნიდა.

დ) აბზინდა (ტაბ 1, 8; XXXIX, 2ა მარცხენა). შედგენილია ოქროს, მეტ-ნაკლები სისქის, ოვალურად მორკალული მავსულისა, წახსნაკოვანი ენისა და ამ უკანასკნელზე წამოსმული, მოღუნული მოგრომ-სწორკუთხა ფირფიცისაგან. ფირფიცის ქვედა ფენა, ზედაზირად შედარებით, ვიწროა. ნასერეტს, რომელშიაც ენა გაურილი, სწორკუთხოვანი მოკვანილობა აქვს. ფირფიცის ბოლოები ცერადა მოკვეთილი და მათ კარგად ეკვება ნაკვეთი. ამათ ერთიმორესთან აკავშირებს განივი თაკვამბალა სამსჭვლი, რომელიც თავისუფლად მოძრაობს გამკოლ სვრელებში.

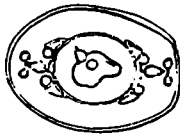
აბზინდის საერთო სიგრძე 3,3 სმ უდრის; ფირფიცის სიგანე—0,8 სმ, ფირფიცის სისქე—1,0 მმ; სამსჭვლის სიმაღლე—0,7 სმ; აბზინდის წონა—8,85 გრ.

ე) აბზინდა (ტაბ. 1, 6; XXXIX, 2ა მარცხენა). ზემოთ აღწერილის მსგავსი, ოღონდ ოდნავ უფრო მოკლე და შესამჩნევად ენა-ჩალუნულია. მისი სიგრძე 3,3 სმ უდრის; ფირფიცის სიგანე—0,8 სმ, ფირფიცის სისქე—1,0 მმ; წონა—6,12 გრ.

ვ) შესაკრავის ნაწილები (ტაბ. 1, 4; XXXIX, 2ბ) ერთი ორმაგი და ერთიც ცალმაგია. პირველი (ტაბ. 1, 5) შედგება მოგრომ გლუვი ფირფიცისაგან, რომელსაც ბოლოში ოთსკუთხა ნასერეტი აქვს, სოლო ნასერეტში გაურილია ორად მოკვეთილი ვიწრო ფირფიცა, რომლის ბოლოები ერთიმორესთან დაკავშირებულია ჰაწია თაკვამბალა განივი სამსჭვლით. საერთო სიგრძე 4,5 სმ უდრის, სიგანე—0,8 სმ, სისქე—1,0 მმ; სამსჭვლის სიმაღლე—0,3 სმ. მეორე-

სურ. 8

სურ. 9

საკან (1, 4) შემორჩენილა მხოლოდ ორად მოკეცილი, არა-თანაბარი სიფერისისა და სიქისი ფირფიტა, რომლის ბოლოებიც ისეთივე სამსკვალადაა დაკავშირებული. მისი სიგრძე 2,4 სმ უდრის, სიგანე — 0,8 სმ. ორივეს საერთო წონა 10,8 გრ. უდრის.

ს) მეწკვი (ტაბ. XXXIX, 1a). შედგება 9 რგოლისაგან, რომელთა შორის 7 ორმაგია, სოლო 2 — ცალმაგი. ცალმაგ რგოლთა დაბრტყელებული ბოლოები დაკავშირებულია ურთიერთს შორეულ, ოაზბრტყეული სამსკვლებით, რომელთა შემკობით მეწკვი მაგრავიბოდა სარჩულზე.

მეწკვის საერთო სიგრძე 9,6 სმ უდრის, ორმაგი რგოლების სიგრძე — 1,1 სმ. სიგანე — 0,5 სმ; სამსკვალთა ნიშნულზე — 0,3 სმ; მეწკვის წონა — 9,15 გრ.

განდების ამ ნაწილთა ადამიმიდგურობა და სარჩულზე მათი დაწვება ასე გვეჩვენებს წარმოდგენილი: მუბლის არეში მოთავსებული უნდა ყოფილიყო ოთხივე ფირფისისოვლიანი სამსკვალე, სოლო მათ მარჯვენა და მარცხნივ, საფუძვლების არეში თითო დიდი მრგვალი ბალოა; შემდეგ საითათო აბსინდა და მათი ორნაწილად შესაკრავები (რომელთაგან ერთ-ერთს ბრტყელი უნდა აღიკვეთს, სოლო უკან, კუთხის არეში — მეწკვი (სურ. 10).

5. ოქროს ექვსხაბამი (კატალ. № 7 და 8). შედგება ორგვარი სამკაულებისაგან:

ა) ბურთისებრი, ოსელფურცლოვანი, ფუკე მძიკები, 5 ც. (ტაბ. 1, 2; XXXVII, 14; XXXIX, 5; სურ. 11, 6 — 10). თითოეულს შედარირზე 12 — 12 ბუდე აქვს დარჩილული, სოლო ნასვრეტების ირგვლივ ოქროს მარცვლები არტყა. ბუდეთა უმეტესობა მრგვალი, ოვალური ან ნუმიბერია; ერთ მძივზე, ასეთებს გარდა, არის სამკუსოვანზე, მორეუსე (დაზიანებულზე) — კვადრატულიც, სოლო მესამეზე (მეტად დაზიანებულზე) — კვადრატულიცა და სამკუსოვანზე. ბუდეთა უმეტესობაში აღმანდინის თვლები ზის, სოლო ორი დაზიანებული მძივის ბუდეებში ფირფისი, მალაქიტისა და ცისფერი მინის თვლებიცაა. ოვალბუდეები მძივთა ზედაზირებზე ათიქოს ჭადრკუდადა განლაგებული (ოას-ოთხ მწკრივად, თითოში სამ-სამი). ერთ-ერთის ოვალური ბუდიდან თვალი დაკარგულა. მძივთა დამეტერი 1,6 — 1,8 სმ უდრის, საერთო წონა — 22,9 გრ.

ბ) საკიდეები, 7 ც. (ტაბ. XXXVII, 14a; XXXIX, 7a; სურ. 11, 5). წარმოდგენენ ნასვარელიფსურ, კიდევ უფრო ოსელფურცლოვან კოლოფებს. თითოეულს ოსელზე დარჩილული აქვს მრგვალი წვრილმათულოვანი ეუნწი, სოლო მოპირდაპირ, გახსნილ მსარეზე, მივიდან ოქროს წვრილ, ნახ მუთოულზე ჰკიდია წვეილი სწკარუნო ღერაკი. ახლა

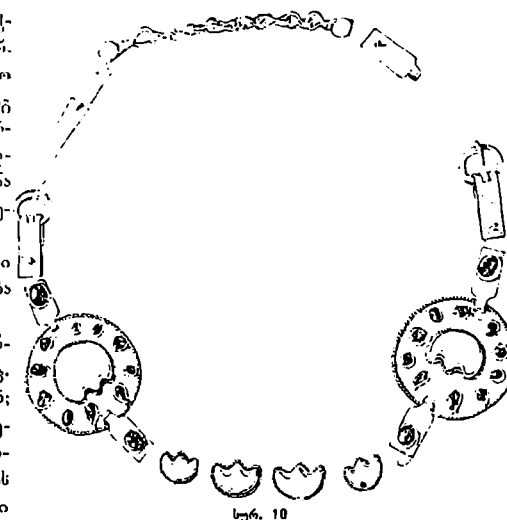
თითქმის ყველა დაქვლეტილია და უკრდ-და წკარუნობს. თითოეულის უდიდესი ნიშნულზე (უწინითურთ) 2,0 სმ უდრის, სიგანე — 1,4 სმ. საკიდების საერთო წონა 20,95 გრამია.

ეს მძივები და წკარუნ საკიდები ეყარა შუა ფილაქის სასრეთ-აღმოსავლეთით, სარეცლის ვერცხლის ფესებთან. საფიქრებელია, რომ ექვსხაბამდ იმისი რივირგობით იქნებოდა ასმული და ამავე ასმულაში შედიოდა ის ჰასტის მძივები, რომელთაც ქვემოთ აღვწერთ.

ამ ექვსხაბამის შემადგენელ მძივებსაც და საკიდებსაც მოჰპოვება საურადღებო ჰარაღელები. პირველთა საკამოდ მსგავს მძივს ვსვდავთ იმ ექვსხაბამის შემადგენლობაში, რომელიც აღმოჩნდა თრიალეთის VIII ყორღანში და მკ. V. II ათასწლეულის შუა ხანებს მიეკავთება [92, სურ. 97]. თრიალეთური მძივაც ბურთულა და ფუკე და მასშიც ჩასმულია წითელი თვლები [92, ტაბ. XCIV და XCV], მაგრამ ის უფრო დიდა და გაცილებით უფრო უსვადაა გავარსით შემკული, ვიდრე ასპარეცის მძივები, რომელთაც მსოლოდ ნასვრეტებს ირგვლივ აქვთ გავარსი, და მათი თვალბუდეები სადაა. თრიალეთის ეს მოთვალული მძივი შეგვიძლია ვიკულოთ ასპარეცის მოთვალული მძივების შორეულ, მაგრამ უთოვლ მკვიდრ წინამორბედად. აგრეთვე განათვალისწინებელია იმავე დროის, XXXVI ყორღანში აღმოჩენილი ვერცხლის 3 საკინის ოქროს მოთვალულ-გავარსიანი თავებიც [92, ტაბ. XCVII]. ქრონოლოგიურად გაცილებით უფრო მასლოვლ ჰარაღელს წარმოადგენს ტამანის ნასვარკენმულზე, სტანიცა სენნაიასთან, მკ. V. III საუკუნის მორე ნასვრით დათარიღებულ ყორღანულ სამარსში აღმოჩენილი ექვსხაბამის ოქროს 6 ბურთულა ფუკე მძივი, რომელთაც ზედაპირი გავარსითა აქვთ შემკული. გარდა ამისა, მათ უნანთ რამდენიმე მრგვალი ბუდე, რომლებშიც თვლები მსსდარა [294, გვ. 7, ტაბ. 1, სურ. 4]. არამზისსევის ასეთივე მძივები უკეთესი ნასვლავია, მათ გავარსიც უფრო ნახი აქვთ და თვლებიც ყველა მერჩნიათ. იმავე ყორღანის სსვა სამარსში აღმოჩენილი ექვსხაბამი არის 7 მსვლილი, ბურთულა, ფუკე მძივი, რომლებიც მოყვანილობითაც მოგვაცანებს ასპარეცის მძივებს.

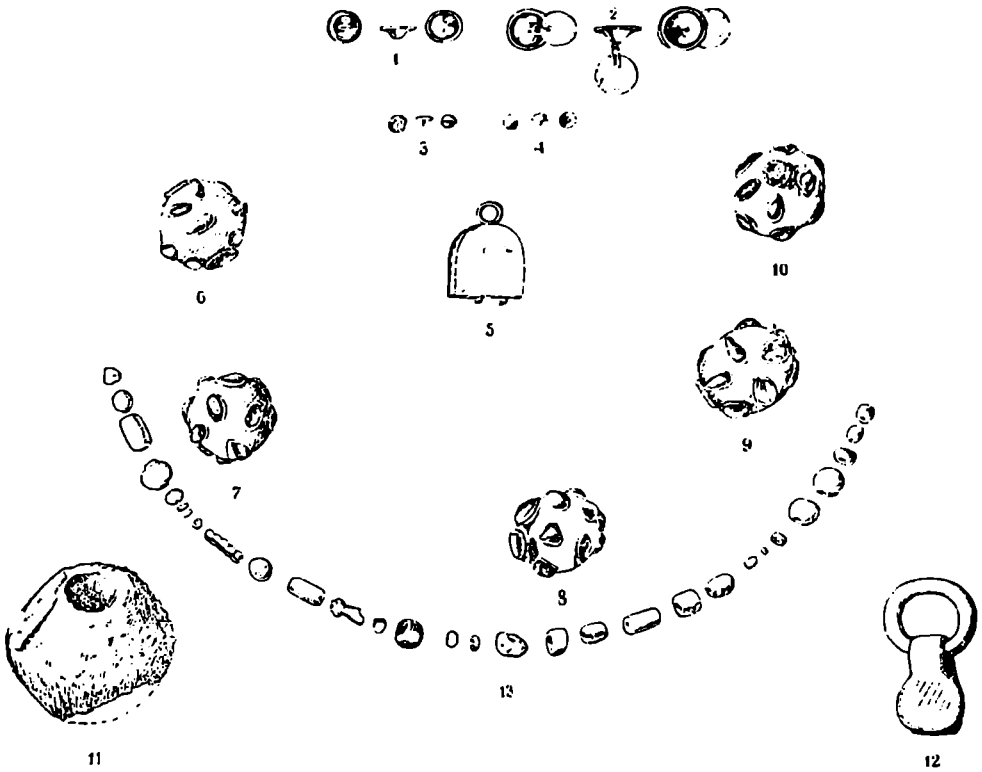
რაც შეესება ნასვარელიფსურ, მოწკარუნე საკიდებს, მათი მსგავსი რამდენიმე ცალი შედის ოქროს იმ რთულ საურეთა შემადგენლობაში, რომელნიც 1903 წელს ჩაუტანიათ ოდესიდან არქეოლოგიურ კომისიაში [288, გვ. 150, სურ. 299].

6. ოქროს წვეილი სამკაური (კატალ. № 5 და № 6; ტაბ. 1, 3; XXXVII, 15; XXXIX, 6). გაკეთებულია მა-

სივური, მრგვალგანვიკვითიანი ღეროსაგან. ოვალური მოკვანილობისა, ორნაწილადი. ზირველი და ძირითადი ნაწილი მრგვლად მოსრილი და ბოლოებგანზობილი რკალისაგან შედგება. მეორე ნაწილი წარმოადგენს შედარებით უფრო წვრილ რკალს, რომლის გათხელებული და გახვეტილი ბოლოები თავისუფლად შედის სამაჯურის ძირითადი ნაწილის ორად განზობილ ბოლოებში, სადაც ერთ ადგილას ისინი გამოშრობილვ არის დაკავშირებული განივ სამსკვალ-

ვს სამაჯურები ეწყო შუა ფილაქვის დასავლეთ ნახევარზე შეჯგუფებულ ნიჭიებს შორის, სატევირის, სარტკელის სამკაულებთან და ბეჭედთან ერთად. ასე რომ თითქოს უფლება გვებლგვა წარმოვიდგინოთ მრგვალებელის მკედელზე დაკრებილი სელები. შემოდანწერილი ბეჭედი სამაჯურებს შორის იყო და, როგორც უკვე ითქვა, თავის დროზე მარჯვენა ხელზე უნდა პქონოდა წამოკმული ზატრონს. ერისთავთა სამაჯურებს შორის ასეთი, სახსნელ-ნაკეტი

სურ. 11

თა მეშეობით, სოლო მეორე ადგილას მსგავს სამსკვალთა ამოშრობა-გაურა თავისუფლად ხსნის და კეტავს სამაჯურს. სამსკვალთა ბოლოები თითქოს შენიღბულია ოქროს ჰაწია ბურთულებით, რომლებიც თავის დროზე მიჩრილული უფილა ძირითად რკალთა ბოლოებზე, მაგრამ შემდეგ აქა-იქ მოსცილებია (თან ასლავს). საკეტი რკალის მოპირდაპირე ნაწილი სამაჯურს უფრო მსხვილი და მასიუური აქვს და ბოლოებისაკენ ოდნავ შესამწნევად უწვრილდება. სამაჯურთა უდიდესი დიამეტრი 6,2 სმ უდრის, უმცირესი დიამეტრი — 5,3 სმ; საკეტი რკალის სიგრძე — 5,0 სმ, უდიდესი სიშხო — 0,6 სმ, უმცირესი სიშხო — 0,1 სმ. ორთქვს წონა 130,58 გრ. უდრის.

ტიში გაბატონებულად უნდა ჩაითვალოს. ამ სამარსს გარდა, მას ვსედავთ მე-6 და მე-7 სამარსებშიც. ამგვარივე წკვილი ოქროს სამაჯური ნაპოვნია სამთავროში (სამსრ. უბნ. 212-ე ქვისსამარსში, სავ. წიგნ. № 2001), სოლო ერთიც კლდეებში [13, გვ. 101]. 7. ოქროს საკიდები (კატალ. № 13; ტაბ. XXXVII, 16; XXXIX, 7c; სურ. 11, 2). ჩანს, ტანისამოსზე დასაკურებული იყო. 64 ცალია, უკვლა ერთგვარი და ტოლი. თითოეული შედგება ჰაწია, თხელი მრგვალი ფირფიტისა და იმოღენვე, ეუნწით შედ მიხვერებული დასეკარბურთობისაგან. ამ უკანასკნელს მიენიღნაც აქვს ჰაწია ეუნწი, რომლითაც საკიდი ალბათი ქსოვილზე იყო დაკურებული. ამრიგად დაკურებული

ნასკავარბურთული ნაწილები დამატებული იქნებოდა, სოლო თხელი ფორფიტები კი იწარმოებდა. ასე რომ ეს სამკაული იმავე დროს სამური სმიანობისთვისაც უოფილა განკუთვნილი, შემთხვევითი ალწერილი ექსპლანდის საცილების მსგავსად. ფორფიტის დიამეტრი 0,6 სმ უდრის, სოლო ზედა ნაწილისა — 0,9 სმ.

ამ საცილების უმეტესობა სამარისი აღმოსავლეთ კედელსა და შუა ფილაქსს შორის ეყარა; იყო აგრეთვე ფილაქსის სამსრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში და ფილაქსის აღმოსავლეთი ბოლოს ჩრდილოეთით და სამსრეთით; ცოტაოდენი ეყარა სამარისს სამსრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში მდებარე პინაკსოტ (ის. ქვემოთ, № 12; კატალ. № 21). საერთოდ ამ საცილების დიდი ნაწილი სამარისიდან ამოღებული მტკერიდან გამოიცრა.

გველა ერთად 17,60 გრამს იწონის.

8. ოქროს კილიტები, შოსრდილი (კატალ. № 14; ტაბ. XXXVII, 17; XXXIX, 7b; სურ. 11, 1). ასეთიველი წარმოადგენს ამოტრეულს, ირგვლივ შემოღარულსა და ქვლივით ნაპირუბავედნი ნსეგარბურთობის, რომელსაც მიცნადან ზაწია ეწინა აქვს ქსოვილი და საკურთხავად. დამატური 0,7 სმ უდრის. სულ 5ნ ცალია და ექველა ერთად 1,53 გრამს იწონის.

ეს კილიტებზე შემთხვევითად აღწერილი სკელებთან ერთად იყო მტკერში არეული.

9. ოქროს კილიტები, წვრილი, მრგვალი, მრავალრიცხოვანი (კატალ. № 15; ტაბ. XXXVII, 18; სურ. 11, 3-4). ზოგი ბრტყელია და ოდნავ ნაპირუბავედნი, ზოგი კი ნასეგარბურთულია. ასეთიველი დიამეტრი 0,3 სმ უდრის; ექველა ერთად 35, 13 გრამს იწონის. ესენი იმავე მიწიდან იქნა გამოკრებილი და გამოცრილი, რომლიდანაც შემთხვევით აღწერილნი.

10. ოქროსმკედლის ნაწილები (კატალ. № 16). ზოგი სწორია, უმეტესობა კი — წრიულად კლავნილი. საერთოდ მდიდრე უწესრიგად ახურულა. მიმოხეული იყო შუა ფილაქსის სამსრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში და მის სამსრეთ-აღმოსავლეთით. ასეთივე უყველია, რომ თავის დროზე ეს ოქროსმკედი ამკობდა ტანსაცმელსა აუ მცდელებულის გადახადარის ქსოვილს, რომელიც ასითონ სრულიად არ გადაწინებდა.

ამრიგად, ეს ქსოვილი ოქროს მრავალნაირი წვრილი სამკაული და მძვერბული და თან ოქროსმკედლი მოქარბულიც უოფილა. ასეთი ოქროსმკედლი საუკებთი მეფეგრებ მდიდრულ, გამოსაწენ სამოხელს ან, ეგვი, მცდელებულის გადახადარებულს. უფრო კი, სვენი აწრით, მთელი ეს შორთულობაც, ისევე როგორც ინსინგები (ოქროსქარბაშანის სატყვარი, ოქროსბალთუბიანი სარტყელი, დიადემა და საბეცდავი), ერისთავის სრული სახეობი სამოსლისა და აღკურვილობის ელემენტებზე უნდა მივიჩნიოთ.

11. ოქროს მონეტები, 6 ცალი (კატალ. № 5, 10, 11 და 12). ექვსივე რომაული აურეუსია 1.

ა) ტიტუსი (ახ. წ. 79—81 წწ.). მუბლზე (ტაბ. LXXXIX, 3) დაფინსკვირგინოსანი იმპერატორის მარჯვენა

პროფილია. გვირგვინის ღებტები უკან განსაკუვლია და კისრამდე ეშვება. იმპერატორს წვერ-ულვაში გაპარსული აქვს. პროფილის ირგვლივ წარწერა: T. CAESAR | IMP. VESPASIAN. ზურგზე (ტაბ. LXXXIX, 3a) გამოსატულია სარი, მარჯვენა მოშინილი. ამ გამოსახულების ქვემოთ ჰორიზონტული სავია, სოლო შემთხვევით — წარწერა COS. V. მუბლსაც და ზურგსაც ირგვლივ წერტილოვანი წრეები არტყია. მონეტა კარგადაა შემონახული. მისი დიამეტრი 20—21 მმ უდრის, წონა — 7,25 გრ.

იგი, ორ სხვა აურეუსთან ერთად, აღმოჩნდა სამარისი შუა ადგილას, ნიოების იმავე აგუფში, სადაც სატყვარი-სარტყელი იყო, ე. ი. მცდელებულის მუცელ-მკერდის არეში.

ბ) ტრაიანე (ახ. წ. 98—117 წწ.). მუბლზე (ტაბ. LXXXIX, 4) გამოსატულია მარჯვენა მოშინილი იმპერატორი (მკერდამდე). თავზე აქვს დაფინს გვირგვინი, რომლის ბოლოები უკან შესვენილია. ტრაიანე უწვერულვაშაა. პროფილის ირგვლივ წარწერა: IMP. CAES. NER. TRAIAN OPTIM. AUG. GER. DAC. PARTHICO. ზურგზე (ტაბ. LXXXIX, 4a) გამოსატულია ერასიმორის ჰორისზორი სესე მდგარი ორი ადამიანი. მარცხნივ წვერ-სანია, ტანბეზილი (აღრიალს). მარცხენა ხელში მას ასითქოს სკიპტა უჭირა, მარჯვენა კი ფესითა მდგარ საკურთხეველს უთითებს. მარჯვენა — ტიტული და უწვერულვაშაა (ტრაიანე). მას მარცხენა ხელში სიუქის ეანწი და წამოსახსამი უკრავს, სოლო მარჯვენით შესწირავს აწუბოს საკურთხეველზე. მთელი ამ გამოსატულების ირგვლივ წარწერა: მარცხნივ — P. M. TR. P, შემთხვევა — COS VIP, მარჯვენა — P. S. P. Q. R., სოლო მირს, ჰორიზონტულ სახს ქვემოთ — VOTASUS SEPTA.

ზურგსაც და მუბლსაც ირგვლივ წერტილოვანი წრეები არტყია. მონეტა ძალიან კარგადაა შემონახული. მისი დიამეტრი 19—20 მმ უდრის, წონა — 7,29 გრ. ისიც იქვე აღმოჩნდა, სადაც შემოაღწერილი.

გ) ადრიანე (ახ. წ. 117 — 138 წწ.). მუბლზე (ტაბ. LXXXIX, 7) გამოსატულია დაფინსკვირგინოსანი იმპერატორის მარჯვენა პროფილი. გვირგვინის ღებტების განსაკუვლი ბოლოები კისერს ჩამოსწვრივ ჰკიდია. იმპერატორს მოკლე, სუკუტა წვერ-ულვაში აქვს. ირგვლივ წარწერა: HADRIANUS (კეფის უკან) AUGUSTUS (სახის წინ). გარემოწა წერტილოვანი წრე არტყია. ზურგზე (ტაბ. LXXXIX, 7a) გამოსატულია ოსტესტინიანი ორთავა ეტლი, რომელსაც ტანშიმევი და ჩაფსტინი მეტლე მართავს. ცხენები მარცხნივ მიჰქიან. მეტლეს მარჯვენა ხელით სადავე უკრავს, მარცხენით კი მოლტი და წამოსახსამი. ამ გამოსახულებას შემთხვევითა აწერია COS, სოლო მირს, ჰორიზონტულ სახს ქვემოთ — ციფრი III. ირგვლივ წერტილოვანი წრე არტყია.

აურეუსი მშვენივრადაა შემონახული. მისი დიამეტრი 19—20 მმ უდრის, წონა — 7,29 გრ. იგიც იქვე იმოფებოდა სამარსში, სადაც ორი შემოაღწერილი.

დ) ადრიანე (ახ. წ. 117 — 138 წწ.). მუბლზე (ტაბ. LXXXIX, 8) გამოსატულია დაფინსკვირგინოსანი იმპერატორის მარჯვენა პროფილი, მკერდამდე. მას თმა დაკულელებული აქვს

1 მონეტების აღწერილობა მოკვანეს ნუბიზატ ლ. კაპანაძის მიერ ისტორიის ინსტიტუტის დაკუთხით დაწერილი ნაშრომიდან [319].

2

3

4

5

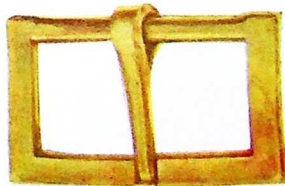
6

7

1

8

უკან შენაკვეული ლენტების ბოლოები ზურგზე სცემს. წვერ-
ულაგში მოკლე და წრილად დაკუთლებული აქვს. წამო-
სასხამს შიგნიდან, ეელთან მოუხანს ჯაფანი და სამსრე-
ირგვლივ წარწერა: IMP. CAESAR TRAIAN HADRIANUS
AUG. ზურგზე (ტაბ. LXXXIX, 8a) გამოსატულია ტასტზე
მჯდომარე ტიტველი ღვთაება (პალადა?). მას თავზე თხემდა-
ლი ჩაფურთი ახურავს. მარჯვენა ხელში უჭირავს ფრთო-
ნანი ვიქტორია (რომელსაც თავის მხრივ ჰალმის შტო და
გვირგვინი უჭირავს), სოლო მარცხენა ხელით ეყრდნობა
გრძელ შუბს, რომლის ბოლო მრგვალი ფორს უკან ექცევა. ამ
გამოსახულების ქვემოთ წარწერა: P. M. T | R | P. უკან,
შუბთან კი: COS III. ირგვლივ წერტილოვანი წრე
არტუია.

მონეტა მალან კარგადაა დაცული. მისი დიამეტრი
19—20 მმ უდრის, წონა—7,35 გრ. იგი აღმოჩნდა სამარ-
ხის სამსრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში, იატაკზე.

ე) ადრიანესი. შუბლი (ტაბ. LXXXIX, 5) იმით
განირჩევა ზემოაღწერილის შუბლისაგან, რომ აქ წამოსას-
ხამს შესაბნევი არა აქვს. წარწერა აქც ისეთივეა, ოღონდ
სხვაგვარად განაწილებულია: IMP. CAESAR TRAIAN | HA-
DRIANUS AUG. წარწერის ირგვლივ წერტილოვანი წრეა.
ზურგზე (ტაბ. LXXXIX, 5a) გამოსატულია ტასტზე
მჯდომი, მარცხნივ მოშირალი იუპიტერი, რომელსაც წინ
გაწვილი მარჯვენა ხელში კვერთხი უჭირავს, სოლო მო-
ღუნული მარცხენა ხელი მაღალ შუბზე დაუყრდნია. ამ გა-
მოსახულების ქვემოთ ჰორიზონტული სახია, სოლო ირგ-
ვლივ — წარწერა: P. M. T | R | P | COS III. ამ უკანასკნელს
აქეთ-იქით წერტილოვანი რკალებია.

მონეტა მალან კარგადაა დაცული. მისი დიამეტრი
19—20 მმ უდრის, წონა—7,1 გრ. იგი აღმოჩნდა სამარხის
აღმოსავლეთ კედელსა და შუა ფილაქვანს შორის.

ვ) ადრიანესი. შუბლი (ტაბ. LXXXIX, 6) ისე-
თივე აქვს, როგორც „დ“ ს, ოღონდ აქ წარწერას გამო-
სახულება არ წყვეტს. ზურგზე (ტაბ. LXXXIX, 6a)
გამოსატულია სანახევროდ მარცხნივ მიბრუნებული ქალ-
ღმერთი, რომელიც წელსეგით ტიტველია. მარცხენა ხელ-
ზე გადადებული აქვს წამოსასხამი და ამ ხელში
უჭირავს სიუხვის კანწი, სოლო მარჯვენაში — გვირ-
გვინი. მირს, ჰორიზონტულ სახს ქვემოთ, წარწერა:
P. M. TR. P. COS III. წარწერის ირგვლივ წერტილო-
ვანი წრეა.

მონეტა კარგადაა შემონახული. მისი დიამეტრი 19—
20 მმ უდრის, წონა—7,31 გრ. იგი სამარხის დასავლეთ
ნაწილში აღმოჩნდა, მიცვალებულის თავთან.

12. ვერცხლის ჰინაკი (კატალ. № 21; ტაბ. XL1).
საშუალო სიდიდისაა, ზომიერად გაშლილი, ქუსლდაბალი.
ფსკერის შიდაპირზე დაკრულია კერცხლისავე მრგვალი მე-
დალიონი. ბრტყელსა და საკმაოდ სქელ ფირფიტაზე ამო-
ბურცულია ბარელიეფი, რომელიც გამოსატავს მოსდენილი
ასაღვანრად ვაჟის მარჯვენა პროფილს. ვაჟი სრულიად
ჰირტიკვლია, თმასუტუკა. თავი ფთოლებს გვირგვინითა
აქვს შემკული. სახის კუნთები მკვეთრადაა გამოსატული.
ტიტველი მკერდი რელიეფურად აქვს გამოხატული. თავი

უფრო მეტადაა მობრუნებული, ვიდრე მკერდი. მედალიონს
ნაპირზე ირგვლივ არტუია რელიეფური ორნამენტი, რო-
მელიც „I“ ნიშნებისაგან შედგება. ჰინაკის ფსკერზე მედა-
ლიონისათვის საგანგებო ბუდეა მოწყობილი. მედალიონის
სიმრგვალის გასაძლიერებლად მის ირგვლივ ფსკერზე ორი
ამკრად გამოსახული და ერთიც (შუბში) ოღონდ შესაბნევი
კონცენტრული წრეა ამოღარული. ჰინაკის შიდაპირი უსა-
სო და გლუვია, შილოდ ნაპირზე ეტეობა მას ამოღარავა
და წიბოს გასქელება, რაც ისეთ მთავრქვლივებს ქმნის.
ოთქოს აქ ვერცხლის მსხვილი მავსული იოოს ირგ-
ვლივ შემოვლებული. გარედან ჰინაკი სავსებით გლუვია,
სხვა. ერთგან იგი დახიანებულია (ნაწილი აქვს ამოტე-
ხილი).

ამონაკისის მოპირისპირე მხარეს, გარეთ და აგრე-
თვე ფსკერზე შეინიშნება ძველი ნაფსკენები, რომელთა მო-
რის ზოგიერთი ამა თუ იმ ასოს ემსგავსება. როგორც ქვე-
მოთ დავინახავთ, ცალკეული სიტყვებისა თუ ასოების ამო-
კაწერის რამდენიმე სხვა შემოსვენვაცა ეკაქვს არმახისევის
ნიუთებს შორის.

ჰინაკის ჰორის დიამეტრი 20,7 მმ უდრის, სიმაღლე—
4,5 მმ, ქუსლის დიამეტრი—9,2 მმ, ქუსლის სიმაღლეცა
და სისქეც—0,4 მმ, მედალიონის დიამეტრი—7,5 მმ, მისი
ბარელიეფის სიმაღლე—0,7 მმ. როგორც ჰინაკის, ისე მე-
დალიონის ფირფიტის საშუალო სისქე 1 მილიმეტრია,
ოღონდ შუბში, სადაც დაზგაზე დამუშავების მანინებელია
წერტილებია, ლითონის სისქე 2 მილიმეტრს დაწვეს. გა-
შქმენდამდე ჰინაკის წონა 593, 35 გრამს უდრიადა, გაშქმენდის
შემდეგ—100,35 გრ.

ჰინაკი იდგა სამარხის სამსრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში,
შუა ფილაქვის კუთხესთან. შედგლო სარეცლის ერთ-ერთი ფეხი.

მედალიონი ამჟერალია და ჰინაკთან ერთად ინახება.
ბარელიეფის სიღრუეში შავი პასტივები ნიუთიერება კო-
ფილა მივნიდან ამოღესილი.

მედალიონზე გამოხატული ვაჟის ღამსხსა და რამდე-
ნადმე ქალურ სახეში ამკრად ეკმოცნობა ადრიანე იმპე-
რატორის ინტიმური მეგობარი, გაროოდ დაღუპული ანტი-
ნოე. როგორც ცნობილია, ადრიანემ ნილოხის ნაპირას,
იქ, სადაც ანტინოემ თავი დახსრო, ქლაქი ანტინოპოლი-
სი დააარსა, ღვათუბად გამოცხსდა ანტინოე [11, გვ. 415]
და მარმარილოსაგან მისი ბიუსტიც გამოაქნა. ჯაკვინა [იქვე,
სურ. 196]. ადრიანეს მასლომელთა და ჰარციონისმეგობელთა
შორისაც გვირგვლივულია ანტიონის სამსსოგორო სხვადასხვა-
გვარი ჰორტირეტული გამოსახულებანი, რომელთაც ბერძნი
იმპერატორის საამებლადაც ინახავდნენ თურმე [363]. ცნობი-
ლია, რომ ამ ჰორტირეტებს თითქმის არ ეტეობა რომაუ-
ლობა და ისინი უფრო კლასიკური ბერძნული და ელინის-
ტური ჰორტირეტების სტილითაა გაკეთებული [11, გვ.
497]. იგივე ითქმის ჩვენს მედალიონის შესახებაც.

სრულიად ბუნებრივია ანტიონის მედალიონის ადმო-
ჩენა იბერიის დიდი მოხელის სამარხში, რომელიც თამა-
მად შეკვიპილა სწორედ ადრიანეს თანამედროვედ ჩავთვალოთ
(სამარხის ინვენტარის ექვსი აურეუსიდან ოთხი, უახლესი,
ადრიანეს ეკუთვნის) და რომლის რომში დიპლომატიურა

მისიით მკვარობის წარმოდგენას, თუნდაც ფარმანის თან-მსლესელი დიდებულის სახით, სრულიად არაფერი უძლის სულს.

მაგრამ განსაკუთრებით საუერადღებო ის გარემოებაა, რომ მცხეთის ძველ სამარხთა ინვენტარში ანტიონუს მდელიონი აქ უკვე შორედ გვხვდება. პირველი, თვით დაბა მცხეთის ფარგლებში ამ ოცდაათი წლის წინ შემთხვევით აღმოჩენილ სამარხში ნახონი, გამოცემული აქვს. მავალათიას [121, გვ. 177—180, სურ. 5]. იგი ბრინჯაოსია, მომცრო. აქვს ანტიონუს ვინაობის აღმნიშვნელი წარწერა: „ღვთაებრივ ანტიონუს მისი სამშობლო“. მის ზურგზე გამოხატულია მწვეში—პერმესი—და ხარი, ხოლო ირგვლივ—წარწერა: „ადრანეს ბითინია“¹.

მით უფრო ნაკლებ გასაკვირია ანტიონუს მდელიონი ასპარეჯ ერისთავის სამარხში.

13. ვერცხლის ჰინაკი (კატალ. № 22; ტაბ. XLIII, 1—2). ქუსლდაბალია. სადა ზედაპირი აქვს. ფსკერზე, ერთიმორესთან ახლოს, ორი წველი წესიერი კონცენტრული წრეა ამოღარული. ცენტრში ორსაუ მხარეს თითო ჰაწია ფოსა, რაც ადსტურებს, რომ ჰინაკი დაზგაზეა მოჭრილი. ფსკერი ოდნავ ამოპურცულია, რის გამოც ქუსლის სიმაღლე შიგნიდან მეტია (4,5—5,0 მმ), ვიდრე გარედან (3,5—4,0 მმ). ნაპირს შემოსწვრივ ამოღარულია და ამ ამონადარის ზედა ნაწილი შიგნიდან გასქელებულია. ჩანს, ოსტატს კარგად ესმოდა ჯურჯლის შიდაპირის მნიშვნელობა და ამიტომ, რომ საერთოდ სადა ჰინაკი მას აშკარად მაინც შეუშია და შეეშინა შთაბეჭდილება, თითქოს ჰინაკი კიდზე ვერცხლისავე მომსო მავთული ჰქონდეს შემოკლებული.

ახლანინაყია, რომ ჰინაკის სისქე კველან ზუსტად 1 მილიმეტრს უდრის და მხოლოდ შუაში, მღიერ მცირე ფართობზე, ადწვეს თითქმის 2 მილიმეტრს. საერთოდ ჰინაკი, მიუხედავად ასეთი სისდავისა, საკმაოდ მოსდენილია. იგი მთელია, ოღონდ ნაპირები აქვს ეანისკან ნაწილობრივ ამოჭული. ზედაპირი ძველადვე დაფსკნილი ჰქონია.

ჰინაკის დიამეტრი 18,7 სმ უდრის, ფსკერზე ამოღარულ კონცენტრულ წრეთა შორის უდიდესის დიამეტრი—8,4 სმ, კიდის სისქე—3,5—4,0 მმ, ქუსლის სისქე—5,0 მმ. ჰინაკი 309 გრ. იწონის.

ჰინაკი შუა ფილაქეის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილზე იღო, პირქვე დაშობილი.

14. ვერცხლის ჰინაკი (კატალ. № 23; ტაბ. XLIII, 3—4). მღიერ განირჩევა კველა სხვა ჯურჯლისკან მოყვანილობითაც და დიდი სისდავითაც. კალთები მდელი აქვს და დაქანებული, პირი სრულიად გადაშლელი, ნაპირი ოდნავ დაბრტყელებული. ფსკერი მცირე აქვს, ბრტყელი, უქუსლო. მიუხედავად სრული სისდავისა, კარვ ნასულადად უნდა ჩათვალოს და კარგადცაა შემონასული. ჰინაკის სიმაღლე 4,9 მმ უდრის, ფსკერის დიამეტრი—5,0 სმ, კველის სისქე—1,0 მმ. პირის სიმრგვალე ოდნავ დარღვეულია და

¹ მდელიონის ზედწერილის წაიხსნა და თარგმანი ამ ბოლო დროს შემდგომად დაზუსტა. თ. ყაზიშვილი: „Ανατολή μετά, η πατρις—ანტიონუს, ἄδρος, სამშობლო;... Ἀπὸ: ἄνδρος [sic] ἄνδρ... ადრანეს ბითინ...“ [357, გვ. 267].

უდიდესი დიამეტრი 18,8 სმ უდრის. ჰინაკი 197 გრამს იწონის.

პირზე გარეთ შემორჩენილი, 4,5 სმ სიგრძე და 3,0 სმ სიგანე, სწორკუთხა ანაბეჭდი გვაფიქრებინებს, რომ ამ ადგილას ჯურჯელს თავის დროზე ქუსლი ჰქონია მიკავშირებული. ეს ჯურჯელი აღმოჩნდა სამარხის აღმოსავლეთ ნაწილში, შუა ფილაქესა და ჩრდილო კველას შორის.

15. ვერცხლის ორკუთხა ჯამი (კატალ. № 24; ტაბ. XLIV, 3—4). პირი საკმაოდ ფართოდ (0,8 სმ) და პირიზონტულადა აქვს გადმოკეცილი. აქეთ-იქით აბია ორი მღუნული ეური, სიმაღლით ოდნავ პირს ზემოთ აცილებული. ეურები შუაში თანდათან გასქელებულია (0,6 სმ-მდე) და ამ გასქელებულ ნაწილზე ორი ღარი გადასდევს. ღარებს შორის შექმნილი რელიეფი წვრილ-წვრილად დაბალია. ეურები გარედანა დაშარებული ჯურჯლის კალთებზე, ფართოდ დაბრტყელებული ოვალური ბოლოებით. გადმოკეცილ პირზე ორი კონცენტრული ღარია ამოჭრილი. კიდე ოდნავ (0,3 სმ) გასქელებულია. პირზე ჯურჯელს ძალზე დაბალი (0,3 სმ) ქუსლი აქვს. ფსკერის ცენტრში გარედან ფოსა ამოჩვენებულია, დასვამზე ტრიალის შედგენად, ხოლო შემდეგ მის გარემო ამოღარულია ორი კონცენტრული წრე, რომელიც ჩქმაღავს აღნიშნული ფოსოს სიღრმეს. ქუსლს შიგნიდან და გარედან მეტ-ნაკლებად შესამჩნევი ღარი შემოუკვება.

ფსკერი შიგნიდან სადაა და მხოლოდ ერთი, ოდნავ შესამჩნევი წრედართავა შემოფარგლული. ცენტრი ამობურცული ჩანს. ჯურჯლის კველი ორ ადგილას ეანისკან ამოჭმულია.

ჯურჯლის დიამეტრი 10,8 სმ უდრის, სიმაღლე—2,6 სმ, კალთის სისქე—0,5 მმ, ფსკერის სისქე—1,0 მმ, ფსკერის სიფართო—5,7 სმ. ჯურჯელი 98 გრამს იწონის.

ჯამი ჩადგმული იყო სამარხის სამხრეთი კველის პირთან.

16. ვერცხლის ორკუთხა ჯამი (კატალ. № 25; ტაბ. XLIV, 1—2). საშუალო ზომისაა (დიამ.—18,5 სმ, სიმაღლე—2,8 სმ). პირი ფართოდ (1,3 სმ), პირიზონტულად გადმოკეცილი აქვს, კიდე—დაკეცილ-დაბილილი. გადმონაკეცი შემკულია ორი კონცენტრული რელიეფური წრით. ჯურჯელი შიგნიდან გლუვია და ფსკერი ოდნავ ემჩნევა. გლუვია გარეთა ზედაპირიც. ქუსლი დაბალი აქვს (0,4 სმ); მისი დიამეტრი 8,3 მმ უდრის, ხოლო სისქე—0,4 სმ. ქუსლის ცენტრში არის დაზგისეული ჰაწია ფოსო, რომელიც ოდნავ შესამჩნევა შიგნიდანაც. ეს ჯურჯელი აშკარად განსხვავდება კველა სხვა ჯურჯლისკან და მღიერ ჰაკვს ზემოდაწერილ მე-15 ჯამს ორი მღუნული და პირს ზემოთ ოდნავ აცილებული ეური. ეურთა კველა, ნუმიხორი მოყვანილობის ბოლოები გარედან მიჩნეულია ჯურჯლის კალთებზე, ხოლო ზედა ბოლოები მჭიდროდ ეკვრის ნაპირს. ეურთა შუა ნაწილებს ირგვლივ წვრტილოვანი სარტყელი შემოსდევს.

ჯურჯელი 404 გრამს იწონის. ეს ჯურჯელი ზემოდაწერილი ჯურჯლის გვერდით, მის ჩრდილოეთით, მასა და შუა ფილაქეს შორის, ცვრად იყო

ჩაუღებელი ისე, რომ ცალი მხარე შუა ფილაქვასე ჰქონდა ჩამოღებული.

17. ვერცხლის სურა (კატალ. № 27; ტაბ. XLII, 1; სურ. 12). ტანი მსხლისებრი მოკვანდილობისა აქვს, პირო—მოგრძო, თითქმის სამკუთხა, ნისკარტიანი; უელი—ვიწრო, ოვალური. დადგმულია მრგვალსა და ამოდრეუბულ ქუსლზე. უერს ღუნული ტოტები აქვს. იგი სამი ნაწილისაგან შედგება. ქვედა ნაწილი ფოთლისებრი ფეხით მირნიღულია სურის მხარზე. შუა ნაწილი დარჩილულია ქვედაზე და ტოტებიანი თავითა დამაგრებული სურის პირზე. ზედა წარმოადგენს შუა ნაწილზე დაკრულს, თავწამოწეულ ფირფიტას, რომელსაც შეგვიძლია საცერე ვუწოლოთ, რადგანაც ის, ჩანს, სურიდან სიხის კადმოსხმის დროს ცერის საურდენად იქნებოდა მომარჯვებული. სურის სიმაღლე 21 სმ უდრის, მუცლის დიამეტრი—10,4 სმ, პირის სიგრძე—7,4 სმ, სოლო სიგანე—3,8 სმ; უელის დიამეტრი—2,7—3,5 სმ; წონა—332 გრ.

ტანი ერთგან მცირედ ჩაჭებული აქვს ეანგისაგან. უური მომკრალი და ორ ნაწილად დაშლილი ასლდა თან; ამჟამად აღდგენილია.

სურა იღო სამარხის სამხრეთი კედლის ძირას, დასავლეთ ნაწილში.

18. ვერცხლის სურა (კატალ. № 28; ტაბ. XLII, 2). სავსებით იმეკარივე და იმოღუნევა, როგორც შემოადწერილი. ოღონდ უფრო მძიმეა (345 გრ). ტანი ორგან ჩასვრეტილი აქვს ეანგისაგან. ქუსლიცა და უურიც მომკრალი ასლდა თან. უერს ორივე ტოტი მოტესილი აქვს (ერთი ნაწილობრივ).

ეს სურა სამარხის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში იღო, პირველი სურის ასლოს, მის დასავლეთით, სარეცლის ერთ-ერთ ფესთან ერთად.

19. ვერცხლის სარკე (კატალ. № 17; ტაბ. XI, ქვედა მარჯვენა; XL, 6). პატარა, სადა, შავრამ მოსდენილი. შედგება საკუთრივ სარკისა და მისი რგოლური, თხელი, ბუდეებთან მცირედ შესქელებული ჩარჩოსაგან. თვით სარკე მრგვალია გამოჭრილი ვერცხლის ფირფიტისაგან. ნაწირებზე ორ ადგილას, ერთიმეორის პირისპირ, აქვს თითო მცირე გამოწვეპერი, რომელნიც რგოლურ ჩარჩოზე ამოჭრილ ორ სათანადო ბუდეში ჩასმული და ამრიგად მაგრდება სარკე ჩარჩოში. ეს სელს შეუწობდა სარკის თავისუფალ ტრიალსა და მისი ორივე შედაპირით სარგებლობას. ამჟამად სარკეს აღნიშნული გამოწვეპერები მოტესილი აქვს და ჩარჩოს ბუდეებში ჩარჩენილი.

სარკე მიცვალებულის თავს უკან იღო, დასავლეთი კედლის ძირას.

სარკის დიამეტრი 4,2 სმ უდრის, ჩარჩოს დიამეტრი—4,9 სმ, სარკის ფირფიტის სისქე—0,4 სმ. სარკე 9,55 გრამს იწონის.

20. ვერცხლის აბზინდები (კატალ. № 18; ტაბ. XL, 9—11; სურ. 11, 12). სულ 3 ცალია: ერთი ენაინი და ორი

უენო. სამივე ბოლოვდება ორმაგი ფირფიტებით, რომლებიც ჩანს, აბზინდის ვიწრო ღვედებზე დასამაგრებლად იყო განკუთვნილი. ენაინ აბზინდის ეს ფირფიტა უფრო გრძელი და თანაბრად ფართო აქვს, სოლო სხეებს მოკლე, ცალ მხარეზე უფრო ვიწრო და ბოლოებში გაფართოებული. ფირფიტის ბოლოებზე სამივეს შერჩენია ტუეზე დასამაგრებელი, ვერცხლის თავბრტყელი ნასქელები (სიმაღლე—0,3 სმ).

აბზინდების სიგრძე 2,8 სმ, 3,5 სმ და 4,0 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე—1,0 სმ. სამივე აბზინდის წონა 27,10 გრ. უდრის.

ეს აბზინდები მიცვალებულის წელის არეში აღმოჩნდა. უდავოა, რომ ისინი რაღაცა ვიწრო ღვედის შესაკრავი ეოფილა. ეგებ, გარდა საჩეიშო, ოქროს ბალთებით შეკვდილი სარტყლისა, ასპარუგს ერტუა შეორე, სამინაო ღვედიც, ან არადა ეს ღვედი სატყვის ეაწიშს („პორტუგაუს“) წარმოადგენდა.

21. ღვედელი ღუტეები და ჰატარარგოლეები, ორი წყვილი (კატალ. № 20; ტაბ. XL, 7, 12). ვერცხლის წერილი მკუთხლისაგანა გაკეთებული. ღუტეების ზომა 1,2 x 1,5 სმ უდრის, რგოლებისა—1,2 სმ. უკვლა კოსტადაა გამოკვანილი. საერთო წონა 30 გრ. უდრის.

აღმოჩნდა შუა ფილაქვის ცენტრში. ალბათ ტანსამოსთან იყო დაკავშირებული.

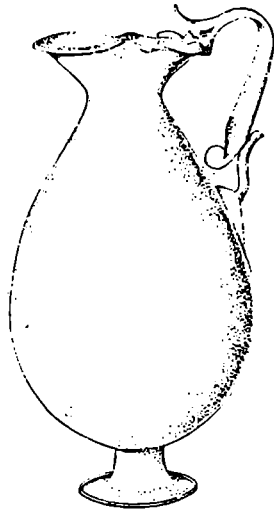
22. ვერცხლის კოლოფი (კატალ. № 19; ტაბ. XL, 4). მრგვალია, პატარა, ვერცხლისავე სასურავიანი. შიგ სის ნაშთებია, მღიერ გამოფიტული. კედელ-ძირიცა და სასურავიც თხელფირფიტოვანია. კოლოფის ძირსაც და სასურავსაც შუაში ამოჭრილი აქვს მრგვალი ფოსო, რომლის გარშემოც ოღნავ შესაძინევი კონცენტრული ღარებია.

კოლოფის დიამეტრი 4,3 სმ უდრის, სიმაღლე—1,1 სმ, წონა—15,35 გრ.

აღმოჩნდა შუა ფილაქვის ცენტრალურ არეში.

23. ვერცხლის ფირფიტა (კატალ. № 30; ტაბ. XL, 16). მრგვალია, სქელი, შუაში მღიერ შეხრეტილი, თითქმის ორად შეკეცილი. ნაწირის ირგვლივ შემოჭრილი აქვს ვერცხლისავე ჰაწია ნასქელები. თერთმეტი შემოჭრენილია, სოლო შუაში სამი, ერთიმეორის მომდევნო, დაკარგულა. ეს ნასქელები ფირფიტის შეორე მხარეზეა და მოღუნულია. ასე რომ, ჩანს, ის, რასედაც ფირფიტა ეოფილა თავის დროზე დაკრული (ტუევი ?), თხელი იქნებოდა. ფირფიტა სრულიად სადაა. მისი დიამეტრი 7,5 სმ უდრის, წონა—19,5 გრ. ეს ფირფიტა შუა ფილაქვასა და ჩრდილო კედელს შორის იღო, სამარხის შუაში.

24. ვერცხლის ფირფიტა (კატალ. № 29; ტაბ. XL, 13). მრგვალია, თხელი. შუაში ოღნავ შეხრეტილი. ოთხი სიმეტრიულად განლაგებული, მოგრძო ნასქელები ჰქონია, მაგრამ ერთი-და მერჩენია და სამისა მსოლოდ ნახურეტე-

სურ. 12

ბია. ნაპირები ჩამოტყვევული აქვს. ენტი მოშვანო აკრავს, ახე რომ გვებ არც იოს წმიდა ვერცსლისა.

ღიაშტერი 6,5 სმ უდრის, სამსკვალის სიმაღლე (მო-
ლუნვაჲმე)—0,6 სმ.

იქვე აღმოჩნდა, სადაც ზემოთ აღწერილი ფირფიტა.
შესაძლოა, ეს ორივე ფირფიტა წარმოადგენდა სარეცლის
ფესთა უღესკარავებს (იხ. ქვემოთ).

25. სა რ ე ვ ლ ის ფ ე ს ე ჯ ე (კატალ. № 26). წარმო-
დგენილია ვერცხლის კარსკარავები, რომელთა სიღრუვეში
მრავლადა შემორჩენილი კაკლის სის მერქნის ნათებით.

სულ ოთხი ასეთი ფესი აღმოჩნდა. პირველი მუველად
იღვა დასავლეთი კედლის ძირას, მის შუა ნაწილთან; მეორე
იღო სამსრეთ-დასავლეთ კუთხეში, ძირით სამსრეთ-
აღმოსავლეთისაკენ; მესამეც, დასავლეთით ასევე დამსრო-
ბილი, სამარსის სამსრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, შუა ფილა-
ქვის აღმოსავლეთ ბოლოს ასლოს; სოლო მეოთხე იქვე,
ჩრდილოეთიდან სამსრეთით დამსრობილი, ძირით შუა ფი-
ლაქვის სამსრეთ-აღმოსავლეთ კუთხესთან (ტაბ. XXXVI, 2
და 3; სურ. 3).

ფესების მრე-ნაკლებად კარგადაა შემონახული, თუმცა
უოველი მათგანი ენგინანგან საკმაოდ დაზიანებული და
ამოჭმულია. სანიშნოდ პირველს, ეველახე უკეთესად და-
ცულს, აღდგენილსა და ქიმიურად გაწმენდილს აღწერილ და
კურევენებ (ტაბ. LXXVII, 3; სურ. 13), მით უმეტეს, რომ
ოთხივე უღემწევნით მსგავსია. მასში გამოიყოფა რელიე-
ფურად გამოჩეკურომებული ოთხი ნაწილი. თავი მრგვალი
აქვს, სადა და მას მსოლოდ ერთი რელიეფური ზოლი მე-
ძოვევება ირგვლივ. მის ქვემოთ სადა ევლია, სოლო ევლს
ქვემოთ—აღმაცერად და ღრმად დაღარული ბურთობი. შემ-
დეგ შოლის კვლავ ევლი, რომელსაც მუველად დაუეება
შეიდი რელიეფური ზოლი. ეს ზოლები ქვემოთ მღებარე,
ძირითად ბურთობზე გადადის თითო-თითო რელიეფში,
სათანალო საფესურების შემეგობით. ეს რელიეფები სტილი-
ზებულად და ნსეკურად ფანტასტურად გამოსატავს საესებით
ერთხანის, რეკერსილსა და თითქოს ნისკარტან ვერმის-
თავებს, რომელნიც ერთიმეორისაგან თითქმის თანაბრად
არიან დამორებული. ამათ ქვე არის სადა-რელიეფური
ჰორიზონტული ზოლი, რომლითაც თავდება ეს ძირითადი
მუსლი. მეოთხე მუსლი მესამისადა აგრევეც გამოყოფილია
ევლით, რომელსაც სუთი რელიეფური ზოლი დაუეება
მუველად. ეს ზოლები, საფესურთა მუეეობით, გადადის
სუთ კლანჯისებრ გამოსახულებამი. ეს უკანასკნელები ნა-
ლებ რელიეფურია, ვიდრე შუა მუსლისა. სულ ქვედა ნაწილი
სადა და ოდნავ მომრგვალებული.

ფესის სიმაღლე 23 სმ უდრის, შუა ღიაშტერი—9,6 სმ,
ქვედა—6,7 სმ. ფესებს სხვადასხვა წონა აქეთ: 235-დან 247
გრამამდე.

საერთოდ ეს კარსკარავები ოქრომჭედლობის ღირს-
შესანიშნავ ნაწარმობად ჩათვლება. ჩუქურთმა გაბედული
ხელით, მკაფიოდ არის გამოეენილი; ვერმისთავები უტუშ-
არი გემოვნებით სტილიზებული და კარგად გამოკვეთილია.
როგორც ამ რთული საგნების თვალდათვალ შესწავ-
ლამ გაჩვენა, უოველი ფესი თავდაპირველად გამოუსარა-

ტებით კაკლის სისაგან, სასურველი ჩუქურთმა-სახეები გა-
მოუეენიათ მასზე და შემდეგ გარშემოეკრავთ ვერცხლის ფერ-
ცვლი, რომლის სისქე სულ 0,5 მმ უდრის. ბოლოს კი
შემოდან ვერცხლისევე მრგვალი ფირფიტა დაეკრავთ. ამ
ფირფიტის შუაში გარდიგარდმო ამოჭრილია საკმაოდ ფარ-
თო სწორკუთხედი, რომელიც, ჩანს, სარეცლის ფიცრებისა და
ფესის დამავებრებელი სის ნაწილი უოფილა ჩარეობილი.

ს. ჯანაშიას რეზ. საქართველოს სასელმწიფო მუზეუმის
ქიმიურ-სარესტავრაციო ლაბორატორიაში პროფ. ფ. თავეა-
ძის ხელმძღვანელობით ჩატარებულმა ექსპერიმენტულმა
კვლევამ დადასტურა და თან არსებითად შეეგო წინასწარი
წარმოდგენა სარეცლის ფესთა გაკეთების წესის შესახებ და
შესაძლოა განსად სათანადო ტექნოლოგიური პროცესის
მიღიანად აღდგენა. გამოირკვა, რომ ამ საგნების დამზადება
განსაკუთრებით რთულ საქმედ უნდა ჩათვალდეს. „ვერცხ-
ლის ფურცელი მჭიდროდა გარშემოეკრული სის კალაპო-
ტის რელიეფზე და მას არსად ემწევა რჩილვის კვალი.
ამგვარი საგნების დამზადება შეიძლება მსოლოდ დაწვევის
სამუელებით, რასაც შემდეგ მოსდევს ტვიფრვა და კვერვა,
იმავე კალაპოტზე“. მისივე ეს პროცესი წარმოებდა სასა-
რტო ჩარსისა და საწნევი ხელსაწყოთა გამოეენებით. ჩარსზე
ბრუნვად თვით სის კალაპოტი, სოლო ხელოსანი უმარ-
ჯეება საწნე ხელსაწყოთა გამოეკრულ ვერცხლის ფერ-
ცვლზე სათანადო სასეების გამოსაეენად [352, გვ. 70—71].

არსებითად ანაპრეკის სარეცლის ფესთა კარსკარა-
ვის მსგავსია მესამე და მეექვსე სამარხებში (იხ. ქვემოთ)
და აგრევეც მოფულ ბორში (ორჯანიკიძის რაიონი) აღმო-
ჩენილი კარსკარავები [154, ტაბ. IV, 2, 3, 5, 6; V, 10].
სხვათა შორის, ეს ერთი იმ გარემოებათაგანია, რომელნიც
მჭიდროდ აკავშირებენ ერთიმეორესთან არმაზისხევის ერის-
თავთა სამარხებისა და ბორის სამარხების ინვენტარს. უო-
ველ შემთხვევებში, აღნიშნული საგნები შეგვიძლია ერთობ-
ლივ განვიხილოთ, როგორც მუეილი ქართული ოქრო-
მჭედლობის მუელები.

ამ კარსკარავებზე გამოსახული ვერმისთავების სემან-
ტიკა განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს. მათ, ისევე რო-
გორც ქვემოთ განხილულ სკულპტურულ გამოსახულებებს
(იხ. მე-6 და მე-7 სამარხთა ინვენტარის აღწერა), აპოტრო-
პული დანიშნულება უნდა ჰქონდიათ. ამასთან დაკავშირე-
ბით საუარადებულა დ. სტეფანის მოსაზრება. მისი
სიტუეობი, აღბათ უოველგვარი სიავისაგან დასაცავად ამკო-
დნენ მუელად ცხერის გამოსახულებით იარაღს, ჩაფხუტებს,
სომაღლებს (რომელთაც ამის შემწეობით უნდა დაეკრიათ
მტრის სომაღლები), საფლავის ქვეშ 1, ჰენობათა ჰილასტ-
რის ძირებს, სტეტილთაეებს, სავარძლის ფესებსა და სასე-
ლურებს და სხე. [244, გვ. 130—138].

სწორედ სავარძლის თუ სარეცლის ფესთა კარსკარავები
აღმოჩნდა 1946 წელს ბაენეთის „კოლდეკარის საკოფე-
ში“ [64; 65; 335]. მათ გამოსახულებამი გამოიღნობა,

¹ აქვე უნდა შეენიშნოთ, რომ საქართველოში გვიანსაშუალო საუკუ-
ნეებამდე და ზოგან თითქმის XIX საუკუნემდე კი შემორჩა წესი საფ-
ლავის ქვეშის ცხერის სახით გამოეეობისა [297]. ამგვარი მუელები დაყულია
ს. ჯანაშიას სახ. საქ. სასელმწიფო მუზეუმში.

უნიკველეს ეოვლისა, ფსკუნჯი, რაც ამსკავსებს ამ გარსკრავებს მველი წინაზიური და კერძოდ, ურარტული ტასტ-საგარძღების შემეულობას, რომელთა შორის გვხვდება არმაზისსევის სარეცლის ფესთა მსკავსი მოტივებიც, ოღონდ ბრინჯაოსაგან ნაშუქურთმევი [138, სურათები გვ. გვ. 151, 185, 187]. ეს დაკვირვება ძველადმოსავლური ჰეღური ხელოვნებისაგან გვადებინებს გულს, მით უმეტეს, რომ ბერძნულ-რომაულ სამეაროში, თუ მის ორბიტაში მოქცეულ ტერიტორიაზე, ამგვარი სარეცლის ფესები არსად გვეკვლება.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ბავინეთის სარეცლის ფესებზე გამოსახული ფსკუნჯი პირობითი სტილიზაციითაა გადმოცემული არმაზისსევეურსე იმ თითქოს ნისკარტიანი ვერძისთაუებისა და კლანჭების სახით, რომლებიც ზემოთ, აღწერის დროს ვახსენეთ. ამას გარდა, არმაზისსევეური გამოსახულება არ შეიძლება არ მივიჩნიოთ ბრინჯაოს იმ „ცხვარჩიტების“ თავისებურ განმეორებად, რომლებიც გავრცელებული იყო ჩვენში შუა ბრინჯაოს ხანიდან მოკიდებული [181], რაც ბევრად უსწრებს წინ ჩვენ მიერ ზემოთ მითითებულ ძველადმოსავლურ ანალოგიებს.

ჩვენ მიერ აღწერილი, სტილიზებული გამოსახულებანი არმაზისსევის, ბორისა და სხვა ანტიკური ქართული ძეგლებისათვის საერთო დამახასიათებელია. ცხვარი ან ცხვრის თავი საქართველოში ძველითაგვე შეადგენს მცირე ზღანსტიკის ერთ-ერთ ეველასზე უფრო გავრცელებულ მოტივს და, ზემოთ მოტანილ მოსაზრებათა შესაბამისად, ალბათ იმათათვე მიერთადად აპოტროპეული ფუნქციის მატარებელი იყო.

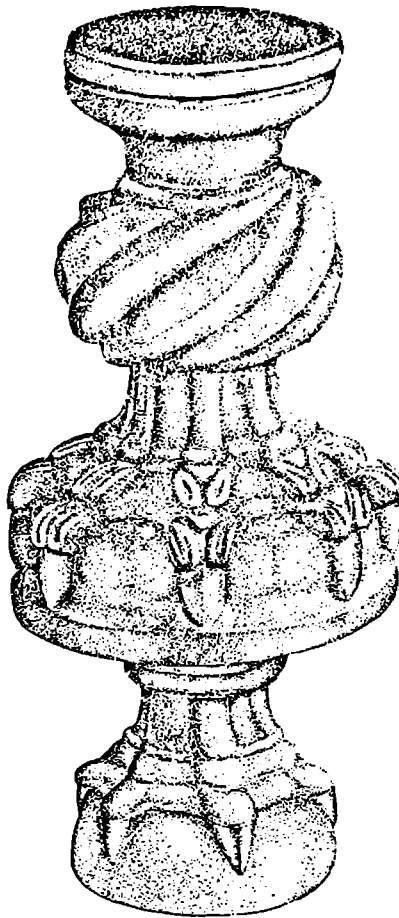
თვით ცხვარს რომ უკვე გვ. წ. მეორე ათასწლეულში მკვიდრად აქვს ფესი მოკიდებული ქართველ ტომთა მეურნეობაში, ამას მოწმობს საქართველოს სხვადასხვა სამაროვანთა ძველი სამარხები, რომლებშიაც სარ-მროსის, ღორისა და თხის ძვლებთან ერთად, და მათზედ უფრო სმარადაც, გვხვდება ცხვრის ძვლები, როგორც თავის დროსე მიცვალებულთათვის საიქიოს ცატანებული „საგზისი“ ნაშთი [17—21; 35; 36; 92; 199; 298 და სსე.]. ამ ნივთიერ ბასისზე უნდა აღმოცენებულიყო ცხვრის, როგორც საკულტო ცხოველისა, და მისი გამოსახულების, როგორც მფარველი ავგაროზის, იღუა. ჩვენს ტერიტორიაზე დამოწმებულ ასეთ გამოსახულებათაგან უმეფლესად უნდა ჩაითვალოს სოფ. დებთან, ბრინლის სამაროვანის ძვ. წ. II ათას-

წლეულის შუა საუკუნეების ფენაში აღმოჩენილი ბრინჯაოს ცხვრის გამოსახულებანი, რომლებიც ზოგჯერ დამოუკიდებელ ქანდაკებას წარმოადგენს, სოლო ზოგჯერ სასიომო ცულებს ამკობს [362; ტაბ. XI, XII და XLI]. ისინი გვხვდება აგრეთვე როგორც ბრინლისავე სამაროვანის უფრო ახალი სამარხებიდან ამოხსნილ ბრინჯაოს ბალახებზე და თიხის ჭურჭლებზე [153], ისე საქართველოს სხვა კუთხეებში, სულ სხვადასხვა ხანაში. ასეთია, მაგალითად, ბრინჯაოს სამი ცხვრის-თავით შემკული კვეროსი და ბრინჯაოს შესაბნევი, აგრეთვე ცხვრისთავით შემკული, აღმოჩენილი მ. ივანისკოს მიერ აფსასეთის ერთ-ერთი დოლოშენის იმ ფენაში, რომელიც გვ. წ. I ათასწლეულის დასაწყისს ეკუთვნის [300, გვ. 26—27, სურ. X, 6, 12]. შემდეგ უნდა მივიხილოთ წალკაში, ბუთაქანის სამაროვანზე აღმოჩენილი ბრინჯაოს აბსინდა, რომლის ნისკარტი რქახვეული ცხვრის თავითაა დაკვირვებულად მოკიდებული [92, გვ. 68, სურ. 70]. უსხვეგის განმიც (გვ. წ. VII—VI სს.) ბლომად მიეცა ცხვრის თავ-რქის ბრინჯაოს სტილიზებულ გამოსახულებებს [94, სურ. 139, ტაბ. LXXI, 6; 241, სურ. 16, 17, 20—22]. დასასრულ უნდა აღინიშნოს ერთი ყველა სამაროვანის თიხის ჭურჭლებისა (გვ. წ. X—VI სს.), რომელთაც მხრებს ზემოთ დაქურჩილი აქვთ ცხვრის თავის მღიერ სქემატური გამოსახულებანი — ჩანს, ჭურჭელში ჩასხმული სიოხის „მფარველად“.

ასეთივე ჭურჭლები აღმოჩენილია სტალინის ხანაგორაზე [336, გვ. 247, ტაბ. V, 6]. როგორც ვსეღავთ, ამ მხრივ არმაზისსევის II—III საუკუნეთა ნივთებზე ცხვრისთავთა გამოსახვას შორეულ წარულებივე ჰქონია საწყისები. ეს ტრადიცია ადგილობრივი, ნოყიერი ნიადაგით საზრდობს.

ქვემოთაც, ერისთავთა სამარხებში აღმოჩენილი სხვა ნივთების დასახიზათებისას, გვექნება საქმე ცხვრის თავის სიმბოლიკურ-აპოტროპეულ გამოსახულებებთან. აქვე გავისხნოთ ზემოაღწერილი (სამაროვანის ქარქაშის ოქროს გარსაკაფის) მგაღლიონის ტიხორვანი მინანქარი, რომლის შუაგულში გამოსატული თავიც ეგებ ცხვრისა იყოს.

26. ვერცხლის მონეტა (კატალ. № 31; ტაბ. XCI, 18). რომელი ღვწარი უნდა იყოს, ავგუსტე კეისრისა (გვ. წ. 27 წ.—ახ. წ. 14 წ.), ან მისი შიბაპით მოჭრილი. გამოსატულებისათვის აღარაფერი ჩანს. წონა 2,35 გრ. უღრის, დიამეტრი—19 მმ.

სურ. 13

შუა ფილაქების ჩრდილო განაპირას იღო, აურეუსები-
საცან მოპორებით და საერთოდაც განცალკევებით.

ეს ერთადერთი ვერცხლის ფული იყო ამ სამარხში.
27. ბრინჯაოს ბაღთა (კატალ. № 32; ტაბ. XI,
ქვედა მარცხენა; XL, 5). ზურგზე დარჩილული მოხრილი,
რკალური მოყვანილობის ეუნწი გვანცნობს, რომ ეს ბაღ-
თა რღაცანზე დაკრებული უოფლია. იგი აღმოჩნდა სარ-
ტყელ-სატყერის სამკუთაო გასწვრივ, შუა ფილაქასა და
ჩრდილო კედელს შორის, იატაკზე. ბაღთა მრგვალია, ოდნე
ამოსწეული. მისი ზედაპირის შემკულობა ნამდვილად უნი-
კალურია. იგი წარმოადგენილია ნაირფერადი, ამაყად რამ-
დენადმე გასუნებული, გამჭრქალბული მინანქრის გეო-
მეტრიულ-ეკვივალოვანი ორნამენტით, რომელიც შემოფარ-
ილულია სუ კონტენტრულ, რელიეფურ წრეს შორის გამო-
ყვანილი ორგონის წრით. ეს ეკვივანული თავის მხრივ
ლურჯმინანქრიან არმიას წარმოადგენს.

მინანქარი მრავალფეროვანია: მუქი ყვითელი, ღია
ლურჯი, მოცინფერო და რუხი. სახეები წინასწარაა ამოკვე-
თილი ლითონზე და ამრიგად გაკეთებულია საჭირო მოყვ-
ანილობის ბუდეები, რომლებშიც ჩასხმულია ახა თუ იმ ფე-
რის მინანქარი. მიუხედავად გასუნებისა, მინანქარი მაინც
ღამაზია.

ბაღთის დიამეტრი 3,6 სმ უდრის, სისქე — 0,3 სმ,
ეუნწის სიმაღლე — 0,7 სმ. ბაღთა 15 გრამს იწონის.

ეს ბაღთა კიდევ ერთხელ (ქარქაშის მედალიონის
გარსაკრავთან ერთად) აპყარად მოწმობს საერთოდ ჩვენში
მინანქრის დიდ სიძველეს. მეორე მხრივ, იგი შეიძლება
იმასაც მოასწავებდეს, რომ სამთავროს ბრინჯაო-რკინის
სანის ორმოსამარხებში საკმაოდ გავრცელებული მოტიუელი
ჭურჭლის მიხედვით აპყარად დადსტურებულს ამ ხელობას
ახ. წ. პირველ საუკუნეებში ჩვენში მღიერ მალაღი საფე-
სურისათვის მიუღწევია და იგი, სხვათა შორის, მინანქრის
სელობადაც განკითარებულა. როგორც ვიცით, მინანქარი
არსებობდა იგივე წესით შემოხვეთა, ოღონდ ლითონის ნიე-
თებზე გადატანილი. არმაზისხევთან 1911 წელსაც აღმოჩნ-
და ერთი მინანქრიანი სამკუთელი, ოქროს ბუქედი (მის შე-
სახებ იხ. ქვემოთ); 1918 წელს მცხეთის ასლად აღმოჩე-
ნილი სამარონის ერთ-ერთ სამარხშიც იყო მინანქრიანი
აგრაფი [5, ტაბ. IX, სურ. 25, № 57]; სოლო სამკუთელი საუკუნეთა
ქართულ საეკლესიო ხელოვნებაში მინანქრის მრავალრიცხ-
ოვანი ბრწყინვალე და სინირად სწორუზოვარი ნიმუშები სომ
საუოველთაოდ ცნობილია.

ეს ბაღთა მოყვანილობითა და მრავალფერადოვნებით
რამდენადმე მოგვაგონებს ოქროს მოთვალულ მედალიონს,
ჩამოკიდებულს ფერადი მძივების 6 რიგისაგან შემდგარ ეულ-
საბამზე, რომელიც ძველი სუმერული ქალაქის, ურის ნამ-
თების თხრისას აღმოჩნდა [178, ტაბ. 133, № 8565].

ამ ბაღთის ორნამენტო საკმაოდ ჰგავს რაკის არქე-
ოლოგიური ექსპედიციის მიერ სოფ. კვაშითისში 1953 წ.
აღმოჩენილი ვერცხლის ზინავის შიდაპირზე სევაღით გამო-
ყვანილ მოტივს [182].

28. ბრინჯაოს აბჯინდა (კატალ. № 33; ტაბ.
XL, 6). უნია. სიგრძე 3 სმ უდრის, რგოლის დიამ.—

1,5 სმ. თან ასლავს ბრინჯაოსივე ფირფიტები და სამსკვლე-
ბი. ეველაფერი ეს ეყარა შუა ფილაქის სამსრეთ-დასავ-
ლეთ კუთხესთან, სამარხის პირზე.

29. რკინის დანისპირი (კატალ. № 35; ტაბ.
XL, 3). ფხა სწორი აქვს, ეუა კი გრძელს, ძალიან სქელს,
უთანასწორო სიმაღლის, ტალღისებრ რკალს წარმოადგენს.
ტარი, ეტეობა, ძეღისა ჰქონია და, სატარე ეუნწის მიხედ-
ვით, საკმაოდ ფართო. დანის ტარი ზირის დასაწყისთან ღია
რკალით უოფლია დაბოლოებული. ზედ პირზე შემორჩენი-
ლია ასეთი რკალის კვალი. სიგრძე 13,4 სმ უდრის, სიგა-
ნე ტართან—3,3 სმ.

ეს დანისპირი სარტელის ბაღთებთან ერთად იღო.

30. რკინის დანისპირი (კატალ. № 34; ტაბ.
XL, 1). აგრეთვე უტარია, ტოლფერდა-სამკუთხოვანი მო-
ყვანილობისა. ეუა ოდნე შესქელებული აქვს. შემორჩენილი
ნაწილის სიგრძე 11,7 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე—2,2 სმ.
თან ასლავს ირმის რქის ნატესი (ტარად თუ ჰქონდა).

აღმოჩნდა შუა ფილაქის სამსრეთ კიდევ.

როგორც ვედავთ, ამ სამარხში სულ სამი იარაღი
უოფლია: ერთი სახეიმო-ქარქაშისანი სატეგარი და ორიც
მომცრო დანა.

31. ჰასტის მძივები (კატალ. № 37—38; ტაბ. XL,
15; სურ. 11, 13). სამარხის სამსრეთ-დასავლეთ კუთხეში აიკ-
რიფა სხვადასხვა მოყვანილობისა და ზომის, მოყვითალო,
მორუსო და მონაცრისფრო (საერთოდ მუქი) ჰასტის 400-ოდე
მძივი. მათი უმეტესობა ბურთულა და ცილინდრულია. მათ
შორის ერთის, უდიდესსა და ცილინდრულიც, სიმაღლე 0,6
სმ უდრის. ამასთანავე აღსანიშნავია მიცვალებულის თავ-
თან აღმოჩენილი ერთი მსხვილი, ბირთვივებრი მძივი
თეთრი ჰასტისა (ტაბ. XL, 14; სურ. 11, 11), რომელსაც
გარედან რუხი ფერი მისცემია. მისი დიამეტრი 3,1 სმ
უდრის, სიმაღლე 2,8 სმ, სოლო ნასერეტის დიამეტრი
1 სმ აღწევს.

32. მკელი მოგრძო, თხელფირფიტოვანი ნიეთის
ნატეხე (კატალ. № 36), რომლებიც სამარხის სამსრეთ-
დასავლეთ კუთხეში აიკრიფა (დანის ტარისა?).

33. მინის ჭურჭელი (კატალ. № 39; ტაბ.
LXXII, 2). ფერად მომწვანო, გამოფიტული ქერქი აკრავს.
ეულმაღალია და პირფართო, მუცელი მღიერ დაბალი და
დაბრტყელებული აქვს, მირი საგრძნობლად შედრეკილი.
მოელი იყო მსოლოდ ეული, რომელიც ეგდრო სამარხის
სამსრეთ-დასავლეთ კუთხეში, ერთ-ერთ ვერცხლის სურას-
თან, ჰირით დასავლეთისაკენ; მუცლის ნამტერეები კი შუა
ფილაქის დასავლეთ მხარესედაც ეყარა. ეულის სიმაღლე
უდრის 16,0 სმ, პირის დიამეტრი—4,4 სმ, მუცლის დია-
მეტრი—10,0 სმ. ჭურჭელი ამაყად შეკოწიწებულია. უნდა
წარმოადგენდეს სანელსაცხებლეს, საკმაოდ თავისებური მო-
ყვანილობისა. მღიერ ჰგავს მუცსეუ სამარხში აღმოჩენილ
ერთ-ერთ მინის ჭურჭელს (კატალ. № 229; ტაბ. LXXII, 1).

34. ნამტერეები სქელკედლიანი მინის ჭურ-
ჭლისა, რომლის მოყვანილობის წარმოადგენა მწელია,
რადგან ბეგრი აკლია და აღდგენა არ სერსდება (კატალ.
№ 40). ენენიც შუა ფილაქის დასავლეთ მხარესე ეყარა.

უოველ შემთხვევაში, ის მინც ითქმის დანამდვილებით, რომ სამარხში მინის 2 ჭურჭელი უოფილა.

35. ნატეხები რკინის გურკვევლი დანიშნულების კაკეებისა, სიგრძით 8 სმ-მდე; 6 ცალი (კატალ. № 35). შესაძლოა რკინის ჭრატის ჩამოსაკიდი კაკეების ნაშთი იყოს (მღრ. ტბ. LXXVI, 3ა).

36. სის ნაშთები (კატალ. № 41). საურადღებო შედეგები მოგვცა ამ სამარხში, ცალკე თუ ზოგიერი ზემოაღწერილ სკანში, აღმოჩენილი ხის ნაშთების (სულ 12 ნიმუშის) შესწავლამ, რაც საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის ისოვნიით, ამავე აკადემიის ბოტანიკის ინსტიტუტში ჩატარა [33]. ნიმუშების განსაზღვრა გააძეულა იმან, რომ ისინი ძლიერ ცუდად იყო შემონახული.

ამ არქეობოტანიკური კვლევის შედეგებიდან აღსანიშნავია: ა) ცაცხვის (*Tilia sp.*) მერქნის ნაშთების დადასტურება რკინის სატყერის ქარქაში; ბ) ზღმარტლის (*Mespilus germanica L.*) გამონობა, თუმცა კი პირობით; გ) აკაის (*Celtis sp.*) თესლის გამონობა; დ) კაჯლის ხის (*Juglans regia L.*) მერქნის დადასტურება სატყერის ფესვებში (გამორკვა, რომ ორი-სამი სხვადასხვა ნაჭრისა, ეგებ სხვადასხვა სხეებისა); ე) ხის ფოთოლთა მარღვების გამონობა.

კაჯლის ხისა და ცაცხვის მერქნის ნაშთების არსებობა სასებით განსაზღვრავს: ჩანს, სატყერის ფესვები, და ეგებ ზოგი სხვა ნაწილები, კაჯლის ხისაგან ყოფილია გაკეთებული, როგორც დიდკაცის მკაში შეფერება. რაც შეეხება მერქლი იარაღის ქარქას, მას დღევანდელი მეთარღვე სელოსნებიც ცაცხვისაგან აკეთებენ. ზღმარტლი კი გამონობილიც პირობითადაა და არც მისგან გაკეთებული სკანის დანიშნულებაა გარკვეული.

სხვაგვარი ვითარებაა საკარადღებელი ხის ფოთლებისა და თესლის დადასტურების გამო. ეველსე უფრო მარაბული იქნებოდა, თუ წარმოვიდგენდით, რომ სამარხში აკაის ფოთლიან-თესლიანი მტოები ჩაუფენიათ ან მიმოუბნევიათ ასპარეგის დაკრძალვისას. ამ მოსაზრებას ამლიერებს საშთაეროს ერთ-ერთ სამარხში (სამსრეთი უბნის № 236) 1940 წელს ბსის მტო-ფოთლების მრავლად აღმოჩენის ფაქტი [36; 40]. საქართველოში აკაის სე, ჩვენი დაკვირვებით, თითქმის აუცილებელი თანსწლებია მველ საკულტო ნაგებობათა ნანგრევებისა და, მამასადაც, მას შეეძლო სპირად ბსის მაგივრობაც გაეწია დაკრძალვის რიტუალში.

ზემოთ დამოწმებული ნაშრომის ავტორებს ბოტანიკურ-გეოგრაფიული თვალსაზრისით სასებით კანონსომიარად მიანხიათ ცაცხვის, ზღმარტლისა და აკაის ხის ნაშთების აღმოჩენა სამარხში, რადგან არმაზისხევის მიდამოებში ახლაცაა ეს ვიშები, ტუიან ფერდობებზე. კაჯლის ხის მერქნის აღმოჩენა კი, მათი აზრით, აუენებს ასალ საკითხს—ამ ხის საქართველოში (ირანდან) „ინტროდუქციის“ დროის შესახებ. სახელდობრ, თუ სამარხში აღმოჩენილი კაჯლის ხის მასალა შემოტანილი არაა, მაშინ უნდა ვთქვათ, რომ აქ კაჯლის ხის კულტურა შემოსულა არა უგვიანეს ახ. წ. III საუკუნისა და ამ დროს აქ კაჯალი უკვე ცნობილი უოფილა

არა მარტო როგორც საკების, არამედ ატრეფე საუკუთისო მერქნის მომეგები სე [51, გვ. 156—157].

არავითარი საფუძველი არა გვაქვს, რომ ასპარეგის სატყერის ხის მასალა იმპორტულად მივიჩნიოთ (ამას ხომ თვით დამოწმებული ნაშრომის ავტორებიც სათუოდ ხდინან). მეორე მხრივ, გაუმართლებელია ჩვენში კაჯლის ხის გავრცელების თარიღის ქვედა მიჯნად ახ. წ. III საუკუნის მიჩნევა, ვინაიდან გაცილებით უფრო ადრინდელი (მე. წ. 63—ახ. წ. 19 წ.) და საერთოდ ნდობის ღირსი ავტორი სტრაბონი იხსენიებს ამ სეს საქართველოს მთიან კუთხეებში [99, გვ. 235, 18]. მამასადაც, წელთაღრიცხვათა მიჯნაზე საქართველოს მთა ადგილებშიც კი მრავლად უოფილა კაჯლის სე და ამიტომ 'სედეპტია მისი ირანიდან „ინტროდუქციის“ შესახებ საუბარი.

მითიებულ წერილში გადმოცემულია ორიოდ სევა, არაბოტანიკური, მკრამ ჩვენთვის საურადღებო დაკვირვება. მცენარეულ ნაშთებთან ერთად, შეტწილად ვერცხლის: ჭურჭლებიდან ამოღებული მიწის ნიმუშების (კატალ. № 43) მკრო-პეტროგრაფიული შესწავლას გავრკვევია, რომ ეს მიწა უმთავრესად მარღვაც სამარხის შემადგენელი, ქვიძაქვის ფილების ანაფქვენი და მტვერია. ვერცხლის დიდ ორურსა ჯამში (კატალ. № 25), ხის და ძელის ნაშთებთან, ოქრომკედის ნაწვეტებთან და სსე, ერთად, აღმოჩენილა ქსოვილის ძალზე დამლილი, ჰატარა ნაფლეუები. ეს ჭურჭელი, როგორც ციციტი, ასლის იყო მუა ფილაქუსთან, რომელსეზად მიცვალებულის მველები ეკრავა, ორგანულ ნივთიერებათა ნაშთების ერთი წვება იმქნად მიხეარალიხებული გამომდგარა, რომ მათი წარმომობა ვერ გარკვეულა. იმავე მიწაში აღმოჩენილა ბუხის ცრუ-ჭურჭრები და ამის მიხედვით წერილის ავტორები, არცთუ უპართებულოდ. ფიქრობენ, რომ იმ ჭურჭელზე თუ ჭურჭლებზე მიცვალებულის დაკრძალვისას ირამე საქმელი, უფრო კი ხორცეული, დაუღვიათ ჰირისუფლებს. ოღონდ, ჩვენი აზრით, არაა საკულდებულო მინცდამინც „საგულად გატანებული“ ხორცეულის წარმოდგენა, მით უმეტეს, რომ ცსოველთა მველები სრულად არა ჩანს.

სამარხის სწოვანების საკითხისათვის. როგორც ვნახეთ, პირველ სამარხში აღმოჩენილია 6 ოქროს მონეტა და 1 ვერცხლისა. ვერცხლის მონეტა წარმოადგენს ავგუსტეს ღვარს. იგი კველასე ადრინდელი მონეტა ამ სამარხში (მე. წ. I—ახ. წ. I სს.). მისი დამათარღებელი ღირებულება საერთოდ მცირეა, ვინაიდან ჩვენში ეს მონეტა გავრცელებულია ჩანს I, II და III საუკუნის მონეტებთან ერთად, და გამოიქმულია მოსაზრება, რომ იგი მთელი ამ ხნის განმავლობაში საქართველოშიც იკრებოდა [302]. ამ შემთხვევაშიც მას თან ახლავს ახ. წ. I—II საუკუნეთა მონეტები, რომელი აურეუსები.

ოქროს მონეტებიდან ერთი ეკუთვნის ახ. წ. I საუკუნის ბოლო მეოთხედს (ტიტე), სოლო დანარჩენი სუთი— ორ იმპერატორს, რომელნიც II საუკუნეში მეთობდნენ, ერთიმეორის შემდეგ (ტრაიანე და ადრიანე). ამ შემთხვევაში

¹ უფრო ზუსტი იქნებოდა საუბარი II საუკუნის შესახებ.

ადრინეს აღზევების დრო—ახ. წ. 117 წ.—გვაძლევს სამარხის ხნოვნების ქვედა მიჯნას. ზედა მიჯნის საკითხი, როგორც უოველთვის ასეთ შემთხვევებში, უფრო ბუნდოვანია, მაგრამ ინვენტარის საერთო რაგვარობის, თვით ოქროს მონეტების გავრცელებობისა და მათში სწორედ აღრიანესეულთა სიჭარბის მიხედვით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ სამარხის ზოგადად ახ. წ. 11 საუკუნის შუა წლებს ან მეორე ნახევარს უნდა მიეკუთვნოს.

მეორე სამარხი

მეორე სამარხი ეკუთვნის ქალს, რომლის ვინაობა არ ვიცით, მაგრამ რომელიც უწყველად ერისთავთა ოჯახური წრის ერთ-ერთი წევრი უნდა ეთყობოდეს. ეს სამარხიც ჩადგმულია ქეითარის ორსენიან ნაგებობაში, დიდი სენაის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში, ასპარუგის სამარხის სამხრეთით, ზუსტად ჰარაღელურად (ე. ი. აღმოსავლეთიდან დასავლეთით დაშრობილი), მისკან 1,1 მ მანძილზე (ტაბ. XXXV, 1, 2, 3).

სამარხის სასურავი მიწის ზედაპირიდან 0,7 მ სიღრმეზე გამოჩნდა. გამოჩენისთანავე გამოირკვა, რომ იგი წარმოადგენს ორფერდასასურავიან სამარხს, არმაზისსევისსათვის ჰირველს. მისი ოთხივე კედელი თითო ფილაქვაა. სამხრეთი კედელი შუაზე გაბზარული და რკინის სამაგრით შეკავშირებულია. სასურავის სამხრეთი ფერდი მთლიანია, ჩრდილოეთისა კი შედგება ორი, რკინის სამაგრებით გაღებულ ფილაქვისგან (სურ. 14). სამარხის განივ კედლებს სუთუოსოვანი მოყვანილობა აქვს (სურ. 15). მთი სიმაღლეზე, მსხრებად ამოჭრილი აქვთ ნარიბანდები, რომლებშიც ერთივე კედელთა თავებია შედგმული. ფილაქვები მიგინიდან კარგადაა გათლილი (ტაბ. XXXV, 2—3, მარცხენა). ეს სამარხიც, ასპარუგის სამარხის მსგავსად, დადგმულია ოთხი ფილაქვისგან შედგენილ იატაკზე. კედლის ფილაქვათა შორის ნაწიბურები კირითაა ამოლესილი. იატაკიც და კედლებიც კარგადან ჰატარა ნატეხი ქვებითაა შემაგრებული. სამარხის ნარეკანი სიგრძე 2,6 მ უდრის, სიგანე—1,1 მ, უდიდესი სიმაღლე, საფუძვლიდან ორფერდა სასურავის თხემამდე—1,82 მ. სამარხის სიდიდეს ცხადყოფს ზოგიერთი მისი შემადგენელი ფილაქვის ზომა. მაგ., სასურავის სამხრეთი ფერდის სიგრძე—2,6 მ, სიგანე—0,82 მ, ჩრდილო კედლის სიგრძე—2,13 მ, სოლო სიგანე—0,92 მ. ფილაქვათა ნისქე საშუალოდ 0,2 მ უდრის. სასურავის დიდ ქვას რამდენსამე ადგილას ეტეობოდა კანივი ბზარები, რომელთა გამოც ის განსისხსნებულა კარგადაც.

სამაფროს სამაროვანზე მცხეთის ექსპედიციის მუშა-

ობის გამოცდილების მიხედვით ორფერდასასურავიანი ქვის-სამარხები უოველთვის მდიდრული იყო და ქალის ინვენტარს შეიცავდა.

სამარხში მიწა არ ჩაცვივნილიყო, მაგრამ ინვენტარი და ძელები დაფარული იყო ფილაქვათა გამოფიტვითა და დაშლით წარმოქმნილი ქვიშა-მტვრით, რომლისგანაც სამარხი სულ ადგილად გაწმინდა.

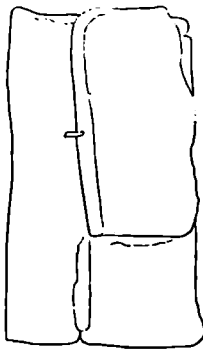
სამარხში ორი მიცვალებული ესვენა: სრულწლოვანი და ბავშვი, ალბათ დასვლოებით ერთდროულად დამარხული დედა-შვილი. ბავშვის ჩონჩხი ძალიან დაზიანებული იყო და ძელები რამდენამე ადგილნაცვალა, რის გამოც თავდაპირველი მდებარეობის განსაზღვრა მწუხარად გასდა, მაგრამ ის მინც ჩანდა, რომ ბავშვს თავი დასავლეთისაკენ ჰქონია მიქცეული და საერთოდ სამარხის ჩრდილო-დასავლეთი ნაწილი სჭერია. სრულწლოვანი მიცვალებული წოლილა სამარხის სამხრეთ ნაწილში, მარჯვენა გვერდზე, თავით დასავლეთისაკენ. მას ფეხები ოდნავ შემოკეცილი ჰქონოდა, შემო კიდურთა ძელები—რამდენამე ადგილნაცვალა. თავისქალა და ზედატანის ძელები აღარ იყო ადგილზე (სურ. 16). ძელები საერთოდ ძლიერ ცუდად იყო შენახული (ტაბ. XXXV, 4).

ინვენტარი წარჩინებული და მდიდარი ქალი-სა გამოდგა. მასში რამდენიმე ძალზე ჰატარა სამკაული ერია. ამან განამტკიცა წარმოდგენა, რომ, ჯერ ერთი, სამდელოად დედა-შვილი ემარსა და, მეორეც, რომ ეს დედა-შვილი ერისთავთა ოჯახის წევრები ეოფილან.

ამ სამარხის ინვენტარი რაოდენობით ჩამოუვარდება ასპარუგისს, მაგრამ მინც შეიცავს საკმაოდ მრავალრიცხოვანს, მრავალფეროვანსა და ზოგაერ უნიკალურ ნივთებს. აქ გვაქვს: ოქროს ბეჭდები (5 ც-), სასურეები (3 ც-), რგოლები (2 ც-), დიდ-საკიან მკვდები (7 ც-), სამაჯური, გულსაკიდი, საკიდი, საავგაროზე და მონეტები (4 ც-); ვერცხლის ჰინაკი¹ და დუგმა; მინის ჭურჭელი, ქსოვილი ნაშთები და სხვ. კატალოგში სულ 25 ნომერია ჩაწერილი.

ამ ნივთებს დაწვრილებით აღწერთ.

37. ოქროს სამაჯური (კატალოგ. № 59; ტაბ. 11, 3; XLVI, 14). ფართო და ბრტეულია. შედგება ორი თითქმის ტოლი ნაწილისგან, რომელთა შორის ჩართულია შედლიონი. აკებულია ფართო, ფირფიტოვან რგოლთა მწკრივებისგან (განდაგან 4 და სიგრძეზე 29), რომელთაც ერთიმეორისთან აკავშირებს ჰაწი, მაგრამ შედარებით მსიეურ, ამობრტულ რგოლთა 27 წყება (108 რგოლი). ერთი შეხედვით წნელის შობაზედ ილუბას ტოკებს. პირველი რიგის რგოლთა დაიპტერი 4,5 მმ უდრის, სისქე—0,5 მმ; მეორე რიგის რგოლთა დაიპტერი—3 მმ, სისქე—0,5 მმ-მდე. მედალიონი ჩამხულია ოვალურ თვალბუდეში, რომელიც თხელფორფიტოვანია და საგრძობლად შემადლებულია

სურ. 14

¹ ჰენს ლიტერატურაში, ჩანს, რაღაც გაუგებრობის შედეგად, მოიპოვება ცნობა, თითქმის ასპარუგის სამარხში III საუკუნის მონეტაც ეოფილური აღმოჩენილი [88, გვ. 188].

¹ ეს პირაე ლიტერატურაში [71, გვ. 29] შემთხვევით მოიუწყებულა ილა ასპარუგის სამარხისაღმა.

1a

1b

2

3

ლი, ირგვლივ სმირ-სმირად ჰდგული. ეს ბუდე ზ ჰაწია რგოლის მეშვეობით გადაბმულია ფორფიტოვან რკალთა წყებაზე. ამ უკანასკნელთა ბოლოები ერთიმეორეს შეეკვრის თხელფურცლოვანი, მომრგვალებული კუნწებისა და მათში გასაურელი ორმაგი, თავკომბლა სამსკვალის მეშვეობით.

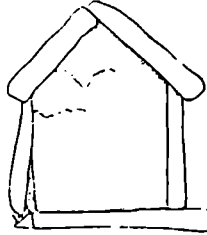
სამაჯური სიგრძე 19,6 სმ უდრის, სიგანე—1,8 სმ; თვალბუდის სიგრძე—2,7 სმ, სიგანე—2,2 სმ, სიმაღლე—3,0 მმ. სამაჯური 43,5 გრამს იწონის.

სამაჯური აღმოჩნდა სამარის შუა ადგილას, სრულწლოვანის მარცხენა ნიდაუეთან, მენჯს ზემოთ. სხვათა შორის, ამის მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ ამ მიცვალებულს მარჯვენა ხელი მარცხენა ნიდაუეთან მიტანილი სჭერია, სოლო მარცხენა—ტანს გასწვრივ გატემული, და სამაჯური კი მარჯვენა ხელზე ჰქონია წამოტემული (ტაბ. XXXV, 4; სურ. 16).

თვალბუდეში მჭიდროდ ზის მუქი მუწანე, ბოლოვანი ნეფრიტის თვალური, მცირედ და თანაზომიერად ამობურცული თვალის, რომლის ზომა 1,8—2,2 სმ უდრის. ამ თვალზე ამოკვეთილია გეგმა, რომელიც გამოსატყვის მადრამარე ათინა პაღადას, 3/4-ით მარცხნივ შებრუნებულს. განსაზღვრა ემპარება აღნიშნული ქალღმერთის გამოსახსულები სათვის ჩვეულ ატრიბუტებს. მარცხენა ხელით მას დიონჯი შემოურტყამს, ზედა ტანზე ვიწრო, სარტყელმემოჭერილი ქიტონი აცვია, სოლო ქვედა ტანზე—საკმაოდ სრული, თხელი და ჩაკეცილ-ჩანარტყებული კაბა. თავზე ჩაჩენია ასურაქს, სურჯს უკან შუბი მოაჩანს. ქალღმერთი ჩამოჭადარია სავარძლის კიდეზე და მარცხენა ნიდაუეით ეგრდნობა სავარძელზე დაეუდებულ მრგვალ ფარს. წინ უდგია მცირე საკურთხეველი, რომელზედაც ცეცხლი ანთია. მარჯვენა ხელი ნიდაუეში ოდნავ მოუღუნავს და საკურთხეველის ზემოდან წინ გაუწვდის (ტაბ. II, 3; სურ. 17). ქალღმერთს მაღალი, მოქნილი ტანი, მუქტი კიდურები და დახვეწილი მკერდი, ზედმიწევნით სწორად ჩამონაკეთილი პირისაზე მდიდურობის, ცივი სინანისა და სინატიფის იერს ანიჭებს. მდიდურობას აძლიერებს აგრეთვე ქალღმერთის საერთო პოზა.

ათინას ეს გამოსახულება დიდად თავისებური ჩანს. ის არა ჰგავს ბერძნულ-ელისისტური თუ ადრერომაული პერიოდისათვის დამახასიათებელი სტილით შესრულებულ გამოსახულებებს [მდრ. 184, ტაბ. IX, 33; XV, 79; XXX, 33;

XXXIV, 42, 43; XLIX, 11, 11a, 12; LXIII, 29]. იგი არც იმ გემებას ჰგავს, რომლებიც სამხრეთ რუსეთში აღმოჩენილი [მდრ., მაგ., 187, ტაბ. VIII, 260]. მოსკოვის სახელმწიფო ისტორიულ მუზეუმში დაცულ, ათინას მრავალრიცხოვან გამოსახულებათა შორისაც ვერ გამოვლინებთ ჩვენი გემების მისამსგავსებულს [მდრ. 186, ტაბ. III, 116, 125; IV, 141—143, 146—155]. სტილისტურად სასველით განსხვავდება ამ გემებისგან აგრეთვე სამთავროში 1862 წელს აღმოჩენილი ბუჯის ქალღმერთის თვალზე ამოჭრილი, მდგომარე ფიგურა ათინასი [186, ტაბ. III, 126].

სურ. 15

არმაზისხვეური სამაჯურის ნეფრიტის თვალზე ამოკვეთილი გამოსახულება ამ დეოთების, დღემდე ჩვენი ცნობილ, გამოსახულებათაგან არსებითად განსხვავდება არა მარტო საერთო კომპოზიციის, არამედ იდეალური ელემენტების გადმოცემის მანერის მხრივაც, რის გამოც ჩვენ ის, ზემოთ დამოწმებულ გემებთან შედარებით, სხვა კულტურული სფეროს და, ეგვიპტე, ადგილობრივი ოსტატის ნაწარმოებად გვესახება.

ამ მოსახურებას აძლიერებს ის გარემოება, რომ თვით სამაჯურიც მღიერ თავისებურად გამოიყურება.

38. ოქროს გულსაკიდი (კატალ. № 60; ტაბ. II, 2; XLVI, 10). შედგება ორი ნაწილისაგან—წერილი ევლსაბამი მეწვეისა და მოხრდილი მდღალიონისაგან. აღმოჩნდა სამარის შუა ადგილას, სწორედ იქ, სადაც შეგვიძლია მკვრივი კიგულისხმით—მარცხენა წინა მხრის მუალთან ახლოს.

მეწვეი შედგენილია მრავალრიცხოვანი, ერთიმეორესე გადაბმული, წერილ-მთულოვანი, ოთხგან ღუნვილი მუსლისაგან. თითოეული მუსლის სიგრძე დაასლოებით 0,5 სმ უდრის. ყოველ მუსლს შუაში აქვს ოქროსივე, უფრო მობრტეო საღტე. მეწვეი ბოლოვდება მოგრძო, თავაკუტა ღერაკითა და რგოლით, რომელთა საშუალებითაც შეიკვროდა ეს ევლსაბამი კისერზე. მდღალიონი საგანგებო, ზედა კიდეზე მირჩილული უნწის მეშვეობითაა ევლსაბამ მეწვეზე მობმული; ქვემოდან კი მას, სათითაო მრგვალ უნწზე და ირგვლივ მათუთმემოკლანილ ღერაკებზე, 3 მოხრდილი მარგალიტი ჰკიდა. გამლილი მეწვეის სიგრძე 17 სმ აღწევს. მდღალიონის უდიდესი

სურ. 16

სიგრძე 2,4 სმ უდრის, სიგანე—1,9 სმ; მარგალიტის ღერაკების სიგრძე—1,5 სმ; მარგალიტების საშუალო დიამეტრი—0,5 სმ. გულსაკიდი 16,49 გრ. იწონის.

მედალიონი წარმოადგენს მოგრობ ამბურცულ თვალს, ჩასმულს ოქროს დაბალსა და განიერ ოვალურ ბუდეში. ამ თვალზე ამოკვეთილია კამეა — რელიეფური გამოსახულება წინა ფეხებზე დავარდნილი, გრძელფეხა ძაღლისა (ტაბ. II, 2; სურ. 18). მკაფიოდაა გამოყვანილი მისი აპრესილი კუდიც, თათებიც, უერებიცა და ნეწებიც კი. საერთოდ გამოსახულება ძლიერ ცოცხალა, მომრავაბა ლაღად და ლამაზადაა გადმოცემული.

კამეისათვის გამოყენებული ქვა საგანგებოდ შერჩეულ, ბუნებრივად ორფეროვან აქტას წარმოადგენს, ისე რომ ფონი მთათაღმოსვლი და გამჭვირვალეა, ხოლო თვით ძაღლის გამოსახულება — რმისფერი, მკრქალი.

კამეის არმა შედგენილია ალმანდინის მოგრობ-თისკუთხიანი (უფრო სწორად, ღარიბებრი პარალელეოგრაფია მოყვანილობის), ოსელი, თითქმის ერთნაირი და ერთიმეორისაგან ოქროს ტისრებით გამოყოფილი რვა ფირფიტისაგან, რომლებიც რადიალურადაა განლაგებული. ფირფიტებს შორს უფერია ოქროს ოსელი ფორცლები, რომლებიც პატრონის თვალთა კიანჭს აძლიერებს.

არმიის აკუბლებით ეს მედალიონი ძლიერ ჰგავს მცხეთასა და აგრეთვე 'სოგ სსვა ადგილას გასრილ სამარსებში აღმოჩენილ, პოლიქრომულ ნივთებს. ასეთია, მაგ., არმასისსევის მუხამე სამარსის სატყერის ტარი (ის. ქვემოთ, ტაბ. III), რომელიც ასევე ოქროს ტისრებით შემოფარებული ბუდეებით წის წითელი ფირფიტები; სამთავროს 1938 წ. ჩრდილო უბნის მე-4 ქვისსამარსის პორტრეტანი მედალიონი (სვა. წიგნი. № 11), რომელსაც ამგვარივე არმა აქვს (ოღონდ ბუდეებით მინანქარი უხის) და რომელსაც, თავის მხრივ, მოჰყვება საყურადღებო პარალელები: ქსნის სეობაში აღმოჩენილი, ახ. წ. IV საუკუნის მედალიონის სახით (ის. ქვემოთ, თავი VIII) და აგრეთვე ქერის კატაკომპერ სამარსში (IV—V სს.) აღმოჩენილი ოქროს მედალიონის სახით [330, სურ. 45]. ბუდეში ჩასმული ალმანდინის ოსელი, ღარიბებრი ფირფიტებითაა დამუყენებული აგრეთვე არმასისსევის მე-19 სამარსის წყვილი ბრტყელი საურე (ტაბ. XII, 4) და მე-10 და 43-ე სამარსთა სამაურები (ტაბ. XIII, 1—2).

ამ გარემოებას იმიტომაც ენიჭება მნიშვნელობა, რომ, როგორც ქვემოთაც ენახავთ, ერთიმეორის ესოდენ მსგავსი ტექნიკით მოთავსული ნივთების შემცველი სამარსები 'სოგი III და 'სოგი IV—V საუკუნეებს ეკუთვნის. ასე რომ, ამ თავისებური ტექნიკის სახით საქმე გვაქვს ერთ-ერთ ისეთ მსატერულ სერსთან, რომელიც სამი საუკუნის მანძილზე მანც ცოცხლობს საზოგადოების წარჩინებული წრის კუთხილ ცოცხლდღურ საცნებში.

ზედმეტი არ იქნება იმის აღნიშნაც, რომ 1902 წელს ბ. ფარმაკოვსკის მიერ ოღვის სამაროვანზე გათხრილ ერთ-ერთ სამარსში აღმოჩენილ მქვილდასკინს ზემოდან დაურული აქვს მრკვალი მინანქარიანი მედალიონი, რომელიც

რადიალური დატისრულობით წყნს მედალიონს მოგავგონებს [130, გვ. 116—117, სურ. 60—61].

39. ოქროს ბეჭედი (კატალ. № 56; ტაბ. XLVI, 11), მრკვალი, საშუალო ზომისა. რკალის შუა ნაწილი ძლიერ გაწვრილებული აქვს, ხოლო მისი ბოლოები, ე. ი. ბეჭდის მხრები — სიმეტრიულად გაბრტყელებული. მხრებზე გამოყვანილია სამწყება ფოთლები („პალმეტები“). ფოთლთა შორის რკალზე დარჩილულია წესიერ-ოვალური, ნაპირებსწორი თვალბუდე. ბუდისა და ბეჭდის რკალის შეერთების ადგილას რკალზე ღომის მარცვლის ოდენა ოქროს ბურთულაა დაკრული. ასეთივე, ოღონდ უფრო მცირე მარცვლებია რკალის ვიწრო ნაწილისა და ფოთლების შირთა შეერთებაზე (თითქოს უკვილთა ელორტებზე გაბრტყილი ლენტების წინწყვლებია). თვალბუდეში ზის ღვიზისფერი ალმანდინის თვალი, ოვალური და სწორად თავკვეთილი, რომელსედაც ამოჭრილია გეშა — პარტიტველი, საყურისანი (?) მამაკაცის მარცხენა პროფილი (სურ. 19).

თავზე მამაკაცს თითქოს ფრთხანი ჩაფურეტი ახურავს. მხრები და გულმკერდი სამი ოვალური ფოსლის სახითა აქვს გამოხატული. საფიქრებელია, რომ ეს ნივთიც საბუდედაც ბეჭდს წარმოადგენს, ვინაიდან მსარ-შეგრდის თითოეულ ფოსოზე თითო ბერძნული ასოა ნეგატიურად ამოკვეთილი: მარ-ჯვენაზე — Z, შუაზე — V, ხოლო მარცხენაზე — თითქოს X, ისე რომ ანახებულზე წაიკითხება ZVX, რაც კიდევ ერთსეულ სეგასის სახელს უნდა გადმოცეცეცქმაც, ოღონდ ქარაკმულად. ამ გეშმის ნახელობის შესახებ სრულიად ვერ ვიტყვით იმას, რაც არმასისსევის გეშმათა უმეტესობის, პირველსარისოვანი და ფაქიზი ნამუყერების შესახებ ითქმის. გამოსახულება ერთბ სემატურია და არ მოგავგონებს კარშათან ერთად გამოხატულ კაცს. მაგრამ არა გამოიჩენილი შესაძლებლობა, რომ იგი წარმოადგენდეს სსვა სეგასს, მით უმეტეს რომ წარწერების მიხედვით გულის-სმობენ ორი, სსვადასსვა თაობის კუთხილი სეგასის არსებობას [71, გვ. 34; 82, გვ. 422].

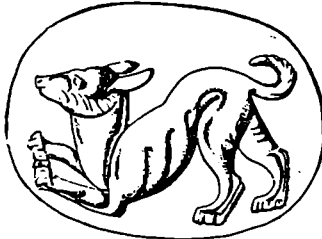
ბეჭდის დიამეტრი 2,0 სმ უდრის, უდიდესი სიკაენე — 0,8 სმ, თვალბუდის სიმაღლე — 0,2 სმ, თვალის დიამეტრი 0,8—1,1 სმ. ბეჭედი 4,35 გრ. იწონის.

ბეჭედი ეგდო სამარსის შუა ნაწილში, ქალის მკერდის არეში, ზემოაღწერილ გულსაკიდ ქვემოდან, მარცხენა ნიდავეს ახლოს. ჩანს, მარცხენა სელის ერთ-ერთ თითსე უფოთლა წამოცმული.

40. ოქროს ბეჭედი (კატალ. № 57; ტაბ. XLVI, 9). საშუალო ზომისა, მასიური, მრკვალი. რკალს გარედან შემოუყვება სამი ღარი, რომელითა ბოლოებთან, ბეჭდის ორსავე მხარესე, მინატიურულ ბუდეებში ღია გარდისფერი ალმანდინის თითო მცირე მარცვალი ზის. ამთ სეფრით, შირითად ბუდეში, ბეჭდის სიმეტრიულად გაბრტყელებულ-გაფართოებულ მხრებზე ჰეღვით გამოყვანილია

სურ. 17

სურ. 18

სამი, ერთიმეორეზე მიჯრილი მოგრძო ფოთლის ან, ეგებ, გვირგვინის ევაილის ფურცლები. ამ ორნამენტულ დეტალებს შორის მოქცეული მირითადაი თვალბუდე წარმოადგენს დაბალ ცილინდრს, რომელსაც აქეთ-იქიდან დამატებით თითო დაბალივე, სწორკუთხა ბუდე აქვს მიჩრილული. ამ უკანასკნელში მწვანე მინის ფორფიტები ზის, ხოლო მთავარ ბუდეში—მარგალიტის მძივი, რაც ჯერჯერობით ერთადერთი შემთხვევაა არმაზისსვეის ბუდეებს შორის. ამჟამად მძივი ბუდეში მალან თავისუფლადაა, რადგან მარგალიტი „მოშკვდარა“ და ქერქი შემოფეცნა.

ეს ბუკედი, ისევე როგორც შემოაღწერილი, კარგი და მდიდრული ნახელავია.

ბუკედის დიამეტრი 2,1 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე (ბრტყელი ნაწილისა)—0,8 სმ, უდიდესი სისქე—2,5 მმ, მთავარი ბუდის დიამ.—0,8 სმ. ბუკედი 7,35 გრ. იწონის.

აღმოჩნდა შემოთ აღწერილ ბუკედს გვერდით; მასხადამე, ისიც მარცხენა სულის თითვე უთიფლა წამოცმული.

41. ოქროს ბეჭედი (კატალ. № 55; ტაბ. XLVI, 1). მრგვალია, სამუხლო ზომისა. შედგება თანაზომიერად მსხვილი მავთულის რგოლისა და ზედ დარჩილული მცირე, რომბული, პირფართო ბუდისგან, რომელშიც ზის ორწანსნად გამოთილილი მთის ბროლი. ერისთავთა სამარხების ბუკედის თვალთა შორის, ამის გარდა, ეს მინერალი არსად გვხვდება.

ბუკედის დიამეტრი 2,5 სმ უდრის, თვალბუდის ზომა—0,9×0,8 სმ, სისქე—1,5 მმ; ბუკედის წონა—4,14 გრ.

ბუკედი აღმოჩნდა სრულწლოვანი მიცვალებულის ჩინჩის მარჯვენა ბარძაყის ძვლის შუა ნაწილთან ასლოს, მის მარჯვნივ, ე. ი. სამსრეთით.

42. ოქროს ბეჭედი (კატალ. № 48; ტაბ. XLVI, 12). მცირეა, თითქმის მრგვალი. რკალს ირგვლივ წიბო შემოუკვება და ამის გამო სამკეთსა განივკვეთი აქვს. აზიდულ მხრებზე წიბოები ქრება და იქმნება სიბრტყე ჰაწია, თვალური ბუდისათვის, რომელშიც აღმზანდინის ოდნავ რელიეფური, სადა თვალი ზის.

ბუკედის დიამეტრი 1,5 სმ უდრის, წონა—1,85 გრამს. აღმოჩნდა დასავლეთის კედლის ძირას, შუა ადგილას, ძვლებს შორის.

43. ოქროს ბეჭედი (კატალ. № 47; ტაბ. XLVI, 8). პატარაა, რკალი ფორფიტოვანი აქვს, კიდევბდაკბილული. მის უფართოეს ნაწილზე არის ოდნავ შემადლებული, მრგვალი ბუდე, რომელშიც ზის კონუსური თვალი—ფირუსი. ბუკედის დიამეტრი 1,4 სმ უდრის, რკალის უდ. სიგანე—2,55 მმ, წონა—1,5 გრამს.

აღმოჩნდა დასავლეთის კედლის ძირში, შუა ადგილას, მიცვალებულის ცალკეულ ძვლებთან ასლოს.

44. ოქროს საეურე (კატალ. № 49; ტაბ. XLVI, 2). მარტივია. პირმეურე რგოლს (რომელზედაც თავის დროზე ეურზე სამოსავიდი ნაწილი იქნებოდა წამოცმული) მიჩრილული აქვს ჰაწია, მრგვალი ეურწი და ამ

უკანასკნელზე ჰკივია 2,2 სმ სიგრძე ღერაჯი. ღერაჯზე ორი მცირე მძივი მერჩენილა: ერთი ოქროსი, მეორე მწვანე ჰასტისა.

საერთო სიგრძე 3,7 სმ უდრის, რგოლის დიამეტრი—1,2 სმ, წონა—2,1 გრ.

აღმოჩნდა ვერცხლის ჰინაკთან.

45. ოქროს საეურეები (კატალ. № 53; ტაბ. XLVI, 4), ჰაწია, საბაჟოა (?). წარმოადგენს წერილი მავთულის პირმეურეზე, ერთიმეორეში გაურთლ რგოლებს. პირთან ასლოს თითოეულს მიჩრილული აქვს სათითაო წერილი ღერაჯი, რომელიც ბოლოვდება ზედ წამოცმული, ოქროსივე ჰაწია ბურთულებით. ღერაჯებზე თავის დროზე მძივებიც უნდა ყოფილიყო, მაგრამ აღარ შემორჩენილა.

საურის საერთო სიგრძე 3,5 სმ უდრის, რგოლის დიამეტრი—0,9 მმ; საურო წონა—1,35 გრ.

აღმოჩნდა ვერცხლის ჰინაკისა და სრულწლოვანი მიცვალებულის ძვლებს შორის.

აღსანიშნავია, რომ ამკვარი და შემოთ აღწერილის მსგავსი საეურეები ერისთავთა არც ერთ სამარხში არ აღმოჩენილა და სამკვირვოდ მრავლად აღმოჩნდა უფრო გვიანდელსა და ნავეზე მკადრულ სამარხებში.

46. ოქროს რგოლი, წერილმავთულოვანი, ჰაწია (კატალ. № 54; ტაბ. XLVI, 7). ოდნავ დარტყელებულ ადგილას დარჩილული აქვს დაბალი, მრგვალი ბუდე (ამჟამად ცარიელი). მუძილვდა საურის ნაწილი იყო.

დიამეტრი 0,9 სმ უდრის, წონა—0,9 გრ. აღმოჩნდა ვერცხლის ჰინაკის ასლოს.

47. ოქროს რგოლი (კატალ. № 52; ტაბ. XLVI, 13), წერილმავთულოვანი, კოსტა, პირიპირზე გადატანილი. ესეც საურის ნაწილი ჩანს. უდიდესი დიამეტრი 1,0 სმ უდრის, სიმაღლე—0,1 მმ, წონა—0,08 გრ.

აღმოჩნდა ვერცხლის ჰინაკსა და სამსრეთ-დასავლეთით მდებარე ძვლებს შორის, ჰინაკის ასლოს.

48. ოქროს საკიდი (კატალ. № 50; ტაბ. XLVI, 3; სურ. 20, 6). წარმოადგენს ჰაწია ოთხკუთხა ბუდეს, რომელსაც ძირზე ორი გამკალი ნსვრეტი აქვს, ალბათ ჩამოსაკიდაც. ამ ბუდეში აღმზანდინის ოთხკუთხედივე, სადა თვალი ზის. ბუდეს ერთ მხარეზე აქვს ეურწი, რომელშიც გაურთლად წერილი, მავთულშემოკლანილი ღერაჯი. ღერაჯის კლანდ ბოლოს და ბურთულა ბოლოს შორის უნდა ყოფილიყო მძივი, რომელიც დაკარგულია.

საკიდის საერთო სიგრძე 2,0 სმ უდრის, ბუდის ზომა—0,7×0,6×0,3 სმ. საკიდი 0,9 გრ. იწონის.

აღმოჩნდა სამარხის დასავლეთ კედლის ძირში, შუა ადგილას, ოქროს ბუკედის გვერდით.

49. ოქროს საეურე (კატალ. № 56; ტაბ. XLVI, 6; სურ. 20, 5). შედგება ორი თვალური, ფორფიტოვანი, ირგვლივ-დარული კოლოფისგან. რომლებიც ერთიმეორესთან თავისუფლადაა დაკავშირებული, ძირეზე მიჩრილული ეურწებისა და ამასში გაურილი, თავბურთულა სამსკვლის შემეკობით.

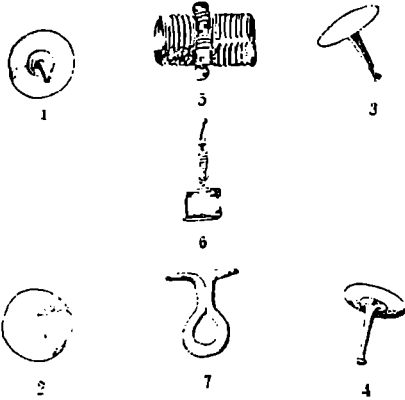
სურ. 19

ბუღეთა სიგრძე 1,0 სმ უდრის, სიგანე—0,8 სმ, სი-
მაღლე—0,7 სმ; ღერავის სიგრძე—1,7 სმ. საერთო წონა—
6,36 გრ.

ეს ნივთი ვერცხლის ზინაზე იღო.

შეეჭვსე სამარხში აღმოჩენილი, ზოგადად მსგავსი ნივ-
თების მიხედვით (იხ. ქვემოთ) ესეუ შეგვიძლია ავგაროზის
ბუღედ მივიჩნიოთ.

50. ოქროს დი-ლ-საკინძველები, 7 ცალი (კა-
ტალ. № 51; ტაბ. XLVI, 15; სურ. 20, 1-4). ეველა ერთნაირია
და ტოლი. თითოეული მოიგანი წარმოადგენს დაბალი, თავ-
ფართო სამსკვალის მსგავს საგანს, ოღონდ ღერავის ბოლო
გაფართოებულია და არა წაწვეტილი. მოგვაგონებს ასპარუ-
გის სამარხში აღმოჩენილი დიადემის ასეთსავე დეტალებს,
ოღონდ მათ თავი ფირუხითა ჰქონდათ აღმუქვებული. სხვა
სამარხებში აშკარა საგნები არ აღმოჩენილა.

სურ. 20

თსელფირფიტოვანის თავის დიამეტრი უდრის 1,3 სმ,
ქვემოდა მირჩილული ღერავის სიგრძე—1,3 სმ; საერთო
წონა—8,55 გრ.

2 ცალი ვერცხლის ზინაზე იღო, 3—ზინაზე ქვეშ, სოლო
ორივე ზინას შორიასლოს, სამსრეთის კედლის ძირში.

51. ოქროს მონეტები (კატალ. №№ 61—64; ტაბ.
XLVI, 16) 4 აურუსით იყო წარმოდგენილი:

ა) სეპტიმი სევერისა (193—211 წწ.). შუბლზე
(ტაბ. XC, 5) გამოსატულია დაფინსგვირგვინოსანი იმპე-
რატორის მარჯვენა პროფილი. გვირგვინის ღუნტები უკან
შესვენილია და მათი ბოლოები ზურგზე სცემს. კეისარს
სშირი სუბუჯი თმა და ასეთივე, სამკუდულიანი წვერი აქვს.
ირგვლივ წარწერა: SEVERUS PIUS AUG. | P. M. TR. P.
VIII. წარწერის გარშემო წერტილოვანი წრეა. ზურგზე
(ტაბ. XC, 5a) გამოსატულია სამი ადამიანი, მკერდზევით.
მუხში ქალია, პირდაპირ მომხირალი. გრმელი და სშირი,
მუხზე გადაყოფილი თმა ურბებს ქვემოთ ჩამოსდის და ღო-
უებს უფარავს. მის აქეთ-იქით გამოსატულია მისივე მომხი-
რალი ორი ემანფილი. ზემოდან აწერია FELICITAS, სოლო
ქვემოდა—SAECULI. ირგვლივ წერტილოვანი წრე არტია.

მონეტის დიამეტრი 19—20 მმ უდრის, წონა—7,34 გრ.
იგი აღმოჩნდა დასავლეთის კვადლიდან 30—35 სმ,
სოლო სამსრეთის კვადლიდან 15—20 სმ მანძილზე, ვერ-
ცხლის ზინაის ასლოს, მიცვალებულის ევლ-მკერდის არეში.
ეს ბუნებრივია, ვინაიდან მონეტას ეტეობა, რომ იგი.
პატრონს ჩამოკიდებული უტარებია: ნაბირზე შემორჩენილი
აქვს ზედ დარჩილული კუნწის ნაბირი. ამასთანავე, ეს მონე-
ტა მუდმივი სასუნისგან ძლიერ განსხვავებულია და საერთოდ
ერთი ეველზე უფრო ურეტად შემონახულია განა არმასის-
სევის აურუსებს შორის. როგვსაც მონეტა ამ უუნწით ჩამო-
კიდებოდა, სეპტიმი სევერის პროფილი თავდავირა მოექცეო-
და. ისე რომ, ეტეობა, მისი ცოლ-შვილის გამოსატულები
გამოჩენა იყო ამ საკიდის ტარების მიზანი. ამასთან დაკავ-
შირებით აღვნიშნავთ, რომ სეპტიმი სევერის მონეტა
აქვს გამოქვეყნებული ა. ბლანშეს, რომლის აზრითაც ეს
FELICITAS SAECULI (ე. ი. ბედნიერი, კეთილდღეობაში
მყოფი მოდგმა, გვარუდობა, თაობა) გამოსატულებს სეპტიმის
შეუდღეს, იულია დომანს და შვილებს—კარაკალას და გეტას.
[ქმ, გვ. 133, ტაბ. VII, 3].

შეიძლება შემთხვევით არ შეერიოს ერისთავთა ოჯა-
სის წევრ ქალს კეისრის ცოლ-შვილის გამოსატულება ევლ-
ზე შესაბამედა.

ბ) სეპტიმი სევერისა. შუბლზე (ტაბ. XC, 4)
გამოსატულია დაფინსგვირგვინოსანი კეისრის მარჯვენა პრო-
ფილი. მას აქვს სშირი სუბუჯი თმა აქვს და ასეთივე უღვაში
და წვერი, რომელიც ოსს კვლულად ეშვება მკერდზე. კეისრის
უკან წერია SEVERUS, სოლო სასის წინ—PIUS AUG. წარწე-
რის ირგვლივ წერტილოვანი წრეა. ზურგზე (ტაბ. XC, 4a)
გამოსატულია შლეგის ქალღმერთი—ფრთოსანი ვიქტორია,
მარცხნივ მომხირალი. მარჯვენა, წინაწვედილ სეპტიმი მას
დაფინს გვირგვინი უკირავს, სოლო თემოსთან ჩამოშვებულ
მარცხენაში—ზალმის შტო. ამ გამოსატულები ქვემოთ მოკლე
პირიზონტული საზია, სოლო მის ირგვლივ—წარწერა:
VICTORIAE BRIT. წარწერის ირგვლივ წერტილოვანი
წრეა.

ეს აურუსი განსაკუთრებით კარგადაა შემონახული. მი-
სი დიამეტრი 20 მმ უდრის, წონა—7,99 გრ. იგი აღმო-
ჩნდა სამარხის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში მიმობნეულ
შეკლთა შორის.

გ) ფილიპე უმცროსისა (247—249 წწ. განმა-
ვლობაში თავისი მამის, ფილიპე არაბის თანამოსაუდრე).
შუბლზე (ტაბ. XC, 10) გამოსატულია ჰაბუჯი კეისრის
მარჯვენა პროფილი, მკერდზევით. იგი პირტიტეულია, მოკ-
ლე და შეუქმობელი თმა აქვს. ირგვლივ წარწერა: M. JUL.
PHILIPPUS CAES. ზურგზე (ტაბ. XC, 10a) გამოსატუ-
ლია საომრად აღჭურვილი კეისარი, სანახევროდ მებრუნე-
ბული. ტახტი ვაჟმანი აცვია, ფესით—მაღალი ფესისაგმელი;
თავზე პატარა ჩაფსუჯი ასურავს; წინაწვედილ მარჯვენა-
სეგში კვერთხი უკავია, სოლო მირდაშვებულს და მოღუ-
ნულ მარცხენაში—გრმელი მუხი. ამ გამოსატულები ქვე-
მოთ მოკლე პირიზონტული საზია, სოლო მის ირგვლივ—
წარწერა: PRINCIPI IVVENT. ამის გარშემო წერტილო-
ვანი წრეა.

ეს აურეუსი მშენებარადა შემონახული. მისი დიამეტრი 21—22 მმ უდრის; წონა—4,71 გრ.

იგი აღმოჩნდა სამსრეთი კედლის ძირას, დასავლეთის კედლიდან 30-ოდე სმ მანძილზე, გერცხლის ჰინაკს შორის-ასლოს.

დ) ვალერიანესი (253—260 წწ.). მუბლზე (ტაბ. XC, 13) გამოსატულია დაფინსკვირკვინოსანი კეისრის მარჯვენა პროფილი, მკერდზევით. წამოსასხამი მარჯვენა მხარეთან შეხებულა. წამოსასხამს შიგნიდან მკერდთან ორი წერტილოვანი სახია (ტუნიკის თუ ჯაჰმის სედა ნაპირი). ირგვლივ წარწერა: IMP. C. P. LIC. VALERIANUS. AVG. სურგზე (ტაბ. C.V, 13a) გამოსატულია სამხარი ვტლი, რომელსე ორი ცხენი მარჯვენა მიაჯუნეს. სედა ზის ძღვევის ქალღმერთი ექტორია, რომელსაც მარცხენა სედაში სადავე უკირავს, სოლო მარჯვენაში შოლტი. გამოსასულების წინ წერია VICTORIAE, სოლო ძირს, ჰორიზონტულ სახს ქვემოთ—AUG. ეველაფერ ამას ირგვლივ არტუია წერტილოვანი წრე.

მონეტა მშენებარადა შემონახული. მისი დიამეტრი 18—19 მმ უდრის, წონა—3,44 გრ.

იგი იღო გერცხლის ჰინაკზე.

ამ სამარსში გერცხლის ორი ნივთი აღმოჩნდა.

52. გერცხლის დუგმა, დედალი (კატალ. № 66; ტაბ. XLVI, 5; სურ. 20, 7). რგოლი მსხვილი აქვს, სოლო განზე სწორი კუთხით გაწვდილი ბოლოები—უფრო წვრილი. რგოლის დიამეტრი 0,9 სმ უდრის, სიგრძე—1,7 სმ. დუგმა 1,5 გრ. იწონის. იგი სამსრეთის კედლის ძირას იღო.

53. გერცხლის ჰინაკი (კატალ. № 66; ტაბ. XLVII, 1; XLVIII, 1, 2). მოზრდილია, არმაზისხევის გერცხლის ჭურჭელთა შორის ერთ-ერთი საუკეთესოდ შემონახული-თაგანი და ეველაზე უფრო მარისურია. მაღალია, საშუალოდ გამდილი, ქუსლდაბალი. ნაპირი შიგნიდან დასლოებით ერთი სანტიმეტრის სიმაღლეზე გასქელებული და მოქროვილი აქვს. ეს არშია მცირედ გადადის ჰინაკის სედაძირის კიდეზე. მისი შესქელებული ნაპირი შიგნითა, დამატებითი ღართაა გამოყოფილი.

ჰინაკის კალთებზე ჩაჭედილია მრავალრიცხოვანი მრგვალი, ტოლი ფოსოები, რომლებიც ოთხ კონცენტრად არის დამწკრივებული და კალთების სედაძირს მთლად მოიცავს. თითოეულის დიამეტრი 1,2 სმ უდრის. სედა კონცენტრში 35 ფოსოა, მეორეში—31, მესამეში—27 და მეოთხეში—19. შიგნიდან ჩაჭედილია-ჩაღრმავებულ ფოსოებს გარედან ბურცობები შეესაბამება.

ფსკურზე შიგნიდან არის მედალიონი, შემოფარგლული კონცენტრული ღარებით და მათ შორის დაუოლებული რელიეფური ზოლებით. მედალიონი ოდნავ რელიეფური ჩანს და ეს იმგვარადა მიღებული, რომ ჰორიზონტულ სიბრტეზე შემოდან ჩავერილია სახეები, წერტილები და ღარები. ერთი დასედეით რელიეფი, პირიქით, სურვიდან ამონაჭედის მთაბეჭდილებას სტოვებს.

მედალიონზე გამოსატულია მამაკაცის მარჯვენა პროფილი (ტაბ. XLVII, 2; სურ. 21). მამაკაცს დიდაცურთ

თავსაბურავი და სამოსელი უჩანს. მას აქვს საშუალო სიგრძის ნუჭიერი წვერი და მოგრძო კულულოვანი თმა. ცხვირი სწორი აქვს და მოზრდილი. ქედი წვერბლაკია, წინ წამოწედილი და ნახევარი მოვარითა და წვრილი წრეებით შემკული. ქედის ძირს ირგვლივ შემოუკეება არშია, რომელიც შემკულია რიგრიგობით გამოსატული წრეებითა და ჯვარედინი ნიშნებით. თავს უკან ლენტო ფრიალებს. უკრზე მამაკაცს გრძელი, მსლდისებრი მოვევანილობის საურე ჰკივია, სოლო ეველზე — ეველსაბამი, რომლის წ მსხვილი მრგვალი მძივი კარგად ჩანს. ტანისამოსს გრძელი სასელოები აქვს. სამ ადგილას—მამაკაცზე, მამის ზემოთ და მკლავზე—სალტეები აქვს შკიდროდ შემოჭერილი. სალტეებზე ვხედავთ ირგვლივ ჰარაღელურ ღარებსა და მათ შორის მთავსებულს; ერთიმეორის მომდევნო წვრილ წრეებს. მკლავის სალტეზე სუთი ასეიი წრე ჩანს, სხეებზე კი ოთხი და სამი.

სურ. 21

მამაკაცს უჩანს მსოლოდ მარჯვენა სელი, ნიდაევი მოსრალი. ნეკი განზე გაუმეორია, სოლო ცერითა და სალოკი თითით უკირავს ევევილი, რომელიც ცხვირს ზემოთა აქვს მიტანილი. ევევილი შრომანს მოგვაგონებს, სტილიზე-ბულია.

თვალის გუგები, ნესტოები და ბავის განაპობი გამოხატულია თითო წვრილი და ღრმა წერტილით, ტანისამოსის კი იშვიათი, მცირე და კლაკნილი სახეებით.

გამოსასულების ფონს წარმოადგენს ღამაზი ევევილოვან-ფოთლოვანი არე, რომელსაც მედალიონის წრის თითქმის ნახევარი უკავია.

აღწერილი ჰინაკის გარეშა ნაპირს, ბურცობებისაგან თავისუფალ არშიაზე, გარემომწერილობის თითქმის ნახევარზე შემოყოლებული აქვს მსხვილ წერტილებად ამონსელებული წარწერა (ტაბ. XLIX). გერცხლი აქ ბევრგან შესორკლილ-ამოჭეულია, რის გამოც წარწერის მნიშვნელოვანი ნა-

წილის წაეთხვა ბლიერ განხლებულია და, ჩანს, შეუძლებელია. პროფ. გ. წერეთელი აღნიშნავს, რომ პირველი წაშლილი სიტყვის ბოლო ორი ასოს შემდეგ იხსენიება „ბიტახში ლეთაბრივი არადაპირისა, ლეთაბრივი (ჰაპაის?) მისა“. შემდეგ მორღება სიტყვა ხსნ [Y] და იხსენიება ქვეყანა, ეგებ იბერია (ბოლო ასოები rgn საშუალებას გვაძლევს აღვადგინოთ vrg[erka]). დასასრულ აღნიშნულია ჭურჭლის წონა: „53 დრაჰმა (ზუნა)“. გ. წერეთლის სიტყვით, ამ წარწერაში სხვა ენობრივსა და ჰალეოგრაფიულ ტრადიციებთან გვაქვს საქმე, „არამზულ“ წარწერებთან შედარებით; წარწერის ენა სპარსულია, ჩვეულებრივი სახანურ-ფალაური. მისი ზნით, შესაძლოა, ჰინაის წარწერის ენაში გარკვეული ბოლიტიკური სიტუცია იქონიერებდა [71, გვ. 55—56].

წარწერის მინარსი და გამოსახულებიანი შედარებით განამტკიცებს ზოგად მთავებულებას ჰინაის სახანურობის შესახებ. ამასთან დაკავშირებით მივაქვევთ უნარდლებას აგრეთვე სამოსელის წერტილებით შემოკბას, რაც ჩვენს ჰინაზე აშკარად გამოსატულ მოტივად გვევლინება. საქმე იმაშია, რომ ეს სამწერტილოვანი სამკაული გვსვდება სხვა, მერმინდელ სასანიან მეფეთა გამოსახულებებზედ: მაგ., პორმინდ IV, ვარაჰან VI, სოსრო II და სხვ. [შდრ. 169, ტბ. XXVI, №№ 2, 4, 6, 7, 9, 12, 13; 14b; 245].

ჰინაის დიამეტრი 2,10 სმ უდრის, სიმაღლე—4,2 სმ; გამოსახულებიანი წრის დიამეტრი (არძიის ჩათვლით)—9 სმ, ქსელის დიამეტრი—9,2 სმ. ჰინაი 850 გრამში იწონის.

ჰინაი იდგა სამარხის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში. შიგ იყო ზოგიერთი ზემოაღწერილი ნივთიანები.

54. შინის ჭურჭელი (კაჯალ, №67; ტბ. L). დიდა, ცალეურა, საკმაოდ სქელკედლიანი. მინა მომწვანოა. ჭურჭელს ტანი განიერი და ზოგადად მსხლისებრი მოყვანისა აქვს, მაგრამ შესამჩნევად უსწორმასწორო და უერის მიმართულებით წაფარებული. ქსელი საკმაოდ მაღალი აქვს, მაგრამ ისევ ტლანქად და უსწორმასწოროდ გამოუყვანილია. შირი ფართოდ დაბრტყელებულია, მრგვალი, ასიმეტრიული. უერი მქვლია, ბრტყელი, არათანაზომიერად განიერი, ბოლოებდაკლანკილი. უერის ქვედა ბოლოდან იწყება და თიასქის (1,3 სმ აკლია) ქესლამდე ჩანდევს სქელი, უსწორმასწორო წიბო. ცხრა უფრო წვრილი და წესიერი წიბო დაუყვება ჭურჭელს უერის ზედა ბოლოდან (2,5 სმ აკლია) ქესლამდე. ერთი მათგანი უერქვეშ გაივლის (უერი უფრო გვიანა მიადლებულია). ყელ-მუცლის საზღვარს ირგვლივ ჭურჭელს შემოუყვება მინის 4—5 წვრილი მაფი, საკმაოდ დაუსუსული. ფსკერი უსწორმასწოროდაა შედრეკილი და ზედა მინის მოწაწეკტი ეტკობა.

როგორც ვხედავთ, ეს ჭურჭელი საერთოდ არაა პირველ-სარისსოვანი სელობისა, მაგრამ ის უნარდლებას იქცევს სიდიდისა და თავისებური (სამთავროსათვისაც და არამახის-სევისთვისაც უცნობი) ფორმით. იგი წესიერად, თითქოს შეუმრავლად იდგა სამარხის შუა ადგილას, სრულყოფილია მიცვალებულის მარცხენა მკლავის ახლოს, მის ჩრდილოეთით.

ჭურჭლის სიმაღლე 23,0 სმ უდრის, მუცლის დიამეტრი—12,5 სმ, პირის დიამეტრი—8,5 სმ, უელის დიამეტრი—4,3 სმ, უერის სიმაღლე—10,5 სმ, ქსელის სიმაღლე—1,3 სმ.

სამარხის ხნოვანების საკითხისათვის, სულ-ოთხი მონეტა სამარხში აღმოჩენილი. ოთხივე რომაულია აურესისა, მოჭრილი ას. წ. II საუკუნის მიწურულში და უფრო კი III საუკუნის შუა წლებში და მეორე ნახევრის დამდეგს. მათგან დათარიღებისათვის გადაწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭება კალერიანის მონეტას, რომელიც არ შეიძლება ას. წ. 253 წელზე უფრო ადრინდელი იქონიება. ამრიგად, მონეტების მიხედვით, სამარხის ხნოვანება ას. წ. III საუკუნის მეორე ნახევარში ექცევა. ასეთ დათარიღებას საგნებით შეესატყვისება სამარხის დანარჩენი ინვენტარის. კერძოდ, ბეჭდ-საურეებისა და სხვა სამკაულთა ტიპოლოგია (ამის შესახებ იხ. ქვემოთ, თავი VIII) და აგრეთვე ვერცხლის ჰინაის წარწერა, რომელშიც იხსენიება პირველი სასანიანი მეფე არდაშირი. ეს უკანასკნელი გამოყვდა ას. წ. 226 წელს.

პირველი და მეორე სამარხის ინვენტარის ურთიერთ-შედარება მკვეთრად წარმოაჩენს მეორე სამარხის ინვენტარის მეტ სიასლეს, რის შესახებ ქვემოთ ვრცელად გვექნება საუბარი. ასე რომ, კანონზომიერად მოჩანს ის ქრონოლოგიური ხარვეზი—საუკუნეზე მეტი, რომელსაც მიგვიმოთხებთ სამარხთა მონეტები.

მესამე სამარხი

ქეთიკირის ორსენაკიანი ნაკვებობის გარეთ ჩადგმულია სამარხებიდან ყველაზე ადრე იჩინა თავი მესამე სამარხმა—ნაკვებობის სამხრეთით, მისი დიდი სენაკის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხის განსწვრივ, კედლებით 1,5 მ მანძილზე. იგი დამსრობილი იყო ზუსტად აღმოსავლეთიდან დასავლეთით.

სამარხის სახურავი მიწის ზედაპირიდან ერთი მეტრის სიღრმეზე გამოჩნდა. გარეგნულად ეს სამარხი სრულიად ჩვეულებრივი ნაკვებობა იყო, სამი ფილაქით ბანურად გადსურული (სურ. 22). ამ ფილაქეთა ზომებია: დასავლეთისა—1,00 × 1,60 × 0,16 მ; შუათანისი — 0,80 × 1,40 × 0,15 მ; აღმოსავლეთისა — 0,72 × 1,15 × 0,14 მ. კედლებად სამარხს თითო ფილაქა ედგა. გრძივი კედლების ზომა: 2,13 × 0,92 × 0,15 მ; განივი კედლებისა—1,20 × 0,92 × 0,15 მ. სამარხის გარეგანი სიგრძე 2,6 მ უდრის, სიგანე—1,6 მ, სიმაღლე—1,15 მ; შინაგანი სიგრძე—2,05 × 0,92 × 0,85 მ.

განვიფილაქავს ნარიბანდები ჭკონდათ ამოჭრილი. სახურავის ფილები ერთიმეორეზე გადაბმული იყო. რკინის წველი-წვეილი სამაგრებით, რომელთაც ბოლოები ტყვიით ჭკონდათ ქვაში ჩადრელებული. ასდამდე ეს ერთადერთი ნიშანი განასხვავებდა ამ სამარხს რიგითი, არამდგრული სამარხებისაგან. სამარხის ასაკებად გამოეყენებულა. ყველა ფილაქა გამოჭრილი იყო მსხვილმარცვლოვანი, მომწვანო-რუხი ქანისაგან (ავიეტ-ლამბარდორიანი პორფირიტის ავლომერატულ-კრისტალური, მსხვილმარცვლოვანი ტუფი), რომელიც ყველაზე უარესად უნდა ჩაითვალოს არამახისსევის სამარხთა ასაკებად გამოეყენებულ. საკმაოდ მრავალფეროვან ქანთა შორის.

კუთხეები სამარსი კირით ჰქონდა ამოღესილი და ამოღებულ სამარსი თითქოს ჰერმეტიკულად იყო შეკრული, მაგრამ თვით ფილაქები ვერ გამოდგა მტკიცე. სასურავის სამი სამაგრი ძველადვე იყო გატეხილი, სოლო შუა ფილაქა გაბზარული იყო და გასწამდეს ჩამტკარა. სამარსს იატაკად დატეხული ჰქონდა დიდრონი, ბრტყელი, კვადრატული კერამიკული ფილები და მათი ნაწილები. მთელი ფილების ზომა $0,60 \times 0,60 \times 0,03$ მ უდრის. განდაკან თითო მიწული და თითო ნახევარი ფილა იღო, სამ წყებად, სოლო აღმოსავლეთ ბოლოში—ნახევარი და მეოთხედი ფილა (ტაბ. LI; სურ. 23).

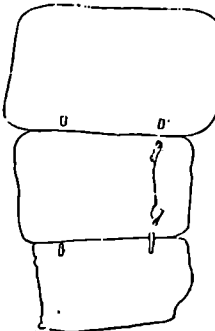
სამარსის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში, სასურავისა და შესაბამის კედელთა შეერის ადგილას შერკობილი იყო რკინის მომცრო კაუჭი. სამთავრის სამხრეთ უბანზე 1940 წ. აღმოჩენილი, № 212 ქვისსამარსის [36; 39; 41, სურ. 11] და არმაზისხევის ერისთავთა მეექვსე სამარსის ანალოგიით შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, რომ ეს კაუჭიც სამარსს შიგნით სასანთლის ჩამოსაყიდებლად იყო გაკეთებული.

ინვენტარი სამარსში საკმაოდ მეჩხრად იყო—შუა ნაწილი თითქმის სულ ცარიელი აღმოჩნდა და ნივთები უმთავრესად აღმოსავლეთსა და დასავლეთ ბოლოებში და ჩრდილო განაპირას იყო თავმოყრილი. მიუხედავად სასურავის დაზიანებისა, გარედან მიწა არ ჩასულიყო, ოღონდ ნივთები და ძეგლები მინც დაეფარა სილასა და მტვერს, წარმოქმნილს, ჩანს, კედლებისა და სასურავისაგან. მიცვალებულის ძვალითა უმრავლესობა (ბარძაყის, წვივთა, ნეკნთა, სერსემლისა და ლაგინის ძეგლები) დალაგებული იყო ვერცხლის დიდ ლანგარზე, რომელიც სამარსის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში იდგა, განაპირა კერამიკულ ფილაზე. ზოგი ძვალი (ძაღვები და ფალანგები) სამარსის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში, აღნიშნულ ლანგარს ჩრდილოეთით მდგარ ვერცხლის პინაკზე იყო დაურული. ერთი წვივის ძვლის ნატესა ამ პინაკს გვერდით ედგო. ლანგარს სამხრეთით, სამარსის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში, ლანგართან ახლო ეყარა თავისკალის ზოციერთი შემორჩენილი ნატესი. დასავლეთიდან მეორე და მესამე ფილაზე ეყარა დაქუცმაცებული ძვლები და ფესის ფალანგები; აღმოსავლეთ განაპირა ფილაზე—წვივის ძვლისა და ბუჭის თითო ნატესი.

ამ ორ ჯურჯულს გარდა, სამარსში იყო მრავალმხრივ საურადღებო სხვა სვენებიც: ოქროსტარიანი რკინის სატევარი; ოქროს წყვილი საეურე, ბეჭედი, მიცვალებულის მრავალფურცლიანი საშუალებე გვირგვინი, საკიდები (12 ც.), მონეტები (7 ც.), კილიტები (450-მდე), ოქრომკედი და სხვადასხვა წვრილმანი; ვერცხლის 2 პინაკი, სარეცელის ჩვესები (4 ც.) და მონეტები (4 ც.); ქვის, მინის და პასტის მძივები (8 ც.); მინის ჯურჯულთა ნამტვრევები. ძვლის ნივთი და სხვ. სულ 36 სასულწოდებაა კატალოგში.

ვიდრე ნივთების აღწერაზე გადავიდოდეთ, შევჩერდებით იმ თავისებურ წესზე, რომლითაც, როგორც ზემოთ

დავინახეთ, ამ სამარსშია ნეკტი დაკრძალული. აქ საქმე გვაქვს მეორედ და მარჯვის შემთხვევასთან. ოღონდ ამთავითვე ისიც უნდა ითქვას, რომ გაუგებრობას იწვევს სამარსში აღმოჩენა ვერცხლის ფესთა გარსკარავებისა, რომლებიც, როგორც ანაპრეგის ინვენტარის ანალიზმა დაგვანახა, სარეცელს უნდა ეკუთვნოდეს. იქნებოდა კი საჭირო ძველები-და დაურძნავო სამარსში და ისინიც ვერცხლის ჯურჯულზე დალაგებული? ამ ეჭვს ისიც აძლიერებს, რომ მაშინ როდესაც ანაპრეგის სამარსში (და, როგორც ქვემოთ დავინახათ, მეექვსე სამარსშიც) სარეცელის ფესები სამარსის კუთხეებში იყო მიმობნეული და, მაშასადამე, თავის დროზე მიცვალებულად მდგარ სარეცელს განიხიწებს, აქ, მესამე სამარსში ისინი ოასივე ერთად აღმოსავლეთით კედლის ძირში იყო შეკრებული და მხოლოდ ერთი მათგანის მიხედვით, ქუსლი, როგორცაც მოხვედრილა ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში. შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ფესები უკვე ცალ-ცალკე, სარეცელის დაშლის შემდეგ ჩაუწყვიტოთ სამარსში და კი არ ჩაუდგამთ მთელი სარეცელი, როგორც ჩვეულებრივი დაკრძალვის ვითარებაში იყო მოსალოდნელი. უოველ შემთხვევაში, ახლა უკვე შეგვიძლია აღვნიშნოთ, რომ ამ მხრივ ეს სამარსი მარტო არაა და 1916 წელს მცხეთის ექსპედიციის მიერ ბავნიეთის კლდეკართან გათხრილ სარკოფაგშიც ასეთივე ვითარებაა აღმოჩენილი: სავარძლის ფესები, სხვა ინვენტარითაც ერთად, დალაგებული იყო სამარსის აგურით აღმოსავლეთ კედელთან.

სურ. 22

ეს გარემოება შეიძლება იმასაც მოწმობდეს, რომ სარეცელის თუ მისი ნაწილების სამარსში ჩადგმა-ჩაწყობას უოველთის რაციონალური დანიშნულება აღარცა ჰქონდა და რაღაც განსაკუთრებულ, მაგრამ უკვე სიმბოლურ-ტრადიციულ როლს თამაშობდა დიდგვარულთა დაკრძალვის ცერემონიაში: იგი ამა თუ იმ სახით მინც უნდა ჩაუტანებინათ, მიუხედავად იმისა, დასვენებდნენ მასზე გვამს, თუ არა.

რაც შეეხება იმ მიზეზს, რამაც გამოიწვია მეორედ დაზარების აუცილებლობა, ბუნებრივი იქნება თუ წარმოვიდგინოთ, რომ ამ სამარსში დაკრძალული სადაღაც შორეულ ქვეყანაში გარდაცვლილა, უფრო კი ალბათ ომში დაღუპულა. იმ სანებში იმულებული გამსდარან, იგი დროებით იქვე სადმე დაემარხათ და შემდეგ მისი ძეგლები-და გადმოვსვენებისათვის სამშობლოში და აქ უკვე საბოლოოდ მიებარებინათ მიწისათვის, საოჯახო-საკვარეულო სამარსში.

ასეთი მოსაზრება მით უფრო დასაშვებია, რომ ქართულ მეფეთა და მათ თანმხლებ დიდებულთა ლაშქრად წასვლის, შორეულ ქვეყნებში ბრძოლისა თუ სტუმრობის შემთხვევები იშვიათი არა უოფილა, არც სავრთოდ საქართველოს მთელი ისტორიის მანძილზე და არც, კერძოდ, იმ ხანაში, რომელსაც ეს სამაროვანი ეკუთვნის (ას. წ. პირველი საუკუნეები).

ამ მოვლენის კარგ ილუსტრაციას წარმოადგენს წერილობით წყაროებში მკაფიოდ აღბეჭდილი ცნობა იმის შესა-

სებ, რომ მეფე ქართლის მეფის ამახანის მე სალაქორდ (საფიქრებელი, ტრანსკანდანიანური, 114—115 წლებში) გამგზავრებული გარდაცვლილა და იქვე დაუმარსავთ, ოღონდ აღარ ვიცით, შემდეგ გადმოსვენებათ სამშობლოში თუ არა. ქვემოთ მოგვამყენს ქართული თარგმანი მისი, რომში აღმოჩენილი, გალქსილი ეპიტაფიისა [152, № 192, გვ. 76—76]:

„მეფის სასელოვანი მე ამახანის, მთარდატე მეფის ძმა, რომლის მშობლიური მინჯე არის კანაპი: ბქესთან, იბერი იბერის მე აქ მარსია წმინდა ქალაქთან, რომელიც ააგო ნიკატირმა მიგლონის სეთის-სილოკან მდინარესთან. გარდაცვალა ახანამგზავრი ავსონთა წინამძღოლი მეფისა, მოსული ბართულებიან სანბნოლეველად, [გარდაცვალა] უწინ, ვიდრე გაისვრიდა სელს (ვაი, რომ ძლიერ სელს) მტრის სისხლში, მუხსა, მპეილდსა და მსვილის ბარზე. [აუ] ქვეითიცა და მხედარიც, თვით—მორცხვი ქალწულების მსგავსი“ [357, გვ. 236—237, მუნ. 2].

როგორც დავიანსავთ, მესამე სამარსში დაკრძალულია ბერსეუბ ერისთავი, ე. ი. იმდროინდელი ქართლის ერთ-ერთი წარმომადგენელი მოსულე და მხედართუფროსი, რომელსაც შეიძლება იგივე ბედი სწვევოდ, რაც ზემოთ სხენებულ ამახანს, მითრიდატ მეფის ძმს.

გარდა დაკრძალვის თავისებური წესისა, მესამე სამარსმა ზოგაერთი განსუორებული ნივთით და მათზე აღბეჭდილი გამოსატულებით თუ წარწერებითაც მიიბურო იმთავითვე უურადგება.

55. ოქროსტარიანი რკინის სატევარი (კატალ. № 72; ტაბ. III; LII, 1). ზირი საშუალო ზომისა აქეს (სიგრძე—21 სმ, უადრესი სიფართოე—1,0 სმ), ძლიერ დაუნჯული, ვადასთან ასლოს ცადტესილი და წვერ-მოტესილი. ორთავ მსარეს მთელ სიგრძეზე თითო საკმაოდ ფართო ქედი ჩამოუკვება. ზირზე სის ქარქამის ნაშთებია მრავლად შემორჩენილი.

ტარი (ტაბ. LIII, 1) მოგრძობა, ექსწანსნავა, წელში გამოყვანილი და ქვემო ბოლოსკენ უფრო გაფართოებული. როცა სატევარი სიბრტეოე დევს, ტარის ორი წანსავი (ზედა და ქვედა) ჰორიზონტულია, დანარჩენი ოთხი კი (ორი მარჯვნივ და ორიც მარცხნივ)—დამრეცი. ეს უკანასკნელები

მოოჭვილია აღმანდინის კვარტული და სწორკუთხოვანი ფირფიტებით, რომელთაც ზოგი დაზიანებულია (ტაბ. LIII, 1 c, d). იმავე ქვის ფირფიტებითა მოთვალული ჰორიზონტული (ზედა და ქვედა) წანსავებიც, ოღონდ აქ ერთგან მეტ-ნაკლებად ოვალური და სწორკუთხოვანი ფირფიტების მორიგებას ვხედავთ (ტაბ. LIII, 1 b), სოლო მორგვან ასეთივე მწკრივის ცენტრში ერთ რომბულ ფირფიტას. ამ რომბის ოთხსავე გვერდზე, წვერებით გარეთა კუთხოებისაკენ მიმართულ ოთხ სამკუთხოვან ბუდეში ზის ფირუსის თვლები (ტაბ. LIII, 1a). შეიძლება ითქვას, რომ სწორედ ეს წანსავი წარმოადგენდა ტარის გამოსახერ მსარესა.

ზედა წანსავს 11 ფირფიტა ამკობს, ქვედას—10; დამრეცი წანსავების ქვედა წვეილს—14—14 ფირფიტა, ზედა წვეილს კი—13—13. თითოეულ ფირფიტას კიადის ცას-ძლიერებლად ქვემ უფენია ოქროს სიფრიფანა ფურცელი.

ტარს ექსწანსავიანი თავი აქვს. ამ უკანასკნელში ზის ორი მოზრდილი ოვალური აღმანდინის თვალი და ოთხივე ზაწია, სამკუსედი ფირუსისა, ძლიერ დამლილი და ნაკლები (ტაბ. LIII, 1 c).

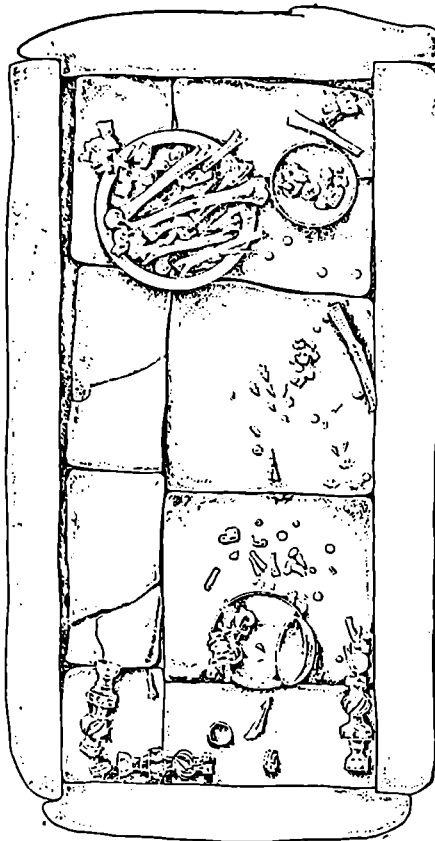
მთელ ტარზე სულ აღმანდინის 77 და ფირუსის 5 ფირფიტაა. მათგან 5 დაბსარულია, სოლო 11 კატესილი ან ნაკლებიც.

როგორც სატევრისპირსე შემორჩენილი ნატესი გვიჩვენებს, ტარის რკინის უნწსე უთფილა წამოტყული. ტარის სიგრძე 10,7 სმ უდრის, სიგანე თავთან—3,0 სმ, ვადასთან—2,6 სმ, წელში—2,2 სმ. ტარის წონა—50,61 გრ.

სატევარი იდო სამარსის იატაკზე, დასავლეთიდან მეორე ფილასზე, ჩრდილო კედლის მირას, აღმაცერად: წვერიით კედელზე მიბეჯილი, სოლო ტარით სამრეთ-დასავლეთისაკენ.

უნდა ვიფიქროთ, რომ ეს სატევარი სასიემო, გამოსახენი იარალი იუო. ისიც ერისთავის ისეთსავე ინსიგნის უნდა წარმოადგენდეს, როგორსაც ასწარუვის სატევარი.

56. ოქროს ბეჭედი (კატალ. № 75; ტაბ. II, 1; LII, 10; LIII, 3). მომცროა, ოვალური, ბრტყელი, მასიური. ოქროს წანსავიანი დეროსავან გამოკვერილის მთაბეჭდილებას სტოკებს. რკალი მუამი წვრილია, მსრებისაკენ კი თანდათან ფართოვდება და სქელდება. კოსტად აწიდეული

სურ. 23

1 რამდენამდე სხვაგვარად გამოყვება ამ წარწერის თარგმანი და ინტერპრეტაცია ა. ა. შირაძის ნაშრომში [134, გვ. 162].

1 თითქმის ყველა თვალი ამოვარდნილი იყო და მათი ბუდეებიც ძლიერ დაზიანებული. ამიტომ საჭირო გახდა სატევრის ტარის საფუძვლიანი შეკვება და აღდგენა.

მსრები ერთიმეორეს უერთდება მთლიანი ოგალური ფირფიტით, რომელზედაც დარჩილულია ოგალური ბუდე. ამ უკანასკნელში ზის თვალი. იგი ბალზე მუქია, მომაჟო-მწვანე, არა-გამჭვირვალე ქვისა, რომელიც ნეფრიტს უნდა წარმოადგენდეს. თვალზე ამოკვეთილია გემმა, რომელიც გამოსატყუებს ახალგაზრდა გაკაცის მარჯვენა ჰრთილს, უელს ზვიით (ტაბ. II, 1b; სურ. 24). გუჯი ჰირტოტყველია; სმირი და ტულდოვანი თმა შეკავებული აქვს გარემორტყეული ვიწრო ლენტით, რომლის ბოლო, კევის ქვემოთ შესკვნილი, თითქოს ფრიალებს კიდევაც. მაფიოდ გამოკვეთილი ბაგე და ნიკაპი ენერგიულ გამომტყველებს ანიკებს; სასეს. ცხვირი ზომიერი აქვს, ოდნავ კესიანი; უელი — მაღალი და კენთოვანი. წამოსასხამი უელთან დღითი მებნული აქვს.

უელს ქვემოთ, ქვის ნაპირსე ჰირიზონ-ტულად ამოკვეთილია ნეგატური წარწერა, რომელიც ანაბუქდზე იკითხება: ΠΛΑΤΩΝ. გამოთქმულია მოსასრება, რომ გემმა გამოსატყუებს ალექსანდრე მაკედონელს, სოლო ჰლატონი სურათის ამომჭრელი სელოსნის სასელია [333].

ბუქდის დიამეტრი 1,7 — 2,5 სმ უდრის, თვალბუქდის დიამეტრი — 1,2 — 1,6 სმ, სიმაღლე — 0,3 სმ, რკალის უდიდესი სიგანე — 0,4 სმ. ბუქედი 5 გრ. იწონის.

57. შიცვა ლე ბულის სამუბლე გვირგვინის (სოირის) ფურცლები, ოქროსი (კატალ. № 73; ტაბ. LII, 8, 9; სურ. 25, 8 — 11). შემოსასულია 25 თსელი ფურცელი. მათ შორის 7 მუსის ფოთლისებრია (ტაბ. LII, 8), დანარჩენი 18 — ნიასურის ფოთლისებრი (ტაბ. LII, 9 — 11)¹. ამათი ზედა, ვიწრო ბოლოები წაკვეთილია სოლო ქვედა — სამ-სამად დაკბილული. პირველნი, როგორც მათ თავსა და ბოლოში თითო ნასურეტის არსებობა გვაფიქრებინებს, განდგან ემაგრებოდნენ გვირგვინის სარჩულს, სოლო მეორენი — პირველებთან მორიგეობით, შეველად, სამკბილა ბოლოთი ქვემოთკენ. ამათ, მისკერებლად, ვიწრო ბოლოში ოთხ-ოთხი და ზოგჯერ სუთ-სუთი ნასურეტი აქვთ. მუსის ფოთლის მსგავს ფურცელთა სიგრძე 4,3 სმ უდრის, სიფართო — 2,0 სმ; მეორენიარ ფურცელთა სიგრძე — 3,0 სმ, სიფართო — 1,4 სმ; ფურცლების საერთო წონა — 8,3 გრ.

ეს ფურცლები ნაწილობრივ მიმოფანტული იყო კერამიკულ ფილებზე და ნაწილობრივ კი ევარა ორბის გამოსახულებიან ჰინაჟში (კატალ. № 95, ჩვ. აღწ. № 72). არმაზისსევის სამარხებიდან, ამახ გარდა, მხოლოდ მეცსრე სამარხში აღმოჩნდა ასეთი გვირგვინის ფურცლები. რამდენსამე სამარხში ისინი მცნეთაშიც იყო [121, ტაბ. I, X, 6; 35; 36; 39]; ნაბოენია აგრეთვე ბორში [154, ტაბ. II, 12]. როგორც ვსედავთ, იმ დროის საქართველოს შემდეგულ წრეებში მიცვალებულისათვის საუბლე გვირგვინის

ჩატანება გარცვლებული წესი უოფილა. უფრო მდარე მასლისაგან გაკეთებული გვირგვინი არსად აღმოჩენილა. აქ არსად არ შემორჩენილა თუნდაც ნარკამალი იმ ლენტისა, რომელზედაც, შეკვლია, თავის დროზე დაკრებული იქნებოდა ოქროს ფურცლები. ეტეობა, იგი რაღაც ნახი ქსოვილისაგან კეთდებოდა.

ბალიან გვირგვინი ნიასის ოქროს სამუბლე გვირგვინები ძველი ზოსიორის სამეფოს მდიდრულ სამარხებში [251, გვ. 16 — 31, № № 1 — 6; 278, გვ. 59; 299, გვ. 74 — 93]. იქაურ გვირგვინთა შემაღენლობაში, გარდა მუსისა და ნიასურის ფოთლის მსგავსი ფურცლებისა, ესედავთ ფურცლებს, რომლებიც მიკვანილობით ჰგავს ზეთისსილის, დაფინსა და სისეათა ფოთლებს. ზოგჯერ ეს ფურცლები სანადაო ნასურეტები დამაგრებულა ოქროს მასიურს მაჟოულზე, რომელიც ზის მტოს მსგავსაა გამოკვნილი, ან არადა მუსის რისფურცლოვან ლენტსე. სოირი ამრიგად მკიდროდ ეკვროდა მიცვალებულის მუბლს. სმირად მისი სამუბლე ნაწილი, ფურცლებების მკვირ, შეკვლი იყო შედალიონებით (მაკ. „პერკულივის კვანძის“ ტიპისა, ე. ი. ისეთია, როგორიც ფურცლოვან გვირგვინთაგან დამოკიდებლავ გესვლება ბორმიცა და სამთაურომიც). ამ შედალიონებზე სმირად გამოსატყულია ესა თუ ის დვთაება, მითიური ჰირიზონება, მეფე ან იმპერატორი. სამუბლე გვირგვინთა შესყველი სამარხების ასაკი იქ ძვ. წ. ბოლო საუკუნეებზე მოდის.

სურ. 24

58. ოქროს წვევილი საეურე (კატალ. № 74; ტაბ. LII, 4; LIII, 2), ჰატარა, მსიეყრი. მირითადად წარმოადგენს ოგალური მოყვანილობის რკოლებს. ეურსაკიდი ნაწილი წვრილია და სამწახნაგოვანი, ქვემოთ კი საეურეები სარმნობლად მსხვილდება და ბოლოში ქმნის ოთსწახნაგოვანი ჰირამილის მოყვანილობის წვეტს. ორივე რკოლი ეგვრდებზე ჰირსნილია.

სიმაღლე 1,5 სმ უდრის; უდიდესი სიგანე — 0,9 სმ, ორივეს წონა — 3,76 გრ.

საეურეები აღმოჩნდა იატაკზე, დასავლეთიდან მეორე ფილის მუა ადგილას.

ამგვარი საეურეები, ისევე როგორც სამუბლე გვირგვინი, ამახ გარდა, მხოლოდ მე-9 სამარხშია აღმოჩენილი (ის. ქვემოთ). ეს გარემოება გარკვეულ კავშირს ამაგრებს ამ ორ სამარხს შორის. შედამოყვებით ამგვარივე, ოლონდ ბრინჯაოს საეურეები აღმოჩნდა არმაზისსევისანვე 1946 წელს, კრამიტსამარხში (ის. ქვემოთ). სამთაურომი ცნობილია სუმი წვეილი ასეთივე, ოქროსა და ბრინჯაოს საეურე [39]. ერთი წვეილი ბრინჯაოს ამგვარი საეურე, ოლონდ უფრო ჰირგახსნილი, ნაბოენია თრიალეთის VIII ყორღანის გვიანდელ სამარხში [92, გვ. 25, სურ. 27, 7].

59. ოქროს საკიდი (კატალ. № 82; ტაბ. LII, 2; სურ. 25, 4). ორნაწილედია, შედგება მცირე, ეუნწიანი ნასეგარბურთულისა (დიამეტრი — 0,8 სმ) და ამ ეუნწზე წამოცმული ჰირგახსნილი, ნალისებრი მოყვანილობის კოლო-

¹ ამ თერამეტრიდან ერთი ფურცელი მოკვანებით აღმოჩნდა, სამარხის იატაკის ალექსისას. იგი ცალკეა საველე წიგნში გატარებული (№ 1192).

ფისკან (სიმაღლე — 1,0 სმ, სიგანე — 0,8 სმ). ნახევარბურთულას შიგნითაც აქვს ჰაწია უეწი. საკიდი მკაფიოა ასპარუგ ერისთავის სამარხში ნაპოვნი საკიდებისა (კატალ. № 8, ჩვ. აღწ. № 5ბ), ოღონდ ამ უკანასკნელთ შიგნით სწავარუნო ენა აქეთ და თან ისინი უფრო დიდია.

საკიდი 1,21 გრამს იწონის.

ეს სამკაული მიწიდანაა გამოირეული.

60. ოქროს საკიდები (კატალ. № 83; ტაბ. LII, 13; სურ. 25, 15), 8 ცალი. წარმოადგენს ჰაწია, სწორკუთხოვან ბუდეებს, რომელთაც აქეთ-იქით თითო უეწი აქეთ მირჩილული. ეს ბუდეები თავის დროს ამოყსებული ეოფილა მოცისფრო ჰასტით, რომელიც ამჟამად მხოლოდ ორს შერჩენია.

უდიდესი ზომა უდრის 7,0 X 6,5 X 2,0 მმ, უმცირესისა — 5,0 X 4,5 X 0,8 მმ.

ვევლა საკიდი ერთად 1,21 გრამს იწონის.

მიწიდანაა გამოცირილი.

61. ოქროს კილიტები (კატალ. № 84; ტაბ. LII, 7; სურ. 25, 5), მრგვალი, ბრტყელი, თხელი და ოდნავ ნაპირებაკეცილი. შიგნითან, შუაში ვევლას თითო ჰაწია უეწი ახია. სულ 12 ცალია.

დიამეტრი 8,0 მმ უდრის, საერთო წონა — 1,8 გრ.

მიწიდან გამოიცრა.

62. ოქროს კილიტები (კატალ. № 85; ტაბ. LII, 6; სურ. 25, 6), სრულიად იმგვარივე, ოღონდ უფრო ჰატარა (დიამ.—5,5 მმ). 49 ცალია, სულ 4,67 გრამს იწონის. მიწიდან გამოიცრა.

63. ოქროს კილიტები (კატალ. № 86; სურ. 25, 7), კიდევ უფრო წერილი (დიამ.—3,0 მმ). ზოგი ბრტყელია, ზოგი — ნახევარბურთული. ვევლა უეწიანია. 367 ცალი გამოიცრა მიწიდან. საერთო წონა 11,17 გრ. უდრის.

64. ოქროს საკიდები (კატალ. № 87; ტაბ. LII, 12; სურ. 25, 1), ჰაწია, ოვალური. გივრო, ბრტყელი ფირფიტის ჩარჩოში ჩასმულია ასეთივე ფირფიტის „ზეწური“ ხვია. სულ 3 ცალი გამოიცრა მიწიდან. თითოეულის სიგრძე-სიგანე 6 X 3 მმ უდრის, საერთო წონა — 0,27 გრ. შეიძლება რომელიმე სამკაულის შემადგენელ ნაწილს წარმოადგენდეს.

65. ოქროსა და ვერცხლის სამსკვლევი (კატალ. № 88; სურ. 25, 2—3), 5 ცალი, ჰაწია (სიგრძე—0,7 სმ). თავი ღურსმისებრ მრგვლად დაბრტყელებული აქვთ. თან ახლავთ ოქროს თხელი ფირფიტის ნაწიკვებები (უდიდესის სიგრძე—8 მმ). ოქრო 0,17 გრ. იწონის.

ვევლა მიწიდანაა გამოცირილი.

66. ოქროს თხელი ფირფიტის ნაწიკვებები და ვერცხლის ნახევარბურთული კილიტი (კატალ. № 89). ჰირველთა ზომა 1,6 X 0,7 სმ უდრის, მეორის დიამეტრი — 0,9 სმ. ოქრო 0,2 გრ. იწონის.

ვევლა მიწიდანაა გამოცირილი.

67. ოქროს მკედის ნაწიკვებები (კატალ. № 90 და 91), აბურდული. მიწიდანაა გამოცირილი.

68. ოქროს მონეტები (კატალ. № 76—81 და სვ. წიგნ. № 510; ტაბ. LII, 15). შეიდი აურეუსია. ორი დასავლეთიდან ჰირველი ფილის აღმოსავლეთ ნაპირზე ეგ-

დო, ორი მეორე ფილის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეზე და ორიც მესამე ფილის ჩრდილო მხარეზე. მუშვიდე კი ფილათა ქვეშ აღმოჩნდა, რამდენადმე მოკვიანებით.

ა) გორდიანე პიუსისა (238—244 წწ.). შუბლზე (ტაბ. XC, 6) გამოსატულია ჰაბუეი, დაფინსკვირგინოსანი იმპერატორის მარჯვენა პროფილი. იგი პირტიტეულია, თმ მოკლედ შეკრებილი აქვს. კვირგინის ღენტები კოსტად გამონახვეულია. წამოსახლი მარჯვენა მხართანაა კმბნეული. ირგვლივ შემოუკვება წარწერა: IMP. GORDIANUS PIUS FEL. AUG. წარწერის გარემო წერტილოვანი წრეა. ზურგზე (ტაბ. XC, 6a) გამოსატულია ზეზე მდგარი, ცოტა დასრილი ჰერკულესი, რომელიც მარცხენა ხელით კორმებან კვერთხს ეერდნობა. მარჯვენა ხელი მას ზურგს უკან შემოუდგია. ამ გამოსახულების მირას მოკლე ჰორი-ზონტული ხაზია, სოლო მის ირგვლივ—წარწერა: VIRTUTI AUGUSTI. გარემო წერტილოვანი წრეა.

მონეტა მშენიერადაა შემონახული. მისი დიამეტრი 20—21 მმ უდრის, წონა—4,95 გრ.

იგი აღმოჩნდა ჩრდილო კედლისაგან რამდენიმე სანტიმეტრის, სოლო აღმოსავლეთის კედლისაგან 35 სმ მანძილზე.

ბ) გორდიანე პიუსისა. შუბლი (ტაბ. XC, 7) არაფრით არ განსხვავდება შემოაღწერილის შუბლისაგან. ზურგზე (ტაბ. XC, 7a) გამოსატულია ზეზე მდგარი, თავშიმკელი იუპიტერი, რომელსაც თავი განზე აქვს მიბრუნებული. მარჯვენა, ზეწეული სელით იგი მაღალ შუბს ეერდნობა, სოლო მარცხენაში კვერთხი უჭირავს. გამოსახულების ქვეშ მოკლე პორიზონტული ხაზია, სოლო მის გარემო—წარწერა: IOVI | STATORI.

მონეტა მშენიერადაა შემონახული. მისი დიამეტრი 19—20 მმ უდრის, წონა—4,18 გრ.

აღმოჩნდა დასავლეთის კედლიდან 50 სმ და სამხრეთის კედლიდანაც იმავე მანძილზე.

გ) ფილიპე უფროსის, არაბისა (244—249 წწ.). შუბლზე (ტაბ. XC, 9) გამოსატულია დაფინსკვირგინოსანი, წვერ-თმსუკუტეა იმპერატორის მარჯვენა პროფილი, რომელსაც ირგვლივ შემოუკვება წარწერა: IMP. M. IUL. PHILIPPUS AUG. ზურგზე (ტაბ. XC, 9a) გამოსატულია შემოარი (მარსი?), ზეზე მდგარი, მარცხნივ მომზირალი. ტანთ ჯავახნი უნდა ეცვას, სოლო ფესტ—მუსლაბდე ფესსაცმელი. თავსე თხემშალაი ჩაფხუტი ასურავს. მარცხენა ხელით მრგვალ ფარს ეერდნობა, მარჯვენით კი მაღალ შუბს. ირგვლივ წარწერა: ANNOI | CSRC. მონეტის დიამეტრი 20—21 მმ უდრის, წონა—4,7 გრ. იგი შემონახული ძალიან კარგადაა, მაგრამ, ცუდად მოჭრის გამო, ზურგი რამდენადმე გაქვლეტილი აქვს.

მონეტა აღმოჩნდა დასავლეთის კედლიდან 50 სმ, სოლო ჩრდილოეთის კედლიდან 15 სმ მანძილზე.

დ) ფილიპე უფროსის, არაბისა. შუბლი (ტაბ. XC, 8) შემოაღწერილის შუბლისაგან იმით განსხვავდება, რომ ფილიპეს პროფილიცა და წარწერაც უფრო მსატერულად და გულმოდგინედაა შესრულებული. წარწერა გარკვევით იკითხება: IMP. M. IUL. PHILIPPUS AUG. ზურგზე (ტაბ. XC, 8a) გამოსატულია ანონა ქალღმერთი,

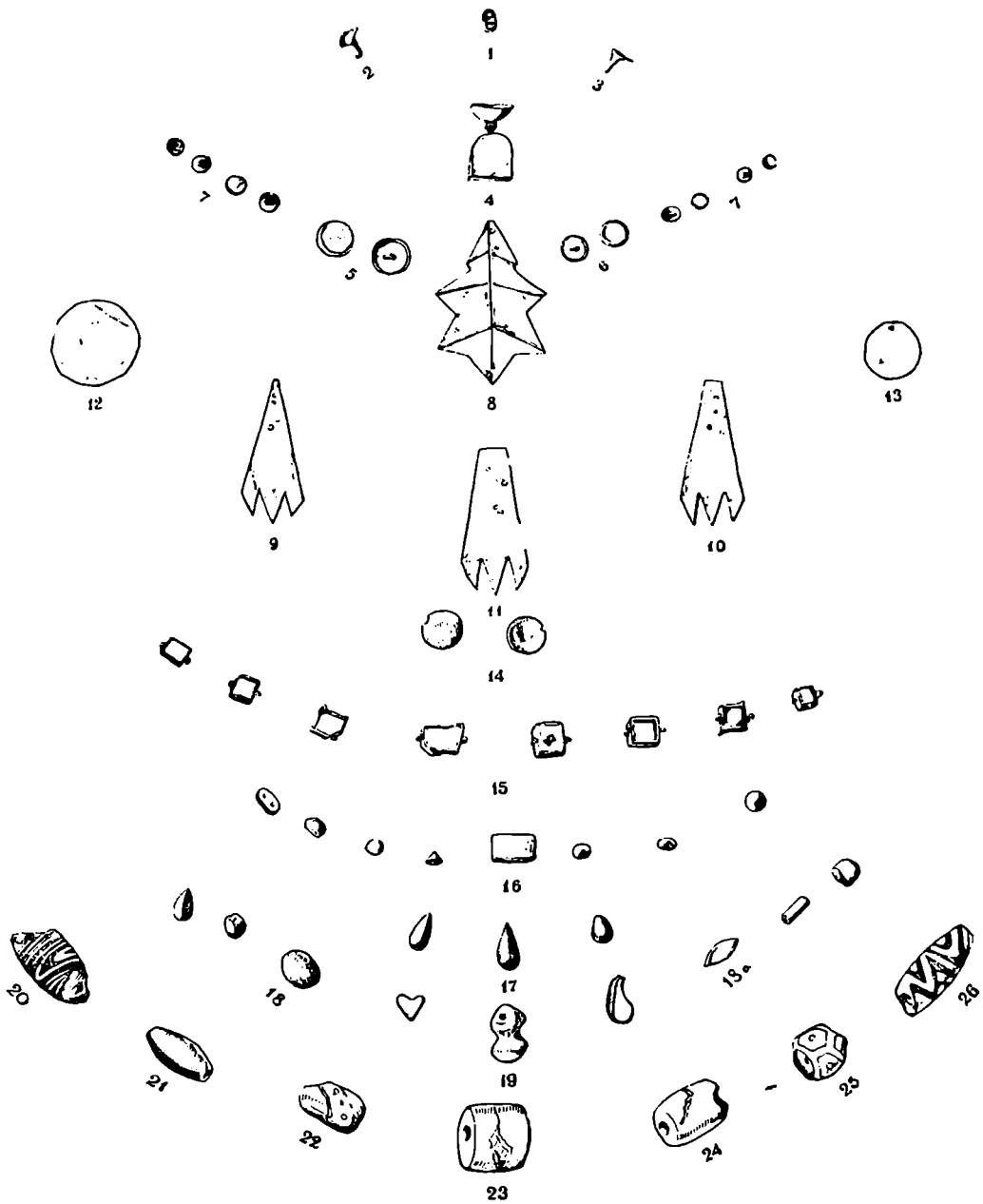

Fig. 25

რომელიც საკურთხევლს წინა დგას, მარცხნივ მოშორდალი. მარცხენა ხელში უკავია სიუხვის უნწი. უსვე მხატვრულად უკეთესად, მაგრამ მინც რამდენადმე ტლანქადა შესრულებული. ირგვლივ წარწერა — ANNONA AUG — მკაფიოა და თავისუფლად იკითხება.

მონეტა ძალიან კარგადაა შემონახული. დიამეტრი 20 მმ უდრის, წონა—4,8 გრ.

აღმოჩნდა კრამიკულ ფილათა ქვეშ, მათი ალაგებისას.

ე) ფილიპე უფროსის, არაბისა. შუბლზე გამოსახული იმპერატორის პროფილი ჰკავს შემოაღწერილ (ღ) მონეტისას, ოღონდ ზედაწილში, რომელიც საკმაოდ ტლანქადა შესრულებული, არის შეცდომა: ...PHILIPPUS AUG. ზურგი ისეთივე აქვს, როგორც ზემოთ აღწერილს. დიამეტრი 19—20 მმ უდრის, წონა—3,42 გრ.

ესვე ძალიან კარგადაა შემონახული, ოღონდ ზურგის მხარე კიდევ უფრო გაქვლეტილი აქვს.

აღმოჩნდა ჩრდილო კედლიდან 17 სმ და აღმოსავლეთის კედლიდანაც 17 სმ მანძილზე.

ვ) ტრაიანე დევიუსისა (219—251 წწ.). შუბლზე (ტაბ. XC, 12) გამოსახულია იმპერატორის მარჯვენა პროფილი. თავზე სსივოსანი გვირგვინი ადგას. იმა მოკლედ შეკრებილი, სოლო წვერ-ულადი მხარისული აქვს. ირგვლივ შემოუკვება წარწერა, რომლისგანაც დანამდვილებით იკითხება მხოლოდ სახელი: ...TRAIANUS D. AUG. ზურგზე (ტაბ. XC, 12a) გამოსახულება ისეთივე აქვს, როგორც ჰოსტილიანეს მონეტას (ის. ქვემოთ), ოღონდ ქალმშობილი აქ რამდენადმე უკეთესადაა გამოსახული. წარწერაც უფრო მკაფიოდ ჩანს: CONCORDIAE EXERCIT.

ამ მონეტასაც იგივე ნაკლი აქვს, რაც ჰოსტილიანეს მონეტას. გასესილ-გაცვეთილი არ არის.

მონეტის დიამეტრი 19—20 მმ უდრის, წონა—3,73 გრ.

აღმოჩნდა აღმოსავლეთის კედლიდან 15 სმ, სოლო ჩრდილოეთის კედლიდან 16 სმ მანძილზე.

ზ) ჰოსტილიანისი (ახ. წ. 251 წ.). შუბლზე (ტაბ. XC, 11) გამოსახულია ახალგაზრდა, პირტიტველი, დაფინსგვირგვინისანი კეისრის მარჯვენა პროფილი. ირგვლივ არის წარწერა, რომლისგანაც დანამდვილებით იკითხება მხოლოდ ...HOSTILIANUS. ზურგზე (ტაბ. XC, 11a) გამოსახულია საკურთხევლის წინ მდგარი, მარცხნივ მოშორდალი ქალმშობი, რომელსაც ნათკებიანი კაბა კოჭებზე სცემს. მარცხენა ხელში მას სიუხვის უნწი უჭირავს, სოლო მარჯვენით აითქოს მსხვერპლი გაუწვდა საკურთხევლისავე. ამ გამოსახულების ქვეშ გრძელი ჰორიზონტული ხაზია, სოლო მის ირგვლივ—გაურკვეველი წარწერა¹.

ეს მონეტა თითქოს არაა ცუდად შენახული, მაგრამ მისი ნაჭვლობა ნაკლოვანი: სიქს ადგილს აცდენილია, ასობივებ გაუბედავი სელითაა ამოჭრილი, ნასხატი ტლანქი და რამდენადმე სქემატურია.

მონეტის დიამეტრი 20—21 მმ უდრის, წონა—4,01 გრ. იგი აღმოჩნდა ჩრდილო კედლიდან 12 სმ, სოლო აღმოსავლეთის კედლიდან 65 სმ მანძილზე.

69. ვერცხლის ლანგარი (კატალ. № 92; ტაბ. LIV, 1—2). იღვა სამარხის სამხრეთ-დასავლეთი კუთხეში, სამხრეთის კედლიდან 10 სმ მანძილზე, დასავლეთის ორ განაპირა ფილაზე (ნაწილობრივ გადადიოდა მათ მეხოთველ ფილებზედაც). სწორედ ამ ლანგარზე ეწეო მიცვალებულის მთავარი ძვლების შემეტრობა (ტაბ. LI; სურ. 23).

ლანგარი მასიურია, მძიმე, 2,47 კგ იწონის. ფართა და მღიერ გაძლიერი. მისი დიამეტრი 48,0 სმ უდრის, სიმაღლე—3,8 სმ; შუა მდელიონის დიამეტრი—10,0 სმ, შიგა „ბორჯაღლისა“—2,5 სმ; ქუსლის დიამეტრი—14,1 სმ, ქუსლის ნაპირის სისქე—0,6 სმ. ნაპირი ბრტყულად და ოდნავ დამრეცად გადმოკეცილი აქვს (4,1 სმ სიგანეზე). შუა ნაწილი და განაპირა არძია ამოკვეთილი სასეებითა აქვს შემკული, სოლო კალთები სადაა.

ლანგარის შუაგულში ამოკვეთილია ჰატარა წრეში ჩასმული ექსქიმიანი ვარსკვლავი, სოლო მის გარშემო—ქართული სალსური „მთავრისა“ თუ „ბორჯაღლას“ მსგავსი სასე. ამ უკანასკნელს ირგვლივ არტყია შტო-ფოთლოვანი ორნამენტი, ნაპირებდაკილული წრით შემოფარგლული. შუაგულისა და გადმოკეცილი ნაპირის შემკულობა ერთიმეორეს ჰკავს მხოლოდ შესრულების ტექნიკით, ორნამენტული მოტივები კი განსხვავებულია და სვადანსვავარადაცაა განაწილებული.

ლანგარის შუაგულის ორნამენტებში ორი ელემენტი განმეორებული 3—3-ჯერ, თანასომეორად. თვით „ბორჯაღლას“ 15 ფრთა აქვს. შუაიანა ექსქიმიანი ვარსკვლავი რამდენადმე უსწორადაა გამოყვანილი. მის შუაგულსა და ქიმებს შორის წერტილებია ამოჩვენებული (ტაბ. LV, 2).

ლანგარის გადმოკეცილი ნაპირის არძიის სამკაული შეიცავს სულ ორ ელემენტს, რომელიც 18—18-ჯერ მეორდება. ეს ელემენტები ძალიან კარგადაა ჩატყული არძიის წრეში. არძიას გარს არტყია მღიერ რელიეფური, შინდის კერკის მოყვანილობის ბურცობებისა და მათ შორის წყვილ-წყვილი, ვიწრო რკალური შევირელებისაგან შემდგარი წრე (ტაბ. LV, 3)¹.

ურადალებას იქცევს ლანგარის შემოაღწერილი ცენტრალური გამოსახულება, რომელიც შისი კელტთან დაკავშირებული ჩანს. არქეოლოგიური და ეთნოგრაფიული მასალა ადასტურებს, რომ იგი საერთოდ კარგად ცნობილი მოტივია. განსაკუთრებით ფართოდ არის გავრცელებული ეს

¹ 1948 წელს, შავი ზღვის პირას, ურეკო შემთხვევით აღმოჩნდა ათორი მღიერული სამარხი (პირველის შესახებ იხ. [30]), რომელიც სხვათა შორის, შეიცავდა ვერცხლის ღღ დაწვლის (ინახება ქ. მახარაძის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმში). ეს უკანასკნელი სიდიდით, სამკაულის განლაგებითა და საერთო დეკორატიულობით მოგვაგონებს არაზისხევის ერთსთავთა მესამე სამარხში აღმოჩენილ ლანგარს.

¹ ნიშნავს დ. კაპანაძის დეკორატივით, ფილიპეს (აბ და აბ). ტრაიანე დევიუსისა და ჰოსტილიანეს მონეტები ტმეიური და მხატვრული ღირსებით ამაოდ ჩამოუყარდეს დანარჩენებს. ზოგან წარწერაზე კი იგრძობა გაუწვავი ხელი (მაგ., PHILIPPUS-ის მაგიერ PHILIPUS- წერია). მისი აზრით, აქ შეიძლება ადგილობრივ მოპირილ მონეტებთან გვერდეს საქმე—ისევე, როგორც სხორად ავესტეს დენარებისა და გორკარხის დენარების შემთხვევაში [319, გვ. 38—39]. თუ ეს მართლა ანა, ისიც სადარაღლებია, რომ მანქანდამანც ამ ერთ სამარხში მოუყრია ამაგარ მონეტებს თავი.

მორთვი კავკასიასა [271, ატლასი, ტაბ. III, სურ. 15; 278, გვ. 81, სურ. 160] და, კერძოდ, საქართველოში. ქართულ არქეოლოგიურ მკვლევარებში ზირეულ რიგში აღნიშნულ უნდა იქნეს თვით არმაზისხევის კულტურულ ფენაში აღმოჩენილი, მსგავსი სასახეები შემკული, თიხის მრგვალი ფილები (ტაბ. CIX, 4—6). დამახასიათებელია ის გარემოება, რომ ქართულ ხის ჩუქურთმებში ასეთი გამოსახულებას საერთოდ საპატიო ადგილი უკავია. საქართველოში აღინიშნოს, რომ ეს გამოსახულება ქართული ღარბაზის დედაბოძის შემკულობის მთავარ მორთვს წარმოადგენს და აგრეთვე, ძალიან სმირია სვანურ კილობანა შემკულობაში [277, ტაბ. VI, VII; 412, სურ. 6—9].

ლანგარს სადა ზურგი აქვს, მოღაპლაჲე, და ისევე, როგორც პირი,—სრულიად დაუზიანებელი. ქსელი 0,7 სმ სიმაღლისა და 0,6 სმ სისქის სლუგალაჲა შემოფარგვლი. ამ სლუგის შიგნით თანაბარი, მსხვილი წერტილებით ამოხსვლეტილია ბერძნული წარწერა, რომელსაც ქსელის რვა-ლის 3/4 უკავია (ტაბ. LV, 1; სურ. 26). ასოები ეკვლა მთავრულია და გეგმოდგინედ გამოყვანილი. წარწერას შემკევი სასე აქვს:

ΕΙΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΦΑ¹ ΔΑΔΗ² ΕΧΑΡΙΣΤΑΜΗΝ ΒΕΡ-
COYMA ΠΙΤΙΑΞΗ.

წარწერა ცხატყოფს, რომ ლანგარი მეფე „ფლ“ და-
დესს უბოძებია ბერძნულ ბიტიანისისაჲს. ამის მისვლით
ვაკუთვნებთ მის შემცველ სამარს ბერძნულ ბიტიანს.
წარწერის პირველი გამოცემული ს. ე ა უ ს ჩ ი მ ვ ი ღ ი
[66] ასე იარგმნის მას:

„მე, მეფე ფლავიოს დადესმა ვარქე [ეს ლანგარი]
ბერძნულ ბიტიანსს.“

3. ინგოროეჲა ამ წარწერას რამდენადმე სსვაგვარად
თარგმნის:

„მე, მეფემან ფლავიოს დადესმან გიწყალოზე [ეს ლან-
გარი] ბერცუმ ბიტანსსს [62, გვ. 111].“

ბოლო დროს წარწერა გამოსცა თ. ე ა უ ს ჩ ი მ ვ ი ღ მ ჰ,
რომელიც სიტყვას „EXAPICAMEN“ თარგმნის „მივუბღვეს“¹.

3. ინგოროეჲა ფიქრობს, რომ საკუთარი სახელი „ბერ-
სუმა“ წაკითხულ უნდა იქნეს „ბერცუმ“—იმის გამო, რომ
მკვლ ქართულ მატანებში დამოწმებულია ამ სახელის
სასესვაობანი: ბარცოში და ბარცოშიანი. გ. წერეთ-
ლის მისვლით კი ამ ერისთავს კარგად ცნობილი, არამეული
წარმოშობის სახელი—„ბარსუმა“ (Bar Sauma) რქმევია
[73, გვ. 50].

ეს სახელი, რამდენადმე სასეცველი, VI საუკუნის
საქართველოშიც გვხვდება, კვლავ მხართველთა წრეებში. ასე
მაგალითად, სპარსეთის წინააღმდეგ ირავლი კვირის 626
წლის ლაქრობის აღწერისას თეოფანე ეამთაადმწე-
რელი ისენიებს „გარსამუსესს“, იბერიელითა
მთავარსს [252, გვ. 101].

ს. ე ა უ ს ჩ ი მ ვ ი ღ ი მ ჰ მის მიფის საკუთარ სახელს —

¹ ჩვენი აზრით, ეს ზნა ნაკლებ უნდა შეეფერებოდეს მფისა და
მისი ხელქვეითი მოხელის ურთიერთდამოკიდებულებას.
² შესაძლებელია, თანამედროვე ქართული გვარი „ვარსამაშვილი“
შორეულ გენეტურ ურთიერთობაში იმყოფებოდეს ამ მკვლ სახელთან.

ΔΑΔΗC, რომელმაც, მისი სიტყვით, „HC“ ზირთა სახე-
ლებისათვის ჩვეულებრივ ბოლოკიდურს წარმოადგენს. ავტო-
რი სამართლიანად აღნიშნავს, რომ ქართულად ეს სახელი
იქნებოდა „დადი“, რაც მოგვაგონებს ქართული შეფუქების
სახელებს: „თარ-დატი“, „მარ-დატი“, „ბალ-დადი“ და სსე.
რაც შეესება „ფლავიანისს“, ეს სახელი განსაკუთრებით გავრ-
ცვლებულია რომის იმპერიაში ფლავიანისა დინასტიის
დროიდან და მას იკუთვნებენ ჩოლმე ფლავიანისა გვარის
კვირების პატრიარქატელის ან შათ მირ დაულებელი
ზირები [62, გვ. 171].

როგორც ესეჲაჲ, არც ერთი ავტორი არ ვოქმანობს,
რომ „ΦΑ“ დაქარაქმებულ „ფლავიანისს“ად მიიჩნიოს.

ამ წარწერის ქვე სუქცად, მკრამ მადიანი ხსეებით
ამოკარწულია ერთსიტყვიანი წარწერა ΜΑΚΕΔΟΝΙ (ზოლო
ასო სუქცაჲ). თ. ე ა უ ს ჩ ი მ ვ ი ღ ი მ ჰ მის, ეს წარწერა ვოლის-
სმობს ვისმე მკედასონის, რომელსაც დანგარი აგრეთვე
ჰკუთვნებია [57, გვ. 255]. ეს მოხსნრება არაა დამაყრებელი.

ლანგარის ქსელის მკეკელზე, დახვსიეულ წერტილ-
თან, მადიანი სასუათეჲე ამოკარწულია თრი ასო (სურ. 26).
3. ინგოროეჲამ [62] მასში „ბ“ და „ქ“ ამოკითხა და გა-
მთოქვა მოხსნრება, რომ იმისი ლანგარის პიტრონის ინციდა-
ლებს წარმოადგენს, მკვლა ქართული ასომთავრულია გამო-
სატულს¹. 3. ინგოროეჲა ამასთანვე მქსამდებულად ცნობს
პირველ ნიშნში ლიგატურის დასასუას და ამ მქსამეჲეჲა
უკვე სამი ინციდალის ამოკითხუას: „ბ“, „პ“ და „ქ“. რაც
შეესება ინციდალთა მნიშნვლობას, ამის ასახსნეჲად ავტო-
რი იძლეჲა ორ მქსამდებულ ვარიანტს:

1) „მ[ერცუმ] ჰ[იტანსში] ქ[არმაღისაჲ]“. თითქოს ამას-
ვე შეიძლება გამოსცავდეს ინციდალთა, თუ პირველი
ნიშანი შეიცავს არა ლიგატურას, არამედ მსოლოდ „ბ“-ს,
ერთასთანინ დაქარაქმების წყითი: „ბ [ერცუმ] ქ [ართლისა
პიტანსში]“.

2) „მ[ერცუმ] ჰ[იტანსში] ქ[არმაღისაჲ]“. თითქოს ამას-
სეთი ავტორი მფორე ვარიანტს ამკითხის და ერ-
ეთი საბუთად ის მოქვს, რომ ამ ხანში არსად გეჲეჲეჲე
იმის მკვლითი, რომ ოციდალურ ტიტულს „პიტანსი“
ერთვოდეს თვით სიტყვა „ქარსილი“ [62, გვ. 116].

3. ინგოროეჲა ამ წარწერაში მოხსენებულ ბერძნულს
(ავტორისეული ბარცო-ბარცოქანი) თვლის ქართული სას-
ნოლო წყაროების ცნობილი მყისი, ქარმაღის მკვ და მის
არმაზულ „თანამეჲეჲე“, ე. ა. პიტანსმად დადგინული უყლის-
წულად. „ფლავიანისს“—დაე“ კი, ავტორის სარითი, ქარმაღის
საპატრო სახელი ეოფილა, „ფლავიანისის სასლის რომის
იმპერატორთა პატრიარქატად“ დაქმეული, რაც ამასთანვე
იმის საბუთს იძლეჲა, რომ მისი ცსოვრების თარიღად
70—96 წწ. მივიჩნიოთ [იქვე, გვ. 117].

¹ შესაძლებელია წერა, განსე. დოც. ლ. მუსხელიშვილიმაც ეს
ნიშნები ლანგარის აღმოჩენისთანვე მიიჩნია ქართულ მოკრულ ასოებად.

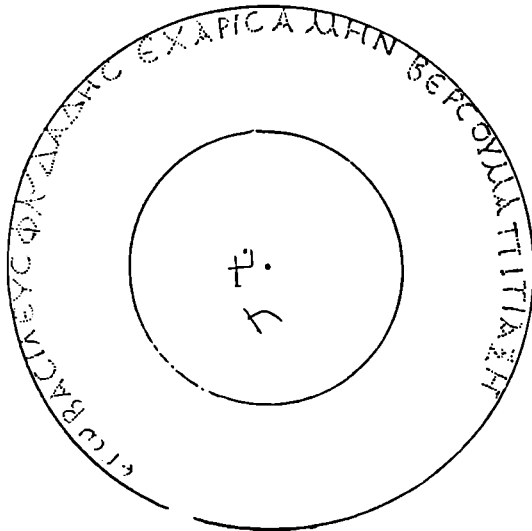
² 3. ინგოროეჲა ამ არ ითვალისწინებს უსა პიტანსის გემის
წარწერას, რომელიც ამ ბოლო დროს ვრცელ მსჯელობის საგანდაჲე ქველი
და რომელიც თვით იგი ჟარქელის პიტანსსს ვარაუდობს [221, გვ. 297—
298], ხილო სგვა ავტორები სგვა ადგალებსა თუ სხვებეს, კერძოდ,
ქართლს (მაგ. ე. თაყაიშვილი — ჟეოლოგიკოსი; იხ. [235, გვ. 100]).

ჩვენი მხრივ უნდა შევნიშნოთ: ეს ორი ნიშანი ისე-
ოია, რომ მათში არც სხვა დამწერლობის ასოების ამო-
კითხვა გაკლებად (მაგ., ბერძნული და არამაშულია).

ამ მრავალმხრივ საუკრადლებო ნივთის, წარწერებიანი
ლანგრის დათარიღებისას—ძისი თანმსლები, ჩვენ მიერ
უკვე განიღვლილი, III საუკუნის შეიდი მონეტის მოწმობი-
საგან დამოკიდებულად — ს. ეუსნიშვილი მთავარი წარწე-
რის ენობრივ თავისებურებას მიმართავს და აღნიშნავს, რომ
ახალი წ-ის პირველ საუკუნეებში სმირი იყო საკუთარი
სახელების იმგვარად დაქარაგმება, როგორც აქა: „ΦΛ“.
I—III საუკუნეებისათვის ასევე დამასხიათებელი ჩანს „iota
adscriptum“-ის გამოტოვება მიცემით ბრუნვაში [68, გვ.
170—171].

როგორც ცნობილია, ლიონის ლანგრებზე და პინა-
კებზე გამოყენილი წარწერები მხოლოდ არამაშისეგური
შეგლებისათვის არაა დამას-
ხიათებელი. მორს რომ არ წა-
კიდეთ, მოვიგონოთ ბაგინე-
თის სარკოფაგში აღმოჩენილი
ვერცხლის პინაკები [335; 74,
გვ. 91—95] და უკვე რამდენ-
ნიმეცხის გამოცემული, ბორ-
ში აღმოჩენილი ვერცხლის
პინაკი, რომლის წარწერაც
აგრეთვე არამაშულ-არამეული
გამოდგა [73, გვ. 53; 74, გვ.
92—93]. წარწერებიანი ჭურჭ-
ლები კარგადაა ცნობილი ძველ
ბერძნულსა და ბაქტრიულ შე-
გლებშიაც, რომლებზედაც სმი-
რად ესვრებოდა წერტილოვან
წარწერებსაც და მთლიან-სა-
ზოგან მინაწერებსაც. მაგალი-
თად შეიძლება დავასახელოთ
თითქოს ციმბირში აღმოჩენი-
ლი და 1860 წელს სახელმწი-
ფო ერმიტაჟში მოსკვირდილი
ვერცხლის ლანგარი და იქვე დაცული ოქროს პინაკი, რომელთაც აკად. ი. სმირონოვი ბერძნულ-ბაქტრიულ შე-
ლოვნებას აუთიუნებს [148, გვ. 7, ტაბ. VIII].

უფრო გვიან კ. ტრევერმაც განიხილა და ტაქ-
სილორ ხელოვნებას დაუკავშირა ეს ჭურჭლები [118].
მისი აზრით, ისინი ბერძნულ-ბაქტრიული ნივთების იმ
ჯგუფს უნდა მიეკუთვნოს, რომელთაც ჩვეულებრივ თან ახ-
ლავს სოლმე ინდური—ამ შემთხვევაში ტაქსილორი—სე-
ლოვნების ნაწარმოებნი. ისინი თარიღდება ძვ. წ. მეორე
საუკუნით, როდესაც ჩრდილო-დასავლეთ ინდოეთის ტერი-
ტორიაზე ადგილობრივ და ელინისტურ კულტურათა შეჯავ-
რების პროცესი მიმდინარეობდა. ტრევერი არ ეთანხმება
სმირნოვს ამ ჭურჭლების ას. წ. პირველი სმირი საუკუნით
დათარიღებაში, რადგან სმირნოვი დათარიღებისას ნივთებს
ქუზანურ ჰერიოვანს უკავშირებს, ხოლო ამის ეწინააღმდეგება
ბერძნული წარწერა: ქუზანის მრავალრიცხოვან ბერძნულ

სურ. 26

წარწერებს წერტილოვანი ტექნიკა არ ახასიათებს და ისი-
ნი კაროშტის დამწერლობითაა გამოყენილი. ჩვენი აზ-
რით, ი. სმირნოვის მოსაზრების ასე სველადებით უარყოფა
უკვე შეიძლება გადაინიჯოს, რადგან ბორის, ბაგინეთისა
და არამაშისევის პინაკებზე, რომელნიც სწორედ ას. წ.
პირველ საუკუნეებს მიეკუთვნებიან, დადასტურდა წერტილო-
ვანი ტექნიკით შესრულებული ბერძნული (და აგრეთვე ერ-
ნი ფალაური) წარწერები.

აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ერმიტაჟის შემო-
ადინებულ ჭურჭლებზე ბერძნულ წერტილოვან ტექსტს
თან ასლავს უკვეტი სახებით ამონაკაწრი მინაწერები [მდრ.
118, გვ. 103, ტაბ. 30]. ცნობილია, რომ ბორის პინაკ-
ზედაც არის, წერტილოვანს გარდა; ამონაკაწრი მინაწერები
[2, გვ. 91; 153; 154, გვ. 100, სურ. 1; 73, სურ. 2; 80, გვ. 118].

70. კვრცხლის პინაკი (კატალ. № 93; ტაბ.
LVI, 1—2). იგვა სამარსის
იატაის ჩრდილო-დასავლეთ
განაპირა ფილაზე, შემოაღწე-
რილი ლანგარის ჩრდილოე-
თით, მისგან სულ ორიოდ სმ,
ხოლო დასავლეთის კედლიდან
17 სმ მანძილზე. უედ ეწეო
მიცვალებულის ზოგიერთი ძუ-
ალი (ხერსემლის რამდენიმე
მაღა, ფენის ფალანგები), სო-
ლო მის დასავლეთით იდო
ერთ-ერთი წვივის დიდი ძელის
ნატესი.

პინაკი მაღალი, გამდილ-
ქუსლიანი და ოსელკედლია-
ნია. კალოები და ფსკერი შიგ-
ნიდან დაფარული აქვს ორნა-
მენტითა და სამსხვერპლოს
წინაშე მდგარი ცხენის გამო-
სახულებით. ორნამენტი კალ-
თებზე განლაგებულია ორ ფარ-
თო კონცენტრულ სარტყლად,
რომლებშიც დაწვეთი გამოყენილია მრავალრიცხოვანი
აღმაცერი, ტალღისებრი სახეები. თითოეულ მათგანს ორივე
თავში წერტილები უზის და ეს წერტილები ოთხ კონცენ-
ტრულ წრესაშე ქმნის. სარტყლებს შორის სივრცე საერთოდ
სადა, ოღონდ უედ გამოყენილია ათი თითქმის ერთნაირი,
ლოკოკინისებრი გამოსახულება, რომელთაც მორიგეობით—
ერთს შემოთ და მეორეს ქვემოთ—აქეთ პირი.

პინაკის ზურგზე მაგვიოდ ჩანს შემოაღწერილ რელი-
ეფურ სახეთა „ნეგატები“.

გამოსახულება ამოღარულია ფსკერის შიდაპირზე. სამ-
სხვერპლო მიწასა აღმართული; მირში მას საფეხური აქვს,
ხოლო შემოთ, აქეთ-იქით — რქისებრი შევრილები. უედ
ცეცხლი ანთია. აღი ოდნავ აღმაცერი სახეებითაა გამო-
სატული (სურ. 27). სამსხვერპლოს ამგვარად გამოსახვა იმ
დროისათვის საერთოდ გავრცელებული ჩანს [მაგ., 245,
ტაბ. 1].

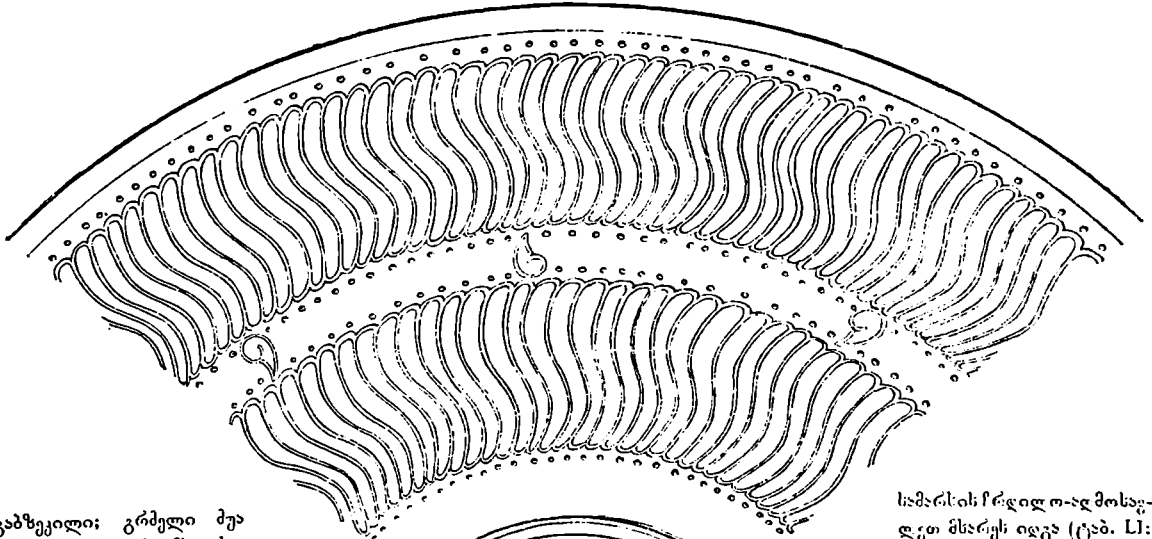
რაც შეესაბამება კერძოდ, რქისებრ მებრძოლებს, ისინი დაშასხანიათებელია სეზონურ-იბერულ ტომთა საკულტო მებრძოლებისათვის, ვერ კიდევ ძვ. წ. III ათასწლეულიდან ვიდრე ანტიკურ ხანამდე, და ამ ბოლო დროს მრავლად აღმოჩენილი საქართველოს ტერიტორიაზე [336, გვ. 271, ტაბ. XIV, 2].

ცხენს მადალი ფეხები აქვს. იგი კენაოჟანაა, ღონიერი. ფაფარი გამდილი აქვს, ეურები—აქვეტილი, კული

ბლივს შესამჩნევი ამოკრცვა. ქუსლის კარგად ეტეობა აგრეთვე დაზვასე ნაძევერობის კვალია.

ზინაჟის დიამეტრი 21 სმ უღრის, სიმაღლე—7,5 სმ. ქუსლის დიამეტრი—8,8 სმ, გამოსახულების დიამეტრი—7,6 სმ; ზინაჟის წონა—310 გრ. ზინაჟი კანგისაგან დაზიანებული და ერთგან ჩაცხვილია.

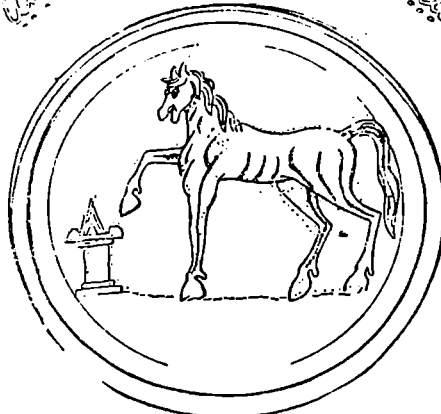
71. ვერცხლის ზინაჟი (კატაჟი. № 91; ტაბ. LVII). აღმაცურად აქო ხაღებელი № 95 ზინაჟი, რომელიც

გაბზევილი; გრძელი მუტაბუსის ქვემოთ სცემს. ცხენი მარჯვენა მხრიდან მისდგომია სამსხვერპლოს და მარჯვენა ტორი აუწევია. თავი მაღლა უჭირავს და, ეტეობა, ჭისეინებს. სამსხვერპლოცა და ცხენიც მთლიანი სახეებითაა გამოსატელი, მაგრამ აქა-იქ ამ მთლიან სახეებს წერტილოვანი, უფრო ფართო კონტურებიც შემოუყვება. ამის გამო იქნება მთაბედილება, თითქოს ოსტატს წინასწარ ჰუნქტირით მოესახოს კონტური, ხოლო საბოლოოდ ამოჭრისას კი ალაგ-ალაგ დაუსუსტებინოს ფორმა და ასეღწეროდეს წინასწარ მონახას.

ცხენის გამოსახულება და სამსხვერპლოს თავი ოქროთი დაფერილი უოფილა. მიუღი გამოსახულება შემოფარგლულია ახლო-ახლო ამოღებული სამი კონცენტრული წრით. ამ წრეთა შორის სადა არეგება. ასევე უსახოა სივრცე კონცენტრულ წრეთა და აღმაცური ტალღისებრი სახეებით შემკულ სარტყელთა შორის.

გამოსახულება ფსკერზე გამოყვანილია ზედაპირიდან—ჩანს, წვერბლაგვი იარაღით. შესაძლოა, იგი ჩავერდილიც იყოს. ამას გამოუწვევია ქუსლის შიდა სივრცეზე გარედან

სურ. 27

სამარის ჩრდილო-აღმოსავლეთ მხარეს იდგა (ტაბ. LI: სურ. 23).

იხილეთ ჩრდილო-აღმოსავლეთი მხრიდან ნაღა ჩანდა, მაგრამ ქიმიურად განმცხდის შემდეგ გამოირკვა. რომ ორ კონცენტრულ წრესახს შორის არის სღარაულ-რგოლოვანი არშია, რომლის შიგნით, ფსკერზე აქვს ამოკარული სამსხვერპლო-საკურთხევის წინაშე მდგარი ცხენი (სურ. 23), ხოლო კალიებზე დაწვეთი გამოყვანილია სივრცის უკვე ცნობილი (ზინაჟი № 93) ტალღისებრი ორნამენტი. გამოსახულებითა და ორნამენტულობით ეს ზინაჟი სავსებით ჰგავს სემოლწერილის. მაგრამ უნდა აღინიშნოს რამდენიმე

განსხვავებაც. ვერ ერთი, აქ ცხენი სულ სხვა ჯიშისაც კი ჩანს, ჩვეულებრივი სიმაღლისა. თავი ტანთან შედარებით რამდენადმე დიდი აქვს და ამით თითქოს კვიცსაც მოგვაგონებს, უფრო სწორად—ურაკვიცს, რასაც ცხადყოფს მკაფიოდ გამოსატული ნიშნები მისი სქესისა. ზურგი ჩანსკეილი აქვს, ფაფარი—შეგრევილი და სამ ადგილას თითქოს ფუნჯისავეთი დატოვებული. კული ოდნავ გაუზუჟია, მუა კოტებაშვე სცემს. ფლოქებები (განსაკუთრებით უკანა ფესვისა) ძალზე დიდი აქვს.

მალიან განსხვავდება ეს ცხენი ზემაოლწერილი ჰინა-
კის ცხენისაგან პროზითაც: მის წინა ფეხები მკიდროდ შე-
ტეშებული და მიწაზე შეკუვლად დაბჯენილი აქვს.

სხვაგვარად გამოიყურება აქ საკურთხეველიც: იგი
უფრო სადა და მაღალია. თავზე ცუცხლის მკვიერ ვხედვით
სამ მრგვალ საგანს (გებზე რაიმე ნაყოფს), რომელთაგან
ზედა ჯაგრინიანად გადასასულია და შეიძლება ფიჭვის გირ-
ჩას გამოსატყავდეს¹.

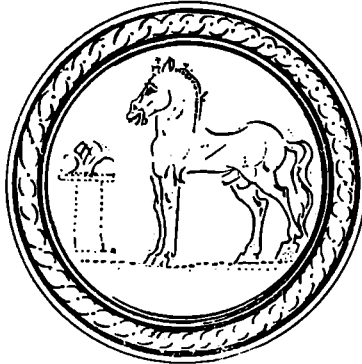
ცხენის გამოსახულება მთლიან-
სახოვანია, ოლონდ, ისევე როგორც
№ 93 ჰინაქსე, აქედ რამდენსამე ადგი-
ლას ჩანს წერტილოვანი სახი, რაც,
აღბლი, აგრეთვე ნამოია ჰირვანდელი
მონასახისა, რომელსაც შემდეგი გამო-
ყვანილი კონტური კველავს ალარ და-
მთხვევია. საკურთხეველი (გარდა მასზე
მდებარე სამი მრგვალი საგნისა) და
მიწა წერტილოვანი სახებითაა გამო-
სატყული, მაშინ როცა № 93 ჰინაქსე
ეს კველადფერი მთლიანსაზოვანია, თუ-
ცა ზოგან იქედ სახს ჰირვანდელი წერ-
ტილოვანი სახი.

ამ გამოსახულების ფონი ჰინაქის
სხვა ნაწილებისაგან სიშუქით კი გამო-
ირჩევა, მაგრამ მოაქროვლით არა ჩანს.

ჰინაქის დიამეტრი 21,4 სმ უდრის, სიმაღლე — 7,0 სმ,
ქუსლის დიამეტრი — 7,6 სმ, გამოსახულებიანი წრის დია-
მეტრი — 6,6 სმ. ჰინაქი № 25 გრ. იწონის.

ამგვარი გამოსახულებით შემკული ჰინაქი, არმაზის-
სეგს გარდა, ჩვენთვის მსოფლია ერთიად ცნობილი და ისიც
საქართველოშია აღმოჩენილი, სოფ. ბორში. ბორის ჰი-
ნაქის მსგავსება არმაზისსეგის ჰინაქსთან სრულიად უეჭვე-
ლია: სამთავე შემოსევები გამოსახულია სამსხვერპლოს
წინაზე მდებარე იესები. ამასთანავე უარაღებან იქცევენ ბო-
რის ჰინაქის წარწერის ძლიერ ახლო კავებში მცხეთაში
აღმოჩენილ, არამეულ-არმაზულ დამწერლობათან — საერთო
ხასიათითაც და წერის ტექნიკის მსრიავე (წერტილოვანი
და ამოკაწრული ასოები). ნიშნდობლივია, რომ ბორის ჰი-

¹ საკულტო-სარიტუალო შინაარსის გამოსახულებათა შორის წიწვი-
ანი ბუხისა თუ მათი ნაყოფის (კერძოდ, ფიჭვისა ან ნავეის გირჩის) გამო-
სახვა ანუ შემთხვევითად და არყო იმითადაც გვხვდება ძველ საქართვე-
ლოში. განსაკუთრებით საყრადღებოა ამ მხრივ ფიჭვის ხის მოტივი
მიკაელბურის კელტონ და ნაყოფიერების კელტონ-დაკავშირებულ, საწე-
სო გრავიულ ხელოვნებაში თუ ორნამენტში. კერძოდ, შეიძლება მივთო-
თოთ სუვეტი — ფიჭვ სქემზე¹ სჯერო ოლიგანში [412, გვ. 23, 29,
45] და აგრეთვე ლაზური ბუხის (ე. ი. კრასთან მიღროდ დაკავშირებულ)
ორნამენტში [412, გვ. 313 — 320]. მტკიცდება, რომ ეს ნახატები ასახავს სიყო-
ცხლის ხის მოტივს [419]. მასთანავე ქართული ხალხის ძველი რელიგიური
აზროვნების გადმონათობში ფიჭვი სჯერო ერთ-ერთი ვარაზი ჩანს სიყოცხლის
ხისა, რომელიც ეხმად ხშირადაა ხოლმე გამოსახული საკულტო სტენში.
ქვემო ჩვენ კოლეკცია გვეჩვენება რამდენიმე შემთხვევა, როდესაც არმაზის-
სეგში ნაპვე ნივთებში ფიჭვის გირჩა გამოსახული (VI საუკუნეში აღმო-
ჩენილი უკრესის პინაგის „სიოცხის ყანა“ და, აგრეთვე, VII საუკუნეში
აღმოჩენილი გულსაკაჯის ოქროს სანელსასტებუ, რომელსაც ასხია ლალის
თვლები, თითქოს ფიჭვის გირჩის ხორკლებით).

სურ. 28

ნაქის წარწერის რაკვარობის გარკვევა და ამოკითხვა (სხვა-
დასხვა მკვლევართა მიერ) შესაძლო გასდა მხოლოდ მას
შემდეგ, რაც პროფ. გ. წერეთელმა ამოკითხოს არმაზის-
სეგის ორენოვანი წარწერა. სხვათა შორის ისიც აღსანიშ-
ნავია, რომ, სხვაგვარად არმაზისსეგის წარწერებისა, ბორის
ჰინაქის წარწერაც გვატობს ჰინაქის ჰატრონს, კიდევ ერთ
ერისთავს — „ბუხმძპრ კვილი ჰიტასისს“.

ყოველივე ეს გვაფიქრებინებს, რომ სამსხვერპლოს
წინაზე მდებარი ცხენის გამოსახულებით
შემკული ჰინაქები ადგილობრივი,
ქართული ნაწარმია. უკვე მოძველე-
ბულად უნდა ჩათვალოს ე. პრიდი-
კისა და ი. სმირნოვის მოსა-
ხრებანი, თითქოს ბორის ჰინაქის
„პართული“ თუ „რომაული“ წარმო-
შობისა [151, გვ. 10; 148, გვ. 7].

მკვლევართა უარაღების ცენტრში
იმთავითვე ბუნებრივად იდგა ბორის
ჰინაქის გამოსახულება. რომ ცხენი
სამსავე ჰინაქსე საკულტო ცხოველის
ხასიათს გვევლინება, ამას თუნდაც ის
გარემოება მოწმობს, რომ იგი ყოველ-
თვის სამსხვერპლოსთან ერთადაა გა-
მოსახული.

ცხენის კულტი ქართველ ტომებში დამოწმებულია ჯერ
კიდევ ბრინჯაოს ხანაში. საქართველოს ტერიტორიაზე მო-
სოფელ არქეოლოგიურ ძეგლთა შორის ბევრია ისეთი,
რომელშიც ცნადად მოწმობს შუ. წ. I ათასწლეულის დამ-
დეგს ცხენის არა მარტო შოპინაურება-განყენისა, არამედ
მისი, როგორც გამწვევი ძალის, მეურნეობაში და ლაშქ-
რობაში სულ უფრო და უფრო წარმატებით გამოყენებას.
ბრინჯაოს ცსენების თუ ცხენოსანთა მოძვრო ფიგურების,
ბრინჯაოს ბალთებსე, აზზინდებსე და ფურცლოვან სარტე-
ვებსე ამოკაწრული, ცხენიანი ეტლებისა და ცხენების გა-
მოსახულებათა სიმრავლე გვაფიქრებინებს, რომ ცხენს იმ
დროისათვის მტკიცედ დამუკვიდრებია ადგილი არა მარტო
აღმანათა სამეურნეო ცხოვრებაში, არამედ მათ აზროვნე-
ბაშიც. თუ გავითვალისწინებთ, ერთი მხრივ, ცხენის ად-
გილს ბრინჯაო-რკინის ეპოქის ქართულ ხელოვნებაში,
სოლო, მეორე მხრივ, სამსხვერპლოს წინაზე მდებარი ცხე-
ნის გამოსახულების უკვე არა ერთგის აღმოჩენის ანტიკურ
საქართველოს ძეგლთა შორის, ბუნებრივად იქნება, რო-
გორც შემთავ ითქვას, ამ სიუჟეტის შემცველ ძეგლთა წარ-
მოშობის დაკავშირება ადგილობრივი ხელოვნების განვი-
თარებთან. მით უმეტეს, რომ საქართველოში ნაწარმო-
ები ამგვარი ჭურჭლები ხელშესახებად განსხვავდება სხვა
კულტურულ სამაქროში წარმოქმნილი, იმავდროული თუ
ცოტა უფრო ადრეული ძეგლებისაგან — როგორც სიუჟეტის,
ისე გამოსახულების სტილისა და შესრულების სერსების
მხრივ.

ქართველ ტომებში ცხენის კულტი — რაც მზის კულტს
უკავშირდება — და ცხენის მსხვერპლად შეწირვა ფართოდ
გავრცელებული მოკლენა ჩანს. ამას ადასტურებს მრავალ-

რიცხოვანი არქეოლოგიური მასალა. ასე მაგალითად, მიცვალებულისათვის ცხენის ჩატანების ფუძტები დაღასტურებულია: წიწამურში [177, გვ. 49—50; 92, გვ. 47], ღებში [181], მცხეთის რეინიზის სადგურთან 1951 წელს აღმოჩენილ აკლამში [336; 314], კლდეში [361], ბორში [339] და სხვ. სამთავროში და ბორში დამოწმებულია ცხენის ცალკე დასაფლავების შემთხვევები [17; 339]. იგივე სურათია ღების სამაროვნზე [198]. ცხენის აკახმულობამოსართავის ნაწილები ნაპოვნია მცხეთაში [121], ასლგორში [123], ალგეთსე [92], კლდეში [361], არმაზისსევის VI სამარსში და სხვ. მიცვალებულის დაკრძალვის რიტუალში ცხენის, როგორც სამსვერპლო ცხოველის, მონაწილეობის ფუძტები ქართულ ეთნოგრაფიულ სინამდვილეშიც კარგად დასტურდება. ცხენის კულტს მოწმობს აგრეთვე სულ სხვადასხვა ადგილას აღმოჩენილი, ცხენისა თუ მსგავსი გამოსახულება-ქანდაკეები (კახეკი, ღები, ასლგორი, კლდეეთი, დაბლაგომი და სხვ.).

ამგვარად, კიდევ ერთხელ ჩანს, რომ ცხენის კულტი ძველიდანვე მტკიცედ უოფილა დამკვიდრებული ქართულ ტომებში. ეს გარემოებაც უფრო ბუნებრივს ხდის მოსაზრებას განხილულ ზინათა ადგილობრივი წარმოშობის შესახებ.

მაგრამ, მიუხედავად ამყარათვისებურებისა, ბორისა და არმაზისსევის ზინაეები ცალკეული დეტალებით მაინც მოგვაგონებს სპეციალურ ლიტურატურაში ცნობილ ზოგიერთ მტკლს.

არმაზისსევის ეს ორი ზინაეი კალთების შემკულობით ჰგავს ერისთავისა სამაროვნის მეცხრე სამარსში აღმოჩენილ, ვერცხლის პატარა ჭურჭელს (ის. ქვემოთ), რომელსაც ტანი სწორედ ამგვარად, აღმაცვრტალდისებურად აქვს დაღარული. მოგვაგონებს ისინი აგრეთვე ს. კვასიეთში (ონის რაიონი) ამ ცოტა ხნის წინ აღმოჩენილ ზინას [182]. მალაჩი ჰგავს ისინი 1897 წელს მელიტოპოლის ერთ-ერთ უორდანში, კატკომპურ სამარსში ნაპოვნ ვერცხლის ზინას [273, გვ. 33, სურ. 103; 267, გვ. 71, სურ. 447]. ამ უკანასკნელს შუაგული უმბონი აქვს, ხოლო კალთებზე—სამი კონცენტრული სარტყელი, აღმაცვრტილი სუსებით შეესებული. ბრიტანეთის მუზეუმში დაცულია ვერცხლის აზარფემა, რომლის კალთებს ასეთივე სახეები აქვთ [263, ტაბ IX]. დეკორის ამ მოტივის მსგავ-

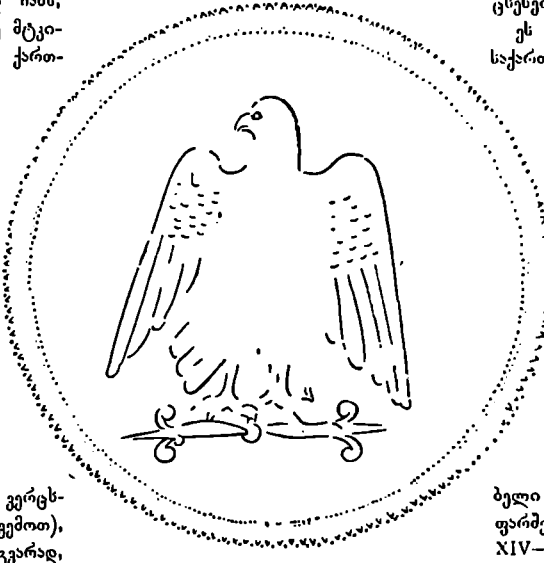
სება მოწმობს იმ დროის ტორეტიკული მხატვრული ხეყის სიხილოვეს ერთიმეორისაგან დამორიბულ ქვეყნებში.

საურადღებოა ბორის ზინაეის და არმაზისსევის ერთ-ერთ ზინაეზე გამოსახულ ცხენთა ფაფრის თავისებური შერევაღობაც, რომლის მსგავსს კსედავს ქართულ ბრინჯაოს ბალთებზე [337]. ასეთივე დეტალია ნიორუდის ჩრდილო-დასავლეთის სსასლის ერთ-ერთ ასურულ ბარელიეფზე, რომელზეაც გამოსატულია სამცხენიანი სომარია ეტლი [274, სურ. 11]. რომ ფაფრის ასე შერევა არა მარტო ასურეთში, არამედ წინა აზიაში საერთო გავრეყებული უოფილა, ამას გვაფიქრებინებს ნინევასა აღმოჩენილი, დასლოებით იმავლოვლი ობელისკის გამოსახულება, რომელზეაც წარმოკგენილია ასურეთის შეყისთვის სსევაღ-სსვა ხალსია მიერ ძაღვის მირამეყის ცერემონიალი. ძღვენთა მორის გსედავთ აზიურ ცსენესიაც, რომელთაც სვესებით ისევე აჭოთ ფაფრის შერევაღობა, როგორც არმაზისსევისა და ბორის ზინაეებზე გამოსატულ ცსენებს [275, ტაბ. 51].

ეს ძველი წინააზიური სვეყლება, საქართველოს გარდა, შემორჩენილა მის შემოებულ ქვეყნებშიც, ას. წ. პირველ საუკუნეებში [ის. 270, გვ. 305—306, ტაბ. XVIII, სურ. 33; 148, ტაბ. XXV—XXVII]. ჩვენთვის საურადღებო დეტალი თავს იჩენს აგრეთვე ძველი ბოსფორის სამეფოს ფრესკული მხატვრობის ძველებში. მაგალითად, მითრიდატეს გორაკის ერთ-ერთი კატაკომბის კედელზე, სსვათა მორის, დასატულია სიეითოღან დაბრუნება კარდაცვალილი ანაესტეროუსისა. ეს უკანასკნელი და მისი მსღე-

ბელი შუბოსანი სსეღან მსგავსად ფაფრშერევაღობა ცსენებზე [276, გვ. XIV—XV; 210, გვ. 5—13; ატლასი, ტაბ. I, სურ. 1]. ქერისსევე, კიდევ ერთი (სსეღაღობორ, III—IV სს.) კატკომბის ფრესკაზეაც შეიმჩსევა ზღნიშნული წესით ფაფრშერევაღობა ცსენი. მისი მსეღარი თამოკვეთილი მირის გიანი, სლოო თვით ცსენი შუბითაა დაჭრილი და სისხლისაგან იცლება. საურადღებოა, რომ, გამოშვეყნებლის აზროთ, თამოკვეთილი მსეღარი ვეუთანის მომსღერ აზიელთა რაზმს, რომელიც ბოსფორელთა რაზმს ებრძვის [270, ტაბ. X, f].

სპეციალური ნაკვლევი მიუძღვნა არმაზისსევის ამ ორ ზინას პროფ. მ. ა. მ. რ. ა. ნ. ა. მ. ე. ლ. მ. ა., რომელმაც, ამასთანავე, გამოაქვეყნა ბორის ზინაეის წარწერა [79; 80; 253; 254]. სტილიტური სსვაობის მიხედავით იგი არმაზისსევის ორ ზინას სსევაღსევა ღრითი ათარიღებს, მაგრამ მსეღავ სამარისის ინვენტარის საერთო იფრი აზრ იძღვევა სსეუძველს მისი შუმაღგენელი ნიეუბის ასეთი გათიშვისათვის.

სურ. 29

1 დაბლაგომში აღმოჩენილ თიხის ცხენისთავთან დაკავშირებით ა. კ. ვ. ტ. ი. ნ. ვ. რ. ლ. ვ. გ. ა. ხ. ს. ცხენის კულტის საკითხს [407, გვ. 200—218]. უფრადღებია იქვე აგრეთვე ურბნისში 1954 წელს აღმოჩენილ თიხის ცხენისთავი [334].

72. ვერცხლის ჰინაკი (კატალ. № 95; ტაბ. LVIII). იდგა სპარსის სამსრეო-აღმოსავლეთი მხარეს, აღმოსავლეთის კედლიდან 30 სმ, სოლო ჩრდილო კედლიდან 20 სმ მანძილზე, აღმოსავლეთიდან მეორე დიდ ფილაზე (ტაბ. LI; სურ. 23).

ჰინაკი გაშლილია. ქუსლი დაბალი აქვს, მგრამ მოშრილი და სკამოჯ მსივური. შიდაპირი მთლად დაფარული აქვს რელიეფური სახეებით. კვერთხით გამოყენილია დიკრონი ჩაღრმავებული უბეება, რომელთა შორის არის ორმაგი რელიეფური სახეები, ერთიმეორეზე უწყვეტდევ გადაბმული. ამ სახეებს შორის ზურციდან დაწყებით გამოყენილია ფიგურება, რომელიც ეგებ, სარისთავო სტილიაზე ბულ გამოსახულებას წარმოადგენს. სულ ჰინაკის კალთაზე 16 უბე და 16 ასეთი „სარისთავია“.

ჰინაკს ნაპირები ოღნავ განქვლებული აქვს. ფსკერი შემოფარგლულია წერტილოვანი და ტესილასხოვანი წრეებით. ამ კონცენტრულ წრეებს შორის სივრცეზე გამოსახულია დიდი, ფრთხვამილი ორბი, რომელსაც თავი მარჯვნივ მიუბრუნებია და კლახეებში ორთავა, ბოლოებში ორთავანი კვერთხი უქირავს (სურ. 24). კვერთხით აღკურვლი ორბი უნდა წარმოადგენდეს მალაღი თანამდებობის, უფლებამოსილი ჰირის სიმბოლურ გამოსახულებას.

ორბის გამოსახულება ამოკაწრულ-საზოვანია. ეს სახეები თავის დროზე ოქროთი უფილა დაფარილი. საერთოდ კი ორბის კონტურები არაა მკაფიო და გამოსახულება გაცვეთილს ჰგავს¹.

„სარისთავებიც“, ისევე როგორც ასპარეგის სატერის ქარქამის ოქროს გარსავრავის წვერზე გამოსატული ცხოველის თავი, ალბათ სიმბოლურია.

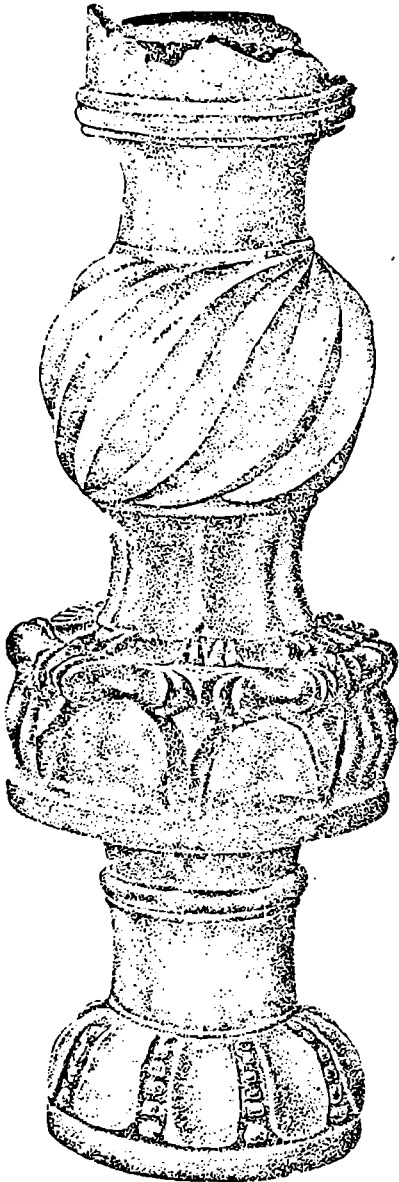
ორბის გამოსახულებას და კალთების სამკაულს ჰინაკის ფსკერს გარეთა პირზე ნეგატივური გამოსახულება შეესაბამება.

ჰინაკის დიამეტრი 26,0 სმ უდრის, სიმაღლე — 5,3 სმ, ფსკერის სისქე — 0,2 სმ, ქუსლის დიამეტრი — 11,0 სმ, გამოსახულებიანი წრის დიამეტრი —

¹ ორბის გამოსახულებანი, ოღნავ სხვა ტექნიკით შესრულებული, დამოუკიდებლად მ. ვ. VI — V სს. ქართული მატერიალური კულტურის ზოგიერთ ძეგლზედაც — მაგ., ბრინჯაოს ზარგზზე, რომლებიც აღმოჩენილია ღებში და სიბურში [353; 180, გვ. 53, 54, სურ. 23, ტაბ. VII, 2].

10,0 სმ, საკუთრივ გამოსახულების სიმაღლე — 6,5 სმ. ჰინაკი 569 გრ. იწონის.

73. სარცხლის ფეხები (კატალ. № 96; ტაბ. LXXVII, 2). ბერსუმის სამარსშიც, ასპარეგ ერისთავის

სურ. 30

სამარსის მსგავსად, აღმოჩნდა 4 ვერცხლის ფეხი მიცვალბეულის დასახელებული სარცხლისა. ორი მათგანი სამარსის სამსრეო-აღმოსავლეთ კუთხეში იყო წაქცეული (ერთი აღმოსავლეთის კედლის, სოლო მეორე — სამსრეთის კედლის გასწვრივ); მესამე ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში იყო, ჩრდილო კედლის გასწვრივ წაქცეული; სოლო მეორე დაძვლილი და დაქუცმაცებული აღმოჩნდა: მისი მთავარი ნაწილი № 95 ვერცხლის ჰინაკზე ეგდა, ქუსლი კი სამარსის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში (ტაბ. LI; სურ. 23).

ვერცხლის ოთხივე ფეხი საფეხებით ერთნაირი და ამიტომ აღვწერთ მხოლოდ ერთს, კველაზე უკეთ დაცულს (სურ. 30), რომელიც სამსრეთ კედლის გასწვრივ ეგდა. იგი ოთხი მირითადი ნაწილისაგან შედგება. ეს ნაწილებია: მრგვალი, ჩუქურთმავანი თავი, რომელსაც ქვემოთ მოსდევს გლუვი, 3,0 სმ სიმაღლის ეელი; ბურთობი, რომელიც დრმა აღმაყვრი დარებიითა და მათ შორის მკვეთრი წიბოებითა მოიქურთმებული და რომელსაც ქვემოთ მოსდევს ვიწრო, შეუვლად დაღარული ეელი; შუა ნაწილი — 4,5 სმ სიმაღლე და 11,5 სმ დიამეტრის მქონე, მრგვალი კოლოფი, რომელსედაც გამოყენილია 8 ძლიერ სტილისებული „ნისკარტიანი ვერმისთავი“. ამათი ნისკარტები კოლოფის ნაწიბორიან ფსკერამდე ეყება. ამ ნაწილის თანდათან და ზომიერად მკვიწროებულ ბოლოს გარს შემოუყვება მრგვალი რელიეფური სალტე, რომელსაც სრულიად სდა, 3,5 სმ სიმაღლე ცილინდრული ეელი მოსდევს. მეოთხე და უკანასკნელი ნაწილი, აგრეთვე 3,5 სმ სიმაღლე, წარმოადგენს ქუსლს, რომელსედაც ეურნობა მთელი ფესი. იგიც ჩუქურთმავანია (9 ქვემოთ გაფართოებული, თითქმის რადიალური ღარი, მათ შორის წიბოები და წიბოთა შორის ამოკვერილი 5 მრგვალი, სწორი კუთხა, მოკრძო რელიეფური ბურცობი). ქუსლის მირს ორბოლოვ წვეილი რელიეფური სასი და მათ შორის მოთავსებული ღარი არტია.

თავი მუხამი სწორკუთხოვნად ამოჭრილია, სარეცველზე მისამაგრებლად.

ფეხის საერთო სიმაღლე 29,0 სმ უდრის, ძირის დიამეტრი—6,0 სმ, სტოლიზებული „ვერმისთავების“ სიმაღლე (ცხვირიდან ოსქამდე)—4,0 სმ; ფეხის უდაღესი დიამეტრი—11,5 სმ, თავის დიამეტრი—0,7 სმ.

როგორც უკვე ვიცით, ეს ჩუქურთმითი საგანი მსოფლოვანებად გარსაწარავია სარეცვლის ფეხისა. შიგნით აქაც, ისევე როგორც ახარუგის სამარისის ასეთსავე გარსაწარავებში, სის გამოფიტული ნატესებია.

გარსაწარავები ვერცხლის ოსელი ფურცლისაგანა გაკეთებული და ამიტომ მეტწილად დაჯანგულ-დაშლილი და დატყვევებულია, სოლო ზოგი ნაწილი დაქუცმაცებულიც.

74. ვერცხლის 4 მონეტა (კატალ. №№ 97 და 98; ტაბ. XCI, 4—7). სამი ავეუსტეს (მე. წ. 27—ას. წ. 14 წწ.) დენარია (ტაბ. XCI, 5—7). ორი იმავე ფილაზე იღო, რომელზედაც ლანგარი, სოლო მესამე—აღმოსავლეთით მომდევნო ფილაზე. ერთიც პართული დრაქმა, გოტარსისა (ას. წ. 40—51 წწ.) (ტაბ. XCI, 4). იგი დასავლეთიდან პირველ ფილაზე იღო, ოქროს მონეტებთან ერთად. დენარ-თან ერთი, შედარებით უკეთ შენახული, ქიმიურად გაწმენდის შემდეგ 3, 39 გრ. იწონის, სოლო მეორე და მესამე, ძლიერ დასაინებულ-დალეული—1,94 გრ. და 1,15 გრ. ვერცხლის სიწმიდე საუკეთესოა, შეიძლება შიგნიდან ტუცია იყოს. გოტარსის დრაქმა დაუზიანებელია და 3,33 გრ. იწონის.

75. მძივები (კატალ. № 99; ტაბ. LII, 11; სურ. 25, 19—26), რვა ცალი. სხვადასხვა ზომა-მოყვანილობისა და მასალისა: 3 სარდონისა, 1 მწვანე მინისა, 2 ქარვისა, 1 შავი, თეთრსაზოვანი პასტისა და 1 თეთრი, წითელსაზოვანი პასტისა. უდიდესი სიგრძე 1,8 სმ უდრის, უდიდესი დიამეტრი—1,1 სმ. სამარსიდან ამოღებული მიწიდანაა უმეტესობა გამოცირილი. ქარვისა და პასტის მძივები აქა-იქ ჩამოტეხილია.

თვალში გვეცემა ამ მძივთა მცირერიცხოვნება ასხარუგის სამარსთან შედარებით, სადაც 406 მძივი იყო (მათ შორის 5 ოქროსი).

76. სხვადასხვა ქვეები და პასტის ნატესები (კატალ. № 100; ტაბ. LII, 14; სურ. 25, 16—18), აგრეთვე მიწიდან გამოცირილი. ეტუობა, საეკულოთან ამოცვენილი თვლებია. მათ შორის გამოირჩევა ფირუზი, ალმანდინი, პასტა და მინა. ზოგი სწორკუთხედიანია, ზოგი გულისებრი, ზოგი ნუშისებრი, ზოგი კონუსური.

77. მინის ნამტვრევები (კატალ. № 101). სხვადასხვა სისქის ჭურჭლებს უნდა ეკუთვნოდეს. უმეტესობა თეთრია, მაგრამ მოცინფორც გამოერევა. მოიცრება სამარსის ჩრდილო ნაწილში.

78. ტუავის ნაფლეუები (კატალ. № 101), ოსელი, მცირერიცხოვანი. შეიძლება ფესაცვლის ნაშიი იყოს. აღმოჩნდა სამარსის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში მდგარ პინაზე.

79. მგლის საგანი (კატალ. № 102). მოგრძო, ბრტყელი, თავმოძრგვალეული და თავთან მრგვალად ამოჭრილი ფირფიტაა. იმ ვერცხლის ფესთან იღო, რომელიც

№ 95 ბინაკი აღმოჩნდა. მისი სიგრძე 7,5 სმ უდრის, სიგანე—1,8 სმ, სისქე—3 მმ.

სამარსის სნოვანების საკითხისათვის. სამარსში აღმოჩენილი შვიდივე აერეუმი ას. წ. III საუკუნის სირველი ნასეფრის მარწურულს და შიორის დამაღეს ეკუთვნის, ზოგო ვერცხლის მონეტებს (ავიქსტეს სამი დენარი და გოტარსის ერთი დრაქმა) აქაც არა აქვს მნიშვნელობა სამარსის დათარიღებისათვის. მინეტათა შორის უასაუესი ეკუთვნის ჰოსტილიანეს, რომელიც 251 წელს შეიქმნა. სწორედ ეს წელიწადი ჩაითვლება სამარსის თარიღის ქვეა მიჯნად. საერთოდ კი სამარსი III საუკუნის მეორე ნასეფრის მიეკუთვნება.

ნუმიზმატიკური მონაზაფრის ეს მითითება მასალად არ შეესატყვისება დენარინი ინვენტარის იერს, რომელიც უფრო ადრინდელი ჩანს; ასე რომ მოსწევს აქ უფრო სამარსის გამარსავს დაგვიანარძლებს და არა ინვენტარს. ასეთი სარეგული ადგილი ასახსნელია, თუ გვახსენებთ, რომ საქმე მეორედ დაძარცვის შემსახვეასთან ევაქუს.

მეთოსე სამარსი

ეს სამარსი აღმოჩნდა ასხარუგის სამარსის ჩრდილოეთით, ორსენავანი ნაგებობის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხიდან 15 მ მანძილზე (იხ. საერთო გეგმა), მიწის ზედაპირიდან 0,8 მ სიღრმეზე. დაძარცვნილი იყო აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. შემოდან ესურა სამი ფილაქვა: აღმოსავლეთით ვეებერთელა, მსივეური და გაუსიფელი; დასავლეთით 0,8×0,7 მ ზომისა; მათ შორის კი ზატარა მოგრძო ქვა (ტაბ. LIX, 1)¹. ამრიგად, ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში, 0,8×0,7 მ ფართობზე სამარსის არაფერი ესურა და ამის გამო იგი მიწით იყო ამოვსებული. განივ კედლებს წარმოადგენდა მსხვილმარცვლოვანი, მკვრივი, მომწვანო ქვიშაქვის ფილაქვები, რომელთაც აქეთ-იქით ნარბანდები ჰქონდათ ამოჭრილი. გრძივ კედლებად გამოყენებული იყო, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, სტელები (ტაბ. LIX, 3—4).

სამარსში აღმოჩნდა ორი სრულწლოვანი ადამიანის ჩონჩხი. ერთი არიული და სამარსის დასავლეთ ნაწილში მისვეტილი იყო—ჩანს, მძარცველთა მიერ, მათ უმეტეს, რომ სამარსში არავითარი ინვენტარი არ აღმოჩნდა (ტაბ. LIX, 2).

მეთოსე სამარსმა შემოგვიანა ფრად მნიშვნელოვანი წარწერები, რომლებიც, ეგებ უკალოდ დაქარგულიყო, ამ სამარსის ამხენებელნი რომ არ დასარბებოდნენ ორ სტელს, როგორც მსახარეულს, კარგად გათლად ფილაქვებს და სამარსის კედლებად არ გამოყენებისა ისინი. სტელები გვერდით ჩუდგამთ, ისე რომ წარწერები შინისა მიუქცევიათ.

ჩრდილო კედლად გამოყენებული სტელა, რომელიც თავის დროზე შედარებით გრძელი უოფილა, დაუმოკლებათ, რათა გაეტოლებინათ მეორე სტელისათვის.

ეს ორივე წარწერიანი ფილაქვა თავის დროზე შევუღლად უნდა უოფილიყო აღმარსული. მამასადამე, მათი სამენქებად გამოყენება მსოფლივ მას შემდეგ შეიძლება იყოს, რადე-

¹ ტაბულაზე ს სურათი შეზრუნებულა.

საქმელო დროის ნაგებობანი და სამარხები მოშლილი, მიტოვებული და მიუწიკებული კი იქნებოდა.

საფიქრებელია, რომ ერთსაუთა სასაფლაოზე სხვა სტელებიც იქნებოდა აღმართული — მაგალითად, თუნდაც ანარკისა და ბერსუშის სამარხებზე, მაგრამ, ამა თუ იმ მიზეზის გამო, მათ სვენამდე არ მოუღწევიათ, აერაჯობით მანძიკ. ეპიტაფია-სტელების შერმინდელი სამარხების ასაკებად გამოიყენის შემსკვევია სამარხის სამაროვანსუღად გვაქვს. ამირადე შემოვარსა, მაგალითად, სურთამოდგინისა და მსტვართუსვენასა აქოლისის და მისი შეუღლის, ბეგრასურისა საფლავის ქვა და ორი ებრული ეპიტაფია [6; 17; 256].

ორივე სტელასზე წარწერები სერთოდ საქმაოდ კარგადაა შენახული, მაგრამ საგრძობლად გამოთიკული კია. ეს სწორედ იმას უნდა მოსწავებდეს, რაც შემოთაც ვაქვით: სტელები კარგა სასნი მდგარა და დებულა ჰერსუ, ვიდრე მათ მიწაში საფლავდნენ. წარწერების საქმაოდ ბეგრანს გადაკრული ჰქონდა კირქვის ქერქი და წაეთისის ცხაადვილებლად ამ უკანასკნელის ქიმიურად მოწმენდა ცხადა საქირო. 50. სტელა, რომელსე უღადე ორენოვანი წარწერაა ამოკვეთილი (კვტალ. № 106; ტაბ. LX, 3; LX). გამოყენებული იყო სამარხის სამსრუთ გრძივ კედლად. იგი ისე იყო ჩადგმული, რომ საფი აღმოსავლეთით ჰქონდა მიქცეული.

სტელის საფი მომრგვალებულია, ძირი კი სწორკუთხოვანი. წარწერიანი უღაპირი წინასწარ გულმოდგინედ გათიკილი ყოფილა, მაგრამ ამკამად ოღორმოღროა; უღ მრავალადა საქმაოდ დრმა, უსწორბასწორო ფოსოები. ეს უკანასკნელი ჰერსუ ქვის გამოთიკვის შედეგია. სტელა გამოჭრილია მთათერთ, საქმაოდ კარბონატოვანი ქვისაქვისკანა.

სტელის უღიღეი სიმაღლე 1,93 უღრის. აქედან მომრგვალებულ თავსე 0,36 მ მოდის. სტელის სიგანე 0,60 — 0,67 მ უღრის, სისქე — 0,14 მეტრს.

წარწერა ორენოვანია: შემოთ ბერმსულია და ქვემოთ „არმაზული“.

ბერმსული წარწერა იქვება მომრგვალებული თავის სულ უღად ნაპირთანვე, მისგან 5 სმ მანძილსე. იგი შეიცავს ათს, ერთიმორსეუე მკიდროდ მიჯრილ ჰქარს. ცხრა ჰქარს თითქმის ერთი ნაპირიდან მეორემდე ავსებს მომრგვალებული თავის უღაპირს, სოლო მეათე შედეგება ერთი მოკლე, მუში დწერილი სიტყვისკან (ტაბ. LX).

მეორე „არმაზული“ წარწერად მკიდროდა მიჯრილი (3 სმ) ბერმსულის ბოლო ჰქარასან, მაგრამ თვით წარწერა კი გაცილებით უფრო მესერიდა და ჰქარებიც ერთიმეორისკან დამორებულია. იგი 11 ჰქარს შეიცავს (ტაბ. LX). ბერმსულ წარწერას სულ 36 X 60 სმ ფართობი უკირავს, „არმაზულს“ კი 66 X 60 სმ. ამის ქვემოთ ფილაქა 0,26 მ სიმაღლეზე სრულიად ცარიელია.

ბერმსული წარწერის ასოვლი უფრო დრმადა ამოჭრილი, ვიდრე „არმაზულისა“. ბერმსული წარწერა ასომთავრულია.

თითო ჰქარამი სემუღოდ 15—21 ასოა.

¹ და არა ბაზალტისგან [71, გვ. 2; 72, გვ. 2].

ორივე წარწერა კარგადაა დაცული და მსოლოდ „არმაზულს“ მე-9 ჰქარის ბოლო ასოვია მცირედ დაზიანებული, თუმცა ისინიც თავისუფლად იკითხება.

ამ წარწერის ორივე ტექსტი ამოკითხული, გადმართარგმნილი და გამოქვეყნებულია [70; 68; 72; 71]. მათ ფართო გამოძახილი ჰპოვეს სპეციალისტთა შორის [75; 153; 331; 332].

გარკვეულია, რომ ბერმსული და „არმაზული“ ტექსტები ბრალეულურია, ერთისა და იმავე მიცვალებულის ეპიტაფიას წარმოადგენს, მაგრამ მათ შორის უსტი იგივეობა არ არის.

საქართველოს მეცნ. აკადემიის ნამდვ. წევრის, პროფ. ა. შანიძის ნაკვლევი [70] მოცემულია ორივე ტექსტის (ბერმსულისა და, ავტორის აზრით, ფალაურის) თარგმანი და აღნიშნულია სხვაობა მათ შორის.

პირველი ტექსტის თარგმანი:

„Серапита, дочь нового питиахша Зеваха, жена Иодмангана (сына питиахша Публикия Агриппы), победоносного (б у к в. одержавшего много побед) прокуратора великого грузинского царя Ксепарнуга, скончалась молодая, 21-го года, имея неподражаемую красоту“¹ [70, გვ. 185].

მეორე ტექსტის თარგმანი:

„Увы (?), Серапита, дочь Зиваха, молодого питиахша царя Парсмана, жена Юдмангана, доблестного (?) и много побед одержавшего прокуратора царя Хсипарнуга (Юдмангана?), сына Агриппы, прокуратора царя Парсмана... красивая и добрая была... бесподобная была по красоте. И умерла 21-го года“² (იქვე).

ა. მანიძე აღნიშნავს შემდეგ სხვაობას:

1. მეფე ფარსმანი მსოლოდ ფალაურ წარწერაში იხსენიება.
2. ქსეფარნუგს (სსიფარნუგს) ქართველთა (იბერიელთა) მეფე მსოლოდ ბერმსულ წარწერაში ეწოდება.
3. ბერმსულ წარწერაში იხსენიება ორი პიტიახში (სერაფიტას მამა უევასი და მამათილი ჰუბლიკოს აგრია) და ქართველი მეფის ქსეფარნუგის პროკურატორი ანუ ეპიტრობი იოდმანგანი. ფალაურ წარწერაში კი იხსენიება ერთი პიტიახში — სერაფიტის მამა სიევასი — და ორი პროკურატორი — სერაფიტას მეუღლე იუდმანგანი (სსიფარნუგის პროკურატორი) და მისი მამათილი აგრია (ფარსმანის პროკურატორი).

პროფ. ს. ე. უსტი მკილი თარგმნის მსოლოდ ბერმსულ ტექსტს:

¹ სერაფიტა, ასული ახალი პიტიახშის უევასისა, ცოლი იოდმანგანისა (პიტიახშ პულკიკოს აგრიათს მისა), დიდი ქართველი მეფის ქსეფარნუგის ძლევათსილი (ს ი ტ ე ვ ა ს ი ტ ე ვ ი თ: მრავალი გამარჯვების მომპოვებელი) პროკურატორისა, გარდაიცვალა ახალგაზრდა, 21 წლისა, მეორეული სწორეუბოვარი სილამაზისა.

² ფაი (?), სერაფიტა, ასული უევასისა, მეფე ფარსმანის ახალგაზრდა პიტიახშისა, ცოლი იოდმანგანისა, მეფე სსიფარნუგის მამაცი (?), და მრავალი გამარჯვების მომპოვებელი პროკურატორისა (იუდმანგანისა ?), მისა აგრიათსი, მეფე ფარსმანის პროკურატორისა... შვენიერი და კეთილი იყო... უხალლო იყო სილამაზითი. და გარდაიცვალა 21 წლისა.

„სერაფიტი, ასული ახლანდელის ჰიტიახშის ძეგახისა, მეუღლე იბერთა მეფის [დიდი] ქსუფარნუგის მრავალი გამარჯვების მომპოვებელი ეპიტროპოსის იოღანგანისა, ჰიტიახშ ჰუზღლიგოს აგრიზის ძისა. გარდაცვალა ჯერ კიდევ ახალგაზრდა, 21 წლისა, მქონებული უხადლო სიღამაზისა“ [68, გვ. 172—173].

ენობრივად ს. ეაუხჩიძე ილი წარწერას I—III საუკუნეებით ათარიღებს და სამისოდ რომელი წარმოშობის სახელს, „ჰუზღლიგოს აგრიზას“ იმოქმებს, სოლო ეპიტროფიკული ნიშნების მისეღვით თარიღს უფრო ასუსტებს და II—III საუკუნეთა შესასებ ლაპარაკობს.

ზროფ. გ. წერეთელმა ამ წარწერას (არმაზის ბილინგვას) მიუძღვნა ვრცელი მონოგრაფია [71; 72], რომელიც იგი იმლგვა ორივე ტექსტის თარგმანს, დეტალურ ანალიზსა და ინტერპრეტაციას. კერძოდ, მეორე ტექსტის ასოთა დაწერილობის ანალიზის შედეგად, იგი ასკვნის, რომ ეს დამწერლობა თავისებურია, არამეული ხსინათისა, რამდენადმე ჰგავს ფალურს და ნაწილობრივ საშუალო სპარსულის ერთ-ერთ მატონ—სასანურ-ფალურს. ზოგიერთ თავისებურების მისეღვით აქ „სრული უფლება გვაქვს გამოვკეთო სემიტური დამწერლობის დამოუკიდებელი მტო და მეცნიერებაში დღემდის ცნობილ ტერმინებს „ჰალმირული დამწერლობა“, „ნაბატური დამწერლობა“ და სხვ., მიუკუმართო კიდევ ერთი ახალი სახელწოდება, „არამაზული დამწერლობა“ [71, გვ. 5]. შემთხვევით ისე მომხდარა, რომ ამ წარწერაში ნახმარია არამეული დამწერლობის ეგვალ ასო, რაც ამ დამწერლობის შესახებ მთლიანი წარმოდგენის შექმნის საშუალებას იმლგვა [იქვე, გვ. 13]. გ. წერეთელი აღნიშნავს, რომ ბილინგვის ტექსტი ნაწერია გაბეღული სელით, დასელოვნებული კალიგრაფის მიერ, რომელსაც ადგილის უკონობა არ ზღუდავს. შტრიხები გამოეყანილია მსხვილად, თითქმის უგეღვლი სისქით. დუქტუსი დასეველია და მოღდენილი; ზოგჯერ მას ეტობა ერთგვარი სწრაფვა სელთსხვილსაყენ. ნიშანთა ბირითადი ხაზების მიმართულება განსხვავდება მერმინდელი ფინიკიურისა და არამეულისაგან და, ქართულისა და ბერძნულის მსგავსად, ხსინათდება მარჯვნივან დასრით [იქვე].

პალეოგრაფიული იერისა და ცდაკე სიტყვათა ფორმების მისეღვით და ზოგი სხვა მოსაზრების გამო გ. წერეთელი ორიგინალ წარწერას აუეთებებს II საუკუნის ბოლოს და უფრო კი შუა წლებს.

გ. წერეთელი ბერძნულ ტექსტს ასე თარგმნის: „სერაფიტი, ასული ზეჰას მადრისა ჰიტიახშისა, მეუღლე ჰუზღლიგოს აგრიზა ჰიტიახშის ძის იოღანგანისა, იყერთა დიდი მეფის ქსუფარნუგის მრავალთა გამარჯვებათა მომპოვებელი ეპიტროპოსისა. გარდაცვალა ახალგაზრდა, 21 წლისა, მქონებული მეუღლარებული სიღამაზისა“ [71, გვ. 17].

როგორც ვსეღავთ, ა. მანაძის და ს. ეაუხჩიძე ილი თარგმანთან ეს თარგმანი რამდენადმე განსხვავდება და

სეგაობა ჰარაღლეური ტექსტისა და ზოგჯერ აგრეჰეე ერთერთი წარწერის მოპველიგებითაც აიხსნება. გ. წერეთლის მისეღვით, ზეჰასი „მადრე ჰიტიახში“ და არა „ახლანდელი ჰიტიახში“ (ს. ეაუხჩიძეილი), ოუ „ახალი ან ახალგაზრდა ჰიტიახში“ (ა. მანაძე); ქსუფარნუგი „იყერთა დიდი მეფეა“ და არა „იბერთა მეფე, დიდი ქსუფარნუგი“ (ს. ეაუხჩიძეილი); სერაფიტი „ახალგაზრდა“ გარდაცვლილა და არა „ჯერ კიდევ ახალგაზრდა“ (ს. ეაუხჩიძეილი).

არამაზულ ტექსტს გ. წერეთელი ასე თარგმნის:

„მე (ვარ) სერაფიტი, ასული ზეჰასისა, მდრისა ჰიტიახშისა ფარსმან მეფისა, მეუღლე იოღანგანისა — მლგვა მოსილისა და მრავალი გამარჯვების მომპოვებელი ესოან მომღურისა სსუფარნუგ მეფისა — ძისა აგრიოთა ესოან მომღურისა ფარსმან მეფისა. ევაბა ეაუბისა. ის რაც (= ის ვინც) იყო არა დასრულებული (ე. ი. ახალგაზრდა?) და იმდენად კეთილი და მშვენიერი იყო, რომ არავინ იყო (ძისი) მსგავსი სიღამაზით. და გარდაცვალა 21 წლისა“ [71, გვ. 16].

როგორც უკვე ითქვა, ბილინგვის შემადგენელი ორი ტექსტი ჰარაღლეური ეკა, მარამ სეღამაწეული მსგავსი არაა. ჰირიტი, ისინი ერთიმეორეს ბუერი რამით ბიკებენ. ჩვენთვის განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ზოგი იმ მენიშნავთავანი, რომელთაც ურთავს გ. წერეთელი თავის თარგმანს.

ეს წარწერა კომპოზიციის მხრივ ჩვეულებრივია სემიტური ეპიტოფიკისა და ბერძნულ-რომაული ეპიტოფიების თვალსაზრისით, ოღონდ კომპოზიციის სქემა ბერძნულ ტექსტს რამდენადმე სსუგვარი აქვს, მეორე ტექსტისა შეღარებით. ეს იმას ნიშნავს, რომ აქ ორი ერთიმეორესთან ახლოს მდგომი, მაგრამ რამდენადმე თავისებური ტრადიციბა გვაქვს.

როგორც ეპიტოფია, ორივე ტექსტი სავსებით განვითარებული და თითქმის სრულყოფილია უკვეღეს და ჰირიტიულ წარწერებთან შეღარებით, საღაც მსოლოდ სასელი ისენებოღად მიცვალებულია. აქ დაწერილიგებოდა მოცემული მიცვალებულის ეინობა, ქება და სწოვანება, რაც დამახასიათებელია რომაული ეპოქის ბერძნულ-ლათინური, ებრული და ახალბუნური წარწერებისათვის. ამ ბილინგვას აულია მსოლოდ გარდაცვალების თარიღი და განსვენებულის დედის სასელი, რაც ზეზოაღნიშნულ ეპიტოფებს ჩვეულებრივ ახლავს ზოღმე [იქვე].

ბოლო ხანებში გ. წერეთელიც გამოაქვეყნა ბილინგვის არამაზული ტექსტის ახალი თარგმანი:

„Я Серафита, дочь Зенаха, младшего питиахша царя Фарсмана, жена Иодмангана --победоносца (военачальника) и много побед одержавшего (сделавшего) двороправителя царя Хсефарнуга—сына Агриппы, двороправителя царя Фарсмана. Горе, горе тебе, которая была молодая. И столь хорошая и красивая была, что никто не был ей подобен по красоте. И умерла на 21-м году (жизни)“ [73, გვ. 70].

¹ როგორც გ. წერეთელმა შენიშნა [71, გვ. 17, შენ. 3], მთარგმნელს აქ შემთხვევით გამოჩენია ეპიტოფი დილიო, რომელსაც ამავე წერილის ორსულ რუხიუმში იგი პირდაპირ ქსუფარნუგს აკუთვნებს [68, გვ. 175] და არა საერთოდ იბერთა მეფის, როგორც გ. წერეთელი, ერთნოზანი წარწერის მისეღვით.

იმის გამო, რომ ორენოვანი წარწერის მქონე, თავის დროზე სერაფიტის სამარსზე აღმართული სტელა შემდგომ მეოთხე სამარსში მოსუვდრილა, ვერ სერსდება გამოკვეთვა, თუ რომელი უნდა ჩაითვალოს სერაფიტის სამარსად ერის-თავების აქ აღმოჩენილ სამარსთაგან. ვველაზე უფრო მოსა-ღალწეოა, რომ ეს იოსნ ორთავან ერთ-ერთი და უფრო კი მეშვიდე, ორფერადსასურავიანი სარკფაგი. ამიტომ ამ საკითხს უფრო დაწერილებით შევესებებით სწორედ მეშვიდე სამარსის განხილვისას.

81. სტელა, რომელზეც ერთეოვანი წარწერაა¹ ამოკვეთილი (კატალ. № 107; ტაბ. LIX, 4; LXI). წარმოადგენდა მეოთხე სამარსის ჩრდილო გრძელ კედელს. ჩადგმული იყო თავით აღმოსავლეთისაკენ. მისი უღიდესი სიგრძე 1,63 მ უდრის, უღიდესი სიგანე—0,70 მ, სოლო უდიდესი სისქე—0,20 მ. თავის დროზე ფილაქა უფრო გრძელიც უფილა და მას თავიც უფრო განიერი ჰქონია, ვიდრე აშემაღ აქეს. ამას ვკავშირებინებს ის გარემოება, რომ იგი ერთ ხანს ისევე მომრგვალებული უფილა, როგორც ბილინგის ფილაქის თავი, სოლო აშემაღ ზოგადად სწორხაზობაზე, მაგრამ ოლარონდროდ გადაკვეთილია. ცალ მხარეზე (მარჯვნივ) ფილაქის თავი საკმაოდ ღრმად ჩაჭრილია და აპრიტად მკაფიოდ გამოიყოფა უერი, რომლის სიმეტრიულად, მეორე მხარეზე, მეორე უერიც უნდა ეოფილიყო. ამ მხრივ საკვებით რეალური და დასაჯერებელი ჩანს ზ. ინკოროკუას მიერ წარმოდგენილი რესტავრაცია ფილაქისას [82, გვ. 418, სურათი, მუნიშნა].

ეს ფილა გამოჭრილია უფრო მოთეთრო ქანისაგან, ვიდრე ბილინგისა. ამ ქანს შეეძინა კირქვა ეთქმის. გამოთლილია კარგად, გულდაგულ. წარწერა ამოჭრილია საკმაოდ გლუვ ზედაპირზე, რომელსაც შედეგ, დროთა ვითარებაში განსწინა უსწორმასწორობა და ფოსოები, ისე რომ თვით წარწერაც დაზიანებული და ბევრგან მწელი ამოსაკითხავი გამხდარა.

სტელას გადაჭრილი თავიდან წარწერა საკმაოდ შორს, 28 სმ მანძილზე იწეება. იგი შედგება 15 ზეკარისაგან, რომელთაც 69 სმ სიმაღლე და 69 სმ სიგანე არე უკავიათ. თითოეული ზეკარი საშუალოდ 33—37 ნიშნის შეიცავს. წარწერის ბოლო ზეკარსა და სტელის მირს შორის 79 სმ ცარიელი ადგილია. წარწერის შემთხვევაში, მომრგვალებული თავის მთელ სიმაღლეზე ღრმად, თამამი და მოსტენილი სახეობით ამოჭრილია ბოლო ნიშანი, რომელსაც ზ. ინკოროკუა ლიტატურად მიიჩნევს. მარჯვნივ შემორჩენილ უფრო ამოჭრილია მარტოვი ნიშანი, ამავე ავტორის აზრით, ქართული ასომთავრული—„შ“ (ჰარ)—ჰარგას (გ. წერეთლის „მარგას“) ერის-თავის სახელის ბირველი ასო. ამ ორივე ნიშნის ქვედ ბოლოებსა და წარწერის ბირველ ზეკარს შორის ძალზე მცირე მანძილია.

წარწერა ჯერჯერობით საბოლოოდ ამოკითხული, თარგმნილი და შესწავლილი არ არის. პროფ. გ. წერეთელმა 1941 წელს გამოაქვეყნა ამ წარწერის შესწავლის წინასწარი შედეგები [71], სოლო 1943 და 1948 წწ.—უფრო სრული

ცნობები დამწერლობის სასიათის, წარწერის შინაარსისა და მნიშვნელობის შესახებ [76; 73].

ავტორმა ჯერჯერობით გამოსცა ტექსტის ბირველი სამი ზეკარის თარგმანი:

„Царь Михридат, царь великий, сын Фарс-мана, цыря великого. Я Шарагас, сын Зеваха владыки, я Шарагас, питнахш царя Михридата слово и такое слово произнес...“¹ [73, გვ. 52].

ამას გარდა, ავტორი გადმოგვცემს წარწერის საერთო შინაარსს. როგორც ჩანს, ტექსტში, რომელიც პიტასამ შარაგასის სიტყვას წარმოადგენს, სუბარია საქართველოს. მეზობელი ქვეყნის დამარცხებაზე, სხვადასხვა ადგილებსა და ქალაქების დაპყრობაზე და მრავალრიცხოვან გამარჯვებაზე, რაც ქართლის მეფეს მოუპოვებია. წარწერაში ნახსენებია სამი გამარჯვებული ადგილი, რომელიც სსკა ცისეები და აგრეთვე სომხეთი. თითოეული ლაშქრობის ანუ გამარჯვების ისტორიის მოთხრობა მთავრდება სიტყვებით: „ეს გამარჯვებანი ჩვენმა მეფემ მოიპოვა“. წარწერა მოგვითხრობს აგრეთვე ხალხის მღელვარებათა შესახებ, ას-სენებს ასპარეჯს. წარწერაში გვხვდება ნიშანი, რომელიც მოკვავანებს იმპერონდელი დიდი თანამდებობის პირის სელისუფლების სიმბოლოს. ტექსტი გამარჯვების აღნიშვნით მთავრდება.

გ. წერეთელი ჯერ კიდევ გაუკვეყნებლად მიიჩნევს, თურა მოვლენებს უკავშირდება ეს წარწერა, მაგრამ ის კი უუცხველი ჰქონია, რომ წარწერა ესება იპერიის სამეფოს მმართველთა მღელვარების ომების, ხალხის მღელვარებათა და ეგებ, აგრეთვე აჯანყებათა ხანას. ამიტომ, მისი აზრით, შესაძლებელია აქ იმ ამბების გამოძახილი დავინახოთ, რომელნიც ას. წ. I საუკუნეში მოხდა იბერიასა და სომხეთში. წარწერაში მოხსენებულ მეფე ფარსმანს, მითრიდატის მამას, გ. წერეთელი პირობით მიიჩნევს იმ ფარსმანად, რომელმაც თავის ვაჟთან რადამისტთან და მმასთან მითრიდატთან ერთად თვალსაჩინო როლი ითამაშა რომსა და პართიას შორის სომხეთის გამო ომში და რომელსაც რადენიმეჯის მონუსდა სომხეთს ლაშქრობა. მის შემდეგ იბერიაში მეფობს მისი შვილი მითრიდატი, რომელსაც, მცხეთის მისადგომზე 1867 წელს აღმოჩენილი წარწერის მისევეთ, უმაგრებენ რომაელები ქალაქის კედელს. სწორედ ეს უნდა იყოს წარწერაში ნახსენები მითრიდატ ფარსმანის ძე. როგორც ჩანს, მის დროსაც გრძელდებოდა მამის მიერ დაწვეული ომები და ამ უკანასკნელთა შესახებ მოგვითხრობს წარწერაც [76; 73, გვ. 52].

როგორც ტექსტის შინაარსიდან ირკვევა, ეს წარწერა იბერიის ფილაქა, ბილინგისაგან განსხვავებით, წარმოადგენდა არა ეპიტოფის, არამედ გამარჯვების სტელას, რომელიც აღმართული უნდა ყოფილიყო იბერიის დედაქალაქში, თვალსაჩინო ადგილას, კერძოდ—არამაზისხევთან, იქ, სადაც მსხდარან წარწერაში მოთხრობილი მოვლენების აქტიური მონაწილე ერისთავები. თუცა წარწერა საბოლოოდ

¹ გ. წერეთელი ამ წარწერას ბირველ ნომერს უწოდებს, ბილინგას კი მეორე ნომერს.

¹ მეფე მიპრიდატ, მეფე დიდი, ძე ფარსმანს მეფისა დიდისა. მე შარაგასმა, ძესან ზევახ უფლისა, მე შარაგასმა, პიტახშმა მიპრიდატ მეფისა. სიტყვა და ასეთი სიტყვა ვთქვა...

ამომიფრული და შესწავლილი არ არის, მაგრამ აშკარაა, რომ იგი წარმოადგენს უმნიშვნელოვანეს ისტორიულ ძეგლს ახ. წ. დაძვევის საქართველოს სამხინო და საგარეო ვითარების განათვალისწინებლად.

მესუთე სამარხი

ეს სამარხი აღმოჩნდა ზირველი და მეორე სამარხების შემოშლულდევლი ნაგებობის სამხრეთით, მისგან 9,3 მ მანძილზე, ხოლო მეექვსე სამარხიდან 2,5 მ მანძილზე (იხ. საერთო გეგმა). ეს იყო ერთადერთი ქვისსამარხი არმაზისხევის სამაროვანზე, რომელიც არღვევდა გაბატონებულ წესს და მერიდიანულად, ზუსტად ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ იყო დასრობილი (ტაბ. LXII, 1; LXIV, 2). სამთავროს სამაროვანსუღაც ამგვარად დასრობილი სამარხები მცირე გამოჩაქისს შეადგენდა [35; 36; 37]. ანალოგიისათვის შეიძლება გავისყინოთ ქერსონესში 1899 წელს აღმოჩენილი სამარხი, რომელშიც ტყეის კუბო მდგარა და რომელიც აგრეთვე გაუგებრობას იწვევდა მერიდიანული დასრობილობით [175, გვ. 6—9].

ამ შემთხვევაში წესისაგან გადასევეა განსაკუთრებით თვალში საცემია, ვინაიდან მესუთე სამარხი ტიპოლოგიურად და ტერიტორიულადაც ძალიან მჭიდროდ უკავშირდება ერისთავთა საგვარეულო სასაფლაოს, ისე რომ საკმაოდ მხელი იქნება ესოდენ განსხვავებული დასრობა მივაწეროთ მიცვალებულის უცხოობას ერისთავთა წრისათვის, რელიგიურსა თუ სხვაგვარს.

ეს სამარხი (ტაბ. LXII, LXIV, 2) განსაკუთრებული სიდიდითაც ამკარად გამოირჩეოდა დანარჩენებისაგან. მისი გარეგანი სიგრძე 2,8 მ უდრიდა, სიგანე — 1,5 მ, ხოლო სიმაღლე—1,7 მ (აქედან სასურავზე 0,8 მ მორიდა). შინაგანი სიგრძე 2,05 მ უდრიდა, სიგანე—1,04 მ, ხოლო სიმაღლე, სასურავის თხემამდე—1,38 მ. გრძივი კედლების სიგრძე 2,05 მ უდრიდა, სიმაღლე—0,90 მ, სისქე—0,15 მ; განვი კედლების სიმაღლე—1,25 მ, სიგანე—1,24 მ, სისქე—0,15 მ.

სამარხს იატაკად დაგებული ჰქონდა ერთი მთლიანი ფილაქვა, რომლის სისქე 0,15 მ უდრიდა და რომელიც კედლებს გარეთაც გამოდიოდა.

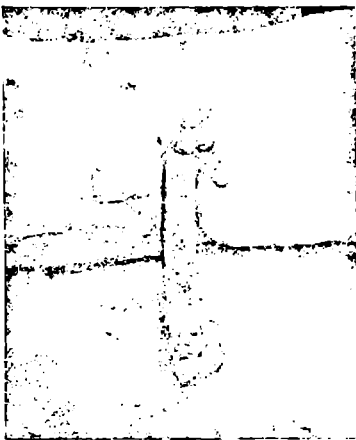
სასურავი სამარხს ორკალთიანი ჰქონდა და ეს კალთების ერთიმეორესთან დასლოებით 45° კუთხეს ქმნიდა. დასავლეთის კალთა მთლიანი ფილა იყო, 2,78×0,80×0,15 მ; აღმოსავლეთისა კი შედგებოდა ორი ფილისაგან, რომელთაგან სამხრეთისას სიგრძე 1,80 მ, სიგანე—1,00 მ და სისქე—0,16 მ ჰქონდა, ხოლო ჩრდილოეთისას—1,21×0,97×0,15 მ. ასე რომ, აღმოსავლეთის კალთის საერთო სიგრძე 3,01 მ უდრიდა. სასურავის მჭიდროდ შეკვრის მიზნით კალთები ერთი-

მეორესთან რკინის საშპკრებით იყო დაკავშირებული: დასავლეთის კალთა და აღმოსავლეთის კალთის სამხრეთი ფილა ორი საშპკრით, ხოლო იგივე კალთა და აღმოსავლეთი კალთის ჩრდილო ფილა — ერთი საშპკრით (საშპკრის ნიშუმი იხ. სურ. 31). ჩრდილო ფილის დაშპკავშირებული საშპკრი ამოკლეკილი იყო და თვით ფილა აღშპკვრად დატურებული, რის გამოც სასურავში ფარდატი გავნილიყო.

განვი კედლებს აქეთ-იქით ამოჭრილი ჰქონდა ნარიბანდები (იითო 10 სმ სიგანე), რომლებშიც მჭიდროდ იყო შეკმული გრძივი კედლთა ბოლოები. კუთხეები და საერთოდ კველა ნაწიბური გულმოდინედ ამოელესათ კირით. სამარხი აგებული იყო მოშწკანო-მოყვითალო-რუსი, საშუალომარცვლოვანი არკოსული ქვიშაქვის საქამოდ ტლანქად გამოთლილი ფილებით. დაასლოებით ასეივე და შოგკერუფრო მდარე ქისისა და ასევე დაშუშკეული ფილებისაგან იყო აგებული ერისთავთა ზოვი სსვა სამარხი (შავ., ბერსუშისი).

სამარხის ორთვრდა სასურავის ოსეში შიწის ზედაზირიდან 5-იოდე სმ სიღრმეზე, უშუალოდ კორდიანი ფიწის ქვეშ გაშასნდა. ეს სამარხი ამითაც დიდად განსხვავებოდა კველა დანარჩუნსაგან. ამ ტურემების მიწესი ოსევე გაუგებარი რჩემა, როგორც სამარხის მერიდიანული დასრობის მიწეზი, ოღონდ ის კი ცხადია, რომ ესოდენ მდღლა მღებარეობა სამარხის გამარცვის მიწესი გამსღარა. როგორც ვტკობა, მმარცველები შემისევეით, შიწის სენისა თუ ოსრისს წასწკლომან სამარხს, გაუშპკვლებითაი შისი სასურავის ნაწილი, მოკლეკითათ სამგერი, დაწუწკვითათ აღმოსავლეთი კალთის ჩრდილო ფილა, ჩამეწკვლან სამარხში და ზირწინდად ამოტყვლიათ იგი, ისე რომ ექსწკვლიას ზღარავითარი ნივთი არ დასევედრიდა და შროლოდ აქა-იქ მიმონბეული ბელები ნატესები აღმოჩნდა (ტაბ. LXII, 2).

იგივე კი, ეოველი ნიშნის მიწეკვით, მესუთე სამარხი უსათუოდ მჭიდროული ინვენტარის შემცველი უნდა ეოფილიყო.

სურ. 31

მექვსე სამარხი

აღმოჩნდა ბერსუშა ერისთავის სამარხს სამხრეთით, ჰარალელურად, მისგან სულ 0,5 — 0,6 მ მანძილზე (იხ. საერთო გეგმა), ოღონდ ცაცილებით უფრო ღრმად. მისი სასურავი გამოჩნდა მიწის ზედაზირიდან 2,2 მ სიღრმეზე, მაშინ როდესაც მესამე (ბერსუშას) სამარხის იატაკი მიწის ზედაზირიდან 1,3 მ სიღრმეზე იმოყვებოდა. ასე რომ, მიუხედავად სიასლოვე-ჰარალელობისა, მექვსე და მესამე სამარხებს ერთდროულად ვერ მივიჩნივით, შით უშეტეს რომ,

როგორც ღვინახაუთი, მონეტების მისეღვით მესამე სამარსი თითქმის ნახევარი საუკუნით უფრო ახალი უნდა იყოს, ვიდრე მეექვსე. სამაგიეროდ, ამ უკანასკნელთან აქარად დაკვირვებული ჩანს მის მეზობლად, იმავე სიღრმეზე ჩადებული, ანებულებით დიდად მსგავსი, მეშვიდე სამარსი (ტაბ. LXIII, LXIV). როგორც ამ ორივე სამარსის გარემო-სრისას დაკვირვებამ ცხადჰყო, ისინი აღმოსავლეთიდან ჩა-პრილი, თანდათანობით და-ქანებული ოსრილის მუშე-ობით არის ჩატანილი და თავ-თავის ადგილას ჩად-მული.

სამარსი ორი ნაწილი-საგან შედგება. ქვედა ნაწი-ლი მთლიანი ქვისაგან არის გამოკვეთილი; ზედა ნაწი-ლი, სასურავი წარმოადგენს ასევე მოლიანი ქვისაგან გა-მოჭრილს მსიკურ ბრტყელ ლოდს, რომელიც ქვედა ნა-წილზე უფრო გრძელიცაა და განიერიც (სურ. 32).

სასურავს მხოლოდ ქვედაპირი აქვს კარგად გამოკადილი. ქვედა ნაწილი გაცეფებულია მონაცრისფრო-ყვითელი, წვრილ-მარცვლოვანი კარბონატული ქვიშაქვისაგან¹. სასურავის ლოდი მომწვანო-ნაცრისფერი ქვიშაქვაა, უფრო მკვრივი და ბუნებრივად უფრო გლუვ-სეღანიანი ქანი.

ქვედა ნაწილი ჰარაღელოანიხედის მო-კვანილობის მონოლითისაგან არის სწორ-კუთხოვანად გამოკვეთილი (სურ. 33). კედ-ლების შიდაპირები წესიერ სიბრტყეებს წარ-მოადგენს. კოდა, როგორც ჩანს, მრავალ-კბილიანი საყოფლებით უწარმოებულია, საე-მაოდ ფაქიზად. სარკოფაგის კოდეისას თუ გადმოტანისას კედლები სამ ადგილას და-სკდომიათ: ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში, ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში და სამსრეთ-დასავლეთი კუთხის ახლოს (სამსრეთ კედელ-ში). დამსკდარი ადგილები მაშინვე გაუმად-რებით ისეთივე რკინის სამაგრებითა, რომ-ლითაც სასურავის ფილაქვებს უკავშირებდნენ ერთიმეორეს (სურ. 33, ზემოთ).

სასურავის სიგრძე 2,30 მ უდრის, სი-განე — 1,0 მ, ხოლო სისქე — 0,25 მ. უნდა აღინიშნოს, რომ სამარსის სასურავად ერთი მთლიანი და ისიც ამოღენა ბრტყელი ლოდის გამოყენების სხვა შემთხვევა მცხეთაში დამოწმებული არ უყოფილა.

ქვედა ნაწილის გარეგანი სიგრძე 1,97 მ უდრის, სი-

¹ ამ ქანების მიკროსკოპულად შემსწავლის პროფ. გ. ძოწენი-ძის აზრით, ეს ქვიშაქვა უნდა მომდინარეობდეს მცხეთის საბრეთ-დასავ-ლეთით, ძველის უბანში გავრცელებული პალეოკენის ფლიშური წყვილან.

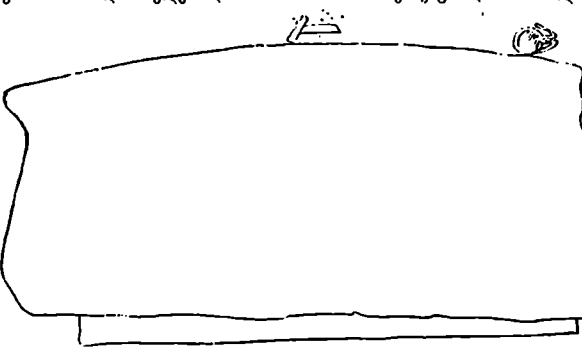
განე—1,09 მ, სიმაღლე—0,69 მ; შინაგანი სიგრძე—1,67 მ. სიგანე—0,69 მ, ხოლო სიღრმე—0,48 მ. გრძივი კედლების სისქე საშუალოდ 0,15 მ უდრის, თავ-ბოლოში კი 0,32 მეტ-რამდე ადის.

ურადღებას იქცევს სიღრმის სიმცირე, ჩვეულებრივ სა-მარსებთან შედარებით.

სარკოფაგი დამსრობილი

იყო ჩვეულებისამებრ, ზუს-ტად აღმოსავლეთიდან და-სავლეთისაკენ.

ინვენტარმა გამოჩენა იწ-ყო სამარსის ახდამდე, ჯერ კიდევ მის გარემოწმენდისას. ასე მაგალითად, სამარსის სამსრეთი კედლის გვერ-დით, მიწაში აღმოჩნდა: რკინის სასანთლე, ბრინჯა-ოს დეშები, ოქროს მრავალ-რიცხოვანი წვრილი დილა-კები, ოქრომკედის ნაწვევ-ტები და სხვა (სურ., 32). სამარსეული ინვენტარის სა-მარსს გარემუ ასე მრავლად

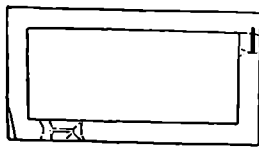
სურ. 32

აღმოჩენის შემთხვევა არც ერთი სხვა სამარსის გარემო-სრისას არ გვეპოვება.

სასურავის ახდითანავე ცხადი შეიქნა, რომ მეექვსე სა-მარსი განსაკუთრებით მრავალრიცხოვან ინ-ვენტარს შეიცავდა. შთაბუძღვლება ისეთი იყო, რომ ნიეთები (უფრო კი ვერცხლის-პურჭელი და სხვა საგნები, რომელთა ნაწი-ლი ჯერ კიდევ ზეზე იდგა) პლიეს ეტევა არც-თუ მანდადამინც ღრმა სარკოფაგში (ტაბ. LXV; სურ. 31). ბევრი რამ თავდაპირვე-ლად არც ჩანდა და, კერძოდ, ფსკერზე მდებარე ოქროს სამაქულის არსებობა მხო-ლოდ ნიეთების ზედა „ფენის“ აღვაგების შემდეგ გახდა ცნობილი. შთაბუძღვლებას. ისიც აძლიერებდა, რომ სამარსში მიწა არ იყო ჩაცხენილი და ბევრი ნიეთი მტვერ-გადაკრულიც არ იყო. ჩონჩხი ძლიერ დამ-ლილი იყო და, თითო-ორილა პელის ნაშთი გარდა, თითქმის სულ გაცამტვერებული.

თავისქადა ჩამტვრულ-ჩაწოლილი ად-მონდა სამარსის პირზე, სამსრეთ-დასავლეთ კუთხესთან. აღმოსავლეთი კედლის პირას აღმაცერად იდო წვივის ძვლები. მკლავის ძვალთა მცირე ნაშთები ევარა კედლის გა-სწვრივ, თავის წინ. ზოგიერთი ძვალი ამკა-რად „უადგილო ადგილას“ აღმოჩნდა (მაგ., ფეხის ერთ-ერთი ფალანგა—თავისქადასთან ახლოს). მიცვლებულის ჰოზის შესახებ მსჯელობა მწელოა.

ნიეთების შემტვრეობა სამარსის დასავლეთ ნახევარში იყო შეჯგუფებული და აღმოსავლეთ ნახევარში მხოლოდ ვერცხლის ზოგი საგანი და ოქროს ორი დიდი საწვივე

სურ. 33

აღმოჩნდა. შიგ სარყოფაგიდან და მის გარეთა მიწიდან ამოღებულ იქნა: ოქროს მდიდრული ქელსაკიდი, დიადემა, ორი წვეილი სამაჯური, წვეილი სამკლავური, წვეილი საწვევე რგოლი, 3 წვეილი საყურე, 9 ბეჭედი, მუაღლიონი, 3 სავეგაროზე, 2 ჰირისსაფარეშო ნიუთი, 1 ტახის ჰაწია გამოსასულემა, 2 საინიშევილი, 12 მძივი, 160-მდე ნაირ-ნაირი საყიდი, ასობით დიღ-კილი-ტი, ოქრომკედის ნაწვეტები და სუთი მონეტა; ვერცხლის სარეგლისფესები (8 ც.), სასანთლე, 2 ჰინაჟი, „ასარფემა“, 2 სურა, 16 მონეტა, ლაგამი და საღვედე ბალთა; ბრინჯაოს წვეილი დეჟი; მინის 3 ჰურ-ქელი და სხვათა ნამეტრეები; რკინის 2 დანისპირი, სასანთლე და თეფში; მკლის დანის-ტარი; ქვის ლამბაქი და ათი-ოდე სამკაულ-ავგაროზი; ჰან-ტის მრავალრიცხოვანი თვალ-მძივები; ფესსაგმლის ლანჩები.

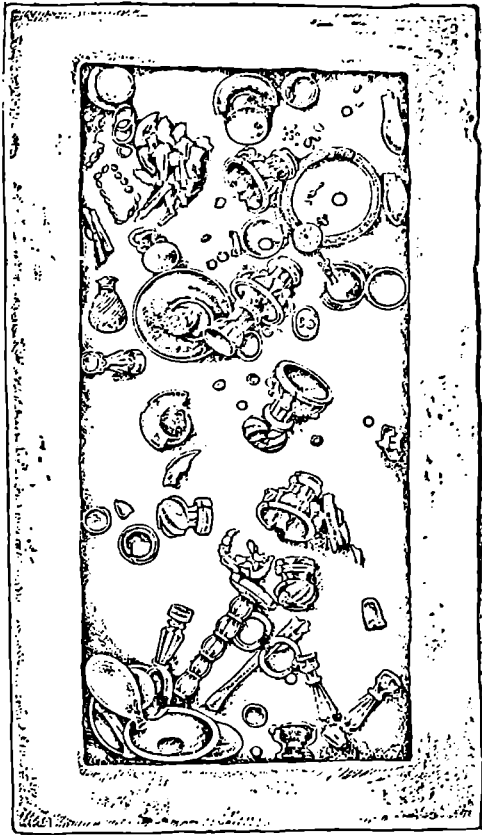
ამ ინვენტარს კატალოგში 75 ნომერი უჭირავს.

82. ოქროს ქელსაკიდი (კატალ. № 110; ტაბ. 1V; LXVI, 23). იღო სამარხის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში, ჩრდილო კედლიდან 5 სმ და დასავლეთი კედლიდან 17 სმ მანძილზე, შესაბნევი ნაწილით ჩრდილო-დასავლეთისაკენ. საფიქრებელია, რომ ეულზე ჩამოტეხილი ექნებოდა მიცვალებულს და გვამის გასარჩნის შემდეგ რამდენადმე დაძორებია პირვანდელ ადგილს (ტაბ. LXV; სურ. 34).

ეს სამკაული ჯერჯერობით უნიკუმად უნდა ჩაითვალოს. მის განსაკუთრებულ ოსტატს მარჯვედ უსმარია ჰვირული (აყურული) სელობის, გავარსისა და მოთვალვის ნაირნაირი ხერხები.

ქელსაკიდი შედგება სამი ძირითადი ნაწილისაგან: ორი სახესებით ერთგვარი რკალია, ზემოთ ერთიმორეზე შებენული, ხოლო მესამე მათ შორის მოქცეული მრგვალი კოლოფი, რომელიც პატრონის მკერდზე იქნებოდა სოღმე ჩამოკიდებული. რკალები ამ კოლოფზე გადახებულია სამ-სამი წვეილი, ერთიმორეში შემავალი ფირფიტოვანი ექნეებისა და მათში გურილი თავბურთულა და წვერკაუტა სამსჯავლების შემკვობით. მარჯვენა სამსჯავლი უძრავ სასარსა ქმნის, ხოლო მარცხენასი ამოძრება და ისევ გურა შეიძლება. ამგვარივე სასარის აკაჟიბრებს რკალთა ზედა ბოლოებს, ოღონდ იქ ერთ მსარეზე ორი და მეორეზე მხოლოდ ერთი მათ შორის შემავალი ეუნწია, ხოლო სამსჯავლი დეკარგულია.

სანიშნოდ აღწერო ერთ-ერთ რკალს. იგი შედგება სამი უფრო მცირე, ასოქმის ტოლი რკალისაგან, რომლებზეც ბოლოებით ერთიმორეზე წამოკიდული და ოქროს მკეთელისაზე „კლანკები“ დახატებულია. განივკვეთი რკალს ათიქმის ნასვეარწრიული აქსი. თითოეული მცირე რკალის ძირი წარმოადგენს ასხლას და გლუვს, შესამსწევად მოხრილ ფირფიტას (8,1 X 1,4 სმ), რომელსაც ორზე ნაწირზე გაუქვევს წმინდად პირილული, მლაივი წერილი მკოული. ზემოთ კი რკალის თავებს შორის გაბმულია ექსი ბაფი, რომელითა შორის მოთავსებულია იმგვარივე ბაფის ჰაწია რგოლები, მათუალეშედაც ანთიმორეზედაც მარნიილუ-ლი. ამ რგოლებს შორის და აგრეთვე რგოლებისა და მკოულებს შორის, მქტი სიმტკიცისა და სილაშასასათვის, კოსტად შირჩი-ლეული ჰაწია, თავწვეტოანი ნესვეარბურთულები. იმ ნასვეარბურთულებში, რომლებიც მქკრივად გადაუქვევა რკალის ქელს, ჩასმულია ოქროს სიფრიფხა ფურცლის მრგვალი და ოვალური თვალბუდეები, ხოლო ამ უკანასკნელებში—წიაფი, აღმანდინის თვლები. რკალის გვერდებს გასწვრივ გადახვეულ ოთხ მქკრივში თვლები არ სხვან. რგოლთა რიცხვი სხვადასხვაა: შიდა მქკრივებში 13—14, ხოლო გნანაში მქკრივებში—14—15. მცირე რგოლთა შემურთებელი მუსლები წარმოადგენილია რკალზე გარდ-გარდმო გადაჭიმული 5—5 რგოლის სახით, რომლებშიც მრგვალი და ოვალური თვალბუდეებია, ხოლო ამ უკანასკნელებში ზის აღმანდინის თვლები, ამო-

სურ. 34

ბურცული ან კონუსური.

მარცხენა რკალის ბუდეებში სულ 16 თვალა ჩასმული და მათგან 9 კონუსური, ხოლო 37—ოდნავ ამობურცული. მარჯვენა რკალის 49 თვალადან კი 22 ამობურცულია, 26 კონუსური, ხოლო 1 წვერკვეთი კონუსს წარმოადგენს. სხვადასხვა მოყვანილობის თვალთა განლაგება-მორიგეობაში არაუთარი კანონსომიერება არა ჩანს და ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ მათ სხვადასხვაობა ერთი შეხედვით არც კი ეტობა.

რკალთა სიგრძე 30 სმ უდრის, ფუძის სიგანე—1,5 სმ, ხოლო სიმაღლე—1,2 სმ.

რკალებს შორის მოქცეული კოლოფი მრგვალია. მისი ძირიცა და სარქველიც ოქროს მთლიანი, საკმაოდ სქელი

ფირფიტებისაგანა გამოთვლილი, კედლები კი ჰვირულია, სახელოდ, შედგება სამ შუკრივად განლაგებული, ერთიმეორეზე ფაქრად მირილილული ოქროს რგოლებისაგან. ამრიგად შექმნილი, ლამაზი ბაღე ზედმიწევნით მოგვაგონებს რკალების ბაღეს. ეს ბაღე, წრიულად მოსრილი, დარჩილულია კოლოფის ძირზე—უფრო სწორად, ამ ძირს ირგვლივ შემოვლებულ, 3 მმ სიგანე რკალზე. კედლის რგოლების ერთიმეორესთან და აგრეთვე ძირთან და სახურავთან შესების ანაგვილები აქვს ჰაქია თავწვეტიანი ნახევარბურთობებია დარჩილული და ამის გამო ბაღე კვანძოვანის შთაბეჭდილებას სტოვებს (ტაბ. IV). ორ ადგილას კედელზე დარჩილულია სამეუწიანი ფირფიტები, რომლებშიც გაურილია სამსკვალის, კოლოფის კედლის სახურავთან და აგრეთვე რკალებთან დასაბეგებლად.

კოლოფის სარქველს შიდაძირი სრულიად გლუვი აქვს, ხოლო ზედაძირი—თვლებით მოოჯვილი. ეს თვლები სხედან ნუსების მთავანილობის, წვერებით ცენტრისაკენ განლაგებულს და გავარსებოვლებულ ბუდეებში. სულ 10 თვალა—აღმანდინისა და ბურუსისა, რიგრიგობით. ფირუზი ფერად მწვანე უფროა. ბუდეთა საფუძვლებს შორის სარქველზე დარჩილულია ოქროს თავწვეტიანი ბურთულეები, ხოლო ბუდეთა წვერებს შორის—ოქროს წვრილ მარცვალთა სამეულები. თავის დროზე რაღაც თვლი სარქველის ცენტრშიც უოფლა ჩასმული, მაგრამ ამჟამად მისგან საკმაოდ დრმა, ოვალური ბუდე-და დარჩენილა. ამ ბუდეს გარს შემოუკვება გავარსი, ხოლო გავარსის წრეს კიდევ გარს არტყია ოქროს 13, მჭიდროდ მიჯარული ბურთულა, რომელთაც ზედ საითათო მცირე მარცვალი ახის. გავარსი შემოუკვება ირგვლივ აგრეთვე სარქველის კიდეს. ამ უკანასკნელზე ერთ ადგილას დარჩილულია ჰაქია ეუნწი; მასში გაურილია „ა“-სებრი საკეტი, რომლის მემუებით კოლოფი მჭიდროდ იხურება. კოლოფის დიამეტრი 5 მმ უდრის, სიმაღლე—1.3 სმ. მთლიანად ეკლსაკიდის დიამეტრი 20 — 22 სმ უდრის, წონა — 150 გრამს.

ჩამოკიდებისას ამ სამკაულს რამდენადმე გულისებრი მოყვანილობა ეძლევა და არა მრგვალი.

ეკლსაკიდი საერთოდ კარგად არის შენახული, ოღონდ აკლია რკალთა გადასაბმელი სამსკვალის და კოლოფის სახურავის შუა თვალი. ამასთანავე, მარცხენა რკალის პირველი ნაწილი ოღნავ დაჰკლუტულია.

ერთადერთი, რაც ჩვენს მკვლევარს განსილულ არქეოლოგიურ ლიტერატურაში აღმოჩნდა ამ ეკლსაკიდის ოღნავ მინც მსგავსი, არის ტაშანის სტანიცა სენზაის მგ. წ. III საუკუნის ქალის სამარხში აღმოჩენილი ოქროს მკვრისა თა-სამკაული, რომელიც შედგება ასეთივე, სტემბურტი განივ-კრილის მქონე და „ჰერკულესის კვანძით“ გადაბმული რკალებისაგან, ოღონდ იგი ჰვირულია ნახევარში არ არის [294, გვ. 7; ატლასის ტაბ. 1, სურ. 1].

მ. ოქროს დიაგემა (კატალ. № 111; ტაბ. VI, 5; LXVI, 36). იღო სამარხის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში, თითქმის სამხრეთი კედლის ძირას. თავის დროზე, ჩანს, მიცვლებულს შუბლზე კვთა და შემდეგ კი მისი სახის წინ დაკარდნოდა, ოღნავ მოკეცილი (სურ. 34).

დიაგემა შედგება ოქროს 18, დიდატარა, ერთიმეორეზე გადაბმული, ოვალური თვალბუდისაგან, რომლებშიც მჭიდროდა ჩასმული დვინისფერი ალმანდინის თვლები. ამთაგან 5 (2 მომცრო და 3 დიდი) ბრტყელია, ბუდის ნაპირის დონეს ზემოთ არ სცილდება და თან მათი ბუდეებიც მოყვანილობით ნაკლებ ოვალურია. დანარჩენი 13 (4 დიდი და 9 ჰატარა) ნაშეგვად ოვალურ ბუდეებში ზის და ეკვლა ამობურცულია. ბუდეებს ბრტყელად და ფართოდ გამოშვარილი ნაპირები აქვთ.

შუა ბუდე ეკვლაზე დიდა და მის აქეთ-იქით განლაგებულ ბუდეთა ზომა სიმეტრიულად კვლავლობს. შუა სამი თვლი ბრტყელია, შემდეგ ერთ მხარეზე 2, ხოლო მეორეზე 3 ამობურცული თვლი მოდის, შემდეგ—თითო კვლავ ბრტყელი და ბოლოს—ოთხ-ოთხი კვლავ ამობურცული. ბუდეები ერთიმეორეს ეუნწებიან და მათში გაურილი სამსკვალის მემუებით უკავშირდება. თითოეულს ერთ მხარეზე ორი, ხოლო მეორეზე ცალი ეუნწი აბია და ცალი მესომლის წვეილ ეუნწებს შორის შედის (სურ. 43, 15).

უდიდესი თვლები შედის სიგრძე—2,0 სმ, სიგანე—1,8 სმ, სიმაღლე—0,5 სმ; უმცირესის სიგრძე—1,5 სმ, სიგანე—1,2 სმ, სიმაღლე—0,6 სმ. დიადემის სურათი სიგრძე—30,0 სმ. სამსკვალთაგან შემორჩენილია მხოლოდ 14 ცალი.

დიაგემა სულ 59,27 გრამს იწონის (დამპერალ ლერაკთა ჩუთუფელად).

როგორც გვხვდავთ, ეს დიაგემა მლიერ განსხვავდება ასპირუგის სამარხში აღმოჩენილი, ე. ი. მაშაკის, დიდი მოხელის დიადემისაგან. სამაგიეროდ, ზუსტად ამგვარსავე ენახეთ მემუიდე, ქალის სამარხში.

84. ოქროს წვეილი სამაჯური (კატალ. № 114, ტაბ. V; LXVI, 10). აღმოჩნდა სამარხის დასავლეთ ნაწილში, ერთიმეორის შორისაღოს, ერთი—მაშაკისბიუსტინი ვერცხლის ჰინაკის გვერდით, ხოლო მეორე—მის ჩრდილო-დასავლეთით, სარეცლის ერთ-ერთი ფეხის გვერდით (ტაბ. LXV; სურ. 34). ზედმიწევნით ჰგავს ერთიმეორეს და საკმარისია ერთის აღწერა.

სამაჯური მასიურია, ელიფსური მოყვანილობისა. რკალს შიდაძირი გლუვი აქვს, ხოლო გარეთა—სიმეტრიულად დაკუთხულ-დაწანაგებული (თერამეტეუსთესედი გამოდის)¹. სამაჯური ორი ნაწილისაგან შედგება. მათ შორის უმცირესული უკანა, სახსნელი რკალი, რომლის ვიწრო, განივდაბრტყელი და მრგვლად გახვრეტილი ბოლოები შედის დიდი რკალის ორად გაპოხილ ბოლოებში და თავებბურთულა სამსკვალით მაგრდება—ერთ სახსნარში უმრავად, მეორეში კი მომრავად. სახსნელი რკალის შუა ნაწილი უფრო ფართოა და მის უდიდეს წახნაგზე დარჩილულია მლიერ დაბალი, ოვალური ბუდე, რომელშიც ალმანდინის ამობურცული თვლი ზის. ასეთივე, ოღონდ უფრო დიდი და მეტად ამობურცული თვლი ზის სამაჯურის მთავარი რკალის უდიდეს წახნაგზე დარჩილულ ბუდეში.

¹ აღსანიშნავია სამაჯურის ზედაპირის გეომეტრიული იერის მსგავსება დ. მცხეთის I—III სს. სამარხებში აღმოჩენილ კვსა და შუშის თოხმეტე-წახნაგთან მძივზთან [5, გვ. 271] და აგრეთვე ურკის გვიანდარტორი დროის სამარხში აღმოჩენილ ოქროს მძივზთან [30, სურ. 7].

საერთოდ ეს სამაჯურები მდიდრული, თავისებური და მღიერ კარგი ნახელავია.

ერთი სამაჯურის უდიდესი დიამეტრი 6,2 სმ უდრის, უმცირესი დიამეტრი (თვლების სისქის ჩათვლით)—4,5 სმ; რკალის სიმაღლე 0,7-დან 1,5 სმ-მდე აღის, სისქე—0,17—0,3 სმ-მდე; დიდი თვალის დიამეტრი 1,4—2,2 სმ; ჰატარა თვალისა—1,0—1,4 სმ.

მეორე სამაჯურის დიამეტრი—1,7—5,9 სმ, რკალის უდიდესი სიმაღლე—1,5 სმ, თვლების დიამეტრი—2,5 სმ და 1,4 სმ.

როგორც ვხედავთ, ზომაში მნიშვნელოვანი განსხვავებაა. ცოტა განსხვავება არის წონაშიც: პირველი 110,64 გრ. იწონის, სოლო მეორე—111,65 გრამს.

85. ოქროს წვეილი სამაჯური (კატალ. № 115; ტაბ. LXVI, 12). აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში მიუღებელი სარეცლის ფესის ძირას, ერთიმეორეზე გადადებული.

სამაჯურები ოვალური მოყვანილობისაა, მასიური; განივკვეთი მრგვალი აქვთ. ისინი ძალიან ჰგავს პირველ სამარხში აღმოჩენილ, ასპარეჯ ერისთავის სამაჯურებს (ივ. ალწ. № 6). უეღპირი სახეებით გლეჯი აქვთ და თვლებით შეუმკობელი. ეს სამაჯურებიც ორნაწილედია. მცირე ნაწილი წარმოადგენს 5,0 სმ სიგრძე სახსნელ რკალს, რომლის გაბრტყელებული და გასწვრივი ბოლოები შედის ძირითადი რკალის ორად გაზობილ ბოლოებში და დამკრებულა თაგურთულა, ორად კვეცილი სამსკვლეებით. ერთი სახსარი ურდ ჩაკეტილია, სოლო მეორე—მოძრავია. ამ მხრივ ეს სამაჯურები ძალიან ჰგავს შემოაღწერილი.

სამაჯურთა უდიდესი დიამეტრია 4,6—6,0 სმ, უმცირესი—4,5—5,0 სმ, უდიდესი სიმაღლე—0,5 სმ. ორივე სამაჯური 124,8 გრამს იწონის.

86. ოქროს წვეილი სამაჯური (კატალ. № 112; ტაბ. LXVI, 33). აღმოჩნდა სამარხის დასავლეთ ნაწილში: ერთი ჩრდილო კედლის ძირას, სოლო მეორე ჰეირულ კელსაიდს სამხრეთით, მას და სარეცლის ფესებს შორის (ტაბ. LXV; სურ. 34).

სამაჯურებს ვუწოდებთ იმის გამო, რომ შემოაღწერილი სამაჯურებთან შედარებით ცაცვილებით მეტი დიამეტრი აქვთ. გარდა ამისა, მათი მდებარეობა (სამაჯურთა უემოთ) გვაფიქრებინებს, რომ ისინი მკვლავებს უნდა უოფიციო წამოცმული. სამაჯურიდან განსხვავებით, სამაჯურები ფუეეა. განივკვეთი ზოგადად მრგვალი, მაგრამ ორწიბოიანი და შიგნით დაბრტყელებული აქვთ, უეღპირი—სახეებით გლეჯი. გავსებულია საკმაოდ სქელი ფირფიტისაგან. რკალის თავები ერთიმეორეზე შეადრებულია იქ, სდაც სიმსო ეველასუ ნაკლებია (0,7 სმ). ამ ადგილს აქეო-იქით სამაჯური თანაზომიერად მსხვილდება. უმსხვილეს ადგილას ამოჭრილია ოვალური ბუფე, რომელშიც ჩანს მულია ამობურცული თვალი მორუსო, წინწკლებიანი ჰასტისა, უსახო.

ერთი სამაჯურის დიამეტრი 8,5—9,2 სმ უდრის, რკალის უდიდესი სიმაღლე—1,2 სმ; თვალის ზომა 1,0×1,4 სმ; მეორე სამაჯური მსოლო დიამეტრი განსხვავდება: 8,7—9,5 სმ. პირველი 62, 26 გრ. იწონის, მეორე—63,03 გრ.

სამაჯურები ამის მეტი არც ერთ სამარხში არ შეგვსკვარია.

87. ოქროს წვეილი სამაჯური (კატალ. № 113; ტაბ. LXVI, 43). აღმოჩნდა სამარხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში. ერთიმეორის გვერდით იღო, ვერცხლის სახსნილესა და ვერცხლის ერთ-ერთ წვილ ფეს შორის, ჩრდილო კედლიდან 20-ოდ სმ მანძილზე (ტაბ. LXV; სურ. 34). ოქროს სამაჯურიდან მსოლოდ ესენი იუო სამარხის აღმოსავლეთ ნაწილში (საითაც მიცვალებულს ფეხები უნდა ჰქონოდა) და ერთი მათგანი უეღაც კი ეღო წვივის მკვლს. ამიტომ, და აგრეთვე სიდიდის გამო, ვუწოდებთ მათ სამაჯურებს. ამ სანაში სამაჯურები ჩვენში ცნობილი არ არის.

სამაჯურები ელიფსური მოყვანილობისაა, მისქე ფირფიტისაგან საკეთი, ფუეეე განივკვეთი ქვესწახსნაკოვანი აქვთ. შეგება ორი ტოლი, ერთიმეორესთან შესახსრული რკალისაგან. სახსრები წარმოადგენს ექვსწახსნაკოვან სარქველებს, რომლებიც რკალთა თავებზე წამოცმული და რომლებზედაც დარჩილულია წვეილ-წვეილი და ცალ-ცალკე ეუნწები. ერთი მხარის ცალი ეუნწი მკვლის მეორე მხარის წვეილ ეუნწს შორის და ამრიგად დაწეობილ სმ ეუნწში გაიურება ორად გაზობილი, თაგურთულა სამსკვალე, რომლის ქვედა ბოლო ჩადის ქვედა ეუნწს დაბლა მირჩილულ, ნახურეტიან ბურთულაში. ერთი სახსარი ურუდაა ჩაკეტილი, მეორე კი ისხნება და იკეტება, ისე რომ სამაჯურს გადასნა თავისუფლად შეიძლება.

ამ სამარხში აღმოჩენილ ორ წვეილ სამაჯურს და სამაჯურებს სახსრები სახესებით ერთგვარი აქვთ. უეღპირებით ასეთივე სახსნელ-საკეტი მოწყობილობა აქვთ ასპარეჯის სამაჯურებს (კატალ. № 5—6). უფრო მეტიც: მეექვსე სამარხის უედსაიდის რკალების დამაკვირებელი სახსარიც სწორედ ასეა მოწყობილი. სხვადასხვა სამარხებში აღმოჩენილ სხვადასხვა ტიპის სამაჯურებში ამ ტექნიკური ხერხის დაყინებით გამოჩენება გვაფიქრებინებს, რომ ისინი ერთისადა იმავე ოქრომჭედლის ნახელავი თუ არა, ერთსა და იმავე სახელისნობი დამადაბელი მინცაა. ქვემოთ ჩვენ არა ერთგზის გვექნება შემოსევა, ეს დაკვირება ოქროს სხვა რთულ სამაჯურთა აგებულებაზედაც გავსრცვლოთ.

ერთი სამაჯურის დიამეტრი 9,5—10,5 სმ უდრის, რკალის სიმაღლე—1,7 სმ, სოლო წონა—85,0 გრამს; მეორის დიამეტრი—8,8—10,2 სმ, რკალის სიმაღლე—1,4 სმ და წონა—85,6 გრამს.

88. ოქროს ბეჭედი (კატალ. № 119; ტაბ. LXVI, 5). აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში, ერთიმეორეზე მდებარე სამაჯურთა (კატალ. № 115) ახლოს, ერთ მათგანზე მიღებული.

ბეჭედი ოვალური მოყვანილობისაა, ფუეეე, სრულიად გლეჯი. სათვალბუფე ნაწილი მღიერ გავრთიობებულ-გამსხვილებული აქვს, აქეო-იქით კი თანდათან წვირდება. თვალბუფე პირდაპირ, ნაწირმუეზალბუფე ამოჭრილია, მოყვანილობით ოვალური. ეველა ან შიშით ბეჭედი მოგვგონებს ასპარეჯის საბეჭდეს და განსხვავება მეორე და მესამე სამარხთა ბეჭდებისაგან. ერისთავთა სამარხებში საერთოდ კარბობს სწორედ ასეთი, ფუეეე, ამოჭრილთვალბუდიანი ბეჭდები.

ბუდეში ზის შინდისფერი ალმანდინის თვალი, დაბზარული და ერთ ადგილას შიგნიდან ატყვილიც.

თვალზე ამოკვეთილია გემმა: ტანტზე მადომარე, პირდაპირ მოშირალი, ცხვირბაჟალი, უღვაშგრძელი და წვერსუტუბა მამაკაცი, რომელსაც გაურკვეველი მოყვანილობის თავსაბურავი ასურავს თუ გვირგვინი ადგია. მარჯვენა მუხლი წინა აქვს წამოწყული და წვივები თითქოს გადაუჯარე-ლინება. მარცხენა ხელი მუსზე უღვეს, სოლო მარჯვენა აწეული აქვს და რაღაც პოგროსო სავანი (კვერთხი? სამითი?) უტირავს. გრძელი წამოსასხამი, მხრებიდან შოკოლეტული, მესლებიან აქვს შემოკეცილი (სურ. 35). გამოსახულების დეტალების დანაწევლებით გარკვევასა და გემმის მსატერულობის ჯეროვან შეფასებას სეღს უძღის თვალის დაზიანებულობა.

ბუქლის დიამეტრი 2,3—3,2 სმ უდრის, უდიდესი სიშსო—1,4 სმ, თვალის დიამეტრი—1,1—1,3 სმ. ბუქელი 13,3 გრ. იწონის.

ბმ. ოქროს ბუქელი (კატალ. № 120; ტაბ. LXVI, 1). აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილში, მუა ადგილას, მამაკაცისბიუსტიან ვერცხლის ჰინაქსა და სარეცლის ფესია შორის, სხვა ბუქლებთან ერთად. მოყვანილობით ზედმიწევნით ჰგავს შემოაღწერილ ბუქელს, ოღონდ უფრო ჰატარა. ენეც ეუყუა და თვალბუდეც იმგვარივე აქვს. შიგ სის ნახევრად კატიკირვალე, მოთფორმ-სოღეიანი მწუნე ქვის — ნუფრი-ქის ბრტყელი თვალი. თვალზე ამოკვეთილია გამოსახულება: მარჯვენა ჰროფილი თავმოტკლელი მამაკაცისა, რომელსაც კუფის ქვეით-ლა მერწინა თმა და სამაგიეროდ სუვაჟად გრძელი, სუტუბა წვერი და სედ გამომჟებული სბირი, გრესილი უღვაში აქვს (სურ. 36). გემმა მემენიერი ნახე-ლაბია და ტენეიკითაც და სტილისტურადაც ასპარუგის გემმის მოგვარუნებს. მამაკაცის სახე მლი-ერი ჩანს და მკაფიოდ არის ამოკვეთილი. საუფრეგელა, რომ აქვს იბერიის მშართეგელა წრის რომელიღაც წარმომადგენლის ჰორტრეტი გუქეს. თვალის მოზირდაპირე მხარეს ბუქლის რეა-ლი მცირედ შეკლულია.

ბუქლის დიამეტრი 2,2—2,8 სმ უდრის, უდიდესი სიშსო—1,2 სმ, თვალის დიამეტრი—0,9—1,7 სმ. ბუქელი 7,64 გრ. იწონის.

90. ოქროს ბუქელი (კატალ. № 121; ტაბ. LXVI, 6). იქვე აღმოჩნდა, სადაც წინა ორი ბუქელი და მოყვანილობით საესებთ იმგვარივეა, ოღონდ უფრო ჰატარა. სამაგიეროდ ნაკლებ ფუყუა და გეგბ სულაც მასიური იუას. თვალბუდეც მირი არა აქვს, ისეა ამოტორილი. შიგ სის თვა-ლური, ორივე მხრივ ამბურცული, პრილა თვალი—რპის-

ფერი, კავისფერბარღვებიანი ოპალი. თვალი რაქმენსაქე ადგილას დამსკარია.

ბუქლის დიამეტრი 2,0—2,6 სმ უდრის, უდიდესი სიშსო—1,1 სმ, თვალის დიამეტრი—1,0—1,5 სმ. ბუქელი 10,24 გრ. იწონის.

სურ. 35

ბუქელი № 91. ოქროს ბუქელი (კატალ. № 122; ტაბ. LXVI, 7). აღმოჩნდა ბიუსტიანი ჰინაქის დასავლეთით, ახლოს.

შემოაღწერილი ბუქლებითი თვალური მოყვანილობისაა. ფუყუა, წვერილი, ისეხლი, მკვრამ თვალბუდესთან მინც გა-მსხვილებული. თვალბუდე წარმოადგენს ვიწრო, სწორკუთხოვან, ნაბირმეუხალე-ბელ ამონაქურს. შიგ სის წითელი სარ-დიონის ისეხლი ფირფიტა, რომელსედაც ჰოსტიკურად ამოტორილა წარწერა:

ΖΕΥΑΧΗΣ. წარწერას ფირფიტის შიგელი სივრცე უკავია.

ბუქლის დიამეტრი 2,0—2,3 სმ უდრის, უდიდესი სიშსო—0,6 სმ; სარდიონის ფირფიტის სომა—0,4×0,9 სმ. ბუქელი 2,2 გრამს იწონის.

წარწერიანი ფირფიტა თავისუფლად ირეყუა ბუქლის თვალბუდეში, სოლო თავის დროზე იგი მტკიცედ იქნებოდა ჩამკადრი.

ის ნივთიერება, რომლითაც თავდაპირველად ეოფილა ფირფიტა ბუდეში ჩამაგრებული, დაფხვნილი და ამოცევილი იყო.

როგორც უკვე აღინიშნა, ამ ბუქლის ფირფიტაზე კიდევ ერთსეღ გხვდათ ზეგას ერისთავის სახელს, კვლავ ბერძნულად, ოღონდ, უწინდელ წარწერებთან შედარებით, სხვაგვარად დაწერის: ბილინგეამი სწერია ΖΗΟΥΑΧΟΙ (ნათვარობითი ბრუნვა); ასპარუგის სარტელის ბალთის გემმაზე, ისევე როგორც ამ ბუქელზე, ოღონდ ნეგატურად — ΖΕΥΑΧΗΣ; მეორე სამარხის ბუქლის ჰორტრეტულ გემმაზე—შემოკლებით, ΖΙΧ.

ამ ბუქლის წარწერა უფლებას გვაძლევს შევეყუე სამარხში დაკრძალული მანდილოსანი ზეგასის მლიერ მახლობელ ადამიანად მივიჩნიოთ. მდიდრული და მრავალფეროვანი ნივთები და მათ შორის დაღვება, როგორც დიდკაცური წრისადმი კუთვნილების გარკვეული ნიშანი, ამ მოსაზრებას ამაგრებს.

დასასრულ, სასი უნდა გუესგას იმ გარემოებასაც, რომ ეს არის ჯერჯერობით ერთადერთი შემთხვევა საქართველოში ისეთი ბუქლის აღმოჩენისა, რომელსაც თვალზე მხოლოდ წარწერა აქვს ამოკვეთილი, უგემმოდა.

92. ოქროს ბუქელი (კატალ. № 125; ტაბ. LXVI, 2). აღმოჩნდა შემოაღწერილი ბუქლის მახლობლად. ჰატარა, მასიური. მოყვანილობა მომრგვალო აქვს, განივკვეთი—მომრგვალო-ბრტყელი. სათვალბუდე ნაწილი განი-

სურ. 36

ერი და სქელი აქეს, ხოლო მოპირდაპირე მხარე — სავარაუდოდ —
წერილი და თხელი. მხრებიც არაიანაზრად აქეს აწე-
ული, ერთი უფრო დამრეცია. თვალბუდეები მკვიდრად ზის
ამეთვისისთვის ავალი, ძლიერ ამობურცული.

ბუკდის დიამეტრი 1,6—1,8 სმ უდრის, უდიდესი სიგა-
ნე—0,9 სმ, უდიდესი სისქე—2,5 მმ, წონა—17,5 გრამში.

93. ოქროს ბეჭედი (კატალ. № 127; ტაბ. LXVI, 1).
იქვე აღმოჩნდა. ძალიან პატარა. წარმოადგენს წვრილს,
თითქმის წესიერ-წრიულ რგოლს, რომელიც ნაპირმუხაღ-
ლებულ, ოვალურ თვალბუდესთან ოჯნავ გაფართოებული
და მსებრწეულია. სრულიად სვდა. ასევე სვდა ბუდეები კოს-
ტად ჩასმული ალისფერი ალმანდინის ბრტყელი ავალი.
ბუკდის დიამეტრი 1,3—1,4 სმ უდრის, სისქე—0,1 სმ,
თვალის ზომა—0,5×0,7 სმ. ბუკედი 1,33 გრამში იწონის.

94. ოქროს ბეჭედი (კატალ. № 123; ტაბ. LXVI, 3).
იქვე აღმოჩნდა. წვრილია, მაგრამ სავსად მსიხვერი.
გულისებრი მოკვანილობისა. რკალს ნაპირები ტალ-
ღოვანი აქეს. სათვალბუდე ნაწილი სავსად მსქელებული
და გვანბურებულია. შიგ ამოკრილია მტკნავლებად სწორ-
კუთხედიანი თვალბუდე, რომელიც ზის სავსად მალა ამო-
წვდილი, შეიღწახნაკვანია ალმანდ. თვალბუდე უპირა,
ისე რომ თვალი ბუკდის შიდა მხრიდანაც ჩანს.

ბუკდის დიამეტრი 1,8—2,0 სმ უდრის, რკალის სიგა-
ნე—0,4 სმ, სიხისი—0,25 მმ. ბუკედი 3,45 გრამში იწონის.

უნდა აღინიშნოს, რომ ჯერჯერობით ეს პირველი ალმა-
ნის თვალა მცხეთაში და საერთოდ საქართველოში ამო-
ნათსარ სამკურალთა შორის. ამითა განსაკუთრებით საუე-
რადღებო ეს, ერთი შესვებით უმნიშვნელო ბუკედი, რომ-
ელსაც სხვაფერი შროლოდ რკალის ნაპირთა ტალღებრი-
ობა თუ გამოარჩევს დანარჩენთა უმრავლესობისგან.

95. ოქროს ბეჭედი (კატალ. № 121; ტაბ. LXVI, 8).
ესეც იქ აღმოჩნდა. ოვალური. რკალი ირგვლივ
წვრილად შემოწახნაკვებული აქეს, მკიდრად მიჯრილი რომ-
ბებისა და სამკურალების სახით. ნაპირმუხაღებულ თვალ-
ბუდეებს რომბის მოკვანილობა აქეს. შიგ ზის ალმანდინის თვა-
ლი, რომელსაც შუახე გასწვრივ წიბო გადაუწყება.

ბუკედი რკალის წახნაკვანებით და წიბოიანი თვალთი
იქცევის უურადღებას.

ბუკდის დიამეტრი 1,6—1,8 სმ უდრის, რკალის უდი-
დესი სიგანე—0,5 სმ, თვალის ზომა—0,7×1,1 სმ. ბუკედი
3,33 გრამში იწონის.

96. ოქროს ბეჭედი (კატალ. № 126; ტაბ. LXVI, 5).
იქვე აღმოჩნდა. ტალღისებრი ნაპირებით ძალიან
ჭკავს ალმანდინის თვალს (იხ. აღწ. № 94), ოღონდ
უფრო პატარაა. ოვალურად ამოტვივლ თვალბუდეში უზის
სუფთად განიკურალი ალმანდინის თვალი, რომელსაც წვერ-
კვეთილი (უფრო სწორად, თითქმის ძირში გადატვივლი)
კონუსის მოკვანილობა აქეს.

ბუკდის დიამეტრი 1,4—1,6 სმ უდრის, უდიდესი სი-
განე (თვალბუდესთან)—0,6 სმ, თვალის ზომა—0,5×0,7 სმ.
ბუკედი 3,51 გრამში იწონის.

97. ოქროს წევილი საუერე (კატალ. № 117; ტაბ.
VI, 1; LXVI, 25). აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-დასავ-

ლეთ კუთხეში, სახსრეთი კედლის ძირას, დიადემას ახლოს,
დასავლეთი კედლიდან 2-მეტრე სი მანძილზე (სურ. 31).

საუერეები ოსსნაწილეა. ზემოდან პირველ ნაწილს
წარმოადგენს ოქროს მკაუკული, ორავ გულუნული და მი-
რითადი ნაწილს სურგულ სწორი კუთხით მაპატრებული¹;
მეორე ნაწილს — ოვალური და ფართონაპირებანი ბუდე,
რომელსაც ზის ამობურცული ალმანდინი (ეს ბუდე უსუსტი
ახლად ამავე სამარხის ალისფერი დიადემას შემადგენელი
ბუდეებისა); მესამე ნაწილს — გულისებრი მოკვანილობის,
წვერით ქვემოთენ სამოკიდებელი ბუდე, რომელიც ზის
ფირუხი, სავსად გახუხუხებულ-აქრებებული (სამი წიბოიანი
ბურცობი აქეს და თითქმის რაღაც ფრინველის თვალისა და
სისკარტის კი მოკვანობის); მეოთხე ნაწილს — ტალღისებრი
რგოლის წვერზე კერძო სამოკიდებელი ორავ მკაუკული, რომ-
ლის ზედა სამკაურობანი ნაწილის მხრებზე მსიხვერი-
ლია წვრილი მკაუკული, ხოლო ქვედა ბოლოზე მისინდელ-
ლი ოქროს ბურთულისაგან შემდგარი კუსწეული—1 მსიხ-
ვილი და ეოველ მსიხვერე ოსსნაწილი წვრილი მარცვლი.

ერთ-ერთი საუერის სისიხვერე მკაუკული, რომე-
ლიც თავის დროზე ავადმკაცს სურგულე ყოფიდა მირ-
ნიღული, მკვლავვე მსიხვერე (ზედა მკაუკულია მისი გა-
ბრტყელებული ბოლო ნაწილი) და ოქრომკვლავს მკაუკუ-
ბი: მკაუკულის ბოლო ორავ გუბა, გაურტყელებია და
ოვალური თვალბუდის ტანს ირგვლივ მკიდრად შემოკრავს;
გამობილი ადგილის ახლოს, სავსად მათუღზე ცალი ბო-
ლო მსიხვერეა წვრილი მკაუკული, რომლის მეორე
ბოლო თვალბუდის ნაპირში საპირად ამოკიდებლ ნახურეში
გუბანია და თითქმის დაუქლიბავს კიდეგაც. ამავე საუერის
ფირუხის თვალი დატყვილი და სანსიკეროდ ამოკვანილიც
არის. მეორე საუერე სავსებით მთელია და უნაკლო.

ეს ოთხი საუერეები კარგ მასალას გვაძლევს იმდრო-
ინდელი ოქრომკვლავური ტექნიკის შესწავლისათვის. მკა-
ვლითავე, ამკარად ჩანს, რომ ოვალური და გულისებრი
ბუდეები ცალ-ცალკე მზადდებოდა და სამსიხვერე-კუსწის,
ე. ი. მომრავი სახსრის, სამუღლებით უკავშირებოდა ერთი-
მეორეს.

ამასთანავე, ერთ-ერთი საუერე თვალბუდე კვისურ-
თებს ამ მკიდრის სამკაულის დაზიანებით გამოწვეული,
როელი ოქრომკვლავური მკაუკული-გადაკეთების შემსახვევას.
სამსიხვერის დავარცხის შემდეგ უნსწები გუბეშიბით, ცალ-
ცალკე ძირები აუმკრიათ და მათ მკიდრე ერთი ფირუხით-
საგან გამოტვივლი, საერთო ძირი გუბეშიბითა.

კარგად დაცული საუერის სიმაღლე 4,5 სმ უდრის, ოვა-
ლური ბუდის ზომა—1,5×1,1 სმ, გულისებრი ბუდის ზო-
მა—1,7×1,1 სმ. ორივე საუერე 11,16 გრამში იწონის.

აღწერილი საუერეთა მესამე ნაწილის მსგავსი სამხურცობა.
ოღონდ გრანატის, თვალბუდის სხედან იმ უკვანობის ერთ-ერთ
დეტალში, რომელიც აღმოსიხლია ტამანის ნახევარკუნძულ-
ზე, სტანბიდა სენნაის ერთ-ერთ ყორღანულ სამარხში, 1879
წელს [294, გვ. 7, № 6; ატლ. ტაბ. I, სურ. 6].

¹ LXVI ტაბულაზე ეს ნაწილები გარკვევით ჩანს, ხოლო VI ტა-
ბულაზე არა ჩანს, ვინაიდან საუერეები წინა მხრიდანაა დაბატული.

98. ოქროს წვეილი საეურე (კატალ. № 116; ტაბ. LXVI, 24). აღმონდა ჰეორულ ეელსაიდიან, მისი კოლოფის მასლობლად, ჩრდილო-აღმოსავლეთით (სურ. 34).

ესენიც ოთსნაწილეია, მაგრამ რამდენამდე სხვაგვარად აკებული. ურსაიდი ნაწილი წარმოადგენს მომსხო, ორგან გაღუნულ მათულს, რომლის ქვედა ბოლო ჩამაგრებულია მგორე ნაწილში. ეს უკანასკნელი წარმოადგენს ნახევარმოგვარის მრეკანდობის თავფართო ბუდეს, რომელშიც ზის აღმანდინის წიბოიანი თვალი. ამ ბუდეს ქვემოდან აბია ორი ეუნწი, რომელთა შორისაც შედის მესამე ნაწილის ცალი ეუნწი და ამრიგად მიჯარულ სამ ეუნწში კი გაურლია სამსჯვლი. მესამე ნაწილიც თავფართო ბუდეს წარმოადგენს, ოღონდ გულისებრი — უფრო კი ნუბისებრი — მოგვანდობისას. მასშიც აღმანდინის თვალი ზის, ბრტყელი და გლუვი. მგორეც ნაწილი შედგება ტულისებრი ბუდის წვერს აქეთიქით, ეუნწებზე ჩამოიდებული ორი გრძელი მათული-საგან, რომელთაც ბოლოებზე მრკველ ბურთულთა კუნწულები ჰკიდიათ და, გარდა ამისა, თითქმის მთელ სიგრძეზე შემოკლანდელი აქეთ ოქროსივე წვრილი მათულები. მესამელთა, ამაჰად ცარიელ ადგილას ამ მათულებს თავის დროზე რაიმე სხვა მასლის მძივებიც კვიათ.

თითოეული საურის სიმაღლე 6,5 სმ უდრის; ნახევარ-მთავრისებრი ბუდის ზომა— $2,0 \times 0,9$ სმ, ხოლო მისი თვალი-სა— $1,5 \times 0,5$ სმ; ტულისებრი ბუდის ზომა— $2,0 \times 1,5 \times 0,3$ სმ; კუნწულებიან საკიდათ სიმაღლე— $2,1$ სმ. ორივე საურე 14,5 სმ გრამს იწონის.

99. ოქროს წვეილი საეურე (კატალ. № 116; ტაბ. VI, 2; LXVI, 26). აღმონდა ჰეირული ეელსაიდის რკალებს შორის (სურ. 31).

ესენი კვეე სამსამი ნაწილისაგან შედგება. ჩამოსაკიდი ნაწილი აქც ორგან გაღუნულ მათულს წარმოადგენს. იგი შედარებით დიდი და მოძრავი სახსრის საშუალებით ემბის შუა ნაწილს. ეს უკანასკნელი წარმოადგენს ოვალურ ბუდეს, რომელშიც ზის კვერცხისებრი, უსწორმასწოროდ ამობურცული შწანე თვალი (ბერილი?). მესამე ნაწილი წარმოადგენს გრძელ ($2,4$ სმ) მათულსა და მასზე ჩამოიდებულ, ბურთულაგან-მარცვლოგან კუნწულს (4 ბურთულა და თითოზე ოთხ-ოთხი მარცვლი). ეს მათული ისეთივე სახსრის შემოებით ემბის შუა ნაწილს, როგორითაც ურსაიდი მათული. მისი ზედა ბოლო, ეუნწად გამონასკვის შემდეგ, 12-ჯერ ესვევა ირგვლივ მრეკვ ღეროს.

თითოეული საურის საერთო სიმაღლე 6,0 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე— $1,8$ სმ; ურსაიდის სიმაღლე— $1,5$ სმ, შუა ნაწილის სიმაღლე— $1,9$ სმ, თვალბუდის ზომა— $1,8 \times 1,6$ სმ, თვალი-სა— $1,2 \times 0,9$ სმ, ღერაკების სიგრძე— $1,4$ სმ, ეუნწებიც გაურლი სამსჯვლათა სიგრძე— $1,4$ სმ. ორივე საურე 14,72 გრამს იწონის.

ერთ-ერთ საურეს აკლია მგორე და მესამე ნაწილის შემერთებულ სახსარში გასაურელი ღერაკი.

საფიქრებელია, რომ ამაჰად მიჰველ ღერაკებზე ჰასტა ან სხვა რამ, აგრეთვე ნაკლებ გამძლე მასლის მძივები იქნებოდა ატმული, მაგრამ დაძლიდა და ჩვენამდე ვერ მოუღწევია.

მიუხედავად სხვადასხვაობისა, ზემოაღწერილი სამივე წვეილი საურე არსებითად ერთი სქემითაა ატებული, ხოლო მათი ზოგი დეტალი თითქმის ზედმიწევნით შეორდება.

ზემოაღწერილ (№№ 97—99) ოქროს საურეებს მღიერ ემსგავსება აქინკუემი (მველ ბუდაჰემტი) 1936 წ. აღმოჩენილი 3 ორკალთასსურავიანი სარკოფაგიდან ერთ-ერთში მოპოებული ოქროს საურეები, რომელთა ურსაიდი ღეროები იმგორებს არამზისსევერ საურეთა ჰირველ, ორგან გაღუნული მათულით წარმოადგენილ, ურსაიდი ნაწილს [423, სურ. 3]. მაგრამ რამდენადც უნგრული საურეების თარიღი, აქინკუემის ბანაის არსებობის მიხედვით, ახ. წ. IV ს. მგორე ნახევარზე, სახელდობრ, 375 წ. ახლო ხანაზე მოდის [იქვე, გვ. 323], ჩვენი საურეების ქრონოლოგიური უპირატესობა ამკარა სება.

100. ოქროს მედალიონი (კატალ. № 128; ტაბ. VI, 4; LXVI, 26). აღმონდა ერთ-ერთი მოთვალული სამაჰურის (კატალ. № 114) მღიერთ. წარმოადგენს წესიერ მრკველსა და ბრტყელ ბუდეს, რომელსაც ზედაპირი ოქროს თხელი ფირფიტებითა აქვს დატისრული, ზედმიწევნით სიმეტრიული ოთხეურო ფოთლის მსგავსად. თითო „უურში“ თითო წითელი გრანატის თხელი ფირფიტა ჩასმულია, ხოლო ეურთა შორისი არე შეკვრულია დი-ფირუზისფერი ნივთიერების თხელი და გლუვი ფირფიტებით. ერთი მესედვით აქ თითქოს ტისროვანი მინანქარიც კი მოქრვენება კაცს, მაგრამ მინანქარი არ არის.

მედალიონის ბუდეს ზურგზე მიჩილული აქვს ოთხი ჰაწია ეუნწი. მის ნაპირზე მსოლოდ ერთი მოსრდილი ეუნწია. უკანა ეუნწები ალბათ დასაკრავად თუ დასაკრებლად იყო განკუთვნილი, ხოლო მესუთე ეუნწსე რამე (მაგ., ქვემოთ აღწერილი „ტახი“) იქნებოდა ჩამოკიდებული.

ორი მოპირდაპირე უერიდან წითელი ქვები ამოცვენილია.

მედალიონის დიამეტრი 1,6 სმ უდრის, სისქე— $0,25$ სმ, წონა— $3,58$ გრამს.

101. ოქროს საკიდი — „ტახი“ (კატალ. № 129; ტაბ. VI, 3; LXVI, 36). განცალკევებით ეგდო, სამარხის ჩრდილო კედელთან, ერთ-ერთი საშუაურის შორიასლოს. წარმოადგენს ცსოველის ჰაწია ქანდაკებას, რომელიც, ჩანს, ჩამოიდებული ყოფილა ხოლმე. ავგაროხი უნდა იყოს, ეგებ რომელიმე სხვა სამაჰურთან (მაგ., თუნდაც ზემოაღწერილ მედალიონთან) დაკავშირებული. კოსტა ნახველია.

ტახი გამოსასულია უკანა ფეხებზე ჩამჯდარი და წინა ფეხებით სანახევროდ წამოტოტილი, თითქოს იწვა და ზეზე ადგომას აპირებსო. კისერი და ტანი ჩასუქებული აქვს, დინკი—გრძელი, კედი—მორკალელი და მარცხენა კავასე გადაკრული, უურები—შედარებით მოკლე. ტანის ზედაპირი მთლად დასერილია „თევზისფერი“ ხსნებით, რაც ალბათ ჯავარს გამოსატავს. თვალბუდ ტანს ფერადი ჰასტის მარცვლები ჰქონია ჩასმული, მაგრამ ამაჰად მათგან უფერული, თითქოს მოლურჯო, მცირე ნაშთი-ლა დარჩენილა. დინკში გარდობადობა განჩილია სპილენძის მცირე ღერაკი (რკოლის ნაშთი?).

ტახის ფიგურა ფეხებით დარჩილულია ოქროს თხელ, სწორკუთხეა, ნაპირებზემადლებულ ფირფიტაზე, რომელსაც ოთხი პაწია მრგვალი ფირფიტა ჰკიდია ეუნწების მეშვეობით: სამი წინა მხარეზე და ერთიც უკან. ერთი ასეთივე, უფრო ჰატარა ფირფიტა ეუნწივე ჰკიდია ტახს დრუნჩზე. საფიქრებელია, რომ ეს ფირფიტები საწარუნო იყო. ასეთი ფირფიტა მხოლოდ უკან ეუნწზე აღარა ჩანს. ფიგურის უდიდესი სიგრძე 2,0 სმ უდრის, უდიდესი სიმაღლე—1,2 სმ, უდიდესი სიგანე (ძირის ფირფიტისა)—1,0 სმ; წონა—2,88 გრ.

ამ მინიატურულ ქანდაკებას არქეოლოგიურ ლიტერატურაში მოეპოვება თითო-ორიოლა ანალოგი.

1852 წ. დნებრის ქვემო წელში გათხრილ უორდან „ლუგოვანია მოვილაში“ (I საუკ.) აღმოჩენილია ოქროს ფირფიტისგან გაკეთებული ქანდაკება გარეული ღორისა, რომელიც უფრო ტლანკი ნახელავია, თუმცა ზოგი დეტალით მღიერ ჰგავს ჩვენსას. ეტუობა, ისიც რთული სამკაულის ნაწილი იყოფა: ფეხები მასაც დაკრული აქვს ფირფიტაზე, რომელიც რაღაცას მიემარებოდა [279, გვ. 7; ტაბ. VI, სურ. 3]. 1892 წ. სემიპალატინსკის ოლქში, ერთ-ერთ უორდანში უპოვინათ ოქროს პაწია, ფუკე ქანდაკება ტახისა, რომელიც ზომით კი უფრო უსლოვდება ჩვენსას, მაგრამ ნაკლებ ჰგავს. ვიდრე ზემოთ მითითებული [280, გვ. 94, სურ. 56; 267, გვ. 331, № 220ხ].

სამარხებში ღორის გამოსახულებათა აღმოჩენის ფაქტს უკავშირებენ იმ გარემოებას, რომ ეს ცხოველი დიდ როლს თამაშობდა დემეტრას და დიონისეს კულტებში [244, გვ. 172]. უკავშირდება იგი აგრეთვე მითრის კულტს. ღორის გამოსახულების ამორტობეულობას გვინიშნებს ქერჩში 1904 წელს აღმოჩენილი თიხის ჭურჭელი—„პიქსიდა“, რომლის სარქველზე გამოქრწილია ვაგარაძლილი და კულაპრესილი ტახის რელიეფი [282, გვ. 76, სურ. 119]. ანალოგიური ვითარებაა ათენის აკროსის თრისისა, 1937 წ. აღმოჩენილი თიხის ჭურჭელი, რომელსაც ზემოდან „აზის“ ჩვენი ქანდაკების მსგავსად ფეხებდაბჯენილი ღორის ფიგურა [422, სურ. 17].

ჩვენი ოქროს ტახიც ამორტობეულ გამოსახულებას უნდა წარმოადგენდეს. ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს ფირფიტები, რომელთაც ალბათ „ავი სულები უნდა დაეფრთხოთ“.

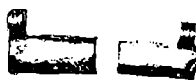
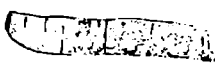
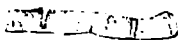
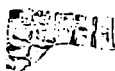
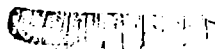
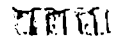
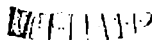
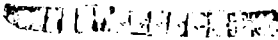
102. ოქროს საავეტარო ხე (კატალ. № 131; ტაბ. LXVI, 31; სურ. 43, 13). მედალიონთან (ხე. აღწ. № 100) ერთად იდო, მოთავალულ სამაჟურს (ხე. აღწ. № 84) შიგნით.

ცილინდრული მოყვანილობის, ოდნავ ოვალური განივკვეთის, თხელფირფიტოვანი, შიგნიდან დრუ საგანია. შედგება ორი ცალბოლოდასრულებული ღულისაგან, რომელთაგან ერთი, გაცილებით უფრო გრძელი და ოდნავ უფრო ვიწრო, მჭიდროდ შედის ამორტობეში. გვერდებზე, სახურავებს

ასღოს, თითოეულ მათგანს დარჩილული აქვს თითო მრგვალი, ირგვლივდარული, ფირფიტოვანი ეუნწი. ეტუობა, ამ ეუნწების მეშვეობით—და, მამასადაც, განდაგან—ჰქონია ეს საგანი ჰატროს; ჩამოკიდებული.

წამოცმულ ღულას ერთგან ნაპირზე აქვს ოთხკუთხედი ამონაჰერი, რომელიც მჭიდროდა ჩამადარი მეორე ღულის ეუნწის ძირი.

იმთავითვე შემწუნულ იქნა, რომ ამ ნივთში რაღაც წკარუნობა. გამოირკვა, რომ შიგ იყო ოქროს რვა ვიწრო, სხვადასხვა სიგრძე-სიგანის (უმცირესი—1,7 სმ,

სურ. 37

უდიდესი—5,1 სმ) სიფრიფანა ლენტი, დაკეცილი და შეკუმშული. რომელსაც ეს ლენტები გაიმალა, ადამონდა რომ თითოეულზე „არმზული“ წარწერის თითო პწკარია ამოკარწული. წარწერა ამოკეთისავია. გ. წკრეთ ღღის წინასწარი ვარუდით, იგი რაღაც მაგიურ ტექსტს, შულოცვას უნდა წარმოადგენდეს¹.

საავგაროზე კოლოფის სიგრძე 2,0 სმ უდრის, გარეთა ცილინდრის დიამეტრი—0,8 სმ. შიგნითა ცილინდრის დიამეტრი—0,7 სმ, უუნწების დიამეტრი—0,7 სმ, სოლო სიმაღლე—0,3 სმ; წონა—6,5 გრამს (სურ. 37).

103. ოქროს საავეტარო ხე (კატალ. № 132; ტაბ. LXVI, 32; სურ. 43, 14). აღმოჩნდა იმ მოთავალულ სამაჟურს შიგნით (ხე. აღწ. № 84), რომელიც მამაკაცისბიუსტინა ვერცხლის ჰინაკის გვერდით ეგლო. ავეტულეებით მალიან ჰგავს ზემოთ აღწერილს, ოლონდ უფრო ჰატარა. ისეთივე ეუნწები აქვს და დიდი ცილინდრის ეუნწიც ისევე შედის ჰატარა ცილინდრის ამონაჰერში. შიგნით მემორჩენილია რაღაც მოწითალო ნივთიერების ცოტოდენი ნამცვეები და შტეკერი. ორივე ცილინდრი რაღმდამდე დეფორმირებული ჩანს.

საერთო სიგრძე 1,5 სმ უდრის, გარეთა ცილინდრის დიამეტრი—0,6 სმ, შიგნითა ცილინდრის—0,5 სმ, ეუნწთა დიამეტრი—0,4 სმ. წონა 2,2 გრამს უდრის.

104. ოქროს საავეტარო ხე (კატალ. № 133; ტაბ. LXVI, 30; სურ. 43, 12). ზემოდწერილის მასლობლად აღმოჩნდა. შედგება იმეკარივე, ოლონდ უფრო დაბალი და ორად გაჭრილი ცილინდრისაგან. ეს ორივე ნახევარი წამოცმულია (მაგრამ მთლად ვერა ფარავს) რაღაც მოღუნულ დეროვან საგანზე (ტუავის სუველსე?), რომელიც ტამოფიკულია. ოქროს ცილინდრები ნაწილობრივ შებრტელებულია.

¹ მსავსი დანიშნულების, ოლონდ ვერცხლის ფირფიტის აღმოჩენის შემთხვევა დასატრეზებული აქვს უზრეულ ავტორს იანოშ სილაღის. მისი ცნობით, 1945—1948 წწ. ბუდაპეშტში აღმოჩენილია ვერცხლის ფირფიტა, რომელიც, ბუღეში მაცვეილი, ყველზე უტარებიათ. ფირფიტაზე ამოკარწული გრძნული ნიშნები და ბერძნული ასოები, ავტორის მოწმობით, გასაგებ, გამბულ ტექსტს ვერ კნანა [423, გვ. 325].

სიგრძე 1,6 სმ უდრის, დიამეტრი—1,1 სმ, წონა—1,41 გრ.

ერთ-ერთ შემოაღწერილ ცილინდრში მავიური სასი-
ათის წარწერის აღმოჩენამ დაადასტურა ვარაუდი, რომ ეს თა-
ვისებური საგნები ავგაროზებად უნდა ჩაითვალოს. ასეთივე
ავგაროზები გვაქვს ბორში [154, ტაბ. II, სურ. 6] და აგრე-
ოვე ურუში 1912 წელს შემოსვენით აღმოჩენილ ნივთებს
შორის [30, სურ. 4; 13, გვ. 102].

ჩვენი მასალები საუბუკელს გვაძლევს ასეთივე დანიშ-
ნულების საგნებზე მივიჩნიოთ შვიი სღვის ჩრდილო სანა-
პიროსუ და მესობელ მსარეებში საქმაოდ სმირად აღმოჩე-
ნილი, მტ-ნალებად მსგავსი ნივთები, რომელნიც სხვადა-
სხვა ააწერილობითი სახელწოდებით იყო ცნობილი ლი-
ტერატურაში, ისე კი რომ მათი დანიშნულება გაურკვეველი
რჩებოდა.

ასეთი ნივთები აღმოჩენილია, მაგალითად, ანაბში
[266, გვ. 33, ტაბ. I, სურ. 6; გვ. 41, ტაბ. II, სურ. 12];
ქერსონსში [266, გვ. 31—32, სურ. 17]; ეუბანის ოლქის
სტანიცა იაროსლავსკაიაში [263, გვ. 57—59, სურ. 286; 267,
გვ. 214, № 1345]; სტანიცა ტილინსკაიაში [230, გვ. 103—
104, სურ. 167]; ქერსონ, გლინიშესუ [258, გვ. 50, სურ. 66;
269, გვ. 69, სურ. 36]; სარატოვის უოფ. გუბერნიამი [202,
სურ. 135—136; 267, №№ 1699, 1700]; ჩრდილო ოსეთის
რამდენსამე ადგილას [91, ტაბ. CXXIV, 4, ტაბ. CXXV, 7].

ეველა ამათი სწოვანება მ. წ. III საუკუნესა და ახ. წ.
III საუკუნეს შორის თავსდება. რამდენადმე უფრო ახალ-
განზრდა (ახ. წ. IV ს. მეორე ნახევარს ეკუთვნის) ძველი ბუ-
დაშუტის ერთ-ერთი საწოვანებში, ქალის ჩონჩხთან, 1938 წ.
აღმოჩენილი სამი ავგაროსი („ბუღლა“, „ბორიო სულთა მა-
ფორსობულა“), რომელთაგან ერთი, ცილინდრული მოყვანი-
ლობისა, ჩვენსას მღიერ ემსგავსება [123, სურ. 3].

მაგრამ ამგვარი საავგაროსეები, როგორც ჩანს, ისეთი
საგნების რიცხვს ეკუთვნის, რომელთა ტიპი და ფუნქცია
მრავალი საუკუნის მანძილზე სრულეს, მცირე ცვლილებით.
ამას დასტურებს პროფ. ე. ვეკელოვის კონსტანტინის მიერ 1896
წელს ეუბანის სტანიცა ბელორუსისკაიას მახლობლად, ახ.
წ. XIV—XV საუკუნეთა უორდანებში აღმოჩენილი, ვერცხ-
ლისა თუ ბრინჯაოს „ცილინდრ-ფუტლარები“, სამაგ მქვეზე
ჩამოკიდებული, ორნამენტანი. ერთ მათგანში უოვილა აბ-
რემუშის ნაქრში გასველები ლითონის ღერო [253, სურ. 68,
130, 202, 237, 244, 257; 267, №№ 969, 970, 973, 975].
ამგვარი საავგაროსე კოლოფები აგრეთვე ცნობილია რო-
გორც ქართულ, ისე მესობელი ქვეყნების ეთნოგრაფიულ
მასალებში.

105. ოქროს „საწურაკი“, პირსაფარეო მოწყობი-
ლობის ნაწილი (კატალ. № 130; ტაბ. LXVI, 29). აღ-
მოჩნდა სამარსის დასავლეთ ნაწილში, ჩრდილო კედელთან,
ოქროს ტანის მასლობლად. წარმოადგენს მრგვალ, საქმაოდ
ოსხელს, ნაპირმუქოვცილ ფირფიტას, რომელიც სმირ-
სმირად დაწერტილია. ძალიან მოგვაგონებს თანამედროვე
საფრქვევი კოლოფების (მაგ., პილიპლის ფსენილის კოლო-
ფის) სახურავს. დიამეტრი 2,3 სმ უდრის, ნაპირის სიმაღლე
—0,2 სმ, წონა—2,66 გრ.

106. ოქროს ფირფიტები (კატალ. № 134; ტაბ.
LXVI, 11). სამი ცალი, ბრტყელი, ოსელი, მორგადელი
და ირგვლივარული. შეიძლება ერთისა და იმავე გარსა-
კრავის ნაწილები იყოს. უსწორმასწოროდ დაქულებულია.
ზოგან გაბზარული და ცოტა მოტეხილიც. საერთო სიგრძე
20,0 სმ აღწევს, სიგანე—1,2 სმ, წონა—3,65 გრ.

107. აბზინჯის ფირფიტა, ოქროსი (კატალ. № 135;
ტაბ. LXVI, 37), 2 ცალი, ენფიტოვანი, ორნაწილადი. უგრ-
ძისი ნაწილი წარმოადგენს წვერმომრგვალებულ სამკუთხედს,
ხოლო უმოკლესი—დასლოებით იმოგნავე, ორად შეკვიცილსა
და ბოლოებით პირველ ნაწილზე სამსკვალთა მეშვეობით
დამკრებულ ფირფიტას.

სიგრძე 4,6 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე—1,0 სმ, სის-
ქე—0,3 სმ, საერთო წონა—5,5 გრ.

შეიძლება ეკუთვნოდეს შემოაღწერილ ოქროს დიადე-
მას და მისი შესარავი უოფილიყო. მოგვაგონებს ანაბ-
რუვის დიადემასთან დაკავშირებულ ვერცხლის აბზინჯებს
(იხ. შემოთ, სვ. ავ. 4 დ, გ) 1.

108. ოქროს 5 ზარაკისებრი საკიდი (კატალ.
№ 141; ტაბ. LXVI, 42; სურ. 13, 5). სრულიად იმგვარივეა, რო-
გორც პირველ სამარსში (სვ. ავ. № 5 ბ), ოღონდ უფრო
ორი ცალი სამარსიდან იქნა ამოღებული, სამი კი შემდეგ
გამოიცრა მტერიდან. ეველა საქმაოდ დეფორმირებულია.
სიმაღლე 1,5 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე—0,8 სმ, სა-
ერთო წონა—4,7 გრ.

109. ოქროს სამკაულის ნაწილი (კატალ.
№ 142; ტაბ. LXVI, 27; სურ. 43, 11). წარმოადგენს ოვალურს,
თაფართო ბუღეს, რომელშიც ზის დია ლენისფერი, ამობურ-
ცული თვალი. ბუღეს ოთხი ნასკრეტი აქვს: ორი ცრმოვი
ღერძის ბოლოებზე და ორიც ძირზე.

დიამეტრი 0,6—0,8 სმ უდრის, სიმაღლე—0,3 სმ.

110. ოქროს 9 საკიდი², ორნაწილადი (კატალ. №
143; ტაბ. LXVI, 41; სურ. 43, 7). ზედა ნაწილი წარმოადგენს
ვიწრო, ირგვლივარულ მილაკს, რომელსაც შუაზე პაწია
მრგვალი ეუნწი აბა. ამ ეუნწში გაურისთა უფრო დიდი
ქვემო ნაწილის, ცარიელი ბურთულის ეუნწი. ბურთულას
ქვემოდან აკრავს ოთხი წერილი მარცვლისკან შემდგარი
ეუნწობო.

სიმაღლე 0,9 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე—0,6 სმ, სა-
ერთო წონა—3,15 გრ.

111. ოქროს 13 საკიდი³, ორნაწილადი (კატალ. №
144; ტაბ. LXVI, 40; სურ. 43, 3). შედგება ოვალური მილა-
კისა და ზედა ეუნწების შემკვობით ჩამოკიდებული, ოსელი
მრგვალი ფირფიტისკან. მტკერიდან გამოიცრა.

სიმაღლე 1,0 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე—0,5 სმ, სა-
ერთო წონა—2,3 გრ.

112. ოქროს 12 მძივი (კატალ. № 145; სურ. 43,
2). ეველა ერთნაირია: ბრტყელი, მასივერი ჰარალე-

¹ LXVI ტაბულაზე პირობით აღდგენილი ვაქვს ამ აბზინჯების
კავშირი დიადემასთან.

² ტაბულაზე ექვსია გაღებულად.

³ ტაბულაზე ორმოცთაა გაღებულად.

1a

1b

2a

2b

ლოპიპელები, სიბრტყივ გარდვიარდომ დასერეტილი. მტვერიდან გამოიცრა.

თითოეულის ზომა 0,5 X 0,5 X 0,2 სმ უდრის. საერთო წონა—3,52 გრ.

113. ოქროს 131 საკიდი (კატალ. № 116; ტაბ. LXVI, 34; სურ. 13, 4 და 6). წარმოადგენს სწორკუთხეულს, უძირო და უსხურავო ჩარჩობებს, რომლებიც მოკავისფრო პასტილთა ამოვსებელი. ზედიწვენით ჰგავს მესამე სამარსში აღმოჩენილ საკიდებს (წვ. აღწ. № 60). მტვერიდან გამოიცრა. უდიდესი ზომა 0,7 X 0,6 X 0,25 სმ უდრის, უძირეზის—0,4 X 0,35 X 0,2 სმ; საერთო წონა—21,62 გრ.

ეველა მტრ-ნაულებად დეფორმირებულია. პასტა მსოლად 16 ცალს შერჩენია.

114. ოქროს დილაკები და კილიტები (კატალ. № 147 და № 148; ტაბ. LXVI, 13 და 14).

დილაკები (სურ. 43, 8) 85 ცალია, ბრტყელი, მრგვალი, ნაპირაკებილი. მიგნიდან თითოეულს თითო პაწია მრგვალი ეუნწი ახია. ზოგს ნაპირი შექველტილი აქვს. ნაწილი მტვერიდან გამოიცრა, ნაწილი—სამარსს გარეთა მიწიდან. დიამეტრი 0,8 სმ უდრის, ნაპირთა სიმაღლე—0,1 სმ; საერთო წონა—11,8 გრამს.

კილიტები (სურ. 43, 1 და 9) 3166 ცალია. ეველა გამოიცრა სამარსს გარეთა მიწიდან. ეს გვაფიქრებინებს, რომ ამ კილიტებით შექველტი ქსოვილი ნაწილობრივ მანისც სამარსს გარეთ ეოფილა, ზოგ სხვა ნივთთან (კრაქთან, დე-ზებთან და სხვ.) ერთად. ზოგი ნაწევარბურთულაა, ზოგი—„ტაფისებრი“. მიგნით ეველას ეუნწი ახია, ქსოვილზე დასაკერებლად. საერთო წონა უდრის 129,36 გრ.

115. ოქროს 28 საკიდი და სხვა სამკაულთა დეტალები (კატალ. № 148; ტაბ. LXVI, 35).

საკიდები (სურ. 43, 10) ეველა ერთნაირია: თითოეული წარმოადგენს ოვალურს, უძირო-უსხურავო საღტეს, რომელშიც მიგნით ჩამაგრებულია „ზეურბი“ სვია. საერთო წონა—4,69 გრ.

თან ახლავს 2 წერილი სწორი დერაკი, 3 კლანკილი დერაკი და 3 პაწია მილაკი—ჩანს, სხვა, როულ სამკაულთაგან დაცვენილი დეტალები. ამით საერთო წონა უდრის 1,11 გრ.

ყოველივე ეს სამარსს გარეთა მიწიდან არის გამოცრილი.

116. ოქრომკედის ნაწვეკეტები, აბურდული (კატალ. № 149). ესენიც მიწიდანაა გამოცრილი (უმთავრესად სამარსს გარეთა მიწიდან). საერთო წონა 6 გრამს აღწევს.

ცხადია, რომ ამ მიცვლებულსაც ჰქონია ოქროქსოვილი, ისევე როგორც ასმარუსა და ბერუსმა.

117. ოქროს 5 მონეტა, რომაული აურეუსები (კატალ. №№ 136—140; ტაბ. LXVI). მიმოფანტული იუოსამარსის ცენტრალურ არეში და მის დასავლეთით.

ა) ნერონისა (54—68 წწ.). მუბლზე (ტაბ. LXXXIX, 1) გამოსატულია დაფინსკვირგვისონანი და პირმოპარსული კვისრის მარჯვენა პროფილი. ირგვლივ წარწერა: IMP. NERO CAESAR | AUGUSTUS. წარწერის

გარშემო წერტილოვანი წრეა. ზურგზე (ტაბ. LXXXIX, 1a) გამოსატულია ზურგიან ტახტზე მკლამარე, ტიკვლი, მარჯვნივ მოშორალი იუპიტერი, რომელსაც მუსლზე აღებულ მარჯვენა ხელში ავერსიი უკირავს, სოლო ზეაწველი მარცხენა მუბზე დავერდნია. გამოსახულების ქვეშ პორისონტული სახია, სოლო მის ირგვლივ—წარწერა: JUPITER | GUSTOR.

მონეტა კარგადაა შემონახული. მისი დიამეტრი 17—18 მმ უდრის, წონა—7,10 გრ. აღმოჩნდა იაკვის მუა აღვლილს.

ბ) გალბასი (68—69 წწ.). მუბლზე (ტაბ. LXXXIX, 2) გამოსატულია დაფინსკვირგვისონანი კვისრის მარჯვენა პროფილი, მვერდზელით. თმა ძლიერ მოკლეა აქვს შეკრებილი, პირგაპარსულია. ცხვირი კვხანია აქვს, ნიპი—მკუთხილ გამოსახული. ირგვლივ შემოუკვება წარწერა: IMP. SER. GALBAICAE (AR AVG). ზურგზე (ტაბ. LXXXIX, 2a) გამოსატულია ზეზე მღვარი და მარცხნივ მოშორალი, გრძელკაბიანი ქალა, რომელსაც მარცხენა ხელში რაღაც საგანი უკირავს. მარჯვენა ხელით იგი გვირგვინს სდებს მის წინ მღვარ სამსკერპლოზე, რომელზეც ვეცხლი ახია. გამოსახულების ქვეშ პორისონტული სახია, სოლო მის ირგვლივ—წერტილოვანი წრით გარშემოფარგული წარწერა: SALUS GEN | HUMANI.

მონეტა რამდენადმე გაცვეთილია. მისი დიამეტრი 18—20 მმ უდრის, წონა—7,0 გრ. აღმოჩნდა აღმოსავლეთის კვლიდან მირას, ჩრდილო და სამსრუისის კვლებიდან თანაბარ მანძილზე.

გ) ადრიანისი (117—138 წწ.). მუბლზე (ტაბ. LXXXIX, 9) გამოსატულია დაფინსკვირგვისონანი, მოკლე-წვერულვამიანი კვისრის მარჯვენა პროფილი, რომელსაც ირგვლივ შემოუკვება წერტილოვანი წრით გარშემოფარგული წარწერა: IMP. CAESAR TRAIAN H | ADRIANUS AUG. ზურგზე (ტაბ. LXXXIX, 9a) გამოსატულია ზეზე მღვარი, გვერდით თავმობრუნებული, მიშველი ნეტუნი. მარცხენა ხელით ტარგრძელ ფიწალს ევერდნია, სოლო წინაწვილი მარჯვენაში რაღაც საგანი უკირავს. ირგვლივ გამოკვანილია წერტილოვანი წრით შემოფარგული წარწერა: P. M. TR. P. | COS III.

ეს მონეტაც რამდენადმე გაცვეთილია. მისი დიამეტრი 18—19 მმ უდრის, წონა—7,21 გრ. აღმოჩნდა დასავლეთის კვლიდან 30 სმ, სოლო ჩრდილო კვლიდან 15 სმ მანძილზე.

დ) ანტონინე ჰიუსისა (138—161 წწ.). მუბლზე (ტაბ. LXXXIX, 10) გამოსატულია დაფინსკვირგვისონანი იმპერატორის მარჯვენა პროფილი. მოკლე, სუბუი წვერულვამი აქვს. ირგვლივ შემოუკვება წარწერა: ANTONINUS AUG. | PIUS P. P. IMP. II. გარშემო წერტილოვანი წრე არტია. ზურგზე (ტაბ. LXXXIX, 10a) გამოსატულია გამარჯვების ქალღმერთი—ფროისონი და გრძელკაბიანი ვიქტორია. წინაწვილი მარჯვენა ხელში დაფინს გვირგვინი უკირავს, სოლო მირდამეველ მარცხენაში—პალმის მტო. გამოსახულების ქვეშ მოკლე პორისონტული სახია, სოლო მის ირგვლივ—წერტილოვანი წრით

გარემომდებელი წარწერა: TR. POT. XIX | COS IIII.
მონეტა მალან კარგადა შემონახული. მისი დიამეტრი 17—18 მმ უდრის, სოლო წონა—7,28 გრ. აღმოჩნდა დასავლეთის კედლიდან 35 სმ და სამხრეთის კედლიდანაც თითქმის იდენტურად მანძილზე.

ე) კომოდიანო (180—192 წწ.). მუბლზე (ტაბ. XI, 3) გამოსატყლია დაფინსკვირგვინოსანი იმპერატორის მარჯვენა პროფილი. იმპერატორს სმირი, სუკუბა თმა და წერილად დაკულულებული წვერ-ულვაში აქვს. ირგვლივ წარწერა: M. COMM. ANT. P. FEL. AUG BRIT. P. P. ზურგზე (ტაბ. XI, 3ა) გამოსატყლია ორი გადაჯვარედინებული სისვლის ეანწი, სოლო მათ შორის—მერკურის კვირისი. ირგვლივ წარწერა: TEMP. FELIC. P. M. TR. P. XV IMP. VIII COS V. მუბლსაც და ზურგსაც წერტილოვანი წრეები შემოუკვება ირგვლივ.

ეს მონეტა განსაკუთრებით კარგადა შემონახული. მისი დიამეტრი 20—21 მმ უდრის, წონა—7,19 გრ. აღმოჩნდა აღმოსავლეთის კედლიდან 20 სმ, სოლო ჩრდილო კედლიდან 25 სმ მანძილზე.

116. ვერცხლის 16 მონეტა (კატალ. №№ 158—160). მიმობნეული იყო მთელ იატაკზე.

ა) 9 ჰართული, გოტარზის (40—51 წწ.) დრაკმა (ტაბ. XI, 8—17). უმცირესის წონა 1,9 გრ. უდრის, უდიდესისა — 2,2 გრ. ქიმიურად გაშენდის შემდეგ ნაპირები ზოგან შემოქმედილი აქვს და ნაწილობრივ დალეულიც. ერთი მუხზე კატეხილი იყო, სოლო ამჟამად შეწყებულა.

ბ) ავეუსტი (მე. წ. 27—ან. წ. 14 წწ.) დენარი (ტაბ. XI, 23). 1,9 გრ. იწონის. ძლიერ გადაღესილია, მუხზე კატეხილი და შეწყებულა.

გ) გოტარზის დრაკმებისა და ავეუსტეს დენართა ნატეხები (სულ 6 ცალით). მონატესებს ეტყობა, რომ ზოგი მიგნით ალბათ სულაც არ შეიცვდა ვერცხლს. საერთო წონა 12,6 გრ. უდრის.

119. ვერცხლის ჰინაკი (კატალ. № 153; ტაბ. VII; LXIX). იდგა სამარხის მუ ადგილას, სამხრეთი კედლიდან 13 სმ, სოლო დასავლეთი კედლიდან 46 სმ მანძილზე (ტაბ. LXV; სურ. 34).

საკმაოდ მალაღია და ღრმა, რამდენადმე ნახევარბურთული მოყვანილობისა, ქუსლდაბალი, მასიური. ნაპირი კანდმოყვანილი კი არა აქვს, ბევრი ზემოაღწერილი ჰინაკის მსგავსად, არამედ შესქელებული, 0,8 სმ სივანესე. კალთები ორივე მხარეზე სრულიად სადაა. ფსკერზე მიგნებიდან დარჩილულია ვერცხლის ბიუსტი (ტაბ. LXX, 2,3), რომლის ძირს გარედან შეიძროდ არტყია ვერცხლისავე ოვალური სალტე, ქვემოდან ცლეუი, სოლო ზემოდან ირგვლივ საწიბოიანი. ქუსლზე გარედან სამი კონცენტრული წრეა ამოღარული; სოლო მუხში საკმაოდ ღრმა ფოსოა (დაზვისეული). ეს ბიუსტი წარმოადგენს მამაკაცის ქანდაკებას. მკერდი, მარჯვენა მხარ-ბეკი და ზურგის დიდი ნაწილი მიშველი აქვს; მსოლოდ მარცხენა მხარ-ბეკია დაფარული ტანისამოსის დანაკლებული ნაწილით.

ბიუსტს ძირი აღმაცურად აქვს მოკვეთილი და როდესაც ჰინაკი ჰორიზონტულ სიბრტყეზე დგეს, ქანდაკების სახე

მეტისმეტად ზემოთ აშვერილი გამოდის (ტაბ. LXIX, 2). ამიტომ საფიქრებელია, რომ ეს ჰინაკი დამრეც სიბრტყეზე დასადებდა ან ჩამოსაკიდად იყო განკუთვნილი, რაც საკმაოდ ბუნებრივად უნდა ჩაითვალოს დეკორატიული ჭურჭლისათვის.

თმა მამაკაცს სმირი, უკლები აქვს, ზომიერად ტალღოვანი და გრძელი, მუა ქისრამდე მუქსწორებლივ ჩამომკებული (როგორც ზეგას). წვერი შედარებით მოკლე აქვს, სუკუბა, ირგვლივ სრული, მაგრამ ეწიროდ და ლამაზად შემოსწორებული. ულვაში გრძელი აქვს, კანდაგან გაშვებული და ბოლოებდაწვერილებული. ულვაში ისეა ქვემოდან შეპარსული, რომ ზედა ბავე ძლიერ გამიშველებულია. ცხვირი ზომიერად მსხვილია, პროფილში სწორია, ოღონდ ზემოდან რამდენადმე დაბრტყელებული. მუბლისაგან ცხვირი ოდნავ შესამსხვებადა გამოყოფილი. წარბები სრულიად არაა გამოსახული. თვალები დიდია, ნუსისებრი, ფართოდ გახედილი. გუგები საკმაოდ ღრმად ჩასვერტილია, სოლო რქოვანი გარსები — მსოლოდ სუსტად შემოკარსული. ეურების ზედა ნაწილს თმა ჰფარავს. მუბლი არაა მანცდამანც ფართო; ზედ ტალღებდად გადმოფენილია სწორად შეკრებილი თმა. ხანის არც ერთი კუნთი შემრული არაა. მამაკაცი ჰირდაპირი, ენერგიულად იმირება. თავი მრგვალია, სახე — საკმაოდ ფართო და ზომიერად ოვალური, ღაწვებ-ამოწვედელი.

როდესაც ქანდაკებას ჰირდაპირ ვუცქერთ, ვამჩნევთ მის მცირე, მაგრამ საკრზობას ასიმეტრიულობას: მარცხენა მხარე თითქოს რამდენადმე უფრო პატარაა და ოდნავ დაბლა დაწველიც. თუ კი ეს ასიმეტრიულობა მოქანდაკის ბრალი არ არის, ბიუსტი კარგ ნამუშევრად უნდა ჩაითვალოს, ოღონდ აღსანიშნავია გამოქანდაკებული სახის ერთგვარი. სიცოფე-გარინდულობაც.

ბიუსტი მიგნებიდან ცარიელია. იგი ჩამოსხმული უნდა იყოს ცვილის მოდელით. მიხანან სიღრუეში აქა-იქ ჩარჩენილია პასტიტები ნივთიერების ნაშთი. ეს ალბათ ის მასალიყო, რომელიც მიგნებიდან უნარჩუნებად ფორმას ჩამოსხმულ ვერცხლს.

ჰინაკის დიამეტრი 22,5 სმ უდრის, სიმაღლე — 5,0 სმ; ქუსლის დიამეტრი — 8,8 სმ, ქუსლის სიმაღლე — 0,7 სმ; ბიუსტის სიმაღლე — 9,9 სმ, მისი უდიდესი დიამეტრი (მხრებთან) — 10,0 სმ; ბიუსტის ძირს სალტის გარეგანი დიამეტრი — 9,5—10,5 სმ, მისი სიფართო — 0,6 სმ.

ჰინაკი 626 გრამს იწონის.

ჰინაკი და ბიუსტიც ქიმიურად გაშენდილია. ჰინაკს გვერდი ერთ ადგილას ამოქმედილი აქვს (3X6 სმ), სოლო ამოქმედლს გარემო — დაზარელიც. ნაპირი ერთ ადგილას მცირედ შექველტილია.

120. ვერცხლის ჰინაკი (კატალ. № 154; ტაბ. VIII, LXVIII). აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში, ერთიმეორეზე დაწობილ ვერცხლის ჭურჭელთა შორის, სულ ძირში (ტაბ. LXV; სურ. 34). მიტ ეწყო: ვერცხლის ლავამი და საღვეფე აზნინდები, რკინის თეფში და დანა (ის. ქვემოთ).

ჰინაკი დაბალია, მასიური, შედარებით გაშლილი, ქუსლდაბალი. ნაპირი მიგნებიდან 0,8 სმ სიმაღლეზე შესქელებული აქვს. კალთები ორთავ მხარეზე სრულიად სადაა.

ფსკერზე მიგინდან დაპარებულია ვერცხლისავე მრგვალი მედალიონი — ახალგაზრდა ქალის გამოსახულება, წელზე-კით. მხრებადვე თითქმის მრგვალი ქანდაკება, ქვემოთ კი მსოლოდ პორფირი (ტაბ. LXX, 1).

ქალის სახე სწორნაკეთიანი, მოკრძო და სანდომი-ანი. თვალები ნუსისებრი მოყვანილობისა აქვს. წარბები ღამაზად მორყალებია, მაგრამ ბუნებრივ არ არის გამოსახ-ტული. თვალის გუბები ამონხვეტილია. კელი მრღერე-ბული აქვს და თავი მარჯვნივ დასრილი. სახის გამომეტყვე-ლება გაუღიშარი, თითქმის მკუმენარეც კი უჩანს. გრძელი და სქელი თმა მუაზე გაუთილი აქვს და გარდიგარდმო გადაჭრილი, საკმაოდ ფართო ლენტით შეკავებული. უე-რებს თმა უფარავს. ნაწილობრივ შეწურული თმის ბოლოები მიშველ მხრებზე და მკერდზე სცემს ტალღებვით.

ქალს მოსავს გრძელბეჭვიანი ტუავი, რომელიც, ბუნე-სა და აგრეთვე მხარზე გადმოკიდებული ჩლიქის მისეღვით, თსისა უნდა იყოს. მარჯვენა მხარი, მკლავი, მკერდი და აგრეთვე მარცხენა მკლავი სრულიად შიშველი აქვს. მარ-ჯვენა მკლავი ტანს განწვრიდა ჩამოკიდებული, ოღონდ მე-დალიონის ნაპირამდე კი არ ჩამოდას, არამედ ნიდაკვს ზე-მოთვეა გადაჭრილი. მარცხენა მკლავი ნიდაკვში სწორკუთსო-განად მოღუნული და ნებით მკერდთან მიტანილი აქვს. ამ ხელით მას უჭირავს დიდი და ბრტყელი ენაწი, რომელსაც უსწორმასწორო, ტალღებრივი წიბოები აქვს. იგი ჯისვის რქასა ჰგავს. ენაწის ფართო პირიდან გამოკიდებულია: სამი ურძინის მტკეანი, სამი ვაშილი, სამი ჰურის თავთავი და ერთი ფიჭვის გირჩის მსგავსი ნაყოფი. როგორც ვხედავთ, ეს არის „სიუსვის ენაწი“.

ქალს ენაწი სრულიად ძალდაუტანებლივ უპყრია ხელ-ში: წვეტი სალოკსა და მუა თითებს შორის გამოსჩანს, ხო-ლო ზედა ნაწილი მკლავზე და მკერდზეა მიყრდობილი. კარგადაა გამოსახული ქალის ხელი და გრძელი, დაქილი თითები. მხარ-მკლავიცა და ქალწულური მკერდიც რბილი სახებითაა გამოყვანილი. საერთოდ ეველაფერს ეტეობა ნი-ტიერი და გემოდანხვეწილი ოსტატის ხელი.

თსის ტუავი, ენაწი და თმაზე გადაჭრილი ლენტით თავის დროზე ოქროცერვილი ეოფილა და ეს დაფერილობა ახლაც საკმაოდ შემორჩენილა.

ქალის გამოსახულება, ჩანს, ჩამოსმულია — ალბათ აგრეთვე ცვილის მოღვლით. ზურგს მიგნით, დრე ნაწილებში ჩარჩენილია მოთეთრო-მონაცრისფრო, თსის მსგავსი ნიე-თიერება, რომლის მოთეთრო ბრკე საერთოდ ამ „ნეგტი-ვის“ მთელ ზედაპირს ჰფარავს მიგინდან. ჩამოსხმის შემ-დეგ რელიეფი დაშუაებულია ზედაპირიდანაც და ზურგი-დანაც.

მედალიონის ფონი ბრტყელია და სადა. რელიეფს ირგვლივ ამოღარულია ორი კონცენტრული, ერთიმეორეს დაპირებული წრე, რომლებიც თითქმის ისევე გარშემოფარ-ტლავენ რელიეფს, როგორც ვერცხლის სალტე ზემო-აღწერილი ჰინაქის ბიუსტს.

ქუსლზე, მუაში მცირე დაზვისეული ფოსოა, ხოლო მის გარშემო წრეა ამოღარული (დიამეტრი — 1,6 სმ). ჰინაქის დიამეტრი 24,4 სმ უდრის, სიმაღლე — 4,7 სმ;

მედალიონის დიამეტრი — 11,0 სმ, ხოლო უდიდესი სიმა-ღლე — 3,5 სმ; ჰინაქის ქუსლის დიამეტრი — 10,4 სმ.

ჰინაქი 677 გრამს იწონის.

თვით ჰინაქი მთელია, ოღონდ ქალის თავი იყო გაბზარული და ამჟერალი, მაგრამ აქამად გამაგრებულია.

ენაწიანი ქალის გამოსახულება საერთოდ გავრცელე-ბულია ანტიკურ სამყაროში და მინიებულია ფორტუნა ქალ-ღმერთის გამოსახულებად. რაც შეეხება ჰინაქზე დაკრულ ქანდაკვან გამოსახულებას, ამგვარი, არმასისიქეს გარდა, თითო-ორლად ცნობილი (მდრ., მეგ., ბოსკორაღლეს განმ-ში შემავალი ჰინაქი, რომელზედაც „აფრიკა“ არის გამო-ხატული [149, სურ. 216]).

121. ვერცხლის „აზარ ფეშა“ (კატალ. № 155; ტაბ. LXVI; სურ. 38). აღმონდა სამარხის სამხრეთ-აღმოსავ-ლეთ კუთხეში, ერთიმეორეზე დაწობულ ჯერჯელთა შორის, ე. ი. იქვე, სადაც შემოაღწერილი ჰინაქი (ტაბ. LXV; სურ. 34).

მოყვანილობითა და ტარით ტაფას უფრო მოკვავო-ნებს, ვიდრე ბოლოდროინდელ აზარფეშებს, ასე რომ სახელ-წოდება პირობითია.

დაბლია, საკმაოდ გამწვინი. ნაპირები ფართოდ გად-მოკვეილი და ოღნავ შემაღლებული აქვს. ფსკერი მუაში თანახომიერად არის ამობურცული, ხოლო ამ ბურცობს თავი ოღნავ დაბრტყელებული აქვს. შეკველში საკმაოდ ღრმა და ფართო ფოსოა. მის ირგვლივ ორი კონცენტრული წრე ამოღარული. ამათხად ბურცობის კალთებზე ჩამოკებულია სამ-სამი ფართო, რადიალური ღარი, ერთიმეორისაგან თა-ნაბრად დაპირებული, ბურცობის სამ ტოლ ნაწილად გამო-ფი, მირისაკენ ოღნავ გაფართოებული. ბურცობის მირს ირგვლივ ჯერჯელის ფსკერზე სამი წყვილი კონცენტრული ღარია შემოკლებული.

კალთები შემკულია ფარშეკანების გამოსახულებით. ისინი კარგადაა ჩაღარული და ჩაწყული, ისე რომ მიგინ-დან საკმაოდ რელიეფური სახებია. ფარშეკანები და აგრე-თვე ორნამენტი სიმეტრიულადაა განლაგებული. კომპოზი-ციის ღერძი ჯერჯელის ტარს განწვრივ გაივლის. ტარის მირას გამოსახულია ვაზის ფოთოლი, ხოლო მის მოპირდა-პირე მხარეს — ფარშეკანტი. ტარის ფუშეს მარჯვნივ, გადაკვე-ცილი ნაპირიდან ქუსლამდე ჩამოუკვება სამი ფართო, რელი-ეფური ზოლი, რომლებიც ჩასტულია წარბილი რელიეფური სახებისაგან შემდგარ ჩარსობებში. ზოლითა თავები და მტო-ები რკალებითაა გადაბმული. ამ ზოლების წყებას მოსდევს ბოლოდაშეგებით მიმავალი ფარშეკანის მარცხენა გვერდული გამოსახულება, შემდეგ ისეთივე ზოლები და ბოლოს მუა ფარშეკანტი, რომელიც — რაკი მას სიმეტრიული წყვილი არ გააჩნია — გამოსახულია არა გვერდულად, არამედ პირდაპირ, ფეშებგანკენილი და ბოლომართული. ამგვარად, მარჯვლად მონახული კომპოზიციის ცენტრი. ამის შემდეგ ორნამენტოცა და გამოსახულებაც სიმეტრიულად, მაგრამ არა სტერეოტი-პულად მეორდება. მესამე ფარშეკანტი პირველის შემდეგ მოემართება. სამივე ფარშეკანტი ღლად და ექსპრიულიად არის გამოსახული (სურ. 38).

ჯერჯელის ტარი მიღისებრია და შედგება ოთხი არა-თანაბარი ნაწილისაგან, რომლებიც ერთიმეორეზეა წამო-

ცმული. ტარის ფეხე, სათანადოდ შეწესილი და ვახსიყოლი- სებრი მოეწინილობის მირით დარჩილულია კალთაჲე ჩანს, მას შემდეგ, რაც ამ უკანასკნელზე ეველა გამოსასუ- ლება და მათ შორის ფოთოლიც უკვე ამოდარული იყო. ტარის მეორე, უდიდესი ნაწილი სივრცეში ხშირ-ხშირად და- ღარულია; მესამე ნაწილი გამოხატავს ვერძის კისერს, სოლო მეოთხე—ვერძის თავს. ვერძისთავი კარგადაა გამოხატული ვერცხლის ფურცლისხანს. ამირგაღ, ჭურჭლის ტარს ვერძის- თავი ავეკირვინებს.

ჭურჭელს აქვს ძალიან დაბალი ქუსლი, ბურცობის შესატყვის შესწარვეს ირგვლივ.

ჭურჭლის ღიამტარი 2,5 სმ უდ- რის, სიმაღლე—1,5 სმ; ქუსლის ღია- მტარი—5,5 სმ, სიმაღლე—0,1 სმ; ტა- რის სიგრძე—11,0 სმ, ღია- მტარი—3,0 სმ. ჭურჭელი 573 გრამს იწონის.

ტარის დაღარული ნა- წილი აქა-იქ, ღარებს ცარ- დიგარაშთა, დაბსარულია. საერთოდ ვერცხლი ძალიან კარგად არის შენახული და სრულიად ახალივით მსი- ნავს, ოღონდ კანცეს სმ ადგილას იმუნად შეუჭამია ჭურჭელი, რომ გასურეტილა კიდევაც. ტარის მუსლეშიც ჩარჩინილა ცოტ-ცოტა მწვა- ნე განგი, მიუსედავად ქიმი- ურად გაწმენდისა. ეს გარე- მოება სადღაც მივინთი სწილემისი გა- მოყენებას აშეღავნებს.

ფარშეგანები, ვახსის ფოთოლი და ვერძის თავი—სამივე ქართულ ტორევეტიკაში მკვიდ- რად ფესმთიდეებული მოტივია, არა მხოლოდ გვიან- ანტიკურ ხანაში, არამედ (ორი უკანასკნელი) უფ- რო ადრეც.

ერისთავთა ინვენტარში ვერძისთავი, ძლიერ მსგავსი ამ ჭურჭლის ტარის დამბვერგინებლისა, ევაქეს მეშვიდე სამარხის უელსავიდის კულონზე (ამთავისტრსა- გან გამოკვეთილი), სოლო ვახსის ფურცელი—მეშვიდე სამარხის ვერცხლის ზინაკზე და ბაგინეთის სარკოფა- გის ასეთსავე ზინაკზე. სტილიზებული ვერძისთა- ვები კი, როგორც ვიცი, გამოხატულია სარეცლის ფეხებზე.

რაც შეეხება ფარშეგანს, ეს მოტივი საქმად ფართოდ ვრცელდება წინა აზიის ქვეყნებში, ჩანს, სწორედ ახ. წ. პირველი საუკუნეებიდან. იგი, სხვათა შორის, ნაყოფი- ერება—ჯანმრთელობისა და დღეგრძელობის სიმბოლოდაც ითვლება. აღსანიშნავია, რომ სამთავროს ჩრდილო უბანზე აღმოჩენილ იქნა. მინის ხასმისი — ფილა, რომელზედაც ფარშეგანგა გამოხატული და აწერია: „შესვი, იცოცხლეო“ [264].

ფარშეგანის გამოხატულებათა გავრცელებას მოწმობს აგრეთვე სამთავროს ჩრდილო უბანსევე ნაპოვნი ზატარა ბრტყელი ქვა, რომლის სხვადასხვა წახნაგებზე საქმაოდ გა- წაფულ ხელს ამოუკაწრავს: მონადირე, ხანადირო ძაღლი, მიმინო და მამალი ფარშეგანი [იქვე].

ამგვარი — ტარიანი და ტაფისებრი თუ ზინაკისებრი— ჭურჭელი ძალიან გავრცელებული გვევლინება სვენში, ვერ კიდევ II საუკუნეში—ეოველ შემოსევებში, დიდკაცურ წრეში.

ერისთავთა ინვენტარში ეს „აზარფემა“ ერთადერთია, მაგრამ მას მოეპოვება საქმაოდ მრავალიცხოვანი ანლოგე- ბი მცხეთის სხვა უბნებში და საქარ- თველოსა თუ მის გარეშე აღმოჩენილ სამარხთა ინვენტარში.

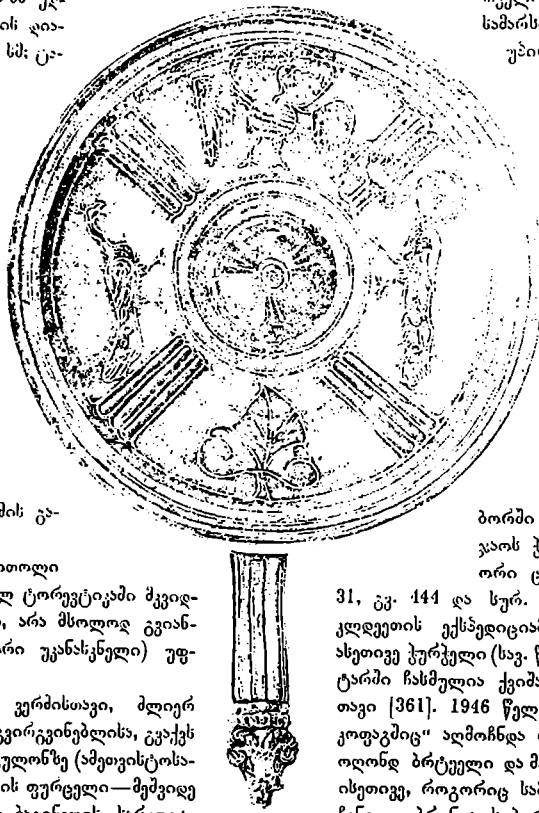
უნივერსალს ეოვლისა, აღენიშნავს სამთავროს სამარხგანზე 1939 წელს (სამსრეთი უბ- ნის № 159 სამარხში, სავ. წიგნ. № 1536) და 1940 წელს (იმავე უბნის № 212 სამარხში, სავ. წიგნ. № 2010) აღმოჩენილი ბრინ- ჯაოს ორ მსგავს ჭურ- ჭელს, რომელთაგან ზირ- ველს ბრტყელი და მარტი- ვი ტარი აქვს, სოლო მე- ორეს — მილისებრი და მგლის თავის გამოხატულებ- ბით დაგვირგვინებული [42, გვ. 294]. მგლისთავითაა დაგვირგვინებული აგრეთვე

ბორში ნაპოვნი ორი ამგვარი ბრინ- ჯაოს ჭურჭელი, მაგრამ იქვე ნაპოვნი ორი ცხვრისთავიანც [154, გვ. 103;

31, გვ. 444 და სურ. 415-ე გვერდზე]. 1912 წელს კვლევის ექსპედიციამაც აღმოაჩინა ბრინჯაოს ერთი ასეთივე ჭურჭელი (სავ. წიგნ. № 65), რომლის მილისებრ ტარში ჩასმულია ქვიშაქვისხანს გამოკრილი ცხვრის- თავი [361]. 1946 წელს ბაგინეთის „კვლევის სარ- კოფაგის“ აღმოჩნდა რამდენიმე ვერცხლის აზარფემა, ოღონდ ბრტყელი და მარტივი ტარების ქონე [335]— ისეთივე, როგორც სამთავროს 159-ე სამარხში აღმო- ჩენილი ბრინჯაოს ჭურჭელი.

როგორც ვსედავთ, საქართველოში, ანტიკური დროის სამარხულ ინვენტარში ჯერჯერობით ცნობი- ლია სულ 7 „აზარფემა“, რომელთა ტარები ცხოველთა თავებითაა დაგვირგვინებული. მათგან ოთხსა აქვს ცხვრის- თავი. ამ ჭურჭელთაგან მხოლოდ ერთიან ვერცხლისა (ჩვენ მიერ ზემოთ აღწერილი). ერთიც — ჩანს, ამგვარივე ჭურ- ჭლის ტარისაგან ამჟღავნი — ბრინჯაოსხანს ჩამოსხმული ცხვრისთავი მოიპოვა სამსრეთ-თსეთის ექსპედიციამ 1952 წელს, სოფ. ატოცში [368].

ეველა ამ შემოსევებში ცხოველის თავი ჭურჭლის ტარს ანატროპული მიხნით უნდა ჰქონდეს გაკეთებული (რასაც

სურ. 38

1

2

3

4

5

წმინდა დეკორატიული მომენტის ერთის თან) ისევე, როგორც სარქველიან ჭურჭლებს სარქველზე უკეთდება სოლამე— „აუ სულთაგან დასცავად“. ამგვარადვე „დაცული“ სასმისი აღმოჩენილია 1876 წელს ეუბანის ოლქში, ერთ-ერთ „სემიბრატნი“ ეორანში. ეს არის ოქროს უნწი, რომელსაც წვერზე წამოტყული აქვს ცხვრისთავის გამოსახულება [271, ატლ. ტაბ. 1, სურ. 6].

ჩვენს „ასარფემს“ საქართველოს გარეთ აღმოჩენილია ანაგან მალან ჰეავს: ანაპის ერთ-ერთ მდიდრულ ეორანში [265, გვ. VI; 266, გვ. 36—37; 267, გვ. 227, № 1409], ძველი ტანისის ნეკროპოლი [268], ოღვიპში და ქერის ნეკროპოლი [288] ნაპოვნი ბრინჯაოს ჭურჭლები. ორ უკანასკნელს ძველთაგანი ტარები აქვთ, სოლო ანაპისის (რომლისაგანაც მსოფლო ტარი შემორჩენილია და რომელიც სარქველ ითვლებოდა, ვიღერე ნ. კონდაკოვი არ გამოასწორებდა ამ შეცდომას) — ცხვრისთავიანი. იტალიაში (პომპეიში) აღმოჩენილია მისისაგან გაკეთებული ამგვარი ჭურჭელიც, „ტრულად“ წოდებული [114, სურ. 191, გვ. 584].

ნ. ვეცელაძის ტანისის ასეთ ჭურჭელს „ტარიან ტავას“ უწოდებს [268]. ნ. კონდაკოვი ამ ჭურჭლებს „კოშუბად“ მიიჩნევს [266, გვ. 37], სოლო მ. ივაშვიტო — „სელსაბან ტაბეხად“ [42, გვ. 294—295].

სინამდვილესთან ყველაზე ახლოს უნდა იყოს მ. ივაშვიტოსეული განსაზღვრა— მით უმეტეს, რომ იგი იმედიებს ერთს ფრიად ანგარიშგანსწავს საბუთს. ეს არის ზერემეიზონში აღმოჩენილი ტარბრტყელი ჭურჭელი, რომელსაც აწერია, რომ იგი სელსაბანს წარმოადგენს.

ამ მოსაზრებას მხარს უჭერს აგრეთვე ბულგარეთში ამას წინათ აღმოჩენილი, ახ. წ. III—IV სს. აკლამის ფრესკული მოსატულობის ერთი სენა, რომელსედაც გამოსახულია დიდკაცის დიდის ჰირფარეშობა. ერთ-ერთ ფარეშს ცალ ხელში სურა უკირავს, სოლო მეორეში— ჩვენი „ასარფემის“ მსგავსი ჭურჭელი და მიაქვს ისინი თავის ბატონთან [366, გვ. 85].

ყოველივე ამის გამო უნდა გავიფიქროთ, რომ ჩვენი ტარიანი ჭურჭლისათვის აზარფემის წოდება სრულიად ჰირობითია.

122. ვერცხლის სურა (კატალოგი № 156; ტაბ. LXXI, 1; სურ. 39). აღმოჩნდა სამარხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში, ბევრ სხვა ჭურჭელთან ერთად (ტაბ. LXV; სურ. 34).

ვიწროა, კვერცხისებრ მოყვანილი. ეელი მთელე და ოვალური აქვს. მას ოღნავ შესამჩნევი ამობურცული ხაზი გადისდევს. ჰარი მოგრძო და მუში მვეიწროებული აქვს, ტუჩები საკმაოდ გდმოკვეტილი, უკან მომრგვალებული, სოლო წინ ისეის ნისკარტისებრ გაფართოებული და შესამჩნევად

აწეული. ზედაპირი სრულიად გლუვი აქვს და უსასო. მთელია, ოღონდ ადგილადგილ მუსელტილია.

ნარჩილავ-აღნაბეჭდების მიხედვით უნდა ვიფიქროთ, რომ თავის ღრთზე სურას ეურიც უნდა ჰქონოდა და ქუსლიც (ალბათ ისეთივე, როგორიც ჰირველ სამარხში აღმოჩენილ სურებს), მაგრამ სამარხში არც ერთი არ ჩაპოლია.

სურის სიმაღლე 20,5 სმ უდრის, უდიდესი დიამეტრი— 9,0 სმ; ჰირის სიგრძე— 6,5 სმ, მისი უდიდესი განი— 3,5 სმ. სურა 370 გრამს იწონის.

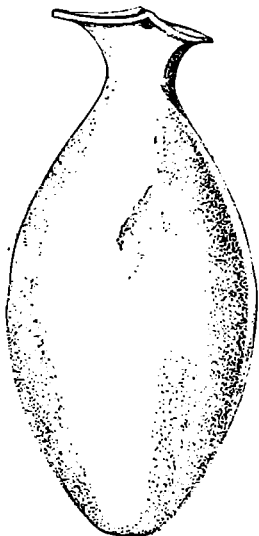
123. ვერცხლის სურა (კატალოგი № 157; ტაბ. LXXI, 2). იქვე აღმოჩნდა, იმგვარივე და იმოდენავეა, რაც ზემოთ აღწერილი. იწონის 399 გრამს.

121. ვერცხლის სასანო ლე (კატალოგი № 152; ტაბ. LXXV). აღმოჩნდა სამარხის აღმოსავლეთ კედელთან, ისე რომ ქვედა ნაწილი ამ კედლიდან 12 სმ მანძილზე ჰქონდა, სოლო ზედა— ჩრდილო-დასავლეთით მიმართული (ტაბ. LXV; სურ. 31).

საკმაოდ რთული აღნაგობისა. რკინის მძალად, სამყვესპირიან ღეროზე წამოტყულია ვერცხლის ღერო, დაშესლული და სუქრთმოდანი გარსაკრავი. ამ გარსაკრავსა და რკინის შორის თავის ღრთზე უოვილა ხე, რომელსედაც იქნებოდა შემოტყვილი გარსაკრავი, აგებულების სუქშითა და გაფორმების სტილით მღიერ მსგავსი სარეცლის ფესთა გარსაკრავებშია. იგი შედგება ორი ნაწილისაგან: ქვედა სამხურთობიანია, ზედა კი ორბურთობიანი. შვერთების ადგილას ირველიც საღტუა ვერცხლის სამსკვლებით შემოკრული, მაგრამ ისე სუფთად, რომ ერთი შეხედვით არც ეტყობა. ბურთობებს სიმაღლეზე ათ-ათი მკვეთრი წითე დაუკვება, ბურთობთა შორის მესლლები კი გლუვია. ეს სვეტი დავეორკვირებული ეოფილა ვერცხლისავე მრგვალი და ბრტყელი, სუქრთმოდანი კოლოფითა, რომელსაც ზოგადად ღინზური განიკვეთი აქვს და მუში— მრგვალი ნახვრეტი (ზატრუქისათვის). ამკამად ეს კოლოფი მოტყენილია და დაძლილ-ნაკლული; რკინის სამფესხვ ორი ფესი მოტყენილი ახლავს თან.

„სასანოლე“ საკმაოდ ჰირობითია სასელწოდება ამ საკნისათვის. მას, ისევე როგორც სარეცლის ვერცხლის ფესებს, ზუსტი ანლოგი მოეპოვება ბორის ნიფებს შორის [151, გვ. 101]. რაც შეეხება სამფესას, ამგვარი, ოღონდ ბრინჯაოს „კანდელაბრები“ ვერ კიდევ მკ. წ. I სათწლეულთან დამოწმებული ურარტულსა და ეტრუსკულ ნიფებს ეკლტურადა [ის. შავ., 136, გვ. 520, 521 და სხვ.], ოღონდ იქ თვით ეს სამფესებია სუქრთმოდანი და მათ გარსაკრავები სურთოდ არა აქვთ.

ბრინჯაოს სამფესის ძირი, რომელიც აღამანის ფესებს გამოხატავს, ნაპოვნი ქვემო ქართლში, ალგეთის სოფ. წინწყაროში, გამოქვეყნებლის მიერ „აქემენიური ხანით“ დათარიღებულ მდიდრულ სამარხში [92, გვ. 31—41,

სურ. 39

განსაკ. 37; ტაბ. X, ქვემოთ). ვერცხლის სვეტის სიმაღლე 33 სმ უდრის, ბურთობთა დიამეტრი—6 სმ, სედა კოლოფის დიამეტრი—14 სმ, სოლო სიმაღლე—5 სმ; რკინის სამფეხის ერთ-ერთი ფეხის სიგრძე—9 სმ, მოსრილი ნაწილისა—4,3 სმ. ვერცხლის ნაწილები 392 გრამს იწონის.

125. სარცელის ფესები (კატალ. № 150; ტაბ. LXXVII, 1), დიდრონი, 4 ცალი. დატხილად-დარღვეული ევარა, უმთავრესად სამარხის აღმოსავლეთ ნასევარში; ერთი მიც სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეშიც (ტაბ. LXV; სურ. 34). აღსანიშნავია, რომ მინცადამინც არ ეტობობათ სარცელის შესაბამისი განლაგება, რაც პირველ სამარხში თითქმის დაურღვეველი იყო.

ზოგადად იმეორივება, როგორც პირველ და შესაბამე სამარხებში იყო (მიგნით სე, გარედან შეღებულყოფილი ვერცხლის ჩუქურთმითანი გარსაკრავი, რომელშიც 1 ნაწილი გამოირჩევა), ოღონდ იმათზე უფრო დიდა და ჩუქურთმებითაც განსხვავებულია: ა) შუა ბურთობის ირგვლივ გამოსასულია 9 „ვერძისთავი“; ბ) ქვედა ნაწილზე მოგრძობ-ოვალური უბეგბია; გ) შუა ბურთობსა და მის შემოთ მდებარე ნაწილს შორის მსხვილი ირგვლივ სალტვა; დ) „ვერძისთავებს“ მალა მდებარე ორნამენტი 3—3 პარალელური ღარი-საგან შედგება (სურ. 40).

ოსივე ტოლია: სიმაღლე 29,0 სმ უდრის, ქვედა ნაწილის დიამეტრი—8,0 სმ, შუა ნაწილისა—11,0 სმ, სოლო შედასი—7,0 სმ.

დასიანება-ნაკლოვანების შესაბამისად, თითოეული მათგანი სხვადასხვა წონისაა: 570, 353, 407 და 310 გრამი.

ქიმიურად გაწმენდილი და აღდგენილია მხოლოდ ერთი ფესი.

ალბთ უმთავრესად ამ დაზილებული ფესებიდანა გამოცეენილი სის მლიერ გამოფიქრული ნატესები, რომლებიც სამარხის სხვადასხვა ადგილას მოიკრება (კატალ. № 176).

126. სარცელის ფესები (კატალ. № 151; ტაბ. LXVII, 4), მომცრო, 4 ცალი. სამი მათგანი სამარხის აღმოსავლეთ კედელთან შეკრუებული იყო, მეოთხე კი შუაში, სამხრეთ კედელზე აღმაცერად მიუყვებოდა.

თითოეული ფესი წარმოადგენს წვილ სვეტს, რომელშიც გამოერჩევა 3 უმთავრესი ნაწილი: სედა მრგვალია, ირგვლივ დაღარული და რელიეფურად შემოსაღტული; ამას

მოსდევს მსხვილი გრებილით შემოსაღტული მუხლი; შუაში—წვერკვეთილი, ფუმიო შემოთ მდებარე, რვაწიბობიანი კონუსი, შემდეგ—რელიეფური საღტე, რომლიდანაც ქვემოთ ეშება გეკსი ზოლი; ქვემოთ ეს ზოლები ფართოვდება და სარცელის ფესებისათვის ჩვეულებრივ „ნიცკარტიან ვერძის-თავებად“ იქცევა (სურ. 41).

ისევე, როგორც საერთოდ, აქაც ფესი სისხანა გამოთილილ-მორუქურთმებული ეთოფილა, სოლო ვერცხლის ფურცელი—გარედან შემოჭვილილი. სანანადო კვერის ნაკვალევი აშკარად ეტეობა შუა ნაწილს.

ფესის სიმაღლე 20,5 სმ უდრის, თავის დიამეტრი—5,8 სმ, ძირისა—6,1 სმ.

ოსივეს საერთო წონა 695 გრამს უდრის.

თითქოს შეიძლებოდა გეფიქრა, რომ ეს ფესები მორე, ცაცილებით უფრო მცირესა და მსუბუქ სარცელს ეკუთვნის, ვინაიდან, როგორც ვიცით, ამ სამარხში ბავშვის ძვლებიც და სამეპო სამკაულიც იყო აღმოჩენილი.

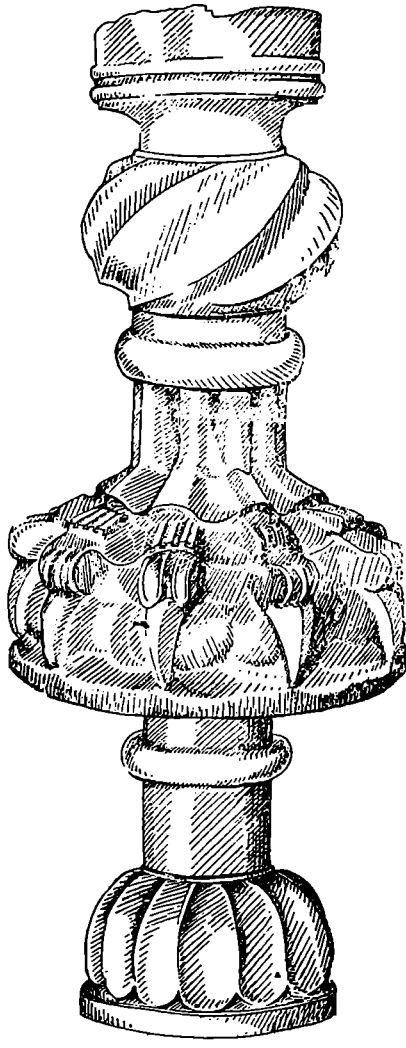
მ. ივანკოვს ასრით, ხ გარსაკრავის აღმოჩენა ორსართულიანი სარცელის ჩადგმას უნდა მოწმობდეს [41, გვ. 44—45], რაც შეუძლებელია, იმიტომ, რომ იგი სამარხში ვერ მოთავსდებოდა. ჩანს, სარკოფაგში დამდილი სარცელის ნაწილები ჩაუწყვიათ.

127. ვერცხლის ლაგამი (კატალ. № 161; ტაბ. LXXIV, 5; სურ. 42, შემოთ). იღო ვერცხლის პინაკზე, რომელშიც ეანწიანი ქალის რელიეფია ჩაურული. იგი ორი სავსებით ერთნაირი და ტოლი ნაწილისაგან შედგება. ეს არის 0,4 სმ სიმახო მრგვალი ლეროები, რომელთაც აქეთ-იეთ თითო-თითო მოკუჭებული ეუნწი აქვთ. ამ ეუნწები-თა ისინი ერთიმეორეზე გადაბებული, სოლო თავისუფალ ეუნწებზე იმავე სიმახო, პირდარდილი რკოლები ჰყიდა (დიამეტრი—2,0 სმ).

საერთო სიგრძე 14,0 სმ უდრის, წონა—30,2 გრამს.

შეიძლება აღვირსავე ეკუთვნოდეს ქვემოთ აღწერილი ნიეობი.

128. საღვედე აბინდა, ვიწრო ბრტყელფირფიტოვანი; რკოლთა და ფირფიტათა ნატესები და პატარა კოჭურნი (კატალ. № 162; სურ. 42, შუაში). ეველაფერი ვერცხლისა. ეგენიც იმავე პინაკზე მწუო, რომელსე-დაც ლაგამი.

სურ. 40

ამათი საერთო წონა 10,6 გრამს უდრის.

ლაგამთა და ცხენის მუკაშმულობის სხვა ნაწილთა აღმოჩენა, უფრო მეტლს თუ იმავედროინდელ სამარხებში, იშვიათ მოვლენას არ წარმოადგენს (ახალგორის ლაგამები— [123, გვ. 54—55]; „აღლგეთის სამარხის“ ლაგამები—[92, ტაბ. XII, XII bis]; კლდეეთის ლაგამები—[361; სავ. წიგნის №№ 52, 57, 60, 122, 162—163] და სავ.). უნდა ითქვას, რომ აგებულებით ეს ლაგამი უფრო არქაული ჰგავს (მაგ., წაღვის წინწარის ადრეული რკინის ხანისას [92, ტაბ. XX XIV]; ბუთაშხანისას — [იქვე, ტაბ. XLV]). მაგრამ აქ ორი რამ იქცევს უკრადლებს: ლაგამის აშკარა სიბატარავე და ესოდენ საზახესის-მგებლო ნაწილის ვერცხლისაგან გაკეთება.

129. ბრინჯაოს დეუსები (კატალ. № 180; ტაბ. LXXIV, 1; სურ. 42, ქვემოთ). აღმოჩნდა სარკოფაგს გარეთ, მიწაში, სამსრეთი კედლის ძირას.

ესენიც აშკარად მინიატურელია. თითოეული წარმოადგენს ელიფსურად მოღუნულს, არათანაბარი სისქის რკალს, რომელსაც განიკვეთი შიგნიდან ბრტყელი აქვს, სოლო გარედან—მომრგვალო. გამოხსენილ მსარეზე გარედან მცირე სახსვლეტი აქვს (ვერ სწორკუთხოვანი, სოლო შემდეგ მომრგვალებული და წვეტიანი). ბოლოებში გამოყვანილია ეუნწები, რომლებსაც სათანადო რგოლთა მემკობით მიბმულია წვეილწვეილი ორად მოკეცილი, სამსკვალისანი ფირფიტა—ჩანს, ღვედის დასამგრებელი. თან ასლავს ერთი ასეთივე ფირფიტა სწორკუთხოვანი აბსინდიურთ და ერთივე მრგვალი აბსინდიურთ.

თითოეული დეუსის სიგრძე 8,5 სმ უდრის, სიგანე—6,3 სმ; სიმაღლე—0,4 სმ-მდე.

ლაგამისა და დეუსების სიბატარავე და სისუსტე გვაფიქრებინებს, რომ ისინი პრაქტიკულად მოსასმარი-სი ვერ იქნებოდნენ.

დეუსები უნიკალურ არქეოლოგიურ მონაპორად უნდა ჩაითვალოს, — ეოველ შემთხვევაში, იმ დროის კავკასიური სამყაროსათვის მაინც.

130. ქვის ლამბაქი (კატალ. № 167; ტაბ. LXXIV, 2; სურ. 43, 16). სამარხის ძირზე იდო, სამსრეთი კედლის განსწვრივ, მამაკაცისბიუსტიანი ჰინაის ახლოს, მინის ორკურა სანელსაცემლის ქვეშ.

პატარაა, ფრიალა, საშუალო სისქისა, მოყვანილობით ელიფსური. თანასომიერად შედრეკილი ქუსლი აქვს. ფართო და ბრტყელი ნაპირი სიმეტრიულადაა ამოღარული. მალან წესიერად, ფაქისად არის გამოთლილი მოწითალო-ყავისფერი სარდონქისისაგან, რომელსაც ალაგ-ალაგ დიდ-პატარა მრგვალი, მო-

კეთალო-თეთრად გამჭვირვალე ლაქები და კლანდი-ტალღებრივი, რძისფერი მარდლები ქსელი დაუკვება.

მთელია, მაგრამ შიგნით მცირე ბზარები აქვს, სოლო ძირი—ოღნავ დაქარული.

ლაშაქის სიგრძე 6,3 სმ უდრის, სიგანე—4,6 სმ, სიმაღლე—1,0 სმ, უდიდესი სიღრმე—0,4 სმ.

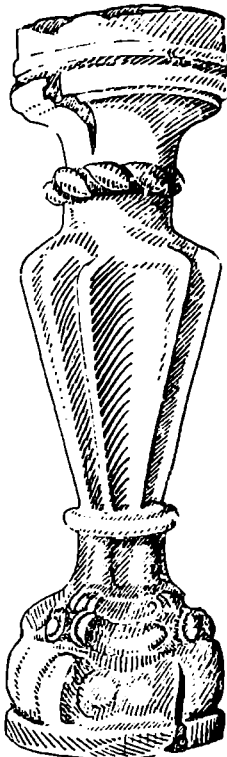
ერთისათუთა ინვენტარის ქვის ნივთებს შორის ეს ლამბაქი ერთი უმშვენიერესია. იგი, ჩანს, ქალის პირსაფარეშო ნივთს (მაგ., ფერ-უშარლის საღესს) წარმოადგენს. საერთოდ უნიკალური ჩანს და ერთისათუთა შრავალფეროვანი სამარხული ინვენტარის მღიერი თავისებურების ერთ-ერთი მანიშნებელი მომენტია. ფერ-უშარლის საღესს ლამბაქები საქმოდ სიბრია (მაგ., სამთავროში და მცხეთის სადგურის ავღღამაში — სღვის ნივარები), მაგრამ ყვითლობილი ქვისაგან ასე მშვენიერად გამოთლილი სხვაგან არსად გვეპოვება.

131. ქვის აეგაროზი (კატალ. № 161; ტაბ. LXVI, 15; სურ. 43, 21). აღმოჩნდა ჩრდილო კედლის განსწვრივ, ოქროს ექლსაკილს ახლოს. ერთი მსგავსი მოკვანის საჯანგებოდ გამოთლილს, ადამიანის შეკვამულ მარჯვენა სელს. ნამდვილად კი ქალცვადონის ბუნებრივი კვანია, შემთხვევით შესავისი მუქისა. მისი ზომა 3,2 X 1,8 X 1,5 სმ უდრის. კენჭი ოღნავ მოკვანისფროა, შემდგრეული. ცუდად გამჭვირვალე. შინაგანი ბზარი ეტკობა. ის ნაწილი, რომელიც მავსს მოკვანის გონის, ცხვრეტილია, ასე რომ ჩამოსავილი აეგაროზი უნდა იყოს, სოლო დაშკული სელის გამოსასულებათა აპოტროპული ფუნქცია კარგადაა ცნობილი.

132. ქვის შიგვსაკიდი (კატალ. № 162; ტაბ. LXVI, 16; სურ. 43, 26). გამოთლილია მუქი უავისფერი, გამჭვირვალე ქვის (კვარცხის ოჯასის რომელიღაც მინერალის) კენჭისაგან. წარმოადგენს ოღნავ ოვალური განიკვეთის ცილინდრს, რომელსაც თავი მებრტყელებული და ცხვრეტილი აქვს. ერთ მხარეზე ნახვრეტიდან ძირამდე ბრტყელი, სოლისებრი ღარი დაუკვება.

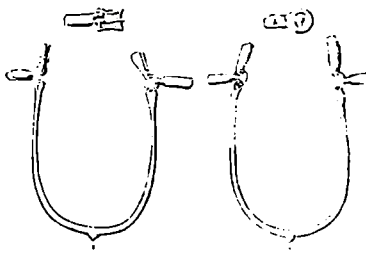
სიმაღლე 1,6 სმ უდრის, უდიდესი დიამეტრი—0,6 სმ, წონა—2,31 გრ.

133. ცის ფერი კენჭი (კატალ. № 163; ტაბ. LXVI, 20; სურ. 43, 23). გამჭვირვალე ქვა, აქვამარინის მოკვანეს. მოხრდილია, ასიმეტრიულად გამოთლილი. ზოგადად წარმოადგენს უსწორმასწორო, წიბოებმომრგვალებულ, ოთხწახნაგა პირამიდას. თითქმის ეოველ წახნაგზე და წიბოზე აქვს უწესრიგოდ მიმო-ბნეული, მტრ-ნაქლები სიგრძის ჭდვები. გავხვრეტავია, ასე რომ, თუ ესეც აეგაროზია, იგი ჩამოუკიდებელია აქონია

სურ. 41

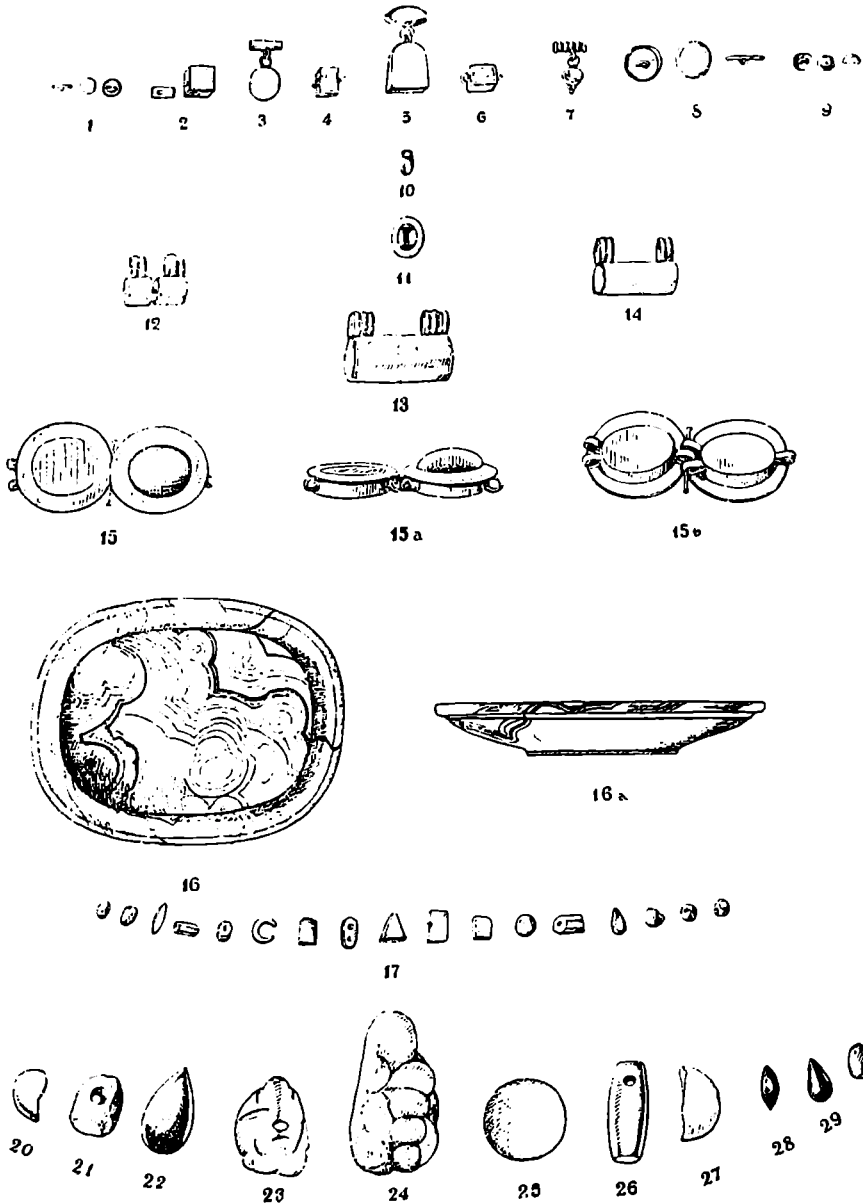
უავისფერი, გამჭვირვალე ქვის (კვარცხის ოჯასის რომელიღაც მინერალის) კენჭისაგან.

სურ. 42

შენახული პატრონს. თუმცა შეიძლება ისიც ვიფიქროთ, რომ ზემოაღნიშნულ კდეებზე ოქროს ან სხვა რამ ლითონის ვიწრო საღტეები ექნებოდა შემოკრული თავის დროზე. კარგადაა ცნობილი ბუნებრივი შინგრალების ამრიგად შემოს-

აღმოჩენილი სამაროვანის პირველ სამარსში ნაპოვნი ჰირიტის საკიდები [5, ტაბ. VII, სურ. 17, № 36]; ურგის სამარსში ნაპოვნი მარკაზიტის ქრისტალების საკიდები [30, სურ. 6] და სხვ.).

სურ. 43

ვისა და სამკაულად გამოყენების შემთხვევები (მაგ., არმაზის-ხევის 1941 წ. მე-13 სამარსში აღმოჩენილი მთისბროლის 2 საკიდი — ის. ქვემოთ, ჩვ. აღწ. № 212; მცხეთის ახლად-

კვების ზომა 1,5×1,6×1,8 სმ უდრის. 134. ბეჭდის თვლები, 3 ცალი (კატალ. №№ 164, 165 და 166). შეიძლება სხვა, რთული სამკაულებიდანაც იყოს

ამოცხვენილი. ერთი (ტაბ. LXXVI, სურ. 13, 25) რძისფერი, სუსტად გამჭვირვალე ოპალისაა, ოდნავ ოვალურ-ნახევარ-ბურთული, ძირბრტყელი, ზედმიწევნით წესიერად და წმი- დად გამოთლილი (დიამეტრი—1,5—1,6 სმ, სიმაღლე—0,8 სმ). მეორე (ტაბ. LXXVI, სურ. 13, 27) წითელია, სა- მუალო გამჭვირვალეობისა, ოვალური, ამობურცული, ძირ- ბრტყელი, სანახევროდ ჩამოტეხილი (დიამეტრი—0,8—1,1 სმ, სიმაღლე—0,35 სმ). მესამე (ტაბ. LXXVI, სურ. 13, 22) წითელია, გამჭვირვალე (აღმანდინსა ჰეკეს), მოცდრო, სუმი- სებრი, ძირბრტყელი, მცირედ ამობურცული (დიამეტრი—1,0—1,4 სმ, სიმაღლე—0,35 სმ).

135. მძივები და წვრილი თვლები (კატალ. № 168; ტაბ. LXXVI, სურ. 43, 17—21 და 25—31). მცირე ნაწილი სამარისი იატყინანა მოკრებილი, სილო უმეტე- სობა მიწიდან არის გამოცხრილი. თვლები ზოგი სუმიხე- რია, ზოგი—შენეხად-ოვალური. მძივები ნაირ-ნაირი მო- ეგანილობისაა, წვრილი. თვლებს შორის ურევია „პატიო- სანნიც“, რომელთა უმეტესობა აღმანდინისაა, და სითო- როდია ფერუსისა. საერთოდ კი მცირე წილი ცისფერი ჰასტისაა, ისევე როგორც უველა მძივი.

მაშასადამე, უველა სხვა, ზემოთ საითათოდ აღწერილ მდიდრულ სამკაულოთა ერთად მოცვლელად ქალს ჰასტის წვრილი მძივების ასსმულად ჰქონია ჩამოკიდებული.

136. ზვიგენის კბილი (კატალ. № 169; ტაბ. LXXVI, 5), მიწიდანაა გამოცხრილი. ზომა 3,0×1,2 სმ უდრის. ძირის კაბები მოტეხილი აქვს, სილო შიდა სიღრუვე—ქვიერი მასით ამოტეხილი. ამიტომ ეგვი არაა, რომ გაქვავებულ ნაპარსს წარმოადგენს, ერისთავთა დრის მიწაში ნაპოვნსა და, საფიქრებელია, ავგაროზად გამოუყენებულს. ზვიგენის (აუ- ლის) კბილები საკმაოდ გავრცელებულია საქართველოს მე- სამეულ ზღვიურ ნაღებებში.

ცნობილია ზვიგენის კბილის სამარსში აღმოჩენის სხვა შემთხვევებიც: მაგ., ეუბანში, სტ. კურჯისკაიას ძე. წ. II—1 ს. უორდანი [346] და კლდეეთის (ახ. წ. II ს.) ერთ- ერთ მდიდრულ სამარსში, სადაც კბილის ძირი ვერცხლის ბუდეში ჩასმული [361], ისე რომ ნამდვილად ავგაროზი უნდა იყოს.

137. მინის სანელსაცხებლე ჭურჭელი (კატალ. № 170; ტაბ. LXXIII, 4). წაქცეული ვერო ბიუსტი- არი ვერცხლის ჰინკის გვერდით, მის დასავლეთით, ისე რომ ძირით ჰინკს ეხებოდა, ჰირი კი დასავლეთით ჰქონდა მიქცეული. მუცელი მრგვალი აქვს, უვლი—მაბრისებრი. უვლს აქეთ-იქით სიმეტრიულად მიკავშირებული ურები ორად მოღუნულია. ფსკერი ჰატარა აქვს, მრგვლად შედრეკილი; ჰირი სქელი, ბრტყლად გაშლილი და ტუფარით. მინა სქელია (განსაკუთრებით უვლ-ჰირი და ურები), ფერად მო- მწვანო-მოყვითალო.

სიმაღლე 9,0 სმ უდრის, უდიდესი დიამეტრი—9,0 სმ, ფსკერის დიამეტრი—3,0 სმ, ჰირის დიამეტრი—3,3 სმ, უ- ვლის დიამეტრი—3,0 სმ.

ამგვარი მინის ჭურჭელი ნაპოვნია სამთავროს იმე- დროულ სამარსებში (ბაიერისიული № 9—02:566; სამარ. უბნის № 223, 1940 წ.); გვხვდება იგი ქერის — მუცლი

ზანტიკაბის სამარსეულ ინვენტარშიც, მაგ., [231, გვ. 46, სურ. 5]; აღმოჩენილია სომხეთშიც, ნოემბერანის რაიონის სოფ. ქორობში, 1926 წელს (სომხეთის ისტ. მუზ. სანი- ვიგენის № 1—№№ 26, 1526).

138. მინის სანელსაცხებლე ჭურჭელი (კატალ. № 171; ტაბ. LXXIII, 3). აღმოჩნდა ზემოაღწერი- ლის გვერდით, მის სამხრეთით, 15-ოდე სმ მანძილზე, აგ- რეთვე ჰირით დასავლეთისაკენ მიქცეული.

მსლენისებრი მოყვანილობისაა. ფსკერი მომრგვალო- ბრტყელი აქვს, სულ მცირედ შედრეკილი. მუცელი თან- დანობით გადაღის ევლში, რომელიც შემდეგ სწრაფად ფარ- თოვდება და ქმნის საკმაოდ ტუფარით ჰირს. უვლს ქვევით მთელი სხეული დაფარული აქვს ჰარალეული აღმაცერი წიბოებით, რომლებიც ზემოთ წველი-წველიად გადაბულია ერთიმეორესე. უვლს ირგვლივ არტყია ორი ჰარალეული, ერთგან ირბით მტოთა გადაბულია წიბო.

სიმაღლე 10,5 სმ უდრის, მუცლის დიამეტრი—7,0 სმ, ფსკერის დიამეტრი—1,5 სმ.

მსგავსი მოყვანილობის ჭურჭელი გვხვდება ქერის — მუცლი ზანტიკაბის სამარსებშიც — მავალითად, ძე. წ. I ს. სამარსში [295, გვ. 91].

139. მინის სანელსაცხებლე ჭურჭელი (კატალ. № 172). ტანი მრგვალი აქვს, ორეუაა. ნამტკრევები მოიკრება და ნაწილობრივად მხოლოდ აღდგენილი.

140. ნამტკრევები მინის რამდენიმე სხვადასხვა ჭურჭლისა (კატალ. № 172).

როგორც ვხვდებით, სამარსში მინის ჭურჭელი ოთხზე მეტი უოფილა.

141. რკინის დანისძირი (კატალ. № 173; ტაბ. LXXVI, 2). იდო ვერცხლის ჰინკში, რომელშიც ჩაქრულია ეანწიანი ქალის რელიეფი.

თანდათანობით შევიწროებულია და მომრგვალო წვე- რი აქვს. გადატეხილია. ტარისა არა შეჩენია რა. ზედა- ჰირზე სისა და ქსოვილის ნაშთები ეტოობა, ალბათ ქარ- ქასშია. მღიერ დეკანგულ-დაშლილია და აქა-იქ ფენებზე ატყვია.

სიგრძე 18,0 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე—3,0 სმ, სი- სქე—1,5 სმ.

142. რკინის დანისძირი (კატალ. № 174; ტაბ. LXXVI, 1). თავისქალის ნამტკრევებს ქვეს იყო.

მალან ეიწროა და გრძელი, სამკუთხედიანი. მომცრო სატარე უწევი აქვს. ორად ტეხილი, დაქანული და და- ზიანებულია (მაგრამ ნაკლებ, ვიდრე ზემოაღწერილი).

სიგრძე 21,0 სმ უდრის, უდიდესი განი—2,0 სმ.

143. მვლის დანისტარი (კატალ. № 184). დანამდვილებით ვერ ვიტყვი, თუ ორთავან რომელს ეკუთვნოდა ეს ტარი. ამოკვეთილი გეომეტრიული სახე- უბითაა შემკული. დატეხილია და ზოგ ნატეს შიგნით უხანს ცხოველის დელოგანი მვლისთავის დამახსიათებელი, ღრუბლისებრი ადნაკობა.

144. რკინის ტარაქი (კატალ. № 175; ტაბ. LXXVI, 3). სამარსს გარეთ აღმოჩნდა მიწაში, სამხრეთ-დასავლეთი კუთ- ხის მირას. მის ირგვლივ და ზედ ოქროს წვრილი კილი-

ტები, საკილები და ოქრომკედის ნაწილებები იყო მრავლად მიმოხვეული.

ძირითადი ნაწილი წარმოადგენს ჯამს, რომელსაც საკმაოდ მაღალი შვეული კალთები აქვს. თან ასლავს ჩამოსაკილებელი—ბოლოკაკეებიანი და უწნობიანი ღეროები. ამის გამოა ჭრატად მიჩნეული. დამტვრეულია და რამდენადმე ნაკლებად (სურ. 43). სამთავროს სამხრეთი უბნის №212 ქვის-სამარსში 1940 წელს აღმოჩნდა დასალოებით ამგვარი, ვაჭვით ჩამოკიდებული ჭრატი [39].

დაიპეტრი 16,5 სმ უდრის, სიმაღლე—4,5 სმ, ჩამოსაკიდ ღეროთა სიმსო—1,0 სმ.

ამ კრატთან და აგრეთვე ბერსუას სამარსის კედელში ჩარჩენილ რკინის კაკუხან (რომელიც ზირობით ჭრატისად მიიჩნეოდა) დაკავშირებით უნდა გავისწავლოთ ა. აშიკის შემდეგი ცნობა: მეთის ან სხვა წარჩინებული პირების დაჯიშვების სამარსთან შემდეგი იდგენენ მონები, რომელთაც ევალბობათ ლამაზი ცეცხლის განაღდება და მისი მოვლა-პატრონობა, ვიდრე სამარსს მიწით არ დაფარავდნენ; ამის შემდეგ კი ლამაზს აკლამის სათანადო თასნაბი ათავსებდნენ, სოლო უკლებლად სამარსებში ლამაზს თუ კრატს იმთავითვე ჩადგამდნენ ან ძივ ჩამოაკიდებდნენ — სახურავზე დაადებდნენ ან სამარსის გვერდით დადგამდნენ სოლოზე; ეს წესი წარმოიშვა აღმოსავლეთში; ძველ ანდერგებში სხივად ისწენება საჩუქრები, რომელნიც უნდა მიეღოთ შელამაზე მონებსა [292, გვ. 97].

145. რკინის თეთი (?) , თსელი, მცირედ ჩანქილი. იღო ვერცხლის ჰინაკზე, რომელშიც უანწიანი ქალის რელიეფია ჩაყრული (ჩე. აღწ. № 120; ტაბ. LXXVI). ამ თეთმის დანიშნულება გაურკვეველია. მისი დიამეტრი 12,5 სმ უდრის.

146. ფესხაცმლის ღანჩები (ქოშის ძირებში?) (კატალ. № 178; ტაბ. LXXIV, 8). წყილია. სამარსის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში ეწყო, ნატეს-ნატესად, ჩრდილო კედლის ძირას, მის გასწვრივ, ერთიმეორისაგან 5 სმ მანძილზე, ცსვირებით აღმოსავლეთისაკენ.

ვიწროა, უქუსლო, წვეტიანი. ძალიან მსუბუქი მასალისაგან (სასაცობე ქერქისაგან?) არის გამოჭრილი. ორნაწილედ ჩანს. ირგვლივ თითქოს არძია შემოუკუება. დატეხილია და ცოტა ნაკლებად.

სიგრძე 23,5 სმ უდრის, უდიდესი განი—5,5 სმ, სიქე—1,0 სმ.

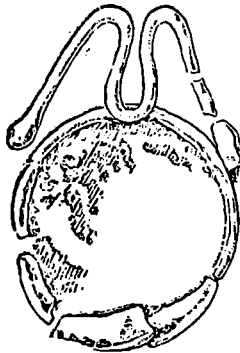
147. ფესხაცმლის ღანჩები (კატალ. № 179; ტაბ. LXXIV, 7). ჩრდილო კედლიდან 5 სმ, სოლო აღმოსავლეთი კედლიდან 30 სმ მანძილზე ეწყო, აგრეთვე დატეხილი. ესენიც იმავე მასალისაგან გამოჭრილია და იმავე მოკვანილობისა, ოღონდ უფრო მომცრო.

სიგრძე 22,0 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე—4,5 სმ, სიქე—0,7 სმ.

ამგვარი ფესხაცმლის ნაწილები, და ისიც ასე რიგინად დაცული, ძალიან იშვიათად გვხვდება ძველ სამარსთა

ინერტარში. ამას ისიც ემატება, რომ ისინი სავანებოდ შერწყული მხატვ და მოქნილი მასალისაგან უოფილა გაკეთებული. ასე რომ არმასისხევის უმდიდრესი, მეექვსე სამარსის მრავალფეროვნა ინერტარმა ამ მხრივაც გამოიჩინა საურადლეო თავისებურება.

ანალოგიისთვის შეიმოება დავასხელოთ სულ ორი-ოდე შემთხვევა მერტანალებად მსგავსი, ფესხაცმლის ღანჩების აღმოჩენის. მაგალითად, ქერჩში, მითრიდატის გორაკის სამაროვანზე 1872 წელს გათხრილ ერთ-ერთ აკლამში, ქალის ჩონჩხის შემცველ, ხის ორფერდასასურავიან სარკოფაგში მკირფას ნივთებთან ერთად იყო ჰატარა ქოშის ძირი, მოწითალო ტუცისაგან 11—12 ფენად გამოჭრილი [270, გვ. 21—22; 240, გვ. 142—144, ატლასის ტაბ. VI, სურ. 5—6]. 1876 წელს იმავე სამაროვნის სხვა, უფრო გვიანდელ (აღბათ, რომაული დროის) სამარსში აღმოჩენილა სის ქოშისძირი, თავის დროზე სამი ფენისაგან შემდგარი [271, გვ. XXXVI; აგრეთვე 240, გვ. 143—144].

სურ. 44

სამარსის სნოვანების საკითხისათვის. ვერცხლის თექვსმეტევე მონეტა წელთაღრიცხვათა მიჯნას და ახ. წ. I საუკუნის ეკუთვნის (ავგუსტეს ღენარები და გოტარის დრაქმები); ოქროს მონეტებიდან ორი ახ. წ. I საუკუნის მეორე ნახევრისა (ნერონი და გალბა, ერთიმეორის მომდევნო იმპერატორები), ორი ახ. წ. II საუკუნის პირველ ნახევარს და მეორე ნახევრის დასაწყისს ეკუთვნის (ადრიანე და ანტონინე პიუსი, აგრეთვე ერთიმეორის მომდევნო იმპერატორები). სამარსის სნოვანების ქვედა მიჯნას განსაზღვრავს მესეთე—კომოდის—აურეუსი, რომელიც მოჭრილია არა უადრეს ახ. წ. 180 წლისა. ამრიგად, სამარსი ახ. წ. II საუკუნის მიწურულს უნდა მიეკუთვნოს. ამ თარიღს შეესატყვისება ინერტარის საერთო იერიც.

მეშვიდე სამარსი

ეს ძველი აღმოჩენილ და გარშემოთხრილ იქნა მეექვსე სამარსთან ერთად. ჩადგმულია მეექვსე სამარსის ზუსტად პარალელურად, ჩრდილოეთით, 0,4 მ მანძილზე (ის საერთო გეგმა). მისი სახურავი მიწის ზედაპირიდან 1,85 მ სიღრმეზე გამოჩნდა. სამარსი დამსრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ.

ესეც სარკოფაგია, სულ ორი მილიანი, სავსებით ერთგვარი მონეტრისფრო-უვითელი, წერილმარცვლოვანი კარბონატული ქვიშაქვის ლოდისაგან გამოთლილი. იგი გაცილებით უფრო მოხდენილია, ვიდრე მეექვსე სამარსი, ვინაიდან სახურავი ორკალთიანი აქვს და შესანიშნავად მორგებული, ისე რომ სარკოფაგი ჰატარა, კოსტა „სასლის“ მთაბეჭდილებას ქმნის (ტაბ. LXIII; სურ. 45).

სარკოფაგის შიდა კედლები, ნაპირები და განსაკუთრებით მისი სასურავი გულმოდგინედ, წესიერად არის გამოკეთილი. სასურავის (სურ. 46) განივკვეთი განიერ სუთკუთხედს წარმოადგენს. მაფიოდ ეტეობა საკოდელის კბილთა ნაკვალავი. სასურავი მასიური კი არაა, არამედ შიგნიდან გამოჭრილია, მაგრამ არა გარეთა წახსნაგების ჰარაულეურად, არამედ კამარისებრ, 0,32 მ სიღრმეზე. თავ-ბოლოში გარედან სასურავს დტოვებული აქვს დიდრონი, დაახლოებით პრიზმული გამოწვეპერები (10 X 20 X 28 სმ), რომელთა დანიშნულებას ალბათ წარმოადგენდა ამ საკამოდ მძიმე სასურავის¹ აწვე-დაწვეისა და გადატან-გადმოტანის გაადვილება (სურ. 47).

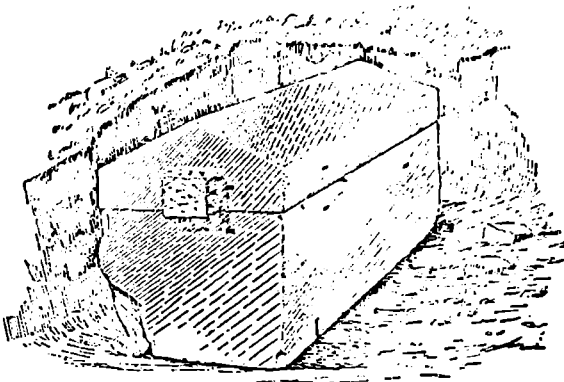
სარკოფაგის ქვედა ნაწილის შიდა სივრცე და ზედა კონტურიც ისევე წესიერად, სწორკუთხოვნადაა გამოკეთილი, მაგრამ ეს აღარ ითქმის გარეთა წახსნაგებზე. წიბოები რამდენადაც აღმაცერადაა მიმართული, სოლო ჩრდილო-დასავლეთი კუთხე ქვემოდან ჩამოტყვევულიც კი არის.

სასურავის ჩრდილო და სამხრეთ ნაპირებზე და აგრეთვე ქვედა ნაწილის შესაბამ კედლებზე, მათ ქვემოდან და ძლიერ ასლოს, ამოჭრილია პატარ-პატარა სწორკუთხოვანი ფოსოები (8 X 2 სმ). არავითარი ეჭვი არაა, რომ ისინი განკუთვნილი უოფილა რკინის სამაგრებისათვის, რომელნიც მკიდროდ შეჭრავდნენ სარკოფაგს და სასურავს დაამაგრებდნენ ქვედა ნაწილზე—ისევე, როგორც ბაკინეთის კლდეკარის სარკოფაგში. მაგრამ ეს განზრახვა რატომღაც აღარ განუხორციელებიათ და ცარიელი ფოსოები-ღა დარჩენილა (სურ. 45).

სარკოფაგის ქვედა ნაწილის კარეთა სიგრძე 1,98 მეტრს უდრის, სიგანე—1,03 მ, სოლო სიმაღლე—1,00 მ; შიგნითა სიგრძე—1,70 მ, სიგანე—0,75 მ, სიღრმე—0,63 მ; სოლო კედლის სისქე—14—15 სმ (სურ. 48). როგორც ვხედავთ, შიდა სივრცე ამ სამარხის მეტი აქვს, ვიდრე შეეკესეს. სასურავის სიგრძე 2,04 მეტრია, სიგანე—1,03 მ, თითოეული კალთის სიგანე—0,66 მ, სისქე—20—21 სმ; სოლო სამარხის სრული სიმაღლე, თხემის წიბოდან სასურავის ფუძემდე—0,58 მ.

¹ უნდა აღინიშნოს, რომ იმდროინდელ საგაუთო ცნობებში, რომლებიც წინ უსწრებდა ამ სამარხის აღსას, წერია, თითქოს ეს სასურავი ას ფუძეს უნდა იწონიდა [50; 51]. მაშინ იგულისხმებოდა, რომ სასურავი შიდაა და, მაშასადამე, ძალიან მძიმეა.

სასურავის ახლის შემდეგ სამარხის იატაკზე გამოინდა: ვერცხლის ორი სურა, მათი ჟურები, დაქუცმაცებული ჩონჩხის ჰატარ-პატარა გამოფიტული ნატესები (თავისქალის ნაწილები და კბილები დასავლეთ ბოლოში, ფესთა ლულოვანი ძელის ნაწილები—აღმოსავლეთით) და ერთადერთი ოქროს ნიუთის ნაწილი. გაწმენდის შემდეგ გამოირკვა, რომ

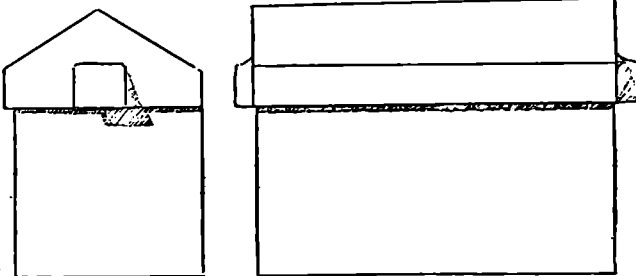
სურ. 45

სამარხის იატაკი დაფარულია თანაბრად და საკამოდ სქლად დაფენილი მტვრით და ოქროს სამკაულები ამ მტვერშია ჩაფლული. ეს მტვერი კედლებიდან და სასურავიდან სუკუნეთა განმავლობაში ნელ-ნელა აუფქვნილი ნაწილაკებისა და აგრეთვე ჩონჩხისა და სხვა ორგანული ნაძიების სრწნა-კარდაქმნის შედეგად იყო წარმოდგარი. ძელის ნატესებზე მიეკავისფრო-ეკითელი ფერი დასდებოდა.

შემორჩენილი ძელის ნატესებისა და ინვენტარის განლაგების მიხედვით აუ ვიძსავლებთ, შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, რომ შიგვალეგული მარჯვენა გვერდზე წოლილა, თავით დასავლეთისაკენ და თითქოს ჩრდილო კედლის გასწვრივ.

მტვრის მოწმენდის შემდეგ იატაკზე გამოინდა შესანიშნავი ნიუთები, რომლებიც ცაცვლებით უფრო მცირერიცხოვანი იყო მეექვსე სამარხის ნიუთებთან შედარებით: ისინი მხოლოდ ერთ ფუნად ეღადა იატაკზე და საერთო ფართობის 1/6 ფარავდა (ტაბ. LXXIX; სურ. 19).

სამარხის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში აღმოინდა იატაკზე ერთიმეორის გვერდით ამოჭრილი, ორი წესიერ-მრგვალი და ტოლი ფოსო, რომელთა დაშორები 6,0 სმ უდრის, სოლო სიღრმე—5,0 სმ. განაპირა ფოსო ზედაკარავს დასავლეთ კედელს და ოდნავა დაშორებული სამხრეთ კედელს; მეორე მისგან 1,2 სმ და სამხრეთი კედლიდან 2,0 სმ მანძილზეა. ამ ფოსოების დანიშნულებას ოვანდათლოვ არკვევს თითოეულ მათგანში თითო ვერცხლის სურის ქსელის დამოხენის ფაქტი: როგორც ჩანს, სურები ფოსოებში მდგარა და შეიძლება ითქვას, რომ უკანასკნელნი სწორედ ამ მიზნით ამოჭრიათ იატაკში. ეს გარემოება კიდევ ერთხელ აშტკიცებს, რომ სურებსა და მათ შტკავს ჭურჭლებს რაღაც განსაკუთრებული დანიშნულება ჰქონიათ დაარმაღვის რიტუალში. სურები მღლიან მომორებით აღმოინდა, თითქმის შუა სამარხში (მიწისძვრის შედეგად?) და ფოსოებთან ასლოს მათი ამჭერა-

სურ. 46

ლი უკრები-ღა ყეარა. სამარხში აღმოჩნდა: ოქროს ევლ-საკიდი, საჯასპაული დიადემა, წყვილი აბზინდა, წყვილი სამაჯური, 6 ბეჭედი, 2 წყვილი საურე, მრავალრიცხოვანი ნაირნაირი მოფენილობის საკიდეები, მრავალრიცხოვანი თვალედი ვარდულები, ათასობით კილიტა, მკედის ნაწყვეტუ-ბი და 7 მონეტა: ვერცხლი-ს პინაი და წყვილი სურა; ბრინ-ჯაოს სარკე და რაღაც ნიუთის ნატესები; ქვის 2 საკიდი და მძივები.

ამ სამარხიდან ამოკრებილ ნიუთებს კატა-ლოგში სულ 35 ნოჰირა უკირავს, მამინ რო-ღესაც მეექვსე სამარხის ნიუთებს 75 უკირა. გან-სხვავება, ოღენობის გარდა, რაობათიდა: აქ ვერ ვხვდებით სარცელის ფესებს, ცოტაა ჭურჭე-ლი და, კერძოდ, სულ არაა მინის ჭურჭელი.

მეშვიდე სამარხს გარეთ მიწაში არაფერი აღმო-ჩენილა ისეთი, რაც შეიძლება მის მდიდრულ ინვენტარს მიეკუთვნოს (როგორც მეექვსე სამარხის კვლევებთან იყო). ამ შემთხვევაში მსუდველობაში არაა მისაღები ის პატარა, თითის სათამაშო, წყვილი ჭურჭელი მავად გამოშვარი თიხის (ლაშხაქი და მსხლისებრი მოკვანილობის ჰიქლა), რომ-ლებიც მეშვიდე და მესამე სამარხებს შორის აღმო-ჩნდა, კვლევებზე უფრო ქვემოთ მდებარე დონეზე, სარკოფაგის ჩასადგმულად გაკრილი ოსრილის ფარგლებს გარემე. ისინი უფრო აღრინდელ კელ-ტურულ თუნს იყო ორმოსამარხის ნაშის უნდა მი-ეწეროს. ამასთან დაკავშირებით შეგინბნათ, რომ ამგვარი ყეარამეა 1916 წელსაც აღმოჩნდა მეგთან, ბარგიკარიას სამარხთან, ორმოსა-მარხებში, რომლებიც მე. წ. უკანასკნელ სა-კუნეებს უნდა ეკუთვნოდეს [24].

14b. ოქროს ევლსაკიდი (კატალ. № 185; ტახ. IX; LXXX; LXXXI). ერთი ევლაზე უფრო მშენიერი, რთული და დიდი სიფაქიზითა და გემოვნებით ნაკეთები სამკა-ულია არა მარტო ერისთავთა სამარხებში, არა-მედ სეაროდ მცხეთისა და საქართველო-კავკა-სიის და, ეგებ, უფრო მორეული ქვეყნების ცნობილ სამარხებულ ინვენტარში.

აღმოჩნდა სამარხის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში. მისი ზედა ნაწილი ჩრდილო კედლიდან 1 სმ მანძილზე იმ-უოფებოდა, ხოლო ქვედა ნაწილი — დასავლეთი კედლიდან 26 სმ და ჩრდილო კედლიდან 17 სმ მანძილზე. შეიძლება წარმოვიდგინოთ, რომ იგი მიცვალებულის ჩრდილოეთით, ე. ი. კიხერს უკან მოქცეულა, ვინაიდან მიცვალებული, რო-გორც ვთქვით, მარჯვენა ტვერზე უნდა წოლილიყო, სასით სამხრეთისაკენ.

ევლსაკიდი სამი მთავარი ნაწილისაგან შედგება: ა) ჩამოსაკიდი მეწკვი. წარმოადგენს ძალზე წერი-ლი მავთულის რგოლთა ფაქისსა და რთულ წნულს, რომელიც, როცა დაჭიმულია, მოკავიონებს ჭვავის თეთვებში მჭიდროდ განლაგებულ მარცვლებს. მეწკეს მრგვალი განივიკვეთი აქვს.

იგი ორი სახეებით მსგავსი და ტოლი ნაწილისაგან შე-დგება (მარჯვენა და მარცხენა). მეწკვი მძიმეა, მარჯამ იან ერთობ მოქნილი და სელმუხასებად სასიამოვნო. მისი საყრიო სიგრძე 23,0 სმ უდრის, ხოლო დიამეტრი—4,0 მმ.

მეწკვის მარჯვენა ნახევრის ზედა ბოლოსე წამოცმული და დამაგრებულია ოქროს თსელ-ფირფიტოვანი, რვაწახსნაკა-პრის-მული ბუდე (სიმაღლე 8 მმ, სი-ცანე—5 მმ), რომელსაც დარჩი-ლული აქვს ოქროს მსხვილი

მავთულის, მიმღები უნწი (4,0×5,5 მმ). მეწკვის მარცხენა ნახევრის სესოსავე ბუდეზე დარჩილული იმოდენავე უნწში უნწწიანი ბოლოთი გაყრილია ცხვირგამული კაქვი (19×4 მმ), რომელიც, თი-ავის მსრეც, ყურება მარჯვენა მეწკვის უნწში და ამრიგად ებმის ერთიმეორეს, ევლსე ჩამოსაკიდებ-ლად, მეწკვის ორი ნაწილი.

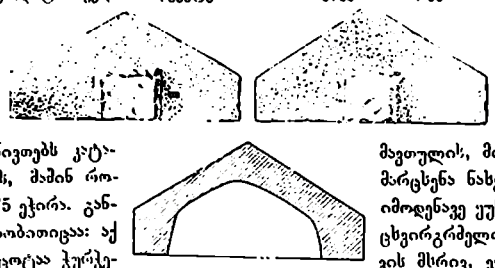
მეწკვის ქვედა ბოლოებზე კი წამოცმული და დამაგრებუ-ლია შეიდწახსნაკა-პრისმული ბუდეები (სიმაღლეცა და სიცი-ნეც 6 მმ უდრის). ამ უკანასკნელთა თითო წახსნაკი სის მწკანე ელფერის ფირუხის თითო სწორეუთსოვანი თვალი. ქვემოდან ამ ბუდეებს მიჩრილული აქვს წყვილ-წყვილი მრგვალი უნწები. რომელთა მეოსებით უკავშირდება მეწკვები ევლსაკიდის მეორე, მთავარ ნაწილს. სა-ამისოდ წყვილ უნწს შორის თავსდება შუა ნაწი-ლის ცალი უნწი და ამრიგად დამწყრივებულ სამ უნწში ყურება წყვილი სამსჯვალი, რომლის ორ-თავ ბოლოსე მანა ცილინდრული ბუდეებია წამო-ცმული და ამ უკანასკნელებში კი აღმანდინის სწორად თავკვეთილი თვლებია ჩასმული. მარ-ჯვენა ბუდეს ერთი თვალი დაჭარკავია.

ბ) კოლოფი ამ სამკაულის მუღა, უმ-თავერესა და უშვირფესეს ნაწილს წარმოადგენს. იგი წესიერი მრგვალია და საკმაოდ მაღალი. სასურეული უფრო მძიმე და მასიუვირი აქვს, ვიდრე ქვედა ნაწილი და იგი მირამდეცა ამ უკანასკ-ნელის კედლებზე ჩამოფარებული (სურ. 50).

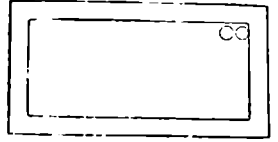
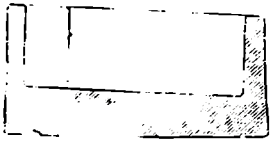
კოლოფის ძირი წარმოადგენს გლუვ ფირფი-ტას, რომლის სისქე 1 მმ უდრის. მასზე ირგე-ლივ დარჩილულია, ნაპირიდან 2 მმ მანძილზე,

8 მმ სიმაღლე თსელი ფირფიტა, რომელიც კოლოფის შიდა კედლს წარმოადგენს. გარეა კედლად გვეყინება სა-ხურავის ქვედა ნაწილი და ამრიგად კოლოფს ორმაგი, მტკიცე კედელი აქვს. კოლოფის ძირს აქეთ-იქით თითო მრგვალი უნწი აქვს მიჩრილული, ხოლო მათ გასწვრივ არის თითო კვდარტული ამონაჭერი, რომლებშიც მჭიდროდ ჯდება გარე-თა, სახურავისეულ კედლებზე მიჩრილული უნწები. ერთ მსა-რეზე ძირისა და კედლის უნწები მტკიცედაა ოქროს წერი-ლი მავთულთი გადაბმული, მეორე მსარეზე კი ძირის უნწ-ში გაყრილია ჰაწია რასა, რომლითაც იკეტება და იხსნება ეს სახსარი.

კოლოფის სახურავს რთული აგებულება აქვს. მის კე-დელს წარმოადგენს ოქროს 8 მმ სიმაღლე, სქელი (3 მმ)

სურ. 47

სურ. 48

და ბრტყელი ფირფიტა, ხოლო ზემოაღ მას დაკრული აქვს თხელი ფირფიტა. სასურავის კვადელი სიმაღლეზე კოველ 1,5—3,0 მმ მანძილზე დატრსრულია (ციხართა სისქე 1 მმ უდრის) და ამრიგად გამოყოფილ „სარკმლებში“ ჩასმულია მწვანე ელფერის ფირფიტის სწორკუთხოვანი ბრტყელი ფირფიტები. სულ 17 სარკმელი და ფირფიტა: 20 ერთ ნასევაარ-ზე მოდის, 27 მეორეზე. ეს „ნასევერები“ შესამჩნევად უფრო ფართო ტისრებიანაა ვარაძი-ორისაგან გამოყოფილი (სურ. 50). სასურავის ზედა, თხელ ფირფიტას ნაპირს გარემოთ არტყია ოქროს მსხვილი გვარის უწყვეტი წრე. ფირფიტის მუკეულში კი ამოტრილია გულისებრი მოყვანილობის, ისევე ირგვლივ-გვარისანი ბუდე, რომელსაც თხელი, მაგრამ საკმაოდ შემადლებული ნაპირები აქვს. ამ ბუდეში ზის ამეთისტოსანგან გამოთილილ - გაკრიალებული ვერის თავი, რომელსაც დიდრონი, მორკა-ლული და ღრმბუდეებიანი რქები აქვს.

ქვის მცირე ჭანდაკების ეს ნიმუში ამ საერთოდ არაჩვეულებრივი სამკა-ულის ეველზე უფრო თვალწარმტაც ნაწილს წარმოადგენს. ჭანდაკება უდრე-სად რეალისტური და დასწველია. გამოსახულების სილამაშეს, მისი გამო-მკვეთის უსაღო ოსტატობის გარდა, ამლიერბის ამეთისტოს მუქი ფერიც ამ იისფერს, გამჭვირვალე ქვას მოლაპ-ლანე ოქრო საუკეთესო ფონს უქმნის.

ქვას მიგნით აღმაყერი ბზარი გასწენია და ამის გამო ვერმის მარ-ჯვენა თვალის არეში ფერი სავრმობო-ლად არაბუნებრივად თამამობს. ვერმისთავს ირგვლივ რადიალურად დაშვრივებულია 20 მომცრო ბუ-დე—მრგვალი, ოვალური, ელიფსური, სწორკუთხოვანი და ნუმიისებრი. ამ ბუდეებში რიგრიგობით ზის აღმანდი-ნისა და მეტ-ნაკლებად მწვანე ფირფიტის თვლები. ერთი სწორკუთხოვანი თვალი აკლია. აღმანდინის ვევათ თვალი თანაზომიერად ამოტრყვლია, ხოლო ფირფიტის თვლებს ბრტყელი ან წიბოიანი ზედაპირი აქვთ.

კოლოფის დიამეტრი 4,2 სმ უდრის, სიმაღლე—0,9 სმ; კედელში ჩასმულ თვალთა ზომა—0,7×0,3 სმ; ვერმის თა-ვის სიგრძე (კეფიდან დრუნამდე)—3,1 სმ, უდიდესი სიგა-ნა—2,3 სმ; რადიალურ თვალთაგან უდიდესის სიგრძე—5,4 მმ, ხოლო უმცირესისა—4,5 მმ.

კოლოფის სასურავის ანდისას გამოირკვა, რომ მიე იყო რამდენიმე ნატესი ბაუშის კბილთა მინანქრიანი ნაწილები-სა. საფიქრებელია, რომ ეს ბაუშობაში მოცვლილი კბილე-ბია, სიკვარულითა და სათუთად შენახული. ამ ჩვეულების მეორე მაგალითია 1943 წელს, მე-40 სამარხში აღმოჩენი-

ლი ოქროს ბეჭედი (სვ. აღწ. № 226), რომელსაც თვალის მაკიერ ბუდეში უხის ბაუშის ბაწია კბილი.

გ) მესამე ნაწილია ოქროს მოთვალული სანელ-საცხებლე. იგი წარმოადგენს მომცროსა და თაქისებურად მოხდენილ ჭურჭელს, რომელიც ჩვეულებრივი, მსხვილრგო-ლოვანი მეწყვეთით არის საშოკიებული წრულ მეწყვეთზე, თი-თო სათანადო რგოლის მეშუობით, რომელნიც თაქისუვლად მოძრაობენ წრულთა ასწერივ. ამ მეწყ-კო ქვედა ბოლოები ცალ-ცალკე ემისი ჭურჭლის ეველზე აქეთ-იქით მიმაგრ-ბულ უქსწებს. თითოეული მეწყვის სიგრძე 3,5 სმ უდრის, ხოლო რგოლე-ბის რიცხვი—13. ეველის ერთ-ერთ უქსწზე ისეთივე, ოღონდ მოკლე, ორ-კუთხაიანი მეწყვეთი მიმაგრებულია ცი-ლინდრული სარქველი, რომელიც თა-ვისუფლად ესდება და ესურება ჭურ-ჭელს (სურ. 51).

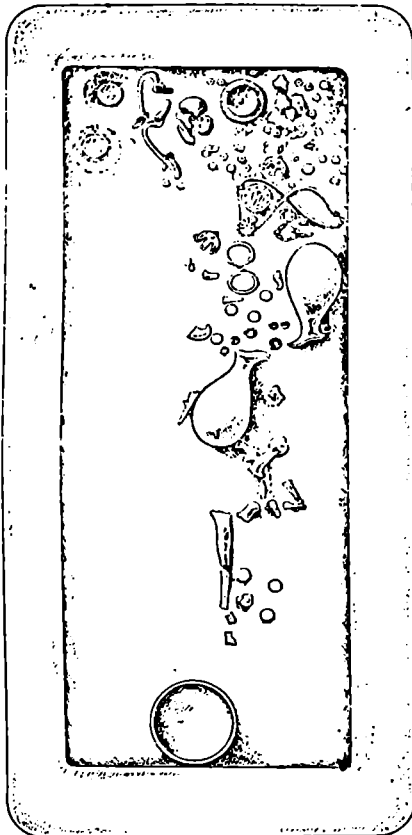
რომ ეს ჭურჭელი უნდა წარმო-ადგენდეს რთული ეველსამკაულის მუხა-დგენლობაში მართულ სახელსაცხე-ბელი, ამას გვაფიქრებინებს მისი ფსკერ-ზე ჩარჩენილი ცოკაოღანი მოწითალო-ისიფერი კრისტალური ფსენილი, რომელიც მეგვილია მივიწინოთ ნელ-საცხებლის ნაღვექად¹.

ჭურჭელი მრგვალი მსხლისებრი მოყვანილობისაა, ზომიერად მუყვალგა-ნიური, მიწმრგვალი. ეული მრგვალი, საკმაოდ ფართო და მომაღლო აქვს. ეველიც და კედლებიც საკმაოდ სქე-ლია. საერთო სიმაღლე 1,4 სმ უდრის; ჰირის დიამეტრი—1,6 სმ; ეველის სი-მაღლე—0,5 სმ; მუყვის უდიდესი დიამეტრი—3,0 სმ, გარემომოწერილო-ბა—9,5 სმ; სარქველის დიამეტრი—1,8 სმ, სიმაღლე—1,0 სმ.

სარქველს გარემოთ სიმატრიულად დაჩრილულია 6 მცირე მრგვალი ბუდე, რომლებშიც ზის აღმანდინის კონუსური თვლები. სარ-ჩველს ქვემო და ზემო ნაპირთა ირგვლივ ოქროს წვრილი მათულის ორმაგი წრულები შემოკვევა. ერთი ასეთივე, ოღონდ უფრო დიდი (მთელი დიამეტრის თითქმის $\frac{1}{2}$) ბუ-დე, წრულითვე გარემომორტყმული, ზედაპირზე აქვს დარსი-ლული სარქველს. მიე ზის აღმანდინის კონუსური, უფრო დაბალი თვალი.

საკუთრივ ჭურჭელი მოჭვილია კონუსური მოყვანი-ლობის თვლებით. ეს თვლები ოვალურსა და მცირედ ნა-პირმამაღლებულ ფოსოებში სხედან. სიმაღლეზე მათი 4 ირგვლივი მწკრივი დაითვლება: ეველს ქვემოთ არის აღმან-დინის 8, ეველზე დაბალი (0,25 სმ) თვალი; შემდეგ ა-

¹ „რადე გამაგრებულ ნიოტირბას“ აღნიშნავენ აგრეთვე ამის მსგავს ოქროს ფლკონში, რომელიც ყუბანის ოლქისა ნაოჟნი [205, გვ. 83].

სურ. 49

რივე მალმანდინი, ოდნავ უფრო ფართო და მაღალი, ოღონდ, ცხადია, უფრო შორიშორს მსდრძობი; მესამეშიც 8 ალმანდინა, სხეულზე უმაღლესი (0,5 სმ), ოდნავ წვერომრგვალებული; სულ ქვედა მწკრივი კვლავ პატარა ალმანდინებია ისეთივე და იმოდნავე, რაც პირველში, ოღონდ 7 ცალი. ყოველი მწკრივი სიმეტრიულადაა განლაგებული. ჭურჭლის ძირის შუაში ზის მოზრდილი ფირფიტის თვლი, ამჟამად დასუნებული. იგი ყველა წითელ თვალზე უფრო განიერია და ნაკლებ წვეტიანი.

სულ ამ ჭურჭლის სედაზირზე ჩამოვლია 39 თვალი (38 ალმანდინი, ერთი ფირფიტა), რომელნიც მეტ-ნაკლებად წვეტიან კონუსებს წარმოადგენენ. ამის გამო მისი ტანი კვლებით შემოსილ ბურთს მოკვანებს. ამ მხრივ ეს ჭურჭელი, რომელსაც გარკვეული დამოკიდებლობა ეტეობა რთული სამკაულის შემადგენლობაში, დიდ მსგავსებას იძენს მინის იმ კვლებთანსა თუ ხორკლებთან სახელსაცხებლებთან, რომელნიც ათეულობითაა აღმოჩენილი სამთავროს გვიანდელ, IV და მომდევნო სს. სამარსებში [17; 21; 40]. მათ შორის ზოგი მრგვალია, ზოგი კონუსური და ზოგიც მოგრძო. როგორც ცნობილია, ამგვარი სახელსაცხებლებები სამთავროში ბლომად იპოვნა ჯერ კიდევ ბაიერმა, რომელმაც ამ თავისებური ფორმის ასახსნელად მოსახრებაც წამოაყენა: ჰერკულესის კურს მიახსენებდა სორლიანი ჭურჭლები და ძველ ქართლშიც ჰერკულესის კულტის არსებობა წარმოიგინა [9, გვ. 335], რაც უსაფუძვლო ჩანს.

ჩვენს ხელთ არსებული მასალების მიხედვით თითქმის იმის წარმოდგენაც კი შეიძლება, რომ მერმინდელი, მინის ხორკლიან-გვილიანი სახელსაცხებლებები კეთდებოდა იაფი მასალისგან, შექმნილებოდა შორის გავრცელებული, მერიფასი, მოთვალული ოქროს ჭურჭლის მიბაძვით. მსგავს მოვლენას ჩვენ რამდენიმე სხვა მაგალითიც გვიმედავენებს (ოქროს საუერეთა მიბაძვით ბრინჯაოს საუერეთა კეთება, ვერცხლისა თუ ბრინჯაოს სურათა მიბაძვით თისის ხელაღების გამოწვა და სხვ.).

უელსაკიდი მთლიანად 164,2 გრამს იწონის.

ამ რთული სამკაულის მსგავსი არსად არაფერი გვეგულება და მთლიანად იგი უნიკულად უნდა ჩაითვალოს. მაგრამ თუ მის სამ პირითად ნაწილს ცალ-ცალკე განვიხილავთ, მათ თითო-თორთა ანალოგი გამოვებებებით.

უპირველეს უოვლისა, ამ უელსაბამის მეწკვის მსგავსი უელსაბამი აღმოჩენის კლდეგარის სარკოვადში (ახ. წ. II საუკ.). ასეთი მეწკვები საქმოდ ბევრია ცნობილი სხვაგანაც—მეტწილად ბოსფორის სამეფოს ტერიტორიაზე. ტამანის ნასეგრავნულზე, სტანიცა სენნაის უორლანის ქალის ორ სამარსში აღმოჩნდა ოქროს უელსაბამი მეწკვები, ორნაწილადი და ფაქისად წნული; მაგრამ ჩვენი მეწკვისაგან განსხვავებით, ერთი გრანატებითა და ზურმუხტებით არის შემკული, სლოლო მეორე—ოქროს ხარისთავებით [232, გვ. 7, № 6; ატლასის ტაბ. I, სურ. 6; გვ. 15, № 27, ატლასის ტაბ. II, სურ. 9]. ქერსონესის ერთ-ერთ, ქალის სამარსში აღმოჩნდა ოქროს უელსაკიდი, რომლის მეწკვი სახსებით იმგვარადვე დაწნული, როგორც ჩვენი უელსაკიდისა [283, გვ. 75 — 77, სურ. 323, გვ. 177 — 180, სურ.

555; 267, № 519]. ნოვოროსისკის მიდამოებში აღმოჩენილი განში შეიცავდა ოქროს ორ მეწკვს, ჩვენი მეწკვის მსგავსად წნულს. განსხვავება ისაა, რომ მათი ბოლოები დაგვირგვინებულია ლომისთავებით და შემკულია ტიხროვანი მინანქრებით [285, გვ. 167—168, სურ. 1]. აღსანიშნავია, რომ განში შემავალი ნივთების დამზადების სერსები და შემკულობის მოტივები (გრესილური არშია, გაპარსი, მინანქრის ბუდეთა მოკვანილობა და მიჩილივის წესი, გემის ამოჭრის მანერა და სხვ.) მაშინ უახლოვდება არმაზისსევის ერისთავთა სამკაულებისას, რომელთაც ისინი ქრო-

ნოლოგიურადც უტოლდება. მეოთხე „სემიბრატი“ უორლანში აღმოჩენილი, ოქროს გველისებრი სამაჯური აგრეთვე ჩვენი უელსაკიდის მეწკვის მსგავსადაა დაწნული [276, გვ. 26, ატლ., ტაბ. II, სურ. 10]. მსგავსი, ოღონდ უფრო ტლანქად, მსხვილი მათეებისაგან წნული მეწკვი ცნობილია ახ. წ. VI საუკუნის ნივთების შორისაც, რომელნიც უებანის ოლქშია აღმოჩენილი [280, გვ. 93, № 55; 267, № 2267].

როგორც ესედავთ, შუა საუკუნეთა ხელოვნებასაც კარგა ხანს გამოჰყოლია ადრინდელი ოქრომჭედლობის სერსები და სამკაულთა ფორმები.

რამდენიმე საქმოდ მასლობელი ანალოგი მოებოვება აგრეთვე ოქროს სახელსაცხებლე ფლავოსს.

ერთი მათგანია უებანის სტანიცა სტარომიმასტოკსკაი-ასთან აღმოჩენილი ვერცხლის პატარა სადა ჭურჭელი [273, გვ. 64, სურ. 157; 267, № 831]. მეორე აღმოჩენილია უებანისავე ოლქში, სტანიცა უსტ-ლაბინსკაიასთან, უორლანდში. იგი ოქროსაა და, ჩანს, მეწკვებით უოფილა ჩამოიდგმული. ტანის ქვედა ნაწილი თვლებით მოოჭვილი აქვს [233, გვ. 83, სურ. 180 ა, 184 ბ]. მესამეა სარატოვის მხარეში,

სურ. 50

1 ამასთან დაკავშირებით ისმის საკითხი: ხომ არ იყო აგრეთვე აქლზე თუ მერდზე ჩამოსაკიდი ის სახელსაცხებლები, რომელთაც სამთავროში საქმოდ მრავლად ვპოულობთ და რომელთაც ისეთი ფსკერი აქვთ, რომ ჯერ დაიდგმან?

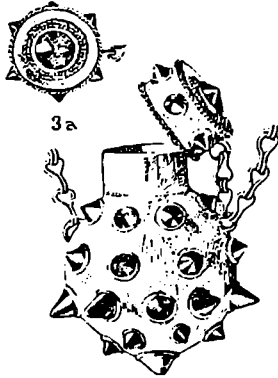
მოყარის ეორღანში აღმოჩენილი ვერცხლის ზატარა ველ-
მაღალი ჭურჭელი, რომელსაც ოქროს ცილინდრული, მო-
თვალული სარქველი აქვს და რომელიც მხოლოდ საერთო
მოყვანილობით ჰგავს ჩვენს სანელსაცხებლეს [202, სურ. 137;
267, № 1704], დასწრულ, მიუვითიებთ კიდევ ერთს, უფრო
გვიანდელ („ადრეულ-ბიზანტიურ“) ანალოგს — ვერცხლის
ორ მოპქროვილ ფლაკონს, აღმოჩენილს ქ. ტუაფსენ მიდა-
მოებში. ისინიც მხოლოდ საერთო მოყვანილობით ჰგვანან
ჩვენსას [347, გვ. 188—192].

ჩვენი ეელსაკიდის ცენტრალური ნაწილი უნიკალური
ჩანს როგორც ვერმისთავიანი კოლოფის აღნაგობით, ისე
ამოთვისტოსაგან გამოკვეთილი ვერმისთავის გამოსახულებით.
ამ უკანასკნელის მსგავსი, ოღონდ სხვა მასალისაგან გამო-
თვლილი გამოსახულება რამდენსავე არქეოლოგიურ ბიზან-
ტოვარში გვხვდება. თავისთავადაც აქაიანა ვერმისთავის
ამოტროპეული დანიშნულება (ამის შესახებ უემოთ გქონდა
ვრცლად საუბარი) და, კერძოდ, ჩვენ ეელ-
საკიდზედაც იგი ავგაროზის როლს უნდა თა-
მაშობდეს — მით უმეტეს, რომ კოლოფის
სარქველზე გაკეთებული. ამგვარსავე როლ-
ში გხვდებით მას ბოსფორის სამეფოს სამარ-
სეული ინვენტარის ზოგიერთ ნივთზე. ასე
მაგალითად, ფანაგორიანში გათხრილ ქალის
სამარსში აღმოჩენილია ძვირფასი ნივთები
და მათ შორის ეელსაბამი, შემდგარი ოქროს
ავგაროზებისაგან. ორი ამათვანი გამოხა-
ტავს ვერმისთავს, ჩვენი ვერმისთავის მეტ-
ნაკლებად მსგავსს [244, გვ. V—VII, 6; ატ-
ლასის ტაბ. 1, სურ. 15]. უუბანის ოლქში,
სეორე „სემობრატნი“ ეორღანში ნაპოვნია
ოქროს 13 ფირფიტა, რომელთაგან ერთზე
ამოტვიფრულია ცხვრის თავის გამოსახუ-
ლება [271, ატლ. ტაბ. III, სურ. 15]. იმავე ოლქში,
არმავირის ახლოს, ეორღანში, ქალის სამარსში, ბევრ სხვა
ნივთთან ერთად, აღმოჩენილია მოპქროვილი ვერცხლის 2
კოლოფი — „პიქსიდა“. ერთი მათგანის სუფზე ჭედურად გა-
მოსახულია ცხვრის თავი, რომელიც ისევე ჰირდაპირ იმზი-
რება, როგორც ჩვენი ეელსაკიდის კოლოფის სუფში ჩანჭუ-
ლი [288, გვ. 63, სურ. 105—106]. როგორც გხვდათ,
ეველსაზე მეტ მსგავსებას ჩვენს ვერმისთავთან ეს უკანა-
სკნელი იჩენს, მაგრამ მასალა და გამოსახვის სერსი
იქვე სულ სხვაა და იგი სიღამასით ოდნავაც ვერ შეედრება
ჩვენსას.

რაკი სიტყვა კვლავ ცხვრის გამოსახულების ამოტრო-
პეულ მნიშვნელობაზე ჩამოყარდა, გავისხენოთ, რომ ცხვა-
რი—მიუსედავად მისი თითქოს უმჭრობისა—ერთი იმ ცხო-
ველთაგანია, რომელთა გამოსახულებაც აღამინა მგელით-
დანეე მიაწერდა ავი სულეობისაგან დაცვის უნარს. შეიძლება
აქ მის—განსაკუთრებით, ვერმის—„ეოუორობას“, სიჯატეტესა
და რქების სიმაგრესაც ჰქონდა მნიშვნელობა. ამასთანავე,
როგორც ფიქრობენ, შეიძლება ის გარემოებაც თამაშობდა
როლს, რომ ცხვარი, ჩვეულებრივ, სამსხვერპლო ცხოველს,
ზეარაკს წარმოადგენდა [214, გვ. 22—23].

მგელ ბერძნულ სამყაროში გავრცელებული იყო ცალ-
მოდება, რომ ჰერმესი მჭეუქსია მსგავსად ატრობდა ცხვარს,
სელით ან მხარზე გადაკლებულს. ტანაგრამი იყო თქმულე-
ბა, თითქოს ჰერმესმა ეს ქალაქი ზავი ჭირისაგან გაათავისუფ-
ლა იმით, რომ მხარზე გადაკლებული ცხვარი შემოატარა
მის გალავანს. ასეთ გადმოცემასთან უნდა იქონს დაკავშირე-
ბული რწმენა, რომ ცხვრის შემჭრობით შეიძლება უოველ-
გვარი სწეულების თავიდან აცილვად [იქვე, გვ. 96—97].

ერთი სიტყვით, ცხვრის ან მისი თავის გამოსახულება
წარმართულ სამყაროში მისწეულია თავისებურ ემბლემად, რო-
მელსაც ხშირად მიმართავენ პროფილაქტიკის მიზნით. რო-
გორც უკვე ვიცით, საქამოდ ხშირია ეს ემბლემა—ამა თუ
იმ გვარად გამოსახული—არმაზისისევის ერისთავთა სამარსეულ
ინვენტარშიც, დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ იგი მეტწილად
ქალთა სამარსებშია წარმოდგენილი, ისევე როგორც სხვაგვარ-
ი ავგაროზები (მაღლის გამოსახულება მეორე სამარსის
კულსაკიდ კამეაზე; ოქროს ოვალური საუ-
გაროზე კოლოფი იმავე სამარსში; ოქროს სამი
საუგაროზე ცილინდრი და ტახტი, ვერცხლის
ახარფების ტარის თავი, ქვის „მუჭვი“, ნა-
მარხი ზვიგენის კბილი და ცისფერი გა-
მჭვირვალე კენჭი მეექვსე სამარსში; ოქროს
ოვალური საუგაროზე კოლოფი მეცხრე სა-
მარსში; ვერმისთავების სტილიზებული გა-
მოსახულებანი მეექვსე სამარსის სარცდლის
ფესთა ვერცხლის გარსაკრავებზე). მასაკაცთა
სამარსებიდან ამ მსრეე შეგვიძლია მიუთუი-
თოთ მხოლოდ სარცდლის ფესთა გარსაკ-
რავები ასმარევისა და ბერსუმის სამარსებში
და ცხოველის თავის მინიატურული გამოსა-
ხულება ასმარევის სატევერის ქარქამის ოქ-
როს გარსაკრავზე. არმაზისისევის სამაროვნის

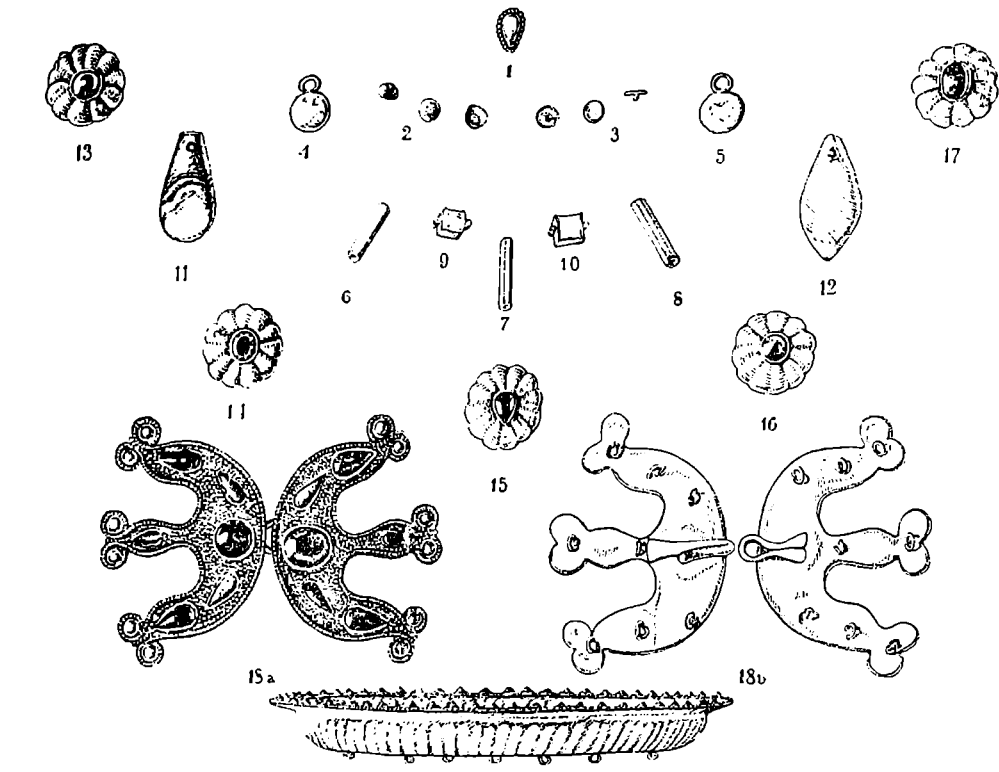

სურ. 51

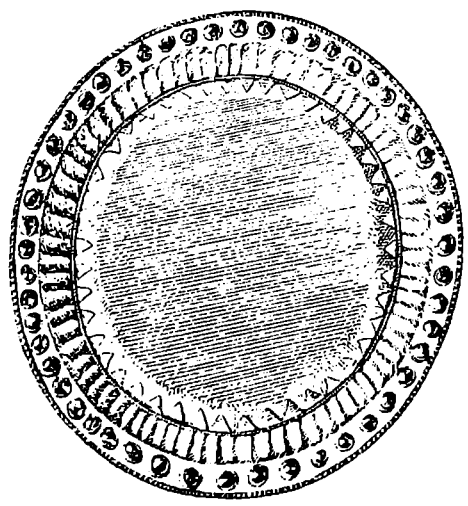
ჩამოთვლილ ქალთა სამარსებში აღმოჩენილი ავგარო-
ზების და ამოტროპეული დანიშნულების საგანთა ბოსფორუ-
ლი ანალოგიებიც უმთავრესად ქალთა სამარსებს უკავ-
შირდება.

149. თავსამქაული (კატალ. № 186; ტაბ. LXXX, 11;
სურ. 52, 19). სიბრტეე იღო სამარსის იატაკზე, დასაუღეთი
კედლის მირას, მისგან 4 სმ და ჩრიდლო კედლიდან 19 სმ
მანძილზე. მის სამსრეთით და ჩრდილოეთით, უსულო მე-
ზობლად ევარა თავისქალის მცირე ნატეხები.

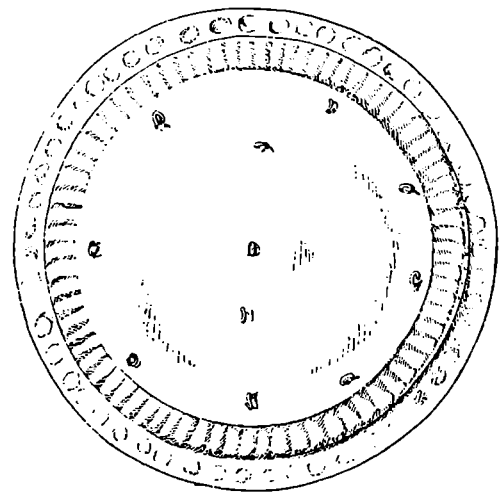
ეს ნივთი ერთი შესეღეთი მოგვაგონებს ზატარა, სა-
მაოდ კალთებგადამლილ ლამაქს. გაკეთებულია ოქროს
მრგვალი, მთლიანი, მოსქო ფირფიტისაგან, რომელსაც ნა-
პირები შიგნით ფართოდ გავმოკვეცილი აქვს. ამრიგად მქ-
მნილ ბუღემი ჩანჭულია მუქი ღვინისფერი, არაგამჭვირ-
ვალე აქატის მთლიანი ფირფიტა, მრგვალი და ოდნავ
ამობურცული, მშეწვირად გამოღობი და სარკვესავით გუ-
რიალებული. ეს ქვა საესებით ფარავს ლამაქის ფსკერს,
რომელზედაც დამკრებულია მირსე ამოქრული ოქროს ოხე-
ლი ფირფიტის ფართო, სამკუთხოვანი, ქვასე გავმოკვერი-
ლი „კბილებით“. ამ უკანასკნელთა რიცხვი 41 უღრის.
კალთები მალზე ხშირი რადიალური ღარებითა და სერებით

19b

19c

19a

lg6.52

არის დაფარული. ნაპირი 0,6 სმ სიგანეზე გადმოკეცილი და ეს გადმონაკეცი ალმანდინის 52 ჰაწია კონუსური თვლით არის მოოჭვილი. კიდევუ მემოუეება ოქროს მარცვალთა უწყვეტი წრე. ასეთივე წრე არტია ირგვლივ ქვის მრგვალ ფირფიტას.

კალთებისა და ნაპირის ქვედა მხარეზე მკაფიოდ ჩანს ზე-მოაღნიშნული დარებისა და სერების და აგრეთვე თვალბუდეთა შესაბამისი სასებო და ფოსოები (სურ. 52, 19 ა). ძირი კი საესებით გლევიან. მასზე მირილილეთა ოქროს წყვილი მათუ-ლის 11 მრგვალი ეუნწი: 8 ნაპირს გარემოსწერივ, ხოლო 3 — დაიმტრულად განლაგებული. ამ უკანასკნელთაგან ერთი ზედ ცენტრზე მოდის. ეუნწების სიხშირე და განლაგება გვა-ფიქრებინებს, რომ თავის დროზე ეს საგანი ეუნწებით დაკ-რებული ეოფილი რაღაც ქსოვილზე, რომელიც თავსაბურავს თუ თავსაქაულს წარმოადგენდა, მით უმეტეს, რომ იგი თავ-ვისქალის ნატესებთან ერთად აღმოჩნდა. დაასლოებით წარ-მოადგენას ასეთი თავსაქაულის შესახებ გვიქმნის კარპაკის პორტრეტი ასპარუგის სარტელის ერთ-ერთი ბაღასის გემ-მაზე. მას ომას სემოდან აუგეს სწორედ ასეთი ბრტეული და მრგვალი „ლაშქარისებრი“ საგანი, რომელზედაც აქეთ-იქით ჩამოკიდებულია რაღაც მიღამბრი ნაწილები.

საერთოდ ეს საგანი ძალიანა ნახელავია. მისი სასით გვაქვს კიდევ ერთი კარგი ნიმუში ფერადი ქვისა და ოქროს მხატვრულად, გემოვნებით შესაბამისა. აღსანიშნავია თვით აქატის მალაღი სარისსივ. საერთო დიამეტრი 9,1 სმ უდრის, ძირისა — 7,0 სმ, აქატის ფირფიტისა — 6,8 სმ; საერთო სიმაღლე — 1,0 სმ; წონა — 77,65 გრ.

150. ოქროს დიადემა (კლასი. № 198; ტაბ. LXXX, 17). დაკლავილი იდო ვერძისთავიანი ეელსაკიდის აღმო-საველეთით, მისგან 2 სმ მანძილზე.

შედეგა 23 თითქმის ტოლი, მეტ-ნაკლებად ოვალური (19) და მომრგვალო (4), თავფართო ბუდისაგან, რომლებ-მაც ზის ალმანდინის საითითა ფირფიტოვანი თვალის. ფირ-ფიტათა გამკვირვალობა სხვადასხვა სარისსისა. ბუდეები ერთიმეორეს უკავშირდება ეუნწებისა და მათში გაურილი სამსჭვალეების მეშვეობით. 9 ბუდეს ორსვე მხარეზე წვეილ-წვეილი ეუნწი აქვს მირილილელი, 11-ს საითითაო, ხოლო 3-ს ერთ მხარეზე წვეილი და მეორეზე თითო. ეს განსაზღვრავს ბუდეების განაწილებას, ერთიმეორესთან შესაბამისად. საპარს-ში დიადემა დაშლილია აღმოჩნდა და აწუბობისას ერთ თვალ-ბუდეს ვერ მოეშაზა მესობელი. ფირფიტების უმეტესობა მკიდრად ზის ბუდეებში, ზოგი ბუდე კი სრულია და ამის გამო ფირფიტები შიკ ღრმად ჩაცვენილია.

საერთოდ ეს სამკაული ძალიან ჰგავს მეექვსე სამარხის დიადემას (ჩვ. აღწ. № 83), ოღონდ ამის თვალბუდეები უფ-რო პატარა და თითქმის ტოლი. გარდა ამისა, აქ ეველა თვალის ბრტეული ფირფიტის წარმოადგენს, იქ კი ბრტეულე-ბთან ამობურცული თვლებიც მორიგეობს.

სამსჭვალეები დამკვრალი აქვს და ცალკე ინახება. დიადემის საერთო სიგრძე 33,0 სმ უდრის; ტიპური ოვალური ბუდის დიამეტრი — 1,1—1,4 სმ, სიმაღლე — 0,3 სმ; ტიპური მომრგვალო ბუდის დიამეტრი — 1,2 სმ, ხოლო სიმაღლე — 0,3 სმ.

დიადემა 43,57 გრ. იწონის.

მდიდრული ეელსაკიდი, ზემოთ აღწერილი თავსაქა-ული და ეს დიადემა სასის უსკამს მეუიდე სამარხში დაკრძალუ-ლი ქალის განსაკუთრებულ მდგომარეობას ერისთავთა წრეში.

მეექვსე და მეშვიდე სამარხებში აღმოჩენილი სრულიად ერთგვარი დიადემები შესაბამისებელია „არმაზისევერი ტიპის“ სასელით გამოიკოს და დაქარისიზირდეს, ერთი მსრივ-ასპარუგის დიადემას, ხოლო, მეორე მსრივ, სამაქალის სამ-სრეთა უბანზე 1935 წ. № 30 და 1939 წ. № 135 კრამბი-სამარხებში აღმოჩენილას [39] და პირში აღმოჩენილ [15, ტაბ. 11, სურ. 1] დიადემებს. ამ უკანასკნელთა „გორდისის ანუ ჰერკულესის კანას“ უწოდებენ. მათ მოეპოვებათ სრული ანალოგები ანაზის ერთ-ერთ სამარხში (ჩვ. წ. II ს.) და ტამანის ნახევარკრემულზე, ქალის სამარხში (ჩვ. წ. III ს.) აღმოჩენილ დიადემას სასით [266, გვ. 33, ტაბ. 1, სურ. 5; 294, გვ. 7, ატლასის ტაბ. 1, სურ. 11, ხოლო არმაზისსე-ვერ დიადემებს კი ასეთი ანალოგია არსად უჩანთ და მარტო მათი შემადგენელი თვალბუდეების მსგავსი მოყვანილობის მუაღლიონები შეგვიძლია დავასახელოთ, რომელნიც, მკა-ლითად, შეიღობეს ქერსონესის ერთ-ერთ სამარხში აღმო-ჩენილი ეელსაკიდის შემადგენლობაში [253, გვ. 76, სურ. 323; გვ. 179, სურ. 555; 267, № 519].

151. ოქროს აბზინდები (კლასი. № 157; ტაბ. X, 1; LXXX, 1; სურ. 52, 18). ერთიმეორისაგან სკამოდ დამორებით აღმოჩნდა, ზოგადად ეელ-მკერდის არეში: ერთი ვერძისთავიანი ეელსაკიდის კოლოფს ასლოს, მისი დასაველეთით (ჩვ. აღწ. № 146), ხოლო მეორე — ჰირველის სამსრეთ-აღმოსავლეთით, ერთ-ერთი სამავეურის მორიასხლის (ტაბ. LXXX, სურ. 19).

აბზინდები ძლიერ ჰგავს ერთიმეორეს, „ადედალ-მაშალია“ და ამის შესატყვისად ქვედა მხარეზე ერას მოგრობო ეუნწი აქვს მირილილელი, ხოლო მეორეს — ამ ეუნწი ამოსალემი ნისკარტი.

დეგალი აბზინდა წარმოადგენს ოქროს სმუვლო სისქის მილიან ფირფიტას, რომელიც მოყვანილობით ფრთაგა-მულიად ფრინველს მოგვსაკნებს. სამავე ბოლო შეუძლია გაუ-ფილია და აქეთ-იქით მიქცეული სხეილთით თვალს. ზედა-პირზე დარჩილულ სათანადო ბუდეებში 12 მკირედა ამობურ-ცული თვალის: ოთხი ალმანდინისა და რვა ფირფიტისა. ალ-მანდინის თვლებიდან ერთი, მოზრდილი, თითქმის მრგვა-ლი, შეაბია, ხოლო სამი, ნუშისებრი — ბოლოგებზე. ფირუ-ლის, ნუშისებრი მოყვანილობის ორი თვალი ზის დიდი ალ-მანდინის აქეთ-იქით, ხოლო ექვსი — წვეილ-წვეილად აბზინ-დის ბოლოებში. ეს ექვსი თვალი პატარაა და მრგვალი. ნუშისებრი თვლები წვერებით ეველა აბზინდის ბოლოები-საკენა მიმართული. თვლებს შორის დარჩენილი სივრცე დაფარულია წვრილი გავრისით. აბზინდის კიდევებს უწყვეტად შემოუკვება ოქროს უფრო მსხვილი მარცვლები.

ზურგზე აბზინდას მირილილელი აქვს რვა ტოლი, წვრილ-მათულოვანი ეუნწი, რომლებითაც იგი ქსოვილზე იქნებო-და დაკრებულა.

აბზინდის სიგრძე 5,0 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე — 3,4 სმ. მამალი აბზინდა სასეებით ამკვარიევა, ოღონდ მას ფირფიტის თვალი აკლია და მთავარი წითელი თვალის ცაბ-ზარული აქვს.

ორივე აბზინდა 27,1 გრამს იწონის.

საფიქრებელია, რომ ეს აბზინდები პეირფსი მოსას-
სამის შესახებ წარმოადგენდა. მათ მსგავსი არსად უნანთ.

152. ოქროს სამაჯურები (კატალ. № 188; ტაბ. X,
6, 6, LXXX, 15, 15 ა). ერთიმეორის გვერდით იდო, ვერცხლის
სურებს შორის—იქ, სადაც შეიძლება მყვრად ქვემოთ დაკ-
რებილი სვლები გვიგუნისხმობით, მით უმეტეს, რომ მათ ას-
ლოს იყო ორი პატარა ნატეხი თითქოს წინამძღრის ძვლებსა.

მსიერები, მძიმე, კარგად გამოკვეთილი სამაჯურებია.
მოკვანილობა ზოგადად ოვალური აქვთ, სოლო განივკვეთი—
მიგნით ბრტყელი და გარეთ წახსაკოვანი. რომელი და
სამკუთხოვანი წახსაკები ირგვლივ შემოუკვება მიუღ სამაჯურს-
სრული იგივეობის გამო აღვეწრთ მხოლოდ ერთ-ერთ
სამაჯურს.

სამაჯური ორნაწილედია და ისხება ისევე, როგორც
პირველ და მეექვსე სამარხებში აღმოჩენილი სამაჯურები.
სახსნელ რკალზე გარემოწერილობის 1/3-ზე მეტი მოდის. მი-
სი ერთი ბოლო ურუდა დამატებული მთავარ რკალზე; უეწ-
წი ჩამადარია რკალის ორად გაზობილ ბოლოში
და მიკ ნაერლია ღერაკი, რომელსაც ორთავ
ბოლოზე მაგრად წამოძვლები აქვს მსხვილი,
თოთხმეტწახსაკოვანი თავები. სახსნებში ამგვარად-
ვე აკებული სახსნელი რკალის მეორე სახსარი,
ოლონდ იქ სამსკვალზე წამოძვლები ერთ-ერთი
წახსაკოვანი თავი გამოვლ არის გასწერტილი და
სამსკვალში მიკ თავისუფლად შედის და გამოდის.
სამსკვალში ორად და გაკრული, მაგრამ ბოლოში
კვლავ გაერთიანებულია.

მთავარი რკალის უფართოეს ნაწილში, სა-
ხსნელი რკალის მოპირდაპირე მხარეზე, სივრძივ ამო-
ჭრილია ნაპირმომადლებული ოვალური ბუდე, რომ-
ელშიც ზის ალმანდინის თანაზომიერად ამობურცული
თვლი. ეს უკანასკნელი განსაკუთრებით გამჭვირვალა
და ღია, ხალისიანი ფერისა. ერთი ასეთი თვლიც
სახსნელ რკალშია ჩასმული. ისიც ოვალურია, ოლონდ მომც-
რო და ბრტყელი.

სამაჯურები მოხდენილი, თავისებური და მდიდრული
სამკაულის მთაბუდედობას სტოვებს. აქ კიდევ ერთხელ
ბრწყინავს ოქროსა და პატიოსანი თვალის ურთიერთმესამე-
ბის ოსტატობა. შეიძლება ითქვას, რომ ისინი სილამაზით
ერისთავა სამაჯურებს შორის უველს სჯობია.

ერთი სამაჯურის დიამეტრი 4,6—6,1 სმ უდრის, სის-
ქე—0,6—1,2 სმ; დიდი თვალის ზომა—1,6×1,0 სმ, მცირე
თვალისა—0,9×0,6 სმ. სამაჯური 110,2 გრ. იწონის.

მეორე სამაჯურის დიამეტრი 4,6—5,6 სმ უდრის, სის-
ქე—0,5—1,2 სმ; დიდი თვალის ზომა—1,5×0,9 სმ, მცირე
თვალისა—0,9×0,6 სმ; სამაჯურის წონა—107,66 გრ.

153. ოქროს ბეჭედი (კატალ. № 181; ტაბ. X, 3; LXXX,
14). აღმოსნდა ვერცხლის სურების პირთა შორის, სამ
სხვა ბეჭედიან ერთად, სამარხის ჩრდილო კედლიდან 14 სმ,
ხოლო დასავლეთი კედლიდან 63 სმ მანძილზე.

მოკვანილობით წარმოადგენს არათანაბარი სიმსხოს
რგოლს, რომელსაც ზედა, მსხვილი ნაწილი დიდად დაბრტყე-
ლებული აქვს. რკალის განივკვეთი რომელია. ქვედა, წერი-

ლი ნაწილი მასიურია, ზედა კი ფუკე ამ უკანასკნელში.
ამოჭრილია რომელი მოკვანილობის, ნაპირმომადლებული
ბუდე, რომელიც ზის შუკი წითელი (თითქოს ოდნავ მო-
ლურჯო) ქვისსკან (ამთოვისტოსკან?) გამოთლილი კამეა
ან, უფრო სწორად, პორფლიფი. იგი გამოხატავს ზემოთ.
მოშხირალი ქალის სახეს (სურ. 53).

ქალს უურები არა აქვს გამოხატული. თმაზედ მხოლოდ
ის ითქმის, რომ ზედ ლენტი აქვს გადაჭერილი, მუბლს ზე-
მოდან. ცხვირი სწორად, მაგრამ რამდენადმე დაკუთხულადა-
გამოკვანილი და არა ჩანს მისი ბუნებრივი გადასვლა ღო-
კებისაკენ. არც მუბლისაკენ ცხვირის გამოყოფაა სასკანსუ-
ლი. მარცხენა თვალწარბი ზედმეტადაა დაქანებული; პირისა
და თვალის ჭრილის მარცხენა კუთხეებიც ზედმეტად დამრე-
ცილია. ვერც ქვა და ვერც, მით უმეტეს, მისი გამოჭრის სე-
ლობა ვერ ჩაითვლება მაინცდამაინც მაღალსარისსოვანად.
გამოსასვლება საერთოდ ერისთავთა სამარხულ ინვენტარ-
ში ერთი უველსე უფრო მდარეოვანია. ეს გარემოება გან-
საკუთრებით გვეცხება თვალში სწორედ ამ სამარ-
ხის დანარჩენი, საუკეთესო ნივთების ფონზე.

მარცხენა მარცხელთან ქვა ოდნავ ამოტე-
ხილია და თან მიკნობია ჩანს მცირე ბზარები.
თვლი მტკიცედ ვერა ზის ბუდეში და ირეკვა.

მსგავსი, პორფლიფური-გამოსასვლებიანი
თვლით დამშვენებული ბეჭედი აღმოჩენილია
აგრეთვე მეორეოვ სამარხში (ის. ქვემოთ, ჩვ.
აღწ. № 234). ასეთი ბეჭედები ცნობილია სხვა-
განაც, მაგ., ტანისში, მე. წ. II საუკუნის სამარ-
ხში [370, გვ. 63, სურ. 20 და 21].

ბეჭდის დიამეტრი 2,1—2,7 სმ უდრის, რკალის
უდიდესი სიშხოსო—0,7 სმ, სიკანე—2,3 სმ, თვალბუდის.
დიამეტრი—1,2—1,9 სმ, თვალის სიმაღლე—0,6 სმ.

ბეჭედი 11,46 გრამს იწონის.

154. ოქროს ბეჭედი (კატალ. № 190; ტაბ.
X, 2; LXXX, 13). აღმოჩენა ზემოაღწერილი ბეჭდის.
ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მისკან 3 სმ მანძილზე.

ოვალური მოკვანილობისა, ფუკე, ქვემოდან ზემოთ
ორივე მხრივ საქამოდ სწრაფად გამსხვილებული. სათვალ-
ბუდე ნაწილი ძლიერ გაბრტყელებული და გაფართოებულია.
აქ ამოჭრილია ოვალური, ნაპირმომადლებული ბუდე, რომ-
ლის ზომაა 1,8×1,3 სმ. ბუდის სიღრმე დასმულია ოქროს
სიფერიფანა ფერცლით, რომელსაც დაკრული და ზემოთ.
ამყერილი ნაპირები აქვს. ჩანს, ეს ფერცელი წარმოადგენს
ბეჭდის თვლის საფენს.

თვლი ნაზი, ღია იისფერი, გამჭვირვალე ამთოვისტო-
ხაკანაა წმინდად გამოთლილი. წარმოადგენს დაბალს, თავ-
კვეთილს, ოვალური მოკვანილობის კონუსს, რომელიც ფართო
ძირით ზემოთაყვანა ჩანსმული ბუდეში, ისე რომ მისი ზედაპირი
სრულიად არ სცილდება მაღლა ბუდის ნაპირებს—პირიქით,
თვლი თითქოს ჩავარდნილიც კია ბუდეში. ამ ბრტყელ ძირ-
ზეა ამოჭრილი გემმა (სურ. 54), რომელიც ერთი საუკეთესო-
თავანია არამზისხვევისა და საერთოდ მესეთის გემმათა შორის.

რაკი გემმა ძირსაა მოქცეული, უნდა ვიფიქროთ, რომ იგი
იმიაფითვე განკუთვნილი უოფილა მეორე, აგრეთვე ბრტყე-

სურ. 53

ლი მხრიდან სავაჭრო, რასაც სავსებით შეუწობდა ხელს თვალის გამჭვირვალობა და რაც გარკვეულ ქანდაკებებს მიანიჭებდა ამოკვირვად გამოსახულებას. ამ თავისებურსა და უთუოდ ფაქტს მსატერულ ეფექტს გააძლიერებდა თვალის მიღწევი ჩაფხინილი ოქროს ფურცლის კაფიცი.

ერთი შესვლა საკმარისია, რომ გემში ამოვიცნოთ სცენა თუეს მითოლოგიურ თქმულებათა ერთ-ერთი გმირის, არისტეს მის აქტეონის დაღუპვისა, რის მიზეზიც, თქმულების თანახმად, ის იყო, რომ ნადირობისას დასიცხულმა აქტეონმა არტემიდა ქალღმერთისადმი მიძღვნილ ჭალაში შედგა ფეხს და იქ შემოსვლით თვალი მოჰკრა გამოქვაბულში მობანავე ქალღმერთის ტანს, რომელიც არც ერთ მამაკაცს არ უნდა ენახა.

გამოსახულების ცენტრალურ ფიგურას წარმოადგენს მიძველი აქტეონი, რომელსაც ნიდაკემი მოხრილი მარჯვენა ხელით წამოსასხამი მოუკრეფია და, დანაოჭებული, მკლავზე გადაუდგია; მარცხენა ფეხი წინ გადაუდგამს, მარცხენა ხელი ძაღლა აუწვევია, რამდენადმე თავს უკან გადაუტანია და ძლიერად მოქნეული კეტრი იკვრის ზედ მისეულ ორ მწვეარს. ერთი მარცხენა კოჭში კებნს თავის პატრონს, ხოლო მეორე მარცხენა პარმაზე ატოტვიდა და თემოს მისწვდომია. თავის მარცხენა მხარეზე აქტეონს ამოკვლია ირმის სამკანანი რქა, ხოლო სხვაფრივ მას ავამიანის იერი არ დაუკარგავს. უნდა აღინიშნოს, რომ ასეთი აშკარა პირობითობა (მითის თანახმად, ძაღლები მას მამინ მიესივნენ, როდესაც იგი უკვე სავსებით გადაიქცა ირმად) საერთოდ ახასიათებს აქტეონის გამოსახულებებს (იხ. მაგ., ეს სცენა ბერძნულ მოხატულ ვაზაზე, სადაც აქტეონს რქებიც კი არა აქვს [425, სურ. 130]). როგორც ჩანს, მსატერებს უფრო ხელსაყრელად და გამართლებულად მიიჩნდა, მითის სიუჟეტისაგან გადახვევით, აღმინადა გამოხატა აქტეონი.

ტანი აქტეონის მოსდენილი აქვს, სმელ-სმელი, კუნთოვანი, დაბებული და სრულიად სუფთა. მიწა სქემატურად, ერთი პორიზონტული საზიოთა გამოხატული. მარცხენა კუთხეში მცირე ნაკვობა დგას (არტემიდას გამოქვაბული?), ხოლო მის გვერდით — ერთი მომცრო ხე ან, ეგებ, უკან მდგარი ხის ტოტი, რაც აგრეთვე სქემატურად უნდა გამოხატავდეს არტემიდას ჭალს.

ბეჭდის დიამეტრი 2,4—3,2 სმ უდრის, სიმაღლე — 0,8 სმ, უდიდესი სიგანე — 1,6 სმ, თვალის ზომა — 1,8 X 1,4 X 0,5 სმ.

ბეჭედი 8,7 გრამს იწონის.
155. ოქროს ბეჭედი (კატალ. № 191; ტაბ. X, 4). იდო აღმოსავლეთით მდებარე სერის ეელს გვერდით, სამხრეთისაკენ, მღიერ ახლოს.

პატარაა, რკალი თითქმის ეველგან თანაბრად წვრილი

აქვს, მობრტეო. სათვალბუდე ნაწილი გაფართოებულია. თვალბუდე ბრტეკლია. ოდნავ შემაღლებული და სიმეტრიულ ოთხკუთხედი ფოთოლს მოგვგონებს. თითოეულ ქურს გულისებური მოკვანილობა აქვს. ისინი წვრილი ტისრებით გათვიანებული და წვერებით ცენტრისაკენ მიმართულია. მიე ზის ალბანდინის სათითაო სხეულ ფირფიტა. მათ შორის ორი ერთიმეორის მთლიანად ირე მთლიანია, ხოლო დანარჩენი ორი კი წვილ-წვილი ნაწილებისაგან შედგება. თვალის აგებულებით ეს ბეჭედი მოგვგონებს მეექვსე საძარსში აღმოჩენილ მედალიონს (სე. ა. ვ. № 100), ოღონდ ამ უკანასკნელში სხვაფერი ფირფიტებიცაა ჩართული და მოტივიც სხვაა.

რკალის დიამეტრი 1,1—1,6 სმ უდრის, მისი სიმაღლე — 0,2 სმ, თვალბუდის სიმაღლე — 0,1 სმ, უდიდესი სიგანე — 1,0 სმ.

ბეჭედი 2,45 გრამს იწონის.

156. ოქროს ბეჭედი (კატალ. № 192; ტაბ. LXXX, 5). იქვე იდო, სადაც ზემოთ აღწერილი, ოდნავ აღმოსავლეთისაკენ. პატარაა, რკალი ოვალური მოკვანილობისა აქვს, წვრილი, სამწიბოანის, მსრებაზიდელი. ოდნავ გაფართოებულ ზედა ნაწილში ამოკრილია ოვალური თვალბუდე, რომელშიც მკვიდრად ზის კვერცხისებრი ამობურცული, ღამაზი. გამჭვირვალე ზურმუხტის თვალი.

ბეჭდის რგოლის დიამეტრი 1,5—1,7 სმ უდრის, უდიდესი სიმაღლე — 0,3 სმ; თვალის დიამეტრი — 0,5—0,6 სმ, სიმაღლე — 0,25 სმ.

ბეჭედი 2,65 გრამს იწონის.

157. ოქროს ბეჭედი (კატალ. № 193; ტაბ. LXXX, 7). აღმონდა კამეიანი ბეჭდის დასავლეთით, მისგან 1,0—1,5 სმ მანძილზე. პაწიაა. რგოლი ელიფსური მოკვანილობისა აქვს, ანაონაბრად წვრილი, სამწიბოანის, მსრებაზიდელი. ზედა დარჩილულია ოვალური, ოდნავ ნაპირმემაღლებული თვალბუდე, რომელშიც ღრმად ზის მცირე ამობურცული მწკანე, ნაკლებ გამჭვირვალე თვალი — ზურმუხტი.

რგოლის დიამეტრი 1,1—1,5 სმ უდრის, უდიდესი სიმაღლე — 0,2 სმ, თვალის ზომა — 0,3 X 0,4 სმ.

ბეჭედი 1,49 გრამს იწონის.

158. ოქროს ბეჭედი (კატალ. № 194; ტაბ. LXXX, 4). აღმონდა ზემოაღწერილის გვერდით.

ისეთივე პაწიაა და იმავე მოკვანილობისა, ოღონდ თვალბუდე აქვს უფრო დიდი. მიე ზის ოდნავ ამობურცული მუქი ლურჯი თვალი — საფირონი.

რგოლის დიამეტრი 1,2—1,5 სმ უდრის, თვალის ზომა — 0,4 სმ-დე.

ბეჭედი 1,5 გრამს იწონის.

159. ოქროს წველი საეურე (კატალ. № 195; ტაბ. LXXX, 3). აღმონდა საძარსის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში, მრავლად მიმობნეულ ოქროს ვარდულთა შორის, თავისქალის ნამტერევათაგან რამდენადმე დასორებით.

საეურეები ოთხნაწილივანია. ეურსაკი და ნაწილს წარმოადგენს ორგან გარდულნი მავთული, რომელიც ქვედა ბოლოთი მჭიდროლავ ჩასმული მკორე ნაწილში. ეს უკანასკნელი

სურ. 54

1 ამგვარად მოსახმარისი გემიანი თვლები ჩვენში იმ დროს საკმაოდ გავრცელებული ყოფილა. ნ. ხოშტარია [421] აღნიშნავს ბათომ-ციხის-ძირში აღმოჩენილ ოქროს აგრეთვე მუდარ მთის ბროლის თვალს, რომლის ძირზე ამოკვირვითაა პორტრეტი, ზემოდან დახედვისას თითქმის ქანდაკებანი. ასეთივე ჩანს დღევანდის სოფ. უსახელში აღმოჩენილი გემა [154, ტაბ. I, 1, 2] და სოფ. წილანში ამ ბოლო დროს აღმოჩენილი გემა.

არის დაბალი, ბრტყელი, ჰორიზონტით, სწორკუთხოვანი ბუდე, რომლის ზედა ბოლოში უწრსავადი მათეულია გაურილი, სოლო ქვედა ბოლოში მირიანულია წვეილი ეუნწი—მესამე ნაწილზე გადასამელი სახსარი. ამ ბუდეში ჩამოვლია წითელი გრანატი მსგავსი, არა მთლად გამჭვირვალე მინის სწორკუთხოვანი ფორფიტა. მესამე ნაწილის ზედა ცალი ეუნწი მთავსებულია მორის ქვედა წვეილი ეუნწის მორის და ამრიგად მიღებულ სამეულში გაურილია ანსპევილი. მესამე ნაწილი წარმოადგენს ნუმიბერი მოყვანილობის, თავფართო ბუდეს, რომელშიც მინისავე თხელი ფორფიტაა ჩამოვლილი. მეოთხე ნაწილი შედგება ექვსი წვრილი, ირგვლივ შემოკლანილი და ოქროს ბურთულ-მარცვლოვანი კუნწულებით დაბლოვებული სამხატი (პათულისაგან, რომელთაგან სამი ერთ ეუნწსე ჰქვიადა მესამე ნაწილს, სამი—მეორესე.

აბუბულებითა და მოთვალეობით ეს საკურები ძლიერ ჰგავს მეექვსე საძარსის სამხავე წვეილ საკურსს, უდიდესი ნაწილის ბუდე კა—მეექვსე და მეშვიდე საძარსების დიადემათა შემადგენელ სკალებს, იაონდ საკურეთა ბუდეები ნუმიბერ წვეილადია და არა ოვალური, როგორც დიადემებისა. ქვედა მრავალმათეულიანი ნაწილი იგი მოგვაგონებს იმ წვეილ საკურეს, რომლებიც 1918 წელს აღმოჩნდა და მცხეთაში, ახ. წ. 1—11 სს. კრამიტსაძარსში და რომლებსაც ეურსავილი მსუთულიცა და მთავარი, თავფართო ნაწილიც ძალიან უკავთ არმაზისსევის ორ სარკოფაგში აღმოჩენილ რთულ საკურებს [5, სურ. 5]. ნაწილობრივ მსგავსებას ვსედავთ ბორის ზოგ საკურესთანაც [151, ტაბ. II, 6, 11]. ეს გარემოება მოწმობს, რომ საკურეთა განხილული ტიპი გავრცელებული ყოფილა იმ დროის ჩვენში. ოასკუთხა მინის ფორფიტები სავაზად დასახებულა. საკურის სიმაღლე 5,5 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე—1,1 სმ. ორივე საკურე 9,18 გრამს იწონის.

160. ოქროს წვეილი საკურე (კატალ. № 196; ტაბ. LXXX, 2). აღმოჩნდა შემოდღწერილი წვეილის მხლობლად.

სამწაწილადია. ეურსავილი ნაწილს აქვს შეადგენს ორად მოღუნული მათეული, რომლის ქვედა ბოლო ეუნწითაა მომრგვალებული. მეორე ნაწილს წარმოადგენს ეუნწს შემოდან, მათეულის გაბრტყელებულსა და ოდნავ მოსრილ ნაწილზე დარჩილული, 0,9 სმ დიამეტრის მქონე ნასეკარბურთობი ბუდე, რომელშიც, განივი სამსკვალის საშუალებით, თავის დროზე ჩამავრებული ყოფილა ქვის თუ ჰასციის თვალი, მაგრამ აშეამა ამ უკანანეულისაგან ცოტადგენს ნახუნენი-ლა დარჩენილა. მესამე ნაწილი წარმოადგენს ეურსავილის ეუნწში გაურილს, 1,9 სმ სიგრძე, ბოლოგამსხვილებულ მათეულს, რომელზედაც, ჩანს, მიიკვები ყოფილა ჩამოკიდებული, მაგრამ აღარც ერთ საკურეს აღარ მერჩენია.

როგორც ვხედავთ, ამ საკურეთა აგებულება უკვე რამდენადმე განსხვავდება შემოდღწერილთა აგებულებისაგან.

სიმაღლე 4,5 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე—0,5 სმ. ორივე საკურე 4,82 გრ. იწონის.

161. ოქროს ვარდულები, 111 ცალი (კატალ. № 199; ტაბ. LXXX, 6; სურ. 52, 13—17). შედროდ მეცხრეული ეყარა სამარსის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში,

კვლავს განწვრივ, 30×30 სმ ფართობზე, ე. ი. დასავლოვანობით მიცვლავებული; თავის არეში, მის ჩრდილოეთით. მათი ასეთი მღებარეობა გავიქვრებიანებს, რომ შეიძლება ეს მრავალრიცხოვანი ვარდულები რაღაც დიდ, ქსოვილულ თავსაბურავზე უოფილიყო დაკურებული და, ეგებ, ზემოთ აღწერილი, „ლაშაქისებრი“ საგანი (ჩე. აღწ. № 119) ამ რთული და მდიდრულად შემკული თავსაბურავის შუა გულსაც კი წარმოადგენდა.

ასიერთმეტრე ვარდული ერთიმეორის ტოლი და მსგავსია. ისინი ფორფიტოვანი ოქროსაგანაა გამოტევილი და მრგვალი, ასურა თუ თერომეტრურ ევაგილებს (მაგ., გვირილას) მოგვაგონებს. ყოველ მათგანს ამობურცული მხარის შუაში აქვს მრგვალი ან ოვალური, ოდნავ ნაპირმემაღლებული ავალბუდე, რომელშიაც სის აღმანდინის თვალი. 69 ვარდულში კონუსურია, დანარჩენებში კი მრგვალი, ოვალური, ნუმიბერი ან თავკვეთილი კონუსის მოყვანილობისა.

მიგინდან, შესწევილ მხარესე ითიოვულ ვარდულს მირილული აქვს ოქროს წვეილი წვრილმათეულიაგანი ეუნწი—ცხადია, ქსოვილზე დასაკრებლად.

ერთ-ერთი ვარდულის დიამეტრი 1,6 სმ უდრის, სოლო უდიდესი სიმაღლე—0,65 სმ.

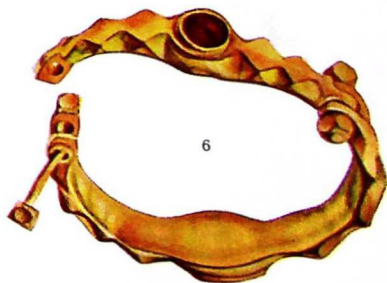
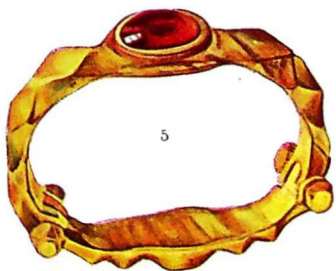
ვარდულების საერთო წონა 89,81 გრამია.

ასეთი ვარდულები ერისთავების სამარსთა მორის მხოლოდ ამ ერთში აღმოჩნდა. საერთოდ კი ისინი, სამკაულისა, სამკაულთა ელემენტებისა თუ ორნამენტული მოტივების ხასით, ფართოდაა გავრცელებული.

უპირველეს ყოვლისა, უნდა გავისხნოთ, რომ სამთავროს გვიანი ბრინჯაოს ხანის ორმოსამარსებში გვსვდება 'სოგადად ამგვარი, ბრინჯაოს ვარდულები, რომლებიც აგრეთვე დაკრძალულთა თავის არეშია სოლმე მიმობსეული და, ჩანს, აგრეთვე ქსოვილზე უოფილა დაკრებული (მაგ., ჩრდილოეთბინის 1939 წ. № 111 ორმოსამარსში, რომელშიც ასალბარდა ქალი უნდა იყოს დაკრძალული [17]).

მეტ-საქვებად მსგავსი, ოდნავ უკვე ოქროს სამკაული გვსვდება მომდევნო ჰერიოლში, ძე. წ. 1 ათასწლეულის შუა ხანებში. ასე მაგ., ცნობილი „ასალგორის განში“ (VI—IV სს.), სხვათა მორის, შეიკვას: დიდროსსა და ცაცელებით უფრო რთულ „ვარდულებს“ [123, ტაბ. V, 58 და VI, 59] და ჰატარა, რომბულ ვარდულებს [იქვე, ტაბ. II, 33—35]. ცაცელებით უფრო ჰგავს არმაზისსეურის (მხოლოდ უთვალობით თუ განსხვავდება) ვანში, მდღადარი კოკონას სამარსში (ძე. წ. IV ს.) აღმოჩენილი და, ჩანს, აგრეთვე თავსაბურავის ქსოვილზე დასაკრებული 67 ვარდული [367].

მავე ხანებში და უფრო გვიანაც ასეთი ვარდულები გავრცელებული ჩანს საქართველოს გარეშე, მეტ-საქვებად მასლობელ ქვეყნებში—კერძოდ, შავი ზღვის ჩრდილო და ჩრდილო-აღმოსავლეთ სანაპიროებზე. ასე მაგ., ქერჩის ორ სხვადასხვა სამარსში აღმოჩენილია არმაზისსეურთა შემდოწენით მსგავსი ოქროს ავალედი ვარდულები [279, ტაბ. IX, 3, 4, 6] და ოქროს ორომეტურცვლავიანი ვარდული [276, გვ. 226, ტაბ. III, 15]; ქერსონის ერთ-ერთ კატაომბაში (ძე. წ. IV ს.)—ოქროს საკურები, შემადგარი არმაზისსეურთა მსგავსი, გვირილი-

სებრი ვარდულებსაცან [22ა, გვ. 4, სურ. 5; გვ. 6,66—67; 267, გვ. 105, № 532]; ანაბაში, მგ. წ. II ს. სამარხში—დიადება, რომლის შემადგენლობაში შედის ოთხ-რვა და ათფურცელაიანი ვარდულები [266, გვ. 41—45, ტაბ. II, 17]. საკმაოდ მსგავსი, ტვიფრვით გამოყვანილი, „მიცვალებულთა საფარზე თუ ტანსაცმელზე დასაყრებელი“ ოქროს ვარდულები ცნობილია ტანასის მგ. წ. ბოლო საუკუნეთა სამარხებში. ამგვარი, დასაყრებელი ვარდულები ითვლება ტანასისა და ეუბანისპირეთის იმდროინდელ სამარხანთა საერთო დახმასიათებელ ნიშნად [309, გვ. 65, სურ. 23, ქვემოთ მარჯვნივ]. ვარდულები ამოკვეთილია ტამანში აღმოჩენილ მარმარილოს სარკოფაგზე (მგ. წ. IV—III სს.), რომელიც სამარსთა არქიტექტურის ერთ-ერთ შესანიშნავ ნაწარმოებად უნდა ჩაითვალოს [315, ტაბ. II, 2, ტაბ. III, 2; სურ. 3, გვ. 23]. მსგავსი ვარდულები ორნამენტულ მოტივებად სმირად გვევლინება ანტიკურ ტერაკოტულ ნაწარმშიც, რომელსაც, როგორც ცნობილია, მანცდამანც არ ატარებდნენ სოლმე ორნამენტით (მაგ., ქანდაკებანი: მოცეკვავე ქალისა, რომელსაც მკერდზე მვიდფურცელაიანი ვარდული აკრავს; სარის მიერ ევროპის მოტაცებისა, რომელშიც ხარს ხსენებენ ადგილას აკრავს ასეთივე ვარდულები [281, ტაბ. 38, 71]).

162. ოქროს მძივსაკიდებები (კატალ. № 197; ტაბ. LXXX, 19; სურ. 52, 4, 5), ორი ცალი. მიცვალებულის მკერდის არეში აღმოჩნდა.

წარმადგენს ცარიელ ბურთულებს, რომელთაც ზემოდან მრგვალი ეუნწები აქვთ დაზრნილული.

ერთი საკმაოდ დაჯვლებულია და მას ზედაპირი ოდნავ მწკანედ დაქანული აქვს.

დიამეტრი 0,8 სმ აღწევს. ორივე ერთად 1,56 გრამს იწონის.

163. ოქროს სამკაულთა ნაწილები (კატალ. № 200; ტაბ. LXXX, 18; სურ. 52, 1), ორი ცალი. მიწიდან გამოიყრდა.

წარმადგენს პატარა, ნუშისებრსა და ოხელ ბუდეებს, რომლებშიც გავარსით გარემორტყმული აღმანინები ზის. ძირზე თითო ჰაწია მრგვალი ეუნწი ასსიათ.

დიამეტრი 6,0—8,5 მმ უდრის. ორივე ერთად 0,74 გრამს იწონის.

164. ოქროს საკიდები, 66 ცალი (კატალ. № 201; ტაბ. LXXX, 20; სურ. 52, 9, 10). მიმობნეული იყო მიცვალებულის წელსზემოთა არეში.

ეველა ერთნაირია: პატარა, ოთხკედლიანი, უმბრო ბუდეები, მოყავისფრო ჰასტით ამოყვებული. 25 ცალიდან ჰასტა მთლად ან ნაწილობრივ ამოცვენილია. ზოგიერთი დაჯვლებულია.

ბუდეები სწავასხვა ზომისა: უმცირესის ზომა 0,3X X 0,4X 0,25 სმ უდრის, უდიდესისა — 0,65X 0,7X 0,2 სმ. საერთო წონა 11,78 გრამია.

ამგვარი საკიდები აღმოჩნდა, როგორც ვიცით, აგრეთვე შესამე და მეექვსე სამარხებში.

165. ოქროს წვრილი კილიტები (კატალ. № 207 და 207, 1; ტაბ. LXXX; 16; სურ. 52, 2, 3). ათასობით იყო

მიმობნეული სამარის იატაკზე — განსაკუთრებით აღმოსავლეთ ნახევარში, ე. ი. მიცვალებულის წელსზემოთა არეში. გამოცირილ ოქნა სამარსადან ამოღებული მსგავსან.

ამლენი (5130) კილიტა არც ერთ სამარხში არა გვქონია და საერთოდაც მიაჩნდა ასეთი სიმრავლე იშვიათ მოვლენას უნდა წარმოადგენდეს სამარხულ ისვენებებში. ისინი რაღაც დიდ ქსოვილზე თუ იყო თავის დროზე დაკრებულნი — ალბათ ისე, რომ რაიმე რთულ სასიყეს ჰქონდა. ქსოვილისა ამ შემთხვევაშიც ნაკმალი არ შემორჩენილიყო. როგორც ვიცით, ამ სარკოფაგებში ორგანულ ნივთიერებათა სრწინსათვის განსაკუთრებით ხელსაყრელი ჰეროსები ეოფილა.

კილიტები ორგვარია: ა) ბრტყელი და ოდნავ ნაპირ-შემოკეცილი, „ტაფისური“ (სამ. დიამეტრი — 0,4 სმ, სიმაღლე — 0,2 სმ) ნახევარბურთობი (სამ. დიამეტრი — 0,15 სმ, სიმაღლე — 0,3 სმ). მიგნიდან ეველას ითითო ჰაწია, წვრილ-მავთლოვანი ეუნწი აბია. ერთ-ერთი ბრტყელი კილიტის წონა უდრის 0,04 გრ., ერთ-ერთი ნახევარბურთობისა — 0,07 გრ.

კილიტები შეამზით არის მოჭრილი და შემდეგ ზედ ეუნწები მირნილული. ასეთი კილიტებთა შემკულ ქსოვილის ზოგი და ეტორი მიჩნეულა დაკრძალვისათვის საცანკებოდ განკუთვნილ სუკარად [მგ., 11, ჩვენი აზრით კი შეიძლება და ამ ქსოვილში დაგენასა საერთოდ მკიდრული, დაკავებული წამოსხმასში, რომელსაც სიცოცხლეშიც ატარებდნენ, სახეობა შემთხვევებში მინი. ამ მოსაზრებას ამავრებს ხელოვნისილული წვკილი აზნინისა და აგრეთვე ოქრომკვიდის ნაწვეტების აღმოჩენა სამარხში. ეს უკანასკნელებიც წამოსხმასთან დაკავშირებული საგნები ჩანს. ალბათ, რაიმე ამგვარს გულისხმობს დიონ კასიოსი, როდესაც აღნიშნავს, რომ, სხვა მკერფას ძველთა შორის, ფარსმან შეუყვან ადრინე იმპერატორისათვის „ოქროთი შემკული წამოსხმასები“ მიერთებულა [96, გვ. 622].

ამგვარივე კილიტები აღმოჩენილია, როგორც ვიცით, არმაზისხევის ჰერულ, მორე და მეექვსე სამარხებში. არის ისინი ბაგინეთის სარკოფაგშიც და, ცოტაოდენი, სამთავროს ზოგიერთი გამარცხელ სამარხშიც.

მსგავსი კილიტების აღმოჩენის შემთხვევები ცნობილია სხვაგანაც. მაგალითად, დავასახელებთ ქერსიან, „ლუგოვია მოვილამი“ არმაზისხევერთა მსგავს ვარდულებთან ერთად ნაპირ კილიტებს [279, ატლასის ტაბ. 1, სურ. 24—26]. უნდა ვეფარადლო, რომ ეს კილიტები ეველანც გამოყენებული ეოფილა მკერფას წამოსხმასთან შესაქობად, თუმცა არც ისაა გამოირცხვლი, რომ ზოგი შემთხვევაში ისინი მართლაც ცსკარის გადასაფარებელ ქსოვილს ამკობდა.

166. ოქრომკვიდის ნაწვეტები (კატალ. № 208). მიწიდან გამოიყრდა. აბურდულია. 0,94 გრამს იწონის.

167. ოქროს 7 მონეტა (კატალ. № 202—206). ეველა რომაული აურეუსია. ერთი ეველაციდს ახლოს ეგლო (ე. ი. თავისის არეში), ოთხი — სამაყურებს აღმოსავლეთით იყო შეკრებული, ხოლო ორი — ერთ-ერთი წვივის მულის ნატესთან, კოჭის არეში.

ა) ნეოონისა (51—52 წწ.). ორივე მხარე ისეთივე აქვს, როგორც მეექვსე სამარხში აღმოჩენილ ნეოონის აურეუსს

(იხ. ზემოთ, ჩვ. აღწ. № 117 ა), ოღონდ უფრო ცუდადაა შენახული. დიამეტრი 18—19 სმ უდრის, წონა—7,21 გრ. აღმოჩნდა ჩრდილო კედლიდან 20 სმ, სოლო დასავლეთის კედლიდან 50 სმ მანძილზე.

ბ) ნერონისა ისეთივეა, ოღონდ კიდევ უფრო გაცივებული. მისი დიამეტრი 18 მმ უდრის, წონა—6,94 გრ. აღმოჩნდა ჩრდილო კედლიდან 10 სმ, სოლო დასავლეთის კედლიდან 25 სმ მანძილზე.

გ) ანტონინე ჰიუსისა (138—161 წწ.). მუბლზე (ტაბ. LXXXIX, 11) გამოსატული დაფინსგვირგვინონანი იმპერატორის მარჯვენა პროფილი. ანტონინეს მოკლე სუბუპა წიურ-ულვაში აქვს ირგვლივ წარწერა. ANTONINUS AUG. PII P. TR. P. XIII. ზურგზე (ტაბ. LXXXIX, 11 ა) გამოსატული მართლმსაჯულების ქალღმერთი, ზეზე მდგარი, მარცხნივ მოშხირალი, გრძელკაბიანი. წინაწვილი მარჯვენა ხელში სასწორი უჭირავს, სოლო მარცხენაში სიუსის უაწი. ძირს მოკლე ჰორიზონტული ხაზია; მის წინ სწერია „C|OS“, სოლო უკან—„IIII“. მუბლსაც და ზურგსაც ირგვლივ წერტილოვანი წრეები არტუია.

აღუვუსი საუესოოდანა შენახული. მისი დიამეტრი 18—19 მმ უდრის, წონა—7,06 გრამს. აღმოჩნდა ნერონის მონეტის („ბ“) სახსრეთ-აღმოსავლეთით, მისიგან რამდენსამე სანტიმეტრზე.

დ) ფაუსტინა უფროსისა (ანტონინეს შეუღლისა; გარდაიც. ას. წ. 141 წ.). მუბლზე (ტაბ. LXXXIX, 13) გამოსატული ახალგაზრდა ქალის მარჯვენა პროფილი, მკერდადმე. დაკუღვლებული იმა მალდა აქვს აკრებილი და კისერს ზემოთ მორგვად შეკონილი. კულულებსა და მორგვები ჩაქსოვილია მათები, რომლებზედაც ასხმულია თვლები თუ ვარდულები. გამოსახულების უკან სწერია DIVA, სოლო წინ—FAUSTINA. ირგვლივ წერტილოვანი წრეა. ზურგზე (ტაბ. LXXXIX, 1,3 ბ) გამოსატული მარადილოების ქალღმერთი, ზეზე მდგარი, გრძელკაბიანი. თავზე მოსყვული აქვს დიდი თავსაფარი, რომელიც ქვემოთ ფართო წამოსასხამში გადადის. წინაწვილი მარჯვენა ხელში გვირგვინი უჭირავს, სოლო მარცხენაში—რალაც ატრიბუტი. გამოსახულების ძირას მოკლე ჰორიზონტული ხაზია, სოლო მის ირგვლივ წარწერა: AE|TERINITAS.

მონეტა სუესხოოდანა შენახული. მისი დიამეტრი 19—20 მმ უდრის, წონა—7,36 გრ. აღმოჩნდა ჩრდილო კედლიდან 18 სმ, სოლო აღმოსავლეთი კედლიდან 35 სმ მანძილზე.

ე) ფაუსტინა უმცროსისა (მარკ ავრელიუსის შეუღლისა; გარდაიც. ას. წ. 176 წ.). მუბლზე (ტაბ. XC, 2) გამოსატული ახალგაზრდა ქალის მარჯვენა პროფილი, მკერდადმე. მკერდის ზემო ნაწილს ტანსაცმლის ფართო ნაოჭები უფარავს. მიმეღ ელზე ელსახაში ჰკილია, მარჯვენა უერზე საუერე უჩანს. კულულები აკრებილი და კვესთან შეკონილი აქვს. თამში ნაწუნულია მათები, რომლებზედაც თვლები თუ ვარდულებია ასხმული. გამოსახულების ირგვლივ წარწერა: FAUSTINA AUG. | PII AUG. FEL. წარწერის გარემო წერტილოვანი წრეა. ზურგზე (ტაბ. XC, 2 ა) გამოსატული მარჯვნივ მოშხირალი მტრედი. მის ქვემოთ

ჰორიზონტული ხაზია, სოლო ირგვლივ—წარწერა: CON-CORDIA. გარემო წერტილოვანი წრე არტუია.

მონეტა მშვენივრადანა შენახული. მისი დიამეტრი 18—20 მმ უდრის, წონა—7,24 გრ. აღმოჩნდა დასავლეთი კედლიდან 63 სმ მანძილზე, ჩრდილო და სამხრეთი კედლებიდან თანაბარ მანძილზე.

ვ) მარკ ავრელიუსისა (ას. წ. 161—180 წწ.). მუბლზე (ტაბ. XC, 1) გამოსატული თავშიშველი იმპერატორის მარჯვენა პროფილი. ხშირი სუბუპი თმები დაკულულებული აქვს, წვერი—მოკლე და სუბუპი. ირგვლივ წარწერა: AURELIUS CAES|ANTON AUG VIII. ზურგზე (ტაბ. XC, 1 ა) გამოსატული ზეზე მდგარი და მარცხნივ მოშხირალი, გრძელკაბიანი, გვირგვინოსანი ქალი, რომელსაც წინაწვილი მარჯვენა ხელში გვირგვინი უჭირავს, სოლო მარცხენაში—ქნარი. გამოსახულების ქვეშ მოკლე ჰორიზონტული ხაზია, სოლო მის გარემო—წარწერა: TR. POT. | XII|COS II. მუბლსაც და ზურგსაც ირგვლივ არტუია წერტილოვანი წრეები.

მონეტა მშვენივრადანა შენახული. მისი დიამეტრი 17—18 მმ უდრის, წონა—7,36 გრ. აღმოჩნდა ფაუსტინას მონეტის დასავლეთით, რამდენიმე სმ მანძილზე.

ზ) მარკ ავრელიუსისა მუბლი ზემოაღწერილის მუბლისგან (ტაბ. XC, 1) განსხვავდება მხოლოდ მცირე დეტალებით და თან წარწერაც სხვანაირადანა გამოკვანილი და განლაგებული: AURELIUS CAESAR ANTONINI AUG PII FEL. ზურგზე გამოსატულია ზეზე მდგარი, მარცხნივ მოშხირალი, გრძელკაბიანი ქალი, რომელსაც მარცხენა ხელში კაბის კალთა აუკრეფია, სოლო წინაწვილი მარჯვენაში გვირგვინი უჭირავს. გამოსახულების ძირს მოკლე ჰორიზონტული ხაზია, სოლო მის ქვეშ წერია GLENI. გამოსახულების წინ წერია TR. POT VI, სოლო უკან—COS II. მუბლსაც და ზურგსაც ირგვლივ წერტილოვანი წრეები არტუია.

მონეტა მშვენივრადანა შენახული. მისი დიამეტრი 18—19 მმ უდრის, სოლო წონა—7,25 გრ. აღმოჩნდა ანტონინეს მონეტის ჩრდილოეთით, სულ 3—4 სმ მანძილზე.

168. ქალცედონონიქისი მძივისაკიდი (კატალ. № 213; ტაბ. LXXX, 10; სურ. 52, 11). მკერდის არემი ეგდო, დასავლეთი კედლიდან 34 სმ, სოლო ჩრდილო კედლიდან 20 სმ მანძილზე.

წვეთის მოკვანილობა აქვს, ვიწრო თავი—ბრტყლად გადაკვეთილი და გარდიგარდმო გახერტილი. ზედა ნახევარი მოუყვისფრო-შავია, შემდეგი მეოთხედი ოპალინა და ეპისფერი კლავილი ზოლების მორიგობას წარმოადგენს, სოლო ქვედა მეოთხედი წითელი სარდიონია, მღერია, ოპალინების მარღვებით დასერილი.

ასე რომ ამ მძივისაკიდის გასაკეთებლად გამოუყენებიათ ბუნებრივი კვტი, რომელიც ფერადი კვარცის სამ სხვადასხვა გვარს შეიცავდა, ერთიმეორის ზემოთ განვითარებულს. სიმაღლე 2,5 სმ უდრის, უდიდესი დიამეტრი—1,0 სმ.

169. ოპალინის მძივისაკიდი (კატალ. № 214; ტაბ. LXXX, 9; სურ. 52, 12). იქვე ეგდო, სადაც ზემოაღწერილი.

აგრეთვე ბუნებრივ კენჭს წარმოადგენს. მოკვანილობით უსეტ წვეთისებრია, ოღონდ ორივე ბოლო აქვს წაწვეტილებული. ზედა ბოლო საკმაოდ ფართოდ არის გასერტილი. თვით ქვა ერთობ მღვრიანა და ულამაზო. რამდენიმე მინჯანი ბზარი აქვს.

სიმაღლე 2,5 სმ უდრის, უდიდესი დიამეტრი—1,0 სმ. 170. ლაკუარდის (ან ეგვიპტე ლაკუარდისფერი ჰასტის) მძივები (კატალ. № 217; ტაბ. LXXX, 21; სურ. 52,6—8). მიწინანა გამჭირვლილი. 17 ცალია, ეგვლა ერთნაირი: გრძელი, ეგესწანაგვანი ჰრიზშები, სიგრძე დასერტილი. ერთი ორად გატეხილი.

სიგრძე 1,4 სმ უდრის, სიგანე—0,2 სმ.

დამასხათებელია, რომ, ისევე როგორც ჰირველ, მესამე და მეექვსე სამარსებში, ოქროს სამკაულებს თან აუცილებლად ასლავს მდარე მასალის—მეტწილად ჰასტის—მძივები, აქაც გვაქვს წარმოდგენილი ეს იაფფასიანი სამკაული. აქაც მხელი სათქმელია, ეს მძივები ოქროს მძივსაიდებთან ერთად იუო ასმული (და, მამასადამე, ამრავალფეროვანება ასსმულებს), თუ ცალკე.

171. გერცლის ჰინაკი (კატალ. № 209; ტაბ. LXXXII, LXXXIII, სურ. 55). იდო სამარსის აღმოსავლეთი კედლის ძირას, შუა ადგილთან (სურ. 49).

ზემოდწერილ ჰინაკებთან შედარებით მომცრო, მაგრამ საკმაოდ მასიურია. გამოჭედილია კარგი, ერთგვაროვანი ლითონისაგან და სასებით უნაკლოდაა შემონახული, ეგვლგან ასალივით ბზინავს.

ჰინაკი ზომიერად ღრმავ; კალთები საკმაოდ შემართული აქვს, ქუსლი—დაბალი. ნაპირს მიენიდან შემოუყვება 0,5 სმ სიმაღლე რელიეფური ზოლი. კალთები შემკულია გარედან ჩაღრული და შიგნით რელიეფური, მცენარეული, ვაზისა და ბროწეულის სახეებით. ვაზის თითოეულ ფოთოლს თან ახლავს წველ-წვეილი მტევანი, რომელთა წვერები ფსკერის შემოთფარგლავ კარეთა კონცენტრულ წრემდე აღწევს. მათ შორის, მორიგეობითა და ჰირშეკვით, გამოსატულია ბროწეულის თითო ნაყოფი, რომელთაც ევაილი ჯერ კიდევ შერჩენიათ. ვაზის მტევან-ფოთლებსა და ბროწეულებს აერთიანებს კლაინილი საზი—ვაზის ლერწი, რომელსაც აქა-იქ ცაღი ან ორკანა რქები ასსია. სულ გამოსატულია 4 ვაზის ფოთოლი, 8 კერძის მტევანი და 4 ბროწეული. ეთველივე

ეს სიმეტრიულადაა განლაგებული ჰინაკის კალთის რვა ნაწილში.

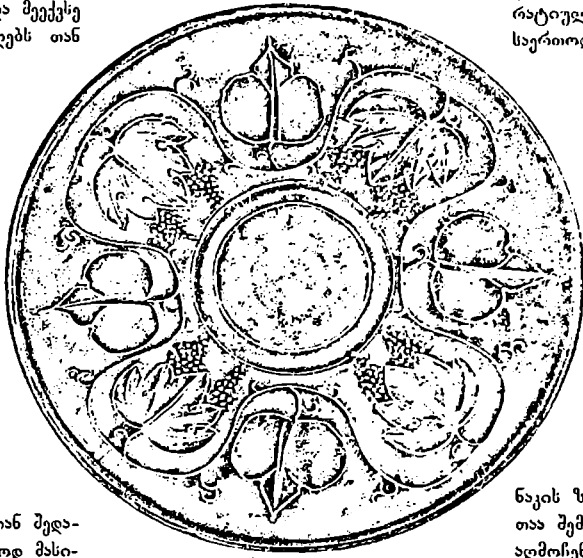
ჰინაკის ფსკერზე ორი კონცენტრული წრეა მსხვილად ამოღარული, სოლო ცენტრი—ღრმად ამოხერტილი, დასტისეული ფოსოა. ქუსლზე მსოლოდ ამკვრივე ცენტრალური ფოსოა.

საერთოდ ჰინაკი ლამაზია, თაქიხად ნამუშევარი და შემკული.

ჰინაკის დიამეტრი 19 სმ უდრის, სიმაღლე—3,3 სმ; ქუსლის დიამეტრი—8,5 სმ, ქუსლის სიმაღლე—0,3 სმ.

ჰინაკი 262 გრამს იწონის.

ვაზის ლერწი, ფოთოლიც, მტევანიცა და ბროწეულიც უაღრესად გავრცელებული დეკორატიული მოტივებია მესოეთისა და საერთოდ საქართველოს სამარსეულ ინვენტარში და, კერძოდ, სამკაულში. შორს რომ აღარ წავიდეთ, გავისინათ: მეექვსე სამარსის (ჩვ. აღწ. № 121) კერცლის აზარფუშა (ტარის ფუფე, გამოკვანილი ვაზის ფოთლის სახედ); სამთავროსა და კულდეთის ოქროს საკურეები, რომელთაც კერძის მტევნები ამსუქებს; სამთავროსა და არმაზისსივეის გვიანდელ სამარსთა უამრავი საკინძი, რომელთა ააუბივც ბროწეულის ევაილ-ნაყოფს გამოსატაჟს. დასასრულ, ამ ჰინაკის ზემდწვენიო მსგავსი სასებითაა შემკული ბაგნიეთის სარკოფაგში აღმოჩენილი, კერცხლის ერთ-ერთი ჰინაკი.

სურ. 55

მევალიტანვე მევენახეობა-მეღვიუნობისა და მესილეობის კლასიკური ქვეყნის, საქართველოს სელოგანებში ამ ულამაზესი, მხატვრულ-დასაუფლო ფრიად ხელსაყრელი მცენარეული მოტივების დამკვირვება სრულიად ბუნებრივია, მით უმეტეს, რომ ვაზის კულტი და ბროწეულის ნაყოფის სიმბოლური გააზრანებაც დამოწმებულია ჩვენს ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში.

172. ვერცხლის სურა (კატალ. № 210; ტაბ. LXXXIV; სურ. 56). თავდაპირველად, როგორც ვიცი, ჩადგმული ეთფილა სამარსის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში, იატაკში საგანებოდა ამოღებულ ერთ-ერთ ფოსოში. სურის ძირითადი ნაწილი, ტანი, ეგდო სამარსის ჩრდილო კედლის ძირას, მისგან 2 სმ მანძილზე და დასავლეთის კედლიდან 41 სმ მანძილზე, ჰირით აღმოსავლეთისაკენ (ტაბ. LXXXIX, სურ. 49). ამპირალი უერი მომართებით ეგდო, ქუსლი—ფოსოში ჩარჩენილიყო. ცსადია, რომ საქმე გვაქვს ადგილის ძლიერ გადანაცვლებსად (მიწისძვრის გამო?), ჭერქლის დამლის შემდგომ. სურა აღდგენილია.

1 ეს ჰინაკი არა ჩანს ფოტოსურათზე, რადგან ეს უანასტენი აღმოსავლეთის მხრიდანაა გადაღებული.

იგი ზოგადად ჰგავს ჰირველ და მეექვსე სამარსებში აღმოჩენილ სურებს. ტანი ამასაც მსხლისებრი მოყვანილობისა აქვს, უფლი დაბალი და ოვალური განიკვეთისა; პირი—ოვალური, უსაში მცირედ შევიწროებული; ტუნი — ბრტყელნიკარტიესებრი, ზეაწული. პირის წინა ნაწილს განიკვეთი სამკუთხოვანი აქვს. უკლს ქვემოთ, მხარზე სურის ორი წველი ღარი შემოუკვდა ირგვლივ. ამთვან სამი ამოჭრილია, სოლო ერთი დაწნევი ანის მიღებული.

განსხვავდება სხვა სურათა უერებისაგან ამ სურის უერი. იგი რთული აღნაგობისაა. მის ფუძეს სამკუთხოვანი ფოთლის მოყვანილობა აქვს და იგი დარნიღულია სურის მხარზე. მასზე მიმაგრებულია უერის უდიდესი ნაწილი—ზედა რკალი, რომელსაც რქისებრი გამოწამყვრები აქვს, მოყვანილობა შესაბამისი სურის პირის უკანა ნაწილისა, რომელსედაც ის მორგებულია. ამ გამოწამყვრებს შორის მოთავსებულია გამოწამყვრი სურის სარქველი-სა, რომელიც საესებით იმეორებს პირის მოყვანილობას და ამიტომ მჭიდროდ ესურება მას. სარქველი დამაგრებულია უერის ზედა რკალზე უერწებისა და რკალელებიანი მრგვალი ღეროს მეშვეობით, რომელიც სარქველის სელსაიდს წარმოადგენს და თან აწესრიგებს მის ასდა-დასურვას. სარქველს შემოღან ბოთლისებრი მოყვანილი ბურცობი აქვს.

უერის ზედა რკალის ზურგზე ამოღარულია მტეგნებიანი ვახის გამოსასულეა. ეს გარემოებაც გვაფიქრებინებს, რომ სურა საღვინე უნდა იყოს.

სურის მსხლისებრი ტანის ქვემო, მომრგვალო ბოლო ჩადგმულია საამისოდ ამოღრუებულ ქუსლში.

სურის უდიდესი სიმაღლე 21,0 სმ უდრის, პირის სიკრძე—8,0 სმ, უდიდესი სიგანე—4,5 სმ, უმცირესი სიგანე—3,0 სმ; ქუსლის უდიდესი დიამეტრი—5,5 სმ, სიმაღლე—2,5 სმ; მუცლის უდიდესი დიამეტრი—11,5 სმ; უერის სიმაღლე—14,0 სმ.

სურა 496 გრამს იწონის.

უერის ქვედა რკალის ფუძე (მისარჩილავი ნაწილი) თითქმის სულ მოტეხილია. აგრეთვე მოტეხილია სარქველის ნაწილი და ზედა რკალის გამოწამყვრები. ნატეხები თან ასლავს.

173. ვერცხლის სურა (კატალ. № 211). კიდევ უფრო დამორბეული იყო თავის სადგამ ფოსოს, ქუსლსა და უერს. ეგლო ჰირველი სურის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მასთან ჰირმექვევით, დასავლეთი კედლიდან 64 სმ, სოლო ჩრდილო კედლიდან 24 სმ მანძილზე, აღმატერად (ტაბ. LXXIX; სურ. 49).

სრულიად იმეკარიკვა და იმოღენაუე, როგორც ზემოთ აღწერილი სურა. 523 გრამს იწონის.

ჰირველ სურასთან შედარებით ეს უფრო დაზიანებულია. ქუსლის სიდრუეში ჩარჩენილია მონაცრინისფრო ჰასტა — ჩანს,

მეპაკეობიებული. ქუსლი დამსკარია. შთაბეჭდილება ისეთია, რომ იგი გაუსუქვია რატომღაც გაფუებულ ჰასტას.

ჰურჩქელი ქიმიურად არ გაუმენდილა და არა ჩანს, გამოსატულია მის უერზე ვახი თუ არა?

ეს სურები, მირითადი ნაწილითა და ქუსლებით, არმაზისევის დანარჩენ სურათა მღიერ მსგავსია, სოლო უერმაზისევის მოწუბობილობით უფრო მოკვანებს სხვა ლითონის სურებს, აგრეთვე გვიანანტიკური საქართველოს სამარსებში აღმოჩენილს. მოვიგონოთ, მაგალითად, ბრინჯაოს სურა, ნაბოენი სამთავროს სამსრეთი უბნის 212-ე სამარსში, 1940 წელს [2, გვ. 292, სურ. 2]; ბორში ნაბოენთავან ორი ბრინჯაოს სურა [154, ტაბ. 111, სურ. 1—4]; ნინბისში 1939 წელს ნაბოენი ბრინჯაოს სურა [13, გვ. 68] და კლდეური 1942 წელს ნაბოენი ბრინჯაოს სურა [361; სავ. უიგნ. № 64]. ოლონდ ეველა ეს სურა, გარდა ბორის სურებისა, ძალიან განსხვავდება მეშვიდე სამარსის ვერცხლის სურებისაგან ტანის მოყვანილობითაც და აგრეთვე იმით, რომ მათ უერებს ამოის ქლის, სარის, გედისა და სხვ. კანდაკეანი გამოსასულეებიანი, რასაც ვერცხლადუთ არმაზისევის სურებზე.

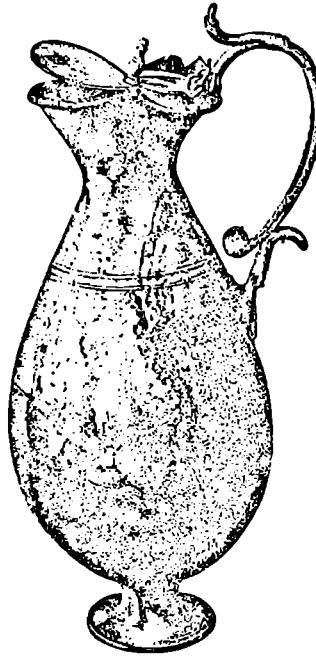
174. ბრინჯაოს სარკე (კატალ. № 212). აღმოჩნდა დასავლეთის კედლიდან 7 სმ, სოლო ჩრდილოდან—33 სმ მანძილზე.

წარმოადგენს ბრინჯაოს მრგვალ, საემაოდ ისეღ ფირფიტას, რომელსაც არავითარი ჩარჩო არა აქვს. დამტერულია. კანგი საესებით უფარავს პრილა ზედაპირს, ასე რომ მისი, როგორც სარკის ღირსების შესახებ მსჯელობა არ შეიძლება. სხვა დინინულეა კი მწელი წარმოსადგენია.

დიამეტრი 8—8,5 სმ უდრის, სისქე—0,3 სმ, წონა—33,9 გრ.

აღნიშნავთ, რომ ლითონის სარკეები მსოლოდ ჰირველსა და ამ სამარსში აღმოჩნდა. რამდენიმე ცალი ნაბოენი აგრეთვე სამთავროში [39; 40].

ამით ამოიწურება მეშვიდე სამარსის ინგურარი. როგორც ვხედავთ, მიუხედავად შედარებით მცირერიცხოვნებისა, იგი ბევრს ჰირველსარისსოვანსა და საეურადღებო ნივთს შეიცავს. თვალში გვეცემა ჰურტლის სიცოტავე და წარწერათა სრულიად უქონლობა. აქვს, ისევე როგორც მეორე სამარსში, არ უოფილა მიცვალებულის დასასვენებელი სარეცელი. სამკაულთა შორის მხოლოდ აქ ვხედავთ: წნულმეწკვიან ეელსაიდას, წვეილ აბზინდას, თავსაბურავის დეტალსა და თვალედ ვარდულებს. გარდა ამისა, უურადღებას იქცევს ორი გარემოება, ჯერ ერთი, მსოლოდ ამ სამარსში გვაქვს ისეთ მგირფას ქვათა მოზრდილი თვლები, როგორიცაა ზურმუხტი და საფირონი (მსოლოდ 4 ჰაწია ზურმუხტი იყო ჰირველი სამარსის ოქროს მიევებში). მეორე მსრივ კი აქ ვხედავთ სამკაულებში. აღმანდინის კარბად შენაცვლებას მინის ფირფიტებით (ასეთი რამ, დასკელები

სურ. 56

მასტაბით, შეინუნულია მხოლოდ ახარუკის სატყვერის ქარქმის ოქროს გარსკარავი, მისსავე ოქროს მოთვალულ მძივებში და მეორე სამარის მარგალიტან ბეჭედში. მერმინდელ სამკაულებში ეს მოვლენა გაცილებით უფრო გავრცელებულია, მაგრამ ერისთავთა სამკაულებში ამგვარი შესაცვლება-გაიფლება რამდენადმე უცნაურად უნდა ჩაითვალოს. შესაძლოა, აქ დიდად დახელოვნებული ოსტატის მიერ ისეთ სრულყოფილ იმიტაციასთან გვერვნდეს საქმე, რომ თავის დროსე მინა მწელი გამოსარჩევი უოფილიყო ნამდვილი თვლებიდან.

მეშვიდე სამარხში აღმოჩენილმა ნივთებმა იმათათვე ცხადჰყო, რომ აქაც დაკრძალული ყოფილა წარსინებული მანდილოსანი, ერისთავთა ოჯახური წრის კიდევ ერთი წარმომადგენელი, რომლის ეინობა დანამდვილებით ცნობილი არ არის; მაგრამ ექსპედიციის წევრთა შორის სამარხის აღმოჩენისთანავე წარმოიჭვა მოსაზრება, რომ იგი უნდა ეკუთვნოდეს სერაფიტს, რომლის ეპიტაფიასაც წარმოადგენს ჩვენ მიერ შვედ განსილული ორენოვანი წარწერა.

მართლაც, იმ უსახელო სამარხსთა შორის, რომელნიც ინვენტარისა თუ აღნაკობის მიხედვით შეგვეძლო წარჩინებულ ქალთა სამარხებად მიგვეჩინა, ეველახე მეტად არამაზისხევის ორი სარკოფაგი შეეფერება „სწორუმოვარი სილამაზის“ მქონე სერაფიტს—ერისთავის ასულს და ეზოსმომღერისა და მხედართუფროსის მეუღლეს. ამ გარაუდს ისიც აძლიერებს, რომ ბეკინეთის კლდეკარის სარკოფაგიც სწორედ წარსინებული ქალის, მეფის ასულის სამარხი გამოდგა [343].

მეექვსე და მეშვიდე სამარხებისა და ბილინგვის სტელის გამოსაკვთად გამოუენებული ქვის ლითოლოგიური მსგავსება თითქოს ატრეთვე ერთი საბუთთაგანია ამ მოსაზრების სასარგებლოდ.

მაგრამ ეველახე მნიშვნელოვანი ისაა, რომ ორივე სარკოფაგი იმავე დროით — ახ. წ. II საუკუნით — თარიღდება, რომლითაც ბილინგვა.

ამ ორთაგან სასწორს მეექვსე სამარხისაკენ ვერ გადახრის შიგ აღმოჩენილი ერთ-ერთი ბეჭდის (ჩვ. აღწ. № 122) თვალზე ამოჭრილი წარწერა— „ზევასია“, რადგან ამ სახელით აღნიშნული ბეჭდის ტარება უფრო ზევასის მეუღლეს, ე. ი. კარპას, შეეფერებოდა, ვიდრე მის ასულს, ე. ი. სერაფიტს.

მეშვიდე სამარხის კარგად გამოთლილობა, ორკალთიანი სახურავი და შიგ აღმოჩენილი ჭურჭლისა და სამკაულების სინატიფევი გვაფიქრებინებს, რომ სერაფიტი, შესაძლებელია, დაკრძალული იყო მეშვიდე სამარხში.

სამარხის სნოვანების საკითხისათვის. ვერცხლის მონეტები, ისევე როგორც მეორე სამარხში, აქ სულ

არ აღმოჩენილა. ოქროს შვიდი მონეტის ქრონოლოგიური დიაპაზონი მოდის ახ. წ. 54 წლიდან (ნერონი) 161—150 წლებამდე (მარკ აურელიუსი). ამრიგად, ზოგადად ეს სამარხი მეექვსე სამარხის თანადროული ჩანს და ეს გარემოება ამ ორი სამარხის კონსტრუქციულ მსგავსებას, მკიდრო სიხსლოვეს და ინვენტარის ბევრი ნივთის დიდ მსგავსებას კარგად შეესატყვისება. თუკმა, როგორც ამ სამარხთა აღწერისას აღვნიშნეთ, ერთ მათგანს (№ 6) ბანური სახურავი ჰქონდა, სოლო მეორეს (№ 7) ორფერდა სახურავი. ამ სამარხის სნოვანების ქვედა მიჯნად ახ. წ. 161 წელი უნდა მივიჩნათ და სავროთად იგი II საუკუნის მეორე ნახევარს და უფრო კი ბოლოს უნდა მივაკუთვნოთ.

მერვე სამარხი

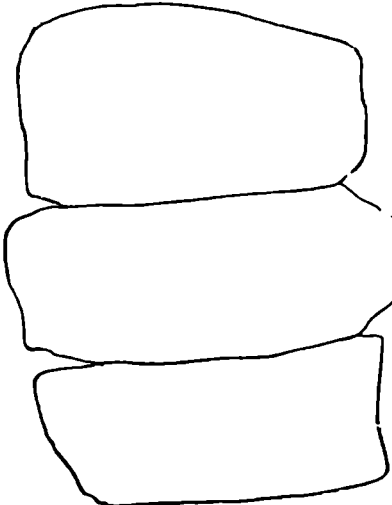
აღმოჩენდა ზირველ და მეორე სამარხთა შემომწოდველი ნაკვებობის აღმოსავლეთით, ამ უკანასკნელისგან 1 მ მანძილზე, მიწის ზედაპირიდან 0,5 მ სიღრმეზე (იხ. საერთო გეგმა). დამსრობილია, ისევე როგორც ახარუკის სამარხი, ზუსტად აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. დიდი სამარხია, აგებული ოთხი სქელი, მანიური ფილაქვით (ოღნავ მოცისფრო-ნაცარისფერი, მკერივი ქვიშაქვა) და გადასურული სამი ასეთივე ფილით. მკიდროდ არის შეკრული. სახურავისა და კედლების ფილაქვები ტლანქი ნამუშევარია, მაგრამ ნარიბანდები ოთხსავე კუთხეშია ამოჭრილი. სიგრძივ კედლებს ქვედა კიდეები ამოჭმული აქვს (ტაბ. LXXXV, 1).

მდებარეობისა და გარეგნობის მიხედვით თითქოს საფიქრებელი იყო შიგ მკიდრული ინვენტარის აღმოჩენა, მაგრამ მოლოდინი არ გამართლდა.

ისევე როგორც პერსუმა ერისთავის სამარხს, ამახაც იატაკად დაგე-

ბული ჰქონდა დიდრონი, თითქმის კვადრატული კრამიკული ფილები და მათი სწორი ჩამონატეხები, სულ სამი წვეილი. თითო წვეილში მთელი და ნახევარი ფილა შედიოდა, ისე რომ ნახევარ-ფილები ერთ წვეილში სამხრეთ მხარეზე იყო მოქცეული, მეორეში — ჩრდილო მხარეზე და ა. შ. (ტაბ. LXXXV, 2). კედლები ერთიმეორესთან შემტევიბული იყო კიარის საკმაოდ სქელი ფილებით.

სწორედ ზემოთ მითითებული ნიშნები (დიდრონი ფილაქვებით შედგენა, ოთხივე კუთხეში ნარიბანდების ამოჭრა, იატაკად კრამიკული ფილების დაგება, კუთხეების დუღებით ამოღებვა) გვაძლევდა საფუძველს, რომ ეს ქვის-სამარხიც ჰიტაბსთა წრისათვის მიეკუთვნებინა. მით უმეტეს, რომ იგი, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, ჰიტაბსთა სამარხებთან მალიან ახლოს იყო ჩადგმული და გარეგნულადც გამოირჩეოდა ჩვეულებრივთაგან.

სურ. 57

სამარხის გარეთა სიგრძე 2,5 მ უდრის, სიგანე—1,77 მ, სიმაღლე—1,35 მ; შიგნითა სიგრძე—2,1 მ, სიგანე—0,96 მ, სოლო სიმაღლე—0,98 მ. კედლებისა და სახურავის ფილაკვითა საშუალო სისქე 0,17 მ უდრის.

იატაკად დატეხულ ფილათა შორის უდიდესის ზომა 0,58×0,55×0,03 მეტრია.

სამარხში მიწა ჩასულიყო 15—40 სმ სიმაღლეზე. ამ მძრალისა და მსხვილმარცვლოვან, ოდნავ ღორღიან თიხამიწას, უველა სხვა შემთხვევით სამარხებთან შედარებით, გაცილებით უკეთესად შეენახა ადამიანის ძვლები. სამარხის იატაკზე იყო ორი მიცვალებულის ჩონჩხი. ორივე იწვა თავით დასავლეთისაკენ, სულემაშობებულად; ჩრდილოეთით მწოლარეს შეენახა და მუსლების მდებარეობა რამდენადმე აშლილი ჰქონდა. ორივეს თავისქალა დამტკრეულ-დამღილი იყო (ტაბ. LXXXV, 2; სურ. 56).

ორივე მიცვალებული დასლოებით ერთდროულად დამარსულის შთაბეჭდილებას სტოვებდა (ცოლ-ქმარი?).

საფიქრებელია, რომ ეს სამარხიც თავდაპირველად ერისთავთა საკარგელო სასაფლაოს ეკუთვნოდა, მაგრამ მოგვიანებით (მაგალითად, ამავე მინდორზე მრავლად გათხრილი, ადრე შუა საუკუნეთა სამარხების და, კერძოდ, მეოთხე სამარხის აგების სანაძი) იგი პირწმინდად გაუმარცვავთ, სოლო შემდეგ, როგორც კარგად შეკრული და მაგარი, სელასლა გამოუყენებიათ სამარხად.

შეტს ვერაფერს ვერცხვით, მით უმეტეს, რომ არც ერთ ჩონჩხს არავითარი ნივთი არ აღმოაჩნდა. ეს გარემოება ასახიათებს შუა საუკუნეთა სამარხების მნიშვნელოვან ნაწილს.

მეცხრე სამარხი

უკანასკნელი იყო 1940 წელს აღმოჩენილ სამარხთა შორის. იგი მდებარეობს შერვე სამარხის სამხრეთით, მისგან 1,3 მ მანძილზე და კეთილდროის ნაგებობის სამხრეთ-აღმოსავლეთი კუთხის აღმოსავლეთით, მისგან 1,5 მ მანძილზე, მიწის ზედაპირიდან 0,75 მ სიღრმეზე. დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით (იხ. საერთო გეგმა).

აგებულია იმავე მოცინფრო-ნაცრისფერი კვიბაქვის ფილებით, რომლითაც შერვე სამარხი, და ეს გარემოებაც, ტერიტორიულ სისახლოვესთან ერთად, რა თქმა უნდა, „ანათესაებს“ მათ.

სამარხის კედლებს თითო მთლიანი ფილაქვა შეადგენს, სოლო სახურავს—ორი ასეთივე ფილაქვა, ოღონდ არათანაბარი: აღმოსავლეთით პატარა, დასავლეთით დიდი (ტაბ. LXXXVI, 1; სურ. 59 და 60). იატაკადაც სხვადასხვა ზომის, საკმაოდ უსწორმასწორო სუთი ფილაქვა უგია (ტაბ. LXXXVI, 2; სურ. 61).

განვიკვლიოთ ნარბანდებია ამოკრილი და ნაწიბურები კირით არის ამოღესილი. ჩრდილო გრძივი კედლის ფილაქვა რკინის ორი ბრტეული სამაგრიითა იატაკზე გადაბმული, რაც ერთადერთ შემთხვევას წარმოადგენს.

სამარხის გარეთა სიგრძე 1,45 მ უდრის, სიგანე—1,3 მ, სიმაღლე—0,9 მ; შიგნითა სიგრძე—1,25 მ, სიგანე—0,82 მ, სიმაღლე—0,75 მ; ფილაკვითა საშუალო სისქე—0,11 მ.

როგორც ესედავთ, ბავშვის სამარხი უნდა იყოს.

მართლაც, იატაკიდან 45 სმ დონემდე ჩაცვნილი ფსვიერი მიწის ამოწმენდის შემდეგ, გამოჩნდა ბავშვის ჩონჩხი და ინვენტარი. მიწის წყალბოით ეს ჩონჩხიც, ისევე როგორც შერვე სამარხში აღმოჩენილი ჩონჩხები, რკინად იყო შენასული, ოღონდ თავისქალა ჰქონდა დამტკრეული და დამღილი.

ბავშვი 7—8 წლისა უნდა გარდაცვილიყო: მისი ბარბაისი ძელის სიგრძე 16 სმ უდრია, მხრის ძელისა—12 სმ. იგი მარცხენა გვერდზე დაუწვნიათ, თავით დასავლეთისაკენ. მეზაამდე ტანი გამართული იყო, მაგრამ მას ქვეშით კი 45°-ით მოსრილი, ისე რომ ორივე ფესი თითქმის

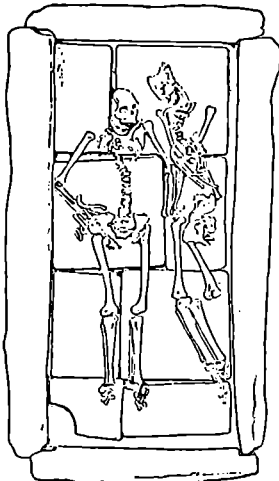
პარალელურად გაჭიმული იღო, ტერფებთ მეზობელ ფილაქვაზე, თუმცა ისინი იმავე ფილაქვაზე გამართულიც დეტოდა. მუსლში მოღუნულობა—და ისიც სულ მცირედი—მხოლოდ მარცხენა ფესს ეტკობოდა. თავისქალაც მარცხენა მხარეზე იღო, სახით ჩრდილოეთისაკენ. მარცხენა სელი სხეულს გასწვრივ გაჭიმული იყო, მარჯვენა კი ნიდაუკში მოხრილი და ნებით მარცხენა მაჯასთან მიტანილი (ტაბ. LXXXVI, 2; სურ. 61).

ძვლები ძლიერ დაფუტურებული და დამღილი გამოდგა.

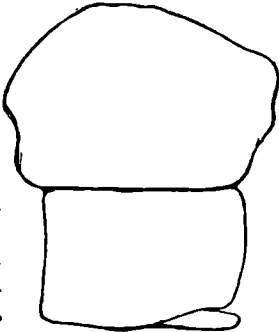
ბავშვს ჩატანებული ჰქონდა მცირეფრცხოვანი, მაგრამ ერისთავთა ინვენტარისათვის ტიპური ნივთები. ეს გარემოება უფლებას გვაძლევს, ივი რომელიც ერისთავის შვილად მივიჩნიოთ. ნივთების მისეღვით ბავშვი გოგონა უნდა უოფილიყო.

ეს ნივთებია: ოქროს წვეილი სამაჯური, წვეილი საუერე, სამუბელ ფურცლოვანი გვირგვინი, საეგაროზე საკიდები, მონეტა; ევერცხლის 4 მონეტა და 1 ჭურჭელი; მინის 7 ჭურჭელი. ამ სამარხის ინვენტარის თავისებურებას შეადგენს: მოჭიქული თინის ჭურჭელი და რკინის ღეროვან საგანთა ნატეხები, სინს ნამთებითურათ.

175. ოქროს წვეილი სამაჯური (კატალ. № 220; ტაბ. LXXXVII, 3). ერთი მარჯვენა მაჯაზე ჰქონდა ბავშვს წამცმული, მეორე—მარცხენაზე.

სურ. 58

სურ. 59

სამაჯურები ერთნაირია, ოღონდ ზომა-წონით განსხვავდება. ოჯალური მოყვანილობისა, მსიფური, მრგვალკანიკვეთიანი მეთულისაგან გაკეთებული. ერთი ნახევარი საქაოდე მსხვილი აქვს, ხოლო მოხრის შემდეგ ორივე მხარეზე არათანა-ზომიერად წვრილდება. გაწვრი-ლებული ბოლოები 3 სმ მანძილ-ზე ერთიმეორეზე გადატანილი და ოთხკუთხედიანი გადაკლავნილია, ვა-ზის კავანასავეით. ამრიგად, საჭი-როებისამებრ შეიძლება ამ სამა-ჯურის გაფართოებაც და დაეწ-როებაც.

მარჯვენა სამაჯურის დია-მეტრი 3,3—4,2 სმ უდრის; მუ-თულის უდიდესი სიმახრი—3,5 მმ, უმცირესი—1,5 მმ; წონა—13,35 გრ. მარცხენა სამაჯურის დია-მეტრი 3,9—4,5 სმ უდრის, უდი-დესი სიმახრი—3,6 მმ, უმცირესი—1,5 მმ; წონა—13,75 გრ.

ბოლოებგადაკლავნილი სამაჯურები არამაზისხვევის ერისთავთა ინვენტარში სრულიად უკრება, მაგრამ საერთოდ კი ეს ტიპი საქაოდე გავრცელებულია მკ. წ. ბოლო სს-ბიდან დაწყებუ-ლი, კერძოდ, საქართველოშიც. ბლომადაა ამგვარი სამაჯურები მცხეთაში, განსაკუთრებით სამ-თავროს ახ. წ. I—III საუკუნეთა სამარხებში, ოქროსი და ბრინჯა-ოსი. ერთი წვეილი ასეთი ოქროს სამაჯური აღმოჩნდა ბაგენეთის სარკოფაგში. სამთავროში და არ-მანისხეთან გვხვდება მომდევ-ნო ხანის სამარხებშიც, მშვილდ-საქინძის, გვიანდელი ტიპის ბუკედ-საურეების და სხვათა თანხლებით (1941 წ. სავ. წიგნ. № 493 და 1945 წ. სავ. წიგნ. № 1074). ცნო-ბილია ოქროს ამგვარი სამაჯუ-რები ბორმიც [154, ტაბ. II, სურ. 14]. აქვე შეგვიძლია აღვნიშ-ნოთ კლდეებში 1942 წელს, ნერ-ვას (ახ. წ. 96—98 წწ.) და ადრი-ანეს (ახ. წ. 117—138 წწ.) მონე-ტებთან ერთად აღმოჩენილი ვერ-ცხლის ასეთივე საყელური [361; სავ. წიგნი № 111] და ოქროს მო-თვალული და გველისთავებიანი, ამგვარადვე ბოლოებგადაკლავნი-ლი სამაჯური [13, გვ. 101, სურა-ოი]. საერთოდ ფართოდაა გავრცელებული ასეთი სამაჯური.

ამგვარი სამაჯურები მრავლადაა აღმოჩენილი სამხრეთ რუსეთსა, ჩრდილო კავკასიაში და სხვა მხარეებშიც [მაგ., 295, გვ. 91, სურ. 156; 267, № 320; 233, გვ. 80, სურ. 171; 348, გვ. 126—127, სურ. 164]. დამოწმებულია, ოღონდ საურეებგადა მინეული ისინი სირიაშიც [349, XLV, 2].

176. ოქროს წვეილი საქურე (კატალ. № 221; ტაბ. LXXXVII, 2). ორივე მარცხენა ების ძვალთან აღმოჩნდა. ჰეტრეზია, მსიფური. ზე-მთ არის წვეილი, სამკუსა-განიკვეთიანი, ერთგან კახს-ნილი რკალი, ხოლო ქვემოთ—ოთსწახნაკოვანი, ფუქმწეტი-ანი პირამიდა.

შედმიწვეიო ჰკავს ბერსუმა ერისთავის სამარხში აღმოჩე-ნილ საურეებს (ჩვ. აღწ. № 58; ტაბ. LII, 4 და LIII, 2), ოღონდ 5,39 გრამს იწონის.

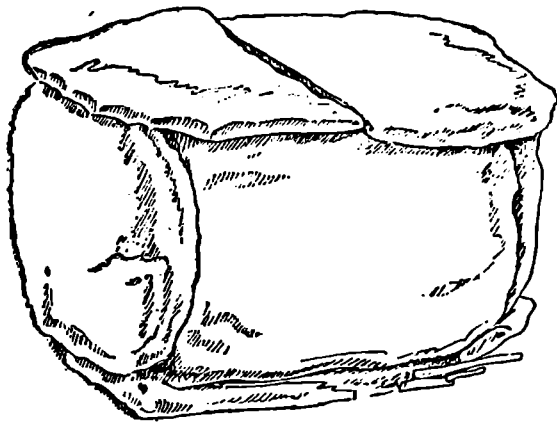
177. სამუბლე გვირგვი-ნის ფურცლები, ოქროსი (კატალ. № 223; ტაბ. LXXXVII, 5 და 5 ა, სურ. 62). თავისქლის ირგვლავ იყო შემოყოლებული, ერთიმეორისაგან 2—3 სმ მანძილ-ზე. თითო-ორთა შედგენ კი მე-მორჩენოდა.

სხვა სამარხებთან შედარებით აქ შეფიოდ ჩანს ოქროს თხელი ფურცლების განლაგება მიცვა-ლებულის თავისქლის გარშემო (სურ. 61), რაც გვიადვილებს ოქ-როს სამუბლე კვირგინის საერთო მოყვანილობის აღდგენას.

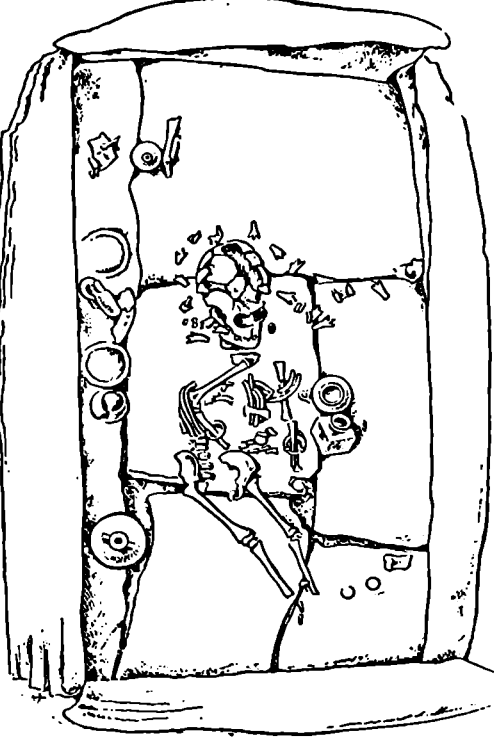
სულ 20 ცალია. ორგვარი ფურცლებია აღმოჩენილი:

ა) ისეთივე, როგორც ბერ-სუმას სამარხში აღმოჩენილი (სამქილია, ნიასურის ფოთლი-სებრი ფურცლები; ჩვ. აღწ. № 57; ტაბ. LII, 9; სურ. 25, 9—11), ოღონდ სიგრძე ფაქიზად დაღა-რული და ვიწრო ბოლოში ორ-გან დასრუტილი (12 ც.);

ბ) ვიწრო სამქილია, იმავე მოყვანილობისა და ისევე დაღა-რული, ოღონდ უფრო ფართო

სურ. 80

სურ. 61

ოღნავ უფრო მომცროა. ამ სამარხში ნაპოვნ საურეება ზო-მებია: სიმაღლე—1,4 სმ, უდიდესი სიგანე—0,8 სმ. ორივე

და თანაც დაუსრუტავი ფურცლები (8 ც.).

ზირველთა სიგრძე 5,0 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე — 2,1 სმ, ერთ-ერთის წონა—0,6 გრამს. მეორეთა სიგრძე 4,2 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე— 1,2 სმ, ერთ-ერთის წონა—0,3 გრამს. ოცივე ერთად 10,6 გრამს იწონის.

ბერსუმა ერისთავის გვირგვინისაგან ამ ბავშვის გვირგვინი იმით განიჩნევა, რომ არ შეიძლება მუხის ფოთლის მოყვანილობის ფურცლები და, ასევე ამისა, ფურცლები დაღარული აქვს. სამაგიეროდ, ანტიფუ საშემილა და სიგრძობივ დაღარული ფურცლები ნააოზნა ანტიფუის ასალადმონილი სამაროვნის 1-ლ კრამიტსამარსში [5, ტაბ. IX, 56].

178. ოქროს ორი საავგაროზე (კატალ. № 222; ტაბ. LXXXVII, 1; სურ. 62, 1). ორივე თავისქლის გვერდით იყო, 12 სმ მანძილზე.

წარმოადგენს ოსეფლიფიტოვან, მაღალკედლიან, ოვალურ ბუდეებს, რომელთაც ცალ მხარეზე დარჩილული აქვთ ჰატარა, ირგვლივ შემოღარული ეუნწები. ორივე ბუდეში აწვეია მოყავისფრო საგნის ნაკრები. მოგვაგონებს მეექვსე სამარის ოქროს ეუნწიან ცილინდრებს (სვ. აღწ. №№ 102—104; ტაბ. LXVI, 30—32; სურ. 43, 12—14). ეგებ, ესენიც შეერთებული იყო.

სიგრძე 1,5 სმ უდრის, სიგანე—1,2 სმ, სიმაღლე—0,6 სმ.

ორივე ერთად 3,07 გრამს იწონის.

179. ოქროს მონეტა (კატალ. № 221), ფაუსტინა უფროსისა (გრადიფ. 111 წ.). მუბლზე (ტაბ. LXXXIX, 12) გამოხატულია ახალგაზრდა ქალის მარჯვენა პროფილი. თმის კულულები თავის ოსეზე აქვს აკრფილი და ჰაწია ქუდის მსგავს მორგად შეკრული. კულულებში და მორგეში ჩაქოილია მათები, რომლებზედაც ასსმული თვლები და ვარდლები. გამოსახულების უკან სწერია: DIVA AUG, სოლო წინ: FAUSTINA. ზურგზე (ტაბ. LXXXIX, 12 ა) გამოხატულია ზეზე მდგარი, მარცხნივ მომზირალი, გრძელკაბა და მსრებად თავსაფრიანი ქალი, რომელსაც მარცხენა სელით კალთა აუკრფია, სოლო მარჯვენა გუწვიდა საკურსხვედლისაყენ. გამოსახულების ირგვლივ წარწერა: PIETAS AUG. მუბლსაც და ზურგსაც ირგვლივ წერტილოვანი წრები არტყია.

საუესოდაა შენასული. დიამეტრი 19—20 მმ უდრის, წონა—7,31 გრ. აუზონდა ბავშვის ქვედა ების მკაღს ქვეშ. შეიძლება ჰირში ედო თავის დროზე, მსგავსად თუნდაც სამთაურის ქვერ-სამარსებში დამოწმებული წესისა [38].

180. გერცხლის ოთხი მონეტა (კატალ. № 225; ტაბ. XCI, 1, 19, 26, 28). წვეილ-წვეილად ეუარა ბავშვთან.

ოთხივე ავესტის დენარია, მეტ-ნაკლებად გაცვეთილ-დაღული და ნაპირებშემოქმული. ერთი 1,83 გრ. იწონის, მეორე—2,02 გრ., მესამე—2,64 გრ., სოლო მეოთხე—3,45 გრ.

181. გერცხლის ჭურჭელი (კატალ. № 226; ტაბ. LXXXVIII, ქვევით მარჯვნივ; სურ. 63). მიცვალებულის

მარცხენა მკლავთან იყო მიდგმული (ტაბ. LXXXVI, 2; სურ. 61), მისგან 5 სმ მანძილზე.

ჰატარა ცალეურა კოკობს მოგვაგონებს. მსხლისებრი მოყვანილობისა, უელდაბალი და საკმაოდ ჰირგანიერი. მხარეზე ემწევა ორი ჰარალეური ჰორიზონტული ღარი. მუცელზე გარედან ჩაწეულია ალმაცერი ტალღისებრი ღარები („კანელურები“).

ჭურჭლის ეური ოვალურია, ბუკდის რგოლს წაბავს. ეს რგოლი მარჩილულია ოთხქიმიან ფირფიტაზე, რომელიც თავის მხრივ ჭურჭელს უკავშირდებოდა, მაგრამ ამჟამად ამპერალია.

ჭურჭელი ისეა დაეანგული, რომ აღარც ეტობა, თუ სად აბაგრდებოდა ეური. მირიც გამოჭმული აქვს ვანცისაგან.

ჭურჭლის ტანის დაღარულობა მალთან მოგვაგონებს ბერსუმა ერისთავის სამარსში აღმოჩენილ, ცხენთან ჰინაჟთა კალთების საშკაულს. ჭურჭლის ზედაპირის ალმაცერი ღარებით შემკობის სერხი ჩვენში გავრცელებული ჩანს მკველი დროიდანვე. დაეანსელებით, მაგალითად, სამთაურის და ღების მ. წ. I სათსწლეულის 1-ლი ნახევრის სამარსებში აღმოჩენილ, თისის ქესლიან ჭურჭლებს [181] და ღვინუში აღმოჩენილ, ბრინჯაოს ასეთსავე ჭურჭელს, ზოგადად იმავდროულს [426, გვ. 35; 427, გვ. 15, სურ. 12 ა].

ამგვარი მოყვანილობის ვერცხლის ჭურჭელი აქ არც ერთ სსვა სამარსში არ შეგვხვდრია. სამაგიეროდ გვევლებმა მისი მსგავსი ჭურჭელი ანაპის ადლის 1881 წელს აღმოჩენილ განმში, რომელიც შეიცავდა ოქრო-ვერცხლის მრავალ ნივთს [266, გვ. VII—VIII; 266, გვ. 38, სურათი; გვ. 46; 267, № 1408]. განსაკუთრებით გვეცემა თვალში ეურის მოყვანილობისა და მისი მიმარგების წესის მსგავსება და აგრეთვე კანელურები.

182. მინის ჭურჭელი (კატალ. № 227; ტაბ. LXXIII, 1). მიდგმული იყო სამხრეთი კედლის ბირში, დასავლეთის კედლიდან 17 სმ მანძილზე (ტაბ. LXXXVI, 2; სურ. 61).

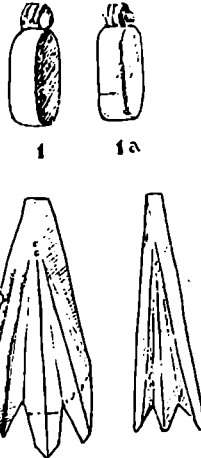
დაბალია, მრგვალმუცლიანი, უელმაღალი, მირბრტკე-ლი. მირზე სპირალურად მოვლებული აქვს მცირედ შემადლებული ქუსლი. ასეთივე სპირალური აქვს შემოვლებული უელს ქვემოთ. უელი მუშაში შეეწროებულია და ირგვლივ არტყია მინის მსხვილი მათი. პირი უტურია.

სიმაღლე 6,5 სმ უდრის; პირის დიამეტრი—1,8 სმ, მუცლისა—5,6 სმ, ბირისა—3,0 სმ; უელის სიმაღლე—2,5 სმ.

ზედაპირი მცირედ გამოფიტული აქვს.

183. მინის ჭურჭელი (კატალ. № 228; ტაბ. LXXIII, 2). მიდგმული იყო ვერცხლის ჭურჭელთან, მის აღმოსავლეთით (ტაბ. LXXXVI, 2; სურ. 61).

ცისფერია. დაბალი, ოთხწახანაკოვანი, კუთხვებმომრგვალებული ტანი და ფართოდ გადმობლილი, უსწრო-ოვალური პირი აქვს; დაბალი, საკმაოდ განიერი, ოვალური და ოდნავ შედრეკილი ბირი. ბირის ერთი კუთხე შესერტილია.

სურ. 62

საერთო სიმაღლე 6,5 სმ უდრის, ყელისა—2,0 სმ; ზირის ზომა—5,6×5,5 სმ; ძირის დიამეტრი—4,2 სმ.

ეს ჭურჭელი მოკვანდობით რამდენადმე შეგვიძლია მივაშკავსოთ სამთავროს ახ. წ. I—III საუკუნეების მდიდრულ სამარხებში აღმოჩენილ, პრისმულტანიან ჭურჭლებს (მაგ., სამსრეთი უბნის №2, 83 და 212 ქვისსამარხებში, რომლებიც ახ. წ. II—III სს. მიეკუთვნება; 212-ე სამარხის ინვენტარიდან აღსანიშნავია ოქროს წვეტიან-პირამიდული საყურეები, სახსნელი სამაჯური და მიცვალებულის სამებლე გვირგვინის ფურცლები, რომლებიც ყველას მოეპოვებათ პარალელები არმაზისსივების II—III სს. სამარხებში და, კერძოდ, მეცხრე სამარხში; იხ. [301]). ამ ფორმას ვსედათ აგრეთვე ქერჩის ძველ სამარხებში (იხ., მაგ., [231, გვ. 45, სურ. 4]).

184. მინის ჭურჭელი (კატალ. № 229). მიცვალებულის ზურგს უკან იდგა, სამსრეთი კედლის ძირში (ტაბ. LXXXVI, 2; სურ. 61).

მალიან დაბალი, ფართო, მრგვალი და მირმდრეკილი ტანი აქვს. ყელი, პირიქით, მაღალია და განიერი, ზემოკენ თანდათან გაფართოებული.

მღიერ დამტკრეული იყო და აღდგენილ-შეწებებულია. ყელის ზედა ნაწილის ნატეხები თან ახლავს.

საერთო სიმაღლე 15,5 სმ უდრის, ყელისა—12,0 სმ; ფსკერის დიამეტრი—14,5 სმ, ყელისა—5,0 სმ.

185. მინის სხვადასხვა ჭურჭელთა ნამტკრევეები (კატალ. № 230—233).

თისი ჭურჭელი მინც გამოირჩევა. ერთი იქვე უოფილა, სადაც შემოაღწერილი, მეორე და მესამე—თავს უკან, სამარხის სამსრეთ-დასავლეთ კუთხეში, სოლო მეოთხე—სამსრეთი კედლის ძირას.

ამდენი მინის ჭურჭელი ერთსათვა არც ერთ სამარხში არ აღმოჩენილა. აქამდე ყველაზე მრავლად (4-ზე მეტი) იყო შექცეულ სამარხში; პირველ და მეორე სამარხებში ორ-ორი აღმოჩნდა, ხოლო მეშვიდე სამარხში—არც ერთი. აქ კი, საფიქრებელია, 7-ზე მეტი იქნებოდა. ამასთანავე, როგორც ვნახეთ, სხვა ნივთები და, კერძოდ, სამკაულები ამ სამარხში ცოტა იყო.

საერთოდ შემჩნეულია, რომ, მაგ., ბოსფორის სამეფოს ძველ სამარხებებზე ბავშვთა სამარხების ინვენტარისთვის მინის ჭურჭელი აუცილებელ ელემენტს წარმოადგენს და სპირად უფრო მეტიც გვხვდება, ვიდრე სრულწლოვანთა სამარხებში.

როგორც ვნახეთ, მეცხრე სამარხის ნაირ-ნაირ მინის ჭურჭელს, ფორმის მხრივ, ანალოგიები სამთავროს I—III საუკუნეთა სამარხებში და აგრეთვე სოფ. ბორის მონაპოვართა ძირის მოგებებშია. ეს თიქმის, უპირველეს ყოვლისა, იმათ შესახებ, რომელთაც ოთხწახნაგოვანი ტანი (ჩვ. აღწ. № 183), მაღალი ყელი და დაბალი მუცელი აქვთ (ჩვ. აღწ. № 184).

საერთოდ, როგორც ამ სამარხის, ისე ერთსათვა უკვლა სხვა სამარხის მინის ჭურჭელი ვერ ჩაითვლება მაინც—დამინც პირველსარისსოვან ნაწარმად. თითქოს უცნაური კია, მაგრამ გაცილებით უფრო ბევრია ნამკვილად მოხდენილი და ფაქიზი მინის ჭურჭელი სამთავროს იმავდროულ, ნაყლებ მდიდრულ სამარხებში (მაგალითად, იხ. [13, გვ. 78]).

ასე რომ თუ არმაზისსივების ერთსათვა სამარხებში დაცული ოქროს სამკაული და ვერცხლის ჭურჭელი უფრო მრავალრიცხოვანი და მაღალი ღირსებისა, ვიდრე სამთავროს თუნდაც უმდიდრეს სამარხებში დაცული, სამაკეოროდ, ამ უკანასკნელთა მინის ჭურჭელი ღირსებით ბევრად აღემატება არმაზისსივებისს.

186. მოჭიქული თისის ორეკრა ჭურჭელი (კატალ. № 234; ტაბ. XI, 1; LXXXVIII, ქვევით მარცხნივ). იდგა სამსრეთი კედლის ძირას, დასავლეთი კედლიდან 22 სმ მანძილზე (ტაბ. LXXXVI, 2; სურ. 61).

დაბალი და ვიწრო ყელი აქვს, მაღალი მუცელი და განიერი ძირი. პირს ფართო და მსხვილი ტუჩი შემოუკვება. უერთა ზედა ბოლოები ყელზეა მიქრწილი, ხოლო ქვედა—მუცელზე. უერთებს ქვემოდან, მუცელს ირგვლივ შემოღარული აქვს ორი ჰარალეული წრე. ძირი 1 სმ სიმაღლე ქუსლით თავდება.

ჭურჭლის ზედაპირი დაფარულია ცისფერი ჭიქურით. მოჭიქვის ტექნიკა მდარესარი-სოვანია. ჭიქურს უღამაზო, სხვადასხვა სიშუქის ფერი აქვს, სოლო აღვ-აღვ იგი სქლად ჩამოღვენნილია.

ტუჩზე შეჩინილია სამი სიმეტრიულია განლაგებული, ძირშივე გადატეხილი, მოუჭიქავი ნაშკერი. საფიქრებელია, რომ ეს გამოხატვა ქურამი სმარებული სამეფის ნაშთებია და ამით კიდევ უფრო მღიერდება ნაწარმის წუნდებულობის შთაბეჭდილება.

ჭურჭლის საერთო სიმაღლე 18 სმ უდრის, ყელისა—3,5 სმ; მუცლის უდიდესი დიამეტრი—10,5 სმ, ქუსლისა—7,5 სმ, პირისა—3,5 სმ.

ერთსათვა სამარხებში თისის ჭურჭელი ამის გარდა არსად შეგვევდრია, არც მოჭიქული და არც მოუჭიქავი. უშთავრესად მსოლოდ ამდენადაა საურნაღებო ბავშვის სამარხში შემოთ აღწერილი ჭურჭლის აღმოჩენა. არც ისაა ინტერესს მოკლებული, რომ ამკარად წუნდებული ჭურჭელი ჩუტნებიათ სამარხში: ჩანს, მისი მოჭიქულობა დიდად ფასობდა.

187. რკინის ლეროვან საგანთა ნატეხები და მათი ენეთი გაუღენილი სის ნაშთები (კატალ. № 236).

ეუარა ბავშვის ფეხებთან. ამკვარი რამ არც ერთ შემოთ განხილულ სამარხში არ აღმოჩენილა, მაგრამ არმაზისსივებისავე გვიანდელ, IV საუკუნის სამარხებში კი უკვე საკმაოდ ხშირია და იქ შესაძლოა

სურ. 63

სლება მათი მინსევა ღურსმნებად, რომლებითაც ფიცრების-
გან შეკრული რაღაც კოფილა გამაგრებული (იხ. ქვემოთ).

სამარხის ხნოვანების საკითხისათვის.
ერთადერთი ზუსტ მითითებას გვაძლევს ოქროს მონეტა, მოჭ-
რილი ფაუსტინას მიერ, რომელიც 141 წელს გარდაცვლილა.
ამრიგად, სამარხის თარიღად ახ. წ. II საუკუნის შუა წლები
უნდა იქნას მინსეული. ვერცხლის მონეტები — აგუსტუსს დენა-
რები — აქაც მოკლებულია დამატარიღებულ მნიშვნელობას.

მეთვრამეტე სამარხი

ჩადგმული იყო მეხუთე სამარხის სამხრეთ-აღმოსავლეთ-
ით, მისგან 5 მ მანძილზე, მეცხრე სამარხს განსწორივ, სამ-
სრეთით, მისგან 14 მ მანძილზე. მათ შორის არც ერთი სხვა
სამარხი არ ეოფილა. დამსრობილი იყო ზოგადად დასავლეთ-
ითან აღმოსავლეთისაკენ, მცირე გადახრით (იხ. საერთო
გეგმა). იგი კვეთაზე უფრო დამორბული იყო და რამდენ-
ნაშე განსე იდგა ერისთავთა სამარხების მირითადი ჯგუ-
ფისაგან, რომლის „ბირთვად“ ქვითიერის ნაგებობა და მას-
ში მოქცეული ჰირველი და მეორე სამარხები უნდა ჩაი-
თვალოს.

სამარხის ორფერდა სახურავი ჰქონდა (ტაბ. XCIII, 1).
იგი აგებული იყო იმავე, ოღნავ მოცისფრო-ნაცრის-
ფერი, მკვრივი ქვიშაქვის ფილებისაგან, რომლითაც მერ-
ვე და მეცხრე სამარხები. ეს არის ერთ-ერთი მათი დამახ-
ლოებული მომენტი. მთავარი კი ისაა, რომ აღნაკობით
მეთვრამეტე სამარხი ძალიან ბავს ერისთავთა სამარხის
მეორე (ქალის) სამარხს.

სახურავის თხემი მიწის ზედაპირიდან 0,3 მ სიღრმე-
ზე გამოჩნდა.

სამარხის გარეგანი სიმაღლე 1,8 მ უდრიდა, სიგრძე —
2,4 მ, ხოლო სიგანე — 1,25 მ.

სახურავის ჩრდილო კალთა ორი ფილაქისაგან შე-
დგებოდა. მისი საერთო სიგრძე 2,67 მ უდრიდა; ერთი ფილა-
ქისი ზომა — 1,13 × 0,92 მ, ხოლო მეორისა — 1,24 × 0,92 მ;
ორივეს სისქე — 0,2 მ. ეს კალთა ორივე მხარეზე დიდად
სცილდებოდა კედლებს. სამხრეთი კალთაც ორი ფილაქი-
საგან იყო შედგენილი. მისი საერთო სიგრძე უდრიდა 2,47 მ,
ერთი ფილაქისი ზომა — 1,57 × 0,8 მ და მეორისა — 0,6
× 0,8 მ.

ჩრდილო გრძივი კედელიც ორი ფილაქისაგან იყო
შედგენილი. მისი საერთო სიგრძე 2,22 მ უდრიდა და სი-
მაღლე — 0,92 მ, ხოლო შემადგენელი ფილაქების სიგრძე —
1,16 მ და 0,76 მ. სამხრეთი გრძივი კედელიც ერთ ფილა-
ქას წარმოადგენდა, სიგრძით 2,23 მ და სიმაღლით 0,92 მ.
განთავსებული იყო თითო-თითო სუთუტისოვანი ფილა-
ქა, რომელთა უდიდესი სიმაღლე 1,47 მ უდრიდა, ხოლო
სიგანე — 1,1 მ.

სამარხის შიგნითა სიმაღლე 1,47 მ უდრიდა, სიგრძე —
2,1 მ, ხოლო სიგანე — 0,85 მ.

იატაკად ორი ფილაქა ჰქონდა დაგებული და ეს ია-
ტაკი უოველმსრივ სცილდებოდა კედლებს.

სახურავსა და კედლებს შორის და აგრეთვე კედელთა შო-
რის, ფარიატებში აქა-იქ ბრტეული ქვები იყო დატანებული.
სამარხის შემადგენელი ფილაქები არ იყო მაინცდა-
მაინც ზუსტად და უოველმსრივ წესითადად გამოთლილი. ოთ-
ხივე კედელს ამოჭრილი ჰქონდა ნარბიანდები (სურ. 64).
სამარხი გულმოდგინედ იყო შეკრული.

მიწის შემოცლისთანავე აშკარა გახდა, რომ სამარხი
არ იყო ზეღუსლებლივ დაცული. ჩრდილო კალთის აღმო-
სავლეთი ფილაქა დაბრული და ჩატესილი იყო, ხოლო
სამარხის თითქმის ჰირამდე მიწით სავსე (ტაბ. XCIII, 2).
მიწის ამოწმენდის შემდეგ გამოირკვა, რომ მკლელი ნაკლე-
ლი და უწესრიგოდ მიმობნეული იყო, კედლის ზედა ნაპო-
რიდან 0,3 მ სიღრმეზედვე. სამარხის იატაკზე თითქმის
აღარაფერი დარჩენილიყო თავის ადგილას. მმარცვლებს
გადარჩენოდათ მხოლოდ სამხრეთ-აღმოსავლეთის კუნკული,
სადაც აღმოჩნდა ქვემოაღწერილი, მტერიერცსოვანი ნივ-
თები, რომელთაც უკვეაღპეკეს, რომ სამარხში თავის დრო-
ზე მდირრული ინვეტარი იყოფილა. გადაჭრით ძეგლი
თქმა, მაგრამ ჩონჩხი თითქმის მხოლოდ ერთი უნდა ვიკე-
ლისსმით. სახურავის ორკალთიანობის მიხედვით კი საფი-
ქრებელია, რომ სამარხში ქალი იქნებოდა დაკრძალული.
ნივთები ამ საკითხის შესახებ მსჯელობისათვის საკმაო მა-
სალას არ გვაძლევს.

188. ოქროს წყეილი სამკაული (საველე წიგნის
№ 286; ტაბ. XII, 9, 10; LXXXVIII, ზვეით განაპირებზე).
თითოეული წარმოადგენს ოქროს სამკაოდ თხელი ფირ-
ფიტისაგან შეკრულ ოთხწახნაკოვან პრისმას, რომელიც
თანდათან ვიწროვდება. ვიწრო თავს ზემოდან ჰატარა, თითქ-
მის ოთხკუთხა ბუდე და შივ ჩახშულია მარჯანი (გამოფი-
ტული). უნდა აღინიშნოს, რომ სამარხთა ამ ჯგუფში მარ-
ჯანს აქ პირველად ვხვდებით, ხოლო გვიანდელ და ნაკლებ
მდირრულ სამარხებში იგი იგი ძალიან გავრცელებულია,
არმაზისხევიცა და სამთავროშიც.

წახნაგებზე, სხვადასხვა, საკმაოდ უწესო მოკვანილობი-
სა და ზომის ბუდეებში ზის 9 წითელი თვალი. მათ შორის
უდიდესი გულისებრი მოკვანილობა აქვს, ხოლო აქეთ-იქით
მსხდართ — ნუბისებრი, მომრგვალო, სამკუთხოვანი და სხვ.
ერთო ბოლოთა, უდიდესი თვალთან, გარდიცარდმო გაური-
ლია ვერცხლის სამსკვალი.

სიგრძე 3,5 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე — 1,3 სმ, უმ-
ცირესი — 0,7 სმ. ორივე 9,15 გრ. იწონის.

შეიძლება, ეს სამკაულები წერილ ღვედზე ან სარტე-
ლის გრესილ ზონარზე წამოსამედი, ბოლოს დასამძვე-
ნებელი იყოს, თანამედროვე ქართულ-კავკასიურ ვიწრო ხარ-
ტეულთა ვერცხლის ბალთებოვით.

189. ოქროს წყეილი მილაკი (საე. წიგნ. №
281; ტაბ. LXXXVIII, ზვეით შუაში). თხელფირფიტოვანი,
ირგვლივ სმირად დაღარული.

სიგრძე 0,8 სმ უდრის, დიამეტრი — 0,2 სმ.

190. ოქროს წყეილი მილაკი (საე. წიგნ. № 282;
ტაბ. LXXXVIII, ზვეით შუაში).

ზემოაღწერილობა შესავსია, ოღონდ მიგ გავრილია ბრინჯაოს წერილი ღერაკები.

სიგრძე 0,65 სმ უდრის, დიამეტრი — 0,2 სმ, უდიდესი ღერაკის სიგრძე — 0,2 სმ; ორივე წველის წონა 0,56 გრ.

191. ოქროს დილისებრი სამკაული (სავ. წიგნ. № 253). მრგვალია. ზემოაღწერილობა ჩასმულია მცირედ ამოზრცული წითელი თვლით. ძირი გარდიგარდმო, ძილაკისებრ გასვრეტილი აქვს, დასაკრებლად. სიმაღლე 0,2 სმ უდრის, დიამეტრი — 0,7 სმ, წონა — 0,26 გრ.

192. ოქროს დედალი დუკმა (სავ. წიგნ. № 284). მეთულისნაგანა გაკეთებული. ჩვეულებრივ დედალ დუკმაზე უფრო რთულია და ორჯაა გაღრმუნდი.

სიგრძე 1,1 სმ უდრის, წონა — 0,26 გრ.

193. ოქროს კილიტები (სავ. წიგნ. № 260). მიმოხეული იყო საერთოდ სამარსის აღმოსავლეთ ნაწილში. სულ 56 ცალი მოიკრიფა. ყველა ნახევარბურთულია. შიგნიდან თითო ჰაწია უუწი აქვთ დარჩილული, დასაკრებლად. საერთო წონა 2,97 გრამს უდრის.

ზემოაღწერილობა ჰგავს პირველ, მესამე, მეექვსე და მეშვიდე სამარსებში აღმოჩენილ კილიტებს და, საფიქრებელია, აქვს მდიდრულ ქსოვილზე იქნებოდა დაკრებული. სწორედ ეს კილიტებია, მოთვალულ პრისმულ სამკაულებთან ერთად, ყველაზე უფრო სარწმუნოდ რომ აკავშირებს მეთვრამეტე სამარსისა და ზემოაღწერილობა ინვენტარს.

194. ვერცხლის აბზინდა (სავ. წიგნ. № 288; ტაბ. LXXXVIII, ზემოაღწერილობა, მარცხნივ). მრგვალია, ნისკარტიანი. ტუაზე დასამაგრებლად გრმელი, სამსკვალისანი ფირფიტა აქვს. საერთო სიგრძე 4,5 სმ უდრის, რგოლის დიამეტრი — 0,2 სმ, ფირფიტის სიგანე — 1,1 სმ, სამსკვალის სიმაღლე — 0,6 სმ.

195. ვერცხლის აბზინდა (სავ. წიგნ. № 289; ტაბ. LXXXVIII, ზემოაღწერილობა, მარჯვნივ).

მრგვალია, ნისკარტო, სამსკვალისანი. ტუაზე დასამაგრებელი ნაწილიც მრგვალი აქვს. რგოლის დიამეტრი 2 სმ უდრის, ტუაზე დასამაგრებლისა — 1,9 სმ; სამსკვალის სიმაღლე — 0,5 სმ.

196. სარტულის ენა ვერცხლისა (სავ. წიგნ. № 290; ტაბ. LXXXVIII, შუაში, ზემოაღწერილობა).

ტუაზე დასამაგრებული ნაწილიც ვერცხლისა აქვს, ორმაგი, სამსკვალისანი. ენის სიგრძე 4,3 სმ უდრის, სიგანე — 1,3 სმ; დასამაგრებლის სიგრძე — 3,9 სმ, სიგანე — 1,0 სმ; სამსკვალის სიმაღლე — 0,6 სმ.

სამივე ერთად 32,1 გრ. იწონის.

197. ვერცხლის მონეტები (სავ. წიგნ. № 287; ტაბ. XCI, 29, 30). ავგუსტუს დენარებია. გამოსახულება ორივეს ოდნავ ეტოობა. წარწერა ერთს მხოლოდ ემისნება. ერთის უდიდესი დიამეტრი უდრის 2,0 სმ, მეორისა — 2,1 სმ. ორივე ერთად 7,42 გრამს იწონის.

198. ბრინჯაო-ოქროს საკიდი (სავ. წიგნ. № 255). ორნაწილიანია: ზედა ნაწილი წარმოადგენს ბრინჯაოს მილასს, სოლო ქვედა — მასზე ჩამოკიდებულ ოქროს მეთულის, რომელსაც ასხია მტკენისებრი მარცვლები.

მილასის სიგრძე 7 მმ უდრის, დიამეტრი — 2 მმ, ოქროს ნაწილისა — 9 მმ.

199. ბრინჯაოს მავაულის ნატეხები (სავ. წიგნ. № 277). როგორც ჩანს, გაკრილი იყო ზემოაღწერილი (№ 169) ოქროს მილაკებში, ისევე როგორც № 190 მილაკებშია გაკრილი.

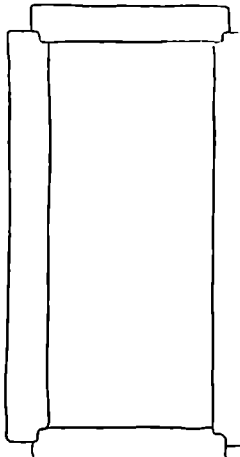
200. ბრინჯაოს საგნის ნატეხი (სავ. წიგნ. № 275). თითქმის ბრტყელი და სხელი სამაკურისა უნდა იყოს. სიგრძე 3,5 სმ უდრის, სიგანე — 1 სმ.

201. გიძრის ორი მძივი (სავ. წიგნ. № 279). ჰატარებია, თითქმის ცილინდრული. სიგრძე 0,5 სმ უდრის, დიამეტრი — 0,25 სმ.

202. რკინის ღურსმანი (სავ. წიგნ. № 276).

მოღწერილია, თაბრტყელი. იან ახლავს რკინის რაღაც ნივთების რამდენიმე ნატეხს.

როგორც ვსვლავთ, სამარსის ინვენტარის ეს მცირე ნაშთიც კი შეიცავს ისეთ ელემენტებს, რომლებიც მას მჭიდროდ უკავშირებს ზემოთ განხილულ, ერისთავთა სამარსების ინვენტარს. ასეთებია: ოქროს წერილი კილიტები და მილაკები, ვერცხლის აბზინდები (მარ. ჰირველი და მეექვსე სამარსების) და ორი ღენარი. ჩვეულებრივ სამარსებში ღენარები ერთზე მეტი არასოდეს გვხვდება და სადაც კი ორია, უფლებამოსილია სხვა ღენარებიც და აურუესებიც გვივლინისმთო, გამარცხვამდე. მართალია, პირველად გვხვდება ოქროს ფერცვლოვანი პრისმები, მაგრამ წითელი თვლები მათ ერისთავთა მოთვალული ოქროს სამკაულების მსარდალმარ აუენებს. მეორე მხრივ, მარჯვის თვლი, როგორც უკვე

სურ. 64

ვთქვით, „სიღსა სდგეს“ უფრო გვიანდელი და ნაკლებ მდიდრული სამარსებისაა. გავისვენოთ, რომ ასეთსავე „სიღს“ წარმოადგენს მარგალიტის მრავალგზის გამოყენება მეორე სამარსის სამკაულებში, რომელიც ამ სამარსებისათვის უახლავს, III საუკუნის მეორე ნახევრის მონეტები ასლავს თან.

რამდენადმე აღარბებს ინვენტარს ბრინჯაოს მეთულებების გამოგრა ოქროს სამკაულებში და აგრეთვე სავარაუდო სამკაულის ბრინჯაოსნაგან დაზღვება.

მინცვალაზე უსტირი და თარიღებისათვის საკმარისი მასალა არ მოგვეპოვება, მაგრამ, საერთო გარემოცვის მიხედვით, აქვს უფრო ას. წ. III საუკუნის დასასრული უნდა გვივლინისმთო.

ურადლებს იქცევს რკინის ღურსმანი, რომელიც, მეცხრე სამარსის საუკუო ღურსმანის შემდეგ, აქ მეორედ გვხვდება ერისთავთა სამარსებში და, ეგვიპ. აგრეთვე იმის მომსახურებელი იქვს, რომ მათ შორის მეთვრამეტე სამარსი ერთი უახლესიაგანია.

საფიქრებელია, რომ მინის ჭურჭელი სამარხში სულ არ უოფილა, თორემ ერთი-ორი ნატეხი მინე შემორჩებოდა. ბუნებრივად და სამთავრო-არმაზისევის გამარცხელ სამარხთა შესწავლის გამოცდილებითაც ვიცით, რომ მმარცხელის მინის ჭურჭელი არსადღეს იხდავდათ.

სამთავროს და არმაზისევის გამარცხელ სამარხთა შესწავლის საფუძველზე შემუშავებული ეს შესჯელება 1951 წელ-

II. მეოთხე საუკუნის მდიდრული სამარხები

ერისთავთა სამარხები, მათთან დაკავშირებული მცირე ნაგებობა და წარწერიანი სტელები, როგორც ვნახეთ, 1940 წლის შემოდგომაზე აღმოჩნდა.

1911, 1943 და 1944 წლებშიც იხინა თავი ისეთმა სამარხებმა, რომლებიც ინტერარის სიმდიდრით აშკარად გამოირჩევა მხოლოდ სამარხებიდან.

ვევლა ამ სამარხს IV საუკუნით ვათარილებთ, თუმცა, შესაძლებელია, ზოგიერთი მათგანის სწოვანება V საუკუნეშიც გადმოიღოს.

განსახილველ ვაგუფს მივაკუთვნებთ: 1941 წელს გათხრილ სამარხებს №№ 12, 13, 19 და აგრეთვე №№ 11, 15; 1913—1944 წწ. გათხრილ სამარხებს №№ 40—43, 48 და 49, აგრეთვე №№ 36 და 38 და, ეგებ, 46-საც (სურ. 89). 1941 წელს გათხრილი სამარხები მდებარეობს ზღურბლიან ნაგებობასა და გვიანდელ ორსენაიან ნაგებობას შორის, ერისთავთა სამარხებს აღმოსავლეთით, მათგან ოციოდე მეტრ მანძილზე. 1943—44 წწ. აღმოჩენილი სამარხები უმთავრესად თავმოყრილია ერისთავთა სამარხებს სამხრეთ-აღმოსავლეთით, მათგან 30—40 მეტრ მანძილზე.

მეოთხეტი სამარხი

განსნა 1941 წლის 24 მაისს. მდებარეობდა ზღურბლიანი ნაგებობის სამხრეთით, 9 მ მანძილზე, მიწის ზედაპირიდან 1,5 მ სიღრმეზე. როგორც ვხედავთ, იგი ღრმად უოფილა ჩადგმული (მაგალითად, ასპარევის სამარხი ზედაპირთან თითქმის ორჯერ უფრო ასლო აღმოჩნდა). სამარხის დასავლეთ ბოლოზე, სასურავიდან 0,7 მ სიმაღლეზე გადადიოდა ნატეხი ქვით ნაგები კედელი (ტაბ. XCIV, 1, 2), რომელიც გვიანდელი ორსენაიანი ნაგებობის ჩრდილო-დასავლეთი კუთხიდან ამ ნაგებობის გარედგარდმო, ჩრდილოეთისაკენ მიემართებოდა, 9 მ მანძილზე, მაგრამ ნაგებობასთან დაკავშირებული არ ჩანდა (ის. საერთო გეგმა). აშკარაა, რომ სამარხი ამ კედელზე გაცილებით უფრო მველია.

სამარხი აგებული იყო ტლანქი, გაუთლელი ლოდებით. განივ კედლებს ნარბახვარები ჰქონდა ამოჭრილი. ეს ლოდები გამოკვეთილი იყო ნაცრისფერი, მსხვილმარცვლოვანი, სორელიანი ქვიშაქვისგან. სამარხს კედლებად თითო ლოდი ვეცა, სოლო სახურავად სამი ლოდი ეწყო. ლოდების უსწორმასწორობის გამო დარჩენილი ფარლიატები წერილმანი ქვებით შეესებული, სოლო ნაწიბურები კირით

საც დადასტურდა, მცხეთის რკინიგზის სადგურთან გათხრილი აულდამის მაგალითზე. როგორც ვიცით, ეს აულდამაც გამარცხელი აღმოჩნდა, მაგრამ მიუხედავად ამისა იქ შემოინახა საუკეთესო ნიმუშები მინის ჭურჭლებისა, რომელთა შორის განსაკუთრებით გამოირჩევა ლურჯი ლამაზქები, თეფშები და სხვ. [34].

ამოღებული იყო და ამ ნაღესობის კვალი გარედანაც ჩანდა. აღმოსავლეთ კუთხეში სამარხს ოთხკუთხოვანი აგურიც ჰქონდა დატანებული.

სასურავის სიგრძე-სიგანე 2,95×1,60 მ უდრიდა; ფილაქვათა სისქე—0,20—0,26 მ, კედლებისა—0,18—0,25 მ; სამარხის შინაგანი სიგრძე—2,3 მ, სიგანე—1,2 მ, სიმაღლე—0,85 მ.

სამარხი ჩრდილო-აღმოსავლეთ-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთ-დასავლეთით იყო დამხრობილი.

სამარხში ერთი ჩონჩხი აღმოჩნდა. თავისქალა იღო დასავლეთ მხარეზე, ჩრდილო კედელთან, მარცხენა ლოქასე გადავარდნილი და ჩრდილოეთისაკენ პირმიქვეული. ქველა უბა კი მისგან მოშორებით, პირვანდელ ადგილას იღო. დანარჩენი ძელებიც საკმაოდ არეული იყო. მიცვალებული გულადმა გამოტოლი წოლიდა. მარჯვენა მკლავი ტანს ჩამოსწვრივ ჰქონდა გამართული, მარცხენა კი ადგილიდან დაშრული იყო, მოკვეთილი და ჩრდილო კედელს მიბაყნილი. საგრძობლად იყო ადგილნაცვლი აგრეთვე ბეჭის ძვალი, კისრის ძალები და სხვა ძელები. სერსემალიც გაღუნულიყო. მენჯი თავის ადგილას იღო; მარცხენა ბარბუი ჩრდილო კედელს ეკვროდა; წვივიდან რამდენადმე განდავან ეწყო. ფაღანგები თითქმის სულ არ ჩანდა (სურ. 85).

მიუხედავად ასეთი არეულ-დარევისა, რაც ალბათ მიწის ქვეშ მობინდრე ცსოველებს უნდა მიეწეროს, ძელები კარგად იყო დაცული. კურადლებს იქვევდა მათი სიმსსო და სიმაგრე. მიცვალებულის ჩონჩხს დაკავებული ჰქონდა უმთავრესად სამარხის დასავლეთი ნაწილი, სოლო აღმოსავლეთი ნაწილი თავისუფალი იყო.

ჩონჩხს არცელი მრავლად აღმოჩნდა რკინის ლურსმნები და სის ნაშთები. ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ მიცვალებული ხის კუთხით ჩაუხუტნილია სამარხში.

ჩონჩხის წმენდა-აღაგებისას, გარდა ლურსმნებისა და ფიცრის ნატეხებისა, აღმოჩნდა ოქროს 2 საუკრე და 3 ბეჭედი.

203. ოქროს წვეილი საუკრე (საე. წიგნ. № 265; ტაბ. XCVII, 2). ერთი (მარგალიტისანი) იღო მარჯვენა ლავიწის ძელის თავზე და თავის დროზე, ჩანს, მარჯვენა კურში ჰქონდა გაყრილი პატრონს; მეორე თავისქალის ქვეშ იღო, მარცხნივ.

ორივე ერთგვარადა აგებული. ერთის რგოლი პირგანსნილია. ამ რგოლზე ოქროს წვირლი ბურთულის მუშე-

1

2

3

ობით მიჩნეულია ეუნწი, რომელზედაც ეუნწითვე ჰკიდია ბოლოგადაკვერილი ოქროს ღერაჯი. მძივები შემდეგი თანმიმდევრობითაა ასხმული: ოქროს წერილი ბურთულა მძივი, ცისფერი ჰასტის ასეთივე მძივი, კვლე ოქროს მძივი და, ბოლოს, მარგალიტის მსხვილი, მსხლისებრი მოყვანილობის მძივი. სასეებით ასეთივე მეორე საუერეც, ოღონდ მისი რგოლი ჰირგასხნილი არ არის.

საუერის ეს ტიპი პირველად-შეგვხვდა ერისთავთა სამარხის მეორე სამარხში (ჩე. აღწ. № 44—45).

მარგალიტურჩენილი საუერის სიმაღლე 3 სმ უდრის, რგოლის დიამეტრი — 1,3 სმ, მარგალიტის უდიდესი დიამეტრი — 0,6 სმ; მეორე საუერის სიმაღლე — 3 სმ, რგოლის დიამეტრი — 1,4 სმ (ამის რგოლი უფრო დეფორმირებულია, პირველისა — თითქმის წესიერწრიული). ორივე საუერე 4,19 გრამს იწონის.

204. ოქროს ბეჭედი (საე. წიგნ. № 266; ტაბ. XCVII, 5). აღმოჩნდა ჩრდილო კედელთან — იმ ადგილას, სადაც თავის დროზე მოკეცილი მარჯვენა ხელის თითები უნდა ეფილიყო.

რკალი ოვალურია, ქვემოთ — წერილ-ბრტყელი, ზემოთ — თანდათან გაფართოებული და გამსხვილებული. თვალბუდე რკალშივე ამოჭრილი და რომბულად გაგანიერებულია. შიგ ხის ფერმკრთალი ამეთისტოს ნახვეარბურთულა თვალი. თვალს გვერდით რკალიდან ამოსიდულია მალალი მომსხო ბურთულა. საერთოდ თავისებური ბეჭედაა. თვალბუდის იშვიათი მოყვანილობით მოგვაგონებს მე-2 სამარხის ბეჭედს (ჩე. აღწ. № 41).

ბეჭდის დიამეტრი 2,0 სმ უდრის, რკალის სიმახსო — 0,15—0,5 სმ, თვალბუდის სიგრძე-სიკვანე — 1×1 სმ, სიმაღლე — 0,4 სმ, თვალის დიამეტრი — 0,7 სმ. ბეჭედი 5,57 გრ. იწონის.

205. ოქროს ბეჭედი (საე. წიგნ. № 267; ტაბ. XCVII, 6). აღმოჩნდა მკერდის ქვედა ნაწილთან, მარჯვენა ხელის თითების არეში.

რკალის ქვედა ნახვეარი ძლიერ ვიწრო და თხელია, ზემოთკენ კი რკალი ფართოვდება, მსხვილდება და ფუჭე ხდება. ზედა ნახვეარი შემუქულია სშირი გარდვიგარდმო ჭდეებით. თვალბუდე რომბული მოყვანილობისაა, რკალშივე ამოჭრილი. შიგ ხის აღმანდინის დაბალი, რომბული თვალი, რომელიც, რკალის მხარისა შესაბამისად, აღმაცერად დაჭდეულია.

ბეჭედი მთელია, ოღონდ თვალი ადვილად სძვრება და კარგად ჩანს, რომ მას ქვემოთ ჩაფენილი აქვს ოქროს სიფრიფხანა, რომბულად გამოჭრილი ფურცელი.

ბეჭდის დიამეტრი 1,8—2,0 სმ უდრის, რკალის სიმახსო — 0,1—0,4 სმ, თვალბუდის ზომა — 0,7—1,1 სმ. ბეჭედი 2,0 გრ. იწონის.

206. ოქროს ბეჭედი (საე. წიგნ. № 268; ტაბ. XCVII, 4). იქვე აღმოჩნდა, სადაც ზემოაღწერილი.

რკალი მოგრმო-ოვალურია, ქვემოთ ვიწრო და წერილი, ზემოთ უცბად გამსხვილებულ-გაფართოებული და ფუჭე თვალბუდე რკალშივე ამოჭრილი და ისიც მოგრმო-ოვალური მოყვანილობისაა. თვალს გვერდით რკალიდან ამო-

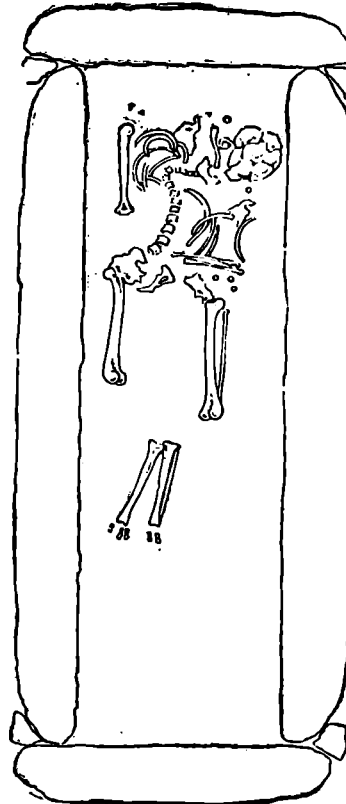
ხიდულია ექლმალალი, მრკველი ბურთულა, რითაც ეს ბეჭედი მალთან ჰკავს 204-ე ბეჭედს. თვალი აღმანდინისაა, თანხმოვირად ამობურცული და მოგრმო-ოვალური.

ბეჭდის დიამეტრი 2,2—2,3 სმ უდრის, რკალის სიმახსო — 0,15—0,4 სმ, თვალბუდის ზომა — 1,0—1,5 სმ. ბეჭედი 5,07 გრ. იწონის.

207. რკინის ღერსმენები და ხის ნაშთები (საე. წიგნ. № 260, 261), როგორც ვიცით, ჩონჩხს ირგვლივ აღმოჩნდა, მრავლად მიმობნეული. თითქმის ყველა დამტკრებულია. ღერსმენებს დიდრონი, ბრტყელი თავები და ოსტეოსა-განიკუთიანი ღეროები აქვთ. ყოველ მათგანს გარემო შემორჩენია ხის ნაშთები, რომლებიც რკინის ენგეს გადაურჩენია სრწნისაკან. ხის ნაშთები ცალკეცაა შემონახული, ღერსმენებს გარეშე. ისინი ძლიერ ადვილად იშლება და მტვრად იქცევა.

ღერსმენთა საშუალო სიგრძე 6—7 სმ უდრის, თავის დიამეტრი — 2 სმ, ღეროს საშუალო სიმახსო — 0,5—0,8 სმ.

როგორც ვხედავთ, საშუალო შემდეგების მიცვალებულთან გვაქვს საქმე. ეს სამარხი მდებარეობით, აცბუღეებითა და ინვენტარით ძლიერ უსლოვდება ქვემოთ აღწერილს, № 13 სამარხს, რომელიც გაცილებით უფრო მდიდრულად გამოიყურება.

სურ. 65

რომელიც გაცილებით უფრო მდიდრულად გამოიყურება.

მეცამეტე სამარხი

გაიხსნა 1911 წლის 3 ივნისს. მდებარეობდა მეთორმეტე სამარხის სამხრეთ-დასავლეთით, 2,5 მ მანძილზე, მიწის ზედაპირიდან 1,6 მ სიღრმეზე. ზემოთ აღნიშნული ნატეხი ქვით ამოკვანილი კედელი ამ სამარხის აღმოსავლეთ ბოლოზე გადადიოდა, მიწის ზედაპირიდან 0,6 მ სიღრმეზე. სამარხი დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ იყო დამხრებული, არა მთლად პარალელურად მეთორმეტე სამარხისა.

სამარხის სასურავის სიგრძე 3,1 მ უდრია, სიგანე—1,65 მ; კედლებზე თითო, ხოლო სასურავად სამი ტლანქი ბრტყელი ლოდი ჰქონდა, თითქმის სულ დაუმუშავებელი: მხოლოდ კედლებში იყო ამოკრული ნარიბანდები. კედლების საშუალო სისქე 20 სმ უდრია, სასურავის ლოდების სიგანე—1,1 მ. სამარხის მინაჯანი სიგრძე 2,5 მეტრი იყო, სიგანე—1,1 მ, ხოლო სიმაღლე—0,9 მ. კედლებს შორის ნაწილებში ამოვსებული იყო ჰატარა ქვებითა და მიწით.

ნაცვინული მიწის ფენა თხელი იყო, ისე რომ ჩონჩხი თითქმის მთლად ჩანდა. ძვლები აქვს ადგილიდან დაპრული აღმოჩნდა: თავისქალა, წვისსამებრ, დასავლეთი კედლისა იყო, სოლო ქვედა ება—შუა სამარხში; მალევისა და ნეკნების ნაწილი სასმრეთ-დასავლეთ კუთხეში ეყარა. ეს აქვს მიწისქვეშა ცხოველების ნაშთებში უნდა იყოს.

მარჯვენა მუსლის თავთან ჰატარა ბავშვის თავისქალის ნაშთიც აღმოჩნდა. ასე რომ აქვს, ისევე როგორც ერისთავთა მეორე და მეექვსე სამარხებში, თითქმის დედაშვილის ერთად დასაფლავება უნდა ვივარაუდოთ. ბავშვის სისვა ძვლები აღარ შემონახულა.

მიცვლებული გულამა გამოტილი დაწვევებისათ. ხელები ტანს ჩამოსწვრივ ჰქონდა გამართული (სურ. 66).

ჩონჩხს ირგვლივ მრავლად იყო მიმოფანტული რკინის ღერძმები და სის ნატვები, ე. ი. აქვს აღბაი, კეზის ნაშთებთან გაქვს საქმე.

დაკრძალულს აღმოაჩნდა შემდეგი ოქროს სამკაული: სამი საურე, ოთხი რგოლი, ორი ბეჭედი და ორი საკიდი.

205. ოქროს წვეილი საურე (სავ. წიგნ. №№ 341 და 342; ტაბ. XII, 7, მ). თავისქალას მარცხნივ და მარჯვნივ აღმოჩნდა.

ესენიც იმავე ტიპისაა, როგორც მე-12 სამარხში იყო, ოღონდ რამდენადმე უფრო რთულად აგებული. რგოლი ერთს დაახლოებით წრიული და პირგახსნილი აქვს, მეორეს — მოგრძო და პირი-პირად დაღებული. ამ რგოლზე ქვემოდან მიჩნდილია თავებურთულა, მრგვალი ეუნწი, რომელშიც გაერილია გრძელი, თავუწნაინი, ბოლოგადაკვერილი ღერავი. ამ უკანასკნელზე ჰკიდია: ოქროს მრგვალ-ბრტყელი მძივი, ლეყვარის ასეთივე მძივი, ოქროს ამგვარივე მძივი და სულ მირს კი მარგალიტის დიდი მოგრძო ბურთულა.

მარგალიტი ორივეს გამოფიტული და გარემოფცქვინილი აქვს; ერთს ცალი მხარეც ამოსტეხია.

საურეთა სიმაღლე 4,0 სმ უდრის, რგოლის დიამეტრი—1,4 სმ, მარგალიტის დიამეტრი—1,0 სმ. ორივე საურე 6,02 გრამს იწონის.

209. ოქროს წვეილი რგოლი (სავ. წიგნ. №№ 343 და 344). აღმოჩნდა ზემოაღწერილ საურეებთან, ცოტა ჩრდილოეთით. ოვალური მოყვანილო-

ბისა, პირი-პირზე გადატანილი. ერთს ამ ადგილას ოქროს ბურთულა აქვს წამოცმული, ხოლო მეორეს, მის გარდა, მარჯნის ჰატარა მრგვალ-ბრტყელი მძივიც. ეგებ, ესენიც საურეები ან საურეთა ნაწილები იყო.

დიამეტრი 0,8—1,2 სმ უდრის, სიმსხო—0,1 სმ, ორივეს წონა—1,79 გრ.

210. ოქროს წვეილი რგოლაკი (სავ. წიგნ. № 345). თითო საურესთან თითო აღმოჩნდა და, შესაძლოა, საურეთა ნაწილებს წარმოადგენდა. ორივე წვეილია, ჰატარა, სადა, თითქმის პირმეკრული.

დიამეტრი 0,7—1,0 სმ უდრის, სიმსხო—0,1 სმ, ორივეს წონა—0,52 გრ.

211. ოქროს ბეჭედი (სავ. წიგნ. № 346; ტაბ. XCVII, 7). აღმოჩნდა მენჯის ძვალთა შორის და ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ ხელები ან ერთ-ერთი მათგანი მიცვლებულს მუცელზე ან მუცელს ქვემოთ ედო, რასაც საკმაოდ ხშირად გვხვდავთ სამთავროსა და არამზისსევის ტიპანდულ სამარხებში.

ზემოაღწერილ თავისებური ბეჭედი. ამის მსგავსი არ გვხვდება არა მარტო არამზისსევისა და მსეთის, არამედ საერთოდ ძველი სამარხებიდან მოპოვებულ სამკაულთა შორის.

ჰატარა, თხელი. რკალი ორმაგი და ირგვლივ დაკვენილია, რის გამოც, ერთი მუხედვით, გვარსიანის შთაბეჭდილებას სტოვებს. თვალბუდის აქეთ-იქით რკალი გაფართოებული და წვეილ-წვეილი მარუქით დაბოლოებულია. თვალბუდე წარმოადგენს დაბალ, მრგვალ ჩარჩოს, რომელშიც ტისრული მიწისქალა ჩასმული. მინანქარს ამაჰმდ მთავო ფერი გადაჰყარავს. ტისართა სისტმა შედგება ორი ავარუდინი სწორი სახისა და მათ შორის ავრეთვე გადაჯვარედინებული ორი, ბოლომოკაუბებული, კლაკნილი სახისგან. ბეჭედი ძალიან ჰატარა და სუსტია. მის მშვენებას რკალის ზემოაღნიშნული, თავისებური აღნაგობა და მინანქრის თვალის შედგენს.

შნული, თავისებური აღნაგობა და მინანქრის თვალის შედგენს.

მიიძლება ითქვას, რომ აქ ტისრული მინანქრის კარგ. მინიატურულ ნიმუშთან გვაქვს საქმე.

ბეჭდის დიამეტრი 1,5 სმ უდრის, რკალის სიგანე—0,2—0,7 სმ, თვალბუდის ზომა—0,8—1,2 სმ. ბეჭედი 1,68 გრამს იწონის.

212. ოქროს წვეილი საკიდი (სავ. წიგნ. № 347; ტაბ. XII, 1; XCVII, 1). ორივე მეკრდს ქვემოთ აღმოჩნდა. თავისებური სამკაულია: ბუნებრივი, ოღონდ, ჩანს, წელის მიერ ნაკორები კენჭებია მომუქვედული ოქროს ვიწრო და თხელ, გადაჯვარედინებულ სალტეებში. სალტეებს ზემოდან ოქროსივე ეუნწები ასხია, ჩამოსაყიდად. ერთი კენჭი მთის ბროლისაა, საცხებით გამჭვირვალე; მეორე კი მოყვითალო, მღვრიან და ქალცეღონ-აქატს წარმოადგენს.

სურ. 66

ორივეს მოგრძობა-ოვალური, დაბრტყელებული მოყვანილობა აქვს.

ბუნებრივი კენჭების ოქროთი შემოსვა და სამკაულსაკიდად გამოყენება არცთუ იშვიათი მოვლენაა. მაგალითისათვის გავისწავლოთ თუნდაც ურუმბი აღმოჩენილი ოთხი საკიდი, მარკაიტის კონკრეტებისაგან გაკეთებული [30, გვ. 97—98, სურ. 6; 13, გვ. 102, სურათი] და მცხეთის ასლად-აღმოჩენილი სამაროვნის. №1 ავსურ-კარამიტისამარხში ნახოვანი, ერთ-ერთი საუერის საკიდი, პირიტის კრისტალისაგან გაკეთებული [5, გვ. 267, ტაბ. VII, სურ. 36]. არმაზისხევიტ გვაქვს, მე-6 სამარხში, რამდენიმე ლაზაზი ბუნებრივი კენჭი, მაგრამ ისინი არაა ოქროთი შემოსილი.

საკიდების სიგრძე 1,6 და 1,9 სმ უდრის, სიგანე—1,3 და 1,5 სმ, უდიდესი სისქე—0,8 სმ. ორივე 5,21 გრ. იწონის.

213. ოქროს ბეჭედი (საგ. წიგნ. № 348). აღმოჩნდა ბავუშის თავისქალასთან. პატარაა, ფუფე, განივბეჭეული. თვალი ამოვარდნილი აქვს.

ბეჭდის დიამეტრი 1,2—1,4 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე—0,4 სმ, თვალბუდის ზომა—0,5 სმ. ბეჭედი 0,72 გრ. იწონის.

214. ოქროს საუერე (საგ. წიგნ. № 349). ბავუშის თავისქალის ქვეშ აღმოჩნდა და, როგორც ჩანს, მასვე უნდა ეკუთვნებოდა, მით უმეტეს, რომ ზაფია არის.

წარმოადგენს მრგვალ, პირი-პირთან მიტანილ რკალს, რომელსაც ქვემოდას ბურთულის მუკეობით მირჩილული აქვს პირმკერული რგოლი. თითქოს მასვე ახლავს თან მოთეთრო ჰასტის როდინისებრი მძივის ნატეხი. რგოლი რამდენადმე დაჭყლეტილია.

რგოლის დიამეტრი 1,0 სმ უდრის, სიმაღლე—1,7 სმ, სიმსხო—0,1 სმ, წონა—0,95 გრ.

მეტსარამეტე სამარხს

გაიხსნა 1941 წლის 1 იანვარს. მდებარეობდა მე-13 სამარხის სამხრეთ-დასავლეთით, 0,6 მ მანძილზე, მიწის ზედაპირიდან 1,4 მ სიღრმეზე. დამსრობილი იყო ჩრდილო-დასავლეთ-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთ-აღმოსავლეთისაკენ. ძალიან დიდი და მალღი სამარხი იყო, აგებული ქვიშაქვის დიდრონი, ტლანქად დამუშავებული ლოდებით. განივ კედლებში ნარიბანდები ჰქონდა ამოღებული. სასურაეს სამი ულაზათო ლოდი შეადგენდა. ლოდებს შორისი ფარდატები წვრილი ქვით იყო ამოვსებული.

სამარხის სასურავის სიგრძე 2,63 მ უდრის, უდიდესი სიგანე—1,3 მ; სასურავის დასავლეთი კუთხე სიგრძე—1,45 მ, სიგანე—1,1 მ, სისქე—0,26 მ; შუა ქვისა—1,23×0,9×0,27 მ; აღმოსავლეთი ქვისა—1,85×0,97×0,25 მ; კედლების სამუალო სისქე—0,25 მ. მიკინთ სამარხის სიგრძე 2,15 მ უდრის, სიგანე—0,8 მ, სიმაღლე—1,3 მ.

მიწა იმდენად ცოტა იყო სამარხში, რომ თავისქალასაც კი ვერ ფარავდა. მიცვალებული დასვენებინათ სამარხის სამხრეთ ნაწილში და ჩრდილო მხარე თუდაპირველად თითქმის თავისუფალიც კი იქნებოდა. აქაც ისეთი შთაბეჭ-

დილება გვჩნება, საიქოს ადგილი შეენახათ ვისთვისმე-თავი დასავლეთით ჰქონდა, ოღონდ იგი მარჯვენა ლოკუსზე იყო გადაწოლილი, პირით სამხრეთისაკენ. მარცხენა ბარბაქის, ორივე ტერფის, მარცხენა მკლავისა და მარჯვენა წინამხრისა და ნების ძელები დამრუდი და მეტ-ნაკლებად ადგილმაცვლი იყო. ასევე ზოგიერთი ნეკნიც, კერძოდ, მარცხენა ბარბაქის მგალი გარდებარეობდა იღო და ჩრდილო-კედელს ვეჯდებოდა. მიუხედავად ამისა, თითქმის უძრავად დარჩენილი ხერხემალ-მენჯისა და მარჯვენა ფეხის ძვლების მიხედვით, აშკარა იყო, რომ გვამი გულაღმა გამოტრული წოლიდა და ხელები ნიდაყვებამდე ტანს გასწვრივ სდებოდა, ხოლო მარცხენა ნები, ეგვბ, მუცლის არესთან ჰქონდა მიტანილი (ტაბ. XCV, 2; სურ. 67).

მარჯვენა მუცლთან, მიკინდან იღო ბავუშის თავისქალის დამტერული სარქველი და ორივე ნატეხი ზაფია, ქათმის ძვლის ოდენა ძვლებისა. ეტუობა, სრულიად ჩვილი ბავუში ეოფილა და, რაკი მისი ძვლების მდებარეობაც ხელს ევიწოებს, შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, რომ იგი ასალ-მობილი იქნებოდა და, ეგვბ, მუცელს გადაუოლიდა ღუდასთან ერთად დაკრძალული. ასეთი შემთხვევა სამთავრომაც არის დადასტურებული (1939 წ., ჩრდილო უბნის მე-17 ქვის-სამარხი).

მიცვალებულს აღმოაჩნდა საქაოად მრავალრიცხოვანი, მეტწილად თავისებური და მოსღენილი, ოქროს სამკაული: 2 წვეილი საუერე, მიცვაობის ეელსაბამი, მძივების სამკაური, 4 ბეჭედი და რგოლი.

215. ოქროს წვეილი საუერე (საგ. წიგნ. № 321 და 322; ტაბ. XII, 5, 6; XCVI, 4). თავისქალასთან აღმოჩნდა, ერთი მარცხნივ და მეორე მარჯვნივ. სრულიად მსგავსი საუერეებია და მსოლოვ ერთს აღეწურათ.

რგოლი ორი აქვს. ერთი უშუალოდ ეურსაკიდა, მღიერ მსგავსი მე-13 სამარხის № 214 საუერის (რომელიც ამის მიხედვით, ეგვბ, არც იოს ცალკე საუერე არამედ იმავე სამარხის საუერეთა ასეთივე ეურსაკიდა, შემოსხვევით მოშორებული), მეორე—ამკვარივე, ოღონდ უფრო დიდი, ერთგან პირგასხნილი და თითქმის მრგვალი, მეორეგან ტაქულეტილი და ბოლო-ბოლოზე გადატანილი. ამ უკანასკნელს ბურთულის მუკეობითა მირჩილული აქვს მთლიანი ეუნწი, რომელმაც გაუერთიდა გრძელი, ბოლოეუნწიანი ღერაკი. ღერაკის ეუნწი კი, თავის მსრივ, გაკრილია თვეუნწიანი და ბოლოგადაკვერილი, უფრო მოკლე ღერაკი. ზუდა ღერაკზე ასმულია (ზემოდან ქვემოთ): ოქროს მრგვალ-ბრტყელი, ორწკება-ბურთულოვანი ვარდული, ლაქვარდის ცილინდრული მძივი, ისე პირველის მსგავს ვარდული და მარგალიტის დაბალი ბურთულა მძივი. ამას ქვემოთ არის ეკვე ოთხტოტონი სისივანა: ბოლომეტადაკვერილი ღერაკებზე წამოცმული, მეტ-ნაკლებად ბურთულა მარგალიტები, რომლებიც მკვრივ ეუნწულას ქმნიან. ქვედა ღერაკზე წამოცმულია: ოქროს ვარდული, ლაქვარდის ცილინდრული მძივი, კვლავ ოქროს ვარდული და ბურთულა მარგალიტი.

ამრიგად, ამ საუერეს აგებულების სქემა თითქოს იგივე აქვს, რაც ეველა ზემოთ განსილოვს, ოღონდ იგი სკარმნობლად გართულებული და გამყენიერებულიც არის.

სიმაღლე 7,4 სმ უდრის; ურსაკიდი რგოლის დიამეტრი—1,2 სმ, ქვედა რგოლისა—1,6 სმ; „სხივანა“ უეწუნულის დიამეტრი—1,4 სმ; ზედა ღერაკის სიგრძე—3,0 სმ, ქვედასი—1,5 სმ; აღსანიშნავია საუერების თითქმის ზედმიწევნით ტოლობა. ორივე საუერე 13,85 გრ. იწონის.

216. ოქროს წვეგილი ოსაუერ (საე. წიგნ. №№ 323 და 324; ტაბ. XII, 4; XCVI, 1). აღმოჩნდა ზემოაღწერილ საუერებთან ერთად; ჰირველი მარცხენასთან, მასა და თავისქალას შორის, მეროე—მარჯვენასთან, მას ზემოთ.

ურსაკიდი რგოლი წვრილია, ოვალური, მღიერ ჰირგასსნილი. მას ქვემოდან მირნილული აქვს მრგვალი უეწი, რომელზედღეც სასხრიო ჰჰიანია საუერის პირითაიდა ნაწილი. უეწს ზემოთ, მასზე და რგოლზე ღარნილულია საკმაოდ მაღალი ბუდე, რომელსაც სამეურა ფოთლის მოუყანდობა აქვს და რომელშიც თეთრი ჰასტის საბურცობიანი თვალი ზის. ამ დეტალთა იგი მოგვაგონებს ერისთავთა მე-ს სამარსის რთულ საუერეთა ერთ-ერთ ნაწილს (სე. აღწ. № 97) და აგრეთვე მე-40 სამარსის ირგვლივ მოთვალულ ბუქედსა და ბრტყელმუსლოვანი სამაჯურის დეტალს (სე. აღწ. №№ 229, 230). უეწიდანვე გამოდებულია მოკლე, ბოლო-გადაკვერილი ღერაკი, რომელზედღეც წამოცმულია ჰატრა, ბურთულია მარგალიტი.

საუერის პირითაიდა ნაწილი წარმოადგენს ოქროს სქელს, მოგრძო-ოვალურ ფირფიტას, რომელსაც ქვედა ნაპირები შემაღლებული, დაკბილული და გაჰარსებულვებული აქვს. ამ ფირფიტის შუა ადგილას ჩასმულია ორი წვეგილი ნუმიუსები ალმანდინის თვალი (წვერით ქვემოთ), რომელთა ბუდეები ისეა ერთიმეორეზე მიტკუებული, რომ გულსებრი კონტური მიიღება. მის ირგვლივ ისეთივე თეთრი ჰასტა, როგორც სამეურა ფოთლისებერ ბუდეში. ამ თეთრ არეს ზემოდან არტეია ათი ჰაწია მრგვალი ბუდე, რომლებშიც მოცისფრო ჰასტის ჰარცვლები ზის. ქვემოდან კი სიმეტრიულად, კიბურად შემოშკრივებულია 9 ვიწრო-გრძელი, სწორკუთხოვანი ბუდე, რომლებშიც ალმანდინის ასეთივე ფირფიტები ზის.

ქვედა ნაპირში გამოდებულია 5 მრგვალი უეწი, რომლებშიც გაურილია საუეწნიანი, ბოლოებგდაკვერილი ღერაკები. ამ უეწანასქელვებზე ჩამოკიდებულია: ოქროს ბურთულხოვანი ვარდული, მოვარდისფრო ჰასტის როდინისებრი მძივი, კვლავ ვარდული და ბოლოს ბურთული მარგალიტი.

ურსაკიდი რგოლთან დამაკავშირებელი სასხარი შედგება ორი უეწისა და მათში გაურილი სწილენის ღერაკისა თუ რგოლასისაგან.

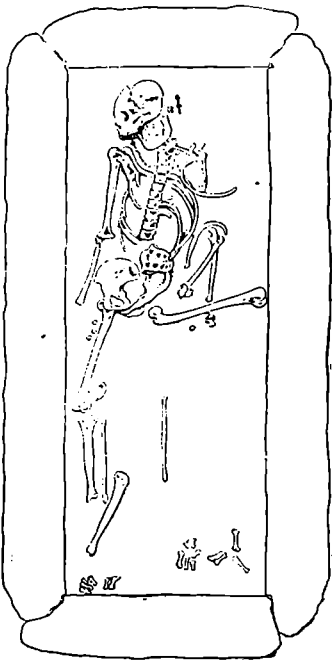
დიდდ თავისებური და, კოველ შემთხვევაში, ქართულ არქეოლოგიურ მასალებში სწორკუთხოვი საუერებია. ისინი

შეიძლება არმასისხევის ერთ-ერთ ულამაზეს სამკაულად ჩათვალოს.

ერთ საუერეს აკლია: სასხრის ღერაკი თუ რგოლაკი, ურსაკიდი რგოლის მარგალიტი, ორი ჰატრა მოცისფრო მარცვალი და ოთხი როდინისებრი მძივი; მეორეს—მხოლოდ ერთი როდინისებრი მძივი.

საუერთა სიმაღლე 5,0—5,5 სმ უდრის, ბრტყელი ნაწილის უდიდესი სიგანე—2,0 სმ, სიმაღლე—2,7 სმ, რგოლის დიამეტრი—1,3 სმ, მარგალიტთან ღერაკთა სიგრძე—0,9—1,2 სმ. ორივეს წონა 14,15 გრამია.

217. ოქროს ეკლსაბამი (საე. წიგნ. № 325; ტაბ. XCVI, 2). აღმოჩნდა კისერის ირგვლივ, ე. ი. თავდაპირველ ადგილას. რიგვიგობით ასმული ეოფიანა ოქროს

სურ. 67

40 მძივი, სულ ორი ტიპისა. ერთი ტიპი წარმოადგენს შიგნით ცარიელ ცილინდრს, რომელსაც ორივე მირი საკმაოდ შედრეკილი და ზედაპირი სმირი, წვრილი სორკვლებით დაფარული აქვს. ასეთი 21 ცალია. მეორე ტიპი (19 ცალი) წარმოადგენს თსულკედლიან ცილინდრს. როგორც ერთ-ერთი, გატყისილი და ნაკლული ცალის მისეღვით შეკვიძლია დაუხსკნათ, ამ ცილინდრს შიგნით აქვს მრგვალი ღერძი (რის გამოც იგი რამდენადმე „მაფის კოჭს“ მოგვაგონებს), გარედან კი შემოკრულია ოქროს სამსამი ან ოთხი-ხუთი ისეღი ფურცელი, რომლებზედღეც დაკრულია ალმანდინის სათითაო თსეღი, დარისებერ გამოთლილი ფირფიტა. ეს მძივები, ცალ-ცალკეც და ერთად ასმულიც, მაღიან ღამაზია.

მეუსეღვად იმისა, რომ არც ერთი მძივი მასიური არ არის, საერთოდ უელსაბამი საკმაოდ მძიმეა: 33,12 გრამს იწონის. მოთვალულ მძივთა სიმაღლე 0,7 სმ უდრის, დიამეტრი—0,6 სმ; ალმანდინის ფირფიტების სიგრძე—0,6 სმ, სოლო სიგანე ნაირ-ნაირია, 0,5 სმ-მდე; სორკვიან მძივთა სიმაღლე—0,6 სმ, დიამეტრი—0,55 სმ. სორკვიან მძივთაგან ოთხს ცალი ბოლო

შეტყისილი აქვს (თითქმის დიდი ნახურეტი მოსეღვითაო). ალმანდინიან მძივთაგან ორს ვიწრო წითელი ფირფიტა აკლია.

218. ოქროს სამაჯური (საე. წიგნ. № 326; ტაბ. XCVI, 3). მარცხენა ნიდაუვის ძელის ქვემო ბოლოს ირგვლივ აღმოჩნდა მისი შემადგენელი 58 მძივი და ამიტომ მთავინკვით სამაჯურად. დიდი უმეტესობა წარმოადგენს დაბალ ცილინდრულ მძივებს. ორ მათგანს მირნილული აქვს გრძელი უეწები, რომლებითაც ისინი ერთიმეორეზე გადამებულია. ჩანს, ამრიგად იყო საერთოდ შეკრული სამაჯური. ურევა აგრეთვე გიმრის 2 მძივი, ისეთივე და იმოღენავე, როგორიც ოქროს მძივებია.

თითოეული მძივის სიმაღლე 2,55 მმ უდრის, დიამეტრი—2,0 მმ; გადასაბამი უეწების სიგრძე—1,5 მმ, დიამეტრი—1 მმ; მძივთა საერთო წონა—5,6 გრ.

2a

1

2b

4a

4b

3a

3b

7

5

6

8

9

10

219. ოქროს ბეჭედი (საე. წიგნ. № 327; ტაბ. XII, 3; XCVI, 5). მარცხენა ბარბაქის ძეგლის შუა ნაწილთან აღმონდა, ფულანგაზე წამოფუძლი. საფიქრებელია, რომ მარცხენა ძეგლის ერთ-ერთ თითზე იქნებოდა თავის დროზე ბეჭედი დიდია. ზედა ნახევარი ძლიერ გაფარსოებული-გამსხვილებული და შიგნიდან ფუქუ აქვს, ქვედაც ფართობა, მაგრამ ბრტყელი და შედარებით თხელი. ქვედა ნახევარი შემკულია გამოსაკვერი წიბოებით, ხოლო ზედა—საკმაოდ რთული ფოთლოვან-უკუვილოვანი სასკეპით. თვალბუფე დიდია, ოვალური, ოდნე ნაპირმადლებული—უფრო სწორად, ნაპირმადლებული. შიგნით ზის ალმანდინის ლამაზი თვალი, ჩომირად ამოხრეული.

ბეჭდის რკალის დიამეტრი 2,0—2,3 სმ უდრის, სიგანე—0,4—0,8 სმ, თვალის დიამეტრი—1,7—2,2 სმ, თვალის სიმაღლე—0,4 სმ. ბეჭედი 11,16 გრ. იწონის.

220. ოქროს ბეჭედი (საე. წიგნ. № 328; ტაბ. XCVI, 7). აღმონდა მარჯვენა ბარბაქის ძეგლს ახლოს—იქ, სადაც მარჯვენა ძეგლის ნები უნდა ეოფილიყო თავის დროზე. აქვე იყო ქვემოაღწერილი ორი სხვა ბეჭედიც. ეს იმას მოწმობს, რომ მარჯვენა ძეგლი ტანს გასწვრივ გაკომილი ეოფილა და არა მუცელზე გადატანილი, როგორც მარცხენა.

პატარა ბეჭედი, მობრტყი, თანაბრად მსხვილი. თვალბუფე მრგვალი, პატარა და დაბალი აქვს. რკალი ფაქიზადაა გამოკვეთილი და თითქოს დაფინის გვირგვინს გამოსახავს. თვალი დაკარგულია.

ბეჭდის დიამეტრი 1,8 სმ უდრის, რკალის უდიდესი სიგანე (თვალბუფესთან)—0,5 სმ. ბეჭედი 2,62 გრ. იწონის.

221. ოქროს ბეჭედი (საე. წიგნ. № 329; ტაბ. XII, 2; XCVI, 6). იქვე აღმონდა, სადაც შემოაღწერილი ბეჭედი. რკალი ოვალურია, ზემოთ ფუქუ. სათვალბუფე ნაწილი ძლიერ გამსხვილებული აქვს. თვალბუფე წარმოადგენს შემადლებას, რომელიც სამი სწორკუთხედიან, თითქოს ერთიმეორეზე „დადგმული“ ზედან ნაპირები მცირედ შემაღლებული აქვს. თვალბუფე სწორკუთხედიან და თანაზომიერად ამონეჭილი; დახლოებით ისევეა ალმანდინისკან გამოთლილი, როგორც უელსაბამის მძივთა გარსაკრავები. რკალს ირგვლივ შემოუკვება რელიეფური წიბოები, რომლებიც თვალბუფესთან მიახლოებისას სშირდება და წვეილ-წვეილად ბემის თავებით ერთიმეორეს.

ბეჭდის რკალის დიამეტრი 2,0 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე—1,3 სმ, უდიდესი სიმაღლე—0,7 სმ, თვალის ზომა—0,6×0,9 სმ. ბეჭედი 4,02 გრ. იწონის.

222. ოქროს ბეჭედი (საე. წიგნ. № 331; ტაბ. XCVI, 9). აღმონდა იქვე, სადაც წინა ორი (ეს სამი ბეჭედი დამწერივებული ეწო). ჰაწია ბეჭედი. რკალის მოყვანილობა ქვედა ნაწილს ოვალური აქვს, ხოლო ზედას—თითქოს კუთხეოვანი. ქვედა ძლიერ ვიწრო და თხელია, ზედა საკმაოდ სწრაფად ფართოვდება. შიგნით ფუქუა. ზედა ნაწილს ზედპირი ძალზე წვრილი თევზიფხურა ტყევიითა აქვს დამყენებული. თვალბუფე რკალშია ამოჭრილი, მოგრძო-ოვალურად. თვალი დაკარგულია. ბეჭდის რკალის დიამეტრი 1,5 სმ უდრის, სიმაღლე—0,1—0,35 სმ, თვალბუფის ზომა—0,25×0,45 სმ. ბეჭედი 0,88 გრამს იწონის.

223. ოქროს რგოლი (საე. წიგნ. № 330; ტაბ. XCVI, 8). აღმონდა № 219 ბეჭედთან ერთად. ჰაწია, წვრილი. ბოლოები ერთიმეორეზე გადახვეული აქვს, ისევე როგორც, მაგ., ერისთავთა მე-9 სამარხის ოქროს სამაჯურის, ოღონდ მკვიდრად და არა მოძრავად.

რგოლის დიამეტრი 1,5 სმ უდრის, სიმაღლე—0,1—0,35 სმ, თვალბუფის ზომა—0,25—0,45 სმ; წონა—0,52 გრ.

აღწერილი ინვენტარი, ერთობლივ, მანიშნებელია უტყუარი, დახვეწილი მსატყურელი გემოვნებისა და კარგი ოქრომკვლელი ოსტატობისა. სამკაულთა შეტეტობა მკაფიო თავისებურებით გამოირჩევა და თუ ჰგავს ამავე ჯგუფის სხვა სამარხებისას, ისევე ბეჭედი, რომელთა საერთო დამახასიათებელია რგოლის შემოხაზვა რთულსაოვანი ნაჭედობით (მდრ. №№ 12 და 13 სამარხებში აღმოჩენილ ბეჭედებს). იმავე დროს თვით ამ ერთი სამარხის ინვენტარის სტოლისტური ერთიანობაც აშკარად იჩენს თავს—იმავე ბეჭედების, უელსაბამის და სამაჯურის აბეჭედელობას, უელსაბამის მძივების და ერთ-ერთი ბეჭდის მოთავსების სერისში და ა. შ. ამ სამარხის ინვენტარში გვევლინება ნამდვილი უნიკუმიტი: ბრტყილი საურეები და უელსაბამი. საურეთა შორე წვეილი საერთოდ მოკვანუნებს მე-12 და მე-13 სამარხებში და მე-2 სამარხში აღმოჩენილსა და აგრეთვე მრავალ სხვა საურეს, ოღონდ უფრო რთულია და ამ შირე ჰგავს კლდეებისას, 11 სიმაღლის [13, გვ. 101, სურათი].

ერისთავთა სამარხების ინვენტართან მე-19 სამარხის ინვენტარს დასლოებს, უპირველეს ყოვლისა, საურეების მარგალიტით შემკობის წესი. ეს, როგორც გიცით, ერისთავთა სამარხებიდან მხოლოდ მათ შორის უახლესში, მე-2 სამარხში გვხვდება და, მაასადაც, ჩვენსეურო ოქრომკვლელობაში შედარებით გვიან შემოსული უნდა იყოს. გარკვეულ მსგავსებას იჩენს ბეჭედებიც: ფუქუ რკალი ამოჭრილი (და არა ზედ დადგმული და დარჩილული) თვალბუფით ისინი ასაბურგის საბეჭედს და, საერთოდ, ერისთავთა სამარხების ბეჭედთა შორის გაბატონებულ ტიპს მოკვანუნებს, ხოლო რკალის სახეობით ნაჭედობით—მე-8 სამარხის ზოვიერთ ბეჭედს. მიუხედავად იმისა, რომ მე-19 სამარხის ინვენტარის რაოდენობითა და სიმდიდრით ვერ მოვა ერისთავთა ვერც ერთი სამარხის ინვენტართან (ეგებ, გარდა მე-9, ბუშის სამარხისა), შეიძლება ითქვას, რომ ზოგი რამით ერისთავთა ეველა სამკაული ვერც ის შეედრება მისას. ეს გარემოება გარკვეულ კულტურულ-ისტორიულ მნიშვნელობას ანიჭებს მე-19 სამარხის ნივთებს, თუცა მათი პატრონის შესახებ არავითარი კონკრეტული ცნობა არ მოგვეპოვება. აქვე დავსძენთ, რომ ამგვარი ცნობა არც ზოგ ზემოთ განხილულ მდიდრულ, ნამდვილად ერისთავთა წრის კუთვნილ სამარხში დაკრძალულთა შესახებ გაცხარია.

მაასადაც, განხილულ სამარხთა ჯგუფი ძირითადად მე-19 სამარხის შემკობით ექსკვა წარჩინებულია სამარხების კატეგორიაში და უკავშირდება ერისთავთა სამარხებს.

¹ დრა-ვერობისში აღმოჩენილი ამგვარი დანაკობის რგოლები საუკრება აქვს მიხეული [349, გვ. 11—12, 78—80; ტაბ. XLV, 2, XLVI, 1].

ტერიტორიული სიასლოვითა და აგებულებით ზემო-აღწერილ სამ სამარხს შეიძლება დაუკავშირდეს კიდევ ორი სამარხი.

მეთერთმეტე სამარხი აღმოჩნდა მეთორმეტეს ჩრდილოეთით, მისგან 2 მ მანძილზე, სამხრეთ-აღმოსავლეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთ-დასავლეთით დაშორებული. ესეც დიდი სამარხი იყო, დიდრონი, სქელი და დაუმუშავებელი ლოდებით ბგებულ-გადასურული (სასურავის სიგრძე—2,66 მ, სიგანე—1,55 მ, სამარხის საერთო სიმაღლე—1,3 მ). ჩონჩხი გულაღმა იდო, თავით დასავლეთისაკენ. ძვლების მნიშვნელოვანი ნაწილი დაშრული და ადგილმაცვლი იყო. მამაკაცის ჩონჩხს ჰგავდა. აღმოჩნდა მსოლოდ მინის 2 საწვლსაცვლის ნატეხები (ერთი ბურთისებრია). ამრიგად, სამარხს ამ კვლევის ინვენტარში მინის საწვლსაცვლებლებიც არის გასათვალისწინებელი (სურ. 68).

მეთოთხთმეტე სამარხი აღმოჩნდა გვიანდელი ორსეკანადი ნაგებობის ჩრდილო-დასავლეთი კუთხის ქვეშ და მის შესახებ ამ ნაგებობასთან დაკავშირებითაც მოგვისდება საუბარი (იხ. მეექვსე თავი). იგი შეცამტე სამარხს სამხრეთით, მისგან 2,6 მეტრზე, პარალელურად იყო ჩადგმული და მასზედაც გადდიოდა ის მმრალად ნაწილი კედელი, რომელიც შეცამტე სამარხთან დაკავშირებით აღგნიშნეთ. სამარხი დიდი იყო: სასურავის სიგრძე 2,65 მ უდრიდა, სიგანე — 1,6 მ. შიგ ერთი მუალმსვილი ჩონჩხი აღმოჩნდა, თავით დასავლეთისაკენ მდებარე. მას ასლდა მსოლოდ მრავალრიცხოვანი რკინის ღურსმნები და მათთან დაკავშირებული ხის ნაშთები. ამით ეს სამარხი მოგვაგონებს ზემოთ განსილულ, მეთორმეტე და შეცამტე სამარხებს. როგორც ვხედავთ, ამ კვლევის ხუთი სამარხიდან ხის კუბო 50 მმ მანძე არის სავარაუდებელი.

მეთოთხთმეტე სამარხი იმითაც იქცევს უვრადლებას, რომ, როგორც ჭრილშიც აშკარად ჩანს (იხ. სურ. 69), მისი ჩადგმისას ანტიკური კერამიკის ნატეხთა შემცველი კულტურული ფენა ჩაჭრილი, ხოლო, მეორე მხრივ, მისი სასურავიდან 0,5 მ სიმაღლეზე დაფუძნებული ორსეკანადი ნაგებობა (იხ. საერთო გეგმა). ამრიგად, ამ სამარხის ხროვანება გვიანანტიკურ ხანასა და მის შერძინდელ ნაგებობას შორის ექცევა. ეს კარგითაა კარგად შეესაბამება ზემოთ განსილულ სამარხსთა ზოგადი თარიღის შესახებ ჩვენს მოსაზრებას, რომლის მიხედვითაც აქ IV საუკუნისთან და ნაწილობრივ, ეგებ, აგრეთვე V საუკუნის დასაწყისთან უნდა გვერიდეს საქმე.

გაიხსნა 1943 წლის 25 დეკემბერს. მდებარეობს ერის-თავთა სამარხებთან დაკავშირებული ქვითყირის ნაგებობის სამხრეთ-აღმოსავლეთით, 38 მ მანძილზე. მისი ორფერდა სასურავის თხემი მიწის უდაპირიდან 1,7 მ სიღრმესე გამოჩნდა. ეს ზომა საშუალოა, გინადიდან სამარხის თავსე მდებარე მიწას აქ თხრის დაწყებამდე პლიერ უსწორმასწორო რელიეფი ჰქონდა: გასათხრელად მოსაშული ფართობის დასავლეთ ბოლოში იყო ბეჭობი, რომელიც აღმოსავლეთისაკენ თანდათან დაბლდებოდა. სამხრეთ ნაწილში, პირიქით, იყო მოზრდილი ორმო — ჩანს, რამდენიმე ათეული წლის წინ ამოთხრილი, მაგრამ იმ დროისათვის უკვე ნარეკულითა და ბურქებით დაფარული. ამიტომ ზოგან თუ სამარხსამდე დასასვლელად ამოღებული თხრისთვის სიღრმე 2 მეტრზე უდრიდა. ზოგან მსოლოდ 1,4 მ სიმაღლე მიწის ალება გასდა საჭირო.

სამარხი წარმოადგენდა ერთ-ერთ. ახურე საინტერესო ნაგებობას (ტბ. XCIX, 1). კედლებად თითო ფილაქვა ჰქონდა, სახურავად — ორი. ფილაქვების-განზე შედგებოდა იატაკი, რომელიც სამარხის ახლისას 15-ოდე უსწორმასწორო, არაიანაბარ ნატეხედ იყო ქვეული (ტბ. XCVIII). იატაკს ქვეშ, 5 სმ სისქეზე დაერილი იყო მდინარეული, წვრილმარცვლოვანი, მორუსი სილა.

სამარხის სასურავი ორფერდიანი იყო. და შედგებოდა ორი გრძელი, მეტ-ნაკლებად სქელი და წესიერი სწორკუთხოვანი ფილაქვისიდან, რომლებიც ერთიმეორესთან 45° კუთხეს, ხოლო გრძე კედლებთან 135° კუთხეს ქმნიდა. სამხრეთი ფერდი, ჯერ კიდევ მანამდე დაფიქლებული და დაზარული, სამარხის გახსნისას სულ დამილა, ხოლო ჩრდილო ფერდი დღესაც მაგრად დგას, მიუხედავად ერთი გარდობადრომ ბზარისა (ტბ. XCVII; სურ. 70, უკან). სასურავის კალთებს ზომაც

სხვადასხვა ჰქონდათ: სამხრეთის კალთის სიგრძე—2,9 მ, სიგანე—0,8 მ და სისქე—0,2 მ; ჩრდილო კალთის სიგრძე—3,3 მ (სიგრძით მას ვერ შეედრება არმაზისსევის ქვის-სამარხთა კედლებად თუ სასურავებდ გამოყენებული ვერც ერთი ფილაქვა); სიგანე—0,75 მ, ხოლო სისქე—0,22 მ. როგორც ვხედავთ, სამხრეთის კალთა გაცდილებით უფრო მოკლე, ნაკლებ მასიური და, მამასადამე, უფრო მსუბუქი იყოფილა, ვიდრე ჩრდილო კალთა. ეს იმიტომ, რომ იგი წინასწარ იყო განკუთვნილი ასახვლად და დასასურავად. შიდაპირი ორივე კალთას, ჩვეულებისამებრ, გათლილი ჰქონდა, ხოლო სამხრეთისას გათლილი ჰქონდა გარეთა შედა-

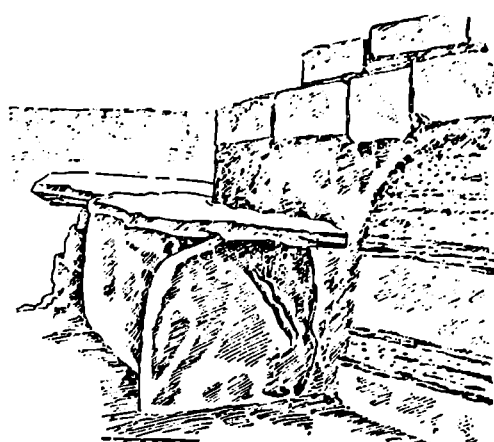
სურ. 68

ზირიც. რაც შეეხება ჩრდილო კალთას, მას გარედან გათლა არც ესაჭიროებოდა, ვინაიდან იგი სხვა ქანისაგან იყო გამოჭრილი და ზედაპირი ბუნებრივად სასესებით გლუვი და სიბიჯ კი ჰქონდა. კალთების ნაწიბური ზემოდაც დაბალენილი იყო კირით, რომელიც ალაგ-ალაგ აცვლილი ჩანდა.

სამარხის განივი კედლების სიმაღლე და, მამასადაბე, სამარხის უდიდესი შინაგანი სიმაღლე 1,5 მ უდრის; განივი კედლების სისქე 0,2—0,3 მეტრია. სამკუთხოვანი ნაწილი დასავლეთ განივ კედლებს ტოლფერდა აქვს (თითოეული ფერდის სიგრძე 66 სანტიმეტრია, ხოლო ზედა კუთხე 15°), აღმოსავლეთის კედლისა კი რამდენადმე ასიმეტრიულია: ფერდების სიგრძე 68 და 72 სმ უდრის. განივი კედლების ორივე ნაწილზე ამოჭრილია ნარიბანდები. მათი სიგანე 12—14 სმ უდრის, ისე რომ გრძივ კედელთა ბოლოები სასესებით ვერ თავსდება მათში. განივ კედლებს ორივე მხარე გულდაგულ აქვს გამოთლილი. ნაწიბურები კედლებსა და სასურავის კალთებს შორის კირით იყო გალესილი.

გრძივი კედლები წარმოადგენს წესიერ სწორკუთხედებად გამოჭრილ ფილაქებს, სიგრძით 2,63—2,65 მ, სიმაღლით 0,90—0,95 მ, სისქით 0,18—0,20 მ. ორივეს

ისევე როგორც სასურავის სამხრეთი კალთა. მათი საკმაოდ დიდი ნატეხები შიგ სამარხში იყო ჩაცვივნილი, რის გამოც ზოგი ნივთი კიდევაც დაზიანებულიყო. ორივე გრძივ კედელს შიდაპირზე ენციკსფერი გადაჭარავდა. სასურავის კალთებისა და გრძივი კედლების მუხების ადგილები მიცანიდან ამოლესილი იყო კირით.

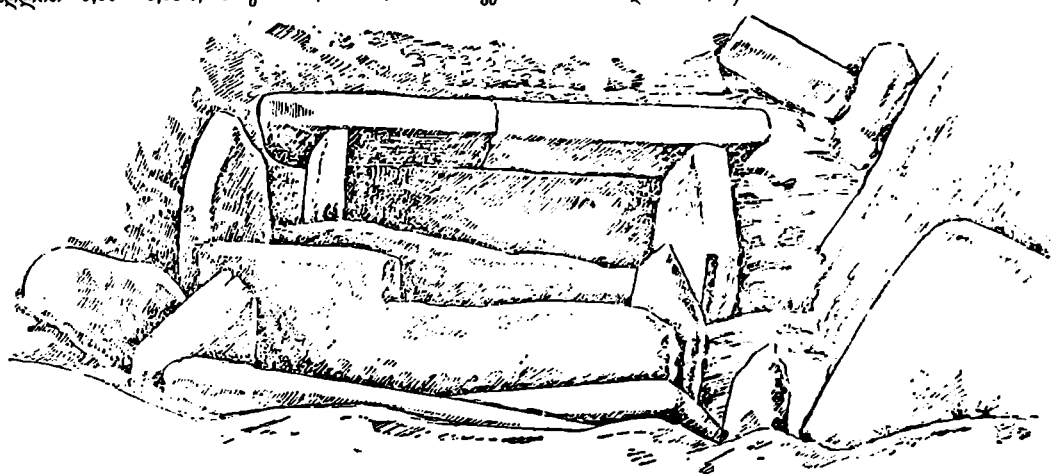
სურ. 69

სამარხის შიდა სივრცე უდრია 2,6×0,65×0,90 მ.

სამარხი დამსრობილი იყო ჩრდილო-აღმოსავლეთ-აღმოსავლეთიდან სამხრეთ-დასავლეთ-დასავლეთისაკენ.

იატუზე გულდაბ დასვენებული იყო ორი სრულწლოვანი შიგადადებული, ერთიპიორის კერძისა, თავის დასავლეთისაკენ. ორივე თავისქალა მდლიან ცუად დაცული და ებებიც კი ნამტერევეზად ჩვეული იყო (ერთ-ერთის ქვედა ების გარდა). ჩონჩხის სხვა ძეგლებიც შეწყლიდა დამტერეული აღმოჩნდა. შედარებით

კარგად იყო შენახული ლულოვანი ძეგლები. ჩონჩხის ძლიერ დაზიანების გამო ძილად გარკვეული არაა სელების მდებარეობა. ამის შესახებ ერთგვარ მითითებას გვაძლევს სამკაულთა განლაგება, რის შიხედავითაც ხელები ორივე შიგადადებულს მკერდზე უნდა ჰქონოდა დაკრებილი (ტაბ. XC.VIII და XC.IX, 2).

სურ. 70

მასალად გამოყენებულია გლუვქნაპირიანი ნატრისფერი ფილაქებიანი ქვიშაქვა, რომელიც კალთას არ საჭიროებდა. ჩრდილო კედლის ქვა შედარებით მკვრივი უოფილა, მაგრამ შიგნიდან მას შინც აქვს ალაგ-ალაგ აფიქსნილი თხელი ფურცლები. სამხრეთი კედლის ქვა მეტისმეტად ფილაქებიანი უოფილა და გახსნილს უკვე მღიერ დაშლილი იყო—

სამარხის ოთხივე კედელს გასწვრივ და აგრეთვე შუაში აღმოჩნდა რკინის ლურსმნები და ხის ნაშთები. ისევე როგორც სხვა მსგავს შემთხვევებში, აქც ხის კუბო უნდა ვივარაუდოთ. კუბოს გამოფიტვისა და დაშლის შემდეგ მისი ჩაწოლა და შიგ მდებარე ჩონჩხთა ძეგლების არეუ-ღარევა ბუნებრივად უნდა მივიჩნიოთ, თუმცა არც მიწისქვეშა ცხოვე-

ლების მიერ ზოგიერთი მცირე ჰვლის გადაადგილების შესაძლებლობა გამოირჩეული (მაგ., ფესის თითების რამდენიმე ფალანგა თავისქალათა ნატესების უშუალო მახლობლად იღო).

ნრდილო ჩონჩისის ძვლები უფრო არეული და საერთოდ ამპირად ჩრდილო მხარეზე მაწეული იყო. ეს ალბათ იმის გამოა, რომ სამხრეთით მდებარე ჩონჩისი უფრო გვიან დაკრძალულ მცვალებულს ეკუთვნის.

ნიკოპოლის დიდი უმეტესობა სამხრეთით მდებარე ჩონჩისს აღმოაჩნდა. ეს იყო: ოქროს 3 ბუკედი, წყვილი სამაჯური, წყვილი საუერო, მუწკვი, სავაგაროე მილა და რკინის მჭიდლდასკიმბა ნატესები. ჩრდილოეთით მდებარე ჩონჩისთან აღმოჩნდა: ოქროს წყვილი საუერო და 2 ბუკედი. რკინის ლერწმები და ხის ნაშთები ორივე ჩონჩისს ასლდა ირგვლივ.

221. ოქროს ბუკედი (სავ. წიგნ. № 653; ტაბ. XIII, 6; C, 10, 1b). აღმოჩნდა სამხრეთით მდებარე ჩონჩისის მარცხენა მხრის მგალიან, ხელის თითის მოზრდილ ძვალთან ერთად. დიდი ბუკედი. რკალის ქვედა ნახევარი მასიური აქვს, ხოლო ზედა—ფუე. თვალბუდე, რკალთან შედარებით, დიდად მუზაღვლებულია. რკალი ოვალური მოყვანილობისა, მაგრამ მხრები მღერი კუთხოვანი აქვს. მხრებს ქვემოთ, რკალს ირგვლივ შემოუკვება სამი წიბო, რომლებიც მხრებს შემოთავსებულ და, ერთიმეორეს თანდათან დაშორებული, თვალბუდის ზედა ნაწირამდე აღწევს. ოთხ-ოთხი, სუსტად გამოსატული წიბო საკუთრივ თვალბუდის გვერდებსაც აუკვება. ამრიგად, რკალი საერთოდ წახნაგოვანი წიბოებისაა. თვალბუდის კვლეები მიცნად დაქსნებულია. მოყვანილობით თვალბუდეც ოვალურია. მივ ჩასმულია აღმანდინის ამობურქული თვლი, რომელზედაც ამოკვეთილია გეჰმა: მამაკაცის მარცხენა პროფილი, მკერდის ზედა ნაწილითურთ. სახის ნაკეთები მამაკაცს წვრილი და პროპორციული აქვს, რამდენადაც მოგონო, საერთოდ სასიამოვნო იერისა. წვერ-ულვაში მოგონო აქვს და სუკუტა. გრძელი, კულულოვანი თმა ბუკეტზე სცემს. უერზე მოზრდილი, ბურთულა საუერო ჰკიდა (სურ. 71). არმაზისევის მდიდრულ სამარხულ გემებზე საუერანი მამაკაცის გამოსახვის ეს მეორე შემთხვევა გვაქვს, მეორე სამარხის ოქროს ერთ-ერთი, „21X“ წარწერით აღჭურვილი ბუკედის (ჩვ. აღწ. № 39) თვალზე ამოკვეთილი მსგავსი გამოსახულების შემდეგ.

ეს პორტრეტი შესრულების მანერით მოგვაგონებს ერისთავთა სამარხებში აღმოჩენილ ზოგიერთ გამოსახულებას (უფრო ზეგასისა და კარპაიასის, ნაკლებ—ასპარეგისას), თუმცა გაცილებით უფრო სქემატურია. თვით სახე კი სავრძობლად ჰგავს „უსა პიტანისის“ სახეს¹. აქვე შევნიშნავთ, რომ საუერო „უსასაც“ ჰკიდა. ჰკიდა იგი, სხვათა მორის, მე-2 სამარხის ვერცხლის პინაკზე გამოსატულ დადგენს (ჩვ. აღწ. № 53).

ბუკედის საერთო სიმაღლე 3,0 სმ უდრის; რკალის დიამეტრი—2,5 სმ, სიფართო—0,35—0,8 სმ, სისქე—0,2—

0,4 სმ; თვალბუდის დიამეტრი—2,2 სმ, სიმაღლე—0,7 სმ; თვალის დიამეტრი—1,8—2,3 სმ, უდიდესი სიმაღლე—0,9 სმ. ბუკედი 13, 94 გრ. იწონის.

225. ოქროს პაწია ბუკედი (სავ. წიგნ. № 656; ტაბ. C, 9, 11). აღმოჩნდა სამხრეთით მდებარე ჩონჩისის მარცხენა ბარბაისის ძვლის თავთან. თვალბუდე მრგვალი აქვს. რკალი თვალბუდის აქეთ-იქით, ორსავე მხარეზე ქვემოთკენ თანდათან ვიწროვდება და თხელდება, ისე რომ მისი სიფართო 0,6 სმ-დან 0,2 სმ-მდე, ხოლო სისქე 0,35 სმ-დან 0,1 სმ-მდე ჩამოდის. განივკვეთი რკალს ბრტყელი აქვს. თვალბუდეში ფის ცისფერი, გამოხეხებული მინის თხელი და მრგვალი ფირფიტა.

ბუკედის სიმაღლე 1,7 სმ უდრის, რკალის დიამეტრი—1,6 სმ, თვალბუდის სიმაღლე—0,25 სმ, თვალბუდის დიამეტრი—0,7 სმ; ბუკედის წონა—1,95 გრ.

226. ოქროს პაწია ბუკედი (სავ. წიგნ. № 659; ტაბ. C, 7, 15). აღმოჩნდა სამხრეთით მდებარე ჩონჩისთან, იქ, სადაც უნდა უოფილიყო მესჯი, ხოლო ამ უკანასკნელთან ასლის—სელი. იმდენად პატარაა, რომ, ისევე როგორც წინა ბუკედი, ნეკზე ან სხვა თითის ბოლო ფალანგებზე თუ წამოიციმდა. რკალი ოვალური აქვს, ბრტყელი და მღერი თხელი. თვალბუდე მრგვალია, მაღალი და რკალთან შედარებით არაპროპორციულად დიდი. მივ სის მომრგვალო, უსასო „თვალა“. გამოირკვა, რომ ეს უოფილა ბუკედის მონაცვალი კბილი, ნაწილობრივ მინანქარგადაცვლილი და მცირედ ჩასურეტილიც.

მონაცვალი კბილის სამაჯულებში შემონახვის ეს მეორე შემთხვევა გვაქვს არმაზისევის სამარხებში—ურისთავთა მემვიდე სამარხის ვერძისთავიანი ეულსაყიდის შემდეგ (იხ. შემოთ, ჩვ. აღწ. № 148).

ბუკედის სიმაღლე 2,0 სმ უდრის; რკალის დიამეტრი—1,5—1,7 სმ, საშუალო სიგანე—0,25 სმ, სისქე—0,1 სმ; თვალბუდის სიმაღლე—0,5 სმ, დიამეტრი—0,5 სმ. ბუკედი 1,80 გრ. იწონის.

227. ოქროს წყვილი სხა უერო (სავ. წიგნ. № 654). აღმოჩნდა № 653 ბუკედს ასლოს. თითოეული შედგება ოქროს მავთულოვანი რგოლისა და ქვემოდან მიჩინილი ლერაკისაგან. ისინი საკმაოდ განსხვავდებიან ერთიმეორისაგან.

ერთ მათგანს (ტაბ. XIII, 4) რგოლი გახსნილი აქვს და პირი-პირგადადებული. ლერაკის ქვედა ბოლოზე წამოცმულია და ლურსმნის თავისებრ მიკვერილია ოქროს თხელი, მრგვალი ფირფიტა. ამ ორ გამსხვილებულ ბოლოს შორის ლერაკზე ასმულია 2 მივი: ზემოთ ოქროსი, პაწია როდინის მსგავსი, თავ-ბოლოგაუარსიანი; ხოლო ქვემოთ—მოზრდილი, კვერცხისებრი მოყვანილობის მარგალიტი, დაზარული, მაგრამ მაინც კარგად, თეთრად შენახული (რაც სამარხებში არცთუ ხშირ მოვლენას წარმოადგენს). მათ შორის არის მათი გამეოფი, ოქროს ბრტყელი და მრგვალი ფირფიტა.

საუერის საერთო სიმაღლე 2,9 სმ უდრის; რგოლის დიამეტრი—1,4—1,5 სმ, სიმაღლე—0,2 სმ; ლერაკის სიმაღლე—1,5 სმ; ოქროს მივიის სიმაღლე—0,4 სმ, მისი დია-

¹ „უსას“ სახედავი, როგორც ცნობილია, პარიზში ინახება, ხოლო მისი ანაბედი დაყოლია აკად. ლ. ჯანაშვილს. საქართველოს სახელმწიფო ზეუფის ვლადიკის კაბინეტში (№ 413). იხ. აქვე, გვ. 24, ზენ. 2.

მეტრი — 0,25—0,35 სმ; მარგალიტის სიმაღლე—0,8 სმ, უღიდესი დიამეტრი — 0,6 სმ. საყურე 2,08 გრამს იწონის.

მეორე საყურის (ტაბ. C, 2) რგოლი უფრო უწყესო მოკვანდილობისა, სოლო ბოლოები უფრო მეტადაა ერთიმეორესზე გადატანილი. იმის გამო, რომ ამ საყურის ღერაჯის სურულებით არ შეიძლება მარგალიტის მძივი, სამუაღება გეგმულვება შევისწავლოთ ღერაჯის აბეჭდვლები. ღერაჯის ქვემო ნაწილზე წამოცმულია ოქროს თხელი ფურცლი-საკან გაკეთებული წვრილი ძილაჯი, რომელსაც ზემოდან მრგვლად დაბრტყელებული „ტუჩი“ აქვს. ამ უკანასკნელს ქვედა ბოლოთა ეყრდნობა (და თავის დროზე ამრიგად იმიჯ-ნებოდა მარგალიტისაკან) ოქროს რადიისებრი მძივი. მძივს ქვემოთ დარჩენილი თავისუფალი ჯგჯილის მისეკვათა, დაფენილი მარგალიტი უფრო დიდი ეფილა, ვიდრე ჰირველი საყურისა. ამასთანავე, მარგალიტი ძილაჯზე უფილა წამოცმული და არა ღერაჯზე. როგორც ნაწიურის დიკონ-ნაღური მიმართულება გვიჩვენებს, ძილაჯი რომბისებრი ფურცელაქისაგან უნდა იყოს გაკეთებული.

საყურის საერთო სიმაღლე 3,1 სმ უდრის; რგოლის დიამეტრი — 1,4—1,5 სმ, სიმაღლე—0,2 სმ; ღერაჯის სიმაღლე—1,7 სმ; ძილაჯის სიმაღლე—1,0 სმ, მისი სიმაღლე—0,18 სმ; ოქროს მძივი იმოდენავეა, რამოდენავე ჰირველი საყურისა. საყურე 1,96 გრამს იწონის.

228. ოქროს მეწკვი (საუ. წიგნ. № 655; ტაბ. C, 3). სამსრუთით მღებარე ჩონჩხის მარცხენა მხრისა და კისრის არემი იდო. საფიურებელია, რომ კისრზე ება მიცვლებულს. წვრილია და მოქნილი. შედგება მრავალრიცხოვანი ჰაწია, ოვალური, თანაბარი, ოდნავ ჰირვასნისი რგოლებისაგან, რომლებიც მკიდროდა ერთიმეორესზე გაურდილი. ორივე ბოლოზე საითათა, სივებზე უფრო დიდი, წვრილი მოკვანდილობის რგოლი აბია. საერთოდ მეწკვი ფაქისად და გეგმობებითა ნაკეთები. არამასისწყვის სამარსებში, ამის გარდა, კიდევ რამდენიმე მეწკვია ნაპოვნი, მაგრამ ეველა ისინი სხვა სამკაულებთან ივენენ დაკავშირებულნი, ეს კი ცალკეა და თან რგოლების აღნაკობითაც განირჩევა დანარჩენი მეწკვებთან.

მეწკვის საერთო სიგრძე 55,5 სმ უდრის, თითოეული რგოლის დიამეტრი—1,5—2,0 მმ; ბოლო რგოლთა დიამეტრი—3,0 მმ; რგოლთა მკაულის განაკვეთი (თასწან-ნაკოვანი)—0,5 მმ. მეწკვი 12,26 გრამს იწონის.

229. ოქროს ბრტყელი დასასხრული სამკაუ-ური (საუ. წიგნ. № 657; ტაბ. XIII, 2; C, 13). წამოცმული იყო სამსრუთით მღებარე ჩონჩხის მარცხენა წინამხრის ძვლებზე. შედგება სამსკვალ-უქსუებით გადაბმული, 10 ბრტყელი სწორკუთხოვანი მუსლისაგან, რომლებიც მორიგეობით განლაგებული 2 ტიპი გამოირჩევა. ორივე ტიპი სასიათდება ჰვირული აღნაკობით. ერთს ამკობს აღმანდინის მოგრობა ღარისებრი ფირფიტები და ფარად

მინერალთა ოვლები, სილო მეროეს—სახოვანი მოკვანდილობის ოვლები. ხანამომოდ აღწერით ჰირველ ორ მუსლს.

ჰირველი მუსლი (სიგრძე—1,9 სმ, სიგანე—2,0 სმ, სისქე—0,3 სმ) წარმოადგენს ძლიერ თხელ კოლოფს, რომლის ერთ მოკლე გვერდზე მირილილდა 3 დიდი ექსწია, სამკაურის უკანასკნელი მუსლის 2 ექსწის მისაღებად, და ამრიგად მიკროლ 5 ექსწი სამსკვალის გაურით სამკაურის მაჯაზე შესახვევად. მეორე მოკლე გვერდზე მირილილდა 5 წვრილი ექსწი, რომლებსაც ეს მუსლი მოძრავად უკავშირდება შესობელ მუსლს. მუსლის ზედაპირი სიგრძივ დაუფილია 3 ნაწილად, რომელთაგან თითოეული მოცმულია სწორკუთხოვანად ამოჭრილი ბუდეებით ჩასხული ოვლებით. განაზარა ბუდეები ერთიმეორის ტოლი და გაცილებით უფრო ფართოა, ვიდრე მუათანა. მათში ჩასმულია აღმანდინის თხელი, ღარისებრ გამოათლილი ფირფიტები, რომელთაც ბუდეებს ზემოდან საკმაოდ ამოსხეული ზედაპირები მოქანს. ამ ფირფიტათა ბოლოებს ამაგრებს ოქროს სეკმენტური ცისხრები, რომლებიც სიმაღლით არ სცილდება კოლოფის ზედაპირს. მუათანა ვაწრო ბუდე ოქროს მცირე, ნასკარტისებრი მოკვანდილობის ტისრებით გარდვიარდა დაუფილია სამ თანასწორ ნაწილად. ჰირველ განუფილებანი ჩასმულია მალაქიტის წვრილი, ნახევარტოლინდრულად ამობურცული ფირფიტა, მეორემი—ასეთივე მოკვანდილობის დეკარდის ფირფიტა, სოლო შესამეში—კვადრე მალაქიტისა. ახე რომ გარკვეული სიმეტრია იქმნება; თავსა და ბოლოში მწყანე ოვლები ზის, მუათანი—ლურჯი. მუსობელ მუსლთან შესახვევებლად 1-ელ მუსლს გვერდზე მირილილული აქვს 5 წვრილი მძივისებრი ექსწი. ამ-

სურ. 71

დენივე და ასეთივე ექსწები აურავს მეორე მუსლსაც, ამრიგად ერთიმეორესზე მიჯარული ორი კოლოფის 10 ექსწიში გაურდილია ოქროსივე წვრილი სამსკვალნი, რომელსაც მსოლოდ მრგვლი, ოდნავ გამსხვილებული ბოლოები უქანს.

მეორე მუსლი სიგრძე-მისიგანით ჰირველის ტოლი, ოდონდ უფრო თხელია (2 მმ). იგი წარმოადგენს სწორკუთხოვან ბუდეს, რომლის ოთხივე გვერდი ერთნაირადაა გარეთენ დაქანებული, ისე რომ საერთოდ ბუდე ჰირვამის დიდი ფუქს მოვგატონებს. მუსლი სიგრძივ გაყოფილია 2 თანაბარ ნაწილად, 2 მმ სიგანე ტისრით, რომელიც მუათანი სკარმნობლად ამოღარულია. ტისხრსა და ბუდის ნაპირებს შორის დარჩენილია სარკმელისებრი სივრცე, სიგრძით 15 მმ და სიგანით 7 მმ. თითოეულ სარკმელში მოათავსებულია ოქროს თხელი (18 მმ), სახოვანი თვალბუდეების სისტემა, რომელიც სიმეტრიულია მეორე სარკმელში მოათავსებული ასეთივე სისტემისა. საკმარისი ერთაურთის აღწერა. სარკმელში ჩასმულია 1 ბუდე, რომლებიც მკიდროდა ექსწის ერთიმეორეს, მაგრამ მანინ მკაფიოდ გამოითოფა ოქროს თხელი დაბალი კვადრებით. მარცხნიდან ჰირველი ბუდე მოკვანდილობით მოვგატონებს სამეურა ბალახს, რომელსაც წყვილი ფითილი მომრგვალებული აქვს, სოლო მე-

სამა—წაწვეტილებული. ამ ბუდეში მკვიდროდა ჩასმული მალაქიტის ბრტყელი ფირფიტა. მას მოსდევს წვეილი, ზუსტად სიმეტრიული ბუდე, რომლებიც მოკვანდლობით მოკვანდონებს ლობიოს ორ ლეხანს, ერთიმეორისაგან ზურგმუქვებით მდებარეს. მათში სათითაო ლევაგარდის ფირფიტა ზის. მეოთხე ბუდე აგრეთვე ფოთლის მოკვანდობისა, ოღონდ მასში ისე მკაფიოდ არ გამოირჩევა სამი უერი, როგორც ჰირველ ბუდეში. გარდა ამისა, მას ორივე ბოლო წვეტიანი აქვს. ამ ბუდეშიც მალაქიტის ფირფიტა ზის.

თვალბუდეთა შოელი ეს სისტემა ფაქიზად, ზედაპირიდან თვალისთვის შეუმჩვენებლად, 7 ადგილას მირჩილულია მისი შემცველი დიდი ბუდის ნაპირებზე. იმავე დროს ბუდეები მათი კვადრების შესების ადგილებში ერთიმეორესთანაც არის მირჩილული.

ცალკეულ მუსლებში მალაქიტისა და ლევაგარდის მორიგეობა რამდენადაც სეგავარია, ვიდრე ზემოაღნიშნულ მუსლებში.

სამაჯურის შესახებე მთავარი სამსკვავი წარმოადგენს სეგმენტური განიკვავის ოქროს მესულს, შუაზე გაკვეცილს და ოქროს მცირე ბურთულით ბოლოებმეგრულს.

სამაჯურის ქვედაპირი ასეთ სურათს გვაძლევს: კენტი მუსლების ძირი სადა და გლუვია, ხოლო ლუწი მუსლები—სა—ჭკირული (ტაბ. L, 13 ა, აქ მარჯვნიდან მარცხნივ).

სამაჯურის სიგრძე 20,7 სმ უდრის, სიგანე—0,2 სმ; დიდი ონი ეუნწების სიგრძე—0,2—0,3 სმ, მათი დიამეტრი—0,1 სმ; აღმანდინის ფირფიტების სიგრძე—1,3 სმ, მათი სიგანე—0,4 სმ; ამონქეილი ნაწილის სიმაღლე—0,4 სმ; ნისკარტისებრტისირიანი ბუდეების სიგრძე—1,3 სმ, მათი სიგანე—0,25 სმ. სამაჯური 31,15 გრამს იწონის.

ეს სამაჯური მეორესთან შედარებით უკეთესადაა დაცული, მაგრამ მაინც ნაკლებია: ოთხი სკორული მუსლის ბუდეებიდან ამოვარდნილია 8 ლეხნისებრი ლურჯი თვალი; ერთ სამეურა ბუდეს აკლია ორი თვალი, ხოლო სამი ასეთი ბუდე მთლიანად დაკარგულია.

230. ისეთივე სამაჯური (საე. წიგნ. № 658; ტაბ. L, 12). აღმოჩნდა ჰირველის შორისასლო. საკმაოდ დაზიანებულია. ზომა—აგებულითა ზედმიწევნით მოკვანდონებს ჰირველ სამაჯურს. შეინიშნება მცირე განსხვავება: სამაჯურის ჩამკეტი სამსკვავი აქ გაურილია ჭკირულ მუსლში, ხოლო ჰირველ შემთხვევაში—აღმანდინიან მუსლში იყო; ნისკარტისებრ ტისრებს შორის ჩასმული თვლების განლაგება—მორიგეობა არ ემთხვევა ჰირველი სამაჯურისას.

სამარსის სახურავისგან მოკლევადილ ქვეს დაუზიანებით სამაჯური. იგი სამ ადგილას მღიერ გადუნულია. მისი მე-1 და მე-6 მუსლები რამდენსაზე ადგილას გაზარულია. რამდენიმე თვალი ბუდინადაა დაკარგული, ხოლო რამდენიმე ბუდე დაცარიელებულია.

ეს სამაჯური ზომითაც უტოლდება ჰირველს. მისი წონა 33,75 გრ. უდრის.

ორივე სამაჯურში აღმანდინის ფირფიტების ჩასამული ბუდეები სიგრძე, სწორკუთხოვანადაა ამოჭრილი კოლოფის ზედაპირზე. ეს ბუდეები რამდენადაც უფრო მოკლე უოფილა,

ვიდრე ფირფიტები. შემდეგ მათი ვიწრო ბოლოები ზემოთ ამოწვევათ, ნახევარწრიული შევული ტისრების სასით. ბუდის ძირში რაღაც კუპრისფერი ჰასტა ჩაუსხამი, ზედ დაუფინათ ოქროს ფირფიტა (აღბათ, კოლოფიდანვე ამოჭრილი) და შემდეგ იგი ჩაუსვამთ აღმანდინის ფირფიტები. ამ უკანასკნელთა დასამარგებლად და დასაფარავად ტისრის ზედა ნაპირები შინთიკენ გამოუხსნილია. ეს გადამხსნილი ნაწილები იმავე დროს სალტეებიოთ ეფარება ფირფიტის ბოლოებს და ამშვენებს მათ. ძირითადად ასეთივე, მაგრამ კიდევ უფრო რთული ტექნიკით დამზადებული ჩანს შუა ვიწრო ბუდეები, რომელთაც, გარდა თავსა და ბოლოში გადმონსნილი ტისრებისა, შუამაც აქვთ ამოჭრილი და ნისკარტისებრად წაწვეტილებული ორი ტისრია.

როგორც ვსედავით, ეს სამაჯურები ფრიად თავისებური და რთული აღნაგობისაა. მათი დიდად მსგავსი სამკაული არსად გვევლება. მხოლოდ აღნაგობის საერთო სქემით ჰგავს მათ 43-ე სამარსში აღმოჩენილი სამაჯურები, რომელთაც ქვემოთ გავხილავთ. ბორში აღმოჩენილი, ოქროს ბრტყელ-დასასრული, მოთვალული სამაჯურები სულ სამსამი მუსლისაგან შედგება და საერთოდაც საკმაოდ შორსა დგას ამ სამაჯურთაგან [164, ტაბ. I, 8, 10].

231. ოქროს მილაკი (საე. წიგნ. № 660; ტაბ. C, 11). 659-ე ბუდის გასწვრივ იდო, სამარსის სამსრეთ კედელს ასლო. წარმოადგენს ღრუ ცილინდრს, შეკრულს ოქროს ოსელი (0,5 მმ) ფურცლისაგან. კარგად ეტეობა ფურცლის ნაპირთა მირჩილის შედეგად დარჩენილი ნაწიბური. ორივე ბოლოზე გარემორჩილული აქვს შუაში ჩაღარული სალტეები, რომელთა სიგანე 0,2 სმ უდრის.

მილაკის სიგრძე 3,2 სმ უდრის, დიამეტრი—2-ოდე სმ, წონა 5,28 გრ.

მილაკი მალან დაჭლებული იყო სახურავის ჩამონატეხი ქვისაგან და შემდეგ გასწორებულ იქნა.

ეს მილაკი მოკვანდონებს მე-6 და მე-9 სამარსებში აღმოჩენილ სავეგაროზე კოლოფებს, ოღონდ მას ბოლოები ღია უჩანს და არც ჩამოსავილი ეუნწები მოეპოვება. ჰირობით შეგვიძლია დავუგვათ, რომ იგი ზემოაღწერილი (№ 228) მეწველი იქნებოდა ჩამოკიდებული, მით უმეტეს, რომ ამ სამარსში სხვას ვერაფერს ვსედავთ ისეთს, რაც მეწველით ჩამოკიდებოდა.

232. რკინის ორი მშვიდდსაკინძის ნატეხები (საე. წიგნ. № 661; სურ. 72, მარჯვნივ). აღმოჩნდა სამსრეთით მდებარე ჩონჩხის მარჯვენა მხრის ძვალთან. ორივე ეანტიგან მღიერ დასრულია. შემორჩენილია მხოლოდ „ქუსლები“. ზედ მიკანგული აქვთ ქსოვილის მცირე ნაწვევები. ერთი მათგანის სიგრძე 4,0 სმ უდრის, სიგანე—2,5 სმ; მეორისა—3,9 სმ და 2,3 სმ.

ორივე ე. წ. „არბალეტურ ფიბულათა“ ტიპს ეკუთვნის.

233. რკინის მშვიდდსაკინძი და ასეთივე საკინძი ნატეხები (საე. წიგნ. № 662; სურ. 72, მარცხნივ). სულ ცოტა, ორის ნატეხები მაინცაა. მათ შორის ურვეია ერთი პატარა მთელი საკინძი, რომლის სიგრძე 3,5 სმ უდრის, ხოლო სიმაღლე—1,3 სმ. ერთ დფხარულ მშვიდდს სამთავროს IV—V სს. სამარსებში მოეპოვება ანალოგი.

აღსანიშნავია, რომ მიკროფლავინები სრულიად არ შეგვხვდნენ არც ერისთავთა სამარხებში და არც IV საუკუნის, ზემოთ განსილულ, სამარხებში, ასე რომ ისინი აქ გარკვეულ სიახლეს მოასწავებენ.

231. ოქროს წყეთლი საეურე (სავ. წიგნ. № 661). აღმოჩნდა ჩრდილოეთით მდებარე ჩონხის თავისქალას სამხრეთით და ჩრდილოეთით.

ერთი მთავანი (ტაბ. C, 4) შედგება პირგანსნილი რგოლისა, ქვემოდან მირჩილული მრგვალი უნწისა და ამ უკანასკნელზე უნწიანივე თავით ჩამოკიდებული ღერაკისაგან. ზემოაღწერილი (№ 227) საეურეებისაგან იმით განსხვავდება, რომ იქ ღერაკი უშუალოდ მირჩილული იყო რგოლზე. სხვაფრთვ ესეც იმავე სქემითაა აგებული. ღერაკზე დარჩენილი ცარიელი ადგილები გვაფიქრებინებს, რომ ზედ ასმული იქნებოდა მარგალიტის მძივებიც, მაგრამ შერჩენილი მხოლოდ ოქროს 2 მცირე მრგვალ-ბრტყელი მძივი, სოლო მათ შორის მოცინფრო ჰასტის „როდინისებრი“ მცირე მძივი. საეურის სიმაღლე 3,2 სმ უდრის; რგოლის დიამეტრი — 1,3 სმ, სიმაღლე — 0,18 სმ; უნწის დიამეტრი — 0,4 სმ; ღერაკის სიმაღლე — 2,0 სმ, სიმაღლე — 0,15 სმ; ოქროს მძივთა დიამეტრი — 0,4 სმ; ჰასტის მძივის უდიდესი დიამეტრი — 0,3 სმ. საეურე 2,08 გრ. იწონის.

მეორე ცალი (ტაბ. C, 5) არსებითად ისეთივეა, ოღონდ რგოლი თითქმის პირველადი აქვს. ღერაკზე ასმულ მძივთაგან მხოლოდ ორი შერჩენია: ქვემოთ ჰასტისა, როდინისებრი და ზემოთ — ოქროს შედობილ-თულოვანი ვარდული. განსხვავებას ზომამაც ესედავით: სიმაღლე 3,0 სმ უდრის, რგოლის დიამეტრი — 1,25 სმ; რგოლის სიმაღლე — 0,15 სმ; ღერაკის სიმაღლე — 1,7 სმ, სიმაღლე — 0,1 სმ; ჰასტის მძივის დიამეტრი — 0,4 სმ, ვარდულისა — ოღონდ მეტს. საეურე 1,63 გრ. იწონის.

ერთი საეურის ოქროს ბრტყელი მძივების მავიერობას მეორეში ოქროსივე ვარდული ეწევა.

235. ოქროს ბეჭედი (სავ. წიგნ. № 665; ტაბ. C, 6, 17). ჩრდილოეთით მდებარე ჩონხის ბარბაქის ძეგლთა შორის იყო, მენჯათან.

მოსრდილია, მსივური. რკალი ოვალური აქვს, აქეთიქით დაკუთხული; თვალბუდე — მუქი მუქი, აკრთავს ოვალური. თვალბუდის ძირი მხრებამდე უწყვეტლივ გრძელდება, ოღონდ თანდათან ვიწროვდება. მხრებს ქვემოთ რკალს ირგვლივ შემოუკვება ორი საკმაოდ მკვეთრი წიბო, რომელთა შორის მანძილი, ისევე როგორც თვალის სივანესე, მხრებისაკენ თანდათან მატულობს. თვალბუდის მოპირდაპირე ნაწილში რკალს გარედან მირჩილული აქვს ოქროს მოსრდილი, რამდენადმე დაბრტყელებული ბურთულა. თვალბუდის კედლები მიგნითვან დაქანებულია. მათ ზედაპირი სადა აქვთ, მაგრამ მხრებიდან ბუდის ზედა ნაპირამდე მანძილ შეუკვება ოთხ-ოთხი საკმაოდ მკვეთრი წიბო, რომლებიც წარმოადგენს რკალის წიბოთა შერბილებულს და თან განფენილ გარემოებას, ისე რომ გარკვეული მსატერული

მთლიანობა იქნება. თვალბუდეში ჩანს მუქი ალმანდინის, ჩვეულებრივზე უფრო მაღალი თვალი, რომელზედაც ჰორულივით გამოკვეთილია ჰირდაპირ მოჭირალი ალმანდინის სახე. გამოსატყლება იმდენად სქემატურია, რომ ნიღაბს უფრო მოგვაგონებს, მით უმეტეს, რომ თვალები თითქოს დასუკული აქვს. ცხვირის ზედა ნაწილი მაღალია, ქვედა კი მუხრტყელებული; ზედა ტუჩი საკმაოდ სქელია, ქვედა — ჩაწყული; ღოლებიც მსუქანი ჩანს. საერთოდ სახე მოკრძო-ოვალური. ურები არა აქვს გამოსატყლელი.

ამ გამოსატყლებით ბეჭედი საკმაოდ ემსავლება მე-7 სამარხში აღმოჩენილ ბეჭედს (ჩვ. აღწ. № 153), რომლის სახეობის თვალი აკრთავს დაბლსარისოვანი ნაშუაგარი ჩანს (ურ. 5:1).

ბეჭდის სიმაღლე (თვალისადა) 3,2 სმ უდრის; რკალის დიამეტრი — 2,1—2,6 სმ, სისქე — 0,3—0,4 სმ, სივანე — 0,3—0,6 სმ; თვალბუდის სიმაღლე (უთვლოდ) — 0,6 სმ, სიგრძე — 1,5 სმ, სივანე — 1,2 სმ. ბეჭედი 11,05 გრ. იწონის.

236. ოქროს ბეჭედი (სავ. წიგნ. № 666; ტაბ. XIII, 7; C, 8, 16). ჩრდილოეთით მდებარე ჩონხის აღმოსავლეთით მდებარე არეში. საშუალო ზომისაა, სისული. ფრთვ თავისებურია და მოხდენილი. რკალი საერთოდ ოღონდ ოვალური მოკვანილობისა აქვს, სოლო მისი ზედა ბოლოებში — საშუალოზომანად გაფართოებული და დანარჩენი ნაწილისადაც საკმაოდ დიდი კუთხით მოხრილი. განიკვეთს რკალს უკვლავ ბრტყელი აქვს. მისი ქვედა ნაწილი შედგება ვიწრო ბრტყელი ფირფიტისა და მასზე გარედან დარჩილული, ერთიმეორესთან მიღრად მთავარი მრგვალ-ოვალური, მეტ-ნაკლებად ტოლი 10 ბუდისაგან. ამ ბუდეთა შუკრის აქეთი-იქით დაუკვება წვრილი გ-

სურ. 72

ვარისის მკვიდრო შუკრისებრი, რომლებიც ბუდეებს გარშემო ტრადისებრ იკლავან. ისევე როგორც ავით რკალის ნაპირთა გარშემოსხვლობა. გავარისის შუკრისებრი გრძელდება რკალის ზედა, საშუალოზომანად ბოლოებზედაც, სადაც მათ შორის მოთავსებულია თითო მოსრდილი ბუდე, მოკვანილობით ლევის ფოთლის მსგავსი, წვეტიანი რკალის მხრებისაკენ მიქცეული. ამ ბუდეებში სის საშუალოზომანი ალმანდინის თვლები. რკალს ირგვლივ შემოკლებული ათივე ბუდე ცარიელია, მაგრამ აქეთი-იქით ჩარჩენილი ფსენილის მსგავსი უნდა ვიფიქროთ, რომ თავის დროზე მასში ჰასტის თვლები მსხდარა.

მთავარ თვალბუდეს მოკრძო-ოვალური მოკვანილობა აქვს. იგი გრძელი ღერით გარდევარდმო დარჩილული რკალზე და არა განსწვრივ. გარდევარდმო დარჩილული ბუდეები შედარებით იშვიათად გვხვდება მცხეთის მკვანის სამარხებიდან მოპოვებულ ბეჭედებში (ასეთივეა, მაგალითად, 13-ე სამარხში აღმოჩენილი, ერთ-ერთი ბეჭედი: იხ. ჩვ. აღწ. № 250). თვალბუდის კოლოფი საკმაოდ მაღალია, ორპირიანი ჩანს და დარჩილული უნდა იყოს რკალის ზემო ნაწილის შუა, უფართოეს არეზე. ირგვლივ მას კვლავ მკვიდროდ მიჯარილი გავარისი შემოუკვება. გავარისის ასეთივე რკალი

არტეია გარემო კოლოფის ზედა ნაპირს. კოლოფს კედლები შეუვლი აქვს და არა შიგნითვე დაქანებული, როგორც ამ სამარსთა ბუჭების უმრავლესობას. ეს კედლები სიმაღლეზე დაფოთლიან ოთხი საკმაოდ სქელი ტისრით, რომელთა შორის თავის დროს ჩანს მელი ეოფლა მოღურჯო მინისაგან ჩამოსხმული წერილი გრესილი. ეს უკანასკნელი მთლიანად შემორჩენილია მხოლოდ ორ დანაუფში, სოლო ნაწილობრივ—მასაშემი. კოლოფის ზედაპირზე, მცირედ შემადლებულ, მოგრმო-ოვალურ ბუღში ზის ალმანდინის ამოხურული გლვეი თვლი.

როგორც ვხედავთ, ეს ბუჭები წარმოადგენს განსაკუთრებით რთული და ფაქიზი ოქრომკვლეური ხელოვნების ნაწარმოებს. არმაზისცივის ბუჭებთა შორის იგი ერთი უმძვენიერესთაგანია. მისი შემკულობის ორი ერთნაირი დეტალი—ლეღვის ფოთლის მსგავსი, საბურცოფანი თვლები—ძლიერ მოგვაგონებს ამავე სამარსის ბრტყელ სამაჯურთა დეტალებს, მესტრამეტე სამარსის ბრტყელ საუურეთა (ჩე. აღწ. № 216) რგოლებზე ღარილულ დეტალებს და აგრეთვე ერისთავთა განსასვენებლის მე-6 სამარსის საუურეთა (ჩე. აღწ. № 97) ფირუსის თვლებს.

ბუჭის სიმაღლე 2,4 სმ უდრის; რკალის დიამეტრი—1,8—2,1 სმ, რკალის ქვედა ნაწილის სიგანე—0,15—0,50 სმ (სხვაობა გარემოსასულობის ტალღებრიობის შედეგად), სისქე—0,2 სმ, რკალის ზედა ბოლოების უდიდესი სიგანე—0,9 სმ, სისქე—0,3 სმ; მთავარი თვალბუღის კოლოფის სიგრძე—1,6 სმ, სიგანე—1,2 სმ, უდიდესი სიმაღლე (თვლიდან)—0,7 სმ; თვლის სიმაღლე—0,3 სმ. ბუჭი 6,65 გრამს იწონის.

237. რკინის ლურსმნები და მათი ნატეხები (საე. წიგნ. № 663). მიმოხეული იყო სამარსის იატაკზე, უმთავრესად—ჩონჩხებს ირგვლივ. მიოვლად შემორჩენილია მხოლოდ სამი ცალი. აღწერეთ ერთ-ერთ მათგანს. იგი დაფარულია და მეორადი წარმონაქმის სორკლები და პრილა ქვეტი გადაურკავს. მისი ღერო წარმოადგენს ვიწროსა და მაღალს, თანდათანობით წაწვეტებულ ოთსწახნაგოვან პირამიდას, რომლის სიმაღლე 5,5 სმ უდრის, სოლო უდიდესი სიმახსო (თავის ძირში)—0,8 სმ. განიკვეთი კვარატული აქვს. ლურსმნის თავი წარმოადგენს ბრტყელ, რამდენადმე შემომრგვალებულ ოთხკუთხოვან კოხს, რომლის სიმაღლე 0,5 სმ უდრის, სოლო სიგანე—1—1,2 სმ. ლურსმნის წვერი 4 სმ სიმაღლეზე დაფარულია გარემოცანებული სის ნაშთების ძლიერ თხელი ფენით.

მეორე ლურსმანი სრულიად ისეთივე ზომისა და მოკვანლობისაა, ოღონდ წვერი აქვს გაღუნული. სის ნაშთები (გაცილებით უფრო დიდი ფენა—ზოგან 1,8 სმ სიგანე და 0,8 სმ სისქე) ამ ლურსმნის ღეროს ზედა ნაწილში პერჩენია, 2 სმ სიმაღლეზე. სეს კარგად ეტეობა ბოჭკოები.

მესამე ლურსმანს, ძლიერ მოღუნულს, კიდევ უფრო მეტი სე აქვს მერჩენილი. მისი თავი მთლიანად ჩამალული სემი. სის ნაპირის სიგანე 6,0 სმ აღწევს, სისქე—1,7 სმ. მას თითქმის სრულიად არ გადასდებია კანცის ფერი და, მიუხედავად გამოფიტვისა, მისი ბოჭკოები ისე ცოცხლად

გამოიურება, რომ თვალდათვალად შეიძლება მუხის მერჩენის გამოცნობა. იმ ფიცრის სისქე, რომელშიც ეს ლურსმანი უოფილა ჩარჭობილი, 2,3 სანტიმეტრზე ნაკლები არ იქნებოდა. ამ სამ მთელ ლურსმანს თან ასლავს სხვადასხვა ზომის 8 ნატეხი—იმეგარივე და, ჩანს, იმოდენავე ლურსმნებისა.

238. სის ნაშთები (საე. წიგნ. № 668). რკინის ლურსმანთა ვანგით გაქვნილი 4 ნატეხია. სამარსიდან ამოღებული მწიდან გამოიკრა.

239. რკინის ლურსმნები (საე. წიგნ. № 667), 4 ცალი, მოკავებულნი და ჩაქანგული. აღმოჩნდა სამარსის ასდამდე, სასურავის ჩრდილო კალთის აღმოსავლეთ განაპირს, მიწაში.

ასეთია მე-40 სამარსის ინვენტარი. ლურსმნებს თუ არ ჩათვლით, იგი წარმოდგენილია სამკაულითა და ერთი საუგაროსის მსგავსი მილაკით, სულ 13 ოქროს ნივთით და რკინის რამდენიმე მკვილდსაკინით.

ორკალთიანი სასურავი და თითქოს ინვენტარის შემადგენლობაც ქალის სამარსს გვაგულისხმებინებს. ამას ხელს არც ის გარემოება შეუძლიდა, რომ აქ აღმოჩენილია ორი დიდი ბუჭები, რომელთაგან ერთის თვალზე მამაკაცია გამოსატული. ერისთავთა განსასვენებლის ქალთა სამარსებში გვაქვს 2 ასეთივე შემთხვევა: ჩაფსურციანი მამაკაცის ჰორტრეტი მეორე სამარსის ბუჭის გემძაზე და წარწერა „ხევახი“ შეეჭეხე სამარსის ბუჭის ქვაზე.

მაგრამ ის გარემოება, რომ ზოგი აქაური ბუჭის თვალზე გამოხატულ მამაკაცსაც აქვს საურე (ჩაფსურციანი კაცი მე-8 სამარსის ერთ-ერთი ბუჭის თვალზე და წვერულვაშიანი კაცი მე-40 სამარსის ერთ-ერთი ბუჭის თვალზე), სოლო, მაგ., ბერსუმა ერისთავის სამარსის ინვენტარში ოქროს საურეებიც გამოურევა, საფუძველს გვაძლევს შესაძლებლად მივიჩნიოთ, რომ მე-40 სამარსში დაკრძალულთაგან ერთ-ერთი მამაკაცი უოფილა. მცხეთის უფრო ადრინდელ სამაროვნებში (სამთავრო, დ. მცხეთა, არმაზისცივის ერისთავთა სამაროვანი) შემჩნეული წესი—ქალის სამარსისათვის ორკალთიანი სასურავის გაკეთება—დროთა განმავლობაში შეიძლება და შესუსტებულიყო, მით უმეტეს, რომ თანდათან, სწორედ IV ს. შემდეგ გრცელდებოდა კოლექტორი, საოჯახო სამარსები. შეგვიძლია ეფიქტოთ, რომ ასეთ შემთხვევებში სამარსს ორკალთიანი სასურავს უკუებდნენ, თუ პირველად ქალი დაიკრძალვოდა.

ორ მ ო ც და მ ე რ თ ე ს ა მ ა რ ს ი

გაიხსნა 1914 წლის 9 ივნისს. ჩადგმული იყო მე-40 სამარსის სამხრეთით, მისგან 2 მ მანძილზე, იმავე ორმობუქობის არეში, მიწის ზედაპირიდან 1,3 მ სიღრმეზე. ისინი არ იყო ერთიმეორის ზუსტად პარალელური: 41-ე სამარსი ჩრდილო-დასავლეთ-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთ-აღმოსავლეთისაკენ იყო დახრებული. მმარცხეულს იგი საკმაოდ აუცვრიათ, მაგრამ მაინც გამოიჩინებოდა, რომ თავის დროზე სამარსს ორფერად სასურავი უნდა ჰქონოდა: დასავლეთის კედელი სუთუთხოვანი მოკვანილობისა იყო, როგორც

საერთოდ ორფერდასახურავიან სამარსთა განივი კედლებია ხოლმე. ასეთივე უოფილა აღმოსავლეთის კედელი, მაგრამ მპარცეკვლებს მისთვის ზედა ნაწილი მოუტეხიათ. დასავლეთ მხარეზე შემორჩენილი იყო სახურავის როგორც სამხრეთი, ისე ჩრდილო ფერდის ფილაქვათა ნაწილები. სახურავის დანარჩენი ნაწილი, დამტვრეული და დაქუცმაცებული, შიგნით სამარსშივე ეყარა. სამარსის დასავლეთი ნაწილი მებოლილი იყო, ხოლო იქვე, შირს, ნაგრისა და ნასშირის საკმაოდ სქელი ფენა აღმოჩნდა. საფიქრებელია, რომ აქ ცეცხლი მპარცეკვლებს დაუნთიათ.

სამარსი მიწით იყო სავსე (ტაბ. CI, 1). მიწის ზედა და შუა ფენებში აღმოჩნდა რამდენიმე თანამედროვე ნივთი (მაგ., თისის ფაბრიკული ჩიბუხი და სხვ.).

მიცვალებულის ძელები დამტვრეული და სხვადასხვა ფენაში და ადგილას მიმოხეული იყო. შედარებით დიდი (უმთავრესად ლულოვანი) ძელები სამარხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში აღმოჩნდა ათმორილი. ზემოდან ამ ძელების გროვას დაფარებული ჰქონდა სამი ბრტყელი, გვერდებ-აკეცილი კრამიტი, თავის დროზე სამარხის იატაკად დაგებული კრამიტოვანი (ტაბ. CI, 5). დანარჩენი კრამიტები სელუსებულად ეწყო თავ-თავის ადგილას. ლულოვანი ძელების მისხედით, სამარხში ვერსე მეტი მიცვალებული უოფილა დაკრამლული. მპარცეკვლებს გადარჩენია მხოლოდ წყვილი საყურე.

სამარხის გარეგანი სიგრძე 2,15 მ უდრის, სიგანე — 1,25 მ, სიმაღლე — 1,1 მ. განივი კედლებში ამოკრილია ნარიბანდები.

240. წყვილი საყურე (სავ. წიგნ. № 674). აღმოჩნდა სამარხის იატაკის შუა ადგილას, ერთიმეორისაგან საკმაოდ დამორებით. ეს საყურეები ზოგადად იმკვარევა, როგორც მე-40 სამარხის ორივე წყვილი, მაგრამ განსაკუთრებით კი სავ. წიგნ. № 664 (იხ. ზემოთ, ჩვ. აღწ. № 234).

ერთი მათგანი (ტაბ. XIV, 7; CV, 17) შედგება პირგასნილი რგოლის, ქვემოდან მირნიღული მოზრდილი ეუნწისა და მასზე დაკიდებული, თავეუნწიანი ლერაკისაგან. ლერაკსე ას-სმულია (ზემოდან ქვემოთ): ოქროს წვრილი, დაბალი, ცილინდრული მძივი (სიმაღლე — 0,3 სმ, დიამეტრი — 0,4 სმ), მწვანე მინის მძივი (ზუსტად იმოდენავე და ისეთივე); ოქროს ისეთივე და იმოდენავე მძივი და ბოლოს კი მარგალიტის ბურთულა მძივი (დიამეტრი — 0,6 სმ). თავისუფლად დარჩენილი ადგილი გვაფიქრებინებს, რომ ლერაკს რაღაც მძივი კიდევ აკლია. ლერაკის სიმაღლე 0,15 სმ უდრის. ქვედა ბოლო ლერაკს გადაკვერითა აქვს გამსხვილებული. საყურის საერთო სიმაღლე 4,4 სმ უდრის, რგოლის დიამეტრი — 1,2 — 1,4 სმ (დუფორმირებულია), სიმაღლე —

0,15 — 0,2 სმ; ლერაკის სიგრძე — 2,6 სმ, ეუნწის დიამეტრი — 0,4 სმ. საყურე 3,51 გრ. იწონის.

მეორე საყურის (ტაბ. XIV, 6; CV, 16) აგებულება მირითადად ისეთივეა, ოღონდ იგი სიმაღლით განსხვავდება პირველისაგან (4,0 სმ) და 2,75 გრამს იწონის.

თითო სამაქული ორივე საყურეს აკლია (ერის მარგალიტი, მეორეს — მწვანე მძივი). მათი ერთიმეორესთან შედარების საფუძველზე სამაქულის სრული შემადგენლობა ასე უნდა წარმოვიგებინოთ: ოქროს მძივი, მინის მძივი, ოქროს მძივი და 2 მარგალიტი, სულ — 5 მძივი.

ორ მოცდა მეორე სამარხი

გაისინა 1944 წლის 10 ივნისს. მდებარეობდა მიწის ზედაპირიდან 0,6 მ სიღრმეზე, 41-ე სამარხის სამხრეთით, მისგან 1 მ მანძილზე, მის პარალელურად. ბანურად იყო გადასურული (ტაბ. CI, 1, 2). სამი კედელი და სახურავის შემადგენელი სამივე ქვა (სურ. 73) წარმოადგენდა ესემად გათლილ ლოჯებს (მოუკისფრო-ნაყრისფერი, ცელოსურ-ცემენტანი, აგლომერატული ტუფისა), მეოთხე, სამხრეთის კედელი კი რაღაც არქიტექტურული ფეტალია — ორ ადგილას ამოკრილი, უფრო მეკრები და ფერიითაც განსხვავებული ქვა (ტაბ. CI, 3). ეს არის ორთაგან ერთი შემოსევა (იხ. აგრეთვე 14-ე სამარხი, ქვემოთ) მეტ-ნაკლებად მდიდრულინვენტარიანი სამარხის ასაგებად ნანგრევი სახალის მორაღი გამოყენებისა, რაც იმავე დროს კიდევ ერთსეულ მოწმობს სამარხის სიასლეს აქურ უშეკვლეს ნაგებობებთან და მათთან დაკავშირებულ სამარხებთან შედარებით.

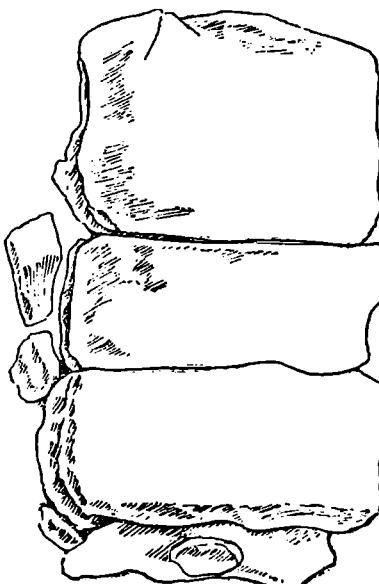
სამარხის სახურავის სიგრძე უდრდა 2,55 მ, სიგანე — 1,65 მ; სამარხის სიგრძე უსასურავოდ — 2,22 მ, სიგანე — 1,25 მ, სიმაღლე — 0,8 მ; სახურავის ფილათა სისქე — 0,1 — 0,23 მ, კედლებისა — 0,18 — 0,23 მ.

სამარხში დაკრამლული უოფილა ერთი მიცვალებულია — თავით დასავლეთისაკენ, გულაღმა გამოკრილი, მუცელზე ხელაქრეფილი (ტაბ. CI, 4, 6; სურ. 74).

ჩონჩხი საკმაოდ კარგად იყო დაცული, ძელები საკმაოდ ადგილნაცვლი. სამარხი სელუსებულად გამოდგება მასში აღმოჩნდა ოქროს ორი ბეჭედი. ორივე ერთად იყო, ხელებს ქვემოთ, მენჯის ძელებთან (სურ. 74).

241. ოქროს ბეჭედი (სავ. წიგნ. № 675; ტაბ. XIV, 1; CV, 7). მომცროა: სიმაღლე 2,3 სმ უდრის, რკალის დიამეტრი — 1,6 — 2,0 სმ, წონა — 5,04 გრ.

ბეჭდის რკალს ქვემოდან მგრტყელებული ოვალის მოყვანილობა აქვს. თვალუბრისაკენ გადახვლა კუთხოვანი მხრების მეშვეობით ხდება. რკალის განიკვეთი მეტწილად

სურ. 73

ბრტყელია. მსრებს ქვემოთ რკალზე ამოკაწრული ორ-ორი ჰარალელები, კამარებით თავებდაბმული სახი, რომლებიც 0,6—0,8 სმ მანძილზე გრძელდება. სხვაფრივ რკალის ქვემო ნაწილს სადა ზედაპირი აქვს. მსრებს ზემოთ კი იწეება და თვალბუდის ქვემო ნაწილის ნაპირამდე გრძელდება სამ-სამი წიბო, რომლებიც თანდათან შორდება ერთიმეორეს. სამ-სამს ასეთსავე, ოღონდ მღიერ სუსტად გამოსატულ წიბოს გსუდავთ აგრეთვე ამ ბუქდის თვალბუდის კედლებზე.

თვალბუდე ოვალური მოკვანდილობისაა. მისი ძირითადი ნაწილი წარმოადგენს 0,7 სმ სიმაღლე ბრტყელ კოლოფს, რომლის კედლები შიგნითგანაა დაქანებული. ამ კოლოფის ზედა ნაპირს ირგვლივ შემოუყვას წერილი, მჭიდროდ შეკრული გაყარის ორი კონცენტრული წრე. კოლოფის სასურავი წარმოადგენს ოქროს ოსულ ფირფიტას, რომელიც შემოდანაა დარჩილული ძირითად კოლოფზე და რომლის შუაგულში ამოკრილი, ნაპირმუხალეებულ ბუდეში ჩასმულია ოსანაზომიერად ამობურცული, მცირედ ოვალური აღმანდინის თვალი. თვალზე რამდენადმე სქემატური, მაგრამ გაბეული სახეებით ამოკვეთილია გემმა, რომელიც თითქოს გამოსასავს ჩაცუცქებული კურდღელს, მარცხნიდან (სურ. 76).

212. ოქროს ბუქედი (სავ. წიგნ. № 676; ტაბ. XIV, 4; C.V, 5). ზემოაღწერილთან ერთად იყო. საშუალო ზომისაა: სიმაღლე 2,6 სმ უდრის; რკალის დიამეტრი—1,7—2,1 სმ, სიგანე—0,25—0,55 სმ, სისქე—0,2—0,4 სმ; თვალბუდის სიმაღლე (თვალის ანაღ)—0,75 სმ, სიგრძე—1,65 სმ, სიგანე—1,25 სმ; თვალის დიამეტრი—0,9—1,2 სმ, სიმაღლე—0,2 სმ. ბუქედი 5,4 გრ. იწონის.

რკალი ოვალური მოკვანდილობისაა და ბრტყელგანვიკვეთიანი აქვს, მსრები—კუთხოვანი. მსრები ქვემოთ რკალი სადაა, მსრებს ზემოთ კი თვალბუდის ზედა ნაპირამდე აქეთ-იქით აუეება სამ-სამი სუსტად გამოსატული, ერთიმეორეს თანდათან დამორებული წიბო. თვალბუდე წარმოადგენს მაღალ, ოვალურ კოლოფს, რომელსაც შიგნითგან სავრძობობად დაქანებული კედლები აქვს. კოლოფის სარკველი სრულიად სადაა. მასში ამოკრილია ოვალურივე, ნაპირმუხალეებელი ბუდე, რომელშიც ზის აღმანდინის მცირედ ამობურცული თვალი. თვალზე, არც

თუ უნაკლო ოსტატობით, ამოკვეთილია გემმა: მცურავი, თვისბიბოლიანი არსების გამოსახულება, მარავნიდან (სურ. 75). ამ არსებას ზედატანი ამართული და თავი მაღლა აწეული აქვს. ფარფლის მსგავსი, მაკაპი მოღუნული ხელები წინ გაუშვრია, თითქოს წყალს მიაპობსო. მუცელთან სხეული მღიერ მოღუნული აქვს. მუცელს შემდეგ უკვე თევზის, სქემატურად გამოსატულ ნიშნებს გსუდავთ. ორად გაუოფილი ბოლო ხელების დონეზეა აწეული.

ამ არსების გაიკვება მითოლოგიაში ცნობილ სირინოზებთან, ანუ ქალ-თევზებთან ერთ-ერთი ეველაზე უფრო ბუნებრივი ინტერპრეტაცია იქნებოდა, მაგრამ გემმას აქვს ზოგიერთი თვისებებებ, რომლებიც—თუ კი ამოშკვეთის ხელის გაუწყობობას არ მივაწერთ—გვაბიძებს ეჭვით შეკხედოთ ამ განსაზღვრას. გამოსახულ არსებას თითქოს რაღაც მუზარდის მატეარი ასურავს თავზე და სახის ნაკეთობაც არ უგავს ქალს. გარდა ამისა, ზოგჯერ თავს შევილება დიდფინი ან მაღლე ჰირდაღებული ეგუპტის მიერ

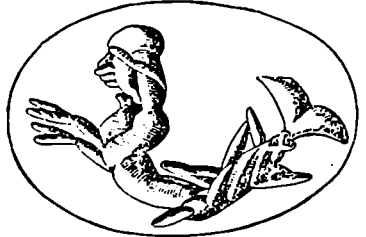
სანახევრად შთანქუელი აღმანილი მოერვენოს და არა ქალ-თევზა. ამ მსრიავეც ეს გემმა მაღიან საუკურადღებო ჩანს.

უმათერესი კი, რითაც ეს ბუქედი ეურადღებას იქეცვს, ისაა, რომ მისი თვალბუდის ერთ-ერთ გრძივ, ე. ო. დამრეც, კედელზე ამოკაწრულია არმასული დამწერლობის 4 ასო [362, გვ. 129]. ეს ასოები ვერ კიდევ ველზე იქნა ამოკითხული, როგორც „აად“. წარწერა ამას წინათ გამოაქვეყნა გ. წერეთელმა [74, გვ. 94, სურ. 4]. ეფიერებოთ, რომ „აადი“ საკუთარ სახელს წარმოადგენს და ამრიგად ძველ „არმასისხვევლით“ ორმასტიკონს კიდევ ერთი სახელი ემატება. თვალში გვეცემა ამ სახელის სრული მსგავსება ძველი წინაზიორი, ქარიშხლიანი ტაროსისა და თან სიუხის ღვთაების სახელთან [329] და აგრეთვე ასურეთის ზოგი მუფის სახელები (ამ ღვთაების სახელთან რომაა დაკავშირებული შემავალ ელემენტთან („აად-ნიარაი“, „მაძე-შე-აად“ და სხვ.). მაგრამ კიდევ უფრო საუკურადღებო ისაა, რომ კაცის სახელი „აადი“ დღემდე შემონახულა საქართველოს მითიან კუთხეში, სივსურეთში¹, რაც ამ სახელის გავრცელებულობას უნდა მოასწავებდეს საერთოდ საქართველოში.

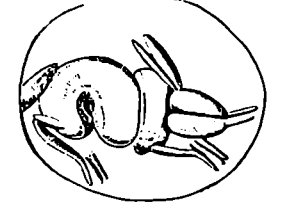
¹ განსვ. ლ. ბოტორივილიის სიტყვიერი ცნობა.

სურ. 74

სურ. 75

სურ. 76

გაიხსნა 1914 წლის 18 ივნისს. მდებარეობს 42-ე საძარსის სამხრეთ-დასავლეთ-დასავლეთით, 6,0 მ მანძილზე, მიწის ზედაპირიდან 1,0 მ სიღრმეზე. დამსრობლია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. აგებულია მოკეითალო-ნაცრის ფერი არკოზული ქვისაქვის დიდრონი, საკმაოდ თლილი ფილებით. სასურავი ორკალთიანი აქვს (სურ. 75 და 80). ჩრდილო კალთა მთლიანია, ხოლო სამხრეთი შედგება ორი ფილისაგან. (ტაბ. CII, 1,2). დასავლეთი ფილა სიგანით ჩრდილო კალთის ოდენაა, ხოლო მეორე უფრო ფართია და ამიტომ მასთან შედარებით ზემოთ აწვდილი. ამასთანავე ეს ფილა საძარსის სიგრძესაც ამტკებს, აღმოსავლეთით (სურ. 77).

სასურავის უდიდესი (ე. ი. სამხრეთი კალთის) სიგრძე უდრის 3,1 მეტრს. აქედან 1,9 მ მოდის აღმოსავლეთ ფილზე, რომლის სიგანე 0,85 მ, ხოლო სისქე 0,2 მ უდრის. ჩრდილო კალთის სიგრძე უდრის 2 მ, სიგანე — 0,6 მ, ხოლო სისქე — 0,18 მ; სამარსის ქვედა ნაწილის სიგრძე — 2,3 მ, სიგანე — 1,55 მ და სიმაღლე — 1,28 მ. სამარსის უდიდესი სიმაღლე (გარედან) უდრის 1,56 მ.

როგორც კვლევები, ისე სასურავის ფილაქვები გარედან საკმაოდ გათლილი-განსწორებულია.

ორივე გრძივ კედელს შორში ერთიმეორისაგან და ნაპირებიდან თანაბრად დაშორებული ორ-ორი მოზრდილი ქვა ჰქონდა მიჯაჭვნილი — ჩანს, კვლეების განსამარებლად (სურ. 77 და 79).

სამარსის შემადგენელი ფილაქვები ერთიმეორეზე საკმაოდ მჭიდროდ და წესიერადაა მიდგმული. გრძივი კედლები განივ კედლებში ამოჭრილ ნარიბანდებშია შედგმული და ნაწიბურები მიგნიდან კირით არის ამოლესილი. სასურავის ქვებს შორის და სასურავსა და კედლებს შორის ნაწიბურები გარედანაა კირით გალესილი. სასურავის სამხრეთი ფერდის შემადგენელ ორ ფილას შორის ნაპრაღი ერთ დროს აგრეთვე კირით ამოლესილი უოფილა, მაგრამ ახლამ ნააღვსობის კვალი-ღა დარჩენილა. როგორც ჩანს, ერთ-ერთი ფილა აუსხიათ და კირიც მაშინ მოუვლიათ. მაგრამ ეს ჭირისუფლების ჩადენილია (ახალ-ახალ მიცვალებულთა დაძარსვის მიზნით რომ ხდიდნენ სასურავს) და არა მძარცველებისა.

სამარსში დაკრძალული უოფილა ოთხი მიცვალებული (ტაბ. CII, 3-6; სურ. 81). საკმაოდ კარგად შენახული და უკლები ჩონჩხები ეწყო იატაკზე, რომელიც შედგებოდა მჭიდროდ,

აკეცილი გვერდებით ქვემოთკენ დალაგებული კრამიტებისაგან (ტაბ. CIV, 1; უკანა პლანზე). ოასივე მიცვალებული დასვენებული იყო გულაობა გამოტლი, თავით დასავლეთისაკენ. სივიწროვის გამო ერთ-ერთი ჩონჩხი დანარჩენებს ზემოდან ელო (სურ. 81). სამხრეთით მდებარე ჩონჩხი იმდენად შევიწროებული იყო დანარჩენთან, რომ ზედ კედელთან მიწველი აღმოჩნდა, რაც, რა თქმა უნდა, უფრო ჩაითვლება პირველად მდებარეობად. საუთქრებელთა, რომ სამარსი საოჯახო იყო და მიცვალებულები მასში თანადათანობით,

სისუადსხვა დროს დაურძმალაო. ამასთანავე, ეტკობა, გარკვეული მოსასრებია აუცილებელი უოფილა ოთხივეს ერთ სამარსში მოთავსება, მიუსუდავად იმისა, რომ ამკარა სივიწროვე შექმნილა უკვე მესამეს დაკრძალვის შემდეგ.

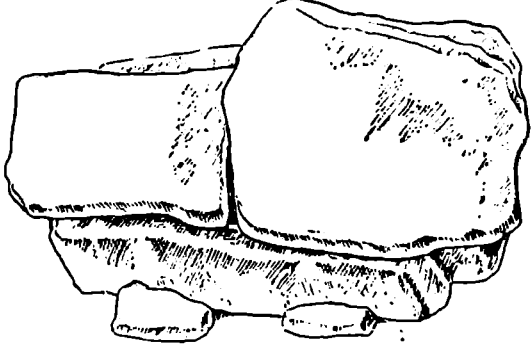
სამარსში საკმაოდ მრავალრიცხოვანი ოქროს სამკაული აღმოჩნდა, ოღონდ მხედლებმა ზოგი მათგანის დანაშავილებით მიკუთვნება ამა თუ იმ ჩონჩხისადმი. ეს განსაკუთრებით იაქვის ერთიმეორეზე მდებარე ჩონჩხთა არეში აღმოჩენილი ნიკაივის შესახებ: შესამლოა, ზემოდან მდებარე გვაპის გახრწის შემდეგ მისი კუთვნილი სამკაული მირს ჩაუარდნილიყო და უფრო ადრე დაკრძალულის მკაუთა შორის მოქცეულიყო.

სამარსში აღმოჩნდა: ოქროს 2 სამაჯური, 2 წვეილი საურე, 5 ბეჭედი, ველსაბაში და მონეტა; მინის სახელსაცხებლე და მარჯანის 2 მძივი.

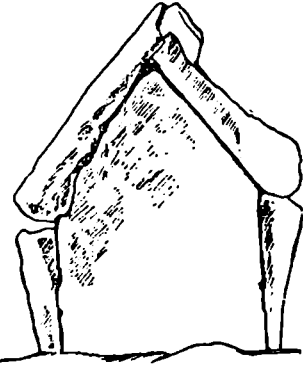
243. ოქროს ბრტყელი დასახსნრული სამაჯური (სავ. წიგნ. № 660; ტაბ. XIII, 1; CIII, 1). წამოცმული იყო სამხრეთი ჩონჩხის მარჯვენა წინამხრის ძვლებზე. საერთო აგებულებით მოკვავონებს მე-10 სამარსში აღმოჩენილ სამაჯურებს, ოღონდ უფრო მარტივია.

შეადგება 13 ბრტყელი მუსლისაგან.

1-ლ მუსლს ერთ მხარეზე, ერთიმეორისაგან თითქმის თანაბარ მანძილზე მირჩილული აქვს ოქროს 3 მოზრდილი, მრკვალი ევენწი, რომელთაგან ერთი მოკვავონებს 3 დაბალი ცილინდრული მძივის ძალზე მჭიდრო ასხმას, ხოლო დანარჩენი ორი თითოვე ორორი ასეთივე მძივისაგანაა შედგენილი. ორი ასეთივე ევენწი აქვს მორჩილული გარეთა ნაპირზე მე-13 მუსლს. სამაჯურის შეხენვისას ეს უკანასკნელი შევლენ 1-ლი მუსლის 3

სურ. 77

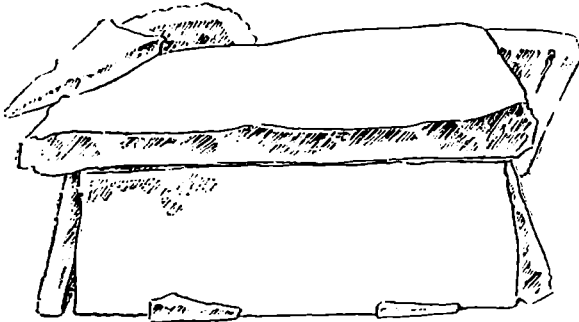

სურ. 78

1 ამ სურათზე გამოხატულია იატაკის შემადგენელი მხოლოდ 2 კრამიტის ნიმუში.

ეუნწს შორის და ამრიგად მიჯრილ 5 ეუნწში გავერება ოქროსივე, ორად გაკეცილი, თავბურთულა სამსკვალე.

მესობელ მუსლოთან გადასამულად კი პირველი მუსლის მარჯვენა ნაპირზე შირნილულია სამი წვრილი, მძივისებრი ეუნწი, რომლებიც მკიდროდ თავსდება მეორე მუსლის ოთხ ასეთსავე ეუნწს შორის და სათანადო, ოქროსთავიანი და წილენძისფეროთანი სამსკვლის მეშვეობით მუსლი მომრავად ებმის მუსლს. ასეთივე თანამიმდევრობით (სამეუნწიანი ნაპირი ოთსეუნწიანის გვერდით) მეორედება ეუნწების რიცხვი ცამეტსავე მუსლში.

სურ. 79

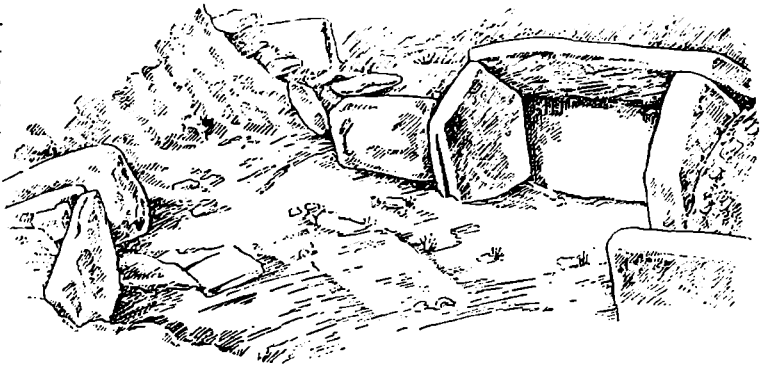
ზედაპირი და შემკულობა ეველა მუსლს სრულიად ერთნაირი აქვს და ამიტომ ხანძიმუხოდ აღვეწერთ ერთ-ერთს. იგი წარმოადგენს დაბალ სწორკუთხედ კოლოფს, რომლის გრძივი ვიწრო წახანგები შემკულია მკიდროდ მიჯრილი წვრილი გავარსით (17—17 მარცვლი), სოლო ზედაპირზე სამი გრძივი სწორკუთხედიანი, თანაბარი სიგრძის ბუფა ამოჭრილი: შუაში უფრო ფართო და აქეთ-იქით — ვიწრო. შუა ბუფებში ზის ალმანდინის, სოლო აქეთ-იქით — ლავარდის თხელი ფირფიტები. ამ მხრივ გამოჩაყლის წარმოადგენს მეორე მუსლი, რომელშიც ეს ვიწრო ფირფიტები მალაქიტისა და არა ლავარდისა. ეს გრემოება უერადლებას იქცევს იმით, რომ, მე-10 სამარსის სამაჯურთა მსგავსად, აქაც საქმე გვაქვს სამკაულის დეტალებში ამ ორი ქვის კომბინაციასთან. ალმანდინის ფირფიტები ზოგ მუსლში აშკარად ღარისებრია, ზოგში კი თითქმის ბრტყელი, ან სულ ოდნავ ღარისებრი. ბრტყელი და ამოხსნილი ფირფიტების მორიგობა გარკვეულ კანონზომიერებას ემორჩილება: სამაჯურის ორთავ ბოლოს სამ-სამ მუსლში ამოხსნილი ფირფიტები გვაქვს, სოლო შუაში კი რიგრიგობითაა ბრტყელი და ამოხსნილი. ასე რუბი, საერთო ანგარიშით, ბრტყელი ფირფიტა სულ ოთხია. ალმანდინის ფირფიტები იმავე წესითაა ჩასმული თავ-თავიანთ ბუდეებში, როგორც

მე-10 სამარსში აღმოჩენილი სამაჯურის აღწერისას გვეონ-და მენიშული. რაც შეეხება ლავარდისა თუ მალაქიტის ვიწრო ფირფიტებს, მათ გასამარებლად საკანგებოდ ამოწვდილი ფირფიტები სრულიად არ ჩანს.

კოლოფთა შირები სადაა, ოღონდ ზოგიერთს შუაში საკმაოდ შესამჩნევად აქვს ამოტიფრული სწორკუთხედიანი არეები, რომელთა მდებარეობა და ზომა კვაფიერებინებს, რომ ისინი წარმოქმნილია ზედაპირზე ალმანდინის ფირფიტების ჩასამულად სწორკუთხედიანი ბუდეების ამოჭრისას. კოლოფთა შირები განსაკუთრებულ უერადლებას იქცევს იმით, რომ თითოეულ მათგანზე ამოჭარულია „არმა-სული“ დამწერლობის ასოებისგან შემდგარი სიტყვები. ამ წარწერის რამდენიმე ასო ველზედვე იქნა ამოკითხული. ტექსტი ვერ კიდევ არაა გაშიფრული. გ. წერეთლის ვარაუდით, იგი მიძღვნილი შინაარსის წარწერას უნდა წარმოადგენდეს [73; 74, გვ. 94, სურ. 3].

სამაჯური დაზიანებულია: განაპირა თვლები (მალაქიტები) დაზარულია; მესუთე მუსლიდან ამოვარდნილი და დაკარგულია ერთ-ერთი ლავარდი; მეცამეტე მუსლის ალმანდინი ორ ადგილას გაბზარულია; სამაჯურის მოვარი სამსკვალი გაღუნულია; მუსლების დამაკავშირებელი ოქროსთავიანი წილენძის სამსკვლები სამარსის გასნის მომენტისათვის თითქმის საყსებით კანგად ქცეულიყო. ამის გამო სამაჯური მუსლებად დამალა და შემდეგ იქნა აწყობილი და გადაბმული.

სამაჯურის საერთო სიგრძე 21,1 სმ უდრის, სიგანე — 1,2 სმ (იგი 0,5 მმ ფარგლებში კლებულობს ბოლოებისაკენ); ცალკეულ მუსლთა უდიდესი სიმაღლე უდრის 0,3 სმ (ბრტყელიფირფიტანისა) და 0,4 სმ (ამოხსნილიფირფიტანისა); საკუთრივ მუსლის სიგრძე — 1,2 — 1,5 სმ, სიმაღლე —

სურ. 80

0,3 სმ-მდე; 1-ლი მუსლის საშთაგან უდიდესი ეუნწის სიმაღლე — 0,3 სმ, უდიდესი დიამეტრი — 0,3 სმ; ორი დანარჩენის სიმაღლე — 0,2 სმ, დიამეტრი — 0,3 სმ. ამ ორი უკანასკნელის ოდენაა აგრეთვე მე-13 მუსლის განაპირა 2 ეუნწი; მუსლების ერთმანეთთან დამაკავშირებელი წვრილი ეუნწების დიამეტრი კი 1,5 მმ უდრის. სამაჯური 33,97 გრამს იწონის.

1

3

4

6a

6b

7a

5

7b

2

211. ოქროს ღასასხრული სამაჯური (სავ. წიგნ. № 651; ტაბ. CIII, 12). წამოცმული იყო იმავე ჩონჩხის მეორე, მარცხენა წინამხრის ძვლებზე.

ზეღმარეული ჰგავს ზირველ სამაჯურს. იწონის 32,47 გრამს. კოლოფის პირებზე ქუც ამოკარგულია არმასული ასობისაგან შემდგარი სიტყვები.

ეს სამაჯურიც დასიანებულია: პირველი მუსლის ერთ-ერთი მალაქიტის ფირფიტა ნაწილობრივ ამოტყვევებულია; ასევე მესუთე და მეცხრე მუსლთა სითო ლავეარდის ფირფიტა; ამოვარდნილი და დაკარგულია მეცამეტე მუსლის ერთი ლავეარდის ფირფიტა; სამსკვალთა დაქანგვა-დამტყვევის გამო სამაჯური გაწყვეტილია ორ ადგილას — მეოთხე და მეხუთე მუსლებსა და მერვე და მეცხრე მუსლებს შორის, სახსრებში.

215. ოქროს ევლსაბაში (სავ. წიგნ. № 652; ტაბ. XIII, 5; CIII, 3). მისი შემადგენელი ნაწილები — 22 სამკოკობა მძივი და 23 ჰაწია ვარდული, სამხრეთით მდებარე ჩონჩხის კისრის ძვლებს ირგვლივ იყო მიმობნეული.

ოქროს ოსელი ფურცლისაგან ნაკეთები თითოეული მძივი მოგვარონებს სიმეტრიულ სამტეუპარკოს ნაყოფს. ბუდეში ზის მწვანე მინის დაბალი, მრგვალად ამობურცული თვალი. თითოეული მძივი სამივე ღერძის მიმართულეებით თანასწორი სიგანისაა (0,9 სმ), სოლო სიმაღლით 0,6 სმ უდრის. ეველა ბუდეს წესიერ-მრგვალი მოყვანილობა აქვს. თითოეულის დიამეტრი 0,5—0,6 სმ უდრის, სიღრმე — 0,2 სმ. ბუდეში ჩასმული თვალი წარმოადგენს დაბალ დასეკარბურთობს, რომლის დიამეტრი 0,55—0,60 სმ უდრის, სოლო სიმაღლე — 0,2—0,3 სმ. თვალის ძირში ბუდეს უფენია ოქროს სიფრიფანა, მრგვალი, ოდნავ ნაპირამოკეცილი ფირფიტა (დიამეტრი 0,6 სმ). სამტეუპა მძივის თითოეული თვალბუდე ცალკეა დაშლადებული და შემდეგ მირჩილულია საერთო, სამწასნავე და ბოლოებში მრგვალებულ ფუძეზე, რომელიც სიმაღლეზე განვრტობილია, მაფის გასაურელად. ასე წარმოიქმნება სამკოკობა ანუ სამტეუპა მძივები.

ამავე ევლსაბაშის შემადგენლობაში შემაჯული ვარდულები, როგორც ვიქვით, მინიატურულია. მათი უდიდესი

დიამეტრი 0,15 სმ უდრის, სისქე — 0,1 სმ. თითოეული მათგანი შედგენილია წესიერი წრის სასიო ღალაკებული და ერთიმეორეზე მირჩილული, 6 და იმათად კი 5 ჰაწია ბრტყელი ბურთულისაგან. ზოგეორი ვარდული საგრძობლად დასიანებულია. ბურთულებს დაკარგული აქვს ჰირვანდელი მოყვანილობა და ისინი უსწორმასწოროდ დაბრტყელებულია.

სურ. 81

ვარდულები და სამტეუპარკოსებრი მძივები ევლსაბაშში წესიერი მორიგეობით მისდევს ერთიმეორეს — ისე, რომ ევლსაბაში ორთავ მხარეზე სათითაო ვარდულით თავდება.

სახგანსით აღსანიშნავია ამ სამკაულის დიდი თავისებურება და მოსდენილობა. შემასივეითი არ უნდა იყოს, რომ მისი შემადგენელი მძივები რკოს მსგავსადაა გამოყვანილი: მუსსა ძველითგანვე ერთი ისეთ სეთაგანია, რომელნიც ევლსს მჭიდროდ უკავშირდებოდნენ, და აქვს (ისევე როგორც, მაგ., ზემოაღწერილი, შესაძენი სმარსის სამუბლე გვირგვინთა შემოსევეში, როდესაც ფურცლებს მუსის ფოთლის მოყვანილობა აქვს) გარკვეულ სიმბოლიკასთან უნდა გვექნდეს საქმე.

ევლსაბაშის სურსოო წონა 22,35 გრამს უდრის.

ევლსაბაშში დასიანებულია: მძივებიდან ამოცენილია და თან ახლავს 12 თვალი; უკლებლივა შემონახული 13 მძივი, სოლო დანარჩენთაგან ოსს მძივს თითო თვალი აქვია, ოთხს — ორ-ორი. ერთს კი აღარც ერთი არ შეინჩნია ბუდეში; ერთ-ერთი ბუდედან ამოვარდნილია აგრეთვე საფენი ფირფიტა.

თვალთა დიდ უმრავლესობას, მინის გამოფიტვის გამო, დაბინდული მონაცრისფრო ზედაპირი აქვს; მხოლოდ აქა-იქ შეუნარჩუნებიათ მათ თავდაპირ-

ველი, სალისიანი მწვანე ფერი.

246. ოქროს საეურე (სავ. წიგნ. № 653; ტაბ. CIII, 5). აღმონჩა სამხრეთით მდებარე ჩონჩხის კისრის არეში, ევლსაბაშის მძივებთან ერთად. ზოგადაა ჰგავს ზემოაღწერილ საეურებს. შედგება მღიერ ჰირსნინილი რკოლისა, შედ მირჩილული ეუნწისა და ამ უკანასკნელზე კაუკთავით ჩამოკიდებული ღერაკისაგან, რომელზედაც ასსმულია (ზემოდან ქვემოთ): ოქროს ბრტყელი და მრგვალი

ვარდული, მოციხურა მინისებრი ჰასტის, როდინისებრი მოყვანილობის მძივი, კვლევი ისეთივე ვარდული და მარგალიტის ბურთულა, საკმაოდ უსწორმასწორო მძივი. ღერაკის ქვედა ბოლო გადაკვერით რამდენადმე გამსხვილებულია.

საუურის სიმაღლე 3,4 სმ უდრის; მთავარი რგოლის დიამეტრი — 1,5—1,7 სმ (რგოლი დეფორმირებულია და არაწესიერ-წრიული), სიძისო—0,25 სმ-მდე; ექსწის დიამეტრი — 0,4 სმ; ღერაკის კაკის სიმაღლე — 0,4 სმ, ღერაკის საერთო სიმაღლე — 1,7 სმ; ვარდულებსა და ჰასტის მძივის უდიდესი დიამეტრი — 0,35 სმ; ჰასტის მძივის უმცირესი დიამეტრი — 0,3 სმ, მისი სიმაღლე — 0,4 სმ; მარგალიტის მძივის სიმაღლე — 0,1, დიამეტრი — 0,55 სმ. საუურე 2,29 გრამს იწონის.

247. ოქროს საუურე (საე. წიგნ. № 684; ტაბ. CIII, 4). იმავე ჩონჩხის მყერდის არეში იყო. ზემოაღნიშნულის წყვილია, ოდონდ რგოლი კიდევ უფრო გახსნილი და განზე გაწვდილი აქვს. ამას გარდა, ღერაკის ქვედა ბოლოზე წამოცმული და დამკვრებულია ბრინჯაოს თუ სპილენძის ძლიერ პატარა მძივი, რომელიც პირველი საუურის ღერაკის გადაკვერული ბოლოს მაგვირობას ეწევა. საუურის საერთო სიგრძე 3,2 სმ უდრის; ღერაკის სიგრძე — 1,7 სმ. საუურე 2,40 გრამს იწონის.

248. მინის სანელსაცხებლე (საე. წიგნ. № 685; სურ. 82). აღმოჩნდა იმავე ჩონჩხის მყერდის არეში, საუურის მახლობლად. ჰაწიაა, მუცელი ძლიერ დაბალი და პირტყელი აქვს; ძირი — ოღანე შედრეკილი და კიდევ უფრო დაბალი, ეული — მაღალი და თანდათან შევიწროებული, სოლო ტუქი — რამდენადმე გაფართოებული და ნაპირგადმოკეცილი.

სანელსაცხებლის ძირი შესამჩნევად წაფერებულია, და, ამას გარდა, მას ეტყობა საკმაოდ დაუდევარი სელობის სხვა ნიშნებიც; უსწორმასწოროდ „მოკლეკილია“ და ფსიანი ნაწიბურები აქვს.

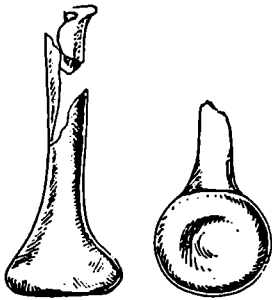
სანელსაცხებლის ზედა ნაწილი დამსხვრეულია და ამის გამო მისი თავდაპირველი სიმაღლის გაზომვა არ ხერხდება. არსებულ მდგომარეობაში სანელსაცხებლის სიმაღლე უდრის 6,5 სმ. აქედან მუცელზე მხოლოდ 0,9 სმ მოდის; ფსკერის დიამეტრი უდრის 1,4 სმ; მუცლის უდიდესი დიამეტრი — 2,3 სმ; ეულის დიამეტრი — 1,2 სმ; ყდლის სისქე — 0,18 სმ; ტუქის სისქე — 0,3 სმ.

მინა თავდაპირველად ღია-მომწვანო უფოილა, მაგრამ მიწაში ძლიერი ირიზაცია განუვლია.

249. მარჯანის ორი მძივი (საე. წიგნ. № 686). ორივე როდინისებრი მოყვანილობისაა, ერთგვარი და ტოლი, წერილნახერეთანის, ძლიერ გამოფიტული. სიგრძე 0,6 სმ უდრის, უმცირესი დიამეტრი — 0,4 სმ, უდიდესი დიამეტრი — 0,5 სმ. ეს ორი მძივი თავის დროზე ალბათ წარმოადგენდა რომელიღაც უფრო რთული სამკაულის (ყელსაბამის ან საუურის) ნაწილს. ისინი მიწიდან გამოიყრა.

250. ოქროს ბეჭედი (საე. წიგნ. № 687; ტაბ. CIII, 10). იმავე ჩონჩხთან იყო დაკავშირებული; საბაჟურებს ჩრდილოეთით, არეულ-დარეულ ძელებთან იდო. მოზრდილია, სიმაღლეზე დაკრძელებული. რკალი წარმოადგენს თავწერილსა და მხრებუთსოვან ოვალს მხრებს ქვემოთ მას ბრტყელი განივკვეთი და საკმაოდ დიდი სიგანე აქვს. რკალის ქვემო ნაწილს მხრიდან მხრამდე ირგვლივ შემოუკვება მკიდროდ მიჯარილი მომსო გავარისის სამი პარალელური მწკრივი, 50—50 მარცვლისაგან შემდგარი. მხრებს გარდვი-გარდვი ამ მწკრივებს აერთებს მათი მართობული პატარა მწკრივი გავარისის, რომელიც თავდასარიველად ორივეგან შეიღმარცვლოვანი უფოილა, მაგრამ ასლა ერთ-ერთ მხრეზე ორი მარცვალი დაკვლებია. მხრებს ეტმოთ რკალს აუკვება და თვალბუდის ზედა ნაპირამდე აღწევს ორ-ორი სუსტად გამოხატული წიბო. ორ-ორი ასეთივე წიბო თვალბუდის კედლეზედაც ჩანს.

თვალბუდე წარმოადგენს ოვალურ კოლოფს, რომლის გრძილი ღერძი, მსგავსად მე-40 სამარხში ნაპოვნი ერთ-ერთი ბეჭდისა (ჩე. აღწ. № 236), რკალის გარდიგარდმოა დამკვრებული. ამის გამო თვალბუდის ძირი აქ უფრო მკაფიოდ გამოირჩევა რკალისაგან, ვიდრე სხვა ბეჭდებში, და შიდა მხრიდან აშკარად ეტყობა, თუ როგორაა იგი რკალზე დამკვრებული (რაც ზემოაღწერილ ბეჭდებზე თითქმის შეუმჩნეველი იყო). თვალბუდის კედლები, ჩვეულებისამებრ, საგრძნობლად დაქანებულია მიცნითკენ. კოლოფის სარქველზე ამოკრილი, ისეთსავე ოვალურსა და ნაპირმამალბეულ ბუდეში ზის აღმანდინის თანაზომიერად ამოხორცული თვალი. თვალ-

სურ. 82

სა და კოლოფის ნაპირებს შორის მდებარე სივრცე შევსებულია მკიდროდ მიჯარილი წერილი გავარისის ორი კონცენტრული წრიო.

თვალზე ამოკრილია გემმა (სურ. 83). რომელიც გამოხატავს ჯოსზე დაურდნობილ მამაკაცს, მარცხნიდან. მარჯვენა ფეხი მამაკაცს მუხლში მოღუნული უჭირავს და მწელი სათქმელია, იგი ასე მიაბიჯებს, თუ საერთოდ კოჭლია და ფესმოკაუჭებული. ასევე მწელი სდება თქმა, ტან-შემოსილია იგი თუ ტრტყელი: თავზე მას ჩაფსუტისებრი ქედი ხურავს, თეობებსა და მუცლის ქვედა ნაწილს თითქოს მოკლე მარგალი უფარავს, სოლო ფესები მიშველი უქანს. უკვლევი ეს იმიტომ სდება საოუო, რომ გემმა საკმაოდ სქემატური ნამუშევარია. მიუხედავად ამისა, მას სიცხოველე არ აკლია და თითქოს სატრიკული იერიც კი დაჰკრავს.

ბეჭდის საერთო სიმაღლე 3,1 სმ უდრის; რკალის დიამეტრი — 2,3—2,5 სმ, რკალის სისქე, გავარისიანად — 0,35 სმ; თვალბუდის სიმაღლე, თვალბუდან — 0,8 სმ, მისი დიამეტრი 1,1—1,4 სმ.

ბეჭედი 8,78 გრამს იწონის.
251. ოქროს ბეჭედი (საე. წიგნ. № 688; ტაბ. CIII, 9). ზემოაღწერილი ბეჭდის მახლობლად აღმოჩნდა.

და რკალზე და თვალბუდეზე შემოკლებული გავარსით ჰგავს კიდევაც მას, ოღონდ უფრო ჰატარა, საგრძობლად განსხვავებული პროპორციების მქონე და აღმანდინის საღა, უკუმო თვლით შემკული. ჰირეკლისკან (ჩვ. ალწ. № 250) ეს ბუკედი განსხვავდება აგრეთვე შემდეგი ნიმუშებით: რკალის მსრებს ზეოთ გამოყვანილი წიბოები აქ უფრო მკვეთრია და უფრო სწრაფად და მტი მანძილით შორდება ერთიმეორეს; ასეთი წიბოების რაოდენობა ოთხს უდრის; ამ ბუკედის თვალბუდე, არმანისსევის ბუკედათა უმრავლესობის მსგავსად, რკალს განსწვრივა მიმართული და არა კარდიკარდმო, ე. ი. ის ამ მხრივაც ტიპური არმანისსეურ ბუკედებს შორის.

ბუკედის სიმაღლე 2,5 სმ უდრის; რკალის დიამეტრი—1,7×2,1 სმ, რკალის სისქე, გავარსიანად—0,30—0,35 სმ, რკალის სიფართო—0,35—0,60 სმ; თვალბუდის სიმაღლე (უთვალად)—0,7 სმ, დიამეტრი—1,2—1,5 სმ; თვალის დიამეტრი—0,9—1,2 სმ, სიმაღლე—0,25 სმ. ბუკედი 7,77 გრამს იწონის.

ბუკედის თვალი საფენი ფურცლიანად ამოვარდნილა და ცალკე ინახება. მირი მას ოდნავ შეხუქილი აქვს, ფუბზე 1/5 ნაწილი ასეოქილია.

252. ოქროს საეურე (სავ. წიგნ. № 689; ტაბ. CIII, 7). აღმოჩნდა სამარხის ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში, შუა (მეორე) ჩონჩხის მეგრდს ქვემოთ. ჰგავს ზემოაღწეროდ საეურეთა უმეტესობას. წარმოადგენს ჰირგასნული ოვალურ რკოლს, რომელზედაც მირჩილულია უუნწი და მოკალი თავით ნაშოკიდებულია ოქროსივე ღერაკი, გადაკვერვით ბოლოგამსხვილებული. საეურეს აბია მეორე ასეთივე ჰაწია ღერაკიც, ოღონდ მის უუნწს გარემორტეული და მკიდროდ მირჩილული აქვს რკოლი, დიდი ღერაკის უუნწიდან 3 მმ მანძილზე. უეჭველია, რომ თავის დროზე ორივე ღერაკზე ასსმული იქნებოდა მიივები (ჰატარაზე ალბათ მხოლოდ ერთი), რომლებიც აღარ შემორჩენილა.

საეურის სიგრძე 2,5 სმ უდრის; რკოლის დიამეტრი—1,2—1,5 სმ; მუთოლის სისქე—0,18 სმ; უუნწის დიამეტრი—0,35 სმ; დიდი ღერაკის სიგრძე—1,0 სმ; კაუკის დიამეტრი—0,4 სმ; ჰატარა ღერაკის სიგრძე—0,1 სმ. საეურე 1,08 გრამს იწონის.

253. ოქროს საეურე (სავ. წიგნ. № 690; ტაბ. CIII, 8). აღმოჩნდა იქვე, სადაც № 246 საეურე და აგებულებითაც მლიერ ჰგავს მასა და № 247 საეურეს. განსხვავება შემდეგში გამოიხატება: ამის რკოლი მხოლოდ ოდნავა ჰირგასნული; უუნწი ჰატარა ბურთოლის შემკვობითაა რკოლზე მირჩილული და არა თავისუფალი ბოლოებით; ბრინჯაოს ღერაკის თავი შუკრულ რკოლს წარმოადგენს და არა კაუკს; მარგალიტების ბურთულა მიივები ორია და არა ერთი; როდინისებრი ჰასტის მძივი ფერად ღურჯია და არა ღია-მოციისფერი.

მეორე მარგალიტი მლიერ დაძლილია. ნაკლებია ჰასტის მძივიც.

საეურის სიგრძე 4,0 სმ უდრის; რკოლის დიამეტრი—1,35—1,50 სმ, სიმსხო—0,15 სმ; უუნწის დიამეტრი—0,5 სმ; ბრინჯაოს ღერაკის დიამეტრი—0,5 სმ, ღერაკის სიგრძე—2,35 სმ; როდინისებრი მძივის სიგრძე—0,6 სმ. საეურე 1,40 გრ. იწონის.

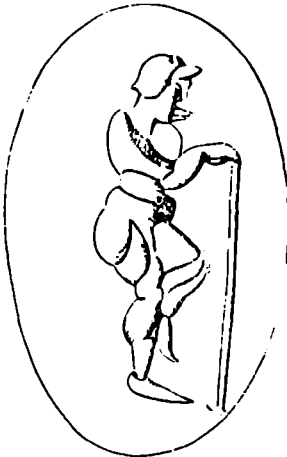
254. ოქროს ბუკედი (სავ. წიგნ. № 691; ტაბ. CIII, 11). აღმოჩნდა ჩრდილოეთით ქვეპარე, მესამე ჩონჩხის მენჯის ძვლებთან. რკალი თითქმას წესიერი მრგვალი, მკარამ დახინების გამო შორეული აქვს. მისი უდიდესი ნაწილი საღა, სოლო კუასოვან მსრებს ზეოთ მკუბარე ნაწილს ორ-ორი მკვეთრად გამოსატული წიბო აუკვება თვალბუდის ზედა ნაპირბამდე. თვალბუდის კოლოფი ნაპირბამდაღებულია და მოყვანილობით წარმოადგენს წვერბამმრგვალებულ რომბს. მისი კედლები მიკნითაენაა დაქანებული. შიგ ზის ბრტეული და საღა თვალი (სარდინისა ზნდა ივოს).

ბუკედის სიმაღლე 2,4 სმ უდრის; რკალის დიამეტრი—1,6—2,0 სმ, რკალის სიფართო—0,3—0,6 სმ, სისქე—1,6—3,0 მმ; თვალბუდის სიმაღლე—0,7 სმ, დიამეტრი—1,1—1,6 სმ; თვალის დიამეტრი—1—1,1 სმ. ბუკედი 1,61 გრამს იწონის.

255. ოქროს ბუკედი (სავ. წიგნ. № 692; ტაბ. CIII, 6). აღმოჩნდა სამსრეთით მკუბარე ჩონჩხის მენჯის ძვლებთან. წამოკმული იყო სიისის ძვალზე. ჰატარა, ოდნავ ოვალური რკალი აქვს და ზედაშივევით მრგვალი, მცირე სიმაღლის თვალბუდე, რომელიც დარჩილულია რკალის სამკუთსოვანად დაბრტეულებულ თავებზე. რკალი წარმოადგენს მასიულს, რომელიც სმირად დაკვნილია და ერთი მუხვებით თითქოს მუღდება მრავალრიცხოვანი (60-ზე მეტი), მტრ-აკლებად თანასწორი, საგრძობლად შებრტეულებული, მკირე, ერთიმეორეზე მკიდროდ მირჩილული ბურთულებისაგან. თვალბუდის რკალზე აქეთ-იქიდან დარჩილულია თითო მოხრდილი ბურთულა. ბუდიან თვალი ამოვარდნილი და დაკარგულია. შიგ ჩარჩენილია ფსვიერი ჰასტისებრი მასა, რომელიც შეიძლება წარმოადგენდეს ან თვით თვალის, ან მისი დასამკრებელი ნივთიერების ნაშთს. რკალი ერთ აკვილას გაცუვტილია.

ბუკედის სიმაღლე 1,9 სმ უდრის; რკალის დიამეტრი—1,7—1,8 სმ, სიმსხო—0,09—0,10 სმ; თვალბუდის სიმაღლე—0,25 სმ, დიამეტრი—0,55 სმ. ბუკედი 1,14 გრამს იწონის.

ბუკეს აქეთ-იქით ბურთულედარჩილული ბუკედები (ოქროსიც, ვერცხლისაც და ბრინჯაოსიც) სმირად გეხვდება როგორც სამოავროს, ისე არმანისსევის კვიანდელ სამარხებში. გარდა ამისა, ზემოაღწერილი ბუკედი რკალის თავისებური აღნაგობით მლიერ მოგვაცნებს ოლვიამი აღმოჩენილ ბუკედს [129, გვ. 61, სურ. 6ნ. ა].

სურ. 83

ამ სამარსში მისი თანმცლები მონეტის მიხედვით (იხ. ქვემოთ), შეგვიძლია ჩვენში ბეჭდის ამ ტიპის გამოჩენა IV საუკუნით დაგათარიღოთ, ვინაიდან აშკარაა, რომ სხვა, უფრო ადრინდელ სამარსებში იგი არსად გვხვდება და სამთავროშიც მხოლოდ გვიანდელ ქვისსამარსებშია.

256. ოქროს მონეტა (საე. წიგნ. № 693; ტაბ. CIII, 2). ნაყარდნილი იყო ნაპრაღში სამარსის ჩრდილო კედელსა და იატაკის, დასავლეთიდან მეორე, კამბიტს შორის. უნდა ვიფიქროთ, რომ მონეტა ჩრდილოეთით მდებარე, ე. ი. მესამე მიცვალებულს ეკუთვნოდა.

გვიან-რომაული აურეუსია, კონსტანციუსისა (323—361 წწ.). თითქმის სავსებით წესიერ-წრიულადაა მოჭრილი, ოღონდ ერთგან აქვს რკალის ძვირად გადაღვნილი ნაზიბი. სრულიად უსმარი ჩანს, მშვენიერადაა დაცული.

შუბლზე (ტაბ. CIII, 2; XC, 14) გამოსახულია პირდაპირ მომხარული კეისარი, მკერდაძღვ. კეისარი პირტიტულია, სახეიძო მუხარადიათავდასურული, ჯავნით შემოწლია. მარჯვენა ხელით მხარზე გადაღებული შუბი უჭერია, მარცხენაში—ფარი. ფარზე მღვდელისილი ქრისტიანობის სიმბოლური გამოსახულებაა: მხედარი, რომელიც ორგუნავს დანარცხებულ ადამიანს. კეისრის მარჯვენა ხელთან იწყება ორგვლივი ზღვრული: FL. JUL. CONSTANTIUS PERP.AUG. მონეტის ეს მხარე გარემოთარგულია წერტილოვანი წრით. ზურგზე (ტაბ. XC, 14 ა) ვხვდეთ რომისა და კონსტანტინეპოლის სიმბოლური გამოსახულებას—სავარძელზე მსხდარ ორ მამაკაცს. ტანთ ორივეს გრძელი, ნაოქიანი ტანისაშოსი ადვია; თავზე ერის (რომს) მუხარადი სურავს, ხოლო მეორეს ნაპირებდავადული გვირგვინი ადვია. მათ შორის არის ფარი, რომელიც ორივეს უკირავს თითო ხელით. ფარს აწერია: VOI[XXX][MVL]XXXX¹. ორგვლივი მარცხინდა მარჯვნივ, ზღვრულია: GLORIA REPUBLICAE. მამაკაცთა ფიგურებს ქვემოთ ჰორიზონტული ხაზია, ხოლო მის ქვემოთ წერია: SMANII, რაც ასე უნდა იქნეს ამოკითხული: SIGNATA MONETA ANTIOCHIAE H. ეს კი იმას ნიშნავს, რომ მონეტა მოჭრილია ანტიოქიის ზარაფხანაში, რომლის ნომერი უოფილა 11- [მდრ. 116, გვ. 92]. ორგვლივი წერტილოვანი რკალია.

მონეტის დიამეტრი 2,2 სმ უდრის, წონა 4,50 გრამს.

257. ოქროს საეურის რგოლი (საე. წიგნ. № 677; ტაბ. CV, 13). აღმოჩნდა 43-ე სამარსის სასურავის თავზე, მიწის ზედაპირიდან 0,6 მ სიღრმეზე. უნდა უკავშირდებოდეს სამარსის ინვენტარს, ისევე როგორც ერისთავთა მე-5 სამარსის გვერდით ნაპოვნი საეურელები (იხ. ზემოთ). ასეთი რამ აქ მით უფრო მოსალოდნელია, რომ სამარსში დაკრძალვა, როგორც ვივით, არა ერთგუნის მომხდარა.

რგოლი ოდნავ პირკახსნილია. ქვემოდას ჰაწია ბურთულის მემკვობით მიჩრილილი აქვს ეუნწი. ღერავი აკლია. უდიდესი სიგრძე 1,9 სმ უდრის; რგოლის დიამეტრი—1,3—1,4 სმ, სიშისო—0,15 სმ; ეუნწის დიამეტრი—0,5 სმ.

ეს საეურეც იმავე ტიპისა უნდა უოფილიყო, რაც ჩვენს მიერ აღწერილია დიდი ნაწილი, ოღონდ ამგვარი მუდგუდი ბურთულა მხოლოდ თითო-ორილა მათგანს აქვს.

სამარსის ხნოვანების საკითხისათვის. 43-ე სამარსის ინვენტარი განსაუბრებულ ურადლებას იქცევს იმით, რომ მონეტით არის დათარიღებული, სოლო მასში მუშავალ სამკაულთა შორის ბერია ტიპური ფორმები, რომლებსაც ვხვდეთ ამავე ჯგუფის სხვა სამარსებშიც. ამ უკანასკნელთ, სამთავროშიცა და არამსისსევაანაც, ვერ იოდე 43-ე სამარსის აღმოჩენამდე, პირობით, ინვენტარის საერთო იერის მიხედვით (საეურის, ბეჭდისა და სანელსავცხელის ტიპები, მშვილდასაინები და სსე-). ვაკუთვებდით 1V—V სს. და ეს ვარაუდი დასტურდება.

საეურადლება თვით მონეტაც კონსტანციუსის ოქროს მონეტა არქეოლოგიურ განასარში არსად აღმოჩენილა საქარსელოს მიწაზე. იგი მოჭრილია ქრისტიანულ ქვეყანაში, დასალოებით იმ ხანაში, როდესაც საქართველოშიც მღიერ იწყო ქრისტიანობაც ვავრცელება და სწორედ 337 წელს სასულწმიფოს ოფიციალურ რელიგიადაც კი გამოცხადდა. ამრიგად, 43-ე სამარსს ვადმოვავართ უკვე ქრისტიანულ ქართლში და აანაც ისეთი ინვენტარით, რომელიც ენათესავება წარმართული ქართლის დიდაცათა ინვენტარს.

ორმოცდაშერვე სამარსი¹

გაიხსნა 1944 წლის 25 ივნისს. მდებარეობდა 43-ე სამარსის სამხრეთით, მისგან 3 მ მანძილზე, მიწის ზედაპირიდან 1,0 მ სიღრმეზე. დამსრობილი იყო ჩრდილო-დასავლეთ-დასავლეთიდან სამხრეთ-აღმოსავლეთ-აღმოსავლეთისაკენ. სასურავი ბაზური ჰქონდა და შედგებოდა 3 ფილაქვისგან (ტაბ. CIV, 1; სურ. 81). სასურავის საერთო სიგრძე უდრის 2,58 მ, სიგანე—1,4 მ; სამარსის სიმაღლე, სასურავიანად—1,18 მ. ეველა ფილა მკიდროვ იყო ერთიმეორეზე მიდგმული. ზოგი მათგანი ვაღილი ჩანდა. განსაუბრებით კარვად დამუშავებული გამოდგა აღმოსავლეთის განივი კვდელი—ღია ნაცრისფერი ქვიბაქვისგან პირამიდის ფუძისებრ გამოჭრილი კვადრატული ფილა (ტაბ. CIV, 2, მარცხნივ), აქ მეორედ გამოეყენებოდა (მდრ. 42-ე სამარსს, ზემოთ) და, ამის გამო, დამატებით დამუშავებული. მას ორ მხარეზე ნარიბანდები აქვს ამოჭრილი (ტაბ. CXXXIII, 4). მისი ზომაა 0,9×0,9×0,25 მ, დასავლეთი კვდლისა—1,0×0,9×0,15 მ, ჩრდილოეთისა—2,0×0,9×0,17 მ, სამხრეთისა—1,65×1,0×0,2 მ. სასურავის შემადგენელ ფილას შორის დარჩენილი ნაპრაღები კირთა იყო ამოღესილი, ოღონდ დასავლეთ მხარეზე ეს ლესილი ღარ ჩანდა. დასავლეთის ფილის სიგრძე 0,4 მეტრით აჭარბებდა თვით სამარსის სიგრძეს. სამარსში ჩვენებინდ მიწას თითქმის მთლად დაეფარა ჩონჩხი, რომელსაც შუბლის ძვალი-ღა უნდა და მარსული იყო ერთი მიცვალებული—გულაღმა, თავით აღმოსავლეთისაკენ, პირაღმა გამოტყლი, ტანს განწვრივ

¹ რადგან ფარის ასეთი წარწერა კონსტანციუსის მონეტებზე მხოლოდ 337 წლის შემდეგ ჩნდება, ეს მონეტაც, ცხადია, ვერ იქნება მანამდე მოჭრილი.

¹ 46-ე სამარსი ვამარკული გამოდგა, მაგრამ ურადლებას იქცევდა შივ ჩაღვებული ფილაქვიო—გრძივი ტიბრით (სურ. 89).

1a

1b

2a

3a

2b

3b

5

4

6

7

ხელბეჭატი. ჩონჩხი კარგად იყო შენახული (ტაბ. CIV, 4; სურ. 85). მისი სიგრძე უდრდა 1,65 მეტრს. იგი შეიძლება 20—30 წ. მამაკაცს ჰყოთნებოდა. მას ჩატანებული აღმოაჩნდა ოქროს 6 სამკაული: 4 ბუბედი და წველი საუერე.

258. ოქროს საუერე (საე. წიგნ. № 694; ტაბ. CV, 14). აღმოჩნდა თავისქალის უკან. ამ რიგის სამარსებში გავრცელებული ტიპისაა. შედგება პირგახსნილი, სიმაღლეზე დაგრძელებული რკოლისა, ზედ მოხრილი ბურთულის მეშვეობით მიგრძელებული უნწისა და ამ უნწზე ჩამოკიდებული, თავუწისანი და გადაკვერვით ბოლოგამსხვილებული ღერაკისაგან. ღერაკზე ამაჟამად წამოძმულია მსოლოდ ოქროს ორი ვარდული, მიგრძეარი ერთიმეორეზე წირულად მიგრძელებული ბურთულებისაგან (ზედაში 6 და ქვედაში 7 ბურთულაა). როგორც ეტყება, ამ ვარდულებს შორის, თუ მათ ზემოთ ან ქვემოთ, იქნებოდა სხვა მოხრილი მძივებიც, რომლებიც არ შემონახულა. თუ მეორე საუერის პირსედეით ვიმსჯელებთ, ეს მძივები მარგალიტისა უნდა ყოფილიყო.

საუერის სიგრძე 3,3 სმ უდრის; რკოლის დიამეტრი—1,4—1,6 სმ, სიმაღლე—0,15 სმ. უნწის სიმაღლე, ბურთულიანად—0,6 სმ, უნწის დიამეტრი—0,4 სმ; ღერაკის სიგრძე, უნწისანად—1,9 სმ (აქედან უნწზე მოდის 0,4 სმ), ღერაკის სიმაღლე—0,09 სმ; ვარდულების დიამეტრი—0,4 სმ, სიმაღლე—0,08 სმ. საუერე 2,10 გრამს იწონის.

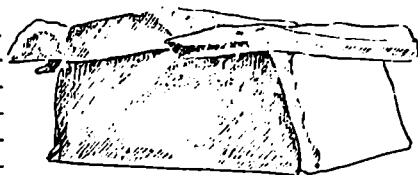
259. ოქროს საუერე (საე. წიგნ. № 695; ტაბ. CV, 15). ისეთივეა, როგორც ზემოაღწერილი. განსხვავდება იმით, რომ რკალი უფრო მეტად პირგახსნილი აქვს და ღერაკზე ორ ვარდულს ქვემოთ შერჩენია აგრეთვე მარგალიტის ორი საკმაოდ უსწორმასწორო. ზედაპირაქრებილი მძივი. ღერაკზე დარჩენილი თავისუფალი ადგილი, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ვარდულებს შორის მოთავსებული უნდა ყოფილიყო დაახლოებით 0,5 სმ სიგრძე მძივი—აღბათ როდინის ფორმისა, როგორც სხვა საუერებზე გვქონდა სოლზე. საუერის რკალი მომპყრალია და ცალკე ინახება.

საუერის სიგრძე 3,4 სმ უდრის; რკოლის დიამეტრი—1,5—1,6 სმ, სიმაღლე—0,15 სმ; უნწის სიმაღლე, ბურთულიანად—0,6 სმ, უნწის დიამეტრი—0,45 სმ; ღერაკის სიგრძე, უნწისანად—1,9 სმ (აქედან უნწზე მოდის 0,5 სმ); ღერაკის სიმა-

ხო—0,1 სმ; ვარდულების დიამეტრი—0,35 სმ; ზედა მარგალიტის დიამეტრი—0,5 სმ, ქვედასი—0,7 და 0,6 სმ; შესაბამისი სიმაღლეები—0,4 და 0,6 სმ. საუერე 1,74 გრამს იწონის.

260. ოქროს ბეჭედი (საე. წიგნ. № 696; ტაბ. XIV, 2; CV, 2). აღმოჩნდა მარცხენა ბარბაქის ძვლის შუა ნაწილთან. საკმაოდ დიდია. რკალი ოვალური აქვს, ქვემოთ ვიწრო და ზემოთაქვს თანდათან გაფართოებული; მსრები—მომრგვალებულიკოხიანი. ჩანს, რომ თვალზე რკალთან დაკავშირებულია სწორედ ამ მსრებს შიგნით, რკალისა და თვალბუდის მირიდან ბრტყელი გამონაშვებების დარჩილებით. ოქრომკედილს არც კი უცდია დაკავშირების კვალის დაფარვა.

თვალბუდე წარმოადგენს მადალ მრგვალ კოლოფს, რომელსაც მივნიტოკენ დაქანებული კვადლები აქვს. მსრებიდან თვალბუდის ზედა ნაპირამდე აუკვება ოთხ-ოთხი მკაფიოდ გამოხატული, თანდათან დამორბეული წიბო. თითო წიბო თვალბუდის კვადლებსაც აუკვება შეუვლად, რის გამოც თვალბუდის შიშის ზოგადად რომბული მოქვანილობა ენიჭება. კოლოფის სარკველში, ნაპირებიდან 1,5 მმ მანძილზე, კონსტრუქციულად ამოჭრილია წესიერი მრგვალი ბუდე. ამ უკანასკნელში ღრმად ზის ალმანდინის მრგვალი და ბრტყელი თვალი, რომლის ზედაპირიც ბუდის ნაპირიდან 2 მმ-ით უფრო დაბლაა. თვალზე ოქროს ოსტატობით ამოკეთილია გემმა: მარცხნივ მოშორალი მამაკაცის ბიუსტი (სურ. 86). თავი ნამდვილი პროფილითაა გამოცემული, ხოლო მკერდი—მეთოსედი პროფილით. მარცხენა მხარეზე რამდენიმე ხსით გამოსახულია წამოსასხამის ნაოკები, დანარჩენი მკერდი კი მიშველია. მამაკაცს თავზე ხურავს მარტავი, მომრგვალო, დაბალი თავსაბურავი. ამ უკანასკნელის წინ და ქვემოთ მოჩანს თმის ეულულები, რომლებიც კისერზე სცემს და მეორე მხრით კი შუბლზე გადმოფენილი. მამაკაცს გრძელი სუსუპა წვერი აქვს. მარჯვენა მხართან იწყება და დაიგონაღურად თითქმის თვალის ნაპირამდე აღწევს კლავიკული ვოხისა და ზედ ორჯერ შემოსვეული, ალმანინის სახისაგან თაგაწვდელი გველის გამოსახულება. რბილი, საღონი სახეცა და ეს ატრიბუტებიც გვაფიქრებინებს, რომ ბეჭდის თვალზე მკურნალობის ღეთაება უნდა იყოს გამოსატული

სურ. 84

სურ. 85

ქველში, ნაპირებიდან 1,5 მმ მანძილზე, კონსტრუქციულად ამოჭრილია წესიერი მრგვალი ბუდე. ამ უკანასკნელში ღრმად ზის ალმანდინის მრგვალი და ბრტყელი თვალი, რომლის ზედაპირიც ბუდის ნაპირიდან 2 მმ-ით უფრო დაბლაა. თვალზე ოქროს ოსტატობით ამოკეთილია გემმა: მარცხნივ მოშორალი მამაკაცის ბიუსტი (სურ. 86). თავი ნამდვილი პროფილითაა გამოცემული, ხოლო მკერდი—მეთოსედი პროფილით. მარცხენა მხარეზე რამდენიმე ხსით გამოსახულია წამოსასხამის ნაოკები, დანარჩენი მკერდი კი მიშველია. მამაკაცს თავზე ხურავს მარტავი, მომრგვალო, დაბალი თავსაბურავი. ამ უკანასკნელის წინ და ქვემოთ მოჩანს თმის ეულულები, რომლებიც კისერზე სცემს და მეორე მხრით კი შუბლზე გადმოფენილი. მამაკაცს გრძელი სუსუპა წვერი აქვს. მარჯვენა მხართან იწყება და დაიგონაღურად თითქმის თვალის ნაპირამდე აღწევს კლავიკული ვოხისა და ზედ ორჯერ შემოსვეული, ალმანინის სახისაგან თაგაწვდელი გველის გამოსახულება. რბილი, საღონი სახეცა და ეს ატრიბუტებიც გვაფიქრებინებს, რომ ბეჭდის თვალზე მკურნალობის ღეთაება უნდა იყოს გამოსატული

[მდრ. 130, გვ. 195 და შემდეგ]. ბუბედი, ეგვიპტე, აკკაროსის, სნეულუბათან მფარველი ნივთის დანიშნულებაზე ჰქონდა.

მეორე მხრივ, ეგებ, იგი მკურნალს ეკუთვნოდა? ბუქდის სიმაღლე 2,9 სმ უდრის; რკალის დიამეტრი—2—2,7 სმ, სიფართო—0,3—0,8 სმ, სისქე—0,18—0,35 სმ; თვალბუდის სიმაღლე—0,9 სმ, მისი დიამეტრი—1,8 სმ; თვალის დიამეტრი—1,4 სმ. ბუქედი 7,80 გრამს იწონის.

261. ოქროს ბუქედი (სავ. წიგნ. № 697; ტაბ. CV, 5). აღმოინდა მეფის ძვლებთან, ბარძეთა თავებს შორის. პატარა, ოვალური მოკვანილობისა. თვალბუდე მლიერ დაბალი და რკალისაგან სრულიად გამოყოფილი აქვს, ოვალურად გაფართოებულ ნაწილში ამოჭრილი. შიდაპირზე დაკვირვება აშკარად მოწმობს, რომ რკალის ქვედა ნაწილი ცალკეა დაშლადებული, სოლო ზედა, თვალბუდის ნაწილი—ცალკე, და შემდეგ ეს ორი ნაწილი მირჩილულია ერთიმეორეზე. აქ მირჩილვის ადგილები ისე ისტატურადაა გადალესილი, რომ გარედან ბუქედი მთლიანის მთაბედილებს სტოვებს, და ნაწიბურები მხოლოდ შიგნით მოუქანს გარკვევით. რკალის ზედაპირი თავიდან ბოლომდე გარდიგარდმო აღმაცერი, პარალელური, რელიეფური ჭდეებითაა შემკული. ასეთი ჭდეები ორივე მხრივ აღწევს თვალბუდის გვერდების შუა ნაწილებამდე, სადაც ტრახეციის ფორმის მუღებს ქმნის.

ბუქდის ზედა ნაწილი ფუყა. იგი ორივე მხრივ თანდათანობით ფართოვდება და სქელდება. თვალბუდემ თვალი მკადარა, მაგრამ ახლა საფენი ოქროს ფურცლის მეტი აღარაფერი დარჩენილა.

ბუქდის სიმაღლე 1,7 სმ უდრის, დიამეტრი—1,7—1,9 სმ; რკალის სიფართო—0,3—0,7 სმ, სისქე—1,5—4,0 მმ, თვალბუდის დიამეტრი—0,6—0,9 სმ; ბუქედი 2,10 გრამს იწონის.

262. ოქროს ბუქედი (სავ. წიგნ. № 699; ტაბ. CV, 6). აღმოინდა მარცხენა ბარძუის ძვლის თავს ახლოს, მის ჩრდილოეთით. პაწია; მავთულოვანი რკალი და მაღალი, მრგვალი თვალბუდე აქვს. რკალის მოკვანილობა რამდენადმე ოვალურია. მისი სისქეცა (0,08 სმ) და სიგანეც (0,15—0,2 სმ) თვალბუდის ძირამდე თითქმის უცვლელი რჩება.

რკალის გარეთა მხარე დაკვენილია სმირ-სმირი და დასლოებით თანხარად, აღმაცერი ჭდეებით. შიდა მხარე სადა, ოღონდ თვალბუდის ძირიდან 0,4—0,4 სმ მანძილზე ორთავ მხარეს აშკარად ეტუობა ნაწიბურები, რაც ზემოდან სრულიად არა ჩანს. თვალბუდე წარმოადგენს რკალთან შედარებით მაღალსა და მრგვალ კოლოფს, რომლის კედლებიც საგრძობლადაა შიგნით დაქანებული, სოლო ძირი ღინზური მოკვანილობისა. ბუდის ნაპირს გარემოვლებული აქვს წრილომარცვლოვანი და დაბრტყელებული გუვასი. ბუდეში ზის ცისფერი მინის მრგვალი და თხელი, სადა ფირფიტა, რომლის სისქე გაცილებით ნაკლებია ბუდის სიღრმეზე. ეს გუფიჭრებიანებს, რომ თავის დროზე მის ძირში სქლად ექნებოდა ჩაფენილი დამაბერებელი ნივთი-

ერება. ეს უკანასკნელი სრულიად აღარ შემონახულა და ამიტომ თვალი თავისუფლად სმერება ბუქედს.

ბუქდის სიმაღლე 1,7 სმ უდრის; რკალის დიამეტრი—1,5—1,6 სმ; თვალბუდის სიმაღლე—0,4 სმ, დიამეტრი—0,46 სმ; თვალის დიამეტრი—0,35 სმ, სისქე—0,08 სმ. ბუქედი 0,68 გრამს იწონის.

263. ოქროს ბუქედი (სავ. წიგნ. № 698; ტაბ. CV, 1); ზემოაღწერილი ბუქდის მახლობლად იყო. სამუალო ზომისაა, რკალისა და თვალბუდის მოკვანილობით ძალიან მოკვანოვნებს მე-40 სამარხის დიდ, პორტრეტის ბუქედს (ჩვ. აღწ. № 224). რკალის ქვემო ნაწილს გარეთა ზედაპირზე, მსრდან მხრამდე შემოუყვება სამი პარალელური, საკმაოდ დრმა ღარი. მხრებს ზემოთ ჩვეულებისამებრ ოთხ-ოთხი, საკმაოდ მკვეთრი და ფართოდ განშტოებული წიბო აუყვება თვალბუდის ნაპირებამდე. ამას გარდა, თვალბუდის გრძივ კედლებზე კიდევ სამ-სამი ასეთი წიბოა.

თვალბუდის კედლებზე გადასვლისას რკალი მკვეთრად არის ჩახნევილი. თვალბუდის კოლოფის კედლები შიგნითვე დაქანებულია. კოლოფის სარქველზე ამოჭრილია ბუდე. შიგნით აღმანდინის თვალი, რომელსაც ძირს ოქროს ფურცელი უფენია. თვალის ზედაპირი საკმაოდ ამობურცულია, სოლო ძირი—ზომიერად მუხნევილი.

თვალზე სქმატურად, არასუსტად ამოკვეთილია გემმა (სურ. 87), რომელიც გამოსახავს ქალსა თუ კაცს, მარცხენა მხარეზეა ხელი მას წინ გაუწვდია და ან ნიდაკვი მოხრილი და სახესთან მიტანილი უჭირავს, ან არა და წინამხრის ნაცვლად აქ გრძელი, ცალფრთიანი ისრის თუ შუბის წვერი უნდა დაეინახოთ. ამასთანავე ტურფები თითქოს გარეთაგან აქვს მიცეული. ზედა ტანი თითქოს მიშველი უნანს, ოღონდ უკან კალთებზე აფრიალებული წამოსასხამი აქვს. თავსე მუზარადისებრი რამ ხურავს.

ბუქდის სიმაღლე (თვალისადა) 2,7 სმ უდრის; რკალის დიამეტრი—1,9—2,3 სმ, სისქე—0,2—0,4 სმ, სიგანე—0,4—0,8 სმ; თვალბუდის სიმაღლე (თვალისადა)—1 სმ, სიგრძე—1,8 სმ, სიგანე—1,5 სმ; თვალის სიგრძე—1,4 სმ, სიგანე—1,0 სმ. ბუქედი 7,94 გრამს იწონის.

ორ მოც დამეცხე სამარხი

გაიხსნა 1944 წლის 1 ივლისს. მდებარეობდა 48-ე სამარხის სამხრეთით, 2 მ მანძილზე, მიწის ზედაპირიდან 0,8 მეტრის სიღრმეზე (ზედ პარაგვა გადადიოდა). დამსრობილია დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ. აკვეთილი იყო საესებით გაუთლელი, სორკლიანი ფილაქებით. სახურავი ბანური ჰქონდა, სამი ფილაქისაგან შემდგარი (სურ. 88). სახუ-

სურ. 86

სურ. 87

რავის სიგრძე უდრდა 2,2 მ, სიგანე—1,4 მ; სამარხის სიმაღლე—0,9 მ. სასურავი სულ ოდნავ იყო გადმოპყვრილი ნაპირებზე, ასე რომ თვით სამარხის სიგრძე-სიგანე მხოლოდ ოროდვე სანტიმეტრით ჩამოუვარდებოდა სასურავისას. სამარხის ქვედა ნაწილის სიმაღლე უნდა ვიანგარიშოთ 0,75—0,80 მ. ფილაქეთა შორის ნაწიბურები გულმოდგინედ იყო კირით ამოლესილი. მიუსვავად ამისა, სამარხში ცოტა მიწა მინც ჩასულიყო.

სამარხში აღმოჩნდა სამი საქმაღ კარგად შენახული ჩონჩხი. სამივე გამოტილი იყო: ჩრდილოეთით და შუაში მდებარენი გულაღმა, ტანს გასწვრივ ხელეგბჯინიშული, სოლო სამსრეთით მდებარე — მარჯვენა გვერდსუ. ამ უკანასკნელს მარჯვენა ხელი მოსრილი და სახესთან მიტანილი ჰქონდა. თავი სამივეს დასაუღეთისაკენ ედო. სამსრეთით მდებარე ჩონჩხი მიწეული იყო კედელთან და, ჩანს, ეველაზე ადრე დაკრძალულ მიცვლებულს ეკუთვნოდა.

სამარხში აღმოჩნდა სულ 7

ნოეტი: ოქროს 4 საუერე და ბეჭედი; ვერცხლის აბზინდა და ბრინჯაოს საუერის ნაწილი.

264. ოქროს საუერის რგოლი (სავ. წიგნ. № 700; ტაბ. CV, 11). აღმოჩნდა სამსრეთით მდებარე ჩონჩხის თავისქალას ქვეშ. პირკასხნილია, ბოლო-ბოლოზე გადატანილი, დაღრედილი. ქვემოდან მრგვალი უნწი აქვს მირილიული. რგოლის დიამეტრი უდრის 1,0—1,25 სმ; სიმაღლე 0,2 სანტიმეტრამდე აღის; უნწის დიამეტრი 0,4 სმ უდრის. რგოლი 0,95 გრ. იწონის.

265. ოქროს საუერე (სავ. წიგნ. № 701; ტაბ. XIV, 5; CV, 18). აღმოჩნდა სამსრეთით მდებარე ჩონჩხის თავისქალას მარცხენა ევრიმალთან. ოვალური, პირკასხნილი რგოლი აქვს. რგოლზე მირილიულია მრგვალი უნწი, სოლო ამ უკანასკნელზე თავ-უნწით ჩამოკიდებულია ბოლოგადაკვერილი ღერაკი. ღერაკზე ასხმულია (ზემოდან ქვემოთ): ოქროს ვარდული (უკვე მრავალგზის აღწერილი ტიპისა); მწვანე მინის რომდინსებრი მძივი; ევლუ ვარდული; ოქროს „სხივანა“, შემდგარი შუა მორგვისა და მისგან სხივბივით გამოშვერილი, თანაბრად დამორებული 5 წვრილი, ბოლოგადაკვერილი ღერაკისაგან; ოქროს უფრო დიდი „სხივანა“, შემდგარი შვიდეუთსოვანი შუა მორგვისა და მისგან რადიალურადვე გამოშინარე შვიდი, თანაბრად დამორებული ღერაკისაგან, რომელთაც ბოლოები გადაკვერილი აქვთ და რომელთაგან ორს, ამას გარდა, შერჩენია ზედ წა-

მოკმული თითო ზაწია მრგვალი ფირფიტა ოქროსი; ქვედა ბოლოში არის შესამე „სხივანა“, რომელსაც ოთხეუთსოვანი მორგვი და მისი კუთსებებიდან გამოშავალი, ბოლოებგადაკვერილი 4 ღერაკი აქვს.

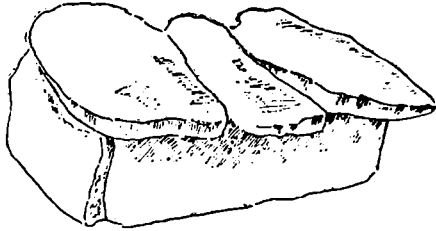
ღერაკზე თავისუფლად დარჩენილი, 1,1 სმ მანძილის მიხედვით უნდა წარმოვიდგინოთ, რომ ამ ღერაკზე როგორც სამ „სხივანას“ შორის, ისე ზედა „სხივანასა“ და ქვედა ვარდულს შორის ასხმული იქნებოდა სხვა მძივებიც— ალბათ ნაკლებგამძლე ნივთიერებისაგან (მაგ., მარგალიტისგან) გაკეთებული—ისევე, როგორც ბუერ სხვა ზემოთ აღწერილ საუერესა აქვს. შორე მსრივი „სხივითა“ გამსხვილებული ბოლოებიც მძივითითებს, რომ თავის დროზე ეოველი მათგანი აგრეთვე შეკული ეოვილა მძივებით, მაგრამ ამ უკანასკნელთაც არ მოუღწევიათ ჩვენამდე.

როგორც უხედავთ, ეს საუერე ეველაზე უფრო რთული აგებულებისაა სამარხთა ამ ვერგეში აღმოჩენილ საუერეთა შორის. იმავე დროს იგი სიდიდითაც ამკარად გამოირჩევა მათგან. იგი მალთან მოგვეკონებს 19-სამარხში აღმოჩენილ საუერებს (ხე. აღწ. № 215) და თან, დაზიანება-ნაკლებობის გამო, საშუალებას გვაძლევს წარმოვიდგინოთ იმ საუერების „სხივანათა“ შინაგანი აგებულებაც.

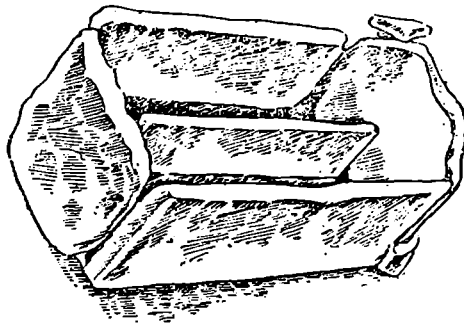
რგოლზე მირილიული უნწის ქვედა ნაწილი და ღერაკის თავ-უნწის ზედა ნაწილი (რომლითაც იგი უნწისუ ჩამოკიდებული) სახუნისაგან ძლიერ გაცვეთილია. ეს გარემოება შოწმობს, რომ საუერე სანგრძლივ უსმარიათ.

საუერის საერთო სიგრძე 4,2 სმ უდრის; რგოლის დიამეტრი—1,4—1,5 სმ, სიმაღლე—0,2 სმ; უნწის დიამეტრი—0,15 სმ; ღერაკის თავ-უნწის დიამეტრი—0,4 სმ; მთლიანად ღერაკის სიგრძე—2,5 სმ, მისი სიმაღლე—0,15 სმ; ვარდულების დიამეტრი—0,5 სმ, მათი სიმაღლე—0,1 სმ; მინის მძივის სიმაღლე—0,5 სმ, უდიდესი დიამეტრი—0,5 სმ, უმცირესი დიამეტრი—0,4 სმ; ზედა „სხივანათა“ შუა მორგების დიამეტრი—0,2 სმ. საუერე 2,36 გრ. იწონის.

266. ოქროს ბეჭედი (სავ. წიგნ. № 702; ტაბ. XIV, 3; CV, 3). სამსრეთით მდებარე ჩონჩხის მარცხენა ხელის შუა თითის მირა ფაღანტასუ იყო წამოცმული და შენჯის ასლოს იღო. მოხრდილი ბეჭედაა. რკალი მაღალი აქვს, მაგრამ მსრები შედარებით დაბალი, ჩასწყლიკეთსოვანი. თვალბუფე მაღალია, ოდნავ ოვალური. ცალ-ცალკე დამზადებული და შემდეგ მირილიულია, ერთი მხრით,

სურ. 88

სურ. 89

რკალის უდიდესი ნაწილი (მხრებს ქვემოთ) და, მეორე მხრით, თვალბუდე, რკალის ზედა ნაწილითურთ. რკალიცა და თვალბუდეც სადაა. თვალბუდის გრძივი კედლები ოდნავაა მივინთ დაქანებული. მცირედ ნაპირმუდლებულ ბუდეში ზის ფირუზისფერი, აქა-იქ მწვანეაქებებიანი მინისებრი ჰასტის ბრტყელი, სადა თვალა.

ბუკლის საერთო სიმაღლე 2,7 სმ უდრის, რკალის დიამეტრი — 2,2 სმ, სიგანე — 0,40 — 0,55 სმ (თვალბუდის პირში), სისქე — 0,20 — 0,15 სმ (მხრეთთან); თვალბუდის სიმაღლე — 0,6 სმ, სიგრძე — 1,9 სმ, სიგანე — 1,4 სმ; თვალის დიამეტრი — 1,0 — 1,15 სმ. ბუკედი 6,03 გრ. იწონის.

267. ოქროს წყვილი საეურე (საე. წიგნ. № 705, 706; ტაბ. C.V, 9—10). აბუბულებით ჰგავს 13-ე სამარხის (სე. აღწ. № 217) საეურეს. განსაკუთრება, გარდა ზომა-პროპორციებისა, მხოლოდ ისაა, რომ ამ საეურეებს პირგასწილი რგოლის თავები ერთიმეორესე ავთ გადაღებული და მათ შორის მანძილი არ რჩება. ურთიერთისაგან კი ეს წყვილი იმით განსხვავდება, რომ ერთის რგოლს თითქმის წესიერი წრის მოეხილობა აქვს, ხოლო მეორე თავგვეწრობულია და მოეხილობით ფოთოლს მოკვავონებს. განსხვავება ისიც, რომ ღერაქსე ოქროს ვარდულებს შორის ავმული ჰასტის მძივი პირგუბს მორეხს აქვს, მეორეს კი მწვანე. მცირეოდენი სხვაობა არის ზომაშიც.

წრიულრგოლიანი საეურის სიმაღლე 3,0 სმ უდრის, რგოლის დიამეტრი—1,3—1,4 სმ, სიმახსო—0,2 სმ; ეუნწის დიამეტრი—0,35 სმ; ღერაქის სიგრძე—1,5 სმ; ვარდულების დიამეტრი—0,4 სმ; როდინისებრი მძივის დიამეტრი—0,3 სმ; მარგალიტის დიამეტრი—0,6 სმ. საეურე 1,58 გრ. იწონის.

მეორე საეურის სიგრძე 3,1 სმ უდრის, რგოლის დიამეტრი—1,2—1,6 სმ, სიმახსო—0,2 სმ; ეუნწის დიამეტრი—1,5 სმ; ღერაქის სიგრძე—1,7 სმ; მარგალიტის დიამეტრი—0,7 სმ. საეურე 1,61 გრ. იწონის.

268. ვერცხლის აბზინდა (საე. წიგნ. № 703). აღმოჩნდა სამხრეთით მდებარე ჩონჩხის ხერხემლის ძალებს ქვეშ. ძალიან პატარაა. რგოლი ოვალური აქვს, ოდნავ მორკალული. ტუავზე დასამარგებელი ნაწილი წარმოადგენს ვერცხლისავე ბრტყელს, ორად გაკეცილს, სამკუთხოვანი მოკვანძობის ფორფიტას. ორივე პირი შუაში მართობულად გაურილი ვერცხლისავე სამსჯვლით არის დამარგებული.

აბზინდის სიგრძე 2,0 სმ უდრის, რგოლის დიამეტრი—1—1,2 სმ; რგოლის მათულის სიმახსო—0,3 სმ, ენისა—0,25 სმ; ფორფიტის უდიდესი სიგანე — 1,0 სმ, სისქე — 0,2 სმ.

ეტუბა, აბზინდა ძალიან ვიწრო ღვედს ეკუთვნოდა.

269. საეურის ღერაქი, ბრინჯაოსი (საე. წიგნ. № 704; ტაბ. C.V, 12). აღმოჩნდა შუა ჩონჩხის თავისქალასთან. თავ-ბოლო მოტეხილი აქვს. ზედ წამოც-მულია ოქროს ორე მრგვალი, დაბალი, თხელკედლიანი მძივი. ღერაქის სიგრძე 1,5 სმ უდრის, სიმახსო—0,10—1,5 სმ; მძივთა დიამეტრი—0,45 სმ, სიმაღლე—0,21 სმ.

ოცდამეოთქვესმეტე და ოცდამეოთვრამეტე სამარხთა ინვენტარი

დასასრულ, აქვე აღვწერთ ოქროს 3 სამკაულს, რომლებიც აღმოჩენილია განხილულ სამარხთა გარეშე, მაგრამ ზემოწყენით ჰგავს ზემოაღწერილ სამკაულებს, კარგად ავსებს მათ ტიპოლოგიას და ცსადეოლგოს, რომ მათი გემგველი 36-ე და 38-ე სამარხებიც გარკვეული თვალსაზრისით შეიძლება გვერდში ახოვეუნოთ № 40—43 და 18—19 სამარხებს, მიუხედავად იმისა, რომ ტერიტორიულად რამდენადმე დამორბეული არიან მათგან (მაგალითად, 43-ე სამარხის ჩრდილო-დასავლეთით, მისგან 16—20 მ მანძილზე მდებარეობენ) და ნაგებობათა ღირსებითაც ჩამოუვარდებიან.

270. ოქროს საეურე (საე. წიგნ. № 593, ტაბ. C.V, 21). აღმოჩნდა 1943 წელს გათხრილ 36-ე ქვისსამარხში (რომელიც გაპარცული გამოდგა), თავისქალის ნამტკერეებს ქვეშ, სამარხის დასავლეთ ბოლოში. აბუბულებითაც და ღერაქსე ასხმული ოქროს მძივებითაც ჰგავს მე-10 სამარხში აღმოჩენილ საეურეს, ხოლო როდინისებრი მძივით—იქვე აღმოჩენილს, პირველის წყვილს (ტაბ. C, 1,5). განსხვავდება ორივესაგან ქვემო ბოლოში ჩამოკიდებული მოხრდილი ბურთულა მარგალიტით. ესეც ადსტურებს ჩვენს მოსაზრებას, რომ მე-10 სამარხის საეურეებსაც უნდა ჰქონოდათ მარგალიტები.

საეურის საერთო სიგრძე 3,3 სმ უდრის; რგოლის დიამეტრი—1,4—1,5 სმ, სიმახსო—0,2 სმ; ეუნწის დიამეტრი—0,5 სმ; ღერაქის სიგრძე—2,0 სმ; ოქროს მძივთა დიამეტრი—0,5 სმ, მათი სისქე—0,2 სმ; როდინისებრი მძივის სიმაღლე—0,35 სმ, უდიდესი დიამეტრი—0,4 სმ, უმცირესი დიამეტრი—0,3 სმ; მარგალიტის დიამეტრი—0,7 სმ. საეურე 1,6 გრ. იწონის.

271. ოქროს წყვილი საეურე (საე. წიგნ. № 645; ტაბ. C.V, 19, 20). აღმოჩნდა 1943 წელს გათხრილ 38-ე სამარხში, ჩრდილოეთით მდებარე მიცვალებულის თავისქალს ქვეშ. აბუბულებით ეკუთვნის იმ გარანტს, რომელმაც ეუნწი რგოლზე მომცრო ბურთულის მეშვეობითაა მირჩილული. ღეროზე ასხმულია (ზემოაღნიშნული): ოქროს დაბალკედლინდრული მძივი, იმავე მოკვანძობისა და ზომის მწვანე ჰასტის მძივი, კვლავ ისეთივე ოქროს მძივი და მარგალიტის დიდი ბურთულა მძივი. ერთის რგოლი პირგასწილია, მეორისა—ოდნავ ბოლო-ბოლოზე გადატანილი. ამ ეკანასკნელს მარგალიტის მცირე ნაშთი-ლა შეჩენია.

საეურის სიგრძე 3,4 სმ უდრის, რგოლის დიამეტრი—1,4—1,5 სმ, ეუნწის სიგრძე (ბურთულიანად)—0,6 სმ, ღერაქის სიგრძე—1,7—2,8 სმ, ოქროს და ჰასტის მძივთა სიმაღლე და დიამეტრი—0,3 სმ, მარგალიტის დიამეტრი—0,8 სმ. საეურეთა წონა 3,71 გრ. უდრის.

272. ოქროს ბუკედი (საე. წიგნ. № 648; ტაბ. C.V, 4). აღმოჩნდა იმავე 38-ე სამარხში, სამხრეთით მდებარე მიცვალებულის მარჯვენა ნიკაყთან. პატარა, სიმაღლესე დაგრძელებული ოვალური რკალი აქვს და შედარებით მაღალი, ოვალური, რამდენადმე ოთხკუთხოვანი თვალბუდე. თვალის დაკარგულია. რკალიცა და ბუდეც სრულიად სადაა. რკალის დიამეტრი უდრის 1,5—1,7 სმ, ბუკედი 1,5 გრ. იწონის.

III. ერისთავთა თანამედროვე ღარიბული სპარსეთი

არმაზისევის შესართავთან გათხრილი რამდენიმე ათეული ქვისსამარხი მკვეთრად გამოირჩევა ერისთავთა სამარხებისაგან და შემოგანხილული IV ს. მდიდრული სამარხებისაგან და გვიანდელ მასობრივ სამარხებს ეკუთვნის (იხ. მესუთე თავი). მაგრამ 1943—46 წლებში აქა-იქ თავი იჩინა ისეთმა სამარხებმა, რომელნიც მხოლოდ ავტუბუსებით და ინვენტარის სიმჭირით სწუდება ერისთავთა სამარხებს, თორემ ინვენტარის საერთო იერით იმავედროული ჩანს.

ეს სამარხები გვსვდება გათხრილი ფართობის სამსრეთ-დასავლეთსა და ჩრდილო-დასავლეთ ნაწილში—იქ, სადაც იმ დროისათვის არავითარი ნაგებობა არაა სავარაუდებელი. ამ ჯგუფს შეადგენს 2 კრამიტსამარხი (№№ 2 და 3) და 2 ქვისსამარხი (№№ 87 და 88). ანალოგიური და იმავედროული კრამიტსამარხები გათხრილია მცხეთის სადგურთანაც (ტაბ. CVII, 2, 3).

მოკროს ექსკავაციის მოკვანილობა ჰქონდა და არა სწორკუთხედიანი (ტაბ. CVII, 5). სასურავი უწესრიგოდ ნამტკერულ-ნაწოლილი იყო და, ჩანს, ორფერდა ეყოილა, ხის ნივთებზე დაურგნობილი. მის აგებულებაში ბრტყელი ფილაქებიც მონაწილეობდა.

კრამიტსამარხის სიგრძე 2,5 მ უდრიდა, სიგანე—1,0 მ, სიმაღლე—0,6 მ.

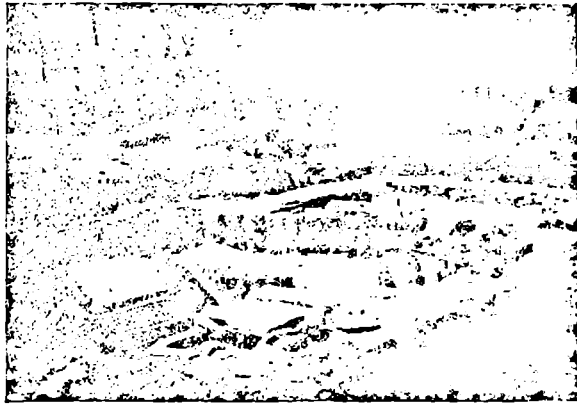
მიცვალებული ესვენა უშუალოდ მოტყანილ მიწაზე. თავი დასავლეთისაკენ ჰქონდა. მარჯვენა მკერდზე იწვა, ფეხებმოკეცილი. ასეთი ზომა შედარებით იშვიათია კრამიტსამარხებისათვის და სამთავროში უფრო I საუკუნეში გვსვდება [39]. ხელები წინ ჰქონდა გამკვერილი. ქვადავებს 'ხედვით მოვარდისფერად გამოიწვარი თიხის ორი სეკადა: ა) მოზრდილი, სადა და ბ) მოცრო, კოპებანი, სამტკუაზირიანი, წსლკურიანი (საუ. წიგნ. №№ 5:12 და 5:13).

ნიდავეს გარდვიგარდმო ედო რკინის ჰატარა და ნისპირი, ეუსწიანი (№ 537). ნიკაპთან ევარა მიინსებრი ჰასტის 34 მძივი, ბურთულთან-მიღაიციები და ექსწახსხაგედი (№ 535). მენკას უკან ეგლო ბრინჯაოს ჰატარა აბზინდა (№ 531), ხოლო ბუქს ქვემ—რკინის 3 ბეჭდის ნატეხები (ან 536). ერთ ამოგანს თვალი აღარ შეჩინა, მეორეს უხის სარდინის ჰაწია ბრტყელ-ოვალური თვალი, რომელზედაც ამოაწრულია მარტივი, სქემატური გამოსახულება—ცხრაფეხა სოკო; მენამეს აქვს ასეთივე, უფრო მოზრდილი თვალი, რომელზედაც ასევე ამოაწრულია ჰურის ორი თავთუიანი დეროს გამოსახულება (ინვენტარი იხ. ტაბ. CVIII, ზედა ნახევარი).

ინვენტარის შემადგენლობითაც და თითოეული ნივთის ტიპოლოგიითაც ეს სამარხი შეადიწვევით მოგვაგონებს სამთავროში საკმაოდ მრავლად გათხრილი კრამიტსამარხების არამდიდრულ ჯგუფს [39]. ამ მხრივ განსაკუთრებით მტკველია: წვრილი კოპების კონცენტრული სარტყლებით შემკული და სამტკუაზირიანი ხედავს; რკინის დანისპირი; მინა-ჰასტის მძივეები; აბზინდა; სარდინის ტეშმანი რკინის ბეჭდები. ამიტომ ამ სამარხის ხნოვანება შეეკამდნა განესაზღვროთ I—III საუკუნეებით, ხოლო თუ მიცვალებულის რამდენადმე არქაულ ჰოზის გაუითვალისწინებთ, ეგებ, უფრო ამ ჰერიოდის პირველი ნახევარი ვიკულისსმით. კერძოდ, აბზინდა, რომელიც მდინან ჰკავს აგრეთვე ასპარუტ ერისთავის სამარხში აღმოჩენილი დიადემის ოქროს ორ აბზინდას (ჩვ. აღწ. № 4 დ, ე) და ვერცხლის აბ-

მეორე კრამიტსამარხი¹

აღმოჩნდა 1943 წელს, ასპარუტის სამარხის სამსრეთ-სამსრეთ-დასავლეთით, მისგან 23 მ მანძილზე, მიწის ზედაპირიდან 1,3 მ სიღრმეზე. იგი აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ იყო დამსრობილი. მისი დასავლეთი ბოლო მოქცეული იყო გვიანდელი, ნატეხი ქვითა და თიხით ნაშენი ნაგებობის მერიდიანულად დამსრობილი კედლის ქვეშ (მისგან 0,3 მ სიღრმეზე), ხოლო აღმოსავლეთ ბოლოსთან ასლოს იყო კუთხე აგრეთვე გვიანდელი ნაგებობისა, რომელიც დიდრონი, თლილი (ჩანს, მეორედ გამოყენებული) ქვებისაგან შედგებოდა. კრამიტსამარხი, რა თქმა უნდა, ორივე ნაგებობაზე უფრო ძველი ჩანს. იგი აგებული იყო, ჩვეულებისამებრ, შეუვლად დადგმული ბრტყელი, გვერდობაგეცილი კრამიტებისა და მათ ნაწიბურებზე გარედან მოდგმული ღარიბები კრამიტებისაგან. სამთავროს კრამიტსამარხსაგან განსხვავებით, ამ სამარხს

სურ. 90

¹ კრამიტსამარხები ცალკე ინოშრება. პირველი ნომერი მიეკუთვნა 1940 წელს გათხრილ კრამიტის მეორე ნაგებობას, რომელიც აღმოჩნდა ასპარუტის სამარხის დასავლეთით, 1,0 მ მანძილზე, მისი სახურავის დონეზე. მისი ზედაპირიდან 0,3 მ სიღრმეზე, იგი მოწოვობილი იყო ქვითკირის ნაგებობის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში (ტაბ. XXXV, 2; სურ. 90—92) და დამსრობილი იყო ჩრდილოეთიდან სამხრეთისაკენ. ზომით (0,9 × 0,45 × 0,55 მ) ბავშვის სამარხს მოგვაგონებდა, მაგრამ აღმოსავლეთი კედელი და სახურავი აღარა ჰქონდა. მიწით იყო საუკე და არც ძალსა და არც არავითარ ნივთს არ შეიცავდა.

ზინდებს (სვ. აღწ. № 20), ეს პატარა ნივთი ანგარიშგასაწევე ურთიერთობას ამაყრებს განხილულ კრამიტსამარხსა და ერისთავთა სამარხებს შორის და, თავის მხრივ, გვიდასტურებს ზემოთ გამოთქმულ ვარაუდს კრამიტსამარხის სწოვანების შესახებ.

მესამე კრამიტსამარხი

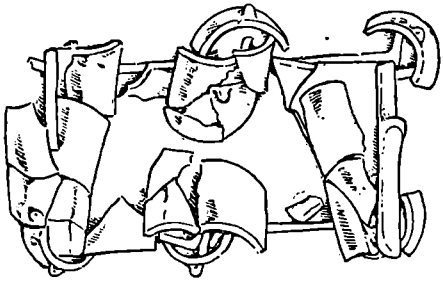
აღმოჩნდა 1916 წელს, ასპარევის სამარხის ჩრდილო-დასავლეთით, მისგან 54 მ მანძილზე, 87-ე ქვისსამარხთან ერთად (იხ. ქვემოთ), მიწის ზედაპირიდან 0,7 მ სიღრმეზე. დაშორებული იყო სამსრეთ-აღმოსავლეთ-აღმოსავლეთიდან ჩრდილო-დასავლეთ-დასავლეთისაკენ. სასურავის ახდამდე მიწის სიღრმე 1,53 მ უდრიდა, უღიღესი განი—0,98 მ, ხოლო სიმაღლე (რაც გარედან ჩანდა)—0,55 მ. შიდა სიღრმე 1,4 მ უდრიდა, განი—0,78 მ, სიმაღლე—0,42 მ. თავზე ესურა სამი ფილაქვა, სხვადასხვა ზომისა და საკმაოდ უსწორმასწოროდ მოჭრილი. რამდენიმე ასეთი, ქვისსასურავიანი კრამიტსამარხი გათხრილია სამთავროშიც [39]. შუაბანა ფილაქვა ჩატეხილი და მიცე ნაწოლილი იყო. სამარხი თითქმის სავსე იყო მიწით (ტაბ. CVI, 3). სასურავის ახდის შემდეგ გამოირკვა,

რომ აღმოსავლეთ განივ კვადრულ ფილაქვა წარმოადგენდა. ამ კვადრულ მიწში სამი რივის ქვა ჰქონდა მიდებული, გასამარგულად. დანარჩენი კვადრები მხოლოდ ბრტყელი, გვერდებშეკეცილი კრამიტებით იყო აგებული და იქ ღარისებრი სულ არ გამოეყენებინათ. ამ მხრივ ეს სამარხი გამოჩნდა წარმოადგენდა. სამსრეთის გრძივი კვადრი შედგებოდა 3, ვიწრო ბოლოთი მიწში ჩასობილი კრამიტისგან; დასავლეთის, განივი კვადრი—ორი, ერთი მეორის ნაწილობრივ მფარავი კრამიტისგან, ხოლო ჩრდილოეთის, გრძივი კვადრი—კვადრე სამისგან (ოღონდ აქ, ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში, კრამიტებს შორის ბრტყელი ფილაქვის ნატეხიც იყო ჩატეხილი). ქვის სასურავის სიმიშის გამო უოველი კრამიტის ზემო ნაწილი ნაგებობობლად და საკმაოდ უსწორმასწოროდ გადაზნექილიყო კარეთიკენ.

კრამიტთა აუციელი ნაპირები დასავლეთ კვადრულ მიწით ჰქონდა მიქცეული, ხოლო გრძივი კვადრებს — გარეთ. სამსრეთი კვადრის შუა კრამიტს უკან მიზანყნილი ჰქონდა ბრტყელი ფილაქვა, რომელიც მეორე მხრივ ქვევრის ნატეხარს ებჯინებოდა. როგორც ვსედავთ, ამ კრამიტსამარხს თავისებურად, უწესრიგოდ აღნაგობა ჰქონდა; იგი საკმაოდ დაუდგურად ეოფილა ამეწებული (ტაბ. CVI, 4; CVII, 1).

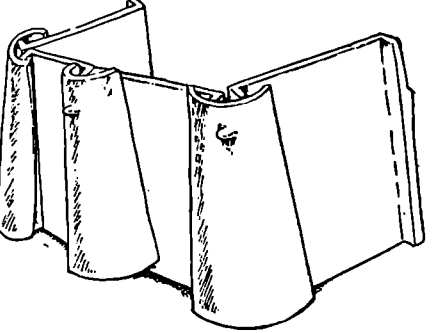
სამარხში დაკრძალული მიცვალებული დაესვენებინათ მოტკეპნილ მიწას, თავით დასავლეთისაკენ, მუსლებმოსრი-

ლი. სხვაფრივ ვერც ჩაეტეოდა ამ შედარებით მოკლე და ვიწრო სამარხში სრულწლოვანი ადამიანის გვაში (მისი ბარბაქუსი მელის სიგრძე 43 სმ უდრიდა). მალეების მდებარეობის მიხედვით საფიქრებელია, რომ ზედატანი თითქმის სულ გულაღმა დებულა, ხოლო ქვედატანი—მარცხენა გვერდზე. მარჯვენა მკლავი ნიდაეში მლიერ მოხრილი და ნებთი მსარ-ნიკაბთან მიტანილი ეგირა, მარცხენა კი ნიდაეში ტანს გასწვრივ გაჭიმული, ხოლო შემდეგ — მოხრილი და თემოზე გადადებული. თავი პირველად აღბათ პირაღმა ჰქონდა, მაგრამ შემდეგ ქალა მარცხნივ გადაქანებულია და ქვედა ებას დასცილებია. მუსლები ერთი მეორეზე ედო, ოღონდ ისინი სხვადასხვა კუთხით მოდუნული და ამიტომ რამდენადმე დაცილებული იყო. ზოგ მალსა და სხვა წვრილ მკლავს ადგილი ეცვალა, მაგრამ საერთოდ კი ჩონჩხი აურეველიც იყო და რიგინად შენასულიც (ტაბ. CVI, 4; CVII, 1).

სურ. 91

ინვენტარი საკმაოდ მრავალრიცხოვანი აღმოჩნდა. თავს უკან, სამარხის სამსრეთ-დასავლეთ კუჭულში გადაწვნილი იდგა ღია-მოყვარდისფრო თიხის პატარა ხელადა (სვ. წიგნ. № 1231; ტაბ. CIX, 15), რომელსაც მრგვალი ტანი, უერთან მებრტყელებული პირი და კვლს ირგვლივ შემოყოლებული წიბო აქვს. ჩრდილო-დასავლეთ კუჭულში წაქცეული ეგდო (თავის დროზე კი აღბათ თავს მარცხნივ, ე. ი. ჩრდილოეთით ედგა მიცვალებულს) ღია-მოყვითალო (მცხეთის ძველი კერამიკისათვის უჩვეულო ფერის) თიხის მოზრდილი ხელადა (№ 1230; ტაბ. CIX, 7), რომელსაც აქვს პირს ზემოთ შემადლებული, მოსდენილი უერი, სამტუნა პირი, მაღალი ქუსლი და მუცელზე კი — შეეული ღარები, „კანელურები“. ევლის მირს ირგვლივ შემოუყვება წვრილი ირიბი ჭდეების ორი წრე. უერზე დამერწილია დაკლავნილი გველის გამო-სახულება. მიცვალებულს მარჯვენა იემოზე, გარდვიგარდმო, პირით ჩრდილოეთისაკენ ედო

სურ. 92

რკინის მოზრდილი ცული, რომელსაც ბრტყელი, თანდათან გაგანვირებული პირი და ოვალური, დაბრტყელებული ეუა აქვს (სვ. წიგნ. № 1232; ტაბ. CVIII, ქვემოთ, მარჯვნივ). სამსრეთი კვადრის მიწში, ნიდაეთან ეგდო ბრინჯაოს პატარა აბსინდა, რომელსაც თითქმის წიწვიანი რგოლი და წვეტიანი ინსარტი აქვს (სვ. წიგნ. № 1233; ტაბ. CVIII, ქვემოთ). თავს აქეთ-იქით აღმოჩნდა ბრინჯაოს ორი საეურე (სვ. წიგნ. № 1234; ტაბ. CVIII). თითოეული მათგანი წარმოადგენს პირგასნილ ოვალურ

რგოლს, რომელსაც ქვემოთ ოთხწახსაკოვანი ჰირომიდის მოკუ-
ნილობა აქვს. ევლ-შეკრდის არეში მოიკრიბა 90-იანე მძავე:
10 მინისებრი ჰასტისა, წერილი და მრგვალი (სავ.
წიგნ. № 1236; ტაბ. CVIII, ქვ. მუა), ხოლო 60 შიფლი და 26
ნატესი გიპრისა—მოსრდილი, წესიერად დაჭრილი, დაბა-
ლი ტოლი ცილინდრები (სავ. წიგნ. № 1237; ტაბ. CVIII, ქვ.
მარცხ.). დასასრულ, ნიკაპს ქვეშ აღმოჩნდა გერცსლის ფუ-
ლი—აგუსტეს დენარი (სავ. წიგნ. № 1235; ტაბ. CVIII).
მედილება იგი თავის დროზე კბილებში ჰქონდა მიცვალე-
ბულს გარჩილი, ისევე როგორც სხირად ჰქონათ სამთავ-
როს ქვეყრსამარსებში და კამბიტსამარსებში და აგრეთვე
საქართველოს სხვა ადგილებში თუ საქართველოს გარეშე
გაოსრილი სამარსებები დაკარგულთ.

ამ ინვენტარიდან, უპირველეს ეოვლისა, მონეტა იქ-
ცვეს ეურადღებანს. იგი ერთადერთია სამარსთა ამ ჯგუფის
ინვენტარში და ამდენად მის შემცველ სამარსს თითქმის
საერთოდ დამთარილებულ მნიშვნელობას ანიჭებს. მეორე
მხრივ, ეს, როგორც ზემოთაც გვითქვამს, სწორედ ისეთი
მონეტაა, რომლის გავრცელება, მცხეთის ექსპედიციის მას-
ლების მიხედვით, მოიცავს ხანას I საუკუნიდან ვიდრე IV
საუკუნემდე. ასე მაგალითად, არმაზისსეკვასევი ერისთავთა
სამარსებში ისინი II და III საუკუნეთა აურეუსებთან ერთად
გვხვდება. როგორც ვიცით, განათქმულია მოსაზრება, რომ
საქართველოში ნაპოვნი ამ დენარების დიდი ნაწილი ჩვენ-
ში უნდა იყოს მოჭრილი, ადგილობრივი მოთხოვნილების
დასაკმაყოფილებლად [302]. ასე რომ აგუსტეს დენარები
ეოვლთაგის ზუსტად ვერ დათარიღებს მათ შემცველ მე-
ღებს.

კრამიტსამარსში აღმოჩენილი თისის 2 ჭურჭლის სა-
ხით ხელთა გვაქვს მონეტით ზოგადად მაინც დათარიღე-
ბული პირველი ნიშნები გვიანანტიკური წითელი კერა-
მიკისა არმაზისსეკვთან. ისინი არსებითი ნიშნებით ემსგავსე-
ბა სამთავროს I—III სს. სამარსებში მრავლად აღმოჩენილ
თისის ჭურჭელს და ამითაც მკიდრად აკავშირებს სამთავროს
სამაროვნის ადნითადე ფენას არმაზისსეკვის სამაროვნის სა-
თანადო ფენასთან.

სამარსში ესოდენ მცირერიცხოვანი და მეტწილად წით-
ლად გამომწვარი ჭურჭლის ჩატანება, რაც მკვეთრად განა-
სსჯავებს ამდროინდელ ინვენტარს ძველი, ბრინჯაო-რკინის
ხანის ორმოსამარსთა ინვენტარისაგან (რომელშიც მრავალ-
რიცხოვანი, მავ-ლეგა კერამიკა), მცხეთაში ძველი წელთ-
ადრისების სულ მიწურულში, II—I საუკუნეებში იწყება
(პირველად სამთავროს ქვეყრსამარსებში გვხვდება) და ახ. წ.
IV საუკუნემდე გრძელდება (მხოლოდ მდიდრულ სამარსებში
არ გვხვდება იგი, სადაც ლითონის ჭურჭელია). მას შემ-
დეგ ჭურჭლეულები მინის მცირე სანელანსებლებში სხირ-
დება, ხოლო კერამიკა თითქმის სრულიად ისრება.

მესამე კრამიტსამარსში აღმოჩენილი ორი ჭურჭელი
ერთიმეორისაგან საგრძობლად განსხვავდება: № 1231 წარ-
მოადგენს სრულიად ჩვეულებრივი, სამთავროშიც გავრცელე-
ბული ტიპის, დაბალსა და მუცელგანიერ სელადას [39; 5],
ხოლო № 1230 სწორედ სრულიად უჩვეულოა, მცხეთაში
მისი მსგავსი თისის ჭურჭელი ვერ არსად შეგვეპყდრია

და პირველი დანახვისთანავე იგი მოგვაგონებს უფრო ლი-
თონის — გერცსლისა თუ ბრინჯაოს — წერწეკა საღვინე
სურებს („ენობობს“), რომელნიც ჩვენთვის ცნობილია:
ერისთავთა №№ 1, 6 და 7 სამარსებში (ის. ზემოთ), სამ-
თავროს სამხრეთი უბნის მდიდრულ, №№ 212 და 214
სამარსებში [39] და აგრეთვე ნიშნისის სამარსში [13, გვ.
63]. განსაკუთრებით ჰგავს იგი ერისთავთა სამარსებში აღმო-
ჩენილთ (ჩვ. აღწ. №№ 17, 18, 122, 123, 172, 173; ტაბ.
XLII, LXXI, LXXXIV და სურ. 12, 39, 56). მსგავსება
უმატურესად ტანის მსილიებერ მოყვანილობაში, ქუსლ-
ში, ტირანს ჰირომ და პირზე უფრო მაღლა შეპართულ
ეურში გამოხატება. ჩვენს სელად განსხვავდება აღნიშნულ-
ლი სურებისაგან იმით, რომ შექცელზე მას საკმაოდ დრმა,
ძველი „ქანელურები“ დაუკება, ხოლო ეურზე, პირს ახ-
ლო, დაქურწილი აქვს კლახინილი გველის გამოხსნულება,
რომლის დანიშნულებაც უნდა უყოფლიყო ჭურჭელში ჩას-
ხმული სიასის „ადგავა ავი სულისგან“¹.

დასაშვებად მიგვაჩნია აზრი, რომ ამ ხელადის საერსო
ფორმაც, შეტისმეტად მაღალი ქუსლიცა და ასეთივე, მოხ-
დნილად შეპართული ეურიც ნაკარხხვეია ლითონის პრო-
ტოტიპებით — სურებით, რომელნიც, როგორც ზემოთაც
დავინახეთ, გავრცელებული ეყოფილა იმ დროის მცხეთასა
და მის მიდამოებში და რომელსა მიზანმიხედვით უნდა იყოს
გაკეთებული ეს ჭურჭელი². თანაც იგი აურეუსებთან ეუვლად
გამოიყურება, ვინაიდან ჩვენთვის ცნობილ არქეოლოგიურ
კრამიკაში მსგავსი ფორმები არსად გვევლდება.

ბრინჯაოს წვეილი საეურეც, მოყვანილობით თუ დამ-
ზადების ტექნიკით, ზუსტი ახლია ბერსებუ ერისთავის სა-
მარსში და ბაუკეთს № 9 სამარსში ნაპოვნი ოქროს საეუ-
რებისა (ჩვ. აღწ. №№ 58, 176; ტაბ. LII, 1; LXXXVII, 2),
მხოლოდ ზომამა მცირეოდენი განსხვავება.

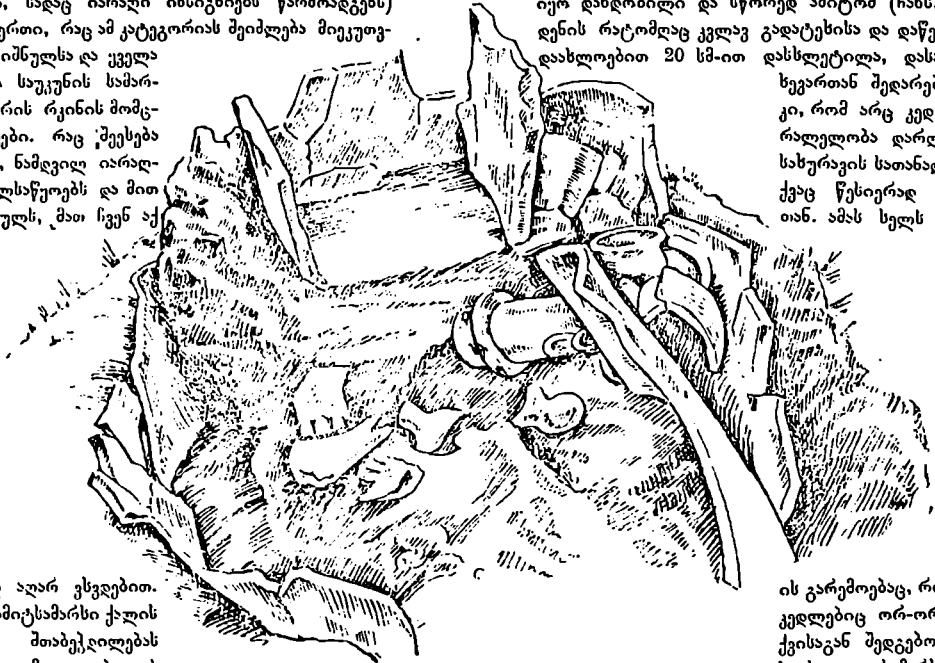
როგორც ვიცით, ამგვარი, ოქროს საეურეები აღმოჩე-
ნილია სამთავროშიც: 1936 წელს სამხრეთ უბანზე გაოსრილ
29-ე აგურკრამიტსამარსში (სავ. წიგნ. № 210) და 53-ე
აგურსამარსში (სავ. წიგნ. № 152); 1939 წელს იქვე გა-
ოსრილ „A“ ქვისსამარსში (სავ. წიგნ. № 769). ეველა ეს
სამარსი უფრო ახ. წ. II—III საუკუნეთა მიჯანს განეკუთ-
ნება [301]. ერთი წვეილი ასეთივე საეურე, ოდონდ ვერ-
ცსლისა, თრიალეთშიცაა აღმოჩენილი [92, სურ. 27, 7].
იქ მას „რომაული დროით“ დათარიღებენ.

¹ გველის, როგორც მფარველი ცხოველის, კელტის გაღმონამოები
თითქმის ბოლო ხანამდე შემონახა სანეთში—„მეზორის“ კელტის სახით.
არქეოლოგიურ მასალებში საერთოდ და საქართველოში ძალიან
შროია გველის გამოხატულება ჭურჭლებზე. მაგ.: თრიალეთის დიდი მობა-
ტული დერეი [92, ტაბ. LXXVI]; ბაქურციხის თიხის ხელადა [199];
ქვასათაღში აღმოჩენილი ერთი ჭურჭელი, გვიანი ბრინჯაოს ხანისა [247];
ნაყარგორის ჭურჭელი. იმავე დროისა [336, გვ. 258]; ბუშაბუნის ჭურჭე-
ლი, გვიანი ბრინჯაოს ხანისა [92, სურ. 82; ტაბ. LI, 2]; სამაროვნის „ო-
რსართლიანი“ ჭურჭელი, ადრინდელი რკინის ხანისა (ჩრდ. უბნ. № 2370,
1939 წ.) და სხვ.

² ასეთი მიზანების საინტერესო ანალოგის წარმოადგენს რომელ
სიძველეთა შორის აღნიშნული ერთი შემთხვევა: მაგონცას მუზეუმში დაპული
თიხის ხელადა, რომელიც რომელიც ლითონის სურის იმეტაციად ითვლება
[403, გვ. 83—84, სურ. 2].

ეტუბა, ას. წ. I—III საუკუნეები ამგვარი საურეები გავრცელებული ვიქნებოდა საქართველოში და საკუთრივ მცხეთაში—როგორც უმაღლეს, ისე საშუალო და დაბალ ფენებში: ვისაც ოქროს შემენის სახსარი არა ჰქონდა, დასაჯერებია ვერცხლის ან ბრინჯაოსაგან გაკეთებულს, მაგრამ სწორედ იმგვარსავე.

სამარხში ცულის ჩატანებაც სრულიად განსაკუთრებული შემთხვევაა. ქვევრსამარხების დროიდან, ე. ი. მე. წ. II—I საუკუნეებიდან დაწყებული, მცხეთის არამდირულ სამარხებში იარაღისა თუ სელსაწუხის ჩატანების წესი აშკარად გადავარჯნილი ჩანს¹ (გამონაკლისს შეადგენს ერისთავთა სამარხები, სადაც იარაღი ინსიგნიებს წარმოადგენს) და ერთადერთი, რაც ამ კატეგორიას შეიძლება მიეკუთვნოს (აღნიშნულსა და ყველა მომდევნო საუკუნის სამარხებში), არის რკინის მომცრო ჯაჭვები. რაც უკვესაღი დიდროსს, ნამდვილ იარაღსა თუ სელსაწუხებს და მით უმეტეს ცულს, მათ სვენ აქ

სურ. 93

სრულიად აღარ ვსვლებით. ეს კრამიტსამარხი ქალის სამარხის მთაბეჭდილებას სტოვებს და მიცვალებულის თემოზე დაღებული ცული, მით უმეტეს, წმინდა რიტუალურ ნივთად უნდა მივიჩნიოთ. ბრინჯაოს აბზინდა შეიძლება მიგვიითებდეს, რომ ძლიერ ვიწრო (1,8 სმ სიგანე) სარტყელი ჰქონია მიცვალებულს. ეს აბზინდა ფესვმდლისა არ უნდა იყოს, რადგან, ჯერ ერთი, ცალია და, მეორეც, წელის არემია ნაპოვნია, ნიდავთან.

მიივები არ შეიცავს რაიმე არაჩვეულებრივს, ე. ი. ისეთს, რაც საშუაროს იმავდროულ სამარხებში ხშირი არ იყოს. საინტერესოა, რომ აქ მრავალადა გიშრის მხივები, რომელთაც სრულიად ვერ ვხედავთ ერისთავთა სამარხებში. ეს ერთი იმ ფაქტობაგანი უნდა იყოს, რომლებიც მველ საქართველოში გიშრის ფართო გავრცელებულობას მოასწავებენ.

¹ აუდ. ს. ჯანაშია აღნიშნულ ვარემობას იმას უკავშირებს, რომ შემოპი მოწინამოქმენი თანდათან შევიღობიან მოქალაქეებად იქნენ [13, გვ. 63].

ის გარემობაც, რომ გრძივი კედლებიც თორთრი ფილაქვისაგან შედგებოდა და სახურავიც. სამარხის შიდა სიგრძე-სიგანე-სიღრმე 0,7 x 0,35 x 0,4 მ უდრიდა, კედელ-სახურავის ფილაქვათა საშუალო სისქე—0,05—0,06 მ. სამარხში იყო დაასლოებით 5 წლის ბავშვის ჩონჩხი, თავით დასავლეთისაკენ, გულადამ, გამოტვით მდებარე. ბავშვის ყელ-კისრის არეში აღმოჩნდა ღია ყვითელი ჰასტის მომცრო (ორი თუ სამი სხვადასხვა ზომის), მომრგვალო მხივები, 40-ოდე ცალი, ზოგი ნატეხი (სავ. წიგნ. № 1241). მკერდს ჩრდილოეთით, სამარხის ჩრდილო კედლის შემებ, მის შირში, პირით აღმოსავლეთისაკენ წაწოლილი იყო ხელადა ღია-მოკარდისფროდ გამოშვარი თიხისა, უერთან ჰირშებრტყელებული, ყელს ირგვლივ წიბოიანი (სავ. წიგნ. № 1240). ამგვარი ყელ-პირი საკმაოდ

¹ 85-ე. აგრეთვე ბავშვის ქვისსამარხი ინვენტარს არ შეიცავდა და მხოლოდ მდებარეობის მიხედვით, პირობით, შეიძლება ამავე ჯგუფს მიეკუთვნოს (მას სულ 2—3 მტრი აპორებს ქვემოთ განიხილულ სამარხებს).

გავრცელებულია, მაგრამ არ არის გაბატონებული არამხის-
ხევის ძველი კულტურული ფენის კერამიკაში (იხ. ქვემოთ,
თავი მეშვიდე).

ო ს მ ო ც და მ ე რ ვ ე ქ ე ის ნ ა მ ა რ ს ი

აღმოჩნდა 1946 წელს ასპარეგის სამარხის ჩრდილო-
დასავლეთით, მისგან 56 მ მანძილზე (ტაბ. CVI, 1). ჩად-
გმული იყო მე-3 კრამიტსამარხის პარალელურად, აღმოსავ-
ლეთიდან დასავლეთისაკენ, მის ჩრდილოეთით, 2,2 მ მან-
ძილზე. გაგრძელდა სამარხის უდიდესი სიგრძე უდრიდა 1,7
მეტრს, უდიდესი განივი—0,95 მ, სოლო უდიდესი სიმაღლე—
0,68 მ. სასურავად თავის დროზე, ჩვეულებისამებრ, 3 ფი-
ლაქვა ეწებებოდა, მაგრამ გათხრისას სასურავი უკვე უსწორ-
მასწორად დანაწევრებული და საკმაოდ აძლილი აღმოჩნდა.
ორივე გრძედი კედელი შედგენილი იყო ორ-ორი, დას-
ვლეთით ტოლი ფილაქვისაგან, რაც აქ იმეათ მოვლენას
წარმოადგენს და მანამდე მსოფლიო ერთიანად სამარხებში
იყო შენაშენული (1-ლი და მე-2 ქვისამარხები). დასავლეთ
განივ კედელს სუთკუსედის მოყვანილობა ჰქონდა, ოღონდ
იგი წვერით სამხრეთისაკენ და არა ზემოთკენ იდგა, რაც
საერთოდ ორფერდასასურავიან სამარხებს სჭირდებათ და
აქეთ სოლზე, სოლო აქ კი უადგილოდ უნდა ჩაითვალოს,
მაგრამ შემთხვევითი არ უნდა ყოფილიყო. სამარხის შემად-
გენელი კველა ფილა გამოკრილია ნაცისიფერი, ფიქვებ-
რივი ქვიშაქვისაგან. კედლებს ნარიბანდები არ ჰქონდა.
თითქმის უოველ კუსეში იყო ფარდიატები, რომელნიც
არც წვრილი ქვებით შევსით და არც კირით ამოვლესათ,
როგორც სხვა, გვიანდელ სამარხებშია სოლზე. ასე რომ
სამარხი დაუდევრად ყოფილა ნაკები.

მაღალი თავისებური გამოადგა სამარხის მინაგანი აგე-
ბულებაც. მის აღმოსავლეთ ბოლოში, განივი კედლიდან
0,35 მ მანძილზე, ზუსტად მის პარალელურად და შეუვლად
ჩადგმული (და არა შემთხვევითი ჩაჯარნილი) იყო ფილაქვა,
რომელსაც სამარხის თითქმის მთელი მინაგნე ეკავა. სამხ-
რეთ კედელსა და მას შორის 0,03 მ მანძილი იყო დარჩე-
ნილი, სოლო ჩრდილო კედელსა და მას შორის ორი მოზრ-
დილი ქვა იყო ჩაჭვდილი, ალბათ გასამარებლად (ტაბ.
CVI, 2). ამრიგად, სამარხს შიგნით შექმნილი იყო მცირე
საკანი, რომლის სიგრძე ჩრდ.-სამხრეთის მიმართულებით
უდრიდა 0,84 მ, სიგანე—0,35 მ.

სამარხში ორი ჩონჩხი აღმოჩნდა. ჩრდილოეთით და
უფრო დაბალ დონეზე მდებარე ჩონჩხი სრული იყო. იგი
მარცხენა გვერდზე ესვენა, ფესვებმოკვეცილი; მარცხენა ხელი
ტანს გასწვრივ ჰქონდა გაჭიმული, სოლო მარჯვენა—ნი-
დაკეში თითქმის სწორი კუთხით მოღუნული და ტანზე გა-
დადებული, ისე რომ ნები დასავლეთით მუცლის არეზე
ედო. თავი ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში იდო, სახით ჩრდი-
ლოეთისაკენ. სამხრეთით მდებარე ჩონჩხი ნაკლებიც იყო
(თავი არსად ჩანდა) და მღიერ არეულ-დარეულიც (ძვლე-
ბი სხვადასხვა ფენაში და უადგილო ადგილას გვხვდებოდა).

ამ ანომალიის ასწავ ასე შეიძლება: წესიერად მდებარე
ჩონჩხი ეკუთვნის უფრო გვიანი დროის მიცვალებულს,

რომლის დამარხვის დროს რატომღაც გადაუტინრავთ სა-
მარხის შიდა სივრცე და, ჩვეულებისამებრ, მიუხედავად
და აურევიათ ადრე დამარხული ჩონჩხი, ისე რომ ამ უკა-
ნასწავლისა მსოფლიო ცალი ტერფის ძვლები და ფლანგები
დარჩენილა წუობისადა, ტიხარს აღმოსავლეთით. იმის გამო,
რომ გადატინრავს სამარხის სიგრძე შეუმცირებია, ახლად
დამარხულიც ტვაში ფესვებში მოუკვდა.

ინვენტარი აღმოაჩნდა წესიერად მდებარესა და,
მამასადაშე, უფრო ახალ ჩონჩხს. მარცხენა ბარძაყის ძვალს
ჩრდილოეთით, მასა და ჩრდილო კედელს შორის, ჰირით
სამხრეთ-დასავლეთისაკენ ეგვო ღია-ავერისფრად გამოშვარი
თისის ორიურა ხედადა, რომელსაც ტანი მსსლინებრი
აქვს; კელი საკმაოდ დაბალი და ირგვლივწობიანი, სოლო
ეურებსზე—საითოდ დარული მრგვალ-ბრტყელი „მქვე-
ბი“ აქვს (საე. წიგნ. № 1295; ტაბ. CIX, 13). მარცხენა,
გამართული ხელის ნიჯაქზე შეიფებული, მასა და ჩრდილო
კედელს შორის, ჰირით ჩრდილო-დასავლეთისაკენ ეგვო იმა-
ვე ფენის თისის პატარა, ცაღეურა ხედადა, რომელ-
საც აგრეთვე ირგვლივწობიანი კელი აქვს (საე. წიგნ.
№ 1296; ტაბ. CIX, 11).

ამვე სამარხის ინვენტარს უნდა მიეკუთვნოს, მის
ახლადვე, მიწის ზედაპირიდან 0,5 მ სიღრმეზე ნაპოვნი
(სამარხის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუსესზე მიდგმული) ო-
რიურა ხედადა (საე. წიგნ. № 1291; ტაბ. CIX, 12),
არეთვე ღია-ავერისფრად გამოშვარი თისისა, მუცელ-
განხერი, განხერად პირგამოკეცილი, კელაბალი და მცირე
ფოსოების 3 პარალელური მჭერივით მქვეული (მუცელს
ირგვლივ, ეურებს შორის).

როგორც არ უნდა წარმოვიდგინათ ამ სამარხში აღმო-
ჩენილი ორი ნესტის ქრონოლოგიური ურთიერთობა და
მისი აღნაგობის თავისებურების მიზეზი, ის მაინც აშკარაა,
რომ ინვენტარი I—III საუკუნეთა სამარხებისათვის დამას-
სიათებელი ტიპისაა. ამიტომ ვგებ საიქვე ჭურჭელი ქვედა
მიცვალებულს ეკუთვნოდეს და, მამასადაშე, ზედა მიცვალებუ-
ლისათვის ორი მათგანი ჩაუტანებიათ სწორედ მკვლ სამარხ-
ში მათი აღმოჩენის შემდეგ.

როგორც ვხედავთ, საკმაო საფუძველი გვაქვს საიმი-
სოდ, რომ აღწერილი 4 სამარხი ერთმეთორეს დაუკავში-
როთ და ერთობლივ განვიხილოთ. ის გარემოება, რომ ზო-
გი კრამიტითა ნაგები და ზოგი ფილაქვით, ვერ გათი-
მავს ამ სამარხებს, კინიდან ინვენტარი მათ დიდად ახლავ-
ებს ერთიმეთორისთან და, ამასთანავე, სამარხთა ეს ტიპები
2—3 საუკუნის მანძილზე თანაარსებობენ სამთავროში.

ვერ ვიტყვით, რომ ეს ჯგუფი ჩვენ მიერ გათხრილი
4 სამარხით ამოიწერებოდა. ამ, დასავლეთი განაპირა ზო-
ლის თხრა 1946 წელს ვერ კიდეც ვერ დასრულდა. რომ
შეიძლებოდა კიდევ ყოფილიყო ამ ჯგუფის კუთვნილი სა-
მარხები, ამას გვაფიქრებინებენ 1946 წელს მტკვრის ფლატე-
ზე, № 3 კრამიტსამარხს ჩრდილოეთით, გაასწვრივ, მის-
გან 15-ოდე მეტრ მანძილზე შემჩნეული, ჩამოღობ-ჩამტყრე-
ული კრამიტების გროვა, რომელშიც გვერდებმეკვლიც
გამოერჩეოდა და ღარისებურიც. შეიძლება დავუშვათ, რომ

იმ ადგილასაც მდგარა თავის დროზე—როდესაც ფლავტე გაცილებით უფრო შორს იწეებოდა—კრამიტსამარხი, რომელიც შემდეგ, მიწის ჩაშვავების გამო, დანგრეულა და ჩამოიღია.

როგორც ამ სამარხთა მდებარეობისა და ინვენტარის განსილვა გვჩვენებს, მათში დაკრძალულნი არა მხოლოდ თანამედროვენი უოფილან არამაზისხევის შესართავთან მოსასულე ერისთავებისა, არამედ აგრეთვე მათთან რამდენიმე დაკავშირებული, ღარიბი და ალბათ დაქვემდებარებული ადამიანებიც.

თუ ამ მოსაზრებას გავიზიარებთ, საესებით გასაკები გახდება ნიუთიერ ბეგლებში მკაფიოდ გამოხატული პარალელურიზმიც: უფრო იაფფასიანი მასალისაგან, მაგრამ ერისთავთა სამკაულ-ჭურჭლის მიბაძვით გაკეთებული სამკაულ-

ჭურჭელი, აგგუსტეს დენარი და სხვ. ამთგან ზოგი რამ შეიძლება ერისთავთა თუ მათ მეუღლე-ასულთა მიერ ნაბოძებიც კი იუოს და შემდეგ სამარხშიაც თანჩაყოლილი.

დასასრულ, კიდევ ერთი შენიშვნა: რაც არ უნდა ღარიბული იუოს ჩვენ მიერ განხილული სამარხები, არც ერთ მათგანს არ ახასიათებს თუნდაც სუფ მცირე რამ ნანგრევის, ან ერთხელ უკვე გამოყენებული ქვის ხელახლა გამოყენება. ეს ასეც უნდა იუოს, ვინაიდან ისინი დასლოებით თანამედროვენი არიან აქაური უმველესი ნაკებობებისა.

რაც შეეხება კრამიტს, მისი წუაროს საკითხი აქაც ჯერ ისევე გასარკვევია, როგორც სამთაგროში. საფიქრებელია, რომ იგი საერთოდ, ასე ვთქვათ, „სამშენებლო ფონდიდან“ მოდიოდა სამარხების ასაკებად და საგანგებოდ სასაფლაო-სათვის არ უნდა ეწარმოებინათ.

გვანდელი სამაროვანი

ამ სამაროვანს ეკუთვნის 1937 — 1938 წლებში გათხრილი ვეველა ქვისსამარხი, 1940 წელს გათხრილი მე-4 ქვისსამარხი და, ნაწილობრივ, აგრეთვე მე-8 ქვისსამარხი (იგულისხმება ამ უკანასკნელის მეორადი გამოყენება), 1941 — 1944 წლებში გათხრილი ქვისსამარხები (ზემოთ განხილული №№ 11—15, 19, 40 — 43, 48, 49-ის გარდა) და 1945 — 1946 წლებში გათხრილი ქვისსამარხები (ზემოთ განხილული №№ 86, 87 და 88-ის გარდა).

ეს სამარხები, რამდენიმე არსებითი მომენტის გამო, ვერ მოექცევა მეგლითა იმავე კომპლექსში, რომელშიც ვაერთიანეთ ზღურბლიან ნაგებობას, აბანოს, ერისთავთა სასაფლაოსა და მასთან დაკავშირებულ ქეთიკირის ნაგებობას, ასეთსავე ქეთიკირის ერთსენაიან ნაგებობას გათხრილი უბნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში და IV საუკუნის კუთვნილ მდიდრულ სამარხებს.

ქვემოთ, ინვენტარის განსილვისას დაერწმუნდებით, რომ აქ საქმე გვაქვს საშუალო და დაბალი სოციალური ფენის მასობრივ სასაფლაოსთან, რომელშიც ზოგადად გამოვრევა შედარებით შეძლებულთა სამარხებიც (მაგ., 1938 წ. გათხრილი სამ. №№ 4 და 12; 1941 წ. და შემდეგ გათხრილი სამ. №№ 16, 23, 24, 26, 79, 82, 84). ამასთანავე, ეს სამარხები ზოგადად მკიდროდა თავმოურილი, სძირადა მგელ ნანგრევთა შორის განლაგებული და ბევრ შემთხვევაში მათ სამენ მასალასა და ავების წესში მოჭირნეობა აშკარად იჩენს თავს (მგელი მასალის მეორადი გამოყენება, ხელის აღება დიდრონ მილიან ფილაქვებსე).

ამ ჯგუფის სამარხთა შორის, როგორც აღნიშნული გვაქვს, საკმაოდ ხშირია კოლექტიური, საოჯახო სამარხები. ასეთია, მაგალითად, ზემოთ მითითებული მე-16 ქვისსამარხი, რომელშიაც, მიუხედავად იმისა, რომ მგელი აშკარად არეული იყო (მდრ. ტაბ. XCIV, 4), სამი მიცვალებულის ჩონჩხი მაინც კარგად გამოირჩეოდა (სურ. 94).

ეტუობა, ეს მასობრივი სასაფლაო მგელი დიდკაცური რეზიდენციის ნანგრევებსე აღმოცენებულა, გაცილებით უფრო გვიან, საფიქრებელია, IV საუკუნის მდიდრულ სამარხთა ჯგუფს შემდგომ, რომელიც, როგორც დავინახეთ, მტრ-

ნაკლებად უკავშირდება ერისთავთა კომპლექსს, ხოლო გაცილებით ნაკლებ — ამკამად განსახილველ სამარხებს.

ამ უკანასკნელთა შორის ვხედავთ VIII—IX საუკუნეთა სამარხებსაც. ეს გარემოება ჯერ კიდევ ე. თაუაიძევილმა აღნიშნა — 1902 წელს მის მიერ ნაუსადენის მშენებლობის ადგილას გათხრილი, ამ სამარხთა ინვენტარის ძლიერ მსგავსი ინვენტარის შემცველი სამარხების შესახებ [1], ხოლო 1938 წელს არმაზისხევის სამარხების მიმართაც აღინიშნა [4].

ქვემოთ ზოგადად აღვწერთ და დავახასიათებთ ამ მასობრივ სამაროვანს (ამ ჯგუფის სამარხთა სურათები საკმაოდ მრავალადა წარმოდგენილი ტაბულებზე: XCV, 1, 3; CXII—CXIV და სხვ.).

როგორც ვიცით, ექსპედიციის მიერ არმაზისხევისან გათხრილი 144 სამარხიდან 131 ქვისსამარხია. ამთგან ერისთავთა სასაფლაოზე 9 მოდის, იმავედროული ღარიბული სამარხი 3 არის, IV საუკუნის მდიდრული სამარხი — 13. დანარჩენი 106 მიეკუთვნება მასობრივ სამაროვანს. აქედან პირითად უბანზე 1937 წელს აღმოჩნდა 11, 1938 წელს — 23, 1940 წელს — 1, 1941 წელს — 16, 1942 წელს — 1, 1943 წელს — 5, 1944 წელს — 21 და 1945 წელს — 15. რკინიგზის ლიანდაგს გადაღმა, „ტუის უბანზე“ 1938 წელს გაითხრა 6 ქვისსამარხი (სურ. 98), ხოლო 1946 წელს — კიდევ 6 (სურ. 99).

ერთი შესედეით ეს ქვისსამარხები თითქოს საკმაოდ მიმოფანტულია, მაგრამ დაკვირვებისას ადვილად შეიძლება, რომ ისინი უმთავრესად თავმოურილია „ზღურბლიანი ნაკეობისა“ და აბანოს ნანგრევთა შორის (42 სამარხი) და ჰირველის აღმოსავლეთი სენაკის ნანგრევში (10 სამარხი); მცირე ჯგუფი გესვდება ამ უბანს ჩრდილო-დასავლეთით და დასავლეთით; ოთხი სამარხი ჩადგმულია გვიანდელ ორსენაკიან ნაგებობაში; ათი სამარხი ამ ნაგებობის სამხრეთ-დასავლეთითა და მჭირივებული. განცალკევებით დგას „ტუის უბნის“ 12 მკიდროდ შეკრუული ქვისსამარხი, რომლებიც მდებარეობენ სვეს გლმა, მის მარცხენა ნაპირას (ძირითადი უბანი კი მარჯვენაზე). განსაკუთრებით მკიდროდა თავმოურილი ეს სამარხები ზღურბლიან ნაგებობას და აბანოს შორის (იხ. საერთო გეგმა).

ამ სამარხთა ასეთი განლაგების გამო, მათ შორის გამოირჩეულს, მრავალრიცხოვანი ინვენტარისა და ოქროს თითო-ოროლა (ზოგჯერ თითქმის უფრო ძველებური იერის) ნივთის შემცველ სამარხებს ჩვენ ამ ჯგუფს არ გამოვრები და უფრო ადრინდელ სამარხთა ჯგუფში არ გადაგვაქვს, მით უმეტეს, რომ ერთი მათგანი (№ 82) ზღურბლიანი ნაგებობის ნანგრევებია ჩადგმული, სოლო მეორე — „ტუის უბანზეა“ გათხრილი (იმ უბნის № 11).

გვიანდელი სამარხი არც ერთ შემთხვევაში არაა ადრინდელთან ისე ახლოს ჩადგმული, რომ ჩადგმისას დაუზიანებინოთ ეს უბანსაწვლადი. საკმაოდ ხშირია შემთხვევები, როცა მერმინდელ ნაგებობათა კედლებს გადავლიათ ამ სამარხთა სასურავებზედაც, ძველ ნაგებობათა ნანგრევებზე თუ მათ შორის მერმინდელ სამარხთა მოწყობისა და თან საამისოდ ძველი ნანგრევები მასალის გამოყენების ფაქტები სათითაოდ გვაქვს აღნუსხული ქვემოთ, ნაგებობათა აღწერისას (ის. თავი მეექვსე).

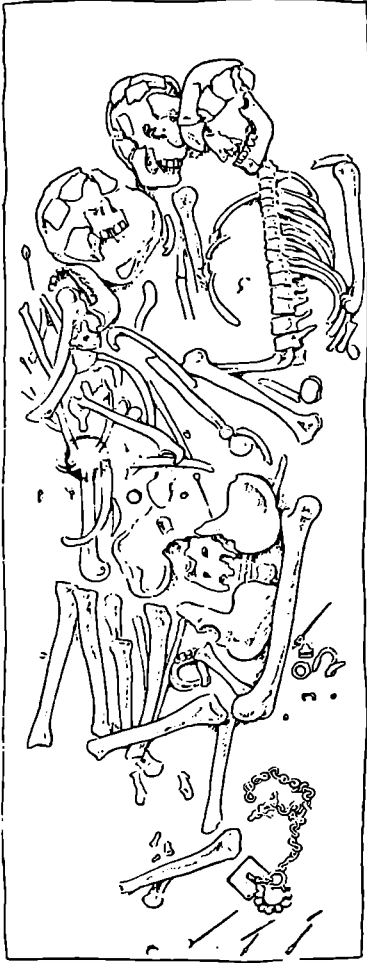
გვიანდელ სამარხთა აგებისას თითქმის სრულიად არ გამოუყენებიათ არც ერისთავთა სასაფლაოს ფართობი და არც მისი მახლობელი ადგილები და, პირიქით, უსვად გამოუყენებიათ იმდროინდელ ნაგებობათა ნანგრევები. ამ გვიანდელი, არამდინდელი სამარხების აგებულების, საშენი მასალისა და, უოველივე ამის მიხედვით, მათი კლასიფიკაციის საკითხები უკვე გარკვეული გვაქვს ზემოთ (მესამე თავში). აქ გავისხებთ, რომ ამ ჯგუფში წარმოდგენილია ყველაზე უფრო დაუდევრად, ხშირად სულ გაუთვლიელი ფილებისაგან ნაგები სამარხები და მხოლოდ აქა სამარხები, რომელთა გრძივი კედლები ნატეხი ქვითა და თიხითა ამოკვანილი (ტაბ. XCIII, 6; XCV, 3; CXII, 2, 6).

ორიოდ სიტყვა დამარხვის წესის შესახებ. ეველა ეს სამარხი აღმოსავლეთიდან დასავლეთით (აქა-იქ მცირე გადახრით) არის დამსრობილი. მიცვალებულებიც მათში, სვეულებრივ, თავით დასავლეთისაკენ დაუსვენებიათ. აგრეთვე წესად შეიძლება ჩათვალოს ამ უკანასკნელთა გულაღმა, ხელაწამებებითა და გამოტეხი წოლა, მაგრამ, არცთუ თანაობად, ჩონჩხების სიმრავლისა და სამარხში შექმნილი ეფირობის გამო, ბევრი მათგანის პირვანდელი განლაგება დარღვეულია და ამიტომ მსჯელობაც მწელდება. ამრიგად, დამარხვის წესი ამ სამარხში თითქმის არ განსხვავდება ერისთავთა და IV საუკუნის მდი-

რულ სამარხებში დამოწმებული წესისაგან, რადონდ აქ უკვე სრულიად აღარ გვხვდება ძველი წესის გადმონაშთი—მიცვალებულის გვერდზე და მოკუნტებით დაწვენა.

ეს ქვისსამარხები უმეტესწილად კოლექტიურ, საოჯახო სამარხებს წარმოადგენს. ასეთი რამ ერისთავთა სამარხებში სრულიად არ შეგვხვდება და მხოლოდ IV საუკუნიდან იწყებს გავრცელებას არმაზისწყის სამარხანზე.

სამარხში ჩონჩხების რაოდენობა ზოგჯერ 9-მდე აღის და უფრო ხშირად კი 2—3 გვხვდება. საოჯახო სამარხთა სისძიერი უნდა მიუწეროს, ერთი მხრით, ნათესავთა ერთად დაკრძალვისადმი მიდრეკილებას და, მეორე მხრით, სელმოკლეთობასაც—მით უმეტეს, რომ ეს უკანასკნელი მკაფიოდ გამოსჭვივის აგრეთვე ინვენტარის რაგვარობაში. აქ კიდევ უფრო თვალნათლივ ჩანს, თუ როგორ „მიუსვებიან“ სოლმე უკან კედელთან ან კუთხეში ადრე დამარხულთა ძეგლები, რათა ახალი ცხედრისათვის ადგილი დაეცალათ. თავისთავად იგულისხმება, რომ როდესაც ერთს და იმავე სამარხში არა ერთოჯახის მარხვანზე მიცვალებულებს, საამისოდ სასურავის ასდა და დასურვა უხდებოდათ სოლმე. რაც შეეხება ინვენტარს, უპირველეს ეოვლისა, უნდა ითქვას, რომ სამარხთა თითქმის 1/3 მეტ-ნაკლებად გამარცხვად დაგვხვდა და, ცხადია, ნაკლებ ინვენტარს შეიცავდა. აგრეთვე დაასლოებით 1/3 შეადგენდა (35) ისეთი სამარხები, რომლებშიც იმთავითვე არაუთარი ნივთი არ ეოფილა ჩატანებული. ასე რომ აქც სამარხოვნის მხოლოდ გარკვეულ ნაწილშია წარმოდგენილი მერმინდელი, მუაფეოდალური სანის ქრისტიანული სამარხებისათვის თითქმის დამახასიათებელი ნიშანი—სრული უინვენტარობა, რის შვეკრმეტყველ მაგალითს გვიჩვენებს სამთავროს უახლესი ქვისსამარხების ერთი ნაწილი [ის. 40] და რუსთავში 1944, 1946 და 1949 წელს გა-

სურ. 94

თხრილი ქვისსამარხების მნიშვნელოვანი ნაწილი [303; 304]. საერთოდ შეიძლება ითქვას, რომ ამ სამარხებში (ტუის უბნის სამარხთა ჩათვლით) ინვენტარი არც მცირე რიცხოვანია და არცთუ მთლად ერთგვაროვანი, მიუსვდავად იმისა, რომ თითქმის მხოლოდ სამკაულის ლითონის ნაწილებითა და მინის ჭურჭლითაა წარმოდგენილი (შუთი ტიპიური კომპლექსი ის. ტაბ. CXVI—CXVII). თითო-ოროლა რკინის დანისპირიცაა. ჰატიოსან თვლებსა და მვირფას ლითონს აქა-იქ თუ გვხვდებით; ვერცხლიც

კი იშვიათია, ხოლო ოქრო სულ თითებზე ჩამოთვლებდა (რა თქმა უნდა, გაბარცულ სამარხებში მეტი იქნებოდა).

სამკაულთა შორის გაბატონებულია: ღეროვანი და მშვილდერი საკინებები, ბუგდები, სუურეები, სამაჯურები, ახსინდები და მძივები.

სხვადასხვაგვარი მოყვანილობის საკინებები გვიანდელი სამარხების 37 სამარხში აღმოჩნდა. ისინი გაკეთებულია სპილენძის, ბრინჯაოს და რკინისაგან. სულ 162 საკინებია: 99 სპილენძისა თუ ბრინჯაოსა¹ და 63 რკინისა. ღეროს მოყვანილობით უფრო დახსლოებით მსგავსია; თავი კი ზოგს იმავე ლითონისაგან აქვს გამოყვანილი (ბრინჯაოს საკინებებს — თანამოსმული), ხოლო ზოგს — სხვა რამ ნივთიერებისაგან გაკეთებული და ღეროზე მეტ-ნაკლებად მჭიდროდ წამოცმული. საკინებთა სიგრძე 5,5-დან 17,0 სმ-მდე ადის, ხოლო სამკაულად 10—13 სმ უდრის.

ბრინჯაოსთავიან ბრინჯაოს საკინებთა რიცხვი 47 უდრის. ამთიგან ზოგი თავბურთულაა, ზოგს ბრტყელი სამკეთოვანი თავი აქვს, ზოგს მრგვალ-ბრტყელი, ოთხწახნაგოვანი, დაფანჯრული ჰრიზმის სასისა, კონუსური, ჰირამიდულ-გუმბათისებრი, კუბური, ორსვეული და ა. შ. ამ ჯგუფიდან განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს: ორ-ეურთხაიანი, ბრტყელი, თევზისფერად დაკეცილი საკინები (სა. წიგნ. № 980, 71-ე ქვისსამარხი); საკინებები, რომელთა ერთი ბოლო ნამდვილ შუბისძირს მოგვგვარებს, ხოლო მეორე—პაწია კოვსს (სა. წიგნ. № 1567—1570—1571, ტუის უბნის მე-12 ქვისსამარხი; ტაბ. CXVII, 32, 33), რის გამოც შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს ნივთი ეურსარიჩის ფუნქციასაც ასრულებდა; საკინებები, რომელთა თავი თითქოს ორფერდასხურავიანი შენობის მოდელს გამოსატავს (მაგ., სა. წიგნ. № 1567, იგივე სამარხი); საკინები, რომლის თავიც მტრედს გამოხატავს (სა. წიგნ. № 305, მე-16 ქვისსამარხი) და სხვ.

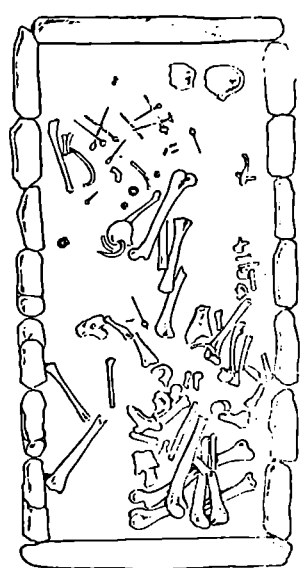
ბრინჯაოს დანარჩენ 52 საკინმს თავი

გაკეთებული აქვს სხვადასხვა მასალისაგან: სარდიონისა (5), აქატისა (1), ქალცედონისა (1), ლაქვარდისა (2), სხვადასხვაფერი ჰასტისა (10 — მათ შორის 1 ოქროსბუდიანი და 1 ოქროსვარდულიანი), მარგალიტისა (4), მარჯანისა (24), წითელი გრანატისა (3 — ერთი ოქროსვარდულიანი და ორიც ოქროსბუდიანი) და სხვ.

ამ საკინებთა თავებს მოყვანილობაც ნაირ-ნაირი აქვთ: წახსნაგოვანი, ცილინოვანი, ბურთულა, ყვავილისებრი და ა. შ. მარჯანისა და ლაქვარდისაგან გაკეთებული თავები, ისევე როგორც სამთავრობი, თითქმის ყოველთვის გამოხატავს ბროზულის ოდნავ გამოხლდილ ყვავილს (ერთ შემთხვევაში — ქვისსამარხი № 17, სა. წიგნ. № 376 — საკინმს ორი ასეთი „ყვავილი“ აქვს თავად, აქეთ-იქით). გამონაკლისს

¹ აქაც და სხვაგანაც „ბრინჯაოს“ პირობით ვაშობთ, რადგან შესაძლოა, სულაც სპილენძთან გვეზოდეს საქმე.

შეადგენს ერთი ცილინდრული ლაქვარდი და ბურთულა მარჯანი. მარჯანს იშვიათად აქვს მერყინილი სიწითლე; იგი ან ღია-ვარდისფერად, ან სულაც თეთრად გახსნებულ მიწაში დებისაგან, ისე რომ ზოგჯერ ამ მასალას მსოლოდ სტრუქტურის იმავედით თუ გამოვიცნობთ. ერთი ასეთი საკინების თავი იმავედითვე გახსნებულ და ბრინჯაოს მომსხრომავთულის გარემოშიც კი გაუმარჯანიათ. მაგარი და გამპირავლე თუ გაუმპირავლე ქვის (სარდიონის, გრანატის, ქალცედონის, აქატის) თავები მეტწილად მოწახსნაგებულა. საქმაოდ ხშირად საკინების თავებს (უფრო — მარჯანისს) ზემოდან და ქვემოდან, ან მსოლოდ ერთი მხრიდან, ამკობს ბრინჯაოს ბურთულაგან ვარდულევი ანუ გვირგვინები, რაც სამთავროს საკინებისთვისაც ძლიერ დამასანათებელია. ოქროს ასეთი ვარდულები 5 საკინმსა აქვს და ისინი სამ შემთხვევაში დაკავშირებულია გრანატის (ე. ი. აქ უმეირავსისი მინერალის) თავებთან. მათ შემცველ სამარხებში ოქრო-ვერცხლის ოთხთ-ორთლა

სურ. 95

სხვა სამკაულიც გვსვდება და ინვენტარის საერთოდ უფრო მრავალფეროვანია. ცალკე აღსანიშნავია ერთი წურიდი საკინები (სა. წიგნ. № 312, 86-ე ქვისსამარხი), რომელსაც თავში ოთხი ჰორიზონტული, სიმეტრიულად დაწყობილი, ორად ღუნეული მტო აქვს გამოყვებული, ხოლო ამ უკანასკნელთა წვერებზე და აგრეთვე ზემოდან ბრინჯაოს ვარდულები და ზედ შომცრო მარგალიტებია წამოცმული. არის სხვა ვარიანტებიც: მაგ., ბრინჯაოს „უჯარი“, რომლის სამ ქალაგს თითო სარდიონი და მარგალიტი, ან მარგალიტი და ბრინჯაოს ვარდული ამჟღავნებს (სა. წიგნ. № 413, 439; ქვისსამარხები № 21, 23).

დაახლოებით ასეთსავე სურათს ვხვდებით რკინის საკინებში, თუმცა იმ განსხვავებით, რომ იქ საკინების თავთა შესახებ მსჯელობა მსოლოდ მაშინ შეგვიძლია, როცა ისინი სხვა მასალისაგანაც გაკეთებული, თორემ რკინისავე თავი ძალიან იშვიათად ჩანს გარ-

კვევით და მსოლოდ ორ ასეთ საკინმზე ითქმის, რომ ისინი თამბრეული უფოდა. ჰასტისთავიანი რკინის საკინები 5 ცალი გვაქვს, მარჯანისთავიანი („ბროზულის ყვავილი“, მეტწილად ბრინჯაოს ვარდულებით დამუკუნებული) — 10 ც., გრანატისთავიანი — 2 ც. (ერთს ბრინჯაოს ვარდული აქვს), ლაქვარდისთავიანი — 2 ც. (ერთი „ბროზულის ყვავილი“, მეორე — ბურთულა, ბრინჯაოს ვარდულიანი), მალაქიტისთავიანი — 2 ც. (ბურთულა), მინისთავიანი — 2 ც., სარდინისთავიანი — 6 ც. (ორი წახსნაგოვანი და ოთხიც შინდის მარცვლისებრი, სიმაღლეზე დაღარული), ვერცხლისვარდულიანი — 1 ც.

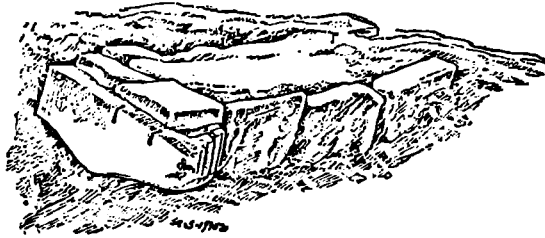
მაშასადამე, აქაც, ისევე როგორც სამთავროს იმავედროულსა და იმავე ტიპის ქვისსამარხებში, საკინებთა თავებისათვის (თუ კი ისინი ბრინჯაოსივე არაა) უმთავრესად იყენებდნენ: მარჯანს, სარდიონს, ჰასტისა და მარგალიტს. უფ-

რო იშვიათია გრანატი; თითო-ორიოლა შემოსხვევაში კვავქს ლაკვარდი, მალაქიტი, აქტი, ქალცედონი და შინა. დიდ როლს თამაშობს ბრინჯაოს ბურთულოვანი გარდულები.

ეს მინერალური თუ არამინერალური მასალა ფრიად გავრცელებულია საერთოდ მცხეთის გვიანდელ სამარხთა ინვენტარში და შეიძლება ითქვას, რომ იგი მოსახლეობის საშუალო და დაბალი ფენებისათვისაც მისაწვდომი ეოფილა. ოღონდ რომ იგი არცთუ უოველთვის ადვილად საშობარი იქნებოდა, ამახს კვანძებს სუნდაც ზემოთ სახეცა-მული ფაქტი: შეკეთებული მარჯანის თავი.

სამთავროს საკინძებთან ტიპოლოგიური იგივეობა იმის მომხარვეებელია, რომ ეველა ეს საკინძი ერთსა და იმავე სახელწოდებით, ალბათ, სადმე ცესეთაშიც, უნდა იყოს ნაკეთები—დიდი ღროის მანძილზე.

დასასრულ, ჩვენ ხელთ მყოფი მასალის დაკვირვებით განხილვა კიდევ ერთხელ უკვლევს, რომ „საკინძი“ ამ სახეებისათვის საკმაოდ პრობითი, ზოგადი სახელწოდება და სმირად მხოლოდ იმგვანად თუ იქნება გამოთვლებული, რამდენადაც თავსაბურავის დასახევე საკინძს ვიგულისხმებთ. ისინი მეტწილად თავის არეში, უფრო ზუსტად, მისი ოფენ-ღაც თმინი ნაწილის ირგვლივად ნაბოინი და ეს, რა თქმა უნდა, თმამი, თავბაღში თუ სხვა თავსაბურავში, მაგ., ქართულ „თავსურასა“, „თავსაკრავსა“ თუ „ჩისტო-კოპში“, ჩასარკობს საკინძებს უფრო გვაფიქრებინებს¹. ამ თვალსაზრისით განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭება 1946 წელს ტეის უბანში გათხრილ მე-12 ქვისსამარხს, რომელშიც აღმოჩნდა 9 საკინძი. ამოტან 8 შუაში მდებარე ქალის თავს ირგვლივ იყო მიმოხრებული, უმთავრესად თავს უკან, წვერებით თავისაკენ ან ლოუებისკენ, ხოლო მეცხრე—სრდილოეთით მდებარე თავისქალას ედრ მარცხნივ. მათ შორის ორს (№№ 1560, 1561) ოქროსჩარჩოვანი გრანატის თვლები ჰქონდა თავებად, ორი (№№ 1570, 1571) ილარის ანუ ურსაჩიქნისა და „შუბისპირის“ კომბინაციას წარმოადგენდა, ერთს (№ 1567) ბრინჯაოს „სახლისმგვარი“ თავი ჰქონდა, ორს (№№ 1568, 1569)—ბრინჯაოს ბურთულოვან გვირგვინებს შორის მოქცეული მარჯანის თავები, ერთს (№ 1554)—ბრინჯაოშიც კუბური, ოთხივე მხრივ ჩახრეტილი თავი, ხოლო ერთსაც (№ 1556)—დაბალკონუსური თავი. ეველა ამ საკინძის, თავთან ასლოს აღმოჩენის გარდა, ის დაკვირვებაცა სახეცა-სასმელი, რომ აღნიშნულ სამარხში შემთხვევით შემორჩენილი, ქალის თმის ერთ-ერთ ბლუჯას მისი ადუბისას აპკარად ეტეობოდა საკმაოდ დიდი, ნაპირგაშფენებული ნახვრეტი. უკვლეულია, რომ ეს ნახვრეტი ერთ-ერთი საკინძის ნაკვალეუვა, ასე რომ აქც და ბეერ სხვა შემთხვევაშიც უფრო შესაფერისი იქნებოდა ტერმინი „ქინძისთავი“.

სურ. 96

აღრიცხულ მშვიდ და საკინძთა რაოდენობა 76 უდრის. ამოტან 16 ბრინჯაოსია, 37 რკინისა, 20 ბრინჯაო-რკინისა და 3 ვერცხლისა. უფრო სწორად, გვაქვს ვერცხლის ერთი მშვილდსაკინძი (არმაზისხევისათვის პირველი) და ორივე ასეთი საკინძის ვერცხლის სახსარი, რომელთა შორის ერთი მარგალიტებითა და მშვენიერული. ბრინჯაო-რკინის მშვილდური საკინძები საერთოდ თითქმის არა ნაკლებად ვაერცვლებული მცხეთის სამარხებში, ვიდრე წმინდა რკინისა. ერთი გამონაკლისის გარდა, რკინისა უოველთვის ენა, ხოლო ბრინჯაოსი—მშვილდი. ეს განსაკვირვება: სიმაგრე და წვეტის მკურელობა მოეთხოვება სწორედ ენას, რომელიც, იმავე დროს, არა ჩანს ხოლმე (როდესაც მშვილდსაკინძი დაბნეული ტანისამოსზე); მშვილდს კი, პირიქით, ასეთი სიმაგრე არ სჭირია, მაგრამ, სამკვიფროდ, იგი გამოსაჩენია და, მაშასადამე, უფრო ღამაზი ლითონისა უნდა იყოს. ორ-სამ შემთხვევაში ბრინჯაო მხოლოდ სახსრის განსაკუთრებულად გამოყენებული.

მშვილდსაკინძთა შორის ათიოდე აპკარად პატარა და ზოგჯერ მაწიაც კი არის (სიგრძე 3,1—4,1 სმ, სიმაღლე 1,0—1,8 სმ). უფრო მოზრდილთა სიგრძე საშუალოდ 4,5—5,5 სმ, ხოლო სიმაღლე 1,7—2,5 სმ უდრის. მშვილდსაკინძთა შესახებ სმირად შეიძლება ითქვას, რომ ისინი კონტა და მოსდენილია, განსაკუთრებით ვერცხლისა. გავრცელებულია ე. წ. „არბალეტური ფიბულა“—ტიპი, რომელიც ას. წ. IV

საუკუნეზე უფრო აღრინდელ ხანას ვერ მიეკუთვნება. ძლიერაა გავრცელებული ე. წ. ლატნის ტიპის ზამბარაქიანი ფიბულები, რამდენადაც სახეცვლილი. აღსანიშნავია, რომ ისინი თითქმის შეუმკობელია.

ეველა მშვილდური საკინძი, რა თქმა უნდა, სამწიფი-ლედი. უურადღედას იქცევეს, გარდა მშვილდის ზომა-მოუკან-ნილობისა, სხვადასხვაობა აკრთევე სახსრისა და ენის წვერის მოსათავსებელი ბუდის აკელებუბაში. სახსრის განივი ღერძის ორივე ბოლო ბრინჯაოს, ვერცხლის, ან მარგალიტის ბურთულებითაა გამაგრებულ და მშვენიერული. ენის წვერის მოსათავსებლად მშვილდს სმირად ჰკინტი-ბუერად აწეული და ბურთულივე დაკვირგვინებული ბუდე აქვს.

საერთოდ აქური მშვილდური საკინძებიც დიდ ტიპოლოგიურ ერთგვარობას და სამთავროულთან ძლიერ მსგავსებას იჩენს. განსაკუთრებით უნდა გავცავს სახი ერთ გარკო-მებას: ზემოთ განხილული ორივე ვაკუფი საშუალისა—საკინძ-ქინძისთავებდა და მშვილდსაკინძებიც—სრულად არ ცკხვდება ერთსთავთა სამარხების ინვენტარში; მშვილდსაკინძები (და ისიც სულ სხვა ტიპისა) არმაზისხევის სამაროვანზე პირველად ჩნდება IV საუკუნის სამარხებში, ხოლო საკინძები—უფრო გვიან. ზოგადად ამგვარივე სურათი ჩანს სამთავროს სამაროვანზედაც.

¹ ასეთი მოსაზრება გამოთქმული აქვს განსვ. პროფ. ე. თაყაი-შვილს [1, გვ. 85].

ლითონის სამკაულის შემდეგ საუურადღებო ჯგუფს შეადგენს საითე ბეჭდები. აღრიცხული 65 ბეჭდიდან 33 ბრინჯაოსია, 14 რკინისა, 7 ვერცხლისა (ერთი საეკგოა), 3 ოქროსი და ერთი ექატისა, მთლიანად გამოთლილი. 21 ბეჭედი იმთავითვე უსოფლო უოფლია. მათგან მხოლოდ სამსა აქვს დაბრტყელებული ფრაკია, მაგრამ ზედ არავითარი გამოსახულება არაა. დანარჩენთაგან სავაოდ ბეჭერს თვალის დაკარგვია, ხოლო ზოგს—თვალისა და თვალბუდეც. შემორჩენილ თვალთა შორის 8 ჰასტისა, 4 მინისა, 2 ლავვარდისა, 3 სარდიონისა, 1 წითელი გრანატისა და სხვ.

ამ ბეჭდების სხვადასხვაგვარ თვლებზე ამოკვეთილი გემები ე გამოხატავს: ავაზის, რაშის, ირემს, მწოლარე ირემს, კურდღელს, ვახსეს, ფსკუნჯას, ზებუს (?), დასეს, ბოლოებ-განმტოვებულ ჯვარისებრ ნიშანს და ა. შ.

ბეჭდები მოყვანილობით მრგვალი ან ოვალურია; მათი თვალბუდეები—მრგვალი, ოვალური ან რიბმული. ასეთივეა ფარაკებიც. ბეჭდების დიამეტრი 1,7—2,7 სმ უდრის. მიუხედავად სხვადასხვაობისა, მოყვანილობით ეკვლა ეს ბეჭედი განსხვავდება როგორც ერთსავეთა სამარსების, ისე IV საუკუნის იმ ბეჭდებისაგან, რომელთაც შემადლებული, კოლოფისებრი თვალბუდე ახასიათებს (იხ. ზემოთ). მათ შორის გაერცვლებული თანაბრად წერილი, მრგვალგანრივევითიანი რკალი და მასში კასწორე ჩაჩრილული (და არა ზემოდან მღიერ შემადლებით დაჩრილული) თვალბუდე. გამოირჩევა ბეჭდების ერთი ტიპი, რომელსაც ახასიათებს თვალბუდის გვერდითი დაჩრილული მსხვილი ბურთული (რასაც ვხედავთ IV საუკუნის სამარსთა ბეჭდებშიც). უურადღებს იქცევს აგრეთვე ის გარემოება, რომ თვლები, როგორც ვხანეთ, მეტწილად ჰასტისაა და იშვიათად ისეთი საშუალო ღირსების ქვეც კი, როგორცაა სარდიონი. რაც შეეხება გემებს, ისინი, რა თქმა უნდა, გაცილებით უფრო მდარე ნამუშევარია, ვიდრე არამაზისხევის უფრო ძველ სამარსთა ბეჭდის თვლების გემები, მაგრამ მაინც ძალიან მდარედ ვერ ჩაითვლება, ხოლო ზოგ შემთხვევაში რიცაინეც კი გამოერევა. ასეთებია, მაგალითად: კურდღელი (სვ. წიგნ. № 416, 21-ე ქვის სამარსი); ფსკუნჯაი (სვ. წიგნ. № 1048, 82-ე ქვის სამარსი), დათვი (სვ. წიგნ. № 1090, 79-ე ქვის სამარსი). აღსანიშნავია, რომ ჩვენამდე მოღწეული თითქმის ყველა გემა გარეულ ცხოველს გამოხატავს და ამ მხრივაც განსხვავდება ამ სამარსთა ბეჭდები უფრო ძველ სამარსთა ბეჭდებისაგან, რომელთა გემა-კამების სიუკეტების სირთულე, მრავალფეროვნება და მეტი მინარჩინაობა ჩვენთვის უკვე კარგადაა ცნობილი.

საუურეები შედარებით ნაკლებია: აღრიცხულთა სულ 39, მათ შორის 13 წვეილი. 1 წვეილი ოქროსია (ტაბ. CXVII, 27 და 28); 7 წვეილი და 8 ცალი—ვერცხლისა; 5 წვეილი და 5 ცალი—ბრინჯაოსი. საუურეთა ცალ-ცალობა, გარდა ზოგი სამარსის გაბარცულობისა, იმითაც უნდა

აიხსნებოდეს, რომ ისინი მეტწილად წერილი. საითი მათვლისაგანა გაეკეთებული და ამიტომ ყველა სამკაულზე უფრო ადვილად იფშენება დაჯანგის შემდეგ (განსაკუთრებით—ვერცხლისა). აღრიცხულთა შორისაც ბევრია ნაკლები და დაშლილი. ვერცხლისა და ბრინჯაოს საუურები მრგვალი ან ოვალური, ხოლო იშვიათად წახეგრამთვარი-სებრი მოყვანილობისა. მეტწილად ისინი წერილმათვლოვნია, ქვემო ბოლოში გამსხვილებული. ზოგს ქვემოდან იმავე ნივთიერების თითო ბურთულა, ან 3—4 ბურთულისგან შემდგარი კუნწულა აქვს მიჩრილული და ამით თითქოს მოგვაგონებს IV ს-ნის სამარსებში გავრცელებულ ოქროს საუურებს. ერთ შემთხვევაში საუურის რგოლს მწვანე მინის მძივი აქვს გამოვლი. სხვა შემთხვევაში ვერცხლის საუურის საკიდს ოქროს წერილი სალტე აქვს შემოკრული.

საუურეთა სიმსხო 0,1-დან 0,25 სმ-მდე აღის, მათი რგოლის დიამეტრი—1,0—2,0 სმ (აქ არ იგულისხმება ოქროს საუურები).

განსაკუთრებული უურადღების ღირსია წვეილი ოქროს საუურე და საერთოდ მისი შემცველი სამარსის ინვენტარი, რომელიც ყველა ნიშნით კუთვნის აქამად განსასილველ ჯგუფს გვიანდელი ქვის სამარსებისა¹, მაგრამ ამაყრად კი გამოირევა მისგან ინვენტარის სიმდიდრე - მრავალფეროვნებით. შეიძლება ითქვას, რომ იგი ღარიბულთა შორის უდიდესია. ამ საუურებსაც და მათ შემცველ სამარსსაც დაწერილებით ქვემოთ განვიხილავთ და აქ სიტყვას აღარ გავაგრცვლებთ.

ერთ სამარსში აღმოჩენილია ოქროს ცალი საუურე, რგოლოვან-ღეროვანი, რომელსაც ღეროზე მძივები აქვია. იგი IV ს-ნის საუურეთა ტიპისაა.

სამაჯურები გაცილებით უფრო მცირერიცხოვანია, ვიდრე სამკაულის შემოგანსილული ჯგუფები. სულ 19 ცალია აღრიცხული: 11 ბრინჯაოსი და 8 რკინისა. ზოგადად შეიძლება ითქვას, რომ სამაჯურები მეტწილად (1911 წ. მე-16 და 1946 წ. ტუის უბნის მე-12 სამარსებს გარდა) ისეთ სამარსებში გვევლება, რომლებშიც არაა მაინცდამაინც მრავალრიცხოვანი თუ მრავალფეროვანი ინვენტარი. ერთ შემთხვევაში რკინისა და ბრინჯაოს თითო სამაჯური იყო ერთად (81-ე ქვის სამარსი), მეორეში—ორი რკინისა ერთად (51-ე ქვის სამარსი), სხვაგან კი მხოლოდ თითო სამაჯური აღმოჩნდა. რკინის სამაჯურთა უმეტესობა დაქანულ ნამტერევაბადა ქვეული და მათი მოყვანილობის შესახებ მსჯელობა მწელია. მხოლოდ სამი ცალი იყო მთელი: ერთი ზატარა, სავაოდ მსხვილი (ერთ ადგილას მეტად გამსხვილებული), ოვალური მოყვანილობისა; მეორე—მოსრდილი, ბოლოებშიაკუჭებული, ოვალური; მესამე—აგრეთვე ოვალური, ბოლოებშიაკუჭებული (ტაბ. CXVI, 26; CXVII, 34).

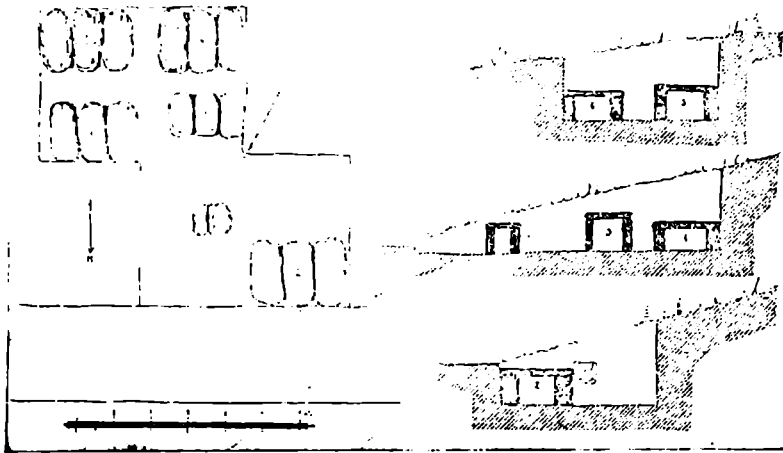
ბრინჯაოს სამაჯურები, როგორც საერთოდ ბრინჯაოს

¹ კროლ. იმ ჯგუფს, რომელიც ჩაღმულია ზღერლიანი ნაკვობის მეორე სწავის ნაგრევთა შორის (იხ. საერთო გემა).

ნიუთები, უკეთესადაა შენახული. არის მრგვალიც, მაგრამ უფრო ხშირად კი ოვალური მოყვანილობისაა. განივკვეთი მხოლოდ ორ-სამ სამაჯურს აქვს ბრტყელი ან ნაწილობრივ დაბრტყელებული, მეტწილად კი მრგვალია. ზოგიერთ სამაჯურს მათულოვანი შეგვიძლია გუწოდოთ. ზოგი პირ-მეუკერულია და ღია ბოლოები დამრგვალებული, ზემოთ აღუსრული ან რაღაც პირდაღებულ ცსოველთა თავების გამომსატველი აქვს (მაგ., სავ. წიგნ. № 410, 23-ე ქვისსამარხი). პირმეკერულთაგან უკრადლებას იქცევს ორი ცალი (№ 193, 21-ე ქვისსამარხი და № 1564, ტუის უბნის მე-12 ქვისსამარხი), რომელთაც ბოლოები გადახვეული აქვთ, ვაზის კავანის მსგავსად (მეორეს—ორ ადგილას). ამ მხრივ ისინი ბლიერ მოგვაგონებს ერისთავთა მე-9 სამარხის ოქროს წყვილ სამაჯურს (ჩვ. აღწ. № 175). ამრიგად, კიდევ ორი შემთხვევა გვაქვს, როდესაც გვიანდელ სამარხებში აღმოჩენილი ნიუთები არსებით მსგავსებას იჩენს ერისთავთა ნიუთთან, ოღონდ მკირფისის მაგიერ იაფი მასალისგანაა

მეტწილად ბრინჯაოსი (23 ც.), აგრეთვე რკინისა (2 ც.), ბრინჯაო-რკინისა (2 ც.) და ვერცხლისა (1 ც.). ისინი ძირითადად სარტყელთან უნდა იყოს დაკავშირებული, მაგრამ არის ისეთები, რომელნიც, მოყვანილობისა და სამარხში აღმოჩენის ადგილის მიხედვით, ფესვსაქმელთან დაკავშირებული უნდა მივიჩნიოთ და რომელთაც ჩვენ „ასახაძლე აბზინდებს“ ვუწოდებთ¹. 28 ცალიდან ასეთებად ეთვლით შეიძლება. მოყვანილობით ისინი საკმაოდ ნაირ-ნაირი და მეტწილად სასოფანია. მათ შორის უმცირესის სიგრძე-სიგანე 1,5—2,0 სმ უდრის, უდიდესისა—2,0—2,4 სმ. მეორე ჯგუფის აბზინდების სიგრძე-სიგანე 3,1—4,0 სმ-მდე აღის.

ცალკე უნდა შევჩერდეთ ბრინჯაოს ერთ ძალიან დიდ აბზინდაზე, რომელიც სამი ჩონჩხის და მრავალი ნიუთის შემცველ ქვისსამარხში აღმოჩნდა (1941 წ., № 16), ძალიან თავისებური, მსესთაში მანამდე უმკაფიოთ სარტყელთან ერთად (სავ. წიგნ. № 296). ეველაზე მეტი ნიუთი და კერძოდ ეს სარტყელიც ჩრდილოეთით მდებარე ჩონჩხს

სურ. 98

გაკეთებული. გავისხენოთ, რომ მე-9 სამარხის სამაჯურები თავისთავადაც დიდად გამოირჩეოდა ერისთავთა მრავალრიცხოვანი სამაჯურებისაგან, მაგრამ სამაჯურთა ეს ტიპი საკმაოდ გავრცელებულია სამთავროში. გვიანანტიკურ სამარხებს რაც შეეხება, ერთი წყვილი ასეთი სამაჯური გვაქვს ბაგინეთშიც და მისი მსგავსი ოქროს სამაჯური და ვერცხლის საყელური გვხვდება კლდეშოშიც [361; 13, გვ. 101]. სამაჯურთა დიამეტრი 3,8—4,5 სმ-დან (საბამეო სამაჯურისა) 6,0—7,0 სმ აღწევს.

მემდეგი ჯგუფია აბზინდები და ბალთები¹,

¹ როდესაც „ბალთებს“ ვამბობთ, ვგულისხმობთ ბრინჯაოსა თუ რკინისაგან გაკეთებულ იმ დეტალებს, რომელნიც დამატებითი სამაჯურს, ხოლო ორივე შემთხვევაში თანამხედველ სამაჯურებელ სამსკვლავსაც წარმოადგენენ და არა საკუთრივ შესაკრავ ნაწილებს, ე. ი. ენით ანუ ნისკარტო

ასლდა თან. იგი წვივის მკვდებს ჩრდილოეთით იდო, უწყსრივად დასვეული (სურ. 94). სარტყელი წარმოადგენს ბრინჯაოს თანაბარი, წყვილ-წყვილი რკოლებისაგან შემდგარ ჯაჭვს, რომლის სიგრძე 0,82 მ უდრის, სოლო თითოეული რკოლის დიამეტრი—1,2—2,3 სმ. დიდს გარდა, მას პატარა აბზინდაც აქვს (დიამეტრი—2,7 სმ). ჯაჭვს, ეტეობა, არა აკვლია რა; იგი მაგარია და მთელი. დიდი აბზინდის სიგრძე 12 სმ, სოლო სიგანე 7 სმ უდრის. იგი მასივურია და ძალზე მძიმე. შედარებით რელიეფური, თითქოს დაუთსული კოპებითა აქვს დაფარული. იმავე მიცვლებული ისინგენტარიდან აღსანიშნავია: ბრინჯაოს პატარა უნო აბზინ-

და (სავ. წიგნ. № 298); ბრინჯაოს პატარა საყიდი (№ 297); ბრინჯაოს ბუქვდი, რომელსაც გემშიანი ჰასტის თვალი აქვს (№ 299); რკინის სამაჯური (№ 300); ბრინჯაოს 5 ხაინში (№ 302—305 და № 307; 3 სათმეული ქინძისთავია, 2 მენჯს ქვემოთ იდო; ორს ბრინჯაოს ოთსკუთსა-დაფანჯარული თავი აქვს, ერთს ბრინჯაოს პირამიდული „გუმბათი“ ადგია თავად, ერთს—ბრინჯაოს ბურთული, ერთს კი—ბრინჯაოს მტრედის ქანდაკება); ბრინჯაო-რკინის

აღმურვის, წრიულსა თუ სხვა მოყვანილობის რკოლებს, რომელსაც აბზინდას ვუწოდებთ (შდრ. ერისთავთა სამარხების—მაგ., ასპარუგის—ინგენტარის აღწერილობა).

² სულხან-საბა ორბელიანი: „გამლი-ფურტო-საქმელი“ [305, გვ. 461]. შდრ. ივ. ჯავახიშვილის გამოათქვამი: „მამინდელი მკვიდრი უბაშური არყოფილა“ [10, გვ. 10].

2 მპვილდასკინი (№№ 306 და 313); ბრინჯაოს მპვილდასკინი (№ 312); ვერცხლის ბუკედი, რომელსაც გემშიანი ჰასტის თვალი აქვს (№ 317); ვერცხლის ბურთულიანი ბუკედი, რომელსაც აგრეთვე გემშიანი ჰასტის თვალი აქვს (№ 309); რკინის ბუკედი, რომელსაც რკინისავე თვალებზე აქვს (№ 310). სულ 16 ნივთია. საფიქრებელია, რომ ეს თავისებური სარტყელ-აბზინდის მქონე მცვალებელი ქალი უოფილა და მოსასლუგობის არცთუ ღარიბ ფენას ეკუთვნებოდა.

მომავლო წლებში უკვე გამოუნდა პირადელები ვაჰგერ სარტყელსაც და დიდ აბზინდასაც. 1945 წელს მცხეთის ექსპედიციის მიერ ნავთსადენში საცვლად გაასრილ, № 1 ქვისამარხში აღმოჩნდა ბრინჯაოს მძიმე, მსივერი, ორნაწილელი და ენაგრძელი აბზინდა, რომლის სავაითო სიგრძე 9 სმ უდრის, სოლო ენის სიგრძე — 4,5 სმ (სავ. წიგნ. № 1142). მასთან დაკავშირებული იყო რკინის რგოლებისგან შემდგარი ვაჭკის ორი ნაწიკეტი, რომელთაც ზედ ქაოვილის ნაშთები აქვთ მიხანგული (№ 1141). 1946 წელს ტუის უბანშიც, მე-8 ქვისამარხში აღმოჩნდა რკინის ასეთივე ვაჭკის მცირე ნაწიკეტი (სავ. წიგნ. № 1475), მაგრამ აბზინდა არსად ჩანს ამ სამარხის ინვენტარში. საფიქრებელია, რომ ვაჭკის დანარჩენი ნაწილები ენცნ შეუკვამია.

ორ სამარხში (1946 წ. ტუის უბნის №№ 9 და 10) აღმოჩნდა ბრინჯაოს ჰაწია ეკვანები, სულ სამი ცალი (სავ. წიგნ. №№ 1499, 1501 და 1519). ეს კარგად ცნობილი კომპონენტია სპილენძის გვიანდელი ქვისამარხების ინვენტარისა. შეინძნეულია, რომ ამ ორივე სამარხში ეკვანები მძივებთან იყო დაკავშირებული. ერთი მათგანი (№ 1499) ასლაც საამურად წყარუნებს; მას ბრინჯაოსივე საწარუნო აქვს მიკნით.

ლითონის სამაწულებთან დაკავშირებით აღვნიშნავთ აგრეთვე თითო-ორთა ისეთ დეტალს, როგორიცაა: ვერცხლის 1 და ბრინჯაოს 4 სამსხვავალი (მათ შორის ლურსმნის ფართო თავისებრი). როგორც ჩანს, ისინი აბზინდა-ბალთებთან ერთად სარტყელზე თუ სამლის თასმაც დასამაგრებულ მოწუობილობას წარმოადგენდა.

ორი ძეგლის აგან გაკეთებული ნივთიცა ამ სამარხებში აღრიცხული. 1938 წ. № 1 ქვისამარხში აღმოჩნდა სარტყლის ბალთის 9 ნატეხი, რომელთაგან ორი წყვილ-წყვილად დახვერტილია (სავ. წიგნ. № 121); 1946 წ. ტუის უბნის მე-7 ქვისამარხში კი თანამდროვე კარის გასაღების მოყვანილობის მცირე რამ ნივთი (სავ. წიგნ. № 1462), თითქოს ბრინჯაოს სასამლე აბზინდასთან (№ 1461) დაკავშირებული. ამასთან უნდა გავისენოთ, რომ სამთავროს ქვისამარხებში არცთუ იშვიათად გვხვდება ძეგლის ამგვარი დეტალები.

მძივები საქმოდ გავრცელებულია ამ სამარხთა ინვენტარში. ნივთების შემეველი 70 ქვისამარხიდან ისინი 24-ში აღმოჩნდა: ზოგში სულ თითო-ორთა, ზოგში — ათეულითი (25, 37, 55, 66, 71 და ა. შ.); ერთში (ტუის

უბნის ქვისამარხი № 10) — 113 ცალი, სოლო ერთი — 264 ც. (1938 წ. № 4 ქვისამარხი, ოქროს ორი სამაწულის შემეველი). დიდ შემეტეობას — როგორც საერთოდ მცხეთის ამდროინდელ სამარხებში — მუდგენს სხვადასხვაფერი (ოეთი-ფერი, მავი, მონაცრისფრო, მოყვითალო, მწვანე, ცისფერი, მოყვითალო და სხვ.) ჰასტისა და სხვადასხვაფერი (მწვანე, მოლურჯო, ღავეარისფერი და სხვ.) მინის მძივები. ურადლებას იქვეც მცირერიცხოვანი კრელი, მოხაიკური და თვალედი ჰასტის მძივები (მაგ., სავ. წიგნ. № 986, 71-ე ქვისამარხიდან და № 1511, ტუის უბნის მე-9 ქვისამარხიდან). არის აგრეთვე ფაიფურისებრი და მინისებრი ჰასტაც-გაცელებით ნაკლებია ქვა-მინერალებისგან ნაკეობი მძივები: წითელი გრანატისა (ერთ სამარხში — 5 ნ ც., მეორეში — 6 ც.), სარდიონისა (ოსსში თითო ცალი, ერთში 2 ცალი და ა. შ.), იასპისა (1 ცალი), მისინბროლისა (2 ც.). არის თითო-ორთა გიმრის, ქარვის, მარგალიტისა და სადაფის მძივიც. 4 სამარხში იყო აგრეთვე „ღვინკილები“ (ზღვინ ჰატრა ნიკარები, ე. წ. cawric) — ერთში 8, სხვაგან — 1—2 ცალი.

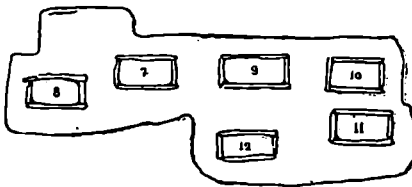
მძივსაკიდეები ძალიან ცოტაა.

მოყვანილობის მხრივ, როგორც იმდროინდელ მძივებს საერთოდ სწვევით, დიდი მრავალფეროვნებაა, ოდონდის კი შეიქმნება, რომ ჰასტის მძივები უფრო მრგვალ-ბორტეული ან ბურთულა („ვაძლისებრი“, „მანდარინისებრი“ და სხვ.), მინისა — უფრო ცილინდრული და ზოგჯერ წახნაგოვანი, სოლო სხვადასხვა მინერალებისა — ბურთულა, ვაძლისებრი ან წახნაგოვანი. სიდიდეც სხვადასხვაა: დიამეტრი 0,2—0,3 სმ-დან 0,3—1,0 სმ-მდე ადის.

თანმხლები ინვენტარის (საშეველი ქინძისთავეები, სავურეები და სხვ.) მსივლეთი შეიძლება ითქვას, რომ მძივები თითქმის ყოველთვის ადგაკაცათ სამარხებში გვხვდება — კოველ შემსხვევამი, ბლომად მანც.

ნაწილობრივ მძივებსა და მძივსაკიდებს, სოლო ნაწილობრივ და უფრო კი გამოსახულებიან ბუკაუსს უკავშირდება ის 3 საბუქავი, რომლებიც განსახილველი სამარხების ინვენტარში გამოირევა. ერთი მათგანი 1911 წელს აღმოჩნდა, 23-ე ქვისამარხში (სავ. წიგნ. № 412). იგი სარდიონისგანა გამოთლილია. ნასუვარწირული მოყვანილობისა, დაკუთხულ-სახოვანი ზედაწილი აქვს. მისი ერთი მხარე ულიფსურად ჩამოთლილია და ამ გლუვ ჩამონათლზე ამოჭრილია გეშა — ფრთისანი ცხენის გამოსატყლევა. საბუქავის დიამეტრი 1,1—1,7 სმ უდრის, სოლო სიმახრო — 0,7 სმ. ფორმით ამ საბუქავის რამდენადმე ანალოგიურია სამთავროს ჩრდილო უბანზე 1939 წ. ერთ იმავედროინდელ, № 171 ქვისამარხში აღმოჩენილი, მთისბროლისგან გავ

1 ამ ნიკარების საავაროვ დანიშნულმა საყოველთაოდ ცნობილია. ისინი ჩვენთავე იმპარებოდა ბოლო დრომდე „უიო თვალის“ საწინააღმდეგოდ (მაგ., აკვანზე ჩამოსაკიდებლად, ძროხის უღზე შესაბუქლად და სხვ.). გუროში და რაკში მათ „ილუსურსაც“ უწოდებენ.

სურ. 99

მოთლოდი, გემიანი საბეჭდო (საე. წიგნ. № 1174). აღნიშნა, რომ არმაზისხევის 23-ე სამარსი აგრეთვე ერთი ექვლაზე უფრო მდიდრულია ამ საერთოდ დარიბულ სამარსთან მორის. იქ ერთ ჩონჩხს 19 სხვადასხვა სამკაული ახლდა, მეტწილად ბრინჯაოსი (მათ შორის რამდენიმე თვლიანი ბეჭედი, სამაჯური, სათმეული და სხვაგვარი საკინებები, მძივები და სხვ.). მეორის საბეჭდოა რამდენიმე საუკეთესო, რადგან გამოსახულება გარკვევით არ უნანს (საე. წიგნ. № 819, 70-ე ქვისსამარსი, აგრეთვე მრავალინეტარინანი). იგი ბრინჯაოსაგან ჩამოსხმულია და დიდ მძივს (დიამეტრი 1,2 სმ) მოგვარონებს, ოღონდ ცალი მხარე აქვს დაბრტყელებული. შესამც ბრინჯაოსი უნდა იყოს, თუმცა მის ლითონის ვერცხლის ფერი უფრო აქვს (საე. წიგნ. № 1076). იგი ჩამოსხმულია; საერთოდ ნახევარბურთული მოქანდილობისა (სიმაღლე 1,5 სმ); გარდებარდო დაუკლებული აქვს ფართო (0,9 სმ), მრგვალი, გამჭოლი ნახურეტი და ალბათ ზონარგაურილი უტარებია პატრონის სიცოცხლეში. ძირი ბრტყელი აქვს, ოვალური (დიამეტრი 1,55—2,0 სმ). ზედ ამოკვეთილია (და არა თანამოსხმული) გეშმა: სვადი ლომი, ფესმოკვით მწოლარე, პირდაპირ მოშორილი; მის სურგს ზემოთ—კირჩხიბი; თავს ზემოთ, კიდეს—დამწკრივებული შასო (ფაღაური?). აღწერილ გამოსახულებაში სოდაიქოს ნიშნები უნდა ვიგულისხმოთ¹. ამ საბეჭდოის შემცველ სამარსშიც (№ 23) მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი ინვენტარი იყო: ბრინჯაოს სამაჯურები, სარდიონ-მინა-პასტისა და სვადიფის მძივები, ღვინვილები, ვერცხლისა და ბრინჯაოს საურეები, ვერცხლის უსულო ბეჭედი (ფარაქე გეშმა: ჯიხვი), ბრინჯაო-რკინისა და რკინის მშვილდური საკინებები, ბრინჯაოს პასტისთავიანი საკინები და რკინის დანისპირი. სამარსში ორი სრულყოფიანის ჩონჩხი ესვენა და ერთიც ბავშვისა.

ამგვარი საბეჭდოები საერთოდ იშვიათ ნივთებად უნდა ჩაითვალოს და ისინი შეიძლება მოსწავებდეს პატრონთა გარკვეულ შემდეგებულობას. ამ მოსაზრებას, როგორც ვნახეთ, თანხმდები ინვენტარის სიმრავლე და ნაირ-ნაირობა უწყობს ხელს.

ბრინჯაოს ერთეული სამკაულებიდან უნდა აღვნიშნოთ თხელი, მრგვალი სასოფანი ფირფიტა, ეგებ, მედლიონის გადასარკავი (1946 წ. ტუის უბნის მე-8 ქვისსამარსი, საე. წიგნ. № 1465; დიამეტრი—2,5 სმ, სისქე—1,5 მმ) და მედალიონი, დაფსარული, ირგვლივგაბარინანი, ჩამოსაკიდად გასურეტილი (იქვე, მე-10 ქვისსამარსი, საე. წიგნ. № 1500; დიამეტრი—2,3 სმ).

სურ. 100

საე. წიგნ. № 1174). აღნიშნა, რომ არმაზისხევის 23-ე სამარსი აგრეთვე ერთი ექვლაზე უფრო მდიდრულია ამ საერთოდ დარიბულ სამარსთან მორის. იქ ერთ ჩონჩხს 19 სხვადასხვა სამკაული ახლდა, მეტწილად ბრინჯაოსი (მათ შორის რამდენიმე თვლიანი ბეჭედი, სამაჯური, სათმეული და სხვაგვარი საკინებები, მძივები და სხვ.). მეორის საბეჭდოა რამდენიმე საუკეთესო, რადგან გამოსახულება გარკვევით არ უნანს (საე. წიგნ. № 819, 70-ე ქვისსამარსი, აგრეთვე მრავალინეტარინანი). იგი ბრინჯაოსაგან ჩამოსხმულია და დიდ მძივს (დიამეტრი 1,2 სმ) მოგვარონებს, ოღონდ ცალი მხარე აქვს დაბრტყელებული. შესამც ბრინჯაოსი უნდა იყოს, თუმცა მის ლითონის ვერცხლის ფერი უფრო აქვს (საე. წიგნ. № 1076). იგი ჩამოსხმულია; საერთოდ ნახევარბურთული მოქანდილობისა (სიმაღლე 1,5 სმ); გარდებარდო დაუკლებული აქვს ფართო (0,9 სმ), მრგვალი, გამჭოლი ნახურეტი და ალბათ ზონარგაურილი უტარებია პატრონის სიცოცხლეში. ძირი ბრტყელი აქვს, ოვალური (დიამეტრი 1,55—2,0 სმ). ზედ ამოკვეთილია (და არა თანამოსხმული) გეშმა: სვადი ლომი, ფესმოკვით მწოლარე, პირდაპირ მოშორილი; მის სურგს ზემოთ—კირჩხიბი; თავს ზემოთ, კიდეს—დამწკრივებული შასო (ფაღაური?). აღწერილ გამოსახულებაში სოდაიქოს ნიშნები უნდა ვიგულისხმოთ¹. ამ საბეჭდოის შემცველ სამარსშიც (№ 23) მრავალრიცხოვანი და მრავალფეროვანი ინვენტარი იყო: ბრინჯაოს სამაჯურები, სარდიონ-მინა-პასტისა და სვადიფის მძივები, ღვინვილები, ვერცხლისა და ბრინჯაოს საურეები, ვერცხლის უსულო ბეჭედი (ფარაქე გეშმა: ჯიხვი), ბრინჯაო-რკინისა და რკინის მშვილდური საკინებები, ბრინჯაოს პასტისთავიანი საკინები და რკინის დანისპირი. სამარსში ორი სრულყოფიანის ჩონჩხი ესვენა და ერთიც ბავშვისა.

ოქროსი თუ ოქროსნაწილებიანი სამკაული სულ 10 ცალი აღმოჩნდა, 5 სამარსში. 1938 წ. გათხრილ მე-1 ქვისსამარსში იყო ოქროს ფირფიტოვანი ბეჭედი, ზალმეტებითა და განივი ჭლებით შემკული (საე. წიგნ. № 257) და წვეილი წვრილმავთულთვანი საეურე, რომელთაც ქვემოდას სწილვისის უწესული აქვთ მიჩნდილული და თავის დროზე ალბათ მძივები ეკიდათ (საე. წიგნ. № 260). მათ გარდა სამარსში აღმოჩნდა: ვერცხლის თვალედი ბეჭედი, ბრინჯაოსა და რკინის საკინები და 261 მძივი (13 სარდიონისა, წანგავიანი და დანარჩენი—შავი და მონახისფრო პასტისა).

იმავე წლის მე-12 ქვისსამარსში აღმოჩნდა ოქროს ერთი სამკაული (საე. წიგნ. № 436)—ბრტყელი, ფირფიტოვანი კოლოფი, გვირილას ევაილისებრ გამოყვანილი, რომელსაც შუაში წითელი გრანატის თვლი უნის (ტაბ. CXV, 14). სამკაულის დიამეტრი 2,7 სმ უდრის, სისქე—0,2 სმ. უკან მხარეზე აბია ოქროს ორი ეუნწი, რომელთაც ცოტათონი მწვანე პანგი შეირინათ: ეტეობა, თავის დროზე სწილვისის რაღაც ნაწილიც ჰქონია. სარტყელზე, ტანისაშისზე თუ თავსაბურავზე დასაკრებელი სამკაულის შობაბეჭდილებას სტეობას (სამარსი გაბარცულ-არეული იყო და ნივთების პირვანდელი მღებარობა—მწელი აღსადგენი). იგი ტიპოლოგიურად რამდენიმე მოგვარონებს ერისთავთა მე-7 სამარსში მრავლად აღმოჩნილ ვარდულებს, ოღონდ ისინი უფრო პატარებია და თან ცალფა, არა კოლოფისებრი. ამავე სამარსში შემორჩენილი იყო: მძივები (61 ცალი პასტისა და ერთიც გიპრისა), ბრინჯაოს ორი მშვილდსაკინი, რკინის 2 მშვილდსაკინი, ვერცხლის საურის ნატეხი, ბრინჯაოს მარუეიანი საურე, ბრინჯაოს თვალმომგვრალი ბეჭედი, ბრინჯაოს 2 ბრწყინვალის ევაილისებრი თავის მქონე საკინი, ფაქიზი მინის მცირე ჭურჭლის ნატეხი და VIII სუ-

ენის არაბული ფელსი [4, გვ. 381]. ამრიგად, უკველი უნდა იყოს ორი რამ: ა) სამარსი ამკარად გვიანდელია და ვერცხლი მის ირგვლივ დაუკრებელი და სოკადად მსგავსი ინვენტარის შემცველი სამარსების სწოვანების შესახებ გარკვეულ მითითებას გვაძლევს; ბ) იგი ამ დროის სამარსთა შორის გამოირჩევა, შედარებითი სიმდიდრით.

1941 წელს გვიანდელი ორსენაკიანი ნაგებობის ნანგრევებში, როგორც ვცით, ოთხი ქვისსამარსი აღმოჩნდა და ოთხივე უფროდ ინვენტარს შეიცავდა. მსოლოდ ერთ მათგანში, დიდი სენაკის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში ჩადგმულ 26-ე ქვისსამარსში (ტაბ. XCIII, 3—4) ერთ-ერთ ჩონჩხს აღმოჩნდა ოქროს ცალი საურე, უწესო-ოვალური მოქვანილობისა, პირაპირზე გადატანილი (საე. წიგნ. № 404). ზედ ჩამოკიდებულია ვერ ოქროს წვრილი ბურთულებსაგან.

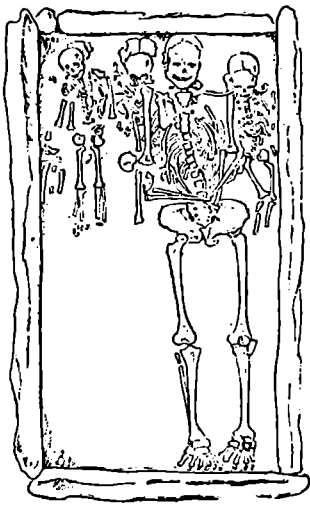
¹ სულხან-საბა: . . . გვიჩვენებენ იფნისა 22. ლომი იფლისა 23 . . . » [305, გვ. 130].

შედგენილი ეუნწულა და შემდეგ — ოქროს წვრილ ღეროზე — შოგაფისფრო ჰასტისა თუ ქვის მხივი (IV ს-ნის საურეო ტიპი). საურის რგოლის დიამეტრი 1,5 სმ უდრის, უდიდესი სიმაღლე — 2,2 სმ. იმავე მიცვალებულის დანარჩენი ინვენტარი წარმოდგენილი იყო: ბრინჯაოს პირმეგურეული, თავმუხვი-წრობეული სამაჯური, რკინის მოკრძო და შევიღდაბათ-ლი საკინძით, რკინის ბეჭდით და ბრინჯაოს ჰაწია ბეჭდით.

განსაკუთრებულ ყურადღებას იპყრობს 82-ე ქვის სამარსი, რომელიც აღმოჩნდა 1945 წელს, ზღურბლიანი ნაგებობის აღმოსავლეთ სენაკში. მიც იყო ორი ჩონჩხი, აუშლელად მდებარე. ერთ მათგანს ჰქონდა: წითელთფერიანი ოქროს საურეები (სა.ჯ. № 1045); ოქროსივე მთავალური მკერდსამკაული (№ 1046); ოქროსივე ბეჭედი (№ 1047), რომლის ფაიფურისებრი ჰასტის თვალზე ეუნწიანი ხარი (სებუ?) არის გამოხატული; აქატისაგან (ან, ეგებ, შეღებილი სარდღრისაგან) გამოთლილი ბეჭედი (№ 1019, ტაბ. CXV, 15); ვერცხლის ბეჭედი (№ 1048; ტაბ. CXV, 10), რომლის სარდღონის თვალზე ფსკუნჯია გამოხატული; წითელი გრანატის თვალი (№ 1050, ტაბ. CXV, 6); სარდღონის სიკრძივ დაღარული თავი საკინძისა (№ 1051; ტაბ. CXV, 5) და ბრინჯაოს 4 ბეჭედი (№№ 1052—1055; ტაბ. CXV, 8, 9, 11, 12), რომელთაგან ორს-ღა შერჩენოდა თვლები (მინისა და გრანატისა). მეორე ჩონჩხს ასლდა: ბრინჯაოს ჰაწია კოსტა შევიღდასაკინძი (№ 1056; ტაბ. CXV, 7); ბრინჯაოს საკინძები (№№ 1057, 1058); ბრინჯაოს საკინძთა ნატეხები, მათ შორის ორი ჰასტისთავიანი (№№ 1059—1061); ბრინჯაოს რკინისენიანი სხამლე აბზინდა (№ 1062); რკინის ორი მარჯანისთავიანი საკინძი (№№ 1063 — 1064) და ცისფერი ფაიფურისებრი ჰასტის ოციოდე მომცრო, დაბალცილინდრული და მრგვალ-ბრტყელი მხივი (№ 1066).

ოქროს საურეები ბრტყელია, ორნაწილადი, რთული აღნაგობისა (ტაბ. CXV, 1, 2). ზედა ნაწილი შედგება ორი ერთნაირი, ნუსმისებრი მოყვანილობის ბუდისაგან, რომლებშიც წითელი თვლები სხედან და რომლებიც დაკრულია ერთ ფირფიტაზე, ერთნაირი ჰარაღელერად, წვერებით ზემოთგან. ერთ-ერთ საურეს ერთი ამ თვალთაგანი თითქმის მორგვალა აქვს და მიც უზის სწორკუთხოვანი მოყვანილობის თვალი. მირის ფირფიტას ზემოდან და ქვემოდან წყვილ-წყვილი ეუნწილი აქვს მირიანილული. თვალბუფეთა ბოლოები მორკალული უღელაკობითაა შეერთებული. ქვედა ნაწილი წარმოადგენს ნუსმისებრი მოყვანილობის ბუდეს, რომელშიც წითელი თვალი ზის და რომელსაც ირგვლივ მომსსო გაფარსი არტყია; ზემოდან ეუნწი აქვს მირიანილული, სოლო ქვემოდან — რგოლაკი. მსგავსი საურეები გვიანდელ სამარსებში არც არმაზისხევთან გვევლილება, არც სამთავროში (თუმცა, სხვას რომ თავი დაუვანებოთ,

მარტო არმაზისხევთან მრავლად დაგროვილ საურეებში ათოდე სხვადასხვა ტიპი გამოვრჩევა). სიბრტყელითა და სირაულით ისინი მოგვაცოხნებს მე-19 სამარსის საურეებს (ჩ.ჯ. აღწ. № 216; ტაბ. XCVI, 1), სოლო დეტალების მოყვანილობით კი უფრო ერისთავთა მე-6 და მე-7 სამარსებში აღმოჩენილ რთულ საურეებს (ჩ.ჯ. აღწ. №№ 97—99, 159; ტაბ. LXXI, 24, 25; LXXX, 3). საურის შემავარსებელი ნაწილები იქაც და აქაც დაკავშირებულია ერთიმეორეზე მთავარი ეუნწებისა და მათში გაკრილი სამსკვალის შემკობით. ამ საურეოა შორის არის არსებითი განსხვავებაც: № 1015 საურეების ქვედა ნაწილი გაფარსითაა დამკვეთებული და ამის ისინი გაცილებით უფრო ენათსავება აბზინდასა სამკაულებს (იმავე მე-7 სამარსის წყვილ ენათსავებას, ასმარეების სარტყლისა და დიადემის ბალოებს და სსვ.), ვიდრე ჩ.ჯ. აღწ. №№ 97—99 და 159—160 საურეები, რომელნიც, ისევე როგორც მე-6 და მე-7 სამარსთა დიადემები, სრულიად მოკლებულია გაფარსს.

სურ. 101

ერთი საურის ზედა ბუდეში, სოლო მეორის ქვედა ბუდეში წითელი გრანატის მკვირ იმავე ფერის მინა ჩასმული. მინაში ლებისაგან მინას, ჩვეულებისამებრ, ფერი გაერთიანა და ირისხციაც შეზარავია. გარდა ამისა, იმ საურეს, რომელსაც ქვედა თვალი აქვს მინისა, ქვედა ეუნწზე სწილინდრული რგოლით ჰკიდია სარდღონის ჰაწია ბურთულა მხივი. მეორეს ასეთი რამ აღარ შერჩენია. ეს დაკვირვება მოულოდნელი არ უნდა იყოს, თუ გავისწერებთ, რომ გრანატის წითელი მინის მცველა ერისთავთა ინვენტარშიც კი შეიმჩნევა.

ოქროს რთული და ბრტყელი, მოთავალული საურეები არმაზისხევის მრავალრიცხოვან სამკაულთა შორის გაბატონებულ ტიპად ვერ ჩაითვლება. ასეთები, გარდა ამჟამად აღწერილისა, გვსვლება მხოლოდ ზემოთ მითითებულ სამ შემთხვევაში: № 6 და № 7 სარკოფაგებში და მე-19 სამარსში. ამ ოთხს შორის ამკარად უახლესია 82-ე სამარსი. მე-19 სამარსის საურეები, როგორც დიადე განსხვავებული, შეიძლება ათიქმის არც ჩავაგდოთ სათვალავში და მამინ კვიშირი დამკარგება ერისთავთა სარკოფაგებსა და, მათი რეზიდენციის განდგურებიდან კარგა ხნის გასვლის შემდეგ, ნანგრევებში ჩადგმულ 82-ე სამარსს შორის. აღწერილი სქემის მისედებით საურის გავითების ტრადიცია საღაღე შემონახული და შემდეგ კვლავ გაცოცხლებული ჩანს 82-ე სამარსის დროინდელ ოქრომკვლავურ სელოვნებაში (თუ კი თვით ნივთები არაა როგორღაც შევლითგან შემონახული). დროის ამ შუალედში კი, როგორც ვიცით, საურეები მრავლად გვსვდება და ნარ-ნარიც, სოლო მათ შორის ამკარად გაბატონებულად გამოიყურება ის ტიპი, რომელსაც ახასიათებს რგოლზე ქვემოდან მირიანილული მარგალიტითა თუ სხვა მხივებით დამკვეთებული ღერაკი. იგი ძალიან გავრცე-

ლებულია ახ. წ. III ს. მეორე ნახევრიდან IV ს. მეორე ნახევრამდე (ერისთავთა მე-2 სამარხი, სამარხები №№ 12, 13, 19, 36, 38, 40, 43 და სხვ.), მაგრამ, როგორც ჩანს, საურეთა ბეგი ტიპიც არ უოფილა მთლად დავიწყებული. ის ნიუთი, რომელიც პირითი მქერდსამკაულადაა მიწვეული (№ 1046; ტაბ. CXV, 3), ტიპოლოგიურად მკიდრად ეკავშირდება ზემოთ განხილულ საურეთებს და ისინი თამამად შეიძლება ერთისა და იმავე ოქროშველლის ხელობად ჩათვალოს. ამას მათი სურათების შედარება და გარეგანებებს. ამ სამკაულს ზოგადად კუთვნიან მძვინვარეული ხუთკუთხედიანი მოკვანლობა აქვს. მისი სიმაღლე 2,5 სმ უდრის, სიგანე — 2,2 სმ, სიქვე — 0,1 სმ. მისი პირითი ნაწილებია სხივები, რომლებიც, საურეთის ბუდეთა მსგავსად, ოქროს საერთო ფირფიტაზეა დაკრული. შედის ჩუქურღის პირის მოკვანლობა აქვს, ქვედა ორს კი ქართულ ქარგვლობაში ცნობილი მოტივის „მანისა“. ზედაშიც და მის აქეთ-იქით განლაგებულ ჰატარა მრგვალ ბუდეებშიც გრანატის თვლები ზის, სოლო ქვედა ორში და მათ აქეთ-იქით მდებარე ჰატარა მრგვალ ბუდეებში — მოციხფრო ჰანტისა. უოველივე ამას ირგვლივ მოშსო გავარსი არტია. ზემოდან სამკაულს ჩამოსაყიდი რგოლი აქვს დარჩილული. ქვედა ბოლოს ნახურტში გაურილია ბრინჯაოს წერილი რგოლი, რომლის ღერაკზე სარდიონის ბურთულა მძივი ჰაილია. როგორც ვხედავთ, ეს ორი მომენტის აბლირებს საურეთებთან მსგავსებას. საურეთი კი ამ სამკაულს არ მოეპოვება შესატყვისი არც არმაზისხევისა და არც სამთავროს ინვენტარში.

ამ სამარხის ბეჭდები — ოქროსიც, ვერცხლისაცა და ბრინჯაოსიც — ყველა ერთი ტიპისაა: რკალი მსხვილი და მრგვალი ან ოვალური აქვთ, თვალბუდე — ცალკე გაკეთებული და შემდეგ რკალის თავისუფლად ბოლოებზე დარჩილული. ეს ის ტიპია ბეჭდისა, რომელიც მცხეთის სამარხებში სწორედ ახ. წ. IV საუკუნის შემდეგ ვრცელდება და, კერძოდ, არმაზისხევი ენაცვლება მანამდე გავრცელებულ ორ სხვა პირითად ტიპს (ამის შესახებ იხ. ზემოთ, მეოთხე თავის II ჰაზარგაფში). გამოსავლის წარმოადგენს ჰატარა რკალწერილი ბეჭედი (უფრო სწორად, მისი ნატეხი, № 1055), რომელსაც ჰაწია რომელი თვალბუდე აქვს და შიგ მინის თვალი უზის (ტაბ. CXV, 8). აღსანიშნავია, რომ ოქროს ბეჭედი ამ დროის სამარხებისათვის არმაზისხევთან ჯერჯერობით სულ მეორე გვხვდება (ერთი იხ. გვ. 142, 1938 წ. № 4 ქვისსამარხი, სავ. წიგნ. № 257).

აქტივსაგან მთლიანად გამოთილდ ბეჭდს საკმაოდ მოეპოვება ანალოგიები სამთავროს გვიანდელ ქვისსამარხებში, სარდიონის, ბროლისა თუ სხვა ქვისაგან გამოთილილი და ერთგან დაბრტყელებული ბეჭდების სახით (შდრ., მაგ., 1938 წელს ჩრდილო უბანზე აღმოჩენილი №№ 459, 660; 1939 წელს იქვე აღმოჩენილი №№ 112, 581; 1946 წელს აღმოჩენილი № 5401; 1947 წელს აღმოჩენილი №№ 5901, 5937, 6138 და სხვ.). ორი სარდიონის ბეჭედი აღნიშნული აქვს ე. თაკაიძეილს ნაუთსადენში [1, გვ. 87, № 106, გვ. 88, № 153]. თვით არმაზისხევთან კი ეს პირველ ცალად უნდა ჩათვალოს. აღსანიშნავია, რომ ამ ბოლო

სახეშიცაა რამდენიმე ქვის ბეჭედი აღმოჩენილი, რუსთაველი: სამარხებში, რომელთაც მ. ივამჩენკო საშუალო საუკუნეებით ათარილებს [303], და აგრეთვე ნაქალაქარის ადრინდელ ფეოდალურ ფეხაში [324].

ჩვენ მიერ ამჟამად განხილული 82-ე ქვისსამარხის ინვენტარში განსაკუთრებულ ყურადღებას იქცევს ბრინჯაოს ჰაწია, მჭიდრული საკინძი („არბალეტური ფიბულა“), რომლის სწოვანება ახ. წ. IV საუკუნეზე უფრო ღრმად არ გადავა. მისი სიგრძე 3,1 სმ უდრის, უდიდესი განი — 0,5 სმ, სოლო სიმაღლე — 1,0 სმ. დამახასიათებელია მისი მაღალი და ჰენტიტომრგვალებული ენის ბუდე. ამგვარივე აბელებულია არმაზისხევის გვიანდელ ქვისსამარხებში ცნობილ მჭიდრულ საკინძთა დიდი ნაწილი. სამთავროში ეს ტიპი ათარილება არა უადრეს ახ. წ. VI საუკუნისა [369].

მკიდრად აკავშირებს ამ სამარხის ინვენტარს არმაზისხევის სხვა გვიანდელი სამარხების ინვენტართან აგრეთვე ისეთი დამახასიათებელი და საუოველოად გავრცელებული ნივთები, როგორცაა: წასნაგვანი სარდიონით, ბროწეულის ეკავილისებრი მარჯნით, ჰანტით, მარგალიტებითა თუ ბრინჯაოს წერილი ბურთულებისაგან შემდგარი გვირგვინებითა თვადამკვნიებული საკინძები, რკინისა და ბრინჯაოსი (№№ 1051, 1061, 1063, 1064, 1067, 1072); მთლიანად ბრინჯაოს ოთხკუთხედიანი დაფარულთავიანი საკინძი (№ 1068) და ბრინჯაოს რკინისენიანი ახალსლე აზინდა (№ 1062).

ამრიგად, ზოგიერთი დამახასიათებელი ნიშნის მისედვით, ამ სამარხის ინვენტარის სწოვანება IV საუკუნეზე უფრო ადრინდელი არ უნდა იყოს, სოლო ქვის ბეჭედი და აგრეთვე თითქოს მშვილდასკინძი უფრო გვიან თანასაკვარცულისმებნებს. მიუხედავად ოქროს რამდენიმე თითქოს მჭედებური ივრის სამკაულის აღმოჩენისა, აქ დაკრძალულ მცვალებულებს ვერ მივაკუთვნებთ IV საუკუნით დათარილებულ, ოქროს სამკაულებთან მიცვალებულთა წრეს.

დასასრულ, ოქროსნაწილებიანი სამკაული მოგვცა ტეის უბანზე — სახელდობრ, 1946 წელს გათხრილმა მე-12 ქვისსამარხმა, რომელიც იმ უბანში საერთოდ ეველახე მეტეს და საურადღებო ნივთებს შეიცავდა და ამით უასლოვდებოდა პირითადი უბნის ზემოთ განხილულ სამარხებს. ეს არის 2, საკმაოდ რთული აბელებების სათმეული ქინძისთავი (სავ. წიგნ. № № 1560 და 1561; ტაბ. CXVII, 26, 29), რომლებიც შედგება ბრინჯაოს წერილი ღეროსა (სიგრძით 7,9 და 6,2 სმ) და მის ზედა უენწზე ბრინჯაოს სასრითი დამაგრებული თავისაგან (ოქროსფირფიტოვანი, ოვალურ ბუდეში ჩანმული, ოქროს წერილი გავარსის 3 კონცენტრული წრით გარემორტყეული გრანატის ამბურცული სადა თვალი; ბუდის დიამეტრი — 1,5 — 1,8 სმ, ბუდე-თვლის სიმაღლე — 0,7 სმ). გარედან თვალბუდეს სპილენძის 4 ჰაწია უენწი აქვს დარჩილული. საფიქრებელია, რომ თავის დროზე საკინძის ღერო მთლად ან თითქმის მთლად იქნებოდა ქალის სქელ თმაში თუ თავსაბურავში ჩაფლული და მხოლოდ ოქროს მოთვალული თავები გამოჩნდებოდა.

სამარხში 3 ჩონჩხი იყო. ყველაზე მეტი ნივთი, აღწერილ საკინძთა ჩათვლით, აღმოაჩნდა მუხში მდებარე ჩონჩხს.

ესა: ბრინჯაოს კიდვე 6 ნაირ-ნაირი, 'ზოგი ფრიად თავიყე-
ბური ქინძისთავი, რომლებიც ზემოთ, საკინძთა საერთო მი-
მოსილვისას გვაქვს აღწერილ-დასწავთებული (№№ 1555
და 1567—1571; ტაბ. CXVII, 22—25, 32, 33); ვერცხლის
წვეილი საუკურო, უწესო ოჯღური, ქვემოლან მიწისიღული
თითო ბურთულით (№ 1559; ტაბ. CXVII, 27, 28); ვერ-
ცხლის ბეჭედი (№ 1562; ტაბ. CXVII, 35), რომლის ღე-
ვარდის თვალზე კურდღელია გამოსატული; ბრინჯაოს თვალ-
ამოვარდნილი ბეჭედი (№ 1557; ტაბ. CXVII, 39); რკინა-
ბრინჯაოს ნაწია, კოსტა, „ქვინტიანი“ მშვილდსაკინძი (№ 1563;
ტაბ. CXVII, 36); ბრინჯაოს ბოლოვებდასუკული საშა-
პური (№ 1564; ტაბ. CXVII, 31); რკინის მშვილდსაკინძის
მშვილდი (№ 1566; ტაბ. CXVII, 38); მალაქიტისთავიან
და სხვა რკინის საკინძთა ნატეხები (№ 1555; ტაბ. CXVII).
ამავე ჩონჩხს ირგვლივ შემორჩენილი იყო ისეთი ნაშ-
თები, რაც მალთან იშვიათად თუ გვადარწებთ ხელამე
სრწუნას მველ საშარსებში: ქალის თმის რამდენიმე ბლუკა
(მათ შესახებ აგრეთვე ზემოთ, საკინძების ერთობლივ განსილ-
ვისას გვექონდა საუბარი); მასათით დახერტილი ტყავის—
ჩანს, ფესხვამლის—ნაფლეთები (№ 1548); სქელი და მუტ-
ნაკლებად უსუმი ქსოვილის ნაფლეთები (№№ 1517 და 1552);
მოყავისფრო, თხელი და ფაქისი ქსოვილის (აბრეშუმის?)
ნაფლეთები (№ 1551). უსუმი ქსოვილის რამდენიმე ნაფლეთ-
ი აღმოაჩნდა დანარჩენ ორ ჩონჩხსაც (№№ 1549, 1550,
1553). ბრინჯაოს ერთი საკინძი, რკინა-ბრინჯაოს მშვილდ-
საკინძი და რკინის ბეჭედი ასლდა ჩრდილოეთით მდებარე
ჩონჩხს (№№ 1554—1555; ტაბ. CXVII, 31, 37, 40).
მესამე ჩონჩხთან თითქოს არც ერთი ნივთი არ ეთიფლა
დაკავშირებული.

სამაუკულის განსილვის დასასრულ უნდა აღინიშნოს, რომ
ოქროს სამაუკულიც და საბეჭდადებიც მხოლოდ იმ საშარ-
სებში გვხვდება, რომლებიც მრავალფეროვნება და მრავალ-
რიცხოვან ინვენტარს შეიცავს და რომლებშიც სხვებზე მე-
ტია, კერძოდ, ვერცხლის სამაუკული.

მინის ჭურჭელი, თითქმის ეველა, ნამტვრევებითაა
წარმოდგენილი. ისინი სულ 11 საშარსშია აღმოჩენილი,
ხოლო ვინაიდან ორ მათგანში ორ-ორი თავ-ეული ჩანდა,
შეიძლება ითქვას, რომ სულ 13 ჭურჭელი გვექონია. შედა-
რებით მთელად შემონახულია მორის დასწავთებული შემდეგ-
ნაირი ჭურჭლები: 1) მთითერთ მინის ვიწრო, ევლამდელი
და მუცელდებრტეული საწვლასცხებელი (აღმანის ნიდა-
ევის ძელის მოყვანილობის), რომლის სიმაღლე უდრის 15
სმ, ჰორის დიამეტრი—2,5 სმ, გარემოწერილობა—4 სმ
(1937 წ. სავ. წიგნ. № 388; ტაბ. CXV, 13); 2) ღია
მწვანე მინის მომცრო საწვლასცხებელი (სიმაღლე—5 სმ,
უდიდესი დიამეტრი—3,5 სმ), დოქისებრი მოყვანილი,
ოღონდ უუერო; მუცელს ირგვლივ ღურჯი მინის არათა-
ნაბრად მსხვილი მათისაგან შედგენილი, უწვევტი, მაგრამ
უწესო-სიგზავური ორნამენტი აკრავს; ფსკერი საკმაოდ
შედრევილი აქვს (სავ. წიგნ. № 799, 57-ე ქვისსამარხი);
3) მწვანე სქელი მინის საწვლასცხებელი (სავ. წიგნ. № 255,
№ 11 ქვისსამარხი), რომელსაც ტანი სრულიად მრგვალი

და მირკამოეოეული აქვს, ეული — მოკლე და განაური,
ტუჩები—სქელი და ფართოდ გადაშლილი (სიმაღლე—7,5
სმ, უდაღის დიამეტრი—6,0 სმ); 4) მინის მცირე სასმა-
ლის ქუხელი, კონუსური მოყვანილობისა, ევლცესილი სწო-
რედ იქ, სადაც წერილი იქნის ეწვებოდა (35-ე ქვისსამარხი,
სავ. წიგნ. № 514).

დასაინწინა შესახებ შევეცილია მხოლოდ ის ვაჭეათ,
რომ უმეტრობა სწორედ საწვლასცხებლებია, ისედაც და
ზოგჯერ ფაქისი მისისაც კი, ფერად უფრო სმარად მთათე-
რო-გამჭირვალე. არის მოყვანილო და მწვანე ნატეხებიც.
ეველა მქონაწვლავად აღაფრულია ღამაში, მქრქალი ირი-
საკინის ქერქათ.

საერთოდ მინის ჭურჭლები და, კერძოდ, მინის ძირი-
თადი ნაწილი—სახელსაცხებლები საწვლასცხებლები რაზა
მესეთის საშარსეული ინვენტარისათვის, მაგრამ რომ ამ
მსრივ განსაკუთრებით საუკრადლებო კოლექციას სწორედ
სამაუკრის საშარსებში იძლევა, ეს ჯერ კალკ XIX საუ-
კუნდისაა ცნობილი [301; 369]. მინის საწვლასცხებლები
მრავლად აღმოჩნდა რუსეთის აგრეულ შუა საუკუნეთა საშარ-
სებშიც [321]. ამამისიხევის ერისთავთა ექესი საშარსადან
მინის ჭურჭელი ოსმის ეყო, სხვადასხვა რაოდენობით, ნაირ-
ნაირი მოყვანილობისა და სიდიდისა: ანზარევისა და მე-2
სამარსებში—ორ-ორი, მე-3-ში—ათიქის ორი, მე-6-ში —
ოთსხე მეტი, ხოლო მე-5-ში—მეცამე. ათიქისი არა ნაკ-
ლებ უსვადაა წარმოდგენილი მინის ჭურჭელი სამაუკრის
იმავდროულ სამარსებში. კიდევ უფრო მატულობს მინის
ჭურჭელი (თუმაკი უფრო ჰატარ-ბატარა და ათიქის ნაკ-
ლები ხარისხისა) სამაუკრის IV და მომდევნო საუკუნეთა
ქვისსამარსებში. სამაუკროდ, იქ სრულიად აღარ გვხვდება
ღითონის ჭურჭელი და კანტიკუნტად-ღა გვევლენა ათის
ჭურჭელი, რომელიც, როგორც ვიცით, I—III საუკუნეთა
სამარსებში იქ ეოველათვის არის წარმოდგენილი.

აქე რომ ათიქის შევეცილია მცესეთაში წულთაღრიცხ-
ეთა მიანიდან კიდრე ადრეეოდალური სახის ბოლომდე
ვიგულისხმთ მიცვალეულათვის მინის ჭურჭლის ჩატა-
ნების უწვევტი ტრადიცია და, მასხადაშე, სათანადო ჭურჭ-
ლის მასობრივად არსებობაც. IV და მომდევნო საუკუნეებში
სამარსეული მინის ჭურჭელი საგრძობლად იცვლება და მა-
ღიან თავიებურ იერს იღებს.

ასეთსავე სურათს ეხვადეთ არამისიხევის არქეოლოგიურ
კომპლექსში წარმოდგენილ მინის ჭურჭლებში, ოღონდ აქ
ერისთავთა თანამედროვე, მცირერიცხოვან დარბულ სამარ-
სებში იგი სრულიად არ მოიპოვება.

თიხის ჭურჭელი ამ ვეუფის სამარსებში ერთად-
ერთი ცალი აღმოჩნდა (ხელადა, 66-ე სამარსში, სავ. წიგნ.
№ 606). თანმშლები ინვენტარი აშკარად გვიანდელი ტიპისაა
(რკინის მშვილდსაკინძი, ღურჯისანი საკინძები, ურცხლის
ბეჭედი და აგრეავე რკინის დანისპირი), ხოლო ასეთ
ინვენტართან ათისის ჭურჭელი მცესეთაში საერთოდ უწვე-
ულია.

რკინის დურქსენები (მთელ-მთელი და ნატეხები)
აღრიცხულია ამ ვეუფის 3 სამარსში (№№ 15, 17 და 72),

სოლო ერთი (1938 წ. № 4, ოქროსსამკაულიანი)—საუკუ-
კოა. როგორც ვსებავთ, ისინი ვერ ჩაითვლება ამ ჯგუფის
დამახასიათებლად.

აქ აღმოჩენილი ღურსმანი ეგულა თავბრტეულია. ღე-
როები მრგვალი ან ოთხკუთხედიანი იქნებიან აქვთ. ძალიან
სმირად მათ შერჩენიათ სის ნამთები.

ღურსმანების სიგრძე 5 სმ-დან 10 სმ-მდეა, სოლო თა-
ვის დიამეტრი—1,0—1,8 სმ. სიგრძის მიხედვით შეგვიძ-
ლია დავასკვნათ, რომ ის ფიცრები, რომელთაგანაც თავის
დროსე შეუკრავთ აქაც სავარაუდებელი კუბო, სქელი უო-
ფილა.

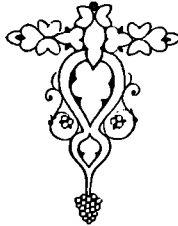
რაც შეეხება მონეტებს, სამარხთა ამ ჯგუფში სულ
ორი ცალია აღმოჩენილი და ორივე არაბული ფელსია,
VIII საუკუნისა.

ერთი მათგანი 1938 წ. მე-12 ქვისსამარხში აღმოჩნ-
და (საუ. წიგნ. № 425), მეორე კი 1945 წელს, მიწით საე-
სე 82-ე ქვისსამარხის თავზე. ამ უკანასკნელის დამატარიღე-
ბელი მნიშვნელობა ნაკლებ მტკიცეა, ვინაიდან იგი მი-
წის ზედა ფენაში იყო. მე-12 სამარხში აღმოჩენილი ფელ-
სი კი უფლებას გვაძლევს ვთქვათ, რომ არმაზისსევის
გვიანდელი სამარხის ხნოვანება IX საუკუნემდე მაინც
მოღის.

ასეთია, ზოგადად, არმაზისსევის გვიანდელი სამარხ-
ის ინვენტარი და ის მოსაზრებანი, რომელთაც მისი ერ-
თობლივ, თუ ცალკეული ელემენტების განსილვა აღძრავს.

დასასრულ, უნდა დავმინოთ, რომ ტუის უბნის ქვის-
სამარხები, მიუხედავად ერთგვარი ტერიტორიული სიმო-
რისა, ორგანულად უკავშირდება, დაკრძალვის წესისა თუ
ინვენტარის მიხედვით, პირითადი უბნის გვიანდელ სამარ-
ხებს. ამ გარემოებას იმიტომაც ენიჭება მნიშვნელობა, რომ
ტუის უბნის 12 სამარხში (განსაკუთრებით კი 1946 წ. გა-
თხრილ სამარხებში) მაინც ბევრი რაზა თავისებური და
საუურადღებო (მაგ., თუნდაც ტუაისა და ქსოვილთა ნამთები,
ბრინჯაოს ზოგიერთი სათმეული ქინძისთავი და სსცა), რაც
არსებითად ავსებს ჩვენს წარმოდგენას ადრეფეოდალური
ხანის მცხეთის სამარხთა ინვენტარის შესახებ.

ქვისსამარხთა ამ ორ ჯგუფს შორის მანძილი (თუ
გათხრილითაგან განაპირა სამარხებს ვიანგარიშებთ) სულ
ორასიოდე მეტრს უდრის, მაგრამ მათ არმაზისსევი ჰყოფს.
იმ დროისათვის ის მოსახლეობა, რომელიც, ჩანს, თითქმის
ყოველთვის საოჯახო სამარხებში კრძალავდა თავის მიცვა-
ლებულებს, უნდა ვიგულისხმოთ მაღლობზე, ამჟამად ახალ-
გაზრდა ტუით დაფარულ ადგილას, სადაც ქვითკირის შე-
ნობათა ნანგრევები იქნა მიკვლეული ჯერ 1937 და შემდეგ
1946 წლებში.

ნაგებობანი და მათთან დაკავშირებული ნაშთები

სამარხებთან ერთად არმაზისხევის ველზე უოველ-წლიურად ვლინდებოდა სხვადასხვა დროის ნაგებობათა ნაშთებიც. მათ შორის უველაზე უკეთ შენახული და სახეზე-მორჩენილი გამოდგა ძველი აბანო, რომლის გათხრითაც დაიწყო ნაუოფიერი მუშაობა მცხეთის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ. წინამდებარე თავში, აბანოს დაწვრილებით განხილვასთან ერთად, მოგვინდება შევესოთ ექსპედიციის მიერ გათხრილ დანარჩენ ნაგებობებსაც, რომელთაგან ზოგი აბანოს თანამედროვეა, ხოლო ზოგი—უფრო ახალი.

წვორედ ამ ქრონოლოგიური თანმიმდევრობისამებრ ვაჯგუფებთ განსახილველ ნაგებობებს: ადრინდელ ნაგებობათა სახელით გამოყოფით აბანოსა და მისი დროის, სამშენებლო ტექნიკის მხრივ მის მსგავს შენობათა ნანგრევებს, ხოლო უველა დანარჩენ ვაერთიანებთ გვიანდელ ნაგებობათა ჯგუფში. პირველი ჯგუფი უკავშირდება ამ ადგილას ოდესღაც არსებულ ერისთავთა სამოფელს, რეზიდენციას, მეორე კი უერთიანებს იმ ძეგლებს, რომლებიც წარმოადგენს ამ რეზიდენციის განადგურების შემდეგ აგებულ შენობათა ნაშთებს.

პირველ ჯგუფზე უფრო ადრინდელი ნაგებობანი არ შემონახულა.

პირველი ჯგუფის შენობები ახალი წელთაღრიცხვის II და მომდევნო საუკუნეებს ეკუთვნის. მათგან უმეტესწილად სამარკვლები და, უკეთეს შემთხვევაში, კედლის მცირე ნანგრევები-და დარჩენილა. შედარებით უკეთესად შემორჩენილი ძეგლებიც (მაგ., აბანო) ისეთ მდგომარეობაშია, რომ მაინც ვერ სერსდება კონსტრუქციის მთლიანად და დანამდვილებით წარმოდგენა.

გათხრის შედეგები ნათელყოფს, რომ არმაზისხევის შესართავს აღმოსავლეთით მდებარე ველი საცხოვრებლადაც არა ერთგზის უოფილა გამოუენებული და სასაფლაოდაც.

ადრინდელ შენობებს უკირაჟს გათხრილი ველის უფართოესი ნაწილის აღმოსავლეთი მხარე, ხოლო იმავედროული სამარხები თავმოყრილია უმთავრესად ამ შენობებს სამხრეთ-დასავლეთით, დასავლეთითა და სამხრეთით. მომდევნო საუკუნეებში ნაგებობათა დიდი ნაწილი უფრო სამხრეთით

და დასავლეთით იკავებს ადგილს, ხოლო სასაფლაო ერისთავების ნაგებობათა უბანში იმართება, თუმცა სამარხები ჯგუფ-ჯგუფად გვსვდება ველის სხვა ნაწილებშიც. ცხადად ჩანს, რომ გვიან სანაში მიცვალებულნი უმარხავთ უპირატესად ძველ ნაგებობათა ნანგრევებში და ესოებში. განსაკუთრებით ითქმის ეს „ზღურბლიანი ნაგებობის“ შესახებ (იხ. საერთო გეგმა).

არმაზისხევის შესართავთან დღემდე გათხრილი, საჰამოდ მრავალრიცხოვანი ნაგებობანი ერთიმეორისაგან განსვადება ისეთი ნიშნებით, რომლებიც მათს სხვადასხვადროულობასაც მოასწავებს და მათი დანიშნულების სხვადასხვაგვარობასაც. არსებით განსხვავებას ვხვდავთ, უპირველეს უოგლისა, შენების ტექნიკის მხრივ. როგორც ირკვევა, ეს სხვაობა შეესატყვისება ნაგებობათა ახალბრივ სხვაობას.

განვიხილოთ ნაგებობათა ეს ორი პირითადი ჯგუფი.

I. ადრინდელი ნაგებობანი

ამ ჯგუფში გაერთიანებულია: 1) აბანო; 2) „ზღურბლიანი ნაგებობა“; 3) ერისთავთა პირველ და მეორე სამარხთან დაკავშირებული ნაგებობა; 4) „ერთსენაკიანი ნაგებობა“; 5) არქიტექტურული დეკორის ნაშთები და 6) მარანი და საკულტო ნაშარხები. ორი უახანესელი აჰყარად უკავშირდება განხილულ ნაგებობებს და ამიტომ ვთავსებთ მათ ამ თავში.

I. აბანოს ნაშთები

ნაგებობა, რომელიც აჰყამად ჩვენი შესწავლის საგანს შეადგენს, აღმოჩინა და გათხარა არმაზის არქეოლოგიურმა ექსპედიციამ 1937—1938 წლებში. ის მდებარეობს შესწავლილი უბნის ჩრდილო-აღმოსავლეთ ნაწილში, მტკერის მეორე ტერასის კიდეზე (იხ. საერთო გეგმა) I.

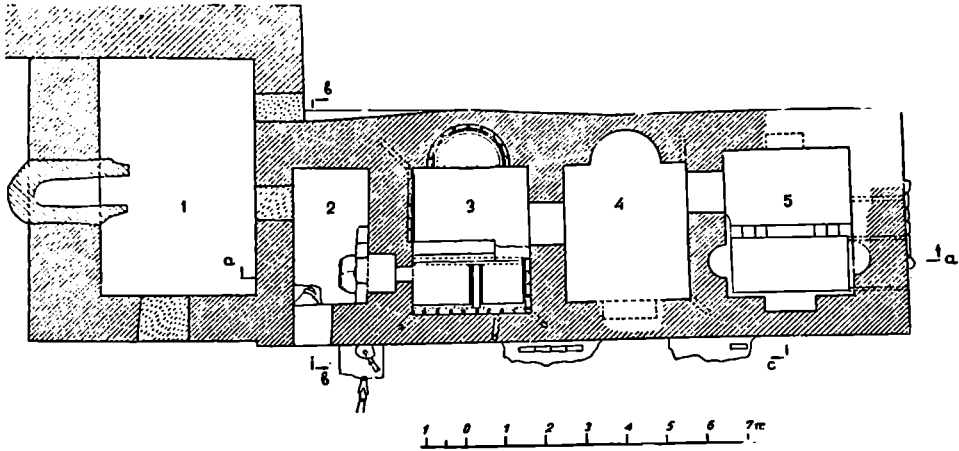
I აბანოს ნანგრევებს ხის პეილონი გაუყუდა და ამ სახითა იგი აჰყამად დაცული.

ორივე კამანის განმავლობაში პირითადი ნაგებობის — აბანოს — პარალელურად ითხრებოდა, ერთი მხრივ, სხვა რიგის, ნაკლებ კაპიტალურ ნაგებობათა ნაშთები და, მეორე მხრივ, ადრეულ შუა საუკუნეთა საშაროვანი [3; 4].

როგორც უკვე ითქვა, აბანო აგებულია მდ. მტკვრის მეორე ტერასაზე. მაგრამ ისე, რომ შენობის ჩრდილო კედელი ტერასის შესატყვის კბოდეც გასდევს (ტაბ. CXX, 4). შენობა დამსრობილია დასავლეთიდან აღმოსავლეთით, სამხრეთ-აღმოსავლეთი-აღმოსავლეთისაკენ მცირეოდენი გადახრით. ამგვარი დამსრობა შედეგი უნდა იყოს არა ტერასის ბუნებრივი კონტურებისადმი შეიკუბისა, არამედ იარკვეული ჰრაქტიკული მოსაზრებისა, რომელიც, ჩანს, უკარნახებდა მუდ მშენებლებს იმაგვარად დაეგებათ ნაგებობა, რომ მისი კუთხეები ქვეყნის მხარეების მიხედვით უოფილიყო დამსრობილი, რაც უსრუნველყოფდა მზის სხივებით შენობის კველა

ეს ნანგრევებიც დროთა განმავლობაში მთლიანად მიწით დაფარულიყო და ამ მიწას მცხეთის კოლმეურნე გლეხობა ბოლო ხანებამდე ხნავდა. კერძოდ, 1937 წელს სწორედ აბანოს ნაკვეთზე სიმინდი ეთესა (ტაბ. XXXIV, 1).

კველაზე მეტად შემონახული კედლები მიწის თასამედროვე ზედაპირიდან 0,5—1,2 მეტრის სიღრმეზე ჩნდებოდა. შენობა საერთოდ მტკიცე, კომპაქტური დეტალებისაგან შემდგარ მთლიან მებგლს წარმოადგენს. ნაგებობათა საძირკველი ამოყვანილია უმთავრესად რიყის ქვით, ხოლო კედლები—ადგილობრივი კვლის, უმთავრესად ქვიშაქვის ნატეხებით, რომელთა შორის ერთ-ერთი უმცირესის ზომა 0,26×0,11×0,07 მ, ხოლო უდიდესისა—0,51×0,33×0,12 მ უდრის. ქვები შედუღაბებულია მაღალხარისისოვანი კირით. კედლებისათვის დამახასიათებელია ზედიწვენით წესიერი წყობა. საერთოდ აქ კარგად ჩანს ქვების ნორმალური წყობის, შე-

სურ. 102. აბანოს ზედა სართულის გეგმა

კედლის გათბობას შიგნით დღის განმავლობაში [115; 116, გვ. 476]. შენობის საერთო სიგრძე 22,0 მეტრს აღწევს, ხოლო უდიდესი სიგანე—5,50 მეტრს (გაოთხლისწინებულია დასავლეთის მხარეზე მოკვანიებით მიმენებული გასასდელი ოთახის ზომაც). როგორც ამ ციფრთა შეფარდება მოწმობს, შენობის საერთო სიგრძე უსუსტად 2,5-ჯერ მეტია სიგანეზე, რაც ამგვარ ნაგებობათათვის უსუველო მოვლენას წარმოადგენს: მსგავს ნაგებობათა გეგმის მიხედვით, სიგანე მხოლოდ 1/3-ით უნდა უოფილიყო ნაკლები სიგრძეზე [115, გვ. 107]. შენობის საერთო ფართობი 148,24 კვ. მეტრია, ხოლო განუოფილებათა შიდა ფართობი—67,40 კვ. მ. გარეთა (საძირკველიანი) კედლების სისქე 1,3-დან 1,5 მეტრამდე ადის, მიკნითა, გაუოფი კედლების სისქე კი 0,90—0,95 მეტრს უდრის.

როგორც ორი არქეოლოგიური კამანის შედეგად გამოირკვა, შენობა ორსართულიანი უოფილა, მაგრამ ჩვენამდე მოუღწევია ნაგებობის სიმაღლის ნსკეარზე ცოტა ნაკლებს—მეტწილად ქვედა სართულს (ტაბ. CXX, 1—3).

ნობის საფუძელის, საძირკველისა და აგრეთვე ცალკეული არქიტექტურული ელემენტების ურთიერთდაკავშირების საკმაოდ განვითარებული ხერხები. შენობის საფუძელის ამოყვანისას წარმატებით არის გამოყენებული ჭეორდულაბი.

ნაგებობა შედგება სუთი პირითადი განუოფილებისაგან, რომლებიც ერთიმორეზეა მიჯრილი. ესაა:

- ა) გასასდელი ოთახი,
- ბ) საცეცსლე განუოფილება,
- გ) ცხელი აბანო,
- დ) თბილი აბანო,
- ე) ცივი აბანო.

ა) გასასდელი ოთახი (სურ. 102, 1) დასავლეთ განაპირასა და, როგორც ეტყობა, ცალკე უნდა იყოს მიმენებული, აბანოს პირითად განუოფილებათა აშენების შემდგომ.

გასასდელი ოთახი უფრო ფართოა, ვიდრე საკუთრივ აბანოს პირითადი განუოფილებანი. მისი სიგრძე-სიგანე

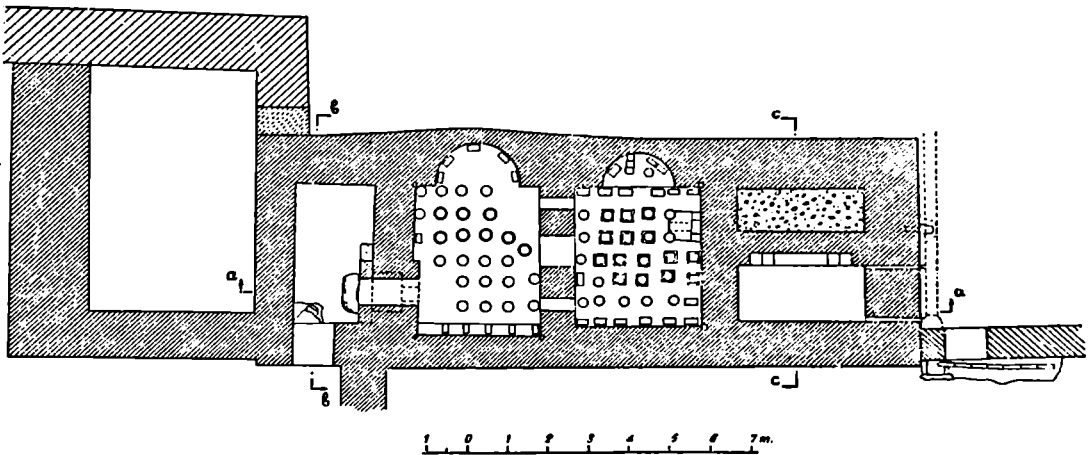
(კვლევის სისქის ჩათვლით) $8,6 \times 5,6$ მეტრს უდრის, ხოლო შიდა ფართობი— $26,12$ კვ. მეტრს.

შენობის ამ განყოფილებისაგან შემორჩენილია მხოლოდ საძირკველი და კედელთა ნაშთები. აღარაა, კერძოდ, იატაკი, რომელიც სისა უნდა უოფილიყო.

გასახდელის სამხრეთი კედელი უშუალოდ განაგრძობს აბანოს საცეცხლე განყოფილების სამხრეთ კედელს, ხოლო ჩრდილო კედელი $3,0$ მეტრის მისაბრუნით ედგმის მას. ეს მისაბრუნის აბანოს ჩრდილო კედელზე ორგანულად გადაბმული არ არის. ეველზე უკეთ შემონახული კედლის სიმაღლე $2,5$ მეტრია, ხოლო სისქე— $1,3$ მეტრი. დასვლოებით $2,0$ მეტრის ქვემოთ იწყება საძირკველი. კედლები ძველნილი უოფილა კირით. სამხრეთ კედელში (ე. ი. „ზღურბლიანი ნაგებობის“ მხრივ) დატოვებულია $1,2$ მ სიგანე საკარე, რომელიც თავის დროზე ალბათ წარმოადგენდა ჰირ-

განყოფილების თავზე გადავლით, ცხელ აბანოში (იხ. ქვემოთ). ამავე კედელში, ოლინდ გიგე საცეცხლე განყოფილების დონეზე, უოფილა სხვა საკარე ხერეული, რომლის შემკებით, საფიქრებელია, საბობი განყოფილების იატაკზე დაგროვებულ წყარს და სხვა ზეღმეტ რასზე, გასახდელის ქვედა სართულსა და მის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში დატანებულ გასახდელზე გაულით, ტერისის ფლატეზე გადაურიდნენ. შემკობ კი ეს საზიარო გასახდელი, ჩვენთვის უცნობი მიწისის გამო, დაუქრუებითა, რაც კარგად ჩანს საცეცხლე განყოფილებაში (ტაბ. CXXVII, 4).

ბ) საცეცხლე განყოფილება (სურ. 102, 2; სურ. 105—106; ტაბ. CXXI, 1—2) მოცულობით კვლავზე მცირეა. იგი მდებარეობს გასახდელი განყოფილების აღმოსავლეთით. მისი ფართობი უდრის $3,6 \times 1,9 = 6,84$ კვ. მეტრს. კედლის სისქე $0,95$ მეტრია. იგი შემონახულია $2,7$ მ

სურ. 103. აბანოს ქვედა სართულის გეგმა

ველ შესასვლელს „ზღურბლიანი ნაგებობიდან“ აბანოში. მისი სიმაღლე აქამად $0,55$ მ უდრის.

მოგვიანებით, გასახდელი განყოფილების დასავლეთი კედელი ერთ ადგილას აუნგრევიათ და მის კარდიგარდმო ქეთიერის სამარხი ამოუქნებიათ, ისე რომ სამარხისა და კედლის ზედაპირი ერთ დონეზე უოფილა. სამარხი დამსრობილი იყო აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. მას აღმოსავლეთი კედელი არა ჰქონდა, დასავლეთი კედელი კი რკალურად ჰქონდა ნაშენი. სამარხის ზომა $1,80 \times 0,83 \times 0,60$ მ უდრდა, იატაკის ფართობი კი— $1,12 \times 0,83$ მეტრს. სამარხში აღმოჩნდა სრულწლოვანი ადამიანის რამდენიმე ლულოვანი ძვალი (ერთ ადგილას თავმოყრილი) და მინის სახელსაცხებლე ჭურჭელი. თავისქალა გადაყარდინებულ წინამსრის ძვლებზე იყო. შესაძლებელია, ეს გარემოება მეთრედ დამარხვის მაჩვენებელი იყოს.

გასახდელის აღმოსავლეთ კედელში ადრევე უოფილა დატოვებული $0,9$ მ სიგანე გასახდელი, რომლითაც მობანავენი ამ განყოფილებიდან შევიდოდნენ, საცეცხლე

სიმაღლეზე. მის ქვემოთ მიწაში ღრმად ჩადის საძირკველი.

საცეცხლე განყოფილებას ჰქონია საკუთარი კარი სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში, სადაც $1,05$ მ სიგანე გასახდელის კვალი-ლა დარჩენილა. აქვე იყო ქვის ვიწრო საფესურები, რომელია შემუღებით ალბათ ცვეცსლფარეში ჩადიოდა საცეცხლურში.

ამ განყოფილების აღმოსავლეთ კედელში, სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხესთან, გამართულია საცეცხლური ანუ ღუმელი, რომლის სიგრძე $1,54$ მ, სიგანე $0,7$ მ, ხოლო სიმაღლე $1,65$ მ უდრის. ღუმელის თავი წარმოადგენს ბრტყელი, კვერღებაკეცილი კრამიტებით ამოყვანილს, კირით მტკიცედ შედუღებებულ ნახევარწრიულ კამარას (სურ. 105—106; ტაბ. CXXI, 2). კამარის შემაღლება $0,5$ მ უდრის, ქუსლის სიგანე— $1,0$ მ, ხოლო სისქე— $0,7$ მ. სიღრმეში კამარა დეიწრობებულა— ისეთივე კრამიტის ნატეგებით გამოყვანილი, უფრო მცირე კამარის ჩაშენების შედეგად (სურ. 105—106; ტაბ. CXXII, 2, მარცხნივ). ამ უანასხენ-

¹ იგი აქსონომეტრიზე (სურ. 113) აღდგენილია.

ლის სიმაღლე 0,25 მ უდრის, ქულის სიგანე კი—0,3 მ. იგი მთლად შეღებულია კირით. ეს ჰატარა კამარა გადის აბანოს ცხელ განუოფილებებში, რაც გვაფიქრებინებს, რომ იგი ემსახურებოდა ქვედა სართულში დაგროვილი ცხელი ჰაერის მეორე სართულში აუქანს. საბირთვის მისევედით იგი ალბათ იღებოდა და ისურებოდა, ლითონის ფარის სა-
შეულებით.

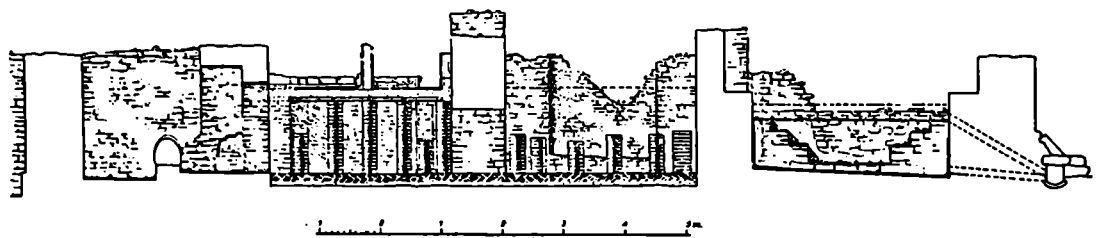
ღუმელის პირთან, კირქვის ფილებისაგან მოწყობილ სადგარზე გარდვიგარდო ღუმეს ქვიშაქვის დიდი, მაღალი, უნაგირისებრი, გაუთლილი ლოჯი, რომელზედაც ალბათ მუგუსლების გარეთა ბოლოებს შემოსებდნენ სოლმე (სურ. 105, წინა პლანზე). ამ ქვის ზედაპირს მოგარდისფრო ელფერი გადაპირავს, რაც ცეცხლის ხანგრძლივი ზემოქმედების შედეგია. რომ აქ მართლაც იატაკქვეშა გათბობის სისტემისათვის დამახასიათებელი საცეცხლური ეოფილა მოწყობილი, ამახ ისიც ამტკიცებს, რომ მის წინ, საგანგებოდ დატყვნილი იატაკის მთელ ფართობზე იუთ 0,6 მ სისქე ნაცრის ფენა, რომელშიც ალაგ-ალაგ სის ნახშირისა და, უფრო იშვიათად, აგრეთვე მინაურ ცხოველთა ძვლების ნატეხები გამოერეოდა ხლამე.

0,2 მ სისქე დატყვნილ ფენას, რომელიც კირისა და დანაილი აგურისა და კრამიტის თანაზომიერ ნარევეს შეადგენს.

იატაკის მთელ ფართობზე დგას მრგვალი აგურებით ამოყვანილი, 1,10 მ სიმაღლე სვეტები, რომელთა შორის მანძილი 0,30—0,35 მ უდრის (ტაბ. CXXIII, 1, უკანა პლანზე; CXXIV, 1—6; CXXV, 1—4; სურ. 103—104; სურ. 105, უკანა პლანზე, სიღრმეში; სურ. 108). ამასთანავე, კედლებს გასწვრივ აღმართულია კვადრატული და მოკრძო-
ოთსკუთხოვანი აგურებით აგებული სვეტები¹. თითოეული სვეტი შედგება სქელი კირით შემტკიცებული, 20—21 აგურისაგან, რომელთაც საფუძვლად ასევე მრგვალი, ოღონდ რამდენადმე უფრო დიდი აგური უდევთ.

მოკრძო-ოთსკუთხოვან აგურთა ზომაა 0,30×0,20×0,03 მ;

კვადრატულ აგურთა—0,25×0,25×0,03 მ;
ჰატარა მრგვალ აგურთა—0,20×0,04 მ;
დიდრონ მრგვალ აგურთა—0,23×0,04 მ.
თვით სვეტები ეოფელმსრე შემოღესილია კირით, რომელშიც ურეკა კარგად გამოშწარი და მსსელიად დანაი-

სურ. 104. გრძივი კურილი (ა—ა)

საცეცხლე განუოფილებებზე მიჯარილი შემდეგი ორი განუოფილება ორსართულიანია: ქვედა სართულს შეადგენს კალორიფერი, სოლო ზედას—ცხელი და თბილი აბანოები (ნახაზეზე ისინი ცალ-ცალკეა წარმოდგენილი; სურ. 102 და სურ. 103).

გ) ცხელი აბანო (სურ. 102, 3; ტაბ. CXXIV, 1—3, სურ. 103). ნაგებობის ეს ნაწილი კველაზე უკეთესად არის დაცული. მისი ფართობი 12,09 კვ. მეტრს უდრის, კარგად შენახული კედლის სიმაღლე—2,3 მ. ჩრდილო და სამსრეთ (ე. ი. მირიხად) კედლთა სისქე აქაც 1,3 მეტრია, განივი კედლებისა კი 0,95 მ. განსაკუთრებით აღსანიშნავია ის გარემოება, რომ ამ განუოფილებებში შემონახულია შენობის ზედა სართულის ფრიად არსებითი ნაწილი, რომელიც ბევრ საინტერესო დეტალს შეიცავს ზედა სართულის საერთო გეგმის აღდგენის თვალსაზრისით.

ქვედა სართულს ტიპური კალორიფერის სახე აქვს. მისი იატაკი თარაზულია¹ და წარმოადგენს დასლოებით

ლი კერამიკული ნაწარმის ნაფსენი. უნდა აღინიშნოს, რომ კირისა და დანაილი აგურ-კრამიტის ერთიმეორეში შერევა და შემოსაღეს მასალად ქვედა სამშენებლო სელოენების მაღალი დონის ერთ-ერთი მომანაწაუბელია [115, გვ. 107; 370]. მსგავსი ნარევის არა ერთი და ორი ნიმუში გამო-
უვლენიათ არქეოლოგებს შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროს ანტიკური ჰეროდის ნაგებობებში და განსაკუთრებით კი აბანოს, ღვინის დასაყენებელსა და თევზის დასამარილებელ აუზებსა და ცისტერნებში. ქიმიურმა ანალიზმა გამო-
არკვია, რომ ეს ეოფილა არა მარტო ცეცხლგამძლე, არამედ აგრეთვე საუკეთესო წყალგამღელ ნაღესობა [371, გვ. 23; 372, გვ. 353; 403, გვ. 95; 404, გვ. 194—195]. ამიტომაც, რომ მას ასე უსხად ვსვდებით ჩვეს კალორიფერში და ასევე უსხად შევსვდებით ცივი აბანოს აუზში (იხ. ქვემოთ).
სამსრეთი კედლის გასწვრივ მდგარი სუთი სვეტი ოთსკუთხი აგურებისაგან შედგება. ისინი კედლის საფესურად გამოწეულ საფუძველზეა ამოყვანილი და ამის გამო მათი სიმაღლე 0,6 მეტრს არ აღემატება.

¹ ე ტ რ უ ე უ ს ის აღწერილობის თანხმად კი, კალორიფერის იატაკი დაქანებული უნდა იყოს ღუმელის პირისკენ, რათა გახსრებულ ჰაერს შე-
სუარზებული განერტობის საშეალება ჰქონდეს [115, წიგნი V, თავი X, 2, გვ. 107].

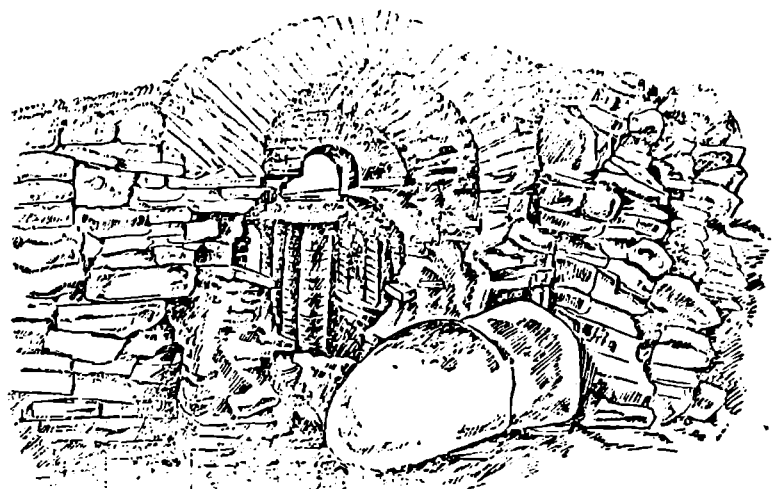
¹ აბანოს გაუქმებისა და დანერვის შემდგომ ეს კვადრატული აგურებიც გამოუყენებიათ, სხვა მასალასთან ერთად, ამა თუ იმ დანიშნულების მკირე „ნაგებობათა“ ასაშენებლად (მაგ., ტაბ. CXXII, 5).

გათხრის მომენტისათვის ამ განყოფილებაში მთლიანად 33 სვეტი იყო შემორჩენილი. ამას გარდა, იატაკზე აღმოჩნდა დანგრეულ სვეტთა ნაშთებიც. ვარაუდით, თავდაპირველად 12 სვეტი უნდა ეოფილიყო. თუ ამას ნასვეარჩიულ ნიშში ამოკანნილ სვეტებსაც დავუმატებთ, მაშინ მათი საერთო რიცხვი ამ განყოფილებაში 45-ს მიაღწევს. ამ განყოფილების სახით საქმე გვაქვს ცხელი აბანოს იმ ნაწილთან, რომელსაც სპეციალურ ლიტერატურაში კალორიფერი ანუ ჰიპოკაუსტი ეწოდება. სვეტები ზემოდან ჰერმეტიკულად გადასურული ეოფილა სვანკვებით, ჩინებულად გამოშვარი კვადრატული კვრამიკული ფილებით, რომელთა ნაშთები აღმოჩნდა განყოფილების ჩრდილო კედელში დატანებული მომრგვალებული ნიშის სვეტების თავზე და აგრეთვე სამხრეთ ნაწილში, ღუმელს გასწვრივ, მის აუზოსავალით, „კამერების“ თუ „ცისტერნების“ ქვეშ (ტაბ. CXXIV, 4—5; სურ. 104). სვეტების თავს ზემოდან ირიბად დასაზული ზოლი). კვრამიკულ ფილათა ზომები ოდნე ცვალებადობს — $0,55 \times 0,60 \times 0,03$ მ და $0,60 \times 0,63 \times 0,04$ მ შორის. სვეტები იმგვარად იყო განლაგებული, რომ თითო ფილა ოთხ სვეტს ესურა, ისე რომ ფილის ეოველი კუთხე ოთხი უასლონი სვეტის თავის სათანადო მეთხედს ვერდობოდა. რაც შეეხება კედლების გასწვრივ ამართულ, ოთხკუთხა აკურებით ამოკანნილ სვეტებს, აქ ფილა უკვე მათი თავის ნასვეარჩე იყო დურდნობილი. კვრამიკულ ფილებს შორის დარჩენილი ხარვეზება ამოლესილი იყო ზემოდანიშნული ცეცხლგამძლე ხსნარით, სოლო ამგვარად გადასურული მთელი ფართობი ზემოდან კიდევ სქლად გადალესილი იყო კირით, რომელმაც აგრეთვე ვრია დაფხვნილი აკურ-კრამიტი, ოღონდ ნაკლები. ეს იყო შენობის ზედა სართულის იატაკი.

იატაკის ჭრილში შეინიშნება ამ ნახაის 3—4 და ზოგან შეიღამდე ფენა, რომელთა სისქე 10—15 სმ შორის მერყეობს. ეს გარემოება გვანინიშებს, რომ იატაკს აკებდნენ ხსნარის მრავალგზის, თანამიმდევრობით მისმა-მოლესებით. ჰიპოკაუსტის სვეტების გადამშურავი ფილების ქვედაპირზე, რომელიც კალორიფერისაკენ არის მიქცეული, შეინიშნება ობის მაკვარი ნაფიფე, რომლის წარმოქმნა სიმსურვალის გამდამებული შემოქმედების შედეგი უნდა იყოს. ცნობილია, რომ ეოველი კვრამიკული ნაწარმი, ზედმეტი სიცხის გავლენით, ზედაპირზე ასეთ მოთეთრო-მონაცრისფრო ჰაეს გადაიკრავს სოლმე. ასეთივე, ზემოდან კირდაფხვნილი ფილებით იყო გადასურული ამ განყოფილების ჩრდილო კედლის ნასვეარჩიულ ნიშში ამოკანნილი ჰიპოკაუსტის ხუთი სვეტი. ამგვარი საკულდაკულო გადასურვის შედეგად, აღწერილი განყოფილების ქვედა სართული მიკნიდან წარმოადგენდა

ზედმიწებით მიკნილად შეკრულ სივრცეს. ამ უკანასკნელში ჰაერის ნორმალური მიმოინებისათვის ჰიპოკაუსტს ჩრდილო-დასავლეთისა, სამხრეთ-აღმოსავლეთისა და სამხრეთ-დასავლეთი კუთხეები ალამაჩერად დატანებული ჰქონდა კვრამიკული მილები (ტაბ. CXXIV, 1, 4; სურ. 102). სვეტებილიცო მილები სატანებული იყო აგრეთვე თბილი აბანოს კედლებში, რის შესახებ ქვემოთ გვეყენება საუბარი.

ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში ჩატანებულ მილთა წყება (სამ-სამი ან ოთხ-ოთხი, ერთიმეორეზე წაბმული ოალი) ოდნე გადასრილია ჩრდილოეთისაკენ. პირველი, საწვისი მილის ბოლო კარგად ჩანს ამავე კუთხეში ამოკანნილ სვეტს ასლოს. ასევე გადასრილია, ოღონდ სამხრეთისაკენ, სამ-

სურ. 105

რეთ-აღმოსავლეთისა და სამხრეთ-დასავლეთი კუთხეებში ჩატანებული მილები.

კედლებში დატანებული მილები ვიწრო თავებით ქვემოთკანა მიმართული. ეს გარემოება და აგრეთვე ამ მილების დასრილობა უზრუნველყოფდა შენობაში ჰაერის ზომიერ განიავებას.

სვეტებილიცო მილების საშუალო სიგრძე 0,11 მ უდრის; უდრის დიამეტრი—0,18 მ, უმცირესი დიამეტრი—0,12 მ, კედლის სისქე—1,2 სმ. მნიშობილი სვეტებილიცო მოწობილობათა შორის დაასლოებით 3 მ უდრის.

ამ განყოფილებაში, ღუმელს გასწვრივ, მის აღმოსავლეთით, ზედა სართულისაკენ შემონახულია ორი მცირე წორკუთხედიანი სათავსო—„კამერა“ თუ, უფრო, „ცისტერნა“ (სურ. 102; 108, მარჯვნივ; ტაბ. CXXI, 1—2, ზემოთ მარცხენა კუთხეში; CXXIV, 3, მარცხნივ; CXXVI, 1). ისინი ერთიმეორისგან გამოყოფილია კარგად გათლილი კვადრატული ფილაქით ($0,95 \times 0,95$ მ), რომელიც ორივე მხრივ წყალგამძლე ხსნარით არის მულესილი. ჩრდილოეთიდან ამ ცისტერნებს კედელი არ უჩანთ. კედლის მატივ-

რობას ვერ გასწევდა ოსტატურად გათლილი დიდი ფილა-ქვა (2,10×0,55×0,22 მ), რომელიც ცისტერნებს იმ მხრიდან გვერის იატაკის დონეზე (ტაბ. CXXIV, 3; CXXVI, 1; სურ. 102). უნდა ვივარაუდოთ, რომ ამ სათავსოებს იუენენდნენ, როგორც ჰატარა ცისტერნებს ცხელი და თბილი წყლისათვის. სახელდობრ, დასავლეთის ცისტერნა ცხელი წყლისათვის უნდა უფილიყო განკუთვნილი, როგორც საცეცხლესთან უფრო ახლოს მეოფი. სოლო თუ ეს ასე იყო, მათ ჩრდილოეთიდანაც უნდა ჰქონოდათ კედელი ამოშენებული. ამ მოსაზრებას მით მეტი საფუძველი უჩანს, რომ, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, სწორედ ამ სათავსოებს მოადგება საშრეთიდან წყლის მოშენიანი მილები, რომელთა საშუალებით წყალი აბანოს ზედა სართულში ავიდოდა. აღმოსავლეთის ცისტერნის ფართობი უდრის 1,07 × 1,07 მ. იგი შემონახულია 0,95 მ სიმაღლეზე. დასავლეთის ცისტერნის ზომა 1,07 × 1,40 × 0,95 მეტრია.

როგორც ზემოთ გვეჩვენა ნათქვამი, სწორედ ამ, დასავლეთის ცისტერნის იატაკთან გამოდის ღუმელის დიდ კამარაში ჩართული პაწია კამარის სერველი, რომლის დანიშნულებაც ალბათ პიზაკუსტიდან უნდა სართულში დროდადრო ცხელი ჰაერის მიწოდება იყო.

ცისტერნები შიგნიდან კარგად არის შელესილი ჰიდრაულიკური ხსნარით, რომელსაც თხრის პირველ დღეებში ვერ კიდევ გადაჰყარავდა მოკავისფრო ელფერი, მაგრამ მზეზე მალე გახუნდა. ცისტერნათა კედლები აგურითა და ნატეხი კრამიტითაა ამოყვანილი. ნაგებობის ძირითადი კედლებისაგან მათი კედლები გამოსოლოვებულია ბრტყელი, გვერდუბრტყელი კრამიტებით, რომლებიც ისე დაწყობილი, რომ აკვიცილი გვერდებით აბანოს კაბიტალურ კედლებს ეყრდნობა. აკვიცილ გვერდებს შუაში აქვთ სეკმენტისებრი ამონაკრები, რომლებიც ერთიმეორეს ედება. ასე განლაგებული კრამიტები გვაძლევს ცხელი ჰაერის ორგვარ სადინარს, ურთიერთ გადაშვეთ არსებს: პირველი შეეულია და ამ კრამიტების აბანოს კედელზე მიყრდნობით წარმოქმნილი, სოლო მეორე პორიზონტულია და სეკმენტურ ამონაკრება ერთიმეორეზე მიწყობით წარმოქმნილი (ტაბ. CXXII, 2, უკანა კედელზე; ტაბ. CXXVI, 2; სურ. 102; 104; 109—იზოლაციის რეკონსტრუქციის ცდა). აქა-იქ შეიმჩნეოდა, რომ ბრტყელ კრამიტებს კაბიტალურ

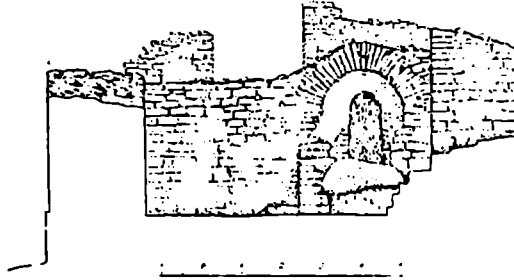
კედელზე ამავრებდნენ T-ს მაგვარი რკინის ღურსმნებით, ისე რომ თითო ღურსმანი წყვილ კრამიტს აკავებდა.

აღსანიშნავია, რომ სითბოს იზოლაციისათვის გამოყენებული კრამიტები საერთო ზომითა და პროპორციებით განსხვავდება სახურავ მასალად გამოყენებული ბრტყელი კრამიტებისაგან (ამათ შესახებ იხ. ქვემოთ). საიზოლაციო კრამიტი უფრო მოკლეა. მისი სიგრძე საშუალოდ 10 სმ აღწევს, სიგანე—30—31 სმ; გადმოკეცილი კილის სიმაღლე—3—4 სმ, სისქე—1,5—2,0 სმ. სიგანე თავსა და ბოლოში თითქმის ყოველთვის ერთსაირია, მაშინ როდესაც სახურავი კრამიტის თავისა და ბოლოს სიგანეთა სხვაობა თითქმის ყოველთვის 5,0—6,0 სმ აღწევს. გარდა ამისა, საიზოლაციო კრამიტს გადმოკეცილ კიდევზე არა აქვს საფეხურისებრ გამოწვეული შვერილი, როგორც ეს სახურავ კრამიტსა აქვს (შეზოებული კრამიტის ბოლოს შესამავრებლად).

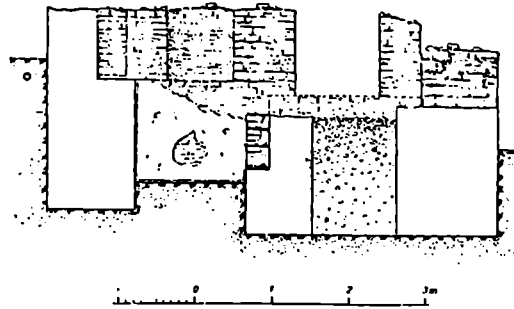
ეს გარემოება და აგრეთვე ამ ტიპის კრამიტის გადმოკეცილ კიდეთა სეკმენტისებრ ამოკვიცილობა საკმარის საფუძველს გვაძლევს ვივარაუდოთ მათი დამზადება საგანგებოდ ამ მიზნისათვის.

არმაზისხევის აბანოს მშენებლობაში გამოყენებულ ამ ტექნიკურ-კონსტრუქციულ სერსს საფუძველად ის პრაქტიკული მოსაზრება უნდა ჰქონოდა, რომ აბანოს შიდა ნაგებობათა და მის ძირითად კაბიტალურ კედლებს შორის წარმოქმნილიყო სადინარი, რომელშიც ყოველი მიმართულებით იმპარავებდა ცხელი ჰაერი. ეს უკანასკნელი გაათბობდა შენობის კედლებს, იატაკს (და შეიძლება ჰერსაც), რაც სასიამოვნოდ და ჯანმრთელობისათვის გაცილებით უფრო სასარგებლოდ ითვლებოდა [116, გვ. 477; 373; 374], ვიდრე ცხელი წყლით გათბარი აბანო, რომლის კედლები მეტ სინეტეს იძენენ.

ამ განუოფილების ჩრდილო, ნახევარწრიულად ამოჭრილ კედელში ჩამენებული იყო ნახევარწრიული ნიში (სურ. 102—103; ტაბ. CXXIV, 1, 4). მისი იატაკი შედგებოდა ჰიდრაულიკური ხსნარის ფენებისა და დიდი კვრამიკული ფილიქისაგან, რომლებიც მრგვალ აგურთა სვეტებს ეყრდნობოდა. რკალური კედელი ამოყვანილია ერთ დონეზე დაშვრივებული და მჭიდროდ მიჯრული, გვერდუბრტყელი ბრტყელი კრამიტებით, რომელთაც აკვიცილ ნაწირებზე სეკმენტისებრი ამონაკრები აქვთ.

სურ. 106. განივი კრილი ხ — ბ)

სურ. 107. განივი კრილი ც — ც)

ამგვარად, აქაც საქმე გვაქვს ისეთ, ცხელი ჰერის სადინარ არსებთან, როგორც ცინტერნების აღწერისას აღვნიშნეთ.

ნასვეარწრიელი ნიშის რკალის სიგრძე 1,96 მეტრია, სიმაღლე—1,17; ქორღის სიგრძე—1,80 მ, სიმაღლე—1 მ. შენობის ეს ნაწილი წარმოადგენს აბანოს ცხელ განყოფილებას, რომელსაც სპეციალურ ლიტერატურაში რომაული სახელი, კა დ ვ ა რ ი უ მ ი ეწოდება.

აღსანიშნავია, რომ ამ განყოფილების თხრა-წმენდისას ჰიპოკაუსტის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში, იატაკზე, ოთხ სვეტს შუა აღმონდა ორი ბაუშის თავისქალათა ნატეხები. მაგრამ მათვე ცხადი შეიქნა, რომ ეს შერშინდელი მოვლენა იყო: მას შემდეგ, რაც ნაგებობა (აბანო) თავის პირდაპირ დანიშნულებას აღარ ასრულებდა, ეს ადგილი აბანოს ნანგრევებითურთ (რომლებიც ნაწილობრივ მიწით იყო დაფარული) ასალ-ასალ თაობებს სსაფლად გადაუქცევიათ, სოლო დროთა განმავლობაში ჩანგრეულ იატაკს თან ჩაუტანია ზედაპირზე დასაფლავებულთა ჩონჩხებიც, ჩაქეუული სასურავის, იატაკის ნაწილებსა და კერამიკის სხვადასხვა ნაშთებთან ერთად არეული [3, გვ. 386].

დ) თ ბ ი ლ ი ა ბ ა ნ ო (სურ. 102, 4; ტაბ. CXXV, 1—4; სურ. 103; სურ. 104, დაბალსვეტებიანი სათავსო). ცხელი აბანოდან თბილში გაუყვართ მთ გამყოფ კედელში დატანებულს 1,2 მ სიგანე გასასვლელს, რომელიც ზედა სართულის იატაკის დონეზეა და, მამასა-დამე, ზედა სართულის განყოფილებებს დააკავშირებდა ერთიმეორესთან. მისი კედლები შემონახულია 1,15 მ სიმაღლეზე. გასასვლელი შუა კედელში კი არ არის გაჭრილი, არამედ რამდენადმე დარღვეოთი.

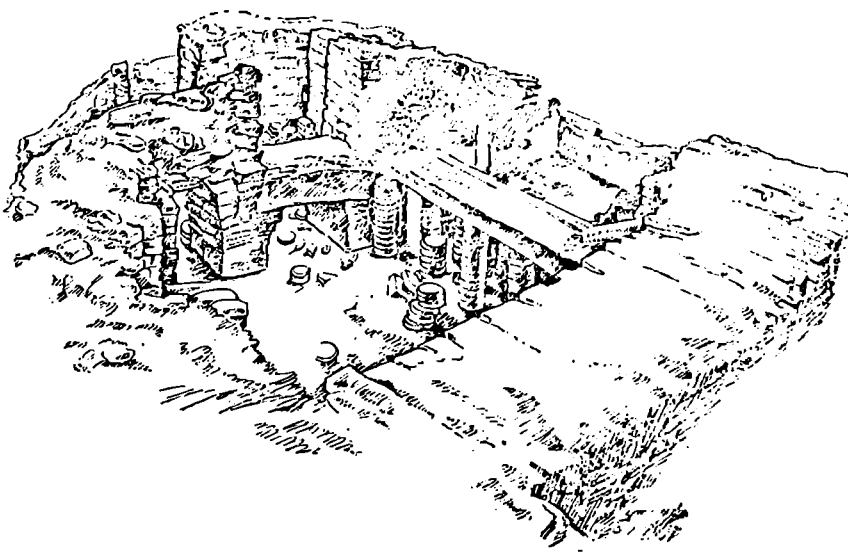
ამ განყოფილების ზედა სართულისაგან კედლთან ნაშთების მეტი არა შემორჩენილა-რა. კედლთან შიდაპირზე აქი-იქ შესამჩნევია კირის ღვსილის ცალკეული ნაშთები. ცხელი აბანოს ქვეშ მოწყობილი ჰიპოკაუსტის განყოფილებიდან თბილი აბანოს ქვეშ მდებარე სივრცეში გასასვლელ გზას ცხელი ჰაერი საში ოთხკუთხედი სვრელის საშუალებით ჰორიზონტალურად (სურ. 108; ტაბ. CXXIII, 1). სამივე ქვედა სართულშია მოწყობილი. ამთგან ჩრდილო-დასავლეთ და სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეებთან დატანებული სვრელები ვიწროა (0,25 მ) და მაღალი (1,1 მ), სოლო მესამე, მთ შორის მოთავსებული კი ფართო და დაბალია (0,8×0,8 მ). ეს უკანასკნელი ზედა სართულის შესაბამის განყოფილებათა

გასასვლელს ქვეშა უშუალოდ მოწყობილი. ამ განყოფილები ფართობი უდრის 3,6×3,1—11,16 კვ. მეტრს. კველასუ გუფო შემორჩენილი კედლის სიმაღლე 2,4 მეტრია.

იატაკი აქაც იმავე წესითაა გაბართული, როგორც ჰიპოკაუსტის ჰორიზონტალურ განყოფილებაში.

ამ განყოფილებაში კალორიფერის სვეტები ძლიერ დაზიანებულია: ისინი სანასვეროდ-დაა დაცული ადგილსუ-საგულელები ორმოცდასული სვეტიდან, მეტ-ნაკლებად კარგად შესასულა მსოლოდ ოცდაათი. ამთ შორის 14 ოთხკუთხედიანი, სოლო დანარჩენი კი მრგვალი აგურებითაა ნაშენი. სვეტებს აქ საფუძვლად თითო კვადრატული აგური უდევს, განსხვავებით ცხელი აბანოს მრგვალი სვეტებისაგან, რომელიც მრგვალივე, ოლონდ უფრო დიდი დიამეტრის ქონე, თითო აგური უდევთ შირში.

სხრისას ამ განყოფილებაში აღმონდა აგურის, კრა-

სურ. 108

მიტისა და კერამიკული ფილების უაშრავი ნატეხი. ეს იმის მომასწავლებელი უნდა იყოს, რომ სვეტები აქაც იმავე წესით ეოფილა გადასურული, რა წესითაც ცხელი აბანოს ქვედა სართულში.

განყოფილების ჩრდილო კედელში მოწყობილია 1,5 მ სიგანე და 1 მ სიღრმე ნასვეარწრიული ნიში, სადაც ისეთივე მინამენი უნდა ეოფილიყო ამოყვანილი, როგორც ცხელი აბანოს ჩრდილო კედელში ვნასეთ. ამას მოწმობს ნიშის რკალს გასწვრივ ოთხკუთხედი აგურებისაგან ნაშენი სვეტების ნაშთი (სურ. 102, 4; 103; 104; ტაბ. CXXV, 1; CXXVII, 1).

სამხრეთ კედელი დატანებული უნდა ეოფილიყო სწორკუთხედიანი ნიში, 1,4 მ სიგანე და 0,8 მ სიღრმე. ამ ნიშის კვალ-და იყო დარჩენილი.

როგორც ზემოთ გვეონდა ნათქვამი, ცხელი ჰაერი აქ ცხელი აბანოს ქვედა სართულიდან შემოდიოდა გამყოფ კე-

დელში სამხილო დატანებული სამი სვერლის მეშვეობით. მაგრამ იმისათვის, რომ ჰაერის მიმოღვნა ნორმალური უოფლით, მშენებლებს ამ განყოფილების ჩრდილო-აღმოსავლეთსა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეებშიც დაუტანებიათ, ისევე აღმაცურად, თისის მიღები, რომელთა ბოლოები ასლვად კარგად ჩანს განყოფილების სათანადო კუთხეებში (სურ. 102, 4, მარჯვენა; ტაბ. CXXVII, 5).

ამ განყოფილებაში, ცივ აბანოსაგან გამკვანი გასასვლელის ასლოს, თითქმის სელუსებლად იყო მერყენილი მრგვალი აგურებით ამოკვანილი ორი სვეტი, რომელთა წინ (დასავლეთით) გარკვეულ მანძილზე იყო იმავე წესით ამოკვანილი ორი სხვა სვეტის ნაშთი. სვეტები, ჩვეულებრივ, კირით იყო შემოლესილი. სვეტებს შორის ჩაკერული იყო ერთიმეორეზე თუ-ბოლო შექცევით შთაფებული ორი დარისებრი კრამიტი, ისე რომ გარედან კირთა შეუღესელი მილის შიდა ბეჭდილებას სტოვებდა (სურ. 103; 110; ტაბ. CXXV, 2; CXXVII, 6). დეტლის ცვლად შემონახული მისა და აგრეთვე შესადარებელი მისათვის უქონლობის გამო, ამ მინამხნის დანიშნულება ვერაერთობით გაურკვევლი რსება—თუ არ დაუშვებთ, რომ იგი ამწავი ძილებთან დაკავშირებულ საკვამურს წარმოადგენდა.

ნაგებობის ამ ნაწილს სხეციალურ ლიტერატურაში ტეპი-დარიუში ეწოდება.

ე) ცივი აბანო (სურ. 102, 5; 103, მარჯვენა; 104, მარჯვენა; 111, უკანა ზღანზე; ტაბ. CXXVI, 3—6). თილსა და ცივ აბანოს ერთიმეორისგან ჰყოფს კედელი, რომლის ჩრდილო ნაწილი დატანებულია 1,2 მ სიგანე გასასვლელი. განსაკუთრებით უნდა აღინიშნოს, რომ ცხელი აბანოდან თბილი და ამ უკანასკნელიდან ცივი გასასვლელი სხვადასხვა ვერტიკალურ სიბრტყეში შეეს.

ამ განყოფილების ყარათობი 11,31 კვ. მ უდრის (3,9×2,9 მ). კედელზე კარგად დაცული კედლის სიმაღლე 2,1 მ აღწევს. მას ქვედა სართული, ის თქმა უნდა, არა აქვს. შეიძლება ამის გამოცა, რომ მისი იატაკი 0,20—0,25 მეტრით უფრო მაღლა მდებარეობს, ვიდრე ზემოაღწერილ განყოფილებათა ქვედა სართულის იატაკის დონე. საერთოდ კი აუზის 3/1 ნაწილი ნაგებობის ქვედა სართულზე მოდის.

ცივი აბანო ორი ნაწილისაგან შედგება. ერთ მათგანში აუზია მოწყობილი.

აუზის ფართობი თითქმის 5 კვ. მ (2,9×1,68 მ=4,872 მ) უდრის. აუზში ჩასასვლელად მის ჩრდილო, დაბალ კედელში მოწყობილია ორმსრივი საშაფხურანი კიბე (ტაბ.

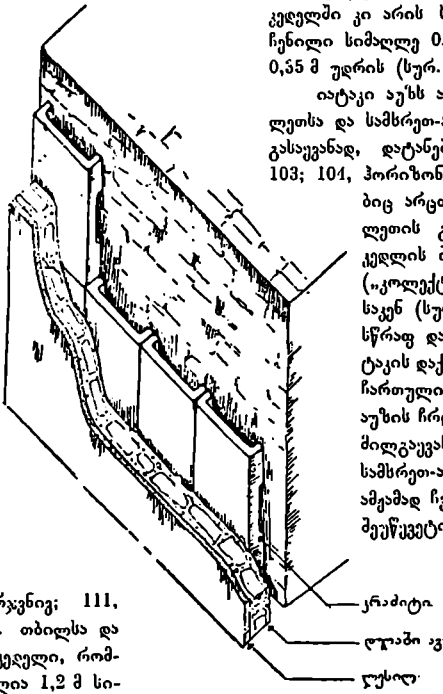
CXXVI, 3). თითოეული საფეხურის სიმაღლე 30—31 სმ უდრის, სიგანე—30 სმ. აუზის მთელი სიღრმე—იატაკი (ზღვე), კედლები და საფეხურები—კარგადაა შეღესილი ჩვენთვის ცნობილი ჰიდრაულიკური სხნარით. მშენებრად გამოყვანილი და სუფთად დანაული კრამიკული ნაწარმის სიკარბის გამო ამ უღესილი სხნაბირს ასლაცა აქვს შემორჩენილი ღია გარდასფერი.

აღმოსავლეთსა და დასავლეთ კედლებში, აუზის იატაკიდან 1,35 მეტრზე, ერთიმეორის პირდაპირ დატანებულია ნახევარმრგვალი ნიშები, თითოეული 1,0 მ სიგანე და 0,6 მ სიღრმე (სურ. 102, 5; სურ. 107; ტაბ. CXXVI, 6). სამხრეთ კედელში კი არის სწორკუთხეობანი ნიში, რომლის შემორჩენილი სიმაღლე 0,9 მ, სიგანე—1,3 მ, ხოლო სიღრმე—0,55 მ უდრის (სურ. 102, 5; ტაბ. CXXVI, 5).

იატაკი აუზს არა აქვს თარახული. ჩრდილო-აღმოსავლეთსა და სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეებში, ნახანი წყლის გასაუგანად, დატანებულია თისის მიღები (სურ. 102—103; 104, ჰორიზონტული; ტაბ. CXXIX, 3—4), რომლებიც არცთუ მცირე დაქანებით გადის აღმოსავლეთის გარეთა, 1,25 მ სიქის კედელში, რათა კედლის ბირში მოწყობილი დარისა და არხის („კოლექტორის“) მეშვეობით გადამუშავს მტკერი-საკენ (სურ. 103; ტაბ. CXXIX, 5). აუზში წყლის სწრაფ დამრეცა სელს უწევს თვით აუზის იატაკი დაქანება აღმოსავლეთის კედლისა და მასში ჩართული მიღებისაკენ. უნდა აღინიშნოს, რომ აუზის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში დატანებულ მთელგაკვანილობას ბოლომდე უმოქმედნია, ხოლო სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხის მთელგაკვანილობას, ამჟამად ჩვენთვის უცნობი მიზნის გამო, ადრევე შეუწყვეტა მოქმედება, რასაც ამტკიცებს მისი ბალასტით ამოვსება, კირით შემტკიცებული ბრტყელი კრამიტის ნატესებით დაურეება. მილის დიამეტრი 0,12 მ უდრის.

ამ განყოფილებაში აუზის ჩრდილოეთით მდებარე ნაწილის დანიშნულების დანამდვილებით გაგება, რაიმე დამასსიათებელი დეტალების უქონლობის გამო, შეუძლებელი სდება. იგი აუზისაგან მისი გამოყოფი კედლის დონემდე ამოვსებული იყო წერილი ღორღით, რომელშიც მიგადამიგ რიყის მსხვილად დამტერული კვებიც ერია, იქნებ მიწისქვეშა სინესტის საწინააღმდეგოდ.

ამავე განყოფილების სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში (აღმოსავლეთის კედელში), ზედა სართულის იატაკის დონეზე ჩართულია უსუფთაო წყლის გამკვანი მილი (დიამეტრი 0, 12 მ), რომლის საშუალებითაც კოლექტორს შეერთოდა არა მარტო ამ განყოფილებაში, არამედ ალბათ აგრეთვე სხვა განყოფილებებში მონსმარი წყალი (სურ. 102, 5, პირველი ზემოდან, პუნქტირით დატანილი; სურ. 104, დამრეცად დაშვებული მთელგაკვანილობა; ტაბ. CXXIX, 2, 6; ტაბ. CXXVII, 3).

სურ. 109 სითოს იზოლაციის სქემა

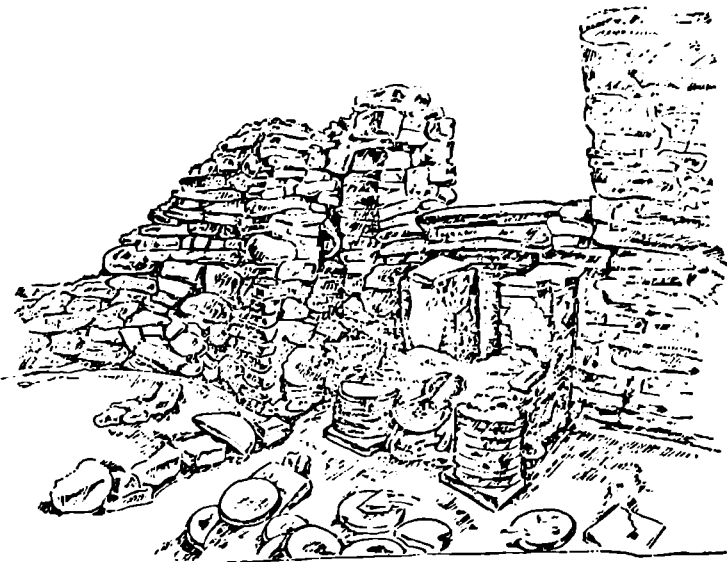
მესამეებელია, ამ განუოფილებადი სამსაო მოწუბო-
ლობაჲ კი იოა.

განუოფილების ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხისთან თა-
ვის დროზე უოფილა გასასვლელი, რომლისაგან ასლა
კვადი-ლა დარჩენილა. აბანოს ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხე
დამენებულა ზედა ტერასის კიდეზე, რომლის ზედაპირის
სმირი ჩარეცხვა-ჩამავებებისა გამო შენობის ჩრდილო კვა-
ლი საგრძობლად გადაწეულა ფერდობისაკენ და მასზე
დურდობილი ნაწილი შენობისა ავიღლად გადნგრეულა
(სურ. 102, 5, ნაგებობის დაუსახავად დატოვებული კუთხე).

ვიდრე აბანოს განუოფილებათა აღწერილობას დავაძ-
საურებდეთ, ორიოდ სიტყვა ცივაუზიანი განუოფილების
მინაშენის შესახებაც უნდა ითქვას. იგი მოუღებთ ზედა სართუ-
ლის დონეზე, აღმოსავლეთის მხრიდან. მისგან შემორჩენი-
ლია მხოლოდ სამსრეთი კედელი (3,68 მ
სიგრძე) და აღმოსავლეთი კედლის
მცირე ნაშთი (იხ. საერთო გეგმა). ამ
მინაშენის შერმინდვლობას იხებ ისიც
მოწუბდეს, რომ მისი სამსრეთი კე-
დელი არ წარმოადგენს აბანოს სამს-
რეთი კედლის ორგანულ გაგრძელებას.
კედლის შემორჩენილი სიმაღლე 1,0 მ
არ აღემატება. ამასთანავე, აღმოსავ-
ლეთი კედელი სამსრეთი კედლის დო-
ნეზე 0,75 მეტრით დაბალია. შეინიშ-
ნება, რომ ამ სათავსოს კედლები, აბა-
ნოს კედლებთან შედარებით, დაუდევ-
რად უოფილა ნაშენი. კედელი უერდო-
ბოდა სამ მიწაში გაჭრილსა და რივისა
და ნატესი ქვებით ამოუყვანილ სამირკ-
ველს. მინაშენის სამსრეთ და დასავ-
ლეთ (ანუ აუზიანი განუოფილების აღ-
მოსავლეთ) კედელთა შიდაპირზე აქა-იქ
შემორჩენილი იყო მოკარდისფრო სხნა-
რის ლესილის ფრაგმენტები, რომე-
ლიც კედლის ზედა კიდიდან 0,70 მ
სიღრმეზე წყდებოდა. ამ ოთახს კირის
სხნარით მოტკეპნილი, 0,08 — 0,10 მ

კორც სხვა შენობებისა, რომელია შესასრეთ ქვემოთ გვეჩნება
სუპარია).

აბანოს გარედან, სამსრეთი კედლის გასწვრივ, ცხელ
და თბილ საბაზანო განუოფილებებთან, დასვლოებით იატ-
კის დონეზე მიწა 1,5 მ სიგანეზე და 3-ოჯე მეტრის სიგრ-
ძეზე მოყვნილი იყო კერამიკული ფილებით. შესაძლებე-
ლია, ეს კერამიკული ფილებით მოყვნილი არე აბანოს დე-
რეზის ან შიდა უსოს ნაწილი უოფილიყო. არ არის გამო-
რიცხული, რომ აბანოსა და ქვემოთ განხილულ „ზღურბ-
ლიან ნაგებობას“ ჰქონდათ საერთო, კერამიკული ფილ-
ბით დაგებული შიდა უსო. ამასთანავე დასაძებია, რომ მო-
ბანაკეზი გასასვლელ ოთახში აბანოს სამსრეთი კედლის გასწვ-
რივ მიმენებულ დახურულ დერეფანზე გავლით ბრუნდ-
ბოდნენ.

სურ. 110

შენობის აღმოსავლეთი კედლის სამირკველს გასწვრივ,
სამსრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ მიემართება ნატესი ქვებისა
და ღარისებრი კრამიტებისაგან ამოყვანილი და კირით.
შემტყიცებული კოლექტორი—ნასპარი წყლის შემკრები არხი,
რომელიც რამდენიმე კედლის საფუძვრისებრ გამოწეულ შვე-
რილს ქვეშა მოტყეული (სურ. 103, წყილი წერტილოვანი
სახი; ტაბ. CXXIX, 5).

არხის კალაპოტს შეადგენს ერთიპორეზე მიდგეული
ღარისებრი კრამიტების ჩაკირული ღარი, რომელიც მთელ
სიგრძეზე კირით შემტყიცებული ფილაქვებით არის გადასუ-
რული 1. არხის სიგრძე 5,50 მეტრია, სიგანე—0,23 მ, სოლო
სიმაღლე—0,30 მ. არხი იწყება ცივაუზიანი განუოფილე-
ბის სამსრეთ-აღმოსავლეთ კუთხიდან, სადაც ეპოდის აუზი-

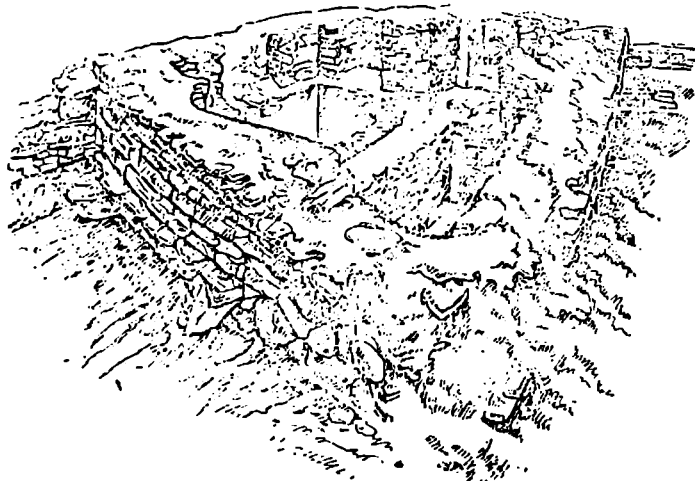
1 არხის რაკვარობის გამოსარკვევად ზოგ ადგილას ამ სახურავ ფი-
ლაქვათა აყრა მოვიხილა.

სათავსოს შიგნით თხრა-წმენისას შენიშნულ იქნა
მაკი ლაქა, რომელიც შეიცავდა გამჭკარტული კერამიკუ-
ლი ნაწარმის (კრამიტის, მილის, აგურის, ჭურჭლეულის)
მცირე ნატესებს და გადაშვარი თიხის უფორმო გორხებს,
თვით ჭვარტლსაც, მიწაში არეულს. წვის ასეთი ნაშთე-
ბის აღმოჩენა საქმარისი შეიქნა იმისათვის, რომ წარმოგვედ-
გინა აღწერილი ნაგებობის ხანძარში დაღუპვა (იხვეე რო-

დან წყალგამყვანი მარჯვენა მილი, რომელიც მიემართება კედლის საფუძველს განწერივ, იერთებს აუზიდან გამოშავალ შორეულ (მარცხენა) მილს და აგრეთვე მილს, რომელიც ღორღით ავსებულ სათავსოს ზედაპირიდან მკვეთრი დაქნებით გამოდის არსთან, შემდეგ გადის ნაგებობის ჩრდილო კედელს ქვეშ და ჰორიზონტალურად ფლავტუსე არის დასაწყისშივე აქვს სასავალადალო, რომლის შემდეგობით შეიძლება მილის ჰუკუკით ამოყვების თავიდან აშორება. სათვალთვალო მოწყობილობა წარმოადგენს არსის ჰორიზონტალურად დაქნული მილის დიდ კრამიტისებურ ღარს, რომელიც შემოღან ფილაქტიო უოილია გადასურული.

ასეთივე ვერტიკალური ღარების საფარით არის დანული დივუზიანი განყოფილებიდან მომდინარე სხვა მილგაცხანილობათა ბოლოებიც.

ასეთ განყოფილებას რომაელები ფრიგიდარიუმს უწოდებდნენ.

სურ. 111

რამდენადაც მარტივად გადაწყდა აბანოდან წყალგამყვანი მილები მიმართულების საკითხი, იმდენად მწელი გამოდგა წყალმომყვანი მილგაცხანილობის დანადგირებით გაკვლევა მერობამდე და კიდევ უფრო მწელი—მიკ მენობამი წელის გამაწვინებელი სისტემის გაკვლევა. ამის მიზნით, აგრეთვე, ჩვენი ნაგებობის პლიერ დანგრეულობა და, მეორეც, მიწისა და ნიადაგის განუწყვეტელი თხრა-გადაბრუნება, რაც აბანოს არსებობის მომდევნო სარკუნებში იმ ტერიტორიაზე საპარსებისა და სხვა რიგის ნაგებობათა მშენებლობასთან უფილა დაკავშირებული, ხოლო სულ ბოლო დროს—ხენა-სენკასთან. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, ნაწილობრივ 1938 და ნაწილობრივ 1940—41 და მომდევნო წლებში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის შედეგად ჩვენმა ექსპედიციამ შესძლო გავკვლია ყვარამიკული მილები ნიადაგის შემდგარი წყალსადენის ორი ტრასა: სამსრეთისა და სამსრეთ-აღმოსავლეთ-აღმოსავლეთისა. პირველი არმაზისხევიდან მიემართება მენობისაკენ და თითქმის მართობუ-

ლად მოედგის მის სამსრეთ კედელს (სურ. 102; CXXVIII, 3), ხოლო ამ კედელთან, საცცხლისა და ჰიპოკაუსტიანი განყოფილების კუთხის გამოყოფი კედლის განწერივ, დევს ქვიშაქვის კარგად გათლილი სწორკუთხედიანი ბლოკი (0,52x0,32x0,30 მ), რომელშიც 0,13 მ დიამეტრის ქონე სფერულია ამოჭრილი. ეს უკანასკნელი თითქმის სწორი კუთხისა უერთდება იმავე ქვამი ამოკვეთილ, 0,10 მ დიამეტრის ქონე ჰორიზონტულ სფერულს (სურ. 112).

ამკარა, რომ ქვა აქ წელის ნაკადის 90°-ით ზედაბრუნებული მუსლის დანიშნულებით არის გამოყენებული და მის სფერულში მართლაც უფილა ჩაკირული სათაზნოდ რადიეტრის ქონე მილი (ტაბ. CXXVIII, 3; სურ. 112). ცხადია, რომ ეს მილგაცხანილობა წყალს აწოდებდა ცხელ აბანოში გამართულ ერთ-ერთ, საცცხლესთან უფრო ახლოს მდებარე ცისტერნას. წელის თარახულიდან მკველ დინებაზე გადაყვანა, უგველია, დიდ წნევას მიითვდა და ამის გამო დასაშვებია, რომ ამ ტრასის სათავეს არმაზისხევი რუსხეული საკამოდ მაღალ დონეზე ექნებოდა გაკეთებული.

ახლა თითქოს უგველია, რომ აბანო მარადებოდა არა მტკერის მღვრიე, არამედ არმაზისხევის სუფთა წელით, რომლის მომყვანი მილგაცხანილობის ნაშთს უნდა წარმოადგენდეს აბანოდან სამსრეთით, დაახლოებით ათიოდ მეტრის მანძილზე 1941 წელს აღმოჩენილი წყალსადენის ფრაგმენტი (ტაბ. CXXVIII, 2, 5).

არმაზისხევის აბანოს მშენებლებს რომ მარჯვედ და კარგად გადაწყვეტილი მილში მომდინარე წელის ნაკადის 90°-ით ზედაბრუნების მწელი ამოცანა, ამის დამატკიცებელია: ა) შემოაღწერილი სამუსლე ქვის სრულიად მსგავსად დამუშავებული ქვის აღმოჩენა 1938 წ. № 10 ქვისსამარხის დამლისას (რომლის ასამენებლადაც გამოუყენებიათ იგი აბანოს გაუქმების შემდგომ) (ტაბ. CXXXIV, 4 მარცხნივ); ბ) აღმოჩენა ცხელი აბანოს აღმოსავლეთი «ცისტერნის» კედელზე სამსრეთიდან მიდგმული მილგაცხანილობის ფრაგმენტისა, რომელმაც სწორი კუთხით მოხრილი ერთიანი მილის ნაწილი და მასთან შეერთებული ორი ჩვეულებრივი მილი შემოკვიანას (სურ. 102, 3; ტაბ. CXXVIII, 4). ოღონდ გაუგებრობას იწვევს მილების მენობიდან გარეთ და არა პირველ მიმართულებას.

უფრო მწელი გასარკვევია საკითხი, თუ საიდან და

¹ როგორც ბოლოდროინდელი პუბლიკაციები გვიჩვენებს, სწორედ ამგვარი, სფერულიანი ბლოკებისაგან შედგებოდა ანკარის უძველესი, ძლიერწვნიანი წყალსადენი, რომელიც წყალს აწოდებდა იქ გათხრილ, ერთბაშუი ეპოქის ერთ-ერთ ყველაზე უფრო დიდ აბანოს, სახელდებით, მანტირი კაფის აბანო რომ ეწოდება [424, გვ. 352]. არმაზისხევის აბანოს ორგანულიანი საშუალო ბლოკის უზუსტ ანალიზი იხ. [იქვე, ტაბ. XXII, სურ. 18].

რაკვარი წყალი მოედინებოდა სამხრეთ-აღმოსავლეთ-აღმოსავლეთიდან მომართულ მილგაყვანილობაში, რომლის ნაშთი (ოთხი მილისაგან შემდგარი) აბანოს სამხრეთი კედლის გასწვრივ აღმოჩნდა (სურ. 102). სამწესაროდ, მილგაყვანილობის აბანოს რომელიმე განუყოფელბანთან შეერთების ადგილი ადრევე დარღვეული უოფიდა და გარკვევით კვლავ ვიტყვით, თუ სად ან როგორ ზღებოდა მათი შეერთება.

რაც შეეხება ციკუსიანი განუყოფელბანის აღმოსავლეთი მინაშენის სამხრეთი კედლის გასწვრივ შემორჩენილ ნაწილს მილგაყვანილობისა (სულ 7 მილია, საერთო სიგრძით 2,75 მ), რომელიც დასავლეთისაკენ გარკვეული დაქანებით მოემართება და საოვალთფალო კამერის შემკვებით ფლატესაკენ მიმავალ კოლექტორს უერთდება (სურ. 103, მარჯვნივ: ტაბ. CXXIII, 2), მას, ჩვენი აზრით, აბანოს მილგაყვანილობის საერთო ქსელთან არაერთი კამერი არ უნდა ჰქონდეს და ადვილი შესაძლებელია, საცსოვრებელი კომპლექსის (ალბათ, სავარაუდო სასასლის) მილგაყვანილობის ნაშთს წარმოადგენდეს.

თუ დღეს ჩვენთვის საკმაოდ ცხადია აღწერილი ნაგებობის დაგეგმარების საერთო პრინციპი (სურ. 102—104; 113), ამ ნაგებობის ნაშთების დიდი ნაგულლობის და ზოგჯერ ცუდად დაცულობის გამო უკვე აღარ შეგვიძლია სრული წარმოდგენა შევიქმნათ მის ისეთ არსებით ნაწილებზე, როგორიცაა: სასურავი, წყლის გამანაწილებელი მილების ქსელი ზედა სართულში, განათების სისტემა და სხვ.

თხრისას აბანოს მთელ ტერიტორიაზე დიდი რაოდენობით ჩნდებოდა კრამიტის ნატეხები, რაც სრულიად უეჭველყოფის, რომ აბანოს გადასასურავად გამოყენებული უოფიდა ორგვარი კრამიტი: ა) ბრტყელი, ფართო და გვერდებაკვეთილი, რომლებიც უშუალოდ სასურავის ჩონჩხზე, ერთიმეორის გვერდით მიჯრდილი ლაგდებოდა; ბ) ღარისებრი, რომლებიც პირველთა ნაწიბურებს დუფარებოდა ზემოდან, მწკრივებად (მთელი, არმაზისხევის სამარხთან აღებული, კრამიტის ნიმუშები იხ. ტაბ. CXXXIV, 2). ყველა კრამიტი გამოიწვარია კარგად გარჩეულ-მოხეული ითხისაგან, რომელიც აქა-იქ თუ გამოერევა მღიერ წვრილი სილის მარცვლები. თისა იმდენად კარგაა გამოიწვარი, რომ კრამიტი დარტყმისას ლითონისებრ წყრიალებს.

¹ სწორედ ისე, როგორც ამას ვხედავთ საღ. მცხეთის მახლობლად 1951 წ. გათხრილი მღიერული აუღაპის სახურავზე (იხ. ჩარეული სურათი).

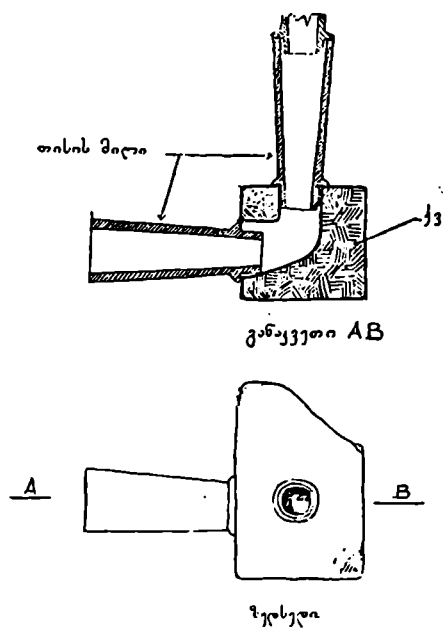
ფერი კველას ეროზირი, მიწიაალო აქის. ბევრ მათგანზე შეიძლება წითელი საღაპაუი, რომელიც ოან გამძლეობას ბატება და ოან სიღაპაუი ანაქება სასურავს.

ბრტყელი კრამიტი ზოგადაა ტრავების მოყვანილობისა. მისი ნაშუალო სისქე 2,5 სმ უდრის. გრძივი გვერდები მართობულადა აქვს აყვდილი, 35 მმ (მიგნია)—50 მმ (გარეო) სიმაღლეზე. ერთ-ერთი ბრტყელი კრამიტის სიგრძე 16,5 სმ უდრის; ფართო ბოლოს სიგანე—33,0 სმ, ვიწრო ბოლოსი—31,0 სმ; სისქე—2,0 სმ; აყვდილი გვერდების ნაშუალო სისქე—2,0 სმ. ვიწრო ბოლოზე აყვდილი კვერდები ნაზირიდან 6 სმ მამძილზე და 1 სმ სიღრმეზე ჩაჭეულია და ამრიგად გამოყვანილია ქიმი, რომლითაც ვერდნობოდა კრამიტი ქვეა მწკრივის ბრტყელსავე კრამიტს. ზოგჯერ კრამიტის მაციერი ნაქავეის მაციერი კრამი რამდენადმე გარეთ გამოხსევილია.

ღარისებრი კრამიტი დაახლოებით მოგვაგონებს დრუ ნახეარცილინდრს, რომელიც ერთ მსარეზე ვიწროკუბა. სანიმუშოა აღებული ცალის სიგრძე 12 სმ უდრის, ფართო ბოლოს სიგანე—21 სმ, ვიწრო ბოლოსი—16 სმ; სისქე—1,5 სმ. ამ ღარის ვიწრო ბოლოს გარედან, მუხე აღმაყვარა და მერწილი აქვს „ცვრი“, რომლის დანიშნულებაა ზემოდან მომდევნო ღარისებრივე კრამიტის შემადგენა. როგორც ცნობილია, ღარისებრი კრამიტი წარმოადგენს საფარს ანუ „კალიპტერს“, რომელიც ზემოდან ესურება კრამიტის ორ მესობელ რიგს, მუხეზე, აყვდილი გვერდების შესების სახს დასწვრივ, ზურცითა და „ცვრიით“ ზემოთ (ტაბ. CXXXIV, 2).

კრამიტის ამგვარივე და ასევე მრავალრიცხოვანი ნატერეები ამოდოდა 1911 და მომდევნო წლებში „ზღურბლანი ნაგებობის“ ნანგრევთა წმენდისასაც. ასეთივე კრამიტით იყო აგებული ორიოვე სამარხიც და ზოგი ქვისამარხის იატაკიც. ამრიგად, დაზოგად ბევრი კრამიტი, რომლებზედაც სხვადასხვა ნიშანი ამოაწურული — აერ კიდევე ნელ თისაზე, კრამიტის გამოწამდე. ამ ნიშნებს ხელოვნისა თუ სახელოსნოს „დაბუბა“ მიიხევენ [259, გვ. 522]. როგორც ჩანს, მათში სხვადასხვა ხელოსნები უფრო უნდა დაეინახათ, ვიდრე ამდენი სახელოსნო.

აქვე შევნიშნავთ, რომ მცხეთის ექსპედიციამ მრავლად დააგროვა და შეისწავლა კრამიტის ნიმუშები, არმაზისხევის გარდა, სამთავროშიც (სამარხებიდან) და ბაგინეთშიც (ნაგებობათა ნანგრევებიდან). კრამიტის ქროფენ გავრცელება (არა მარტო მენობებში) და, მამასადამე, დიდი მოთხოვნილება, მისი მოჭრა-გამოწვისათვის საჯირო ნედლეულით მცხეთის მიღამობის სიმიდრე და ამასთანავე ხელოსანთა დამუშავის

სურ. 112. ქვის მუხელ წყლის თარაზულიდან შეუღლ დენაზე გადასაყვანად

დიდი ნაირ-ნაირობა გვაფიქრებინებს, რომ ძველ მცხეთაში რამდენსავე ადგილას უწევდათ კრამიტი¹. ერთი მათგანის ნაშთებს თითქმის კიდევაც მიაკვლია ექსპედიციამ 1946 წელს, ბაგინეთის კლდეკარის ძირას [335].

არმაზისსვეში აღმოჩენილი კრამიტები მძიმეა (საშუალოდ 7 კგ), რაც მათ სომას და განსაკუთრებით კი სისქეს უნდა მიეწეროს.

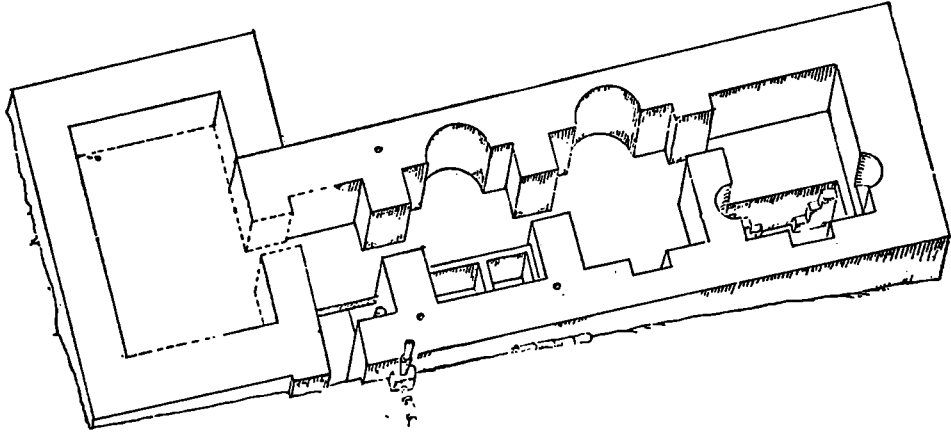
რაც შეეხება თვით სასურავის ფორმას, იგი აბანოს ორკალთიანი უნდა ჰქონოდა. სხვაგვარი ნაკლებ საგარეულოა, ვინაიდან კრამიტი და მისი შესაძგრებელი ნივთიერებები სასურავის ისეთი ელემენტებია, რომლებიც უცხოა ბრტყელი, ბანური სასურავისათვის. ნაკლებ მოსასურსებელია კრამიტის გამოყენება, ალბათ, გუმბათოვანი ძეგლების გადასასურავადაც. როგორც ვიცით, საშუალო საუკუნეთა ასიური აბანოებისათვის დამახასიათებელია გუმბათოვანი სასურავები, რომლებიც თავის მხრივ ისრულ ტროპიკებზე დაურდობილი და რომლებსაც სასურავი სმირად ბანური აუთა, აბანოს

რომლებშიც მოწუბილი იყო, გარდა საბანო განუოფილებებისა, ტანსაცარიშობები, სამკითხველოები, ექსლერები და სხვ. მაგრამ ეს აუტორები არმაზისსვეის აბანოს მსგავს ნაკებობათა სასურავის კონსტრუქციის შესასვე ვერავითარ გარკვეულ ცნობას ვერ გვაწვდიან.

ფიქრობთ, რომ ჩვენთვის საინტერესო პერიოდის ჩვეულებრივ, მცირე აბანოთა სასურავის ტიპი შუა საუკუნეებში აბანოთა მუხებლების მიერ დაეწეებულ იქნა და მხოლოდ ამ ბოლო საუკუნეებში აღდგა, გამდიდრებული და ზოგჯერ გართულებული სახით.

ბუნებრივი იქნება, თუ ამ საკითხზე მსჯელობისას მოვიშველიებთ იმ შედეგებს, რომლებიც ამ ბოლო დროს წინა აზიის სსვადასსვა ადგილებში წარმოებულმა არქეოლოგიურმა თსრამ მოგვცა.

უპირველეს ყოვლისა, უურადლებას იქცევს ძველ კარიში (მცირე აზიის სამსრეთ-დასავლეთ ნაწილში) მდებარე აფროდიზიასში აღმოჩენილი აბანოები [343]. ფრიად სანი-

სურ. 113. აბანოს აქსონომეტრია (რეკონსტრუქციის ცდილოთ)

შინაგანი სიბოხს დიდხანს შენარჩუნების მიზნით მოტყეპნილი კირითა და მიწით დაფარული [375; 376, გვ. 352, 355, 423; 376; 405].

ფავენტი ი, ლეონ ბატისტა ალბერტი [380, გვ. 301—303], ჩ. კამერონი, რომელმაც სპეციალური გამოკვლევა უძღვნა რომაულ თერმებს [381], და სხვები [116; 382 და სხვ.] განიხილავენ რომის იმპერიის დროინდელ, გრანდიოზულ, 14—15 ჰექტარი ფართობის მქონე აბანოებს, რომელთა შიდა სივრცე მდიდრულად იყო მორთული და

¹ რომ ამ მცხეთური ტიპის კრამიტის წარმოება გავრცელებული ყოფილა ანტიკური დროის ქართლის ქალაქებში, ამას ამატიყებს 1946 წელს გორის ციხის ღრმა ფენებში აღმოჩენილი ძველი ნაკებობის ნაშთები [307; 308]. ეს ნაკებობა (რამდენადაც იგი გამოვლენებულია, შემოსხვევითი მოვლნის—მეწერის შედეგად) დიდ მსგავსებას იჩენს ბაკინეთის, ძველი არმაზისციხის ნაკებობებთან და, კერძოდ, მრავლად შეიცავს მცხეთაში გავრცელებული ორივე ტიპის კრამიტთა ნატებებს. მსგავსება იმდენად ძლიერია, რომ, ზომა-მეყვანილობის გარდა, ბელონის დამლეუც კი იმეორებს მცხეთურს.

ტერესთა ის გარემოება, რომ, გამთხრელთა აზრით, ამ აბანოთა გალერეებს სასურავები ორფერდა ჰქონიათ. გარდა ამისა, მათი შუა დერეფნის გეგმა, თავისი ნიშების სისტემით, გვაგონებს აზიაში ცნობილი აბანოების—კალდარიუმთა (ცხელი აბანოების) გეგმას.

ნიშანდობლივია, რომ აფროდიზიასის აბანოთა ანალოგებს გამთხრელი აუტორები ებუებენ არა რომაულ, არამედ ფევისისა და მილეეთის აბანოებში, მაშასადამე, ისევე და ისევე მცირე აზიის ტერიტორიაზე, თუმცა მათ ჯერ კიდევ გადაჭრილად არ მიაჩნიათ საკითხი — „რომ ითუ აღმოსავლეთით?“. ჩვენი მხრივ უნდა დავმინოთ, რომ ჰიპოკუსტი, კალდარიუმში და სხვა ნაწილები აფროდიზიასის აბანოებში თითქმის ისევე ჩანს მოწუბილი, როგორც არმაზისსვეის აბანოში.

ასევე არ არის საბოლოოდ გადაწყვეტილი საკითხი ჩვენი ნაკებობის განათების შესახებ.

უნდა ითქვას, რომ აბანოს სამსრეთი კედლის გასწვრივ აღმოჩენილმა მინის უამრავმა ნატებებმა იმთავითვე

ადგივინა უჭვი სამსრეთ კედელში თავის დროზე მინის სარკმელთა არსებობის შესახებ. განსაკუთრებით მოსალოდნელი იყო ეს თბილი აბანოს კედელში, სადაც თითქოს კიდევაც ჩანდა სარკმლისათვის საჭირო სერელის ნაშთი. ამ აზრს აძლიერებს ის გარემოება, რომ აფროდიზიასის აბანოთა გამოსრულები ამტკიცებენ იქ, აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კედლებში, მინის სარკმლების არსებობას—მსგავსად მილეუის აბანოებისა¹.

რა თქმა უნდა, შეგვიძლია ვიგულისხმობთ დღის სინათლის მეორე წყაროც: როგორც ცნობილია, ცხელი აბანოების სახურავში, ჰაერის განიავების მიზნით, ძველადაც ატანდნენ მოსრდილ სერელებს, რომლებშიც თან სინათლეც ჩამოდებოდა².

ზემოთ უკვე ითქვა, რომ არმაზისწყვის აბანოს ტერიტორიაზე და ნაწილობრივ თვით აბანოს ნანგრევებზედაც ადრე შუა საუკუნეებში უშენებიათ სხვა, კონსტრუქციულად უფრო სუსტი და დანიშნულებით აშკარად განსხვავებული შენობები, რომელთა დასამორკველებისს ზოგჯერ აუნგრეთით (და ამ საიდრელებს ნაწილობრივ დაუმარხავთ) აბანოს თანადროული კულტურული ფენები. ამ კულტურულ ფენებში დაცული თიხის ჭურჭლეული, რომელიც წარმოდგენილია ჩინებულიად გამოქვაბარი, საკმაოდ თხელკედლიანი, მომაღლო ამფორისებრი, ჰატარა, ზოგჯერ სამტუქსა სეულადებისა და დაბალ, მუცელგანიერ, კოპებიან ჭურჭელთა და მათი ფრამენტების სახით, ამავე ფენებში მოპოვებულ ორგანო კრამიტთან ერთად, საკმაო გარკვეულობით ათარიღებს აბანოს ნაგებობას I—III საუკუნეებით. ასეთ დათარიღებას მხარს უჭერს აქვე მოგვიანებით წარმოქმნილი სასაფლაო, რომელიც, ექსპედიციის მიერ მიაგულად გათხრული და კარგად შესწავლილი სამარხების ინვენტარის მიხედვით, V—VIII საუკუნეებით თარიღდება. თუ ამასთანავე გავიხსენებთ, რომ ერისთავთა საგვარეულო სამაროვანი შეიცავს საკმაოდ მდიდარს, კარგად დათარიღებულ არქეოლოგიურ მასალას, რომლის ასაკიც ახ. წ. IV საუკუნის დასაწყისზე უფრო ადრინდელია, ხოლო „ზღურბლიანი ნაგებობის“, აბანოსა და სამაროვნის ერთიმეორის გვერდით არსებობა საკმაოდ დამაჯერებელი ჩანს, მაშინ ცხადი უნდა იყოს, რომ აბანოს ასაკის ზედა საზღვარი ახ. წ. IV საუკუნის დასაწყისზე მოდის. რაც შეეხება ქვედა საზღვარს, თეორიულად იგი ამავე წელთაღრიცხვის I საუკუნეზედაც კი შეიძლება მოდიოდეს.

ამრიგად, არმაზისწყვის აბანოს თარიღი ექცევა ზოგადად ახ. წ. I—IV საუკუნეებს შორის, მაგრამ პრაქტიკულად კი გაცილებით უფრო ვიწრო, სახელდობრ II—III სს. ფარგლებში, როდესაც არმაზისწყვთან ერისთავ-პიტანსებში, ამ აბანოს პატრონები ცხოვრობდნენ.

არმაზისწყვის აბანოს შესწავლისას დამოწმებული ზოგიერთი სამშენებლო-კონსტრუქციული ტრადიცია თვით XVIII

¹ სარკმლის მინის ნატეხებს პოულობდნენ აგრეთვე ჰერსონესი აბანოების ობრისას [396, გვ. 47].

² აბანოს სახურავში საჯანგვო სარკმელთა დატანება რომ ძველი წესი ყოფილა, ამას ამტკიცებს თუნდაც დურა-ჯუბოლისში გათხრული ერთი პართული აბანოს სახურავის გუმბათისებრი კონსტრუქცია და მასში შემორჩენილი სათანადო ხერხი [384].

საუკუნეზედ კი შემონახულა საქართველოსა და ამიერკავკასიის აბანოთა მშენებლობაში. მაკალითისათვის შეიძლება დავასახელოთ ანისის [377], ანტირდის [106], ღმანისის ციხისა და ქვემო უბნის [376], ქვემო ჰალის (კასპის რაიონი), ახალციხის, თელავის, გრემის [375] და სხვ. აბანოები. უკვე ამ აბანოს ადგილებზე-მოწყობილობაში შეტ-ნაკლებად შემონახულია სხვადასხვა განყოფილებათა და მძლავრნილობათა სისტემის ის ეიბები, რომლებიც არმაზისწყვის აბანოსათვის არის ნიშანდობლივი.

ჩვენი აბანოს მსგავს ნაგებობათა აღწერილობა დღევანდელ ტერმინებში პირველად შემოდის ვიტრუვიუს ჰოლიონის (მე. წ. I ს. მიწურული) ნაშრომის წყაროების, რომელსაც უწოდებთ „არქიტექტურის შესახებ“ [115]. მაგრამ მისი ამ სახელგანთქმული ტრაქტატის სათანადო ადგილების განცნობისას გვექმნება მოახდელილება, რომ ავტორი ზოგად მსჯელობას სუერდება და რომელიმე კონკრეტული აბანოს ნაგებობას არსად ითვალისწინებს¹. მეორე მომენტი ისაა, რომ ვიტრუვიუსი ყოველი აუტოდის შესახებ ერთნაირი სიტყვებით ვერ მსჯელობს. ბუკური დეტალი (ზოგჯერ არსებითაც კი), რომელთა შესახებ გვაქვს ახ. წ. II ს. მიწურული, ფავენიტინი, ვიტრუვიუსისათვის უცნობი ჩანს (მაგ., პიპოკუსტის სექციების აგურთა მოყვანილობა, თვით სექციების სიდიდე, ლავროკეპის მოწყობილობა და სხვ.). ამიტომ გვეხდება ახ. წ. ეგვიპტის ვიტრუვიუსის არც ჰქონდა აყალწნი აშკერული აბანოები და იგი მხოლოდ იმ მიწურულთა თსსულებებით თუ ცალკეული შენიშვნებით სარგებლობდა, რომლებიც რომის ლამქარს ახლდნენ თან ადმოსავლეთში და განსაკუთრებით კი მცირე ახიის ქვეყნებში. მით უმეტეს, რომ, როგორც ცნობილია, აღმოსავლეთის ქვეყნების ელინისტური ხანის სამშენებლო ხელოვნების შემკვიდრებობამ დიდი ღალი დასავა სოხა ვიტრუვიუსის სახურთომოდერო შემოქმედებას [355, გვ. 203—204]. თუ ამას დაუშვებთ, შეიძლება გვეფიქრა, რომ საერთოდ რომელმა სამშენებლო ხელოვნებამ მსგავს აბანოთა აგების იდეა აღმოსავლური ხელოვნებისგან ისესხა [359]. აღმოსავლეთში კი, როგორც ჩანს, არსებობდა ამ მიზამვისა თუ სესების საგანი: ბოლო ხანებში შესამჩნევად იმატა მსგავს აბანოთა აღმოჩენა-გათხრის შემთხვევებმა წინა ახიის ტერიტორიაზე. მოვიგონოთ თუნდაც ზემოთ დამოწმებული აფროდიზიასის აბანოები, იმავე ტიპის აბანოები ძველი ეფესოსა და მილეუის ნანგრევებს შორის და, ბოლოს, დურა-ჯუბოლისში გათხრული აბანოთა მთელი წყება [319; 384; 385]. საუურადდება, რომ მ. როსტოვცევი და სხვები დურაში, რომელთა გარდა, გამოჰყოფენ ჰართულ აბანოებსაც.

ამავე ჰერიოდისა (დაახლ. ახ. წ. I—II სს.) ჯ. პრიარდის მიერ „ჰერიოდესეულ“ იერიქონში [385] და ე. შმიდტისა და სხვათა მიერ აღმოჩენ-პუიქში აღმოჩენილი აბანოებიც [387].

ყოველ შემთხვევაში, ჩვენ მიერ მითითებული მაგალითები ცხადყოფს, რომ ძველმა მცირე ახიამა და სირიამ

¹ ისევე როგორც პალადიონი (ახ. წ. IV ს.), რომელიც თითქმის ზემოწვენი იხორებს ვიტრუვიუსის ცნობებს [379, გვ. 213—214].

ჩვენთვის ამჟამად საინტერესო ნაგებობათა მშენებლობა კარგად იყის. ალბათ შემდეგ შემოდის ეს ტრადიცია ამიერკავკასიაშიც. მცხეთაში, გარდა არმაზისსივეისა, სასუბითი მსკავის აბანოს ნაშთები აღმოჩენილია ბაგინიუხელად [28]. ასეთი ნაგებობანი შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროზე და ქერის ნასვარაკუმულზედაც იყის ითეს. ასე მაგ., არმაზისსივეის აბანოს მსკავის გულ აბანოთა ნაშთები აღმოჩენილია: ქერში, მითრიადტეს მთარაჯის აღმოსავლეთ ფერდობზე [20], გვ. 13—15; სურ. 7], ქერსონიუსი [20], გვ. 10—11, სურ. 6, გვ. 113—116, სურ. 13; 267, გვ. 36, სურ. 177; 315, გვ. 38—41, ტაბ. II, 1; 393, გვ. 63, ტაბ. II, P; 394, გვ. 30, 43; 395, გვ. 103, სურ. 41, გვ. 104, სურ. 42] და ქერსონის აღმოსავლეთი ფორპოსტის ტერიტორიაზე— სარაქსში, აი-ტოგორზე [397, გვ. 140—156; 398, გვ. 321—335; 399, გვ. 253—291, სურ. 22—24]. ეველა ამავე ავტორები „რომაული ტიპის“ აბანოებად მიიხსენებენ და მათ აქ გაიყენას რომის ოკუპაციის ამა თუ იმ პერიოდს უკავშირებენ [იხ. განსაკ. 391; 397—399]. მაგრამ ეს ავტორები რატომღაც ივიწყებენ იმ დიდ ტრადიციებს, რომლებიც აღმოსავლეთის ქვეყნების აბანოთა მშენებლობაში შემოგვიანას. ჩვენი აზრით, მორტილი მაგალითები სწორედ იმას მოწმობს, რომ ეს ტრადიციები შავი ზღვის ჩრდილო სანაპიროებზე წინა ზღვის სამეაროდან მომდინარეობს, ამირკავკასიის ქვეყნებზე გავლით¹.

ეს კიდევ ცოტაა: „შლამე წყლებს“ აბანოებიც კი, რომლებიც რომის იმპერიის ერთ-ერთ უსალოეს პროვინციაში (ამჟამად საფრანგეთში, იონის დეპარტამენტი) მდებარეობს, რომელისაგან განსხვავებულ კაიდაზე აგებული ჩანს [400; 401]. ამ აბანოების ვრცელი აღწერილობის ავტორის, რენე ლუის ცნობით, იქ სამგზის უწარმოებიათ აბანოთა მშენებლობა: ძირითადი ნაგებობა I საუკუნეში უოფილა აშენებული; II საუკუნის დასაწყისში ეს ნაგებობა რომაულ ეკაიდაზე გადაკეთებიათ; იმავე საუკუნის ბოლოს კი თითქოს ესეც დაუნგრევიათ და აუშენებიათ ახალი აბანო, რომელიც საბოლოოდ გაუნდგურებით გერმანელებს, 276 წლის შემოსევისას. ეს ცნობა ააპარაგებს, რომ თავდანიერულად იქ აგებული უოფილა არა რომაული, არამედ სხვა რიგის საბაზნო ნაგებობა, რომელიც II საუკუნეში გადაკეთებიათ რომაულ ეკაიდაზე. სამწუხაროდ, ავტორი არ გვეუბნება, თუ როგორი უოფილა ის, რომელისაგან განსხვავებული, ადრინდელი სტილი. რაც არ უნდა იყოს, ის კი ფაქტია, რომ თვით რომის იმპერიის ტერიტორიაზე ადრევე უოფილა სხვა რიგის აბანოები, რომელთა წარმოშობა, ჩანს, რომის კულტურული გავლენის გარეშე საძიებელი².

¹ ეველის სამეაროსა და წინა აზიაში აბანოთა მშენებლობის შესახებ იხ. [390, გვ. 313; 391, გვ. 320; 392, გვ. 388—389], სადაც მითითებულია სათანადო სტატუსური ლიტერატურა.

² მით უმეტეს სოფთხილ გემარტებს, როდესაც არმაზისსივეის აბანოს ტიპოლოგიური განსაზღვრა გვეძლია. ყოველ შემთხვევაში, გაუმართლებელია ხელაღებით მისი, სასანურ აბანოდ გამოხატვად, როგორც ამას სრულად დასაბუთებლად სჩადიდა ზ. კ. ფ. ტ. ი. ნ. [407, გვ. 263].

ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ ამანის გამბორღულ ზოგ არქეოლოგს, სანამ ნაგებობისათვის დაბასსათებული რაიმე სტეუფორი

დასასრულ, კიდევ ერთი საკითხი.

თუ 1937—1938 წლებში—როდესაც აბანო, ის იყო, ახლად გაითხარა—დიდ ინტერესს იწვევდა საკითხი, თუ როგორ სოციალურ-კულტურულ გარემოში უნდა წარმოქმნილიყო ეს უტყუარი მოწმე და მჭკვერი ტექნიკელი მეცნიერი, ერთი მხრით, მაღალ დონეზე მდგარი სანტიარულ-პიგიურული კულტურისა და, მეორე მხრით, განვითარებული სამშენებლო ტექნიკისა, 1940 წელს შემდეგ, როდესაც ექსპედიციამ იქვე მასლობლად მრავალ სხვა შესანიშნავ მეცლს შიავნო, სრულიად აღარაა საუკუო, რომ ჩვენ მიერ შემოთ აღწერილი აბანო ერისთავთა საცხოვრებელი კომპლექსის ერთ-ერთი არსებითი კომპონენტია, სხვაზე გამოვლებით უტყუარად შემონახული. ასედა უკვე ცხადია, რომ ის, სხვათადა არმაზისის (ბაგინეთის) სამეფისკარო აბანოსი [28], სასახლის აბანოს წარმოადგენს. ამ მოსასრებას მსარს უკერს აბანოს სიმცირეც, რაც გადკირით გამოირცხავს მის ფართო-საზოგადოებრივ დანიშნულებას.

ერისთავთა და მათი ოჯახის წევრთა სამარსების ინვენტარმა თვალწინ გადაგვიძალა მათი დიდი შემღებულობისა და ფუფუნებისადმი დიდი მიდრევილების მკაფიო სურათი. სავსებით ბუნებრივია, რომ ასეთი წრის ადამიანთა სასახლესთან ასეთი აბანოც უოფილიყო.

რაც შეეხება აბანოს დაცევა-გაპარტახებას, საფიქრებელია, რომ ამ ნაგებობას ამ მხრით სავსებით გაუზარებია ბუი ერისთავთა რეზიდენციისა, რომლის განადგურების ვითარებისა და შესაძლო მიზეზების შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

2. „ზღურბლიანი ნაგებობა“

1941 და 1945—1946 წლებში აბანოს სამსრეთ-აღმოსავლეთით ითხრობდა ქვითირის კაპიტალური ნაგებობის ნაშთები. ეს მეცნიერი ჯერ კიდევ არ არის მთლიანად გამოვლინებული: გათხრილია მისი ორი სწორკუთხოვანი სენაკის¹ ნანგრევები და, ამას გარდა, გამოვლინებულია რამდენიმე სხვა კედლის ნაწილი. გამოჩენილი ნაგებობის კრძივი ღერძი და მსრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისკენ, აბანოს ღერძის პარალელურად. ამ ორ სენაკისა, აღმოსავლის თანმიმდევრობის მისედვით, დასავლეთისას ჰირველ სენაკს უწოდებთ, აღმოსავლეთისას კი მეორე სენაკს. ისინი ერთიმეორისაგან გამოყოფილია კაპიტალური კედლით, რომელიც თითქოს არ ჩანს სენაკთა დამაკავშირებელი კარი. მეორე სენაკს ემბის სამი კედელი (ამჟამად ნაწივეტებია). ერთი

ნოშში გამოჩნდებოდა, ხშირად მოსილ შემდგამ არა მარტო შენობის ტიპოლოგიური რაგვარობის გარკვევის, არამედ თვით მისი ფუნქციისა და საერთო არქიტექტურული პროფილის დადგენის მხრივაც კი. ამის საილუსტრაციოდ შეიძლება დავასახლოთ შავში (ქველ მაგაკუში, საფრანგეთი) გათხრილი, ახ. წ. III—IV სს. თერმების ამავე: იქ, შ. ბიველც მიერ 1942 წ. გათხრილი ნანგრევები პირველ ხანებში ბაზილიკად, უკეთეს შემთხვევაში, აღმოსავლური ტიპის ბაზილიკად იყო მიჩნეული, მაგრამ პიოკასტის სვეტების აღმოჩენის შემდეგ თითქმის აღარავის დარჩა ევეი, რომ ამ ნანგრევების სახით საუბ უკრდათ იმ. კარაკალას თერმების ტიპის ნაგებობისათ [402, გვ. 200—204].

¹ ტერმინი შენაკისა შესახებ იხ. [218, გვ. 18].

მათგანი ზუსტად განაგრძობს მეორე სენაკის აღმოსავლეთ კედელს და ჩრდილოეთისაკენ მიემართება. მეორე იმავე სენაკის აღმოსავლეთი კედლის შუაზე იწყება და აღმოსავლეთისაკენ მიემართება (ტაბ. CXXXI, 4). ეს კედელი ორი მეტრის მანძილზეა გამოჩენილი; მისი დანარჩენი ნაწილი ავრ კიდევ მიწითაა დაფარული. ამ კედლის სამხრეთით აღმოჩნდა კერამიკული ფილებით (30×30×4 სმ) მოფენილი მცირე ფართობი. იგი აბანოს სამხრეთით აღმოსავლეთ, აგრეთვე კერამიკული ფილებით მოფენილ ფართობს გვაგონებს. მუსაზე კედლის ნაწილები იმავე სენაკის სამხრეთ კედელს ებმის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხესთან და სამხრეთით მიემართება (იხ. საერთო გეგმა). პირველი და მეორე სენაკის საერთო სიგრძე 20,5 მ უდრის, სიგანე—10,0 მ, ე. ი. ორივე სენაკს უკავია თითქმის 205 მ² ფართობი (სურ. 114; 122).

ნაგებობის კველა კედლის სისქე თანაბარი არ არის. ჩრდილოეთისა და დასავლეთის კედლების სისქე 1,5 მ უდრის; სამხრეთისა და აღმოსავლეთისა—1,28 მ; სენაკთა გამყოფი კედლისა—1,5 მ. ტაცილებით უფრო თხელია (1,0 მ) მეორე სენაკის აღმოსავლეთ მხარეზე მიბმული კედელი.

ნაგებობის საძირკველიც სხვადასხვა დონეზე იწყება. ასე მაგ., ცოკოლის ხაზიდან სამხრეთი კედლის საძირკველის ფუძემდე 0,4 მეტრია, ჩრდილოეთი კედლის ფუძემდე—0,6 მ, ხოლო დასავლეთისა—0,7 მეტრი.

ნაგებობის საძირკველი დაფუძნებულია ტერასაზე ვრცლად და სქლად დაფენილ სევისეულ ღორღნარსა და დელუვიონზე, რომელსაც თავის მხრივ ტერასული ალუვიონი უცაი ბირს.

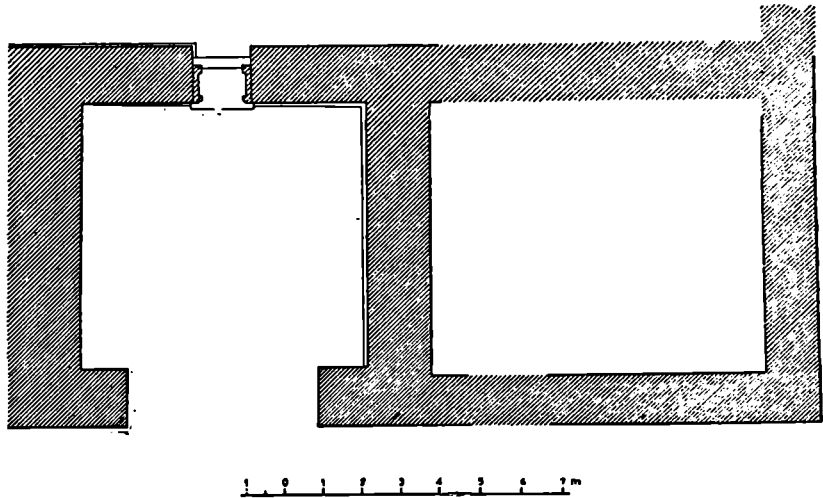
კედლები შემორჩენილია ცოკოლის ხაზს ზემოთ, 0,50—0,95 მ სიმაღლეზე; თუმცა ნაგებობის კედლების საერთოდ მოსწორების შთაბეჭდილებაც იქმნება.

ამ ნაგებობის კედლები ამოკანნილია ჩვეულებრივი ნატესი ქვითა და კირით.

პირველი სენაკი თითქმის კვადრატული მოცუნილობისაა: მისი შიდა სიგრძე 7,00 მ უდრის, სიგანე—6,76 მ, ე. ი. ფართობი—47,25 მ². ამ სენაკის ჩრდილო კედლის თითქმის შუა ნაწილში შემორჩენილია კარი. მისი სიგანე 1,53 მ უდრის. კარს ზღურბლი, ორივე ამჟოლი და ზედანაც თლილი ქვისა ჰქონია (ტაბ. CXXXI, 1; CXXXIII, 1; სურ. 115). ზღურბლი და ამჟოლები თაუ-თავის ადგილას აღმოჩნდა, ზედანის ნახევარი კი, ორ ნაწილად გატეხილი, —ზღურბლიდან ახლოს.

ვინაიდან ზღურბლი ეველაზე უფრო თვალში საცემი დეტალია in situ შემორჩენილია შორის, მთელ ნაკებობას პირობით „ზღურბლიანს“ ვუწოდებთ.

ზღურბლი წარმოადგენს რუსი ქვიშაქვის დივსა და მასიურ, მიწვენიერად გამოთლილ ფილაქვას. გამოთლულად დატოვებული აქვს მხოლოდ ქვედაპირი, რომლითაც იგი ქვიშაქვის კედელზეა მჭიდროდ დადებული. ზღურბლის სიგრძე 1,53 მ უდრის, სიგანე—1,2 მ, ხოლო სისქე (მიწვით, სამხრეთ ნაწილზე)—25,5 სმ. გარეთა, ე. ი. ჩრდილო ნაწილს განსწვრივ ზღურბლში ამოკვეთილია სწორი, დაბალი საფეხური, რომლის სიგანე 20 სმ უდრის, ხოლო სიმაღლე—5 სმ. საფეხურის მარჯვენა და მარცხენა კუთხეებში, ბოლოებიდან 4—4 სმ მანძილზე ამოკრილია ორი ტოლი და მრგვალი, ოდნავ ოვალური ფოსო, რო-

სურ. 114

მელთა დიამეტრი 53—55 მმ, ხოლო სიღრმე 23 მმ უდრის. ისინი ერთიმეორისაგან 1,1 მეტრითაა დამორებული. ფოსოები კარის ქუსლთა (ღერძთა ბოლოების) ჩასადგმულადაა დაკეთებული. მაშასადამე, კარი ორფრთიანი უოფილა: თითო ფრთის ღერძი თითო ფოსოში ტრიალებდა. ღერძთა ზედა ბოლოებისათვის კი ზედანში უოფილა ამოკრილი ფოსოები (იხ. ქვემოთ). ფოსოთა შორის მანძილი კვამნოსს კარის სიგანეს (1,1 მ).

კარის ორივე ამჟოლს ზედა ნაწილები უსწორმასწოროდ გადამტყვეუელი ჰქონდა. ამჟოლებიც სრულიად იმგვარივე ქვიშაქვისა და ისევე კარგად გამოთლილი, როგორც ზღურბლი. დასავლეთის ამჟოლს პიდაპირის მთელ სიმაღლეზე ჩამოსდევს ორი წყისიერი, მაღალი და ფართო, სწორკუთხა-განიკვეთიანი ქედი: ერთი მათგანი ჩრდილო ნაწილს 8 სმ-ითაა დამორებული, ხოლო მეორე სამხრეთ ნაწილს—15 სმ-ით. ამჟოლი შემორჩენილია 0,41—0,57 მ სიმაღლე-

ზე. ამჟომის სიგანე 1,02 მეტრია, უდიდესი სისქე (ქედის ჩათვლით)—20,5 სმ; ქედებს შორის მანძილი—63 სმ; ქედების სიმაღლე—8 სმ, სიგანე—15 სმ (სამხრეთისა) და 16 სმ (ჩრდილოეთისა). ასეთივე აღმოსავლეთის ამჟომი, ოღონდ იგი სამუალოდ 0,3 მ სიმაღლეზეა გადატეხილი.

როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, კარის თავის ანუ ზედა ნიქსა დასვლოებით ნახევარია შემორჩენილი და ისიც ორი ნატეხის სახით, რომლებიც სხვადასხვა ადგილას აღმოჩნდა, მაგრამ ზედმიწევნით მოერგო ერთიმეორეს (ტაბ. CXXXIII, 1; სურ. 117). ორივე გამოუყენებიათ ქვისსამარხთა კედლებად, გვიან, ნაგებობის დაწვრცევის შემდეგ. მათ შორის უფრო დიდი 32-ე სამარხში იყო, რომელიც მიუძღვნება ნაგებობის ჩრდილო კედელზე, ზღურბლის ახლოს; შიგნით კი—81-ე სამარხში, რომელიც აღმოსავლეთის სენაკის დასავლეთ კედელზე იყო მიდგმული (სურ. 96). ამ ორი ნატეხის შეერთების შემდეგ მივიღეთ ზედანის ნაწილი, რომელსაც სიგრძეზე თითქმის ერთი იმოდენავე აკლია (სურ. 117).

მისი უდიდესი სიგრძე 0,89 მ უდრის, სიგანე—1,06 მ, სისქე—0,33 მ. ერთ ნაპირზე გამოყვანილი აქვს მრავალსაფეხურიანი პროფილი, რომლის სიგანე 21,7 სმ უდრის, ხოლო სიღრმე—7,5 სმ. შიპირდაპირე ნაპირი 6,3 სმ სიგანეზე და 2,3 სმ სიღრმეზე წესიერად ამოკვეთილია. ამონაკვეთის შემორჩენილ კუთხეში ამოჭრილია მრგვალი ფოსო, რომლის დიამეტრი 5,5 სმ უდრის, ხოლო სიღრმე—7,5 სმ. იგი წარმოადგენს კარის აღმოსავლეთი ფრთის ღერძის თავის მოსათავსებელ ფოსოს, როგორც ზედანის პროფილიანი შუბლის მდებარეობა გვიჩვენებს. ასე რომ ზედანს დასავლეთი ნახევარი აკლია.

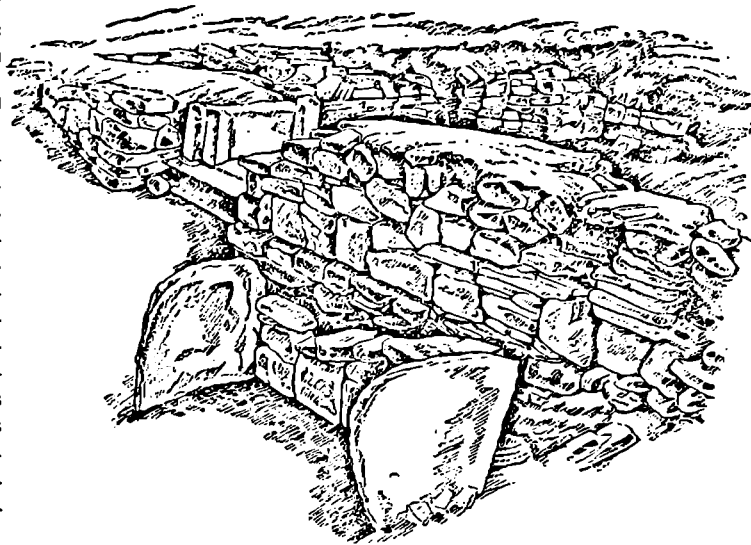
ორივე ნატეხს პროფილიან ვიწრო წახნაგზე ერთნაირი მოვარდისფრო ელფერი გაღაჭრავს, განსაკუთრებით ჩამონატეხებზე (ცეცხლის გამო), ხოლო საერთოდ მთელი ზედპირი დაფარული აქვს თეთრი კირფანი ბრკით.

მიუხედავად იმისა, რომ კარის ზღურბლი, ამჟომები და ზედანზე ქვისაგანა გამოთლილი, კარგად დამუშავებულია და მდიდრულ მთაბჭვდილებას სტოვებს (მათი რეკონსტრუქციის ცდა იხ. სურ. 116). ეს კარი ალბათ ვერ ჩაითვლება პენობის მთავარ, სადარბაზო კარად—უპირველეს ეოვლისა, იმიტომ, რომ იგი საამისოდ მცირეა. კარდა ამისა, იგი გადის ისეთი დამსმარე ნაგებობისაკენ, როგორცაა მისგან სულ ახლო, 13,0 მ მანძილზე მდებარე აბანო, ხოლო ეს უკანასკნელი კადამდგარია ფლატეზე, ასე რომ ამ მხარეზე მაღიან პატარა არე რჩება, რის გამოც აქ არ არის საკულებელი არც მთავარი ფასადი და არც სადარბაზო შესასვლელი. ზღურბლის პირდაპირ, სამხრე-

თი კედლის შუაში დარჩენილია 5,0 მ სიფართო თავისუფალი არე, რომელშიც, შეიძლება, ამ სენაკის შიგნით კარიც ეოფილიყო (სურ. 114).

პირველ სენაკში აღმოჩნდა სვეტისთავი და სვეტისძირი, გამოჭრილი იმგვარივე ნაწრისფერი ქვიშაქვისაგან, როგორც კარის თავი და ზღურბლია, ოღონდ ცეცხლისაგან უფრო შეწითლებული. როგორც ვიცით, ბავინეთის „სვეტებიან დარბაზშიც“ თავ-თავის ადგილას დარჩენილია ქვის ექვსი სვეტისძირი და მათ შორიანხლოს—ექვსი სვეტისთავი [27].

სვეტისთავი (სავ. წიგნ. № 851; ტაბ. CXXXII, 2—5; სურ. 118—120). სიმაღლე 0,4 მ უდრის, უდიდესი სიგანე—0,64 მ, ევლის დიამეტრი—0,29 მ, ევლის სიმაღლე—0,19 მ. ზედა ნაწილის სიმაღლე—0,06 მ, ხოლო სიგანე, დიაგონალით—0,7 მ. აბაკი გამოჭრილია გვერდებზეა-

სურ. 115

ნეკილი რომბისა და „ოთხკუთხედიანი“ კომბინაციის სახით (ტაბ. CXXXII, 5; სურ. 118). ზედპირზე მალე შემაფიოდ ეტეობა ამ ფიგურის მოსახსნავი სელსაწილს ნაკვალავი: შუაში წერტილი და მასზე გავლებული დიამეტრული ხაზი. აბაკის ზედპირი წმინდაა გამოკოდილმოსრებული, ხოლო მის გარშემო—უფრო ტლანქად ევლის ზედპირი თავის დროზე მთლად მოჩუქურთმებული ეოფილა, მაგრამ ჯერ ცეცხლისაგან და შემდეგ ჰაერზე და მიწაში გდებისაგან ისეა დახანებული და მოღესილი, რომ ამჟამად მხოლოდ უღრმესი ჩანაჭრეები-ლა ჩანს, სიმეტრიული განმეორებით განლაგებული. მათში მაინც გამოიხსნობა რთული ევალოვანი ჩუქურთმის, აკანთის „ჩონჩხი“.

სვეტისძირი (სავ. წიგნ. № 852, ტაბ. CXXXII, 1, მარჯვენა; სურ. 121). შემორჩენილი სიმაღლე 0,43 მ უდრის; ოთხკუთხედიანი ნაწილის სიგანე—0,47 მ, სიმაღლე—

0,18 მ; უელის უდიდესი დიამეტრი—0,47 მ, სიმაღლე—0,23 მ. სვეტისშირი, ბაგინეთის სვეტისშირთა მსგავსად, სრულიად მარტივია: ქვედა ნაწილი სწორკუთხედი აქვს, ხოლო ზედა—რამდენადმე ბრტყელი და მრგვალი. იგი მლიერ შემომწვარ-შემომტერეულია და ერთი შეხედვით მწელი გამოსაცნობიცა მისი ჰირვანდელი მოუვანილობა.

სვეტისთავი აღმოჩნდა ჰირველი სენაკის დასავლეთ კედელთან: იატაკის დონეზე გვღო უელით მალა და აბაკით მიწაზე. იქვე ახლოს იყო სვეტისშირიც (ტაბ. CXXX, 1; CXXXII, 1).

მეორე სენაკის კედლები იმდენადაა დანგრეული, რომ კარის არაგითარი ნიშანი არ უჩანს—თუ არ ვიგულისხმებთ კარს სამხრეთი კედლის იმ ნაწილში, სადაც ქვისსამარხია ჩადგმული. ეს სენაკი ჰირველთან შედარებით ოდნავ მეტია: მისი სიგრძე 6,2 მ უდრის, სიგანე — 6,75 მ, ფართობი — 55,3 მ².

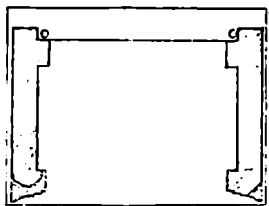
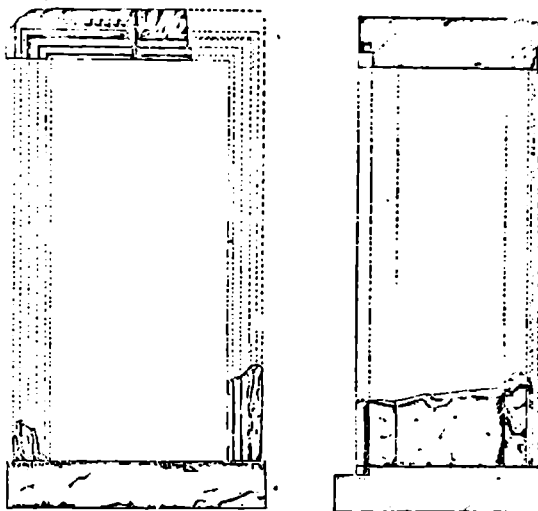
კედელთა ნაშთების შედაპირი ორივე სენაკში დაახლოებით ერთ დონეზეა მოსწორებული.

ამ სენაკის კედლების მთლიანობა დიდადაა დარღვეული იმის გამოც, რომ მენობის განადგურების შემდეგ სენაკში მრავლად მოუწვევიათ ქვისსამარხები (ტაბ. CXIII, 1—3, CXXXI, 2; სურ. 122).

ახლანან აღწერილი ზღურბლიანი ნაგებობის შიგნით, ორივე სენაკში და ნაწილობრივ მათ გარეთაც, იატაკის დონეზე მრავლად აღმოჩნდა კრამიტის ნატეხები, ნაცრისა და ნახშირის სქელი ფენა და აქა-იქ აგრეთვე დიდრონ მელთა ნაშუაგვები. მიწას იატაკის დონეზე და მის ქვემოთ, 10—15 სმ სიღრმეზე მოპაო ფერი გადაჰრავდა. ამასთანავე, როგორც ითქვა, სვეტისთავი, სვეტისშირი და ზღურბლის, კარის ზედანისა და კედელთა შიდაპირი მლიერ შესამჩნევად იყო ცეცხლისაგან გარუაულ-შეწითლებული. უოველივე ეს იმას მოწმობს, რომ ნაგებობა ცეცხლს უმსხვერპლია. ნადარი, ნახშირი და დასავლეთი სენაკის მთელ ფართობზე გადაშვარი მიწის ფენა იმას უნდა დასტურებდეს, რომ, გარდა სახურავის ნივთიერებისა, იატაკიც ხის უოფილა.

ნაგებობის გათხრისას კრამიტის მრავლად აღმოჩენა აშკარად გვამცნობს სახურავის ტიპს: ეს ნაგებობა, ისევე როგორც აბანო, დახურული უოფილა გვერდებზე ცილი ბრტყელი და ღარივები კრამიტით, კალთებიანი სახურავით.

3. ჰირველ და მეორე სამარხთან დაკავშირებული ორსენაკიანი ნაგებობა

სურ. 116

ამ ნაგებობის ნაშთები აღმოჩენილია 1940 წელს უბნის შუა ნაწილში, აბანოს სამხრეთ-დასავლეთით, მისგან ორმოციოდე მეტრის მანძილზე, ჰირველი და მეორე სამარხების გარემოებისას (ის. საერთო გეგმა).

ნაგებობისაგან შემორჩენილია კედლის ქვედა ნაწილები. ზემაღწერილი ნაგებობის მსგავსად, ნანგრევი აქაც მეტ-ნაკლებად წესიერადაა ერთ დონეზე, თითქოს მოსწორებულიაო. კედლები ამოუვანილია ნატეხი ქვით და შედგება უბეულია კირით (ტაბ. XXXV, 2; სურ. 90).

ნაგებობა დაშრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. იგი შედგება ორი არატოლი განყოფილებისაგან, რომელთაც მიჯნავს კაპიტალური კედელი, იმავე სისქისა, როგორც გარეთა კედლებია. ჰირველი, აღმოსავლეთით მდებარე განყოფილება ცილებით უფრო დიდია. მართალია, მისი აღმოსავლეთის კედელი მთლად არ შენახულა, მაგრამ ჩრდილო და სამხრეთ კუთხეებში დარჩენილი ნაშთების მიხედვით შეკვიძლია ალვადგინოთ მისი მდებარეობა და, მამასადაშე, აგრეთვე გამოვითვალოთ განყოფილების ფართობი, რაც 6X6, ე. ო. 36 მ² უდრის. ამ განყოფილების დასავლეთისა და აღმოსავლეთის კედლები უფრო სქელია (1,3 მ), ვიდრე ჩრდილოეთისა და სამხრეთის კედლები (1,1 მ). მეორე, დასავლეთის განყოფილება უფრო მოკლეცაა და ეიწროც. იგი სიმეტრიულადაა მიშენებული ჰირველზე, ისე რომ მის აქეთ-იქით თითო მეტრი ცარიელი არე რჩება. ამ განყოფილების აღმოსავლეთისა და დასავლეთის კედლების სიგრ-

ბე 6 მ უდრის, ჩრდილო და სამხრეთი კედლებისა—4,8 მ; დასავლეთი კედლის სისქე—1 მ, ჩრდილო და სამხრეთი კედლებისა—1,2 მ. განუფილებების ფართობი 18,24 მ² უდრის. აღმოსავლეთის კედლის ნანგრევებზე გვღო ორი მოზრდილი, საკმაოდ კარგად გამოთლილი ბლოკი, რომელთაც, მეზობელ ბლოკზე მისამარებულად, „მერცხლის ბოლოები“ აქვთ ამოჭრილი (ტაბ. CXXXIV, 4). ამ დეტალებს ნაგებობასთან უშუალო კავშირი არ უნდა ჰქონდეთ.

არაფერი ითქმის ნაგებობის სიმაღლის, ზედა ნაწილის მოუკანოლობისა და სახურავის შესახებ. როგორც ზემოთ ითქვა, ნაგებობა გამოვლენილ იქნა მას შემდეგ, რაც თავი იჩინა ერისთავთა პირველი და მეორე სამარხების სასურავებმა და დაიწყო მათი გარშემოთხრა. ეს სამარხები ნაგებობის აღმოსავლეთი განუფილების დასალოებით მუადგილასა.

იმის გამო, რომ ასე ნაკლებმეტყველი ნაშთები გვაქვს შემორჩენილი, თითქმის შეუძლებელია მსჯელობა ამ ნაგებობის თავდაპირველი სახისა და დანიშნულების შესახებ. გვიმწოდებდა მისი გადაჭრით მიჩნევა წარმართულ საკულტო ნაგებობად (რომელშიც შემდეგ მიცვალებულები დაუკრძალავთ), წარჩინებულ მიცვალებულთათვის აგებულ განსასვენებლად და მასზე აღმოცენებულ სამლოცველოდ, თუ სამარხებს ირგვლივ შემოვლებულ ცალკეანად.

როგორც არ უნდა გადაწყვიტოს ნაგებობის თავდაპირველი დანიშნულების საკითხი, მისი და ერისთავთა სამარხების ზოგადად თანადროულობა საუკვო არ უნდა იყოს, ხოლო სამარხები, როგორც იცით, საკმაოდ სარწმუნოდ არის დათარიღებული. კერძოდ, ამ ნაგებობაში მოქცეული (თუ, პირიქით, მისით გარშემორტყმული) ორი სამარხიდან უახლესი (№ 2) ეკუთვნის ახ. წ. III საუკუნის მეორე ნახევარს.

შენების ტექნიკისა და ზოგი სხვა ნიშნის მიხედვით, ნაგებობა არ წარმოადგენს განცალკევებულ მეგლს არაზანისუების კომპლექსში. პირიქით, უფლება გვაქვს იგი ხნობებით მკიდრად დაუკავშიროთ ზღვრებიდან ნაგებობას და აბანოს და უფლა ესენი ერთი ხუროთმოძღვრული ანსამბლის კომპონენტებად მივიჩნიოთ.

4. ერთსენაკიანი ნაგებობა

აღმოჩნდა ძირითადი უბნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, მარაგზის ჩრდილოეთით, მისგან 11, ხოლო რკი-

ნიკზის ღიანდაგიდან 26 მეტრის მანძილზე (იხ. საერთო გეგმა). ნაგებობა ქეთიკირისა, ნატეხი ქეთი ამოუკანალი. მისგან შემორჩენილია: აღმოსავლეთის კედლის ქვედა ნაწილი, რომლის სიმაღლე 1,5 მეტრს უდრის, სიგრძე—8 მეტრს; აგრეთვე სამხრეთი და ჩრდილოეთი კედლების აღმოსავლეთი ნაწილები. დანარჩენი მონგრეულია; დასავლეთის კედელი სრულიად აღარ არის. სამხრეთის კედლის ნაშთის სიგრძე 8 მეტრს უდრის, ჩრდილოეთისა—5 მეტრს, კედლების სისქე—1,3 მეტრს. მიგნით, სამხრეთის კედლის ახლოს აღმოჩნდა მცირე ნიშისებრი, სწორკუთხედიანი, აგრეთვე ქეთიკირით ამოუკანალი ნაგებობის ნაშთი. ოსრის დროს, როგორც კედლების მიგნით, ისე გარეთ, მიწიდან ამოდიოდა სამენი ქვისა და სასურავი კრამიტის დიდალი ნამტერევი. ამ ნამტერევეთა შორის, აღმოსავლეთი კედლიდან 5,4 მეტრის მანძილზე და მიწის ზედაპირიდან 1,2 მეტრის სიღრმეზე,

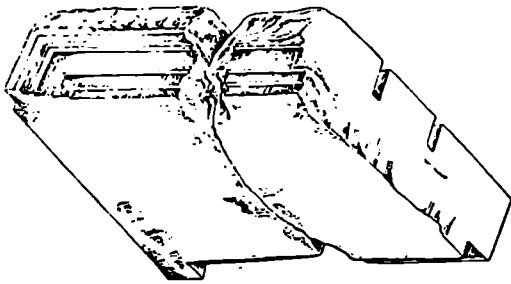
მიწის ჰორიზონტიდან აღმოჩნდა ქვის ჯამის ნახევარი, ცეცხლისგან მოაგურისფროდ გარუჯული. ეს უფილა წვრილმარცვლოვანი ქვიშაქვისაგან გამოთლილი ჰურჭული, რომელსაც ჰქონია ოთხი მასიურევი ფეხი, ხოლო ფეხებს შორის—ლაშაზად გამოუკანალი „კამარები“.

ცხადია, რომ ნაგებობა დასავლეთისკენაც გრძელდებოდა, მაგრამ ეს მხარე მას ამჟამად მონგრეული აქვს¹. გურკვევები რჩება შენის სრული გეგმა და დანიშნულება.

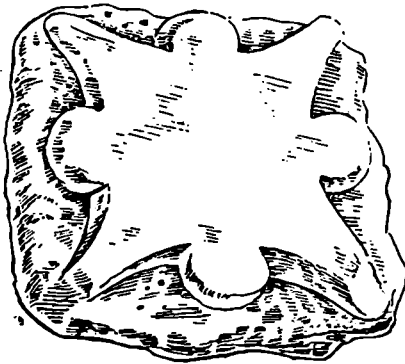
როგორც ითქვა, შემოგანხილულ აღრინეულ ნაგებობებს ერთისა და იმავე არქიტექტურული ანსამბლის ნაწილებად მივიჩნევთ. ჩანს, რომ მთელი ეს ანსამბლ შედარებით მცირე ფართობზე უფილა შეკრუფებული, ხოლო დანარჩენი სივრცე ალბათ ეზო-ბაღს წარმოადგენდა. ამ ანსამბლს უკავია ველის დასავლეთი ნაწილი, მთელი ფართობის დაახლოებით 2/3¹. სწორედ ამ ნაწილში გვაქვს ის, რასაც თამაზად შეგვიძლია გუწოდოთ ერთსენაკიანი სასახლის კომპლექსი. ამ უკანასკნელის ნაგებობებს, როგორც დასაწილშივე აღვნიშნეთ, გარდა საერთო ანსამბლური გეგმისა, აერთიანებს ისეთი მომენტები, როგორიცაა: შენის ტექნიკა, სამენი მასალა, სახურავის რაკვარობა და, ზოგჯერ, დეკორატიული გაფორმება.

ბევრი რამ ამ ანსამბლს უთუოდ აკლია—კერძოდ, თვით

¹ სწორედ ამ ადგილას იყო ის დიდი ორბოები, რომელთა შესახებ პირველ თავში გვქონდა საუბარი და რომლებიც პოლიდრონიდული მშენებლობის ნაშთს უნდა წარმოადგენდეს.

სურ. 117

სურ. 118

სასხლის ნაწილი (ზღურბლიანი ნაგებობის ორ სენაკს გარდა) და დაშმარე ნაგებობანი, რომელთაგანაც არსებობდა მხოლოდ აბანო შემოგვრჩენია. ეს განსაკუთრებით, თუ გავიხსენებთ, გარდა ნერევა-განადგურების ბუნებრივი ფაქტორებისა, ჩვენს მიერ უკვე აღრიცხულ ფაქტებს შეტყნებული ნგრევისა და ამავე ადგილას სამოულო საუკუნეებში და შემდეგაც, თითქმის დღევანდლამდე, არა ერთგვინ წარმოებულ სხვადასხვა მშენებლობას. მერმინდელი მშენებლები მგულ ნაგებობებს თუ მათ ნაშთებს დაარღვევდნენ. ერთი მხრივ, ახალ ნაგებობათათვის ადგილის მოსწორებისა და საშირკელის გაჭრის, ხოლო, მეორე მხრივ, შუამშარეული საშენი მასალის მოპოვების მიზნით.

მგულ ნაგებობათა ანსამბლში შემავალი ზღურბლიანი ნაგებობა და აბანო დაშმენებული ყოფილან კარგად ნათალ-ნაუქურთმევი და პროფილიანი ქვებით, რომელთაგანაც ჩვენამდე მხოლოდ მცირე ნაწილს მოუღწევია. ისინი გამოა-ლილია ერთნაირი, წვრილ და თანაბარმარცვლოვანი, ღია ნაცრისფერი ქვიშაქვისაგან, რომლის კარბონატულობას აქედანებს მიწში დებისაგან ზოგ ადგილას გადაჩრეული თეთრი ბრკე. ამ დეტალების უმეტესობას, ცეცხლში ყოფნის გამო, მოვარდისფრო და ზოგჯერ კი აშკარად მოწითალო ფერი გადაჰყარავს. ეს განსაკუთრებით თითქმის ზღურბლისა და აშოლის ქვებზე, რომლებსაც მხოლოდ მიგნით მოქცეული ნაპირები აქვთ აღანბულ-მეწითლებული. ამ ჯგუფის უკვეა ნაგებობას სქელი და საკმაოდ ღრმად, უმრავლესად ჩადგმული საშირკელი აქვს. ასეთ საშირკელზეა ამოყვანილი ცოკოლი და კაპიტალური კედლები. ეს უკანასკნელები მეტწილად აგებულია წესიერად, ბრტყლად მონატესი ქვებით, რომლებიც კირითაა შედრებაებული. ამ ქვათაგან სანიმომოდ შერჩეული უდიდესის ზომაა 78 X 56 X 20 სმ, ხოლო უმცირესის—20 X 13 X 8,0 სმ. სამშენებლო ქვა ადგილობრივი, არმაზისევერია: ფერად რუხი ან მოცისფრო, სტრუქტურულად — მასიური ან ფიქლებრივი, ტუფოვანური ქვიშაქვა.

აბანო, ზღურბლიანი ნაგებობა და ერთსენაკიანი ნაგებობა, როგორც თავ-თავის ადგილას იყო ნათქვამი, კრამიტით ყოფილა გადახურული.

მსგავსი ნიშნებით ხსიათდებიან ბაგინეთში აღმოჩენილი, პირველ საუკუნეთა ნაგებობანიც [342].

უკვეა ამ ნიშნის მისხედავი, ზემოთ განხილული ნაგებობანი არმაზისევერის ერთთავთა რესიდენციის კომპლექსის მიეკუთვნება. ეს გარემოება კი თავის მხრივ განსაზღვრავს ამ შეტყნების ასაკსაც. მთელი ეს კომპლექსი გადაშენებული და განადგურებული ჩანს უკვე IV ს-ნის დასაწყისისთვის.

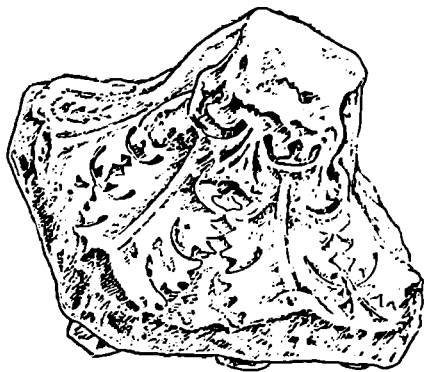
ზოგიერთი ზემოთ აღწერილი არქიტექტურული დეტალი უფრო ადრინდელ ნაგებობათა ნაშთებს უნდა წარმოადგენდეს. ამ მხრივ განსაკუთრებით დაბახსიათებელია ას-

პირუცის სახარისთან აღმოჩენილი 2 ბლოკი, რომელთაც, მეზობელ ბლოკებისაგან განსაზღვრულად, შერცხლის ბოლოს მსგავსი ფორმები აქვთ ამოკვეთილი. შესაძლებელია, ამ უძველეს ნაგებობებს ეკუთვნოდეს პროფილიანი კარნიზის ნაწილი და ზოგი სხვა დეტალიც.

უურადღებას იქცევენ, კერძოდ, მარმარილოს ქანდაკებათა ნატესები, რომელთაგან ზოგი იმ კონკრეტულად აღმოჩენილი, რომ მხელაგება მათი დაკავშირება ჩვენს მიერ ზემოთ აღწერილ ნაგებობებთან. ისინი უფრო ადრინდელი შენობებიდან უნდა მომდინარეობდნენ.

ამრიგად, მოგვეპოება საფუძველი იმისათვის, რომ არმაზისევერის შესართავთან ვივარაუდოთ ჩვენს მიერ შესწავლილ ნაგებობებზე უფრო ძველი, აგრეთვე მდიდრული შენობების არსებობა, ძვ. და ახ. წ. პირველ საუკუნეებში მინც. ამ ვარაუდს, სხვათა შორის, მღრის უკერს ბაგინეთში აღმოჩენილი უძველესი ნაგებობანიც.

IV საუკუნის შემდეგ არმაზისევერის ველი გამოყენებულია სასაფლაოდ თუ სხვადასხვა დანაშნულების შენობათა ასაკებზე—უმიჯურესად სამუალო შენობებისა და ღარიბი მოსახლეობის მიერ.

სურ. 119

ნ ა რ ქ ი ტ ე ქ ტ უ რ უ ლ ი
დ ე კ ო რ ი ს ნ ა შ მ ო ე ბ ი

ეს ნაშთები არ ამოიწურებოდა ზემოაღწერილი დეტალებით, რომლებიც უშუალოდ ზღურბლიანი ნაგებობის ფარგლებში აღმოჩნდა. მისგან შორისაღლოს ნაშთიანი კიდევ რამდენიმე დეტალი, აშკარად ნაგებობათა დეკორისადაც მისაკუთვნებული.

ამათგან განსაკუთრებით საუურადღებოა დიდი ნატესი ტიპური ანტიკური, დაკბილული და საკმაოდ რთულპროფილიანი კარნიზისა (სავ. წიგნ. № 550;

ტაბ. CXXXIII, 2; სურ. 123), რომელიც 1936 წელს აღმოჩნდა, აბანოს სამხრეთ-დასავლეთით, მისგან 13,5 მ მანძილზე, მიწის ზედაპირიდან სულ 5 სმ სიღრმეზე. მისი სიგრძე 1,16 მ უდრის, უდიდესი სიმაღლე—0,38 მ, ხოლო სიგანე—0,3 მ. იგი მკვლადვე სიგრძივ-აღმაცურადაა მოტეხილი. მთელი შემორჩენილი აქვს 17 სმ სიღრმე (კალი კუთხე, რომლისგანაც პირველი „კბილი“ 17 სმ მანძილზე გამოკვეთილი. ეს გეგმიკრიბინებს, რომ აქ კარნიზის ერთ-ერთ განაპირა ნაწილთან გუაქვს საქმე. კბილანებიც და საპროფილო წახნაგებიც მეტწილად მოტეხილ-მოცვეთილი აქვს. იმ ქვიშაქვის კარბონატობას, რომლისგანაც კარნიზია გამოკერილი, ნათლად ამქლავებს ჩაღრმავებულ ადგილებზე თეთრად გადაკრული ბრკე. აღსანიშნავია, რომ ამ ქვას მოწითალო ელფერი სრულიად არ ეტყობა და, მაშასადამე, ცეცხლის სიმსურვალე არ განუცდია.

გვიანდელი ორსენაკიანი ნაგებობის (იხ. ქვემოთ) საშირკელიდან გამოღებულ იქნა ერთი დეტალი, რომელიც კუთხის კარნიზის მთავეკიდლებას სტოვებს (სავ. წიგნ.

№ 555; ტაბ. CXXXIII, 5; სურ. 124). ისიც იმგვარივე ქვიშაქვისგანა გამოთლილი, რაც ზემოთ აღწერილი დეტალები, და ცეცხლისაგან ძლიერ შეწითლებულია. მისი უდიდესი სიგრძე 0,54 მ უდრის, სიგანე—0,48 მ, სოლო სისქე—0,24 მ. ზედა მხარე ნაპირების პარალელურად, ერთისაგან 14, სოლო მეორისაგან 19 სმ დაშორებით, 7 სმ სიღრმეზე ამოჭრილი აქვს. ალბათ მასში კიდევ სხვა დეტალი იდგებოდა შემოდან.

იმავე ნაგებობაში ჩადგმულს, 26-ე სამარხის სასურავად უფარა გრძელი და საკმაოდ ფართო, კარგად თლილი ფილა (ტაბ. XCIII, 3,4; CXXXV, 2; სურ. 129, 130), იმგვარივე ქვიშაქვისა. ამ ფილას ზედა მხარეზე, ნაპირიდან 8 სმ მანძილზე, გამოყვანილი აქვს წესიერი სწორკუთხოვანი განივკვეთის მქონე, მაღალი (7,5 სმ) და ფართო (16 სმ) ქედი, სოლო მეორე ნაპირს გასწვრივ—1 სმ სიფართო და სიღრმე სწორკუთხოვანი ამონაკვეთით. რა თქმა უნდა, ასეთი პროფილის მქონე ფილა არ იქნებოდა გამოთლილი სამარხის სასურავისათვის და იგი ისევე მეორედ გამოყენებულია აქ, როგორც ბუერი სხვა დეტალი მველი ნაგებობისა, ოღონდ ჭირის მისი პირვანდელი დანიშნულებისა და ადგილის გარკვევა. რამდენადმე მისი მსგავსი ფილა გამოყენებულია აბანოშიც (ტაბ. CXXVI, 1,3).

აბანოს სამხრეთით, მის მახლობლად 1938 წელს გათხრილ მე-13 ქვისსამარხს განივ კედლად ედგა ნაცრისფერი ქვიშაქვის მასიური სწორკუთხოვანი ფილა, ზომით 1,05 × 0,87 × 0,17 მ, რომელსაც ერთი მხარე ზუსტად მისწორებული, სოლო ნაპირებს ასწვრივ გამოყვანილი წესიერი, დაბალი და ვიწრო ქედები ჰქონდა (საუ. წიგნ. № 854; ტაბ. CXXXIV, 3). ცხადია, რომ არც ეს ქვა უოფილა იმთავითვე სამარხის კედლად განკუთვნილი.

იგი რომელიღაც სხვა დიდი ნაგებობის ნაშთია.

1944 წელს ველის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში გათხრილი 46-ე სამარხის აღმოსავლეთ განივ კედელს წამოაღვენდა მორუხო ქვიშაქვის, თითქმის კვადრატულად გამოჭრილი, 0,90 × 0,85 × 0,15 მ ზომის, წითაქლი ლოლი (საუ. წიგნ. № 856; ტაბ. CIV, 1, წინა პლანზე;

CXXXIII, 4), რომლის განივკვეთი წარმოადგენს ტრპეციოიდს, მცირედ გვერდებზანუქილს, ისე რომ პირში გადაჭრილი ოთხწახნაგოვანი პირამიდის ფუძეს მოგვაგონებს. ორ მოპირდაპირე მხარეზე ფილაქვას ნარიბანდები აქვს ამოჭრილი (ჩანს, გვევ სამარხის ასაკებზე გამოყენებისას). ეს ქვა სადგარის შიდაპირებზე სტოვებს და მალთან ჰკავს ამ ბოლო ხანებში ქერსონსში გათხრილ ნაგებობათა შორის

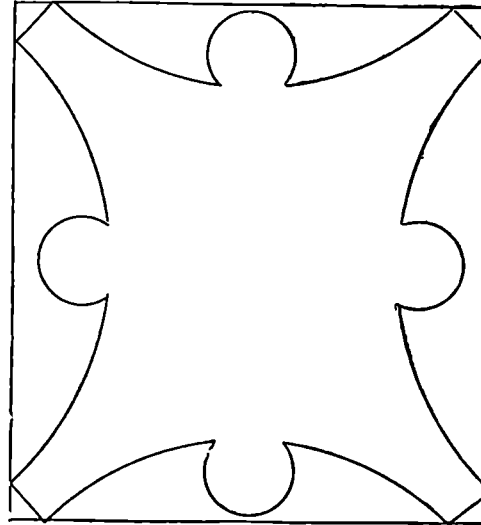
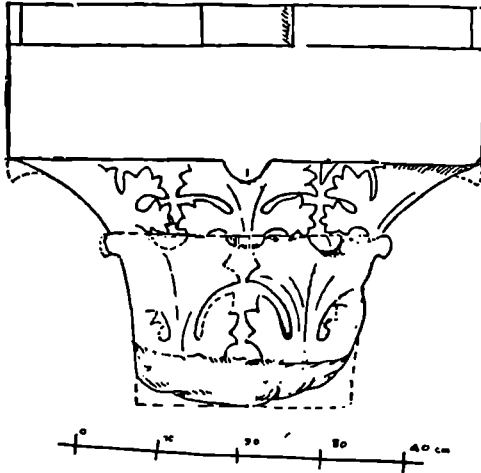
ნაპირე ერთ-ერთ დეტალს, რომელსაც გამოსრევიც „იმპოსიტად“ შიინეკს [131, გვ. 251, სურ. 51, მარჯვნივ, ზემოთ].

42-ე სამარხის სამხრეთ გრძივ კედელს წარმოადგენდა რუხი ქვიშაქვის სწორკუთხოვანი, კარგად გათლილი ლოლი (ტაბ. CI, 3, მარცხნივ), რომელშიაც სამაგრებისათვის ამოჭრილია ფოსოები. ლოდის ზომაა 1,90 × 0,75 × 0,23 მ. რასაკვირველია, ესეც დიდი ნაგებობის ნანგრევიაგან წარმოდგება და არაა საგანგებოდ სამარხისთვის გაკეთებული. ამგვარივე ფოსოებიანი, ოღონდ მომცრო სწორკუთხოვანი თლილი ქვა (და არა ფილა) აღმოჩნდა 1940 წელსაც, ასპარევე ერისთავის სამარხის შემომზღუდევი ქვითიერის ნაგებობის ნანგრევზე.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს ის მრავალრიცხოვანი (75-ოდე) დიდრონი თლილი სწორკუთხოვანი ქვები, რომლებიც საფუძვლად აქვს დაწობილი, ერთ თუ ორ ფენად, გვიანდელ ორსენავან ნაგებობას (ტაბ. CXXXV, 1,2; სურ. 130—132). რომლის შესასებ ქვემოთ გვექნება საუბარი. ამ წუბიდან ვერჯერობით გამოღებული მხოლოდ ზემოთ აღნიშნული ერთი დეტალი (საუ. წიგნ. № 855). თვალდათვალ კი ეტეობა, რომ თუ უმეტესობა უბრალოდ თლილი, პარალელკუთხოვანი ან კუბური ბლოკებია, ზოგიერთს პროფილიანი ზედაპირები აქვს. არავითარი ეჭვი არაა, რომ მთელი ეს

მასალა ადრე არსებული დიდი, თლილი ქვით ნაგები თუ შემოსილი ნაგებობის ნანგრევის ნარკაზეა დაგროვილი.

სხვადასხვა ადგილას ნაპოვანი რამდენიმე ქვის დეტალი, რომლებიც აგრეთვე მველ ნაგებობას შეიძლება ეკუთვნოდეს და მისი სასურავის ნაწილს უნდა წარმოადგენდეს. ასეთები აღმოჩნდა ზღურბლიანი ნაგებობის დასა-

სურ. 120

ლეით, ოციოდე მეტრ მანძილზე, 0,3 მ, 0,5 მ და 1,2 მ სიღრმეზე (1937 წ. საე. წიგნ. № 98, 1938 წ. № 29 და 1944 წ. № 755). ეს არის ნანგრისფერი ქვიშაქვისაგან წესიერად გამოყოფილი ღარის ერთიმეორეზე მოსარგებები ნატულები (ტაბ. CXXXIV, 1), რომელთა საერთო სიგრძე 0,86 მ, სიგანე 0,16 მ, სიმაღლე 0,12 მ, ხოლო ამონადარის ზომა 10×4 სმ უდრის. ამონადარს ძირი პირი-ზონტული აქვს, კედლები—შუველი. საე. წიგნ. № 756-ც იმავე ქვისაგან ისევე გამოთლილია, ოღონდ მისი სიგანე 0,12 მ უდრის (ასე რომ იგი ვერ მოერგება ზემოაღწერილს), სიგრძე—0,18 მ, სიმაღლე—10,5 სმ, ხოლო ამონადარის ზომა— $5,4 \times 2,4$ სმ. საე. წიგნ. № 791 ისევე, მაგრამ მღიერ ზედაპირულად არის ამონადრული. მისი სიგრძე 0,46, სიგანე 11,5 სმ, ხოლო სიმაღლე 9,5 სმ უდრის.

თითქოს შეიძლებოდა ამ დეტალების მიჩნევა შენობის კარნის გასწვრივ დაუფლებულ საწვიმარ ღართა ნაშთებდა, თუმცა ერთ მათგანს (№ 755) ცალი ბოლო კედლების სიმაღლეზედვე „აღობილი“ აქვს. სრულიად ასეაივე, ოღონდ ცაცულებით უფრო ღრმა ევ-ზემპლარი ნაპოვნია ღარისებრ კრამიტებს შორისაც (საე. წიგნ. № 1503; ტაბ. CIX, 8), რაც კიდევ უფრო აძლიერებს ქვის ღართა სახურავის შემადგენელ ნაწილებად მიჩნევის აზრს. № 1503 აღმოჩნდა ზღურბლიანი ნაგებობის მეორე სენაკს აღმოსავლეთით, მისგან 1,7 მ მანძილზე, იმ მხარეზე გამოვლენილი კედლის ნაშთის დონეზე. მისი სიგრძე 45,5 სმ უდრის; უდიდესი სიმაღლე—10,2 სმ, უმცირესი სიმაღლე—9,0 სმ, უდიდესი სიგანე—20,5 სმ, უმცირესი სიგანე—16,3 სმ; უდიდესი სისქე—2,5 სმ. მას აღობილი აქვს ფართო ბოლო. სხვათა შორის, ეს იყო ერთადერთი კრამიტი ამ ნაგებობისა და აბანოს ნანგრევთა შორის, რომელიც მთელი აღმოჩნდა, თორემ იმდროინდელ ორივეგვარ კრამიტთა მთელ-მთელი ცალები მხოლოდ ამ უბანზე გათხრილი კრამიტსამარხებიდან გვეჩვენებოდა.

6. მარანი და საკულტო ნამარხები

მევე ნაგებობათა ჯგუფს ვეკავშირებთ ნაშთების კიდევ ორ წიკბას, რომლებიც წარმოდგენილია მიწაში ჩარჩენილი ქვევრებით და სმირად მათთან დაკავშირებული ქილებით—საკულტო ნამარხებით. სულ აღრიცხულია 55 ქვევრი (აღვილიდან დამრული, მიმოფანტული ნაწილების ჩათვლელად) და 9 საკულტო ნამარხი.

ქვევრები განსაკუთრებით მრავლად გვხვდება განათხარი უბნის დასავლეთ ნაწილში. არც ერთი ქვევრი არ აღმოჩენილა ზღურბლიანი ნაგებობის ნანგრევთა შორის და აგრეთვე მის დასწვრივ, სამარხების განაპირაზე. ისინი უმთავრესად განათხარი უბნის ჩრდილო-დასავლეთსა და სამხრეთ-დასავლეთ ნაწილებშია თავმოყრილი.

მთლიანად შენახული ქვევრი ძალიან იშვიათია (ტაბ. XCII, 4; სურ. 12ა), მეტწილად მათ ზედა ნახევარი ან მესამედი მინც გაღამტერული აქვთ (მაგ., სურ. 125), ხოლო ზოგჯერ მათი ძირი-დაა შემორჩენილი. ქვევრების დაზიანება-დაშტერების ერთი ძირითადი მიზეზი ისაა, რომ ისინი სმირად მოქვევრად შემდგომ აგებულ მენობათა კედლებს ქვეშ, ან მათ შორის, ე. ი. შენობის იატაკის ფარგლებში (სურ. 135, 136).

მევე ქვევრი შუველადაა მიწაში ჩარგული. თითო-ორილას შერჩენია ქვის სარქველი—ქვიშაქვის ფილა, მრგვალად ან ოთხკუთხედ, საკმაოდ უსწორმასწოროდ გამოჭრილი. უდიდესი ქვევრის (1915 წ. საე. წიგნ. № 968) სიმაღლე 2,0 მეტრს უდრის, მუცლის დიამეტრი—0,55 მეტრს, ჰორის დიამეტრი—0,4 მეტრს, ფსკერის დიამეტრი—0,2 მეტრს, კედლის სისქე—1,5—2,0 სმ.

ქვევრთა მოყვანილობის საერთო დამახასიათებელია შედარებით დიდი მუცელი და ზოგჯერ ნაკლებ მოსდენილი პროპორციები. ბევრ ქვევრს მეცხელზე გარედან შემოუკვება საკმაოდ რელიეფური, ხაღა, ზოგჯერ პლეული წერილი სარტულები: ორი, ოთხი და მეტიც. არის მესხვევა, როდესაც მთელი მუცელი დაფარულია სმირი სარტულებით. სარტულები ყოველთვის ანაა პარალელური (სურ. 125).

ზოგ მონატესში ჩანს, რომ კეცის ზედაპირები წითლადაა გამოშვარი, გული კი მოშავოა.

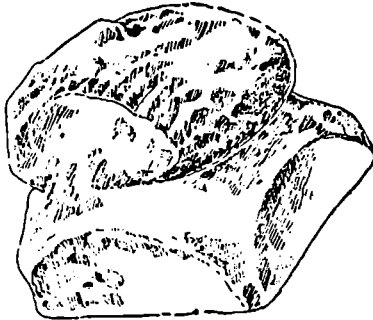
ეს ქვევრები უმთავრესად საღვინე უნდა იყოს. თითო-ორილად ეგებ სხვა სითხის ან, შესაძლოა, მარცვლეულის შესანახავადაც გამოიყენებოდა, თუცა არც ერთ მათგანში მარცვლეულის ნაშთი დამოწმებული არ არის. ამასთანავე უნდა აღინიშნოს, რომ ბაციწეთში გათხრილ ერთ-ერთ ასეთსავე ქვევრში შემჩნეულ იქნა რაღაც მუქი ფერის ნაღვექი, რომლის ანალიზსაც გამოარკვია, რომ იგი ღვინის ნაშთს უნდა წარმოადგენდეს [29].

მართალია, თანამედროვე ქართულ ქვევრებთან შედარებით ეს ქვევრები უფრო თხელკედლიანი ჩანს, მაგრამ სიმაგრით კი არ ჩამოუვარდება მათ.

დიდრონი და მომცრო ქვევრების (ქოცობის) გარდა, აღმოჩენილია რამდენიმე დვრციე—მათ შორის ზოგი ორეურა (სურ. 126) და ზოგი უეურო (სურ. 127). ამთ ქვევრების ჯგუფის ჩრდილო-დასავლეთი განაპირა ადგილი კვავათ.

ამრიგად, გარკვეულ ხანაში არმაზისხევის მარჯვენა ნაპირზე, დაახლოებით 45×90 კვ. მეტრ ფართობზე უნდა წარმოვიდგინოთ მარანი თუ მარნები.

ეს ქვევრები ვერ დაუკავშირდება გვიანდელ ნაგებობათა ჯგუფს, რომელთაც ქვემოთ აღვწერთ: ზოგჯერ ისინი ტერიტორიულად ერთიმეორეს თანხვედა და გვიანდელ ნაგებობათა კედლები ზედა ქვევრებზე ან მათ ნაშთებზედაც კი გადადის.

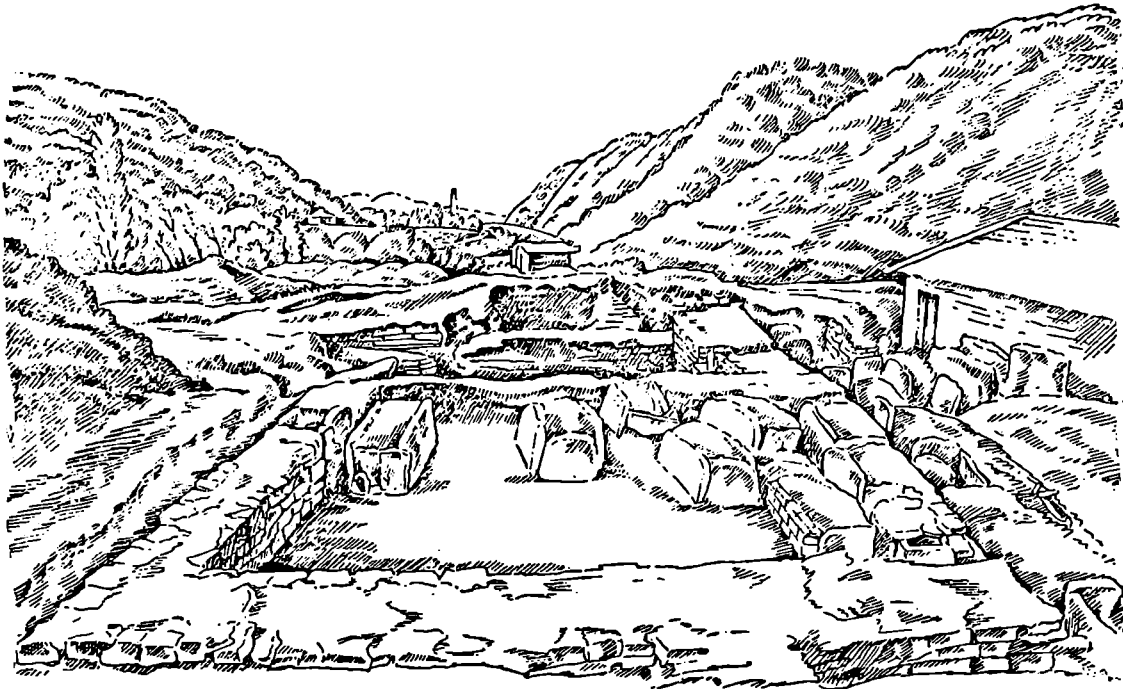
სურ. 121

ასეთი შემთხვევები გვაქვს, მაგალითად: 57-ე და 58-ე ქვისსამარხებს დასავლეთით, მათგან 2 მეტრ მანძილზე; ახმარუგის სამარხის ზღუდის ჩრდილოეთით, 14 მეტრ მანძილზე; მე-4 სამარხის სამხრეთით, 4 მეტრ მანძილზე (ერთი ქვევრის ბირი და მეორე უელგადამტკრეული ქვევრი); აბანოს სამხრეთ-დასავლეთი კუთხიდან 8 მეტრ მანძილზე და სხვ. (იხ. საერთო გეგმა).

ამგვარივე ურთიერთობა ჩანს ქვევრებსა და ზოგიერთ გვიანდელ სამარხს შორის. ასე მაგალითად, მე-14 ქვისსამარხი დადგმულია ქვევრს ზემოთ. ეს იმას ნიშნავს, რომ ქვევრი უფრო ძველია—არა მარტო გვიანდელ ნაგებობებთან, არა-

ამრიგად, ხელთ გვაქვს ქვევრთა თარიღის კიდევ უფრო დამაზუსტებელი მასალა: როგორც ვიცით, ორივე ის სამარხი თარიღდება ას. წ. I—III საუკუნეებით, არა უგვიანეს. მაშასადამე, მათ ქვეშ მოქცეული ქვევრი, რომელიც რამდენადმე უფრო ძველიც უნდა იყოს, ვერ მიეკუთვნება ას. წ. III საუკუნეზე უფრო ახალ დროს.

ამიტომ ბუნებრივი იქნებოდა ქვევრების (უმეტესი ნაწილის მაინც) ქრონოლოგიურად დაკავშირება ქვითკირის ნაგებობებთან, რომელთაც ცვენ ერისთავთა კომპლექსის ერთ-ერთ არსებით კომპონენტად ვთვლით. ამ თვალსაზრისით დიდად საუურადღებოა ის გარემოება, რომ არც ერთი

სურ. 122

მედ აგრეთვე ამ უკანასკნელზე უფრო ძველი სამარხების ჯგუფთან შედარებით. ჩრდილო-დასავლეთ უბანზე გათხრილი 87-ე ქვისსამარხი და მე-3 კრამიტსამარხი ერთიმეორესთან ძლიერ ახლო იყო ჩადგმული და ორივე დაეფუძნებინათ თითქმის სანახევროდ გადამტკრეულ ქვევრზე, რომელიც ცხოველთა ძვლებისა და ვერამიკის ნატეხების შემცველი მიწით იყო სავსე (ტაბ. CVI, 4; სურ. 93). ისიც კი ჩანდა, რომ ქვისსამარხი აგებისას რამდენადმე შეეცდებინათ უკვე უსწორმასწოროდ მოტეხილი ქვევრის მოკვანძობისათვის. აღნიშნული ვითარება ცხადყოფს, რომ ორივე სამარხი უფრო ახალია, ვიდრე ქვევრი. ეს უკანასკნელი კი ერთ-ერთი ტიპური, ირგვლივსართულიანი ნიშნულია სწორედ იმ ქვევრთა ჯგუფისა, რომელსაც ამჟამად ვარჩევთ.

ქვევრი ან ქვევრის ნაშთი აოქცევდა საკარაულო სასახლისა და მის ირგვლივ მდებარე ნაგებობათა ფარგლებში: ისინი ან ამ ნაშთების შორიასლოსა რამდენსამე უბანზე დაჯგუფებული, ან ცალ-ცალკე გაფანტულია (იხ. საერთო გეგმა).

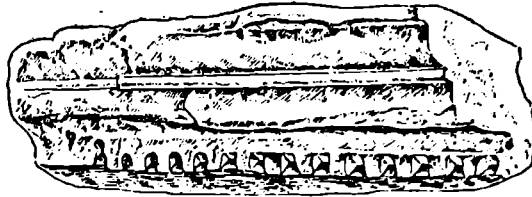
როგორც ითქვა, ეს ქვევრები ერისთავთა სასახლის მეურნეობის ერთ-ერთი შემადგენელი ნაწილის, მარნის ნაშთად უნდა ჩაითვალოს. შესაძლოა, თავის დროზე ისინი მოქცეული იყვნენ შჩატე ხის ნაგებობათა შიგნით, რომლებიც უკვლად გამქრალა. ან, ეგვი, ქვევრები ჩაურილი იყო ეზოში, ხეების ჩრდილში, ეოველგვარი ნაგებობის გარეშე. თანამედროვე, შევენახეობით განთქმულ რაიონებში (განსაკუთრებით დასავლეთ საქართველოში) ასეთი, „ციცქეშა“ ან თითქმის „ციცქეშა“, მარნების უმრავლესობა მაგალითი ვიცით.

საკულტო ნამარსები წარმოდგენილია წითლად თუ შავად გამომწვარი თისის ქილებით, რომელნიც უოველთვის ძალიან ღრმად—1,8—2,5 მეტრზე—იყენებ ჩაფლული.

9 ასეთი ქილიდან 2 (1911 წელს აღმოჩენილი) დამტერული იყო. ერთი მათგანი (საე. წიგნ. № 273) წითლადაა გამომწვარი და საკმაოდ ულახოთა, მუცელმრგვალი, პირფართო, ცალკური. მისი სიმაღლე 21 სმ უდრის, უდიდესი დიამეტრი—20 სმ. ფსკერზე ჩარჩენილი ჰქონდა ფრინველის მკვლელების შემცველი მიწა. აღმოჩნდა მიწის ზედაპირიდან 1,9 მ სიღრმეზე, ასპარეგის სამარსს სამსრეთ-აღმოსავლეთით, მისგან 20-ოდე მ მანძილზე. მეორე (საე. წიგნ. № 353) წარმოდგენილია წითელი თისისაგან გამომწვარი, საკმაოდ სქელკედლიანი და უელფართო ქილის ნატესებით, რომელთაც კუბრისებრი ნივთიერების ნაკვლეუები ასლავთ თან და ასეთივე რამ უელ-პირზედაც აქვთ შერჩენილი. ქილის დიამეტრი 16 სმ უდრის. ეს ნატესები აღმოჩნდა ზემოაღწერილის მახლობლად, მიწის ზედაპირიდან 1,8 მ სიღრმეზე. პირს ელო ქვიშაქვის მრგვალი ფილა, ხოლო ზემოდან, როგორც ჩანს, ფეხარ იქვე ნაპოვნი და დიამეტრით ქილის ეკლის ოდენა, ერთ-ერთი იმ მრგვალი ორნამენტან კერამიკულ ფილათაგანი (საე. წიგნ. № 352), რომელთა შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი (იხ. VII თავი, გვ. 176).

დანარჩენი შვიდი ქილიდან 1943 წელს ორი ერთად არის ნაპოვნი, ორი სათითაოდ და 1945 წელს სამი—კვლავ ერთად. ზემდებარ არ იქნება ამათგან განსაკუთრებით ტიპური და კარგად დაცული ქილების უფრო დაწვრილებით აღწერა.

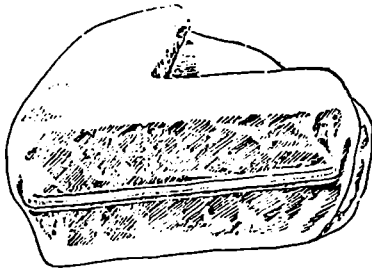
ერთ-ერთი, ქილა 1943 წ. აღმოჩნდა ასპარეგის სამარსს ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მისგან 9,5 მ მანძილზე. გვიანდელი ნაგებობის მცირე, ფილაქვისნადაცა სენაკს ქვეშ, 2 მეტრზე უფრო ღრმად. იატაკის პირში შეინიშნულ იქნა აუშლელი კულტურული ფენა—იმ თხელი, მოვარდისფრო და მოუვითალო-მომწვანო კერამიკის ნამტერეების შემცველი, რომელთაც სამუალო საუკუნეებს გავუთვნეთ (იხ. VII თავი). ამ ფენის ქვეშ იყო ორი ქვევრის ნაშთი, ხოლო მათზე რამდენამდე უფრო ღრმად, ერთიმეორის მახლობლად — დაპირკავებული ქვევრის მოვეანილობის ორი ორმო. თითოეულის დიამეტრი დაახლოებით 1,5 მ უდრის. ეს ორმოები გატენილი იყო ნაცრით, ნახშირით, ცხოველთა (ცხვრის, ცხენის, ხარის, ირმის და სხვათა) რქაძვლებით და — რაც განსაკუთრებით საუკრძღვებოა — მათ შორის გამოჩენილი, ანტიკური კრამიტის ნატესებით. ერთი ორმოს პირში აღმოჩნდა კონუსისებურად დაუორილი ქვის გროვა, რომლის ფუძის დიამეტრი უდრის 1 მეტრს. გრო-

სურ. 123

ვის ქვებს შორის ისეთივე კულტურული ნაშთები იყო, როგორიც ორმოს ნაშალ მიწაში. მეორე ორმოს პირზე ილო ქვიშაქვის თითქმის კვადრატული (0,30 X 0,25 მ) ფილა. ამ ფილაზე პირქვე დამსობილი იდგა მოწითალო უურო ქილა, რომელსაც ზემოდან, ე. ი. ფსკერზედაც, ისეთივე და იმდენავე ფილა ელო. თავის დროზე ქილას ზიერი მოკრული ჰქონია რაღაც გაკურული აპკით, რომელიც დაბლილი, მაგრამ მინც საკმაოდ შემონახული იყო. ქილის სიმაღლე უდრის 25 სმ, მკვლის დიამეტრი — 26 სმ, პირისა — 12 სმ, ფსკერისა — 20 სმ; საშუალო სისქე — 3 მმ. როგორც ვხედავთ, ქილა ოსეულია. იგი კარგადაა გამომწვარი. ქილის სადგამი ქვედა ფილა ილო მიწის ზედაპირიდან 2,2 მ სიღრმეზე, უძრავ ღორღიან ეპირზე. ქილანი აღმოჩნდა მომცრო ვარიის ოდენა ფრინველის სრული ჩონჩხისა.

იმვე წელს, სრულიად იმკარსავე გარემოცვაში, მიწის ზედაპირიდან 2,0 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა წყვილი ქილა (საე. წიგნ. №№ 569—590) და მათი თანხსლები ქვეყრილი. ეს ელო ასპარეგის სამარსს ჩრდილოეთით, მისგან 3 მ მანძილზე, იმ გვიანდელი ნაგებობის ნაშთებს ქვეშ, რომელშიც აღმოჩნდა კერამიკული საბეჭდები (საე. წიგნ. № 555; იხ. VII თავი). ორივე ქილა ერთ ფილაზე იყო პირქვე დამსობილი, ისე ახლოს, რომ მუცლებით ერთიმეორეს ეხებოდა. ზემოდან მათ ავრთვე ერთი, სხიარო ფილა ეფარათ. ერთი ქილა წითლად გამომწვარი, სოლო მეორე მუღუგა იყო. პირი ორივეს აპკით ჰქონდა მოკრული. წითელ ქილამი ფრინველის ნაწილის აღმოჩნდა, ხოლო მეორეში—იმვე ფრინველის ჩონჩხის მეორე ნახევარი და რკინის დანისპირი, მღიერ დაქნეულ-დაქუცმაცებული.

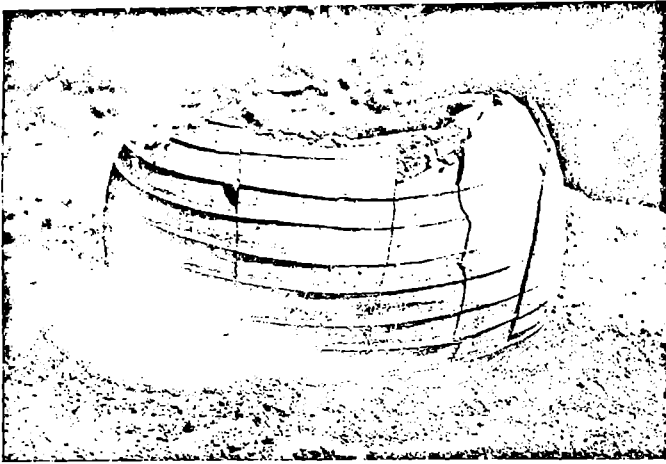
სურ. 124

რამდენამდე თავისებური იყო 1915 წელს გათხრილი, № 75 ქვისსამარსის უბანში (ასპარეგის სამარსს ჩრდილო-დასავლეთით), ერთად ჩადგმული 3 ქილის (საე. წიგნ. №№ 653, 655, 657) გარემოცვა, პირბები და მინაარსი. სამივე ქილა „მაკურული“ იყო ქვევრის ძირთან, მიწის ზედაპირიდან 2,0 მ სიღრმეზე მდებარეობდა და ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან სამსრეთ-დასავლეთის მიმართულებით იყო დამწვრილებული. პირს ქვა არ ედოთ. სამივე ჩვეულებრივად იდგა და არა პირქვე დამსობილი. პირები სამივეს აქვს თითქმის გაკურნული აპკით ჰქონია მოკრული და ზოგს ხედავ შემოპყრული მათვის ნიშნებიც ეტეობოდა. ზემოდან თითონ თითო ოთხკუთხედი ფილაქვა ეფარა. ორი ქილა უურიანი იყო და შავად გამომწვარი, ხოლო მესამე—უურო და მოუვითალო-მოვანცისფრო. ქილებში არავითარი ნაშთი არ ეოფილა. როგორც ვხედავთ, წინა წლებში აღმოჩენილ ქილებს ეს სამი ბევრი რამით

პაკუს, მაგრამ სოციური არსებითი ნიშნით განსხვავდება მათგან.

საქართველოს არქეოლოგიაში ამგვარი ძეგლების აღმოჩენა პირველი იყო¹ და ეს ადგილები და მათში ინტერესს. მათ მალე მოჰყვა მსგავსი აღმოჩენები: სამთავროს სამაროვნის სამსრეთ უბანზე—1916 წელს, ბრინჯაოს ვისვის აღმოჩენის ადგილთან ახლოს [18]; რუსეთში—1919 წელს მტკვრის მარჯვენა ნაპირის სამაროვანზე, სოლო 1950 წელს მარცხენა ნაპირზე, ნაქალაქარის თხრისას [324]; უჯარმაში—1950—1951 წწ. ზედაცისის თხრისას [428] და, თითქმის, ურბნისშიც [334].

ასე საცანგებოდ ღრმად ჩადგმული ქილებისა და მათში ჩამარსული ფრინველთა ძვლების სახით საქმე უნდა გვეჩინდეს გარკვეული მსხვერპლმეურვის ნივთიერ ნაშთებთან. ამ რიტუალს ბევრი რამ უსაზღვრად ეფერება.

სურ. 125

ფიულ ლიტერატურაში ცნობილ ჩვეულებასთან, როდესაც ახალი მშენებლობის წამოწყებისას ან ახალი სასაფლაოს გასასწავლის დედასთან (თავის დროზე წარმართულს, მაგრამ ქრისტიანობაშიც გადმონათობის სახით გადმოსულს) მსხვერპლად სწორავენ ფრინველს — სმირად მაშალს—და დაკლულს მიწაში ფლავენ [124, გვ. 61—62, 294; 125, გვ. 106—125]. ჩვენ შემთხვევაში შეგვიძლია მსხვერპლმეურვისათვის ორივე მიზეზი ვივარაუდოთ: მშენებლობაც და სასაფლაოს გასასწავლ. მით უმეტეს ბუნებრივი უნდა გვეჩვენოს ეს გარემოება, თუ აქვე საკულტო ნაგებობასაც ვიგულისხმებთ (რაც, როგორც ზემოთ, ნაგებობათა ნაშთების განსივლივსაც. იყო აღნიშნული, არაა საკლებით გამოჩინებული).

საქართველოს ეთნოგრაფიულ ლიტერატურაში საკმაოდ ფართოდაა გაშუქებული ქათმისა და, კერძოდ, მამლის მსხვერ-

¹ მხოლოდ ამას წინათ გამოქვეყნდა ე. თაყაიშვილის მოგონებანი, რომლებშიც, სხვათა შორის ნათქვამია, რომ 1890 წელს ბაგრატიონი საყდრის თხრისას, სხვა საგნებთან ერთად, აღმოჩენილია „ბატარა თხის კოლოში ქათმის ძვლებით სავსე“ [358, გვ. 43].

ზღად მეურვის ჩვეულების გადმონათობა, რომლებიც XIX—XX საუკუნეებშიც კი ძლიერად უოფილა წარმოდგენილი, ოღონდ ამ რიტუალის მინარჩის სმირად რამდენადმე თავისებურია (მაგ., კვეცილის „ბაუნებს“ უკლავნ მას). გ. ბარდაველიძის აზრით, ქართველ ტომებში ბარბაღლესათვის შესაწირავი ფრინველი დედალი და მამალი ქათმის სახით არის წარმოდგენილი [326, გვ. 39]. იმავე ვეტორის დასკვნით, ბარბარე || ბარბაღლე „ქართველი საღვთის უკვლესი მშის დედაა“ არის [326, გვ. 119]. ამ მხრივ, სვენი აზრით, ძლიერდება მნიშვნელობა იმ ფაქტისა, რომ სვენი ერთ-ერთი სამხვერპლო ქილასთან დაკავშირებულია ბორჯღალიანი კერამიკული ფილა, რომელიც თითქმის მის სარქველადაც კი უოფილა გამოყენებული.

აქვე აღსანიშნავია, რომ ა. კალაღ და მე სამთავროში აღმოჩენილს ასეთ ქილას (სხვადასხვა ცხოველთა ძვლებით, ნახშირითა და ნაცრით სავსე ქვევრში პირქვე ჩაუვლებულს და აგრეთვე აკით პირმოყრულს) აღაპის ნაშთად მიიჩნევს.

საინტერესოა ამ ნაშარსი ქილების სწოვანების საკითხი. ერთ-ერთ მათგანში აღმოჩენილი დანისპირი დაქუცმაცებულა. იგი სომით მოგვაცანებს სამთავროს ქვევრსამარხებში და ახ. წ. I—III სს. კრამიტსამარხებში თუ ქვისსამარხებში და აგრეთვე არამაზისსვეის მეორე კრამიტსამარხში მიცვალებულთათვის ჩატანებულ პატარა დანისპირებს, რომელნიც იარაღად ვერ ჩათვლება და რომელთაც თითქმის აგრეთვე სიმბოლური, რიტუალური მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდათ (ეგებ სწორედ ამ დანით იყო ფრინველი დაკლული) რაც შეეხება თვით ქილებს, როგორც კერამიკულ ნაწარმს, მათში ორი ტიპი გამოირჩევა: ერთი მსრივ, წითლად გამომწვარი და შედარებით უფრო ფაქიზი, სოლო, მეორე მსრივ, შავად ან მოშავოდ გამომწვარი, ზოგაერ უფრო ტლანქი. პირველი ტიპი ანალოგიებს პოვლობს ქვევრსამარხებსა და კრამიტსამარხებში აღმოჩენილი თხის ჭურჭლის სახით, რომელიც კარგად თარიღდება მე. წ. მიწურულისა და ახ. წ. I საუკუნის მონეტებით [23; 39]. ასეთსავე თხის ჭურჭელს ვხვდებით მცხეთის რკინიგზის სადგურის მასლობლად 1943 წ. აღმოჩენილ კრამიტსამარხებში და თვით არამაზისსვეის მეორე და მესამე კრამიტსამარხებში და მათ თანამედროვე, № 87 და 88 ქვისსამარხებში, რომელნიც აგრეთვე ახ. წ. პირველ საუკუნეებს მიეკუთვნება. მოკვანილობით კი ეს ქილები მოგვაცანებს სამთავროს, მე. წ. ბოლო ორი-სამი საუკუნის ქვევრსამარხებთან ერთად გავრცელებულ ბავშვის სამარხ ქილებსა და დერგებს [38].

ნაშარსი ქილების დათარიღებისათვის მცირე მნიშვნელობა არ ექნება აგრეთვე იმ გარემოებას, რომ მათ თანამდებულ და უსათოდ თანამედროვე ქვაყორილებში გვხვდება ანტიკური კრამიტის ნატყები.

მედარებიანი ხნოვანების დასადგენად უნდა გავითვალისწინოთ ის გარემოება, რომ ჩვეულებრივ ამ ნაპარსთა და ქვაურილითა შემცველი ორმოები გვსვდება ქვევრებთან ერთად, გვიანდელ ნაგებობათა და ამ უკანასკნელებზე უფრო ძველი კულტურული ფენის ქვეშ.

ამ დაკვირვებათა ერთობლიობა უფლებას გვაძლევს ჩვენ მიერ განსილული საკულტო ნაპარსები ხნოვანებით დაუკავშიროთ არმახისსეფთან აღმოჩენილ, ანტიკური ხანის ძეგლებს — ნაგებობათა პირველ ჯგუფს (ის. ზე მოთ), ერისთავთა სამარხებს და, ჩანს, აგრეთვე ქვევრებს.

აქვე შევნიშნავთ, რომ შესაძლებელია, თვით ქვევრების ერთ-ერთი ჯგუფი — განსაკუთრებით ის, რომელიც ერისთავთა სამარხის მასლობლად მდებარეობს — აგრეთვე საკულტო დანიშნულებისა იქოს, მეორეხარისხისა „სა-ზეამე“ (სარიტუალო ღვინის ჩასახსმელი) ქვევრების მსგავსად, და სწორედ ასეთობთან იქოს დაკავშირებული სამსხვერპლო ქილებიც. ამ მოსაზრებას აძლიერებს ის გარემოებაც, რომ 1946 წელს აღმოჩენილ, თავდაპირველ ქვევრში (რომელსედაც მე-3 კრამიტ-სამარხი და 87-ე ქვისსამარხი დაეფუძნებინათ) ნამდვილი ალაჩის ნამთების მსგავსი რამ იყო მრავლად ჩაყრილი: ძეგლები, ჭურჭელთა ნაბეჭდვები და სხვ. ამათ შორის განსაკუთრებით გამოირჩევა ერთი ფრიად თავისებური, კრამიკული მილინებრი სკანანი, რომელსაც დაწერილობით შემედიდებ თავში აუგწერთ და რომლის კულტურისადმი კეთვნილობას გვაფიქრებინებს ზედიმერწილი რელიეფური გამოსახულება (ტაბ. CIX, 1).

დასასრულ, უნდა დავიმოწმოთ სამთავროს სამარხის მაგალითიც, სადაც შეველად ჩარგული ქვევრების ამგვარი დანიშნულება გამოსრულებს საეჭვოდ არ მიიჩნიათ [18].

II. გვიანდელი ნაგებობანი

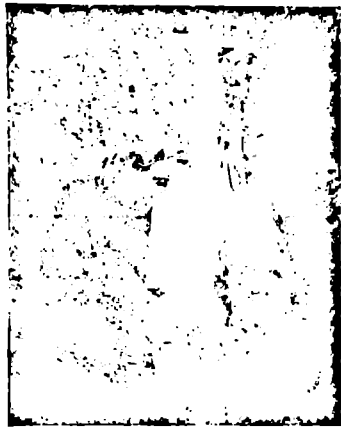
ნაგებობათა მეორე ჯგუფის მთავარი და არსებითად დამახასიათებელი ისაა, რომ მასში წარმოდგენილია ისეთი ნაგებობანი, რომელთა კედლების შემადგენელი ნატეხი ქვები ერთმიერესთან შეკავშირებულია თიხით.

ეს ნაგებობანი, რა თქმა უნდა, გაცილებით ნაკლებ მტკიცეა, ვიდრე კეთილგონისა, მით უმეტეს, რომ ამგვარ მათგან ხშირად თიხაც გამორეცხილია და დარჩენილია მხოლოდ სუსტი, მშრ-

ლი წიობა, რომელიც გაოსრა-გამომვლების შემდეგ ბალიანად ირღვევა და იძლევა.

ზოგ შემთხვევაში ამ ნაგებობათა საძირკვლად გამოყენებულია პირველი ჯგუფის ნაგებობათა ნანგრევი მასალა — დიდი რიგი თლილი ქვები, მათ შორის პიროფილიანიც. ცხადია, რომ მეორე ჯგუფი გაცილებით უფრო ახალია, ვიდრე პირველი.

მეორე ჯგუფის უკვლავ მნიშვნელოვანსა და უკუთხედ შემონახულ ძეგლს წარმოადგენს ორსენაკიანი ნაგებობა (ტაბ. CXXXV, 1; სურ. 129 — 132), გამოვლენილი 1911 წელს, განათავსებული უბნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში, ზღურბლიანი კედლის სამხრეთით, მისგან 27 მეტრ მანძილზე (ის. საერთო გეგმა). ნაგებობა მოგრძოა და დამსრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთით. მის ძირითად სენაკად უნდა ჩაითვალოს ის, რომელიც ჩრდილოეთითაა და გაცილებით (2,5-ჯერ) უფრო დიდია მეორეზე (სურ. 130, 131). ეს უკანასკნელი სამხრეთ-აღმოსავლეთითაა მიდგმული და მისი საერთო სიგრძის ნახევარიც კი ძლივს უკრავს. კედლები შემორჩენილია ნაშუალოდ 2 მეტრის სიმაღლეზე. დიდი სენაკის ჩრდილო კედლის სიგრძე 12,2 მეტრს უდრის.

სურ. 126

სისქე — 0,65 მეტრს; სამხრეთის კედლის სიგრძე — 12. სოლო სისქე — 0,9 მეტრს; დასავლეთის კედლის სიგრძე — 6,0 მეტრს, სისქე — 0,75 მეტრს; აღმოსავლეთის კედლის სიგრძე — 6,0 მ-ს სისქე — 0,65 მეტრს.

აღმოსავლეთი კედლიდან 1,5 მეტრის მანძილზე სენაკს აქვს გარდვიარდმო კედელი, რომელიც მცირე (1,7 × 1,2 მ) დერეფანსა ქმნის. დერეფნიდან მთავარ სენაკში შესასვლელი კარი კოფილა და დარჩენილია ოთხსაფეხურიანი ქვის კიბეც. უფრო დიდი კარი თუ სარკმელი ჰქონია დარჩენებული სენაკს დასავლეთ კედელში. ამასთანავე, მთავარი სენაკი სამხრეთ კედელში დარჩენებული კართი უკავშირდება მცირე სენაკს. ამ უკანასკნელის ფართობი უდრის 5,1 × 2,2, ე. ი. 11,4 მ². მის სამხრეთ კედელში დარჩენულია 0,7 მეტრის სიმაღლე, 0,5 მეტრის სიგრძე და 0,1 მ სიგანე სწორკუთხოვანი თასა. სენაკის ჩრდილო-დასავლეთ კუთხესთან შემონახულია სენაკის დიდი კარიდან შიგ ჩამოშავული ქვის კიბის ერთი საფეხური. დასავლეთი კედლის გარეთ, კარს გვერდითა შემორჩენილი იყო ქვის რაღაც დეტალი, ორი ტოლი და სიმეტრიული სწორკუთხოვანი ნა-

სურ. 127

კედლის გარეთ, კარს გვერდითა შემორჩენილი იყო ქვის რაღაც დეტალი, ორი ტოლი და სიმეტრიული სწორკუთხოვანი ნა-

სვერისაგან შედგენილი; მას შუაში წყსიერად ამოკვეთილი აქვს კვადრატული სიღრუვე (ტაბ. CXXXV, 3; სურ. 132). ამ დეტალის დანიშნულებისას დანამკვიდრებით ვერაფერს ვიტყვით,

სურ. 128

ოღონდ მთაბეჭდვლება კი ისეთი რჩება, რომ იგი წარმოადგენდა რაღაცის (სვეტის? სტელის?) ფეხის სადგარს¹. როგორც ზემოთ, არქიტექტურული დეტორის ნაშთა განსილვისას აღენიშნეთ, ის უცხო ჩანს ამ შენობისათვის, ისევე როგორც საფუძვლად დაწოილი თლილი და პროფილიანი ქვები, და ამიტომ, გეგმა, ისევე მოტანილი იქონს ძველი, ანტიკური დროის ნაგებობის ნანგრევებიდან.

სამხრეთიდან და დასავლეთიდან ნაგებობაზე მჭიდროდ მიდგმული, უფრო სუსტი წყობით ნაშენი კედლები, რომლებიც ამკარად არღვევს საერთო გეგმას და არ უნდა ეკუთვნოდეს ამ ნაგებობას, ალბათ კიდევ უფრო გვიანდელია.

საუურადღებოა ამ შენობის კედლის აგებულება. როგორც ვიცით, მის საფუძვლად დაწოილია დიდრონი, თლილი, ღია მონაცრისფერი და ზოგჯერ მოწითალო ქვიშაქვის ლოდები, ძველი ნაგებობის ნანგრევებიდან მოტანილი (სურ. 69).

ამ ქვათაგან ზოგს ისეთი ამკარად პროფილიანი ზედაპირი აქვს, რომ საფუძველში მათი მუორადი გამოყენების ფაქტი უდავო ხდება.

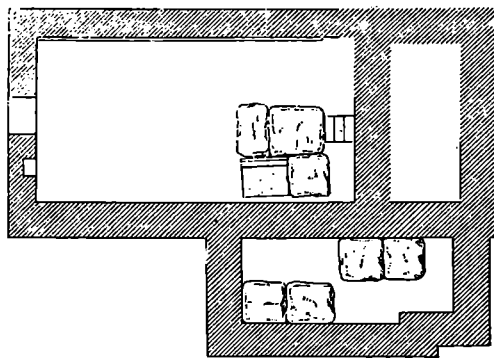
მთავარი სენაკის ჩრდილო კედელში, სიგანეზე ორი წებება ამ ქვებისა—გარეთ 12, ხოლო შიგნით 11; დასაუ-

ღეთ კედელშიც ორი წებება: გარეთ 8, შიგნით 7; სამხრეთ-კედელში შიგნით 12, ხოლო გარეთ აქა-იქა მუორე წებების ქვები. აღმოსავლეთ კედელში 7 ქვა მევენ, ხოლო დერეფნის გამოყოფ კედელში—8, ოღონდ ამ უკანასკნელში მათ ზემოდან აღევს მუორე წებება—პალიან გრმელი, პარალელოპიპედური ბლოკები. თითქმის ასეთივეა კიბის საფესურები. ამიგად, სულ 70-ოდე ბლოკია.

მცირე სენაკის საფუძველში სულ 12 ქვა დაითვლება, მეტწილად ასევე გრმელი ბლოკები. ისინი სხვადასხვა ზომისა, მათგან უდიდესის ზომა 1,45×0,47×0,34 მ უდრის, ხოლო უმცირესისა—0,66×0,51×0,34 მ.

ამ ქვების წებებაზე დაშენებულია ნატეხი ქვითა და თიხით ამოყვანილი კედელი, რომლის სისქე საშუალოდ 0,70 მ უდრის. სამხრეთი კედელი შემორჩენილია 0,95—1,85 მ სიმაღლეზე, დასავლეთი—1,75 მ, ჩრდილოეთი—0,75—1,43 მ, აღმოსავლეთი—0,58 მ, ხოლო დერეფნის კედელი—0,85 მ. ძირი ამ კედლებს სხვადასხვა დონეზე აქვთ, რაც კიდევ ერთსელ უსვამს სახს ნაგებობის არაკანტაურობას.

ნაგებობის თითოეულ სენაკში აღმოჩნდა ორ-ორი ქვის-სამარსი (ის. საერთო გეგმა). დიდ სენაკში აღმოჩენილი, 25-ე და 26-ე სამარსთა სასურავები კიბის ქვედა საფესურის—და, მამასაღამე, თავის დროზე ალბათ შენობის იატაკის—დონეზე მდებარეობს. ისინი მჭიდროდ ეკვრის ერთი-მეორეს და სენაკის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეშია მოთავ-

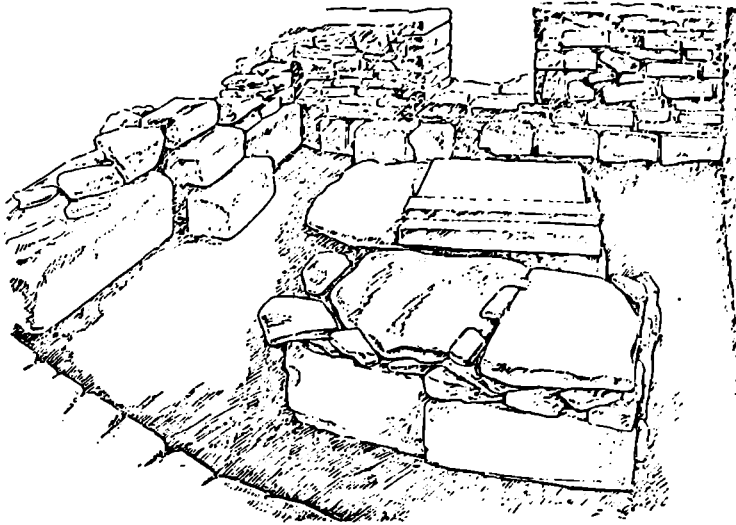
სურ. 129

სებული, დერეფნისაგან გამოყოფ კედელს შიგნით (ტაბ. XCIII, 3—4; CXXXV, 2; სურ. 129, 130). ორივე დამხრობილია აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ, ჩრდილოეთით მდებარე, 25-ე სამარსის კედლები შედგენილია ისეთივე თლილი, ძველი მურობისეული ქვებისაგან, როგორც სამარკვლად უღვეს ნაგებობას, ოღონდ ზემოდან თითოეულ კედელს მცირე ნატეხი ქვები აქვს დამატებული და სასურავიც ფრამენტულია. 26-ე სამარსის სასურავი ორი ქვისაგან შედგება. ამათგან ერთი, დასავლეთით მდებარე, წარმოადგენს კარგად თლილ, სწორკუთხოვან მოთეთრო ფილაქვას, რომელსაც ერთ-ერთი ნაპირის მასლობლად სიგრძივ დაუკვება შემადლებული, სწორკუთხაგანივეკვითიანი ქედი. ესეც ერთ-ერთი საუკეთესო მაგალითია დანგრეული შენობიდან წამოღებული დეტალის მეო-

¹ მხავსად ქართლში, განსაკუთრებით ქვემო ქართლში, დიდად გავრცელებულ ქვაჯვართა სადგარებისა.

რადი გამოყენებისა. სამარხს კედლებადც კარგად თლილი ქვები, აგრეთვე მეორედ გამოყენებული დეტალები, უღკას. მცირე სენაკში ქვისსამარხები კუთხე-კუთხე იყო მჭიდროდ ჩადგმული: 27-ე—სენაკის სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში, ხოლო 28-ე—ჩრდილოეთ-აღმოსავლეთში.

ზირობებსა და ერთნაირად მომუშავე მშენებლებს გვატყობის მებინებს. ამ მოსაზრებას აძლიერებს ის გარემოება, რომ 25-ე და 26-ე სამარხთა კედლების ზედა ნაწილი სრულიად ისეთივე ნატეხი ქვითა და თიხითაა აშოქრებული, როგორც ნაკებობის კედლები. ამიტომ საფიქრებელია, რომ ნაკებო-

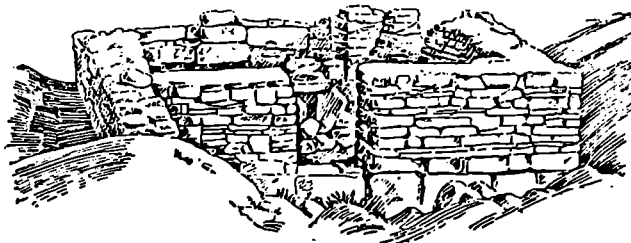
სურ. 130

ჩანს, რომ, რაკი განუსრასხეთ ორთავე სამარხის ერთ ოთახში მოთავსება, ეს იქნებოდა მათი განლაგების ერთადერთი შესაძლებელი ვარიანტი; სხვაფრივ მათ ეს პატარა ფართობი ვერ დაიტევდა, თუ რომ სავალდებულოდ მიჩნეულს, აღმოსავლეთ - დასავლეთ დამხრობას არ დაარღვევდნენ. ეს გარემოება შეიძლება იმას მოასწავებდეს, რომ ნაკებობა—უოველ შემთხვევაში, ეს სენაკი — თითქმის მზამზარეული გამოყენებით სამარხების ჩასადგმელად და არა საკანცხობად მათთვის აუცილებელი. თვით სამარხები ჩვეულებრივზე უფრო მცირე იყო; მათი საშუალო შინაგანი სიგრძე 1,05×0,70×0,80 მეტრს უდრიდა. სახურავად თითოეულს ედო შექი რუხი ქვიშაქვის ორ-ორი დიდი, მძიმე და გაუღლედი ლოდი. შიგ არავითარი ინტერარი არ აღმოჩენილა.

ნაკებობასა და შიგ ჩადგმულ სამარხებს ერთი რამ აქვთ საერთო: იქაც და აქაც უსჯადაა გამოყენებული ძველ ნაკებობათა ნანგრევი ქვა. საშინი მასალის გამოძებნის ეს სურხი უსათუოდ აასლოებს არმაზისხევის გვიანდელ ძეგლთა ამ ორ ჯგუფს: ერთსა და იმავე ხანს, ერთსა და იმავე ნივთიერ-

ბა და აღწერილი ოთხი სამარხი ეკუთვნის, ოღონდ სამარხები მაინც დაახლოებით ერთ ხანს შემდეგ უნდა იყოს ჩადგმული ნაკებობაში და ეს უკანასკნელი არაა საკანცხობად მათთვის აშენებული—მით უმეტეს, რომ სამარხები აშკარად ღარიბულია.

როგორც უკვე ვიცით, ნაკებობის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხის ქვეშ, მისი ფუძიდან 0,5 მეტრის სიღრმეზე, აღმოჩნდა დიდი ქვისსამარხი № 15. უეჭველია, რომ ნაკებობის მშენებლებს საფუძლის ამოყენისას ეს სამარხი ვერ შეუმჩნევიათ, თუმცა კი ნაშალი და ფსვიერი მიწა მათ შორის. ამრიგად, სასეებით ცხადია, რომ სამარხი საგრძნობლად უფრო ძველია, ვიდრე ნაკებობა. მეორე მხრივ, ნაკებობის საფუძველი (დასავლეთ ნაწილში) თითქმის უშუალოდ ადგეს თავზე საკმაოდ სქელ კულტურულ ფენას. ფენა მრავლად შეიცავს კერამიკის ნაშთებს, რომლებიც საკმაოდ ხშირია თხელკედლიანი წითელი ჭურჭლის ნამტკრევეები. ეს უკანასკნელიც კერამიკის იმ ჯგუფს ეკუთვნის, რომელსაც ჩვენ I—III საუკუნეებით ვათარიღებთ (იხ. VII თავი). ამრიგად, მათი შემცველი ფენა ზოგადად ერისთავთა კომპლექსის თანამედროვე უნდა იყოს. ტრილში აშკა-

სურ. 131

რად ჩანდა, რომ მე-15 სამარხის ჩასადგმულად ორმოს ამოღებისას ეს ფენაც ჩაუკვეთიათ. მაშასადამე, სამარხი მასზე უფრო

ნაკებობის სრული კონსტრუქციის აღსადგენად თუ მისი დანიშნულების გასარკვევად.

სურ. 132

სამარხი, როგორც ვნახეთ, უფრო ძველი ჩანს, ვიდრე ნაკებობა. ასეთია ქრონოლოგიური მონაცვლეობა შეგნა ამ კომპლექსში, რომელსაც მოუყრია თავი ერთ მცირე უბანზე, სადაც ამრიგად შექმნილია ჩვენთვის ფრიად საურადღებო კრილი (სურ. 69).

რაც შეეხება მე-15 სამარხის აბსოლუტური თარიღის საკითხს, ამის ერთგვარ გასაღებს იძლევა მასში აღმოჩენილი რკინის ღერსმები, რაც, როგორც ვიცით, არმაზისხევის სამარხებში პირველად IV საუკუნისთვისაა დადასტურებული. იმავე დროს იგი გამოირჩევა ამ ნაკებობის მიხედვით მოქცეული, მე-25 — 28-ე სამარ-

ხებისაგან: ამეხებულა ტუფოვანი კვიპაქის დიდრონი, ტლანქად მოღვევილი ლოდებისაგან და არავითარი ძველი ნანგრევი, მორთულ გემოკვებულ მასალა მის აგებულებაში არ მონაწილეობს. ამ სამარხს ბევრი რამ აქვს საერთო მის ჩრდილოეთით შეკრფულ ქვისსამარხებთან (№№ 12, 13, 19), იმავე დონეზე მკვებარეობს და საერთოდაც მათთან უფრო ბუნებრივად ერთიანდება; ხოლო ამ უკანასკნელებში მოპოვებული სამკაულები, როგორც გარკვეულია, IV საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს.

სურ. 133

სურ. 133

რაც მე-15 სამარხის ასაკად VI საუკუნე მივიჩნით (იხ. ზემოთ, VI თავში), ბუნებრივი იქნება, რომ ჩვენთვის საინტერესო ნაკებობა მომდევნო ხანას ეკუთვნოდეს.

ეს გვიანდელი ნაკებობა უკეთესად არის შემონახული ზღერბლიანსა, ასპარუგის სამარხთან დაკავშირებულსა და ერთსუნიკან ნაკებობებთან შედარებით. მაგრამ, მიუხედავად ამისა, არც მისი ნაშთები იძლევა საკმარის მასალას

სურ. 132

სურ. 133

ნაკებობის სრული კონსტრუქციის აღსადგენად თუ მისი დანიშნულების გასარკვევად.

გარდა ზემოთ აღწერილი-სა, არმაზისხევის შესართავთან გათხრილ ძირითად უბანზე აღმოჩენილია გვიანდელ ნაკებობათა მრავალი ნაშთი, უმთავრესად კედელთა და სამირკველების ნაწილებების სახით (იხ. საერთო გეგმა). ეს კედლები ამოკანნილია ნატეხი ქვითა და თიხით. მათი სისქე არ აღემატება 0,5 მეტრს. ზოგ შემთხვევაში ამ ნაწილებში შორის მოფლექებული ფართობებიც ჩნდება (სურ. 133). ხშირად კედლის ნაწილები კვეთენ ერთიმეორეს, მეტწილად უსისტემოდ. სახეებით ცსადაც ჩანს შემთხვევითი, როდესაც ეს კედლები გადაღის ძველ ნაკებობათა ნანგრევებზე (მაგ., აბანოსთან), სამარ-

სურ. 133

კულტურულ ფენებში აღმოჩენილი საგნები

არმაზისსვეის შესართავთან გამოვლენილ არქეოლოგიურ ძეგლთა შესახებ სრულ წარმოდგენას ვერ ვიქონიებთ, თუ მოკლედ მაინც ქარ განვიხილავთ კულტურულ ფენებში აღმოჩენილ საგნებს. სხვადასხვა დროის ნაშთების შემცველი ფენები მეტ-ნაკლებად დამახასიათებელია მთელი გათხრილი ფართობისათვის. ამ ფენებში ექსპედიციამ მრავლად აღმოაჩინა კერამიკა და აქა-იქ აგრეთვე ძველ ნაკვობათა ზოგიერთი არქიტექტურული დეტალი (იხ. VI თავში), მარმარილოს ქანდაკებათა ნატეხები, სელასწო-იარაღები, სხვადასხვაგვარი სამკაული, მონეტები და სხვ.

კერამიკა კულტურულ ფენებში უმთავრესად ნამტკრეთთა სახითაა წარმოდგენილი, ამ მასალის ზუსტ ქრონოლოგიურ დაჯგუფებას ამწველებს ის გარემოება, რომ არმაზისსვეთან, ამ მცირე ფართობის მრავალგზის ინტენსიურად გამოყენების გამო, ადრინდელი კულტურული ფენები აშლილია და ხშირად მათში ჩაჭრილია უფრო ახალი ნაკვობაანი, სამარხები და სხვ. მიუხედავად ამისა, სტრატეგრაფიული დაკვირვება და მასალის შედარება სხვა ადგილებში აღმოჩენილ მსგავს ძეგლებთან საშუალებას გვაძლევს ამ მრავალრიცხოვანი მასალიდან გამოვეყოთ შედარებით მცირერიცხოვანი ჯგუფი ახ. წ. I—III საუკუნეთა კერამიკისა. მეორე მხრივ, აქ აგრეთვე ადვილად გამოირჩევა XI—XIII საუკუნეთა კერამიკა, კერძოდ—მოჭიქული. შეიძლება საუბარი ამ ორ ჯგუფს შორის მოსათავსებელ, ადრეულ შუა საუკუნეთა კერამიკის შესახებაც.

არმაზისსვეის ახ. წ. I—III სს. კერამიკა ნაყოფიანა წმიდა, გულმოდგინედ გარჩეულ-განლეცილი თიხისაგან. ჭურჭელი თხელია და ღია წითლად გამოშვარი. მოყვანილობით ჰგავს სამთავროს, ზაქვისს, დიდშის, ალაზნის ველისა და სხვ., ზოგადად იმავედროულ, კარგად დათარიღებულ სამარხებში აღმოჩენილი თიხის ჭურჭელს [17; 5; 39; 121; 89].

ჭურჭლის მოყვანილობის შესახებ წარმოდგენას გვაძლევს ფენებში აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი ნატეხების შეჯერება აქაურ, I—III სს. კრამიტსამარხებში აღმოჩენილ სელადებთან და ქოთნებთან და აგრეთვე საკულტო ნაშთთა შემცველ ჭურჭელთან. ამ მხრივ სამარხეული ჭურჭლებიდან

დამახასიათებელია მე-2 კრამიტსამარხში აღმოჩენილი ორი სელადა (საგ. წიგნ. № 532—საკმაოდ მუქელგანნიერი, კვლადახალი და სადა; № 533—წულუკურიანი, სამტურაპირიანი და მუცელკოპიანი). ტიპურია აგრეთვე მე-3 კრამიტსამარხში აღმოჩენილი ცალკურა სელადა (№ 1231), რომელსაც მრგვალი მუცელი და დაბალი, წიბოიანი კელი აქვს (ტაბ. CIX, 15). თითქმის სავსებით ასეთივეა 57-ე ქვისსამარხში აღმოჩენილი სელადაც (№ 1210; ტაბ. CIX, 14). საკვალტო ნაშარსთა შემცველი ქილები და ქოთნები მოყვანილობით ძლიერ განსხვავდება ამათგან¹, მაგრამ თიხის დაძუძუებისა და გამოწვის მხრივ იმკაცრდება; გამოწვალისს შეადგენს ორიოდე შავი ჭურჭელი.

თითქოს ამავე ჯგუფს უნდა მიეკუთვნოს ის ორიოდე ჭურჭელი (სელადები და სხვ.), რომლებიც 1911 წელს აღმოჩნდა, ამ დროის ფენისათვის ღრმა დონეზე (სურ. 134).

რამდენადმე უფრო არქეულად გამოიყურება და სამთავროს ქვევრსამარხთა (მე. წ. II—I სს.) კერამიკას უფრო მოკვანუნებს ის სამი ჭურჭელი, რომლებიც აღმოჩნდა ერისთავთა სამარხების გარემოთხრისას, ღრმად მდებარე კულტურულ ფენაში. ერთი მათგანი წითელი თიხის ჰატარა სელადაა (კატალ. № 109), მეორე—შავი თიხის ისეთივე სელადა (კატალ. № 215), სოლო შესაქე—თითქოს შერისის ჩანადგმული, შავი ლამბაქი (კატალ. № 219). როგორც უკვე ითქვა, ამათი მსგავსი ჭურჭელი არმაზისსვეის რაზმმა აღმოაჩინა 1916 წელს, მეგობი, ბარგიუარიას სამარხუნის სცდელი თხრისას—ორმოსამარხებში, რომლებიც წელთაღრიცხვათა მიჯნას უნდა ეკუთვნოდეს [24].

იმდროინდელი სამშებლო კერამიკის (კრამიტის, აგურის) ნიმუშები და სამეურნეო და ნიშნულების დიდრონი კერამიკული ჭურჭელი (ქვევრები, ღერგები) განხილულია ზემოთ, მეექვსე თავში (ნაკვობებთან დაკავშირებით), რის გამოც ჩვენ აქ მათზე აღარ შევჩერდებით.

¹ 1952 წელს, მცხეთის სადგუროდან წინა წელს აღმოჩენილი, ახ. წ. I საუკუნის დიდი აუღამის [338; 344] გარემოთხრისას, კულტურულ ფენაში (გვაბ, ალაპის ნაშთებს შორის, საქონლის ძეღვის გარემოცვაში) აღმოჩნდა ამ ქილა-ქოთნების მსგავსი ჭურჭელიც.

I—III სს. კერამიკას უკავშირდება, აღმოჩენის ვითარების მიხედვით, აგრეთვე ერთი გაურკვეველი დანიშნულების საგანი. იგი ნაპოვნი 1946 წელს, მესამე კრამიტსამარის ქვეშ აღმოჩენილ ქვევრში—ცსოკელთა ძეგლებთან, ნახშირ-ნაფართან და თიხის ჭურჭლის ნამეტრებებთან ერთად. ეს ქვევრი I—III სს. მიეკუთვნება (იხ. ზემოთ) და ასეთი თარიღი უნდა გვაუვრცელოთ მივ აღმოჩენილ ნაშთებზე—კერამიკა, ამ საგანზე.

ეს საგანი (საე. წიგნ. № 1434; ტაბ. CIX, 1) თიხისაგანაა დანაგურისფრად გამოშვარი. მოყვანილობით აქამად მოგვაგონებს ძალაღს (30 სმ), კონუსურად შევიწროებულ მილს, თავის დროზე კი მას ზედა ნაწილი გაფართოებული და გაზასავით გამლიღიც უნდა ჰქონოდა. თავს ქვემოთ, მისგან 4,0 სმ მანძილზე, აქეთ-იქით სიმეტრიულად თითო ეური ბმია. ახლა თავიც გადატრეწულია და უერვლი თითქმის პირშია მოტეხილი. ქვედა ბოლოს (ღიმა.—10 სმ) მასლოლად, 4,2 სმ სიმაღლეზე ირგვლივ შემოუკვება ბრტყელი ქუსლი, რომლის სიგანე 2,4 სმ უდრის, ხოლო სისქე—0,5—1,2 სმ. ქვედა ბოლო შეკვივლია, ისე რომ შუაში დარჩენილია 4,5 სმ დიამეტრის მქონე, უწყისო მოყვანილობის ზერვლი. ეს საგანი მივითი ღრუა და ზედა თავი დასხუბილი აქვს. ერთ-ერთ ეურს ქვემოთ, მისგან 1,4 სმ მანძილზე დაბეჭდილია ირმის ხუთ-ხუთ ტორიანი რქების სტილიზებული გამოასულება. თითქმის უგვევლია, რომ ქუსლს ქვედა ნაწილით ეს საგანი თავის დროზე რაღაც სხვა ღრუ საგანში იდგებოდა მჭიდროდ.

ჩვენ მხოლოდ იმ ვარაუდის გამოთქმა შეგვიძლია, რომ აღწერილი საგანი აღბათ რაღაც სარიტუალო, სიმბოლიკური ნიშნით შემქმელი ჭურჭელია, რომელიც ალაპის სხვა ნაშთებთან ერთად მოხვედრილა ქვევრში.

ას. წ. I—III სს. კულტურულ ფენებს უკავშირდება კერამიკული საგნების კიდევ ერთი თავისებური ჯგუფი. ესაა მრგვალი და ბრტყელი ფილები, რომელთაც ცალ მხარეზე ღრმად ამოღარული აქვთ ქართული ორნამენტული მოტივების „ბორჯაღის“ მსგავსი სხივები (საე. წიგნ. № 291, 352; ტაბ. CIX, 4—6). ეს ფილებიც საკულტო საგანთა რიცხვს უნდა გვათვინოდნენ და, ეგებ, სწორედ საამისო ქილების სარქველებს წარმოადგენენ, მით უმეტეს, რომ ასეთი ურთიერთობა ერთ შემთხვევაში შენიშნული გვაქვს (იხ. ზემოთ, გვ. 169). ფილთა ღიმა.—15—16 სმ.

ზემოაღწერილი კერამიკისგან საკმაოდ აქამად გამოირჩევა ის ჭურჭელი, რომელიც კიდევ უფრო მრავალრიცხოვანი ნატეხებითაა წარმოდგენილი მომდევნო ფენებში. უკანასკნელთა განლაგების სიღრმე ზედაპირიდან 1 მეტრის ფარგლებში მერყეობს. კაბორილი არუხე თითქმის ვერ მოიძებნება ისეთი უბანი, რომელშიც არა გვეპოვდეს ამ კერამიკის ნაშთები. მას ახასიათებს რამდენიმე ნიშანი, რომელთა დამათარიღებელი ღირებულება საკმაოდ შემოწმებულია სანდო და ტიპიურ ჭრილებში. ეს ნიშნებია: სიმრავლე ეწრო, ეელმაღალი და ეელწერილი, ეურგანიური დოქსელაღებისა და ზოგჯერ ჩაფებისა, რომლებიც უპირისპირდება ძველს, დაბალსა და ეელფართო ჭურჭლებს; მომცრო ჯამების, სამარილეებისა და სხვა მსგავსი ჭურჭლების სისხშირე;

სისხშირე ღია ნაცრისფრად, მოშვანო-ნაცრისფრად ან მოიისფრო-მოშვანოდ გამოშვარი ჭურჭლის ნამეტრებებისა (წიხისა)—იმავე მოყვანილობის, ჩვეულებრივი ღია წითელი ან აგურისფერი ჭურჭლის გვერდით.

ეს საშუალო საუკუნეთა ჭურჭელია. სამარსში ამკვარი მხოლოდ ერთგან აღმოჩნდა (ქვისსამარისი № 66; საე. წიგნ. № 805), მაგრამ კულტურულ ფენებში საკმაოდ ხშირია მეტნაკლებად მთელი ცალმეტი.

დამახასიათებელია აგრეთვე ერთი მომენტით: I—III სს. ჭურჭელს არასოდეს არა აქვს ამოკაწრულ-ამოღარული ორნამენტი, ხოლო შუა საუკუნეების ჭურჭლის ერთს (ჩანს, უფრო გვიანდელ) ჯგუფს ძალიან ხშირად ამკობს ასეთი რამ და განსაკუთრებით კი ალმაცერი „საგარცხლისეული“ კლანილი სახეები. ეს განსაკუთრებით საუკუნადღებოა იმის გამო, რომ ჭურჭლის ასე შემკობა ძალიან გავრცელებული ჩანს თბილისისა და რუსთავის, XI—XIII საუკუნეთა ფენებიდან ამონათხარ კერამიკის [323; 324]. აღნიშნულ გერემობებს კარგად შეესატყვისება ისიც, რომ ამკვარი ნატეხებს არამაზისხეგთან ზოგჯერ თან ახლავს ფერადი მოტიქული ჭურჭლის (მეტწილად ჯამების) ნატეხები, რომელთაც ჯერ დმანისის, ხოლო აქამად აგრეთვე თბილისის, რუსთავისა და უკარმის XI—XIII საუკუნეთა მოტიქულ კერამიკაში მრავლად მოეძებნება ჰარაღლები, ისევე როგორც არამაზისხეგთან აქამად აღმოჩენილ ნივარისებრ ჭრატებს.

რაც შეეხება იმ თავისებურ, არაბუნებრივ ფერებს (მოშვანო-ნაცრისფერს, მოიისფრო-მოშვანოსა და ღია ნაცრისფერს), რომლებიც ძალიან გავრცელებულია ამ, შუა საუკუნეთა ფენებიდან მოკრებილ კერამიკულ მასალაში, ჯერ კიდევ ველზე იყო ცხადი, რომ მათი სახით ჩვენ კერამიკული წარმოების წუნთან გვაქვს საქმე. ამ აზრს ისიც აძლიერებდა, რომ მიკვადამიკ ნამდვილად დამახასიათებელი (დაბრტყელი, დაკლანილი, მუქვლელი) ჭურჭელიც გვხვდება. მათ თან ახლავს ხოლმე კერამიკული წილის კოროსები, ხოლო აქამად—თიხის გრძელი და მრგვალი, წვეტიანი სოლის ნატეხები. აბიტო იყო, რომ ჯერ კიდევ 1938 წელს გამოთქვამს მოსაზრება (ა. კალანდამის მიერ) არამაზისხეგთან გვიან ხანაში კერამიკული საწარმოს არსებობის შესახებ [4, გვ. 376].

ზოგიერთ უბნებზე (განსაკუთრებით კი ერისთავთა სამარსების დასავლეთით და ჩრდილოეთით) შემჩნეულ იქნა მკვლი ორმოები, რომელნიც თითქმის კერამიკული ნამეტრეუბით და მათ შორის წუნდებოდა გადახანართა იყო საესე. მსგავსი ვითარება აღნიშნულია თბილისის განათხარშიც [323].

1941 წელს გვიანდელი ორსენაკიანი ნაგებობის ჩრდილო-დასავლეთით, მისგან 7,5 მ მანძილზე და ზედაპირიდან 0,7—0,8 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა ფილაქვებისაგან შექმული მცირე ნაგებობა, რომელსაც აქამად ეტუბოდა მღიერი ცეცხლის სანგრძლივი შემოქმედების კვალი: ქვები წითლად კარგული და დაშვადრი იყო. მის ირგვლივ განსაკუთრებით მრავლად ეუარა წიდა და ნაცრიან-ნახშირიანი მიწა. მის ახლოს, ჩრდილო-აღმოსავლეთით, ორიოდე მეტრ მანძილზე თავი იჩინა ქვიშაქვის თხელმა ფილებმა,

რომლებიც ქვაფენილის ნაშთის შიბებდებიან: სტოგებდა. ის ქვაფენილი, ჩანს, საკმაოდ ფართო უოფლია. მის ზედაპირზე დატკეპნილი, ძლიერ ნაცრიანი და მრავალრიცხოვანი კერამიკული ნამტკერვე-წუნის შემტველი მიწა იყო, ხოლო ქვემოთ, სიღრმეში, აღარც ნაცარი გვხვდებოდა და აღარც ეს ნამტკერვეები. საზგასანმელია, რომ ზემოაღნიშნული „ნაგებობის“ ძირიც სწორედ ამ ქვაფენილის დონეზე იყო და ეს უკანასკნელი, ნაწილობრივ მაინც, რადიალურად იყო მის მიმართ განლაგებული.

თითქმის საკმაოდ ცხადია, რომ აქ საქმე გვაქვს კერამიკული სახელოსნოს ერთ, შემოსვენით შემორჩენილ კუთხესთან. თბილისში გაიხრდილ სახელოსნოშიც იყო აქაი ქვაფენილის ნაშთები, ოღონდ კერამიკული ფილებისა და აგურებისაგან და არა ფილაქვებისაგან შემდგარი [323]. რაც შეეხება ფილაქვებისაგან შემდგარ ნაგებობას, იგი ალბათ წარმოადგენდა ქურის სულ ქვედა ნაწილს — ისევე როგორც თბილისის სახელოსნოში, სადაც ეს ნაწილი ეგულა ქურას აგრეთვე დიდრონი ქვებით ჰქონდა ამოყვანილი. ამასთან დაკავშირებით აღვნიშნავთ, რომ არმაზისხევიან 1945 წელს აღმოჩნდა ანდრეიტ-ბახალტური ტიპის ქანის მოზრდილი ნატეხი, სიმსურვალისაგან ზედაპირგამღვარი (საე. წიგნ. № 882).

ამ დაკვირვებებს ემატება 1943 წელს არმაზისხევის მარჯვენა ნაპირას, წყაროს პირდაპირ, ფერდობში გამოჩენილი მცირე ნაშთი ქართული აგურით მრგვალად ამოყვანილი რაღაც ნაგებობისა, რომელშიც — განსაკუთრებით თბილისში 1948—49 წწ. წარმოებულ იქნა თხრის შემდეგ — შეიძლება ვივარაუდოთ თიხის ჭურჭლის საწვავი ქურის კედელი, მით უმეტეს, რომ გაწმენდისას მის ძირას აღმოჩნდა 3 ნატეხი შუა საუკუნეთა იერის თიხის ჭურჭლისა (№№ 566 — 568). ამავე გამოვლილების მიხედვით საესიით განსაკვეთილ ხდება ზემოაღნიშნული სოფლების რაობაც: ისინი ამგვარ კერამიკულ ქურათა უცვლელად ელემენტს წარმოადგენენ, ისევე როგორც ქურაში უურიანი ჭურჭლის ჩამოსკიდი კაკები, რომელთა მსგავსიცაა აქ აღმოჩენილი (საე. წიგნ. № 874).

დასასრულ, საზგასანით უნდა აღინიშნოს, რომ ეოველი წუნდებულ-გადანაწარი ნატეხი, რამდენადაც კი შეიძლება შეტეობა, კუთვნიან იმ გვიანდელ კერამიკას, რომელსაც შუა საუკუნეებისად მივიჩნევთ. მათ შორის გვაქვს გვერდებზეცხელი კრამიტის ორიოდე გამღვარ-მოხსენილი ნიმუში (მაგ., საე. წიგნ. № 895 და № 934). ეს უკანასკნელები თითქმის მოგვაგონებს აქ კარგად ცნობილ, I—III სს.

კრამიტებს, მაგრამ ამ მსგავსებას აქარწულებს ის გარემოება, რომ ისინი სივრცე-სივრცითა და შეცვლილ გვერდითა სიმაღლით აშკარად ჩამოუვარდებიან ანტიკურ კრამიტს და სამაგიეროდ ძლიერ უხსლოვანებიან თბილისის სახელოსნოში და აგრეთვე ქვემო ქართლის ექსპედიციის მიერ ნაღარბახეში, სამღერეთში, კახენში და სხვა, XI—XIII საუკუნეთა მეტლებში მოპოვებულ გვერდებზეცხელი კრამიტის ნიმუშებს [323].

ამრიგად, საესებით დასაშვებია შუა საუკუნეთა კერამიკული სახელოსნოს თუ სახელოსნობის არსებობა იმ ადგილას, სადაც მანამდე ჯერ ერისთავთა რეზიდენცია, ხოლო შემდეგ მასობრივი საპაროვანი უოფილა, და სრულიად ბუნებრივი იქნება, თუ აქ ამ დროს ვიგვილისხმებთ, ასე ვთქვათ, „მითუნეთა უბანს“, რომელმაც, ქურათა გარდა, სხვა მცირე და არაკაპიტალურ ნაგებობათა ნაშთებიც დატვიტოვა. შესაძლოა, ამ სახელოსნოთა მიწობისას და „უბნის“ გაშენებისას იქონს მოსაზობილი მგელი მეტლების გარკვეული ნაწილი.

ღრმა თხრილებში გამოშვებული კრილთა მისევეით, არმაზისხევის ტერასაზე, თანამედროვე დელეკური და ტერასული ნაღვების ქვე დაშარსულია მგელი დელეკური წყება, რომლის შემადგენლობაშიც დიდ როლს თამაშობს „ადგილობრივი ლიოსის“ სასულით ცნობილი, მთითერთო თიხების მგლური ფენები.

დელეკორის ეს ფაციესი ფართოდაა გავრცელებული დელეკნდელი მესეთის რაიონში — სწორედ მთისწინა ვაკობზე, მტკვრისა და არაგვის ორივე ნაპირზე. განსაკუთრებით მგლურად და ტიპიურადაა იგი წარმოადგენილი (კლასიკური ლიოსის მსგავსად, მაღალ მგულ კედლად მიუყვება საქართველოს სამხედრო

სურ. 134

გზას) ბებრისციხის ჩრდილოეთით, მასა და ღართისკარს შორის, სადაც ამჟამად საკმაოდ დიდი აგურსაშენი მუშაობს. 1946 წელს მესეთის ექსპედიციის ბაგინეთის რაზმმა კლდეკარს ქვემოთ, აგრეთვე მთისწინა ვიწრო ვაკობზე გაოსარა ნაშთები კერამიკული წარმოებისა, ოღონდ უფრო მგელი, ვინაიდან იქ ჭურჭელს გარდა, ანტიკური უაიდის კრამიტმაც იშინა თავი. სწორედ ამ ვაკობის გვერდებზეა მისგან 2—3 კილომეტრით დაშორებული არმაზისხევის ტერასაც.

კერამიკული საბეჭდავები. შუა საუკუნეებს უნდა მივაკუთვნოთ ის საში, თიხისაგან გამოშვარი საგანი, რომლებიც აშკარად საბეჭდავებს თუ მათ ნატეხებს წარმოადგენს. 1) საე. წიგნ. № 565. აღმოჩნდა 1913 წელს, ასპარუგის სამარხის ახლოს, ჩრდილო-აღმოსავლეთით, მაწის ზე-

დაბირიდან 0,8 მეტრის სიღრმეზე. მკრთალ-აგურისფრად არის გამოშვარი. მრგვალია; საკმაოდ უწყსო, ნახევარსფერული განივიკვეთი აქვს. დიამეტრი 5,5 სმ უდრის, სოლო უდიდესი სისქე—2,5 სმ. ბრტყელ ზედაპირზე საკმაოდ მკვეთრად გამოიყენილია ტოლმელავეებიანი ვარი, სოლო მის მკლავებს შორის—სამკუთხედები. უოველივე ამას ირგვლივ შემოუკვება ჩაღრუელი, მრგვალი ფოსოების წრე. ამ საბეჭ-დავზე გამოხატულის მსგავსი სახე ვერისა ჩვენში განსაკუთრებით გავრცელებულია ადრინდელ ფეოდალურ ხანაში და სათანადო ლიტერატურაში მას ჰირობით „ბოლნურიც“ ეიწოდება [119; 193; 195].

2) სა. ვი. გ. № 858. აღმოჩნდა 1945 წელს, ასპარუგის სამარსს ჩრდილოეთით, მისგან 15-ოდე მ მანძილზე, მიწის ზედაპირიდან 0,6 მ სიღრმეზე. თითქმის წესიერი მრგვალია და ოდნავ ნახევარსფერული განივიკვეთი აქვს. დიამეტრი 6 სმ უდრის, სოლო უდიდესი სისქე—1,1 სმ. მკრთალ-აგურისფრად არის გამოშვარი. ზურგი სდა და უსწორმასწოროა, სოლო ჰირზე ამოჭრილია საკმაოდ რთული მსახე—რვანსივლისანი მსართო რეაფორმაციანი ყვეფილი. ამ სახეს ირგვლივ რკალ-გუთხოვანი ორნამენტული წრე არტეია. საბეჭდავს ცალი მხარე მცირედ ჩამოტეხილი აქვს.

შეზადწერილს ჰგავს ზომა-მოკეანილობით, გამოხატულების საერთო იერით და—რაც მთავარია—ითით, რომ ესეც ალბათ მსოლოდ და მსოლოდ საბეჭდავი თუ იქნება, თორემ მისი სხვა დანიშნულება მნელი წარმოსადგენია.

აგრეთვე ამგვარ საცემებად უნდა მივიჩნიოთ ნავთსადენში ადრევე აღმოჩენილი ორი ნატესი, თითქმის ნახევრები (სა. ვი. გ. №№ 364 და 953). პირველის დიამეტრი 14—15 სმ უდრის და სისქე—2,8 სმ, სოლო მეორისა—13 სმ და 2,8 სმ. ამ უკანასკნელს ირგვლივ საკმაოდ ფართო სდა არმია აქვს, სოლო მივინთ—საკმაოდ ტლანქად ამოღარული რკალ-გუთხოვანი სახეები.

მარმარილოს საგნები. მარმარილოსაგან გავითებული საგნის ნატესი არმაზისხევიან პირველად 1937 წელს იქნა ნაპოვნი, სოლო მეორედ 1940 წელს. ამას შემდეგ ზედიზედ (1941, 1945 და 1946 წწ.) აღმოჩნდა მარმარილოს სამი ქანდაკების თითო ნატესი.

1) 1937 წ. სა. ვი. გ. № 378. ეკუთვნის ცილინდრულ საგანს, ეგებ არქიტექტურული საშკაულის დეტალს. სიგრძე უდრის 8,5 სმ, დიამეტრი—3,0 სმ. გამოკვეთილია ფაქიზად, საკმაოდ წვრილმარცვლოვანი მარმარილოსაგან. აღმოჩნდა აბანოსა და შემდეგ გამოვლინებულ ზღურბლიან ნაგებობას შორის, მიწის ზედაპირიდან 0,6 მ სიღრმეზე.

2) 1940 წ. კატ. № 46; სა. ვი. გ. სი.ტ.—არქ. განუბის კოდ. № 254 (ტაბ. CXI). არქიტექტურულ-დეკორატიული დეტალი უნდა იყოს. სამსაფეხურიანი, ვიწრო, მაღალი პირამიდის მოკეანილობისა. გამოჭრილია მონაცრისფრო-თეთრი, ოდნავ სილიან-ხორკლიანი მარმარილოსაგან. თავი გადატეხილი აქვს. უკან ამოღებულ ნასვრეტში ჩარჩენილია ჩამოტეხილი რკინის ღეროს ძირი. სიმაღლე უდრის 19,0 სმ; ძირის სიგრძე-სიგანე—11,9—8,5 სმ. ნაპოვნია ერისთავთა პირველი ორი სამარსის გარშემოტხრისას, ზედა

კულტურულ ფენაში, რომელიც შეიძლება დაუკავშირდეს ამ სამარსებს გარშემო აღმოჩენილ ნაგებობას.

3) 1944 წ. სა. ვი. გ. № 806 (ტაბ. C.X, 3). ეკუთვნის მცირე ქანდაკებას, რომელიც, ჩანს, გამოხატავდა მიმკვეთ ალამანს—სხეულის სისახეს-სიმრგვალის მისედვით, ალბათ ქალს. შემორჩენილია მსოლოდ ბარბაქები, თეძოებს ქვემოთ და შესლვის ზემოთ (შეუღალავა მითქსელი). გამოქანდაკებული უნდა უოფილიყო ფიგურა, რომელსაც ფეხი ფეხზე გადადებული, ან ცალი მუსლი მოსრილი ექნებოდა.

ნატესის საერთო სიგრძე 9,5 სმ უდრის, სიმაღლე—8,0 სმ, სოლო თითოეული ბარბაქის ქვედა მონატესის დიამეტრი—4,0 სმ. როგორც ჩანს, ქანდაკების სრული სიმაღლე დაახლოებით 40 სმ უნდა ვივარაუდოთ.

მარმარილო კარგი ღირსებისაა, თეთრი და წვრილმარცვლოვანი. ქანდაკებას ზედაპირი გლუვი, გაპირალბებული ჰქონია, ოღონდ მიწაში გდებისგან ალაგ-ალად მორუსო სროკლიანი ლაქები განსვენია.

ეს ნატესი აღმოჩნდა მიწის ზედაპირიდან 1,2 მ სიღრმეზე, ზღურბლიანი ნაგებობის ზღურბლის დონეზე და მისგან ორიოდ მეტრ მანძილზე, ჩრდილო-აღმოსავლეთით.

4) 1945 წ. სა. ვი. გ. № 1040 (ტაბ. C.X, 1). წარმოადგენს ბაჰემის ან, ეგებ, ქალის მარჯვენა ხელის ნებს. გარდა პრიპორციებისა, ამას ისიც გვაფიქრებინებს, რომ ხელი ფუნქლეა. მარმარილო მშვენიერია, ფაქიზმარცვლოვანი, გამლანდვარე და ოდნავ მოვარდისფრო. ქანდაკება მლიერ კარგი ნამუშევრის შთაბეჭდილებას სტოვებს. თუ იგი ბაჰემს გამოხატავდა, მაშინ თითქმის ბუნებრივი ზომის ქანდაკებასთან გვექნება საქმე.

სული მოტეხილია მაჯაში. ამასთანავე მას მომტერეული აქვს ეველა თითი. შედარებით გრძლად შემორჩენილია ცერი და სალოკი თითი. ხელის ზურგს მარჯვენა მხარე კირქვის მოშპოე ქერქითა აქვს დაფარული.

ნატესის უდიდესი სიგრძე 5,7 სმ უდრის, განი—6,0 სმ, სოლო უდიდესი სისქე (მაჯაში)—3,0 სმ. სული, თითებთანადა, ალბათ 13—14 სმ სიგრძე იქნებოდა. ამის მისედვით კი მთელი ქანდაკების სიმაღლე დაახლოებით 1,1 მ უნდა ვივარაუდოთ. როგორც ესედავთ, ეს უკვე მოზრდილი ქანდაკება უოფილა. ჩანს, ქანდაკებას სული მცირედ მოღუნული ჰქონია (განსაკუთრებით ნეკში და მის მომდევნო ორ თითში), სოლო სალოკი თითი—თითქმის წინ გაშვერილი.

ეს ნატესი აღმოჩნდა ზღურბლიანი ნაგებობის პირველი სენაკის ღრმად ჩათხრისას, დასავლეთი კედლის სამირკლის მირში, ზღურბლის (და, მამასადამე, იატაკის) ღრინდან 1,0 მ სიღრმეში, ოთახის ჩრდილო-დასავლეთი კუთხიდან 1,8 მ მანძილზე—მკვრივი, თითქოს ჩაიკრული ღორღნარის ფენის ზედაპირზე. ამკარაა, რომ იგი უკვე ნატესის სახით მოქცეულია ამ სიღრმეზე.

5) 1946 წ. სა. ვი. გ. № 1427 (ტაბ. C.X, 2). წარმოადგენს ნიდაკუმი მოღუნულ მკლავს, რომელიც მაჯის ზემოთ ირიბად წაუტეხილია, სოლო მხარს ქვემოთ—სწორად, თითქოს განგებ გადაჭრილი (შეველავე). ქვემო მონატესი მუჰაში საკმაოდ ღრმად და წესიერ-მრგვლად ჩახვეტილია—ჩანს,

რადაც (ეგებ, ლითონის) ღერაკის მოსათავსებლად. შობაბუდე-
ლებმა ისეთია, რომ ქანდაკების მკლავი ან იმთავითვე ორ-
ნაწილადი უოფილა (რაც, ქანდაკების სიმცირისა გამო, ნაკ-
ლებს მოსალოდნელია), ან არადა გასტესიათ და შეუკეთო-
ბათ, ღერაკით გადუბამთ. ნატესიც კი ისე მომრგვალე-
ბულ რბილ მკლავს გამოხატავს, რომ, ჩანს, ქანდაკება ქალი-
სა უნდა უოფილაოთ. მარმარილო ისეთივე კარგი სარისისა
და თეთრია, როგორიც ზემოთ განხილული ნატესისა. მიწაში
გდებისაგან მორუსო სორკლიანი ქერქი ამახაც გადაკვირია.

ნატესის საერთო სიგრძე (ქორდისა) 7,0 სმ უდრის;
ნიდავეს ზემოთ—4,5 სმ, ხოლო ქვემოთ—1,7 სმ. ზემო
მონატესის დიამეტრი უდრის 3,1 სმ, ქვემოსი—2,4 სმ; ნახე-
რტის დიამეტრი—0,7 სმ, სიმაღლე—0,8 სმ. საერთოდ ქან-
დაკება ზომით ალბათ უფრო № 606 უახლოვდება.

ზოხის შესახებ მხოლოდ იმის თქმა შეეკვილია, რომ
ქანდაკებას მკლავი თითქმის სწორი კუთხით ჰქონია ნიდავე-
ში მოღუნული და, მამასადამე, ეგებ, მყერდთან მიტანილიც.
ეს ნატესი აღმოჩნდა ზღურბლიან ნაკებობასთან, მეორე
სენაკის სამხრეთ კედელს გარეთ, 1,2 მ მანძილზე, სამხრეთ-
აღმოსავლეთი კუთხიდან 0,9 მ მანძილზე და მიწის ზედაპი-
რიდან 0,65 მ სიღრმეზე.

ამრიგად, არმახისეკთან აღმოჩენილია მარმარილოს
5 ნატესი, სუთივე მირითად უბანზე. ორი მათგანი უნდა
იყოს ნაწილი დეკორისა, რომლისაგან მეტი აღარაფერი შე-
მოგვრჩენია. დანარჩენი სამი კი ძალიან კარგი მარმარი-
ლოსაგან გამოკვეთილ და ზედაპირმოპირალბულ ქანდაკე-
ბათა ნატესებია.

მწელი სათქმელია, პორტრეტული იყო ეს ქანდაკებანი
თუ ღვთაებათა ან მითოლოგიურ პიროვნებათა გამოხატუე-
ლი: საამისოდ ისინი ნაკლებ მეტყველნი არიან. ერთად-
ერთი, რაც გადაჭრით ითქმის, ისაა, რომ ისინი პირველ-
ხარისხისთვის ოსტატის ნამუშევარი უოფილან—ისევე რო-
გორც ერისთავთა სამარსებში დაცული ოქრო-ვერცხლის
ნივთების დიდი უმეტესობა და, კერძოდ, ვერცხლის ქანდაკე-
ბანი (მამაკაცის ბიუსტი და უანწიანი ქალის პორტრეტი
VI სამარსის ვერცხლის ჰინაკებში) თუ ჰატიოსან თვალ-
თაკან გამოთლილი გამოსახულებანი (წნული ექვსკაიდის
ამეთვისტოს გერმისთავი VII სამარსში).

ანტიკურ სამუშაოში მრავლად ცნობილ მარმარილოს
ქანდაკებათა ნიმუშებთან შედარების საშუალება ამთავითვე
აღკვეთილი თუ არა, მღიერ შეზღუდულია ზემო აღნიშნუ-
ლი მიხედვის — ნაკულუობის გამო.

ჯერჯერობით ეს ნატესები წარმოდგენს ქვის მრგვა-
ლი, მადალსარი სოკანი ქანდაკების უმეტეს ნიმუ-
შებს საქართველოში (მინიატურულს არ განვარიობთ) და ისინი
ამ მხრივაც საუურადებო მონაპოვარია ექსპედიციისა [25].

ამ ქანდაკებათა ნატესების აპსიდურული ხნოვანების
დასადგენად მასალა არ მოგვეპოვება. რაც შეესება შედარე-
ბით ხნოვანებას, იგი ირკვევა, უპირველეს ეოვლისა, იმის
წყალობით, რომ სელის ნატესი აღმოჩენილია ზღურბლი-
ანი ნაკებობის სამირკველს დაბლა და, ჩანს, იგი ეკუთვნის
ამ, ახ. წ. II—III საუკუნეთა ნაკებობის წინარე ხანას. და-
ნარჩენი ორი ქანდაკების ნატესი აღმოჩენილია იმ ფენაში,

რომელშიც ჩადგმულია ახ. წ. IV და მომდევნო საუკუნეთა
ქვისსამარსები. ისინი აქ ადვილად მოხვედრებულნი იმავე ფე-
ნიდან, რომელშიც იყო სელის ნატესი. ასეთ ვარაუდს თითქოს
მხარს უნდა უჭერდეს მარმარილოს დეკორატიული დეტალის
ნატესის (№ 16) აღმოჩენის ვითარება: როგორც ვიცით, იგი
ნაპოვანა ერისთავთა პირველი ორი სამარსის უბანზე—იქ,
სადაც შემონახულია აგრეთვე აქარად უფრო ადრინდელი
ნაკებობის ორი დეტალი, „მეცრელისბოლოებიანი“ ქვები.

მონეტები. სამარსთა გარეშე სულ 8, სხვადასხვა
დროის მონეტაა აღმოჩენილი:

1) ბიზანტიური ვერცხლის მონეტა (1937 წ.
საე. წიგნ. № 316). აღმოჩნდა აბანოს ნანგრევთა მასლობა-
ლად, მიწის ზედაპირიდან 0,25 მ სიღრმეზე. დიამეტრი
2,1—2,4 სმ უდრის. მუბლზე გამოსახულია ორი გარეკვე-
ვლი ფიგურა, რომელთაც ირგვლივ შემოუკვეთა წარწერა.
ზურგზე გამოსახულია სიყვით, ზედა ჯვარი, სამი პორთიხონ-
ტული ხაზი. ზურვის წარწერა დასიანებულია და იკითხება
მხოლოდ: ... LS A... ROMANIS. მონეტა უნდა ეკუთვნოდეს
ირაკლი კისარის (610—641 წწ.) [მარ. 129, № 1070].

2) კოლხური თეთრი (1938 წ. საე. წიგნ. № 365).
აღმოჩნდა აბანოს ნანგრევთა მასლობლად, ჩრდილოეთით,
მტკვრის ფლატეზე. რამდენადაც უსწორმასწოროა. დიამეტრი
უდრის 7 მმ. მუბლზე გამოსახულია ადამიანის თუ ღვთა-
ობის თავი, ზურგზე—ხარის თავი. როგორც ცნობილია, ასეო
მონეტებს კოლხეთის მმართველი ძე. წ. VI—III საუკუნეებში
კრიდნენ და დასავლეთ საქართველოში ისინი ძალიან
გავრცელებულია.

3) არაბული ფელსი (?) (1941 წ. საე. წიგნ.
№ 274). აღმოჩნდა აბანოურ მიწაში, ასპარუგის სამარსს ადგი-
ლად, მონეტის თხრისას. დიამეტრი 2,5 სმ უდრის, სისქე—2 მმ.
ცალ მხარეზე თითქმის გადაშლილი არაბული წარწერა უნდა.

4) ქართული მონეტა (1941 წ. საე. წიგნ. № 406).
აღმოჩნდა ასპარუგის სამარსს აღმოსავლეთით, შორიასლოს,
0,65 მ სიღრმეზე. სწილენისაა, უსწორმასწორო ოვალური,
საკმაოდ სქელი (3 მმ). დიამეტრი 2,3—2,5 სმ უდრის. ორივე
მხარე მღიერ გადაღესილი აქვს. ერთ მხარეზე თითქმის
ფრთოსანი ურჩხულია გამოსახული, მეორეზე — არაბული
ასოები. დ. კაპანაძის აზრით, შეიძლება ეკუთვნოდეს
ქართლის დროებით მმართველს სიმონს (1712 წ.).

5) ამისოს სპილენძის მონეტა (1945 წ. საე.
წიგნ. № 922). აღმოჩნდა ასპარუგის სამარსს ჩრდილო-
ჩრდილო-დასავლეთით, 30-ოდემ მანძილზე, 1,2 მ სიღრ-
მეზე. საკმაოდ უსწორმასწორო მომრგვალოა, არაიანაბრივე
სქელი (3,5 მმ-მდე). დიამეტრი 2,2—2,4 სმ უდრის. მღიერ
გაცვეთილია. ნაპირები აქა-იქ ჩაჭლეული აქვს. მუბლზე გა-
მოსახულია თავდაღუნული ირემი, ხოლო მის ქვეშ არის
ბერძნული ასომთავრული წარწერა: ΑΜΙΣΩ ... ზურგზე გა-
მოსახულია თითქმის ადამიანის თავი.

ბერძენთა მცირეხალხი ასალუმენის, ამისოს მონეტა
ჩანს (მე. წ. II საუკ.).

6) არაბული ფელსი (1945 წ. საე. წიგნ. № 955).
აღმოჩნდა ზღურბლიანი ნაკებობის აღმოსავლეთ სენაკში.

ჩადგმული, № 82 ქვისსამარხის თავზე, მიწის ზედაპირიდან 0,25 მ სიღრმეზე, დიამეტრი 1,8—2,0 სმ უდრის, სისქე—0,8—1,0 მმ. უსწორმასწორო ოვალური მოყვანილობისა. გაცვეთილია, მაგრამ მინც განისაზღვრება, როგორც VIII საუკუნის არაბული ფელსი. ერთი ასეთივე ფელსი აღმოჩნდა 1938 წელსაც, მე-12 ქვისსამარხში.

7) სასანკარი გერცესლის მონეტა (1945 წ. საგ. წიგნ. № 960). აღმოჩნდა ასპარუგის სამარხის ჩრდილო-დასავლეთით, 30 მ მანძილზე, მიწის ზედაპირიდან 0,25 მ სიღრმეზე, თითქმის უპულოდ კორიანნი ფენის ქვეშ. უსწორმასწორო მრგვალია, არათანაბრად თხელი, დაუგანგავი. სმარხისგან გაცვეთილია, განსაკუთრებით ზურგი. დიამეტრი 3,1 სმ უდრის, უდიდესი სისქე—1,1 მმ. კავადის მონეტა (V ს-ნის მიწურული—VI ს-ნის 1-ლი შესაშვდი), ტიპიური. კარგად არის შენახული.

8) ქართული სპილენძის მონეტა (1946 წ. საგ. წიგნ. № 1351). აღმოჩნდა მინდვრის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში, იქ, სადაც გვიანი ბრინჯაოს ხანის ორმოსამარხები ითარებოდა (ერთი მათგანის, № 8-ს თავზე), მიწის ზედაპირიდან 0,25 მ სიღრმეზე, ფესვებიან შავ მიწაში.

სრულიად უსწორმასწოროა, ისეთი, როგორც სმარია თამარ მეფისა და მისი მემკვიდრეების მიერ მოჭრილ მონეტებს შორის. სიგრძე 2,4 სმ უდრის, სიგანე—1,7 სმ, სისქე—2,0 მმ. გამოსახულება და შედარებითი გადარსილია. შეიძლება გიორგი III ვეუთენოდეს [302; მდრ. 430, № 1462].

აღწერილი 8 მონეტის სტრატეგრაფიული ღირებულება მინცდამინც დიდად ვერ ჩათვლება—თუნდაც იმიტომ, რომ, მაგალითად, სიმონის, XVIII ს-ნის დსაწისის მონეტა 0,65 მ სიღრმეზე მდებარე ფენამ მოგვცა, სოლო V—VI საუკუნეთა (კავადის) მონეტა—0,25 მ სიღრმეზე მდებარე ფენაში.

თავისთავად კი ეველზე უფრო საუერადღებო მონაპოვრად უნდა მივიჩნიოთ კოლხური თეთრი, როგორც ქართლისათვის იმეათი. საუერადღებოა აგრეთვე ამისოს მონეტა (ამისოს მონეტა ბავინეთიდან აღმოჩნდა იმავე წელს). ამ ორი უკანასკნელი მონეტის აღმოჩენა აძლიერებს ჩვენს ვარაუდს არამახსიხევის შესართავთან ახს. წ. II—III საუკუნეთა შეტლებზე უფრო ადრინდელი ფენის არსებობის შესახებ (მდრ. ზემოგანსილული ზოგი არქიტექტურული დეტალი, მარმარილოს ქანაკებათა ნატესები და სსე.).

მინის ჭურჭელი. საკმაოდ მნიშვნელოვანი ადგილი უჭირავს მინის ნაირ-ნაირი ჭურჭლის ნაშტურეებს. გამოერჩევა სქელი, თხელი, სოლო ზოგჯერ ფაქიზი ნატესებიც კი. სულ აღრიცხულია 56 ნომერი. მინა მეტწილად მომწვანოა, იშვიათად კი უფერული და თითო-ოროლა—წითელიც. შედარებით ცოტა გვხვდება ნატესები, რომელნიც კვამლევენ ჭურჭლის მოყვანილობა-დანინულების შესახებ მსჯელობის საშუალებას. ასეთია: ეულ-პირი და მირი, ან ქსელი, რომელთა მიხედვით ზოგჯერ გამოიყნობა მცხეთის ახ. წ. IV და მომდევნო საუკუნეთა სამარხებიც გაერცვლებული სანულსახებულ ჭურჭლის ტიპები. ზოგი ქუსლი ფსმალაღი ხსმისის შთაბეჭდილებას სტოებს. თითო-ოროლა ნატესს

რელიეფური, ზედ აღმერწილი სამკაული აქეს (1938 წ. № 186, 225, 237; 1941 წ. № 392).

სამკაული ოცდაათიოდე ცალი გვაქეს.

1) სარდიონის მძივი (1937 წ. საგ. წიგნ. № 472), ცილინდრული მოყვანილობისა, ზომით 0,7×0,1 სმ.

2) ბრინჯაოს შესახანევის ნატესი (1937 წ. საგ. წიგნ. № 532).

3) რკინის ბეჭედი (1937 წ. საგ. წიგნ. № 533).

4) ბრინჯაოს მავთულის რგოლი (1938 წ. საგ. წიგნ. № 78). ეგებ, სამაჯურიც იყოს. 1,5—1,7 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა.

5) რკინის მძვილდსკინძის (?) ნატესი (1938 წ. საგ. წიგნ. № 175). 0,5 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა.

6) ბრინჯაოს ზარაკი (1940 წ. კატალ. № 106). სიმაღლე 4,0 სმ უდრის. ოთხწახანოვანი პირამიდის მოყვანილობა და მომრგვალებული წვერი და წიბოები აქეს. ენა რკინისა ჰქონდა და მიც ეანგინანი ნაშთები-ღაა ჩარჩენილი. ზემოდან ბრინჯაოსივე უნწი აბაა. აღმოჩნდა ერისთავთა მე-5, გამარცული სამარხის ასლოს.

7) ბრინჯაოს 3 თხელი უკუნწო დილი (1941 წ. საგ. წიგნ. № 237), ნახევარბურთული. დიამეტრი—1,3—2,6 სმ. ერთ-ერთს გარედან ოქროს სიფრიფნა ფურცელი აკრავს. 0,2 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა, ნაშალ მიწაში.

8) გერცესლის ბეჭედი (1941 წ. საგ. წიგნ. № 252). მომცროა (დიამეტრი—1 სმ). თხელი, ვიწრო რკალი და არაპროპორციულად გამსხვილებული თავი აქეს. ლითონი თითქმის დაუგანგავია და შეიძლება ასალიც კი იყოს, მით უმეტეს, რომ ნაშალ მიწაში აღმოჩნდა.

9) სარდიონის მძივი (1941 წ. საგ. წიგნ. № 253). პატრა (დიამეტრი—6 სმ), მრგვალ-პრეტელი, საკმაოდ უსწორმასწოროდ თლილი. აგრეთვე ნაშალ მიწაში აღმოჩნდა. მოყვანილობის მიხედვით, შეიძლება არქაული, მგ. წ. II—I ათასწლეულის სამარხიდან მომდინარეობდეს.

10) თიხის მძივი (1941 წ. საგ. წიგნ. № 361), მოწითალოდ გამომწვარი, მოზრდილი (სიგრძე—3 სმ). 1,7 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა.

11) თიხის მძივი (1941 წ. საგ. წიგნ. № 385), დიდი (სიგრძე—3,5 სმ), ტლანქი, კასრისებრი მოყვანილობისა. ზედაპირულ ფენაში აღმოჩნდა.

12) გერცესლის ბეჭედი (1941 წ. საგ. წიგნ. № 390), საშუალო ზომისა (დიამეტრი—2,3 სმ), არათანაბრად მსხვილი, ფუეე. ოვალური თვალბუდე აქეს. შეიძლება I—III საუკუნეთა სამარხიდან მომდინარეობდეს. 1 მ სიღრმიდან საუეროდ მიწას ამოკვავა.

13) თიხის მძივი (1941 წ. საგ. წიგნ. № 454), მოწითალოდ გამომწვარი, დიდი, კასრისებრი. ნაშალ მიწაში აღმოჩნდა.

14) ბეჭდის თვალის (1943 წ. საგ. წიგნ. № 525). მოყვანილობით მოგვავიგონებს ადამიანის თვალის კაკალს. დიამეტრი 1,2—1,4 სმ უდრის. საერთოდ გამჭვირვალე უვითელია, მაგრამ მინკანი ბზარები აქეს და ფერი შემღერვია. აღმოჩნდა ასპარუგის სამარხის მასლობლად, ამონაუარ

მიწაში და შეიძლება რომელიმე იქაური სამკუდიანანც იუოს ამოვარდნილი.

15) ბრინჯაოს ზარაკი (1943 წ. საე. წიგნ. № 575). დიამეტრი 1,7 სმ უდრის. კონუსური მოყვანილობისაა, თხელი, შექველტილი. შიგ რკინის ენის ჩაყანული ნაშთია ჩარჩენილი. 1 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა.

16) სარტკელი ბაღთის (?) ნაწილი, კელი-სა (1943 წ. საე. წიგნ. № 583). სიგრძე 5,5 სმ უდრის. აღმოჩნდა რკინის ნამგლისპირთან და ცხოველის რქებთან და ძველებთან ერთად, 1,45 მ სიღრმეზე.

17) ვერცხლის სამაჯური (1944 წ. საე. წიგნ. № 732). დიამეტრი 5—7 მ უდრის. ოვალური მოყვანილობისაა, მრგვალებანიკეთიანი, პირგანსნილი. ბოლოებზე გარდვიგარდმო „ჩულები“ აქვს. გვიანდელი ტიპისა ჩანს. მიწის ზედაპირიდან 0,6 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა.

18) ბრინჯაოს ბეჭედი (1944 წ. საე. წიგნ. № 754). დიამეტრი 2 სმ უდრის. რვალი წესიერი მრგვალი და ბრტეული აქვს. ფარავსე გაურკვეველი (არაბული?) ასოების მავარი გამოსახულებაა ამოკარული. აღმოჩნდა 0,9 მ სიღრმეზე. ფარავიანი ბეჭედები სამთავროშიცა და არმაზისხევისანც საერთოდ უფრო გვიანდელ სამარხებში გვხვდება სოღმე.

19) ბრინჯაოს სამაჯური (1944 წ. საე. წიგნ. № 781). დიამეტრი 1,5 სმ უდრის. პირგანსნილია, ბოლოებ-დაბრტელებული. ბოლოებზე სქემბტურად ამოკეთილია თითქოს აღამინათა პირისხეობი. აღმოჩენილია 1,3 მ სიღრ-მეზე. ამგვარი სამაჯური, მცხეთის არქეოლოგიურ ძეგლთა მიხედვით მიღებული გამოცდილებისამებრ, მოსალოდნელია ვერ კიდევ ძვ. წ. ბოლო საუკუნეებთან (სამთავროს ქვევრ-სამარხები).

20) ბრინჯაოს ბეჭედი (1944 წ. საე. წიგნ. № 785). დიამეტრი 1,7—2,0 სმ უდრის. რვალი ოვალური აქვს. დიდ, სწორკუთხეზან ფარავზე ამოკარულია არაბული კუფური წარწერა. წარწერის მიხედვით საფიქრებელია, რომ VIII საუკუნეზე ადრინდელი არ უნდა იყოს. აღმოჩნდა სამაროვნის განაპირას, მარაგაზე, 0,6 მ სიღრმეზე.

21) ბრინჯაოს საურის რკალი (1944 წ. საე. წიგნ. № 797). პატარა (დიამეტრი 1,2 — 1,7 სმ), წვრი-ლი, ოვალური, პირმუეკრული. ქვემო ნახევარი გამსხვი-ლებული აქვს. აღმოჩნდა 0,4 მ სიღრმეზე.

22) ბრინჯაოს აბზინდა (1944 წ. საე. წიგნ. № 798). ნისკარტი არ შერჩენია. მოყვანილობით თანამედ-როვე აბზინდებს მოგვაგონებს, სოლო ლითონით—თით-ბესს. 2,6 სმ სიგრძეა. აღმოჩნდა 0,3 მ სიღრმეზე.

23) ბრინჯაოს საკინძი (1945 წ. საე. წიგნ. № 906). მოგრძოა (12,4 სმ). თავიც ბრინჯაოსი აქვს, პატარა, მრავალწახნაკოვანი და ზემოდან ჩაღრუბული. იერთი თითქოს მცხეთის IV და მომდევნო საუკუნეთა სამარხებიდან მომდინარე საკინძებს მოგვაგონებს. აღმოჩნდა მიწის ზედა-პირიდან 1,35 მ სიღრმეზე.

24) ბრინჯაოს სამაჯური (1945 წ. საე. წიგნ. № 1004). ოვალურია, ბოლოებგადახეული, ნახევრად გრესი-ლი. დიამეტრი 6,5—9,0 სმ უდრის. ამონაყარ მიწაში აღ-მოჩნდა. არმაზისხევისთან ამ ტიპის სამაჯურები ცნობილია

ერისთავთა სამარხებშიც (ოქროსი, ის. ჩვ. აღწ. № 175) და გვიანდელ სამარხებშიც (ბრინჯაოსი, ის. გვ. 140).

25) რკინის სამაჯურის (?) ნატეხი (1946 წ. საე. წიგნ. № 1198). მორკალულია, სიგრძით 2,4 სმ. აღ-მოჩნდა 0,4 მ სიღრმეზე.

26) ბრინჯაოს ექვანი (1946 წ. საე. წიგნ. № 1298). ორი ტოლი ნახევარბურთობისაგან შედგება: უნწი მავთულისა აქვს; სწავარუნო აღარ შერჩენია. უდიდესი დია-მეტრი 4,5 სმ უდრის. აღმოჩნდა ბრინჯაოს ხანის ორმო-სამარხთა უბანში, 0,3 მ სიღრმეზე. ასეთი ექვნები გვაქვს არმაზისხევის გვიანდელ სამარხებში (ის. გვ. 141).

27) თიხის მძივები (1946 წ. საე. წიგნ. № 1331, 1332), ოთხ აგურისფრად და წითლად გამოქმნილი. ერთი უსწორმასწორო მრგვალია, მეორე—ფუბატის ნაყოფს მოგვა-გონებს. ამ უკანასკნელს კინოვარის ფერი აქვს. ორივე ამო-ნაყარ მიწასა ამოკოლილი.

28) პატის მძივი (1946 წ. საე. წიგნ. № 1392), თეთრ-კვითელი, დიდი (დიამეტრი—1,6 სმ), ბურთულა. აღ-მოჩნდა 0,25 მ სიღრმეზე.

29) თიხის მძივები (1946 წ. საე. წიგნ. № 1406, 1407). უდიდესი დიამეტრი 2,0 და 2,4 სმ უდრის. ორივე კანრისებრი მოყვანილობისაა. ერთი ღია ნაცრისფრად და გომოწვარი, მეორე—ღია აგურისფრად. ერთი 1,55 მ სიღრ-მეზე აღმოჩენილი, მეორე—ძველ, კულტურული ნაშთებით სასე ორმოში. თიხის მძივები საერთოდ იშვიათია. მათი სამკაულად მიჩნევა საკმაოდ პირობითია.

არაა გამოჩენილი შესაძლებლობა, რომ ზემოაღწე-რილი თიხის მძივები წარმოადგენდნენ ერთ-ერთ სასეობას იმ კერამიკულ სახელოსნოთა ნაწარმისა, რომელთაც კვუ-ლისსმობთ არმაზისხევის ტერასზე, შუა საუკუნეებში (ის. ზემოთ).

30) სამკაულთა ჯგუფთან ასლო დგას—საფიქრებელია, რომ პირსაფარეშო მოწყობილობად გამოყენებული ან გან-კუთვნილი იქნებოდა — ზღვის ორსადგულიან მოლუსკთა ცალ-ცალი ნიკარები, რომელნიც სულ 6 ცალი აღმოჩნდა (1937 წ. № 245, 246; 1938 წ. № 66, 254; 1941 წ. № 351, 386). სამ შემოსევაში (№ 245, 246, 254) ნიკარები მინის ჭურჭელთა ნამტვრევებთანა დაკავშირებული და ეს გარემოება კიდევ უფრო აძლიერებს მოსაზრებას, რომ ისინი პირსაფარეშო მოწყობილობის ნაწილი უნდა იყოს.

აღსანიშნავია, რომ ამგვარი ნიკარები საკმაოდ ხშირია ჩვენს განათხარ ძეგლებში—სამარხებში (სამთავრო [23], მცხეთის სადგურთან 1951 წელს აღმოჩენილი აკლამა [34]) თუ ნამოსახლარებში (რუსთავი [324]).

ხელსაწყო-იარაღი და სხვა მოწყობილობა წარმოადგენილია 25-ოდე მონაპოვრით.

1) რკინის ისრისპირი (1937 წ. საე. წიგნ. № 350), წვერმოტეხილი. შუა საუკუნეთა ტიპისა ჩანს. ზომა 5x3 სმ უდრის. აღმოჩნდა 0,3 მ სიღრმეზე.

2) რკინის ლურსმანი (1937 წ. საე. წიგნ. № 563), 10 სმ სიგრძე, ოთხწახნაკოვან-განიკვეთიანი, თავმოღუნული. აღმოჩნდა 2 მ სიღრმეზე.

3) სადგისი (1937 წ. სავ. წიგნ. № 574), ცხოველის ლულოვანი ძეგლისაგან გამოთლილი. წვეტილად დარჩენილი. 1,4 მ სიღრმეზე აღმოჩნდა.

4) რკინის ნამკლისპირი (?) (1938 წ. სავ. წიგნ. № 26), ჰატარი, ენგისაგან სანასეგროდ შექმული. აღმოჩნდა 0,5—0,75 მ სიღრმეზე მდებარე ფენაში.

5) რკინის ჰატარი დანისპირი (1938 წ. სავ. წიგნ. № 27), სატარე-უენიანი, ენგისაგან სანასეგროდ შექმული. აღმოჩნდა იმავე ფენაში.

6) რკინის კოჭურის, საკეტი მოწუბილრა (1938 წ. სავ. წიგნ. № 28), ენგისაგან სანასეგროდ შექმული. აღმოჩნდა იმავე ფენაში.

7) რკინის იარაღის ნატეხი (1938 წ. სავ. წიგნ. № 33), ენგისაგან დასრული. აღმოჩნდა 0,75—1,0 მ სიღრმეზე მდებარე ფენაში.

8) რკინის იარაღთა (?) ნატეხები (1938 წ. სავ. წიგნ. № 50), ძლიერ ჩაყენული. აღმოჩნდა 1,2—1,3 მ სიღრმეზე მდებარე ფენაში.

9) რკინის ცულის (?) პირი (1938 წ. სავ. წიგნ. № 461), ძლიერ დაყენული. აღმოჩნდა 1,4 მ სიღრმეზე.

10) ნამკლის კბილი, სერხისებრი, კაქისა (1938 წ. სავ. წიგნ. № 74). აღმოჩნდა 1,5—1,7 მ სიღრმეზე მდებარე ფენაში. ამგვარი ნამკლისკბილები საკმაოდ ხშირად გვხვდება სამთავროს კულტურულ ფენებშიც და, რაც მთავარია, თრიალეთის ზოგიერთ სამარხშიც. მათ შესახებ მსჯელობს ბ. კუფტინი [92, გვ. 69; 93, გვ. 324]. პირველად მათი აღმოჩენა გააშუქა და მათში გამოიყენა ქართული ნამკლის ერთი თავისებური სახე—„ლული“, აუად. ივ. ჯავახიშვილი [325, გვ. 13; 351].

11) ხელსაფქვაკი (1941 წ. სავ. წიგნ. № 250; ტაბ. CIX, 1b), არქელის ტიპისა. ორი დიდ-ჰატარი ქვა, მძიმე რუსი ტუფისაგან თუ ძლიერ ნასერტოვანი მაგური ქანისაგან ტლანქად გამოთლილი. ბრტყელი ზედაპირებით ერთიმეორეს კარგად ედება, სოლო ზურგი ორივეს უსწორმასწოროდ ამოხსნილი აქვს. სიგრძე 22 და 26 სმ უდრის, განი—14 და 16 სმ, სიმაღლე—5,5 და 6,0 სმ. აღმოჩნდა 1 მ სიღრმეზე, ერისთავთა სამარხების მასლობლად.

12) ქვასანაყი (1941 წ. სავ. წიგნ. № 272; ტაბ. CIX, 19). ტლანქად და უსწორმასწოროდ გამოთლილი მასიური, მკვრივი ქვიშაქვისაგან. ფოსო არაპროპორციულად მცირე აქვს. ერთგან ჰვარტლის ღაქა ეტეობა. აღმოჩნდა მიწის სულ ზედა ფენაში.

13) ქვასანაყი (1941 წ. სავ. წიგნ. № 383; ტაბ. CIX, 17). დიდი და ტლანქია, ქვიშაქვისაგან გამოკვეთილი. ძირი მობრტყელებული აქვს, საერთო მოყვანილობა—ოვალური. შუაზე ჩამოტეხილს, ნასეკარს ჰკავს. სიმაღლე 14,5 სმ უდრის, დიამეტრი—16—25 სმ, ფოსოს დიამეტრი—14 სმ.

ორივე ქვასანაყი აშკარად პრიმიტიული, უმნო ნასეკარს წარმოადგენს, მაგრამ რომ ეს უოველთვის არ ნიშნავს მათ დიდ სიძველეს, ამას თბილისის ექსპედიციის გამოცდილებაც გვეუბნება: იქ, XII—XIII საუკუნეთა კრამიკულ სა-

ხელოსნობი, აღმოჩენილია თითქმის ასევე ტლანქად გამოხორცილი, საჭიკერე მასალის სანაყი [323].

14) რკინის სამკერი (1943 წ. სავ. წიგნ. № 412). „T“-სებრი მოყვანილობისა; ღეროს განიკვეთი ოთხკუთხეობანი აქვს და იგი თანდათან ვიწროვდება. სიგრძე 9,5 სმ უდრის. ამგვარი სამკერები აღმოჩენილია აბანოს თხრისას, სადაც ისინი სათერმოიზოლაციო კრამიტების მისამკერებლად იყო გამოყენებული (იხ. მეექვსე თავი, გვ. 152).

15) რკინის ნამკლისპირი (1943 წ. სავ. წიგნ. № 551), დაყენულ-დამტვრეული. აღმოჩნდა 1,45 მ სიღრმეზე, ნატესი ქვების გროვებზე—ცხოველთა ძეგლებთან, ძეგლის ბაღის ნატესთან და სხვ. ერთად.

16) ირმის რკინის პირი (1943 წ. სავ. წიგნ. № 598). ტოტები წაჭედილი აქვს, მაგრამ არა ისე დაბლა, როგორც სამთავროს ბრინჯაოს სანის ორმოსამარხებში გავრცელებულ „კვერისთაყებს“. აღმოჩნდა 1 მ სიღრმეზე, ქვევრის ძირას, ნაცრის გროვამდე.

17) რკინის სადგისი (1944 წ. სავ. წიგნ. № 672). აქა-იქ, რატომღაც, სპილენძისთვის ჩვეული მოცისფრო პატინა აკრავს. ორწვეტიანია. განიკვეთი ოთხწახანაგვანი აქვს. ტარი არ მერჩნია. 20 სმ სიღრმეზე აღმოჩნდა.

18) რკინის ისრისპირი (1944 წ. სავ. წიგნ. № 724). მოგრძო-ვიწროა, ორფრთიანი. ღეროვანი უენწი თითქმის ძირში აქვს მოტეხილი. სიგრძე 7,2 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე—1,8 სმ. შუა საუკუნეთა ტიპისა ჩანს. აღმოჩნდა 0,3 მ სიღრმეზე.

19) ხელსაფქვაკის ქვები (1944 წ. სავ. წიგნ. №№ 751, 752), ოვალური მოყვანილობისა, არქელის. ერთი, უფრო დიდი (41 სმ სიგრძე), ჩახსნილია; მეორე, ჰატარი (28 სმ)—ბრტყელი. საურადალებოა, რომ აღმოჩნდა ერთ-ერთი საკულტო ნამარხის (ფრინველის ძეგლთა შემცველი, № 749 ქილის) მასლობლად, სხვა მსგავსი ნამოთების გროვამდე.

20) ხელწისკლის ნატეხი (1946 წ. სავ. წიგნ. № 1573; ტაბ. CIX, 16). წარმოადგენს ზედა, სატრიალებელი ქვის ნასეკარს. გამოთლილია ძლიერ დასერტეილი ბაზალტური ქანისაგან. მერჩნია ტარის ჩასარტობი ნასერტი. დიამეტრი უდრის 49 სმ, უდიდესი სისქე—3,5 სმ, შუა ნასერტის დიამეტრი—3 სმ, სატარი ნასერტის—2,0 სმ.

აღმოჩნდა ზედაპირულ ფენაში. გვიანდელი უნდა იყოს.

21) თიხის „ლახტისთავი“ (1945 წ. სავ. წიგნ. № 995). აკურისფრად და გამოქვარი. ლახტისთავს მხოლოდ მოგვაგონებს, შუაში (საკმაოდ ექსცენტრულად) დაუოლებელი ნასერტით, თორემ თისისაგან ასეთი იარაღის გაკეთება ძნელი წარმოსადგენია. აღმოჩნდა 0,4 მ სიღრმეზე, გვიანდელი კრამიკული ნამოთებით სავსე ფენაში.

22) რკინის დანისპირი (1946 წ. სავ. წიგნ. № 1251), მორკალული. ძლიერ დაყენულია. სიგრძე 8,9 სმ უდრის. აღმოჩნდა 0,85 მ სიღრმეზე.

23) რკინის ისრისპირი (1946 წ. სავ. წიგნ. № 1572), შუა საუკუნეთა ტიპისა. რომბულია, წერილუენიანი. სიგრძე 7,5 სმ უდრის, უდიდესი სიგანე—1,9 სმ. ნაპოვნი არამზისთვის მარჯვენა ნაპირას, კლდოვან მდლობზე, რკინიგზის თავზე.

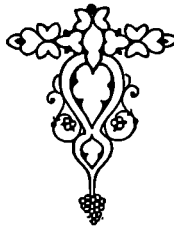
21) იარაღთან დაკავშირებით უნდა განვიხილოთ აგრეთვე ის მრავალრიცხოვანი (15 ც.) ქვის ბირთვები, რომელნიც, ბოლოს და ბოლოს—რაც არ უნდა ნაკლებ გასაკები იყოს მათი ამ ადგილას ყოფნა—უგელაზე უფრო მაინც სატეორცენოდ „ტერეზებად“ თუ ჩაითვლება. მათ მეტ-ნაკლებად წესიერი სფერული ფორმა აქვთ, მაგრამ, 1943 წ. № 520 გარდა, ჯერც ერთზე ჯერ ვიტყვი, რომ იგი გამოხორცილი ან გამოთლილი იყოს. ისინი სტოკებზე შთაბეჭდილებას ქვიშაქვის ბუნებრივი კონკრეტებისა, რომელნიც ადამიანს სიმრგვალუ-სიმკვრივის გამო მოუგროვებია და გამოუყენებია. ერთი რკინოვანი, ჰატარა (დიამეტრი 1,5 სმ) კონკრეტიაც არის. ამ ბირთვების დიამეტრი 4-დან 13 სმ-მდეა. ერთი მათგანი ორმაგბურთულია, უელთან. ბირთვები აღმოჩენილია სხვადასხვა სიღრმეზე, 0,4 მეტრიდან 1,7 მეტრამდე. მსგავსი ბირთვები არქეოლოგიური იხრისას აღმოჩენილია აგრეთვე ბაგინეთში, ვანში (1916—1947 წწ. [367]), რუსთაში (1949—1950 წწ. [324]).

ს ს ვ ა დ ა ს ს ვ ა . 1) ცალკე უნდა შევჩერდეთ ერთ ნივთზე, რომელიც არც სამკაულთა ჯგუფს მიეკუთვნება, არც იარაღ-ხელსაწყოებისას და თავისთავად კი საინტერესოა, როგორც არქეოლოგიურ მონაპოვართა შორის იშვიათი. ეს არის ქვის კამათოეი (1945 წ. № 878), აღმოჩენილი ასპარეგის სამარხს ჩრდილო-დასავლეთით, მისგან 30-ოდ მეტრ მანძილზე, მიწის ზედაპირიდან 1,2 მ სიღრმეზე. იგი გამოთლილია მალზე წკრილმარცვლოვანი, მოყავისფრო-ყანისფერი ქანისაგან (ოქროანი თისა-ფიქლისაგან?). თანამედროვე კამათოებისაგან განსხვავდება, ჯერ ერთი, იმით, რომ კუბს არ წარმოადგენს (2,4×2,2×2,1 სმ), ე. ი. ნაკლებ მარჯვე საკორეხელი იქნებოდა, და, მეორეც, იმით, რომ მისი „სამიანი“ მჭკრივად კი არაა განლაგებული, არამედ სამკუთხოვანად. ეს კამათელი შუა საუკუნეთა კერამიკის ნამტკრევათა გა-

რემოცვამა ნაპოვნი. ამოღწევე, ოღონდ თისისაგან გამოწერი კამათელი აღმოჩენილია ბაგინეთშიც, აგრეთვე გვიანდელ ფენაში.

2) დასასრულ, აღვნიშნათ სამ ნაშის თისისაგან გამოქერილი და გამოწერი, პრიმიტიული ქანდაკებებისა, რომლებიც ადამიანს ან ცხოველებს გამოხატავდა. ესაა: 1944 წ. სავ. წიგნ. № 778, ღია აგურისფრად გამოქერი, მალზე უწესო და გაურკვეველი ფორმის „ქანდაკება“. რომელშიც ცხოველი ძლივს გამოაცნობა (აღმოჩნდა 1,5 მ სიღრმეზე); 1944 წ. სავ. წიგნ. № 781—იმავე ფერად გამოქერი, თითქოს გამოხატავს ადამიანის შეიქვემდებებულ ფეხებს, მუხლებს ქვემოთ (აღმოჩნდა 0,7 მ სიღრმეზე); 1946 წ. სავ. წიგნ. № 1408—ჰაწია, კოსტა რკა ხარისა თუ პროხისა, ალბათ სრული ქანდაკების ნატეხი (აღმოჩნდა მველი ნაშთებით საუხე ორშობი, ნახშირთან, თისის შმიოთან და სხვა კერამიკულ ნამტკრევეთთან ერთად). ამ „ქანდაკებათა“ დროისა და დანიშნულების შესახებ დანამკვილეებით ვერაფერს ვიტყვით. ალბათ არქეულ საკულტო საგნებთან გვაქვს საქმი.

დასასრულ, შენიშვნის სახით უნდა ითქვას, რომ ყოველი კამანის დროს, განსაკუთრებით კი 1937—1938 და 1946 წწ., ძირითად უბანზე თხრისას ბლომად გვხვდებოდა ობსიდიანის (მალთან იშვიათად აგრეთვე კაყის) ანატეხე-ანატეხეები და ზოგჯერ გამოუჩენილი იარაღებიც კი (საფეხები, დანები, ისრისპირები და სხვ. [3, გვ. გვ. 368—370]), მაგრამ ვინაიდან ისინი ქრონოლოგიურად კიდევ უფრო ადრეულ ხანას ეკუთვნის, ვიდრე აქაურივე ბრინჯაოს ხანის ორმოსამარხები და, ამ უკანასკნელებთან ერთად, საგრძობლად წუდებთან არმასისსევის ძირითად (II—III სს.) პეგლებს, მიზანმწინილად იქნა ცნობილი მათი სხვა დროს, დამოუკიდებლად განსილვა.

არმაზისსევის არქეოლოგიურ მეგლთა კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობისათვის

ვიდრე არმაზისსევის არქეოლოგიური მონაპოვრის კულტურულ-ისტორიული მნიშვნელობის საკითხზე გადავიდოდეთ, მოკლედ მოვეუაროთ თავი ზოგიერთი ძირითადი მეგლის შესახებ წინა თავებში გადმოცემულ ჩვენს ცალკეულ დაკვირვებამოსაზრებებს. ეს უფრო ნათელ წარმოდგენას შეგვიქმნის ამ მეგლთა ტიპოლოგიისა თუ მსატერული ღირსების შესახებ და მკაფიოდ წარმოაჩინს მათ მნიშვნელობას ჩვენი ქვეყნის კულტურის ისტორიისათვის.

მეოთხე თავში განხილული მდიდრული სამარსების ერთი წუება — II—III საუკუნეების ერისთავთა 9 სამარხი (№№ 1, 2, 3, 5, 6, 7, 8, 9 და 18)—საკმაოდ მჭიდროდაა თავმოყრილი ძირითადი უბნის შუაგულში, 23×10 მ ფართობზე. დანარჩენი განლაგებულია იმავე უბნის სამხრეთ-აღმოსავლეთ ნაწილში (60×15 მ).

ამ უკანასკნელთა და ერისთავთა სამარხებს შორის საშუალოდ 10 მ სიგანე ცარიელი არე უნდა გიგულისხმობთ, თუმცა დაახლოებით ამ შუა ზოლში სვდება 36-ე და 47-ე სამარხები, რომლებიც, ამრიგად, თითქოს აკავშირებს ერთიმეორესთან II—III საუკუნეების (ერისთავთა) და IV საუკუნის მდიდრულ სამარხებს.

მეოთხე საუკუნის მდიდრულ სამარხთა ჯგუფი (№№ 11, 12, 13, 15, 19, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 47, 48, 49) ორ ბუდედ არის განლაგებული ზემოაღნიშნულ ზოლში. ამ ბუდეებს შორისაც ათიოდე მეტრი ცარიელი ფართობი უოფილა თავის დროზე.

ორივე ჯგუფში შეიმჩნევა სამარხთა განლაგება მერიდიანულ მწკრივებად. შესაძლოა, თითოეული, ერთიმეორესთან მალთან დაახლოებული მწკრივი აქ დამარხულთა ნათესაურ სიახლოვესაც მოასწავებდეს. ამ მომენტს იმიტომაც აქვს მნიშვნელობა, რომ, როგორც ამ სამარხთა გულდასმით შესწავლა გვაფიქრებინებს, ჩვენ წინაშე არის წარჩინებული ადამიანების არსებითად ერთი და იგივე ნეკროპოლი, რომელიც სამიოდე საუკუნის მანძილზე არსებობს და თავისი

ინვენტარით ასახავს ამ პირთა თანდათანობით ქონებრივ დაქვეითებას III საუკუნის შემდეგ.

მდიდრულ სამარხთა ზემოაღნიშნულ ჯგუფებს საერთოდ განათხარი უბნის სამხრეთ-აღმოსავლეთი ნაწილი უკავია. ამით ჩრდილოეთით იმავდროული ნაგებობებია განლაგებული და მომდევნო საუკუნეების, საშუალო შემდგომისა და ღარიბ ადამიანთა სამარხებია მალთან მჭიდროდ თავმოყრილი. ასე რომ გვიანდელი სამარხები მდიდრულთაგან შესამჩნევად დაშორებულია. ამ მხრივ გამოხატვის შეადგენს №№ 50—60 სამარხები, რომლებიც ერისთავების სამარხთა სამხრეთითაა ჩამწყობებული, თხუთმეტიოდე მეტრ მანძილზე.

ამრიგად ირკვევა, რომ II—III სს. მდიდრულ ნაგებობებს ველის ჩრდილო მესამედი ნაწილი სჭერიათ, ხოლო იმავდროული და IV ს. მდიდრული სამარხები შუაში და სამხრეთ ნაწილში უოფილა განლაგებული (იხ. საერთო ბეჭედი).

II—IV სს. მდიდრული სამარხიანი წარმოდგენილია ექსპედიციის მიერ გათხრილი 23 ქვისსამარხით. ამთგან, როგორც ითქვას, ცხრა სამარხი ერისთავებს (II—III სს.) მიეკუთვნება, ხოლო დანარჩენი თოთხმეტი — IV საუკუნის მდიდრული სამარხებია.

პირველ ჯგუფში ორი მთლიანადგვეთილი სამარხის-სარკოფაგია (ერთი ბანურსასურავიანი, მეორე—ორფერდასასურავიანი) და შვიდი შედგენილი, ფილაქვით ნაგები ქვისსამარხი, რომელთაგან სამს (№ 2, 5, 18) ორფერდასასურავი აქვს, ხოლო ოთხს —ბანური.

მეორე ჯგუფში შემავალი თოთხმეტივე სამარხი ფილაქვით ნაგებია. მათგან სამს (№№ 40, 41, 43) ორფერდასასურავი აქვს, თერთმეტს კი—ბანური.

ორივე ჯგუფის სამარხები აღნაგობის მხრივ საერთოდ ჰგავს ერთიმეორეს: იქაც და აქც ძირითადად ფილაქვით ნაგები და ბანურსასურავიანი სამარხებია; ორივე ჯგუფში გვხვდება ორფერდასასურავიანი სამარხები. ეს უკანასკნელნი

პირველ ჯგუფში ქალთა განსვენებულს წარმოადგენენ, მეორეში კი მათი ამ მხრივ განსაზღვრა მწვლედა, სამარხთა კოლექტიურობისა (№№ 40, 43) და ერთ შემთხვევაში (№ 41) გამარცხლობის გამო.

მთლიანადკეთილი სამარხები—სარკოფაგები მხოლოდ პირველ ჯგუფშია და ამ ჯგუფის სამარხები ამითაც არსებითად განსვავდება IV საუკუნის მდიდრულ სამარხთაგან. კანონსომიერია, რომ სწორედ ეს ორი სარკოფაგი, ბაკინიონის სარკოფაგთან ერთად, ინვენტარიტაც უმდიდრესი, თუ გამორჩეულია მესეთამი დღემდე გათხრილ სამარხთა შორის. ამ ორი ჯგუფის სამარხთა აღნაგობრივი მსგავსების მიუხედავად, უფროდ თვალსაჩინოა ზოგიერთი სხვაობა ორი ჯგუფის ერთისა და იმავე ტიპის სამარხთა შორისაც კი. ეს სხვაობა, პირველ უფლისა, სამენი მასალის ხარისხში იჩინეს თავს. ერისთავთა სამარხები (ერთი გამოკვლისის—მესამე სამარხის გარდა) ატეხულია მკერვი, კარგი სათლელი და გამძლე ქვით, რომელიც სმირად მორეული ქვის-სამტესლოებიდან უნდა იყოს მოტანილი. მეორე ჯგუფის სამარხები კი ატეხულია მეტწილად უფრო მდარესარისხოვანი ქვით, რომელიც უმთავრესად არმაზისსევისავე კლდეებშია მოჭრილი.

ასეთსავე სურათს ვხედავთ სამარხთა შემადგენელი ფილებების დამუშავების მხრივაც.

პირველ ჯგუფში შემავალი, საგანგებოდ დამუშავებული სარკოფაგების შესახებ რომ არაფერი ვთქვათ, შედგენილ სამარხთა ფილაქებებზე წესიერად მოჭრილი, კარგად გათლილ-გამოკლილი და ერთიმეორეზე მორგებულია. სამარხის მკედროდ შეკერვის მიზნით კედლის ფილებს ნაპირებზე ამოჭრილი აქვთ ნარიბანდები. როგორც კედლის, ისე სასურავთა ფილები შეიღებ არის გაბამული რკინის სამაგრებში, რომლებსაც ბოლოები საგანგებოდ ფოსფატში ტუეით ჩადუღებული აქვთ. ერისთავთა პირველი და მეორე სამარხი მოქცეულია საგანგებოდ დანიშნულების ქვითკირის ნაგებობაში. მეორე ჯგუფში ასეთი შემთხვევა არსად გვაქვს და ამ უბნის ერთსენაკიანი ნაგებობა მხოლოდ პირობით უკავშირდება სამარხთან.

მეორე ჯგუფის სამარხების შემადგენელი ფილაქები უფრო იშვიათად და თანაც ნაკლები სიხუსტით არის გათლილი. მათ ნარიბანდებიც ნაკლები გულმოდგინებითა აქვთ ამოჭრილი. ამ ჯგუფის სამარხთა ნაწილები სმირად კირით არის ამოლესილი (№№ 12, 15, 19, 40, 43, 46, 49), რაც ერისთავთა სამარხებისთვის ასე დამახასიათებელი არ არის—შემიღებია იმიტომაც, რომ ერისთავთა სამარხებს რკინის სამაგრები აქვთ და მათი შემადგენელი ფილებიც გაცილებით უკეთ არის გათლილი და ერთიმეორეზე მორგებული. ცხადია, სამაგრთა არსებობა გამორიცხავს ამ სამარხების განმეორებით გამოყენებასაც.

მეორე ჯგუფის სამარხთა ასაკებზე ზოგჯერ ძველ ნაგებობათა დეტალებია გამოყენებული (მაგ., №№ 42 და 48 სამარხები), ერისთავთა სამარხებში კი, ბუნებრივია, მსგავს სურათს ვერ ვხედავთ.

იატაკი ორივე ჯგუფის სამარხებში გვხვდება, მაგრამ პირველ ჯგუფში იგი უკლებლივ ეგულასა აქვს (ქვისა—

№№ 1, 2, 5, 9 და 18 სამარხებს; კერამიკული ფილებისა— №№ 3 და 8 სამარხებს); მეორე ჯგუფში კი თითო-ორიოლა შემთხვევაში გვხვდება (ქვისა—მე-40 სამარხში, ტყვრეზბაკილი კრამიტისა, ე. ი. არა საგანგებოდ, არამედ საერთოდ მშენებლობისათვის დამსახვებული მასალისა—№№ 41 და 43 სამარხებში).

სამარხთა ეს ორი ჯგუფი საგრძობლად უპირისპირდება ერთიმეორეს დაკრძალვის წესის მხრივაც.

სამარხთა და მიცვალებულთა დამსრობა ორივე ჯგუფში ერთგვარია: მეტწილად დასავლეთიდან აღმოსავლეთისაკენ, ან მეტ-ნაკლები გადასრილი, თავით დასავლეთისაკენ (გამოსავლის ვეჯდათ მხოლოდ ერისთავთა მესეთუ სამარხის სახით, რომელიც დასმრობილია სამსრეთიდან ჩრდილოეთისაკენ). ერისთავთა სამარხებში მიცვალებულთა მდებარეობის შესტი განსაზღვრა, ძველების ცუდად დაცულობის გამო, ვერ ხერხდება, მაგრამ მაინც ჩანს, რომ ისინი პირადად გამოტილი წოლიდან. ამასთანავე მათ შორის ათითქოს ტყვრეზ-ზე დაწვენილი და ფესებმოკეცილინიც არიან, რაც კველახე უფრო მკაფიოდ ჩანს მეორე და მესამე სამარხებში. ეს დაკრძალვის ძველი წესის მორეულ გადმონათვად უნდა ჩაითვალოს. სრულიად განსაკუთრებული შემთხვევაა მესამე სამარხში, სადაც მიცვალებულის ჩონჩხის მთავარი ძელები დალატებულია ვერცხლის ჭურჭელზე და თავისქალა არც კი ჩანს. როგორც ითქვა, აქ მეორედ დაკრძალვისთან გვაქვს საქმე.

მეორე ჯგუფის სამარხებში ძელები გაცილებით უკეთესად არის შენახული და აქარად ჩანს, რომ აქ მიცვალებულებს ასვენებდნენ გულადა გამოტილს—ისე, რომ მათ ხელები ტანგანსწრივ გაჭიმული ან შეკრულხე თუ მიცვლზე დაკრებილი ჰქონიათ. პირველ ჯგუფში ამგვარი მდებარეობა მხოლოდ მეორე სამარხშია აღნიშნული, მაგრამ, როგორც ვფიქრობთ, ეს სამარხი მეორედ უნდა იყოს გამოყენებული, ე. ი. იქ აღმოჩენილი ჩონჩხები უნდა ეკუთვნოდეს მიცვალებულებს, რომელნიც ერისთავებზე ბეკრად უფრო გვიანდელ სანაში დაუკრძალავთ.

არსებითი განსხვავება თავს იჩინებს იმაში, რომ ერისთავთა სამარხები ეგულა ინდივიდუალურია (თუ თანდაძარხულ ბავშვებს არ ჩავაგდებთ სათვალავში), მეორე ჯგუფში კი გვაქვს ამკარად გამოხატული კოლექტიური—საოჯახო სამარხები (მე-40 სამარხში ორი ჩონჩხია; 41-ში ერთზე მეტი; 43-ში—ოთხი; 49-ში სამი და ა. შ.). ამ მომენტს უნდა უკავშირდებოდეს სამარხთა აღნაგობის შემდეგი თავისებურება: ორფერად სახურავის ერთ-ერთი კალთა (ჩვეულებრივ სამსრეთისა), ალბათ ახდა-დახურვის განსაზღვრელებლად, შედარებით მსებუქია და შედგება ორ-ორი ფილაქისაგან; შემწეულია, რომ სახურავის ეს ნაწილი მართლაც აუხდათ და კვლავ დახურავთ სოლმე (№№ 41, 43). ბანური სახურავის ასდა მით უფრო ავლილი იქნებოდა.

კირისუფალთა მიერ ასეთი საპირობების გასვლისწინებას უნდა მოწმობდეს მე-12 და მე-19 სამარხების მაგალითიც. იქ თითო მიცვალებული იყო ჩასვენებული: მეთორმეტეში ჩრდილო, სოლო მეცხრამეტეში—სამსრეთ მხარეზე, ისე რომ ერთიანად და მეორეანად საკმაოდ დიდი ფარ-

თობი იყო დატოვებული მომდევნო მიცვალებულის ჩასასვენებად. თავისუფალი ადგილი სამარხში დატოვებული უნდა ეოფილიყო გარდაცვალებულის ოჯახის წევრისათვის—მაგალითად, მეუღლისათვის, რასაც სამთავროში აღმოჩენილი, მსატაროუსუცესი აქოლისის ეპიტაფია გვაფიქრებინებს.

დაკრძალვის წესის ასეთი ცვლილება უნდა მიეწეროს, ერთი მხრივ, ქონებრივ დაქვეითების და, მეორე მხრივ, ეგებ აგრეთვე ცვლილებას რწმენის სფეროშიც.

ერისთავთა სამარხებს შორის გვაქვს სამი შემოსხვევა მიცვალებულის ვერცხლისფერეზიან სარცელზე დსვენებისა (პლან 1, 2 და 6 სამარხები), რაც, რა თქმა უნდა, მდიდრული დაკრძალვის დანახისათვის მომენტია. მეორე ჯგუფის სამარხებში კი ასეთი რამ არსად ჩანს, მაგრამ, სამაგიეროდ, მრავლად აღმოჩენილი ნაშთების მიხედვით შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ, რომ მიცვალებული რკინის ღურსმნებით შეკრული ხის კუბოებით ჩაუკრებიათ სამარხებში (პლან 12, 13, 15, 36, 40, 43 სამარხები). თათქოს რკინის ღურსმნები და ხის ნაშთია აღმოჩენილი ერისთავთა სამარხების მეცხრე სამარხშიც. თუ ეს ასეა, მაშინ პირველად აქ გვხვავთ მიცვალებულის ხის კუბოში ჩასვენებას, რაც მოგვიანებით წესად ქცეულა.

სამარხთა ორი ჯგუფის ასეთი შეპირისპირება ნათელყოფს, რომ ერისთავთა სამარხები გაცილებით უფრო მდიდრულია, ვიდრე სამარხთა მეორე ჯგუფი, თუმცა მათ შორის აღნაგობის ძირითადი ნიშნების მხრივ მსგავსება დიდია.

ასეთ შეპირისპირებას სავსებით კანონზომიერად ადასტურებს ამ ორი ჯგუფის სამარხებში აღმოჩენილი ინვენტარის შედარებაც.

უპირველეს უოვლითა, ეურადლებას იქცევს ინვენტარის რაოდენობა. ასპარეგ ერისთავის სამარხში 44 სახელწოდების საგანია აღმოჩენილი, მეორე სამარხში—25, ბერსუმა ერისთავის სამარხში—36, მეექვსეში—75, მეშვიდეში—35, მეცხრეში—13, გაბარცულ მეთვრამეტე სამარხში—15.

ერისთავთა სამარხების ინვენტარს შეადგენს: ოქროს ბეჭდები (22 ცალი, 5 სამარხში), საუერეები (9 წვეილი და 2 ცალკეული რგოლი, 5 სამარხში), სამაჟურები (5 წვეილი და 1 ცალი, 5 სამარხში), სამელაურები (1 წვეილი), საწვივე რგოლები (1 წვეილი), უელსაიდეები (2 ცალი, 2 სამარხში), ტულსაკოდი, საერისთავო დიადემა, ქალის დიადემები (2 სამარხში), საერისთავო სარტყელი (1 აბზინდა და 9 ბალთა), წამოსასხამის შესახვევი აბზინდები (1 წვეილი), უელსაბამის ოქროს მძივები (5 ცალი, ერთ სამარხში); ჰასტის, მინისა და ქვის მძივები და მძივსაიდეები (სხვადასხვა რაოდენობით, ოთხ სამარხში); ოქროს საუვაროსე კოლოფები (5 ცალი, სამ სამარხში); ოქროს ტანის გამოსახულება; ოქროს მოთვალული მედალიონი; მიცვალებულის საძუბლე გვირგვინები, ოქროსი (ორ სამარხში); ოქროსტარხანი სატყვარი; ოქროგადაკრულ-ქარქაძიანი სატყვარი; ოქროს საკინძველები (7 ც., ერთ სამარხში); ქსოვილზე დასაყრებელი, ოქროს მოწკარუნე საყიდები (ორ სამარხში, 71 ც., და 13 ც.); სხვადასხვაგვარი საყიდები და ტანისამოსზე დასაყრებელი კილიტები (ოთხ სამარხში, მათ შორის მეექვსე და მეშვიდე სამარხებში—ათასობით კილიტა); ტანისამოსის თუ თავსა-

ბურავის შესამკობი ვარდულები (ერთ სამარხში, 111 ც.)= ოქროს სარტყლის ბოლოები (2 ც., ერთ სამარხში); ოქროს ბურთულა მძივები (2 ც., ერთ სამარხში); ოქრომკვდი (ოთხ სამარხში); ვერცხლის სურები (7 ცალი, ოთხ სამარხში); ვერცხლის ლანკარი; ვერცხლის ჰინაკები (12 ცალი, 5 სამარხში; მათ შორის ერთში ბარდულივით ჩაყრული, ერთში ჰორელივით და ერთშიც—სეულბატურული ბიუსტი; ოთხზე. სხვადასხვა გამოსახულება ამოკრული და გამოყვანილი, დანარჩენები სადა; ორს ორ-ორი უერი აბია); ვერცხლის „ზარფმა“, სეულბატურული და ამოღარული გამოსახულებებით შემკული; ვერცხლის და ბრინჯაოს სარკები (2 ცალი, 2 სამარხში); ვერცხლის ლაკაბი; ვერცხლის ლეგმა (3 ც., 2 სამარხში); აბზინდები (5 ც., 2 სამარხში); ვერცხლის კოლოფი; რკინა-ვერცხლის სასანთლე; სარცელის ხის ვერცხლით შემოსილი ფეხები (4 ოთხეული, სამ სამარხში); ბრინჯაოს დეხები (1 წვე.); მინის ჭურჭელი, მეტწილად სახელსაცხებლები (17 მთელი და ათიოდე ჭურჭლის ნატეხები, 5 სამარხში); თიხის ჭურჭელი, მოჭიქული; ოქროს მონეტები (31 ც., 6 სამარხში); ვერცხლის მონეტები (28 ც., 4 სამარხში) და სხვ.

მეორე ჯგუფის უმდიდრეს და ისიც კოლექტიურ სამარხები (პლან 40, 43) სულ 15—16 სახელწოდების საგანი აღმოჩნდა, დანარჩენებში კი თითო-ორიოდა და უფრო იშვიათად—7—9 საგანი.

საერთოდ კი მეორე ჯგუფის მდიდრულ სამარხთა ინვენტარს შეადგენს: ოქროს ბეჭდები (27 ცალი, 8 სამარხში); ოქროს საუერეები (14 წვეილი, 4 ცალკეული რგოლი და 2 ოქრო-ქვის საყიდი, 8 სამარხში); ოქროს მძივები უელსაბამი (2 ც., ორ სამარხში); ოქროს უელსაბამი მეწკვი; ოქროს სამაჟურები (3 წვეილი, სამ სამარხში)—მათ შორის 2 ბრტყელი, დანახსრული და 1 მძივები; საუვაროსე მძივაი; მარჯნის მძივა (2 ცალი); ოქროს მონეტა; ვერცხლის აბზინდა; მინის სახელსაცხებლები; რკინის მძივდსაკინძები (4 ცალი და სხვათა ნატეხები, ერთ სამარხში).

ნიმანდობლივია ისიც, რომ ერისთავთა სამარხებში მრავლად გვაქვს მონეტები. ასე, მაგ., პირველ სამარხში 6 ოქროს მონეტა და 1 ვერცხლისა; მეორეში ოქროს 4 მონეტა; მესამეში ოქროს 7 და ვერცხლის 4 მონეტა; მეექვსეში—ოქროს 5 და ვერცხლის 16 მონეტა; მეშვიდეში—ოქროს 7 მონეტა; მეცხრეში—1 ოქროსი და 4 ვერცხლისა; მეთვრამეტეში—2 ვერცხლისა დარჩენილა.

მეორე ჯგუფის სამარხებში კი ჩვეულებრივ მონეტებში გვხვდება. ერთადერთი გამონაკლისია 43-ე სამარხი, სადაც აღმოჩენილია კონსტანტინის ოქროს მონეტა, რომელიც სამარხთა ამ ჯგუფის დათარიღების საფუძველს წარმოადგენს.

დიდი განსხვავება ინვენტარის მრავალფეროვნებაშიც ერისთავთა ინვენტარში წარმოდგენილია შემდეგი ჯგუფები: ერისთავთა ინსიგნიები (სახეობა სატყვრები, საბეჭდავი, სარტყელი, დიადემა); მონეტები; ვერცხლის ჭურჭელი (საღვინე სურები, ნაირ-ნაირი სასმისები, დეკორატიული ლანკარი, ჰინაკები და მათთან დაკავშირებული სეულბატურული გამოსახულებანი და სხვ.); მინის ჭურჭელი, მეტწილად:

სანელსაცხებლები; მრავალგვარი სამკაული (ქალის დიადემები, სამაჯურები, ეელსაკიდები, სამკაურები, საწვივე რგოლები, აბზინდები, საურეები, ბეჭდები, მძივები, საკიდები, კილიტები, საინიველები და სხვ.); მიცვალებულის სამუბლე გვირგვინები; თილისმა-ავგარონები; ცხენის აჯსმულობის ნაწილები (ლაგამი, ღეზები); სანათლე მოწობილობა, რკინისა და ვერცხლისა; წამოსასხმათა თუ ცსვლის საფარათა ოქროს შემკულობა; ფესხაძლის ნაშობი; რკინის დანის-პირები; სარკები და სხვა პირსაფარეო საგნები; თავსამკაულის ნაწილები და სხვ. რამდენამე ნივთზე წარწერებია.

სამარსთა მეორე ჯგუფში კი ინვენტარი თითქმის მსოლოდ სამკაულითა და ერთი საავგარონი ძილაკითაა წარმოდგენილი. თითქოს გამოხატულია ოქროს ერთი ბეჭედი, რომლის თვალზე პორტრეტი ამოკვეთილი, მაგრამ რადგან მას წარწერა არა აქვს, მწელია მისი მინსევა ინსიგნიად. აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ წარწერები გვსვდება ამ სამარსებში აღმოჩენილ ზოგიერთ სამკაულსედაც.

სამკაულთაგან ამ ჯგუფის სამარსებშია: ოქროს საურეები, მძივედი ეელსაბაძები, სამაჯურები (დასასრული და მძივედი), ბეჭდები; ვერცხლის ან ბრინჯაოს აბზინდები და რკინის მძივლდასკინები. აღსანიშნავია, რომ რკინის მძივლდასკინებში ერთსათაუთა სამარსებში, ისევე როგორც სამთავროს I—III სს. მდიდრულ სამარსებში, სრულიად არა გვსვდება და ეს გარემოებაც ამ ორი ჯგუფის სამარსთა ქრონოლოგიური სხვაობის მომასწავებელი უნდა იყოს. მაგრამ საესებით აშკარაა, რომ მეორე ჯგუფის სამარსები უშულოდ მოსდევს II—III საუკუნეთა ერთსათაუთა სამარსებს და არ შეიძლება ისინი IV საუკუნეს აქეთ გამოვითქანოთ. სნათა შორის, მეორე ჯგუფის სამარსთა სნოვანების ზედა სასლავის მიგვიერთებს გვიანდელი ნაგებობის კვლევა ნაშობიც, რომლებიც გადადიოდა მე-13 და მე-15 სამარსების თავსე. სამარსთა ამ ჯგუფის ასეთი სნოვანება უკეთ გამოჩნდება მათში აღმოჩენილი ინვენტარის გარსეისს.

სამარსთა პირველ ჯგუფში აღმოჩენილი მრავალრიცხოვანი და მდიდრული ინვენტარი, ერთობლივ, წარმოგვიდგენს ახ. წ. II—III საუკუნეთა ქართლის მმართველი წრის—ერთსათაუთის ნივთიერ აუღადიდებას და მარსეებელია იმდროინდელი აღმოსავლურ-ქართული სამეფოს მალაღი კკონომიური და კულტურული დონისა, ერთი მხრივ, და გნვითარებული სასელმწიფოებრივი ცხოვრებისა, მეორე მხრივ. უკვე წერილობითი წყაროები მოწმობდს, რომ ეს სამეფო სიმძლავრით უტოლებოდა ბერძნულსავე სასელმწიფოს და ჩაბმული იყო, როგორც ფრიად ანკარიმკასწვეი მალა, იმდროინდელი მსოფლიოს საერთაშორისო ურთიერთობაში. კერძოდ, ცნობილი იყო იბერიის (ქართლის) მრავალსაუკუნოვანი ურთიერთობა რომსა და პართიასთან. კავისსენობა, მაგალითად, თუნდაც იბერიის მეფეთა და რომის იმპერატორთა დიპლომატიური მეგობრობის, ურთიერთდასარსებების ფაქტები და სხვ.

ცნობილი იყო აგრეთვე იბერიის (ქართლის) მკიდრო ურთიერთობა წინა აზიის სხვა ქვეყნებთან (სირია, მცირე აზია და სხვ.) და მერმინდელი სამსრეთ-რსეთის მსარეებ-

თან (მაგი ზღვის ჩრდილო და ჩრდილო-აღმოსავლეთი ნაპირები და ჩრდილო კავკასია).

ბუნებრივი უნდა ეოვლიყო ამიტომ, რომ უპირველეს ეოვლისა, ქართლის მმართველ წრეთა წარმომადგენლების სამარსეულ ინვენტარში შეკვსკვდროდა—მრავალრიცხოვანი, ნამდვილად ადგილობრივი ნაწარმის გვირგვით, ზემოთ ჩამოთვლილი ქვეყნების ნივთიერი კულტურისა და ხელოვნების ნიმუშები, რომლებიც თუნდაც დიპლომატიურ მოგზაურობათა შედეგად შეიძლებოდა მოსკვდრილიყო საქრთველოში, რომ არაფერი ითქვას სავაჭრო ურთიერთობასე, რასაც, შესაძლებელია, ზოგჯერ თან ახლდა უცხოელ ხელოსანთა შრომის გამოკენებაც. ამგვარი ურთიერთობის მანძილებელი ფაქტები გამოვლინა საერთოდ არქეოლოგიურმა აღმოსწენებმა ჩვენში. ამავე ადასტურებს არმაზისსევის მესართავთან გასრილი სამარსების ინვენტარი.

ამ უკანასკნელის არსებობა ნაწილს, „ბირთუს“ წარმოადგენს უმკვლესი ქართული ოქროსმკვდლობის ტრადიციებზე აღმოცენებული და ორგანულად განვითარებული ხელოვნების ნაწარმი. მაგრამ მის გვირგვით გამოცნობა უცხოური წარმომობის თუ უცხოური ნიმუშების მისეგვით ნაკეთობი, ერთი წეება ნივთებიც, ეს უშაკავრესად ვერცხლის ქრქველულის ნაწილს ესება, თუნდაც ოქროს ზოგიერთ სამკაულშიც არის უცხოური იერის მქონე დგობლები (თვლებზე ამოკვეთილ გამოსახულებათა ნაწილი).

პროფ. გ. ჩუბინაძე ილის ახრით, ერთსათაუთა სამარსებში აღმოჩენილი ნივთები შეიძლება ორ ძირითად ჯგუფად დიოვს: სახელგობრ, ოქროს სამკაულები მკვიდრი მოსახლეობის ფართო წრეების მსატრულ გემოვნებას გამოსატავს, სოლო ვერცხლეული უფრო რომელ-ელინისტური გემოვნების [76]. არმაზისსევის ერთსათაუთა სამარსებში აღმოჩენილი ოქრო-ვერცხლის ნივთების დანაწილება ორ ძირითად—ადგილობრივი და უცხოური წარმომობის—ჯგუფად ჯერ კიდევ ვერ ჩათვლება საბოლოოდ ჩამოუღიებულად და ეოვლმხრივ დასაბუებულად. ეს, ერთი მხრივ, იმის გამოა, რომ არ არის დასრულებული თითოეული სამარსისა თუ ცალკეული უმნიშვნელოვანესი ნივთის მონოგრაფიული შესწავლა და ჯერ კიდევ არაა გამოქვეყნებული ამ მეგლების სრული მსატრულ-სტილისტიკური ანალიზი, რომელიც არა მარტო გაარკვევდა ჩვენსათვის განსაკუთრებით საინტერესო თითოეული ნივთის დამსადების ადგილი, არამეც აგრეთვე დასახიათებდა იმ სკოლს, რომლის მსატრულ ტრადიციებს აქვდაუნეს ესა თუ ის ნაწარმი. მეორე მხრივ, აღსანიშნავია, რომ ზოგიერთ საგანს, რომელიც არმაზისსევის მონაწივარში თითქოს უცხოდ გამოიუყრება, მინსდადამანც არ უნანს პირდაპირი ანალოგები ბერძნულ-რომაულ კულტურულ სამკარომი; ისინი უფრო ელინისტურ-აღმოსავლური კულტურისა და ხელოვნების წარეს უსხლოვდება, თუნდაც ზედასწენით ანალოგებს ზოგჯერ იქაც ვერ ვხვდეთ. ამიტომ ჩვენ მიერ ქვემოთ დასახელებული, უცხოური იერის მქონე ნივთების სია წინასწარულად და ნაწილობრივ პირობითად უნდა ჩათვალდს.

ერთსათაუთა სამარსეული ინვენტარიდან ასეთებდ შეიძლება მივიჩნიოთ:

1. ანარკის სარტულის ერთ-ერთ ოქროს ბალთაში ჩაკრული კამეზა, რომელიც თითქოს მენადს გამოსახავს (იხ. ჩვ. აღწ. № 2 დ). მსგავსი გამოსახულებანი ხშირია ბერძნულ-ელენისტურ სამეაროში. ისიც შესაძლებელია, რომ აღნიშნული კამეზა გამოკვეთილი იყოს ადგილობრივი სელოსის მიერ, საერთოდ გაერცელებული სიუვეტის მისეღვით.

2. ოქროს წნულ სამაჯურში ჩართული გემმა, რომელიც ათენა-პალადს გამოსატავს (ჩვ. აღწ. № 37, მეორე სამარსი) და რომლის დიდი თავისებურების შესახებ ჩვენ ზემოთ, მისი აღწერისას გვერდსავე საუბარი. იგი სწორედ ერთი იმ ნივთთაგანია, რომლებიც თითქოს უცხოურად გამოიყურებოდნენ, მაგრამ უშუალო პარალელს ვერსად პოულობენ. ასე რომ, შეიძლება ისიც უცხოეთიდან მომდინარე სიუვეტის მისეღვით ადგილობრივ ნაკეთობი იყოს.

3. ოქროს ბეჭდის გემმა (ჩვ. აღწ. № 56, მესამე სამარსი), რომელზედაც ალექსანდრე მაკედონელის პროფილი უნდა იყოს ამოკვეთილი, ქვისშრელი ჰლატონის მიერ. ამ ბოლო დროს გამოთქმულია მოსაზრება, რომ ჰლატონი ალბათ რომელიმე ადგილობრივ სასლონისში მოღვაწეობდა.

4. ოქროს ბეჭდის გემმა (ჩვ. აღწ. № 68, მეექვსე სამარსი), რომელიც ტასტზე მადამარე მამაკაც-ლუთაებს (პოსეიდონს? ზეუსს?) გამოსატავს.

5. ოქროს ბეჭდის თვალი, რომელზედაც აქტიონის დაღუპვის სცენაა ამოკვეთილი (ჩვ. აღწ. № 154, მეხუთე სამარსი).

6. ოქროს ბეჭდში ჩასმული ჰორელი ფური ბამოსასხულება (ჩვ. აღწ. № 153, მეხუთე სამარსი).

7. მიცეალეპულის სამუბლე გვირგვინები ანუ „სოირიები“ (ჩვ. აღწ. № 57, მესამე სამარსი და № 177, მეცხრე სამარსი), რომლებიც საერთოდ ფართოდ იყო გავრცელებული და გვეხდება 1—III სს. საქართველოშიც (სამთავრო, დ. მესეთა, ბორი).

8. ვერცხლის ჰინაკი, რომელშიც ანტიონის მედალიონია ჩაკრული (ჩვ. აღწ. № 12, პირველი სამარსი).

9. ვერცხლის ჰინაკი (ჩვ. აღწ. № 53, მეორე სამარსი), რომელიც, ზედ გამოსახული დიდაციისა და აგრეთვე ამონხელტილი წარწერის მიხედვით, უკვე სასანური ირანიდან მომდინარედ უნდა ჩაითვალოს.

10. ვერცხლის ჰინაკი, რომელშიც მამაკაცის ბიუსტია ჩაკრული (ჩვ. აღწ. № 119, მეექვსე სამარსი). ესეც ერთი იმ ნივთთაგანია, რომელთაც, როგორც აღვნიშნეთ, პირდაპირი ანალოგები არსად უჩანთ.

შეათხე საუკუნის მდიდრული სამარსების ინვენტარშიც გვეხვება თითო-ორჯერა ნივთი, რომლებიც შეიძლება წარმოშობით ამავე კატეგორიას ეკუთვნოდნენ. ასეთია, მაგალითად: ოქროს ბეჭდის თვალი, რომელიც გამოსატავს ქალის სახეს (ჩვ. აღწ. № 235, მე-40 სამარსი); ოქროს ბეჭდის თვალი, რომელზედაც მკურნალობის ღვთაების, ასკლეპიოსის პროფილი და ატიბეუტების გამოსახული (იხ. ჩვ. აღწ. № 269, 48-ე სამარსი).

როგორც ვხედავთ, უცხოური იერის მქონე სამაჯულთა შორის უმეტესობას გემები შეადგენს. მაგრამ გემები, ისევე როგორც მონეტები (უმთავრესად აგრეთვე უცხოური), წარ-

მოადგენს ნივთიერი კულტურის იმ ელემენტს, რომელსაც ეოველთის დიდი მოძრაობა ახასიათებს. განსაკუთრებით აშკარად შეიმჩნევა ეს ანტიკურ ხანაში, გამოიყრებულ-საერთაშორისო სავაჭრო-კულტურული ურთიერთობის შედეგად, რომელმაც მოიცვა მთელი ხმელთაშუა ზღვის მონაპირე და წინა ასიის ქვეყნები.

უცხოური იერის მქონე საგნებისა და მათ შორის გემების გამოჩნევა, როგორც ითქვა, არაა მათი აშკარა უცხოური წარმოშობის მანიჭებელი: საგნებით დასაშვებია, რომ ისინი დაშალბული იყოს ადგილობრივ სახელსწრებში. ანტიკურ სამეაროში გაერცელებულ სიუვეტთა მისეღვითა-ანიტომა, რომ, არდესად უცხოური იერის მქონე საგნებს გამოყოფოთ, რა თქმა უნდა, არ გველდისმხმთ მათს. მაინცდამაინც შემოტანას უცხო ქვეყნებიდან.

არმაზისხვეის მონაპოვარია შორის გამოირჩევა ვერცხლის ნივთთა ნაკლებ მრავალრიცხოვანი წყებაც, რომელიც გენეტურად უკავშირდება ბერძნულ-რომაული კულტურის ბეგლებს, მაგრამ საქართველო-კავკასიაში და მის მასლობელ ქვეყნებშიც გაერცელებული ჩანს. ასეთებია:

1. ვერცხლის საღვინე სურები¹ (ჩვ. აღწ. №№ 17 და 18, პირველი სამარსი; №№ 122 და 123, მეექვსე სამარსი; №№ 172 და 173, მეხუთე სამარსი), რომლებიც საერთოდ ფართოდ გაერცელებულ „ნოსთობს“ მოგვაგონებენ, მაგრამ ეოველთის არ მიერთებენ მთ და ადგილობრივ გარანტად უნდა ივენენ მიჩნეული. მეტ-ნაკლებად მსგავსი მოყვანილობის სურები აღმოჩენილია: ბორში, კლდეუთში, სტალინირში, ნიჩბისში და საქართველოს სხვა-ადგილებშიც.

2. ვერცხლის „აზარფემა“ (ჩვ. აღწ. № 121, მეექვსე სამარსი). საერთო მოყვანილობისა და ცხოველის თაეთი დაკვირვებები ტარის მისეღვით ის მოგვაგონებს იტალიასა და მავი ზღვის ჩრდილოეთ სანაპიროზე აღმოჩენილ ჭურჭლებს, მაგრამ მისი შემკულობის მოტივები ფართოდ გაერცელებული გველდინება როგორც ანტიკური დროის, ისე უფრო ადრინდელ საქართველოში. ეს განსაკუთრებით შეესება ვერძისთავისა და გაზის ფოთლის გამოსახულებას, თუმცა, როგორც აღვნიშნეთ, მისი ითქვა, ფარმაგანის გამოსახულების აღმოჩენის აგრეთვე არა ერთი შემთხვევაა დადასტურებული ჩვენში.

3. ვერცხლის ჰინაკი, რომელზედაც დაკრულია სიუხისიანწიანი ქალის პროფილი (ჩვ. აღწ. № 120, მეექვსე სამარსი). ეს ჭურჭელი, მთლიანად, თითქმის უბადლო ჩანს: როგორც აღწერისას ითქვა, მის მოპოვება პარალელი ალექსანდრული „აფრიკას“ სახით, მაგრამ ხელობის მხრივ არმაზისხვეური ცაცილებით უფრო მაღალ დონეზე დგას. დამასხაითებელია, რომ ჩვენ ჭურჭელზე სიუხის სიმბოლოს სახით წარმოდგენილია პურის თაეთავი. უკრმენი და გაშლი, და თით უანწივ ნამდვილი ჩვენებური ჯიხვის რქის ტიპისაა. მთელ გამოსახულებას ძალიან თავისებურ იერს აძლევს ქალის თავსაკაული. „აფრიკას“ თავ-

¹ ამ სურათა აღნიშნულების ასეთ განსაზღვრას მხარს უჭერს ერთ-მათგანზე ამოკვეთილი გამოსახულება მტკვებთან ვაზისა.

ზე ადგია გვირგვინი, რომელსაც მკვლევრები სპეციალი-
ზებულ თავსაბურავად, ქალაქ ალექსანდრიის ემბლემად მი-
იჩნევენ. არმაზისსევის ჰორელიფზე გამოსახულ ასლგაზრდა
ქალს კი თავზე ლენტე აქვს გადაჭერილი და შთელი ეს
გამოსახულება ნორჩი, უბერებელი, უხვი ბუნების სიმბოლოდ
შეიძლება ჩაითვალოს.

4. სარცელის ფესთა გერცხლის გარსაკრავ-
ები (ჩე. აღწ. № 25, პირველი სამარხი; № 73, მესამე
სამარხი; №№ 125, 126, მეექვსე სამარხი), რომლებიც უმთავ-
რესად საქართველოს ტერიტორიაზე გავრცელებული და
რომელთაც სხვაგან თითო-ოროლად ჰარალებული თუ მოუპო-
ვება. ისიც ნიშანდობლივია, რომ საქართველოში აღრი-
ცულ შემდგომ შემთხვევაში ესედათ სარცელის ფესთა
მსატერული გაფორმების თვალსაჩინო ვარიანტებს, რაც
იმას უნდა ნიშნავდეს, რომ ეს თუმა ჩვენში იმ დროს შედმი-
წევნი შინაური, ჩვეული და კარგად დამუშავებული ეოფი-
ლა¹. ამიტომაც, რომ მათ შემადგენლობაში მკაფიოდ
იგრძნობა ადგილობრივი სახეობის სელოფენისათვის ესო-
დენ დამასასიათებელი მსატერული მოტივები.

ფორმებისა თუ დამსადების ტექნიკის თითო-ოროლა
მეორესანისხვანაი ელემენტი ოქროს ნივთებშიც შემოქმე-
და, რომელიც რამდენადაც მოგვაგონებს სხვა ქვეყნებში და,
უპირველეს ეოფლისა, ბოსფორის ტერიტორიაზე გავრცელებ-
ულ სამკაულებს. ასეთ ელემენტება შეიძლება ჩაითვალოს:
ამ სამარხეული ინვენტარის უმეტესი ტიპის ბეჭდებისათვის
დამასასიათებელი თავწაკეთილობა და თვალბუდის რკალ-
შივე ამოჭრილობა; მოზარდებისათვის განკუთვნილ სამა-
ჯურთა ბოლოების ერთიმეორეზე გადასეულობა; ზოგიერთი
სამკაულის ჩამოსაკიდი მეჭყვების „დაწვის“ სერხი და სხვ.
არმაზისსევის ერთითათა სამარხეული ინვენტარის ეს
ორი კატეგორია, გარდა ვერცხლის ორივე დეკორატიული
ჭურჭლისა, არ წარმოადგენს, არც თავისი სვედრითი წონითა
და არც მსატერული ღირსებით, მანცადამანც არსებითსა
და უმნიშვნელოვანეს ნაწილს საერთოდ ერისთავთა სამარ-
ხებში აღმოჩენილი ინვენტარისა.

ანტიკური ხანის ქართული სელოფენების მკაფიო სა-
ხეს წარმოაჩენს არმაზისსევის ერისთავთა სამარხებში ნა-
პოვნი ოქროს სამკაულის არსებითი უმეტესობა და ვერცხ-
ლის ნივთების მნიშვნელოვანი ნაწილი. ამ მხრივ, უპირ-
ველეს ეოფლისა, თვალში გვეცემა ოქროს სამკაულის მსატ-
რული გაფორმების დიდი სტილისტური ერთიანობა, მესა-
მებული დაუმრეტელ მრავალფეროვნებასთან და უტკეურ
გემოვნებასთან. ჩვენ წინაშე სურათი მკვიდრ ნიადაგზე
გერგანულად განვითარებული და დახვეწილი სელოფენებისა,
რომელიც საესებით შეესაბამება ქართული ოქრომჭედლობის
ძველ ტრადიციებს. ეს გარემოება იმთავითვე ხაზგასმით აღ-
ნიშნა გ. ჩუბინაშვილმა [3].

ამნაირად, არმაზისსევის ერისთავთა სამარხებში აღმო-
ჩენილი, მეტრელად ბრწყინვალე ნივთები წარმოადგენს ან-

ტიკურს, ერთ-ერთ უმნიშვნელოვანეს რგოლს ქართული ოქ-
რომჭედური სელოფენის მრავალსაუკუნოვანი განვითარე-
ბის ჯაჭვში. ამ სელოფენის მკაფიო სახე, როგორც ბოლო-
დროინდელი არქეოლოგიური აღმოჩენები გვიჩვენებს, უკვე
მე. წ. II ათასწლეულის შუა ხანებშია გამონაკვეთილი და მას
იმთავითვე უნახვითი სამიგლო ნივთიერი ბაზა — ოქროს
შემცველი მდინარეული ქვიობები — ასახრდობდა საქარ-
თელოს სხვადასხვა კუთხეში. მადნეული ოქროს სიუხვსა და
ოქრომჭედლობის ხანგრძლივ ტრადიციის უნდა მიეწეროს
ის გარემოება, რომ როგორც შემთხვევითი აღმოჩენები, ისე
სისტემატური არქეოლოგიური კვლევა-ძიება საქართველოს
მიწაწყალზე უხვად აჩვენს ადგილობრივი ოქრომჭედლობის
ნაირ-ნაირ ნაწარმს, მათ შორის სძირად შედევრებას. მაგ-
რამ არმაზისსევის ინვენტარს ამ ნაწარმში განსაკუთრებუ-
ლი ადგილი უჭირავს, იმის გამო, რომ ის ეველაზე უფრო
მრავალფეროვანია, კარგად დოკუმენტირებულია და ამიტომ
ჩვენს კულტურის ერთ-ერთი პირველსარისხოვან მებედად
გვევლინება.

ჩვენ მიერ შემოთ საქმოდ დაწერილებით აღწერილ
ამკვარ ნივთებთან განსაკუთრებით გამოირჩევა შემდეგი უმთავ-
რესი ჯგუფები: სახეიშო იარაღის შემკელობა (ასპარევის
სატყვისი ქარქაძის გარსაკრავი და ბერუსშას სატყვისი ტარი);
საერისთავო სარტყლის აბზინდა და ბალთები, რომელთა
ნაწილი იმავე დროს პირველსარისხოვან გეშა-კაშაყა
ბუდეებს წარმოადგენს; კაცისა და ქალის დიადემები; წამო-
სასამის შესანბვეი აბზინდები; როული აღნაკობის ექლსა-
კიგები თუ გულსაკიგები; მძიველი ექლსაბაშები; ბუჭაები
(მათ შორის საერისთავო საბუჭაები); მრგვალი რკალოვანი
და ბრტეული დასასრული სამაჯურები; საყურეები — მათ
შორის ბრტეული, სხივანა და მეტრელად კი რკალოვან-
დეროვანი; ოქროსა და მინაქრისანი ბრინჯაოს მკალოვან-
ონები; ოქროს საკიგები, ავგაროხები და საავგაროხე კოლო-
ფები; წამოსასამაშეზე, თავსაბურავებზე თუ თავსამკაულ-
ზე დასაყრებული ვარდულები, კილიტები, მოწკარუნე საკი-
დები, დილაკები და მათივე მოსაქარგავი ოქრომჭედი; ვერ-
ცხლის აბზინდები, დუგები, ღაგამი; ბრინჯაოს დეშები;
ვერცხლის დიდი დეკორატიული ღანკარი, ნაირ-ნაირი პი-
ნაკები და მსგავსი მომცრო ჭურჭლები; პირსაფარებო მოწყო-
ბილობა; ვერცხლისა და ბრინჯაოს სარკეები, აქატის ღამბა-
ქი, ოქროს „საწურავი“ და სხვ.

აღსანიშნავია, რომ სწორედ ამ ჯგუფში შედის არმაზისსე-
ვის სამარხებში აღმოჩენილი ის ნივთები, რომლებიც შეიძლე-
ბა ჩაითვალოს ძველი ქართული ოქრომჭედლობის შედევრებად.
მათგან ზოგი უნიკალური ან თითქმის უნიკალურია. პირ-
ველ სამარხში ასეაობი: ასპარეგ ერისთავის პორ-
ტრეტული გამოსახულება, სევახისა და კარპაკის პორტრე-
ტული გამოსახულება, საერისთავო სარტყლისა და დიადე-
მის ბალთები, მინაქრისანი მებედალინი სატყვისი ქარქაძის
გარსაკრავზე, მძიველი; მეორე სამარხში — სამაჯური და
გულსაკიდი, განსაკუთრებით კი მისი კაშა; მესამე სა-
მარხში — სატყვისი ტარი, ვერცხლის დიდი ღანკარი,
ცხენიანი და ორბინი პინაკები (კერძოდ, ცხენიანი პინაკთა
კალთების შემკელობის ჰარალებები მოწმობს, როგორც სე-

¹ ამასთან დაკავშირებით უფოდ გასათვალისწინებელია ქსენო-
ფონტის ცნობა, რომლის მიხედვითაც მოწმდება ვერცხლის დეშების ან
სარცელთა არსებობა კარდუბის წარჩინებულთა წრეში, ძვ. წ. V ს.
კახულს [355, IV—V, § 21].

მთი ვნახეთ, ჩვენში ჭურჭლის ზედპირის ამკვარად დაღარვის შეული მკვიდრი ტრადიციების არსებობას და აგრეთვე ფართო გავრცელებულობას გვიანანტიკურ ხანაში). მეექვსე სე-
მარსში —ჭურჭული ევლსაკიდი, რკალოვანი მოთავალული
სამაჯურები, საუერები, ტახის გამოსახულება; მეშვიდე
სე მარსში — გერმინთავიანი ევლსაკიდი, წმინსასმის
აბზინდები, სამაჯურები, საუერები, მრავალრიცხოვანი მო-
თავალული ვარდულები.

შესანიშნავია აგრეთვე შემდეგი ნივთები: ოქროს
თავსაქული, რომელშიც აქტის დიდი მრგვალი ფირფიტა
ჩასმული (მე-7 სამარისი), აქტის ლამპი (მე-8 სამარისი),
ოქროს მედლიანი (იქვე), ბრინჯაოს მინასქირანი მედლი-
ონი, სარტყრის ქარქაძის ოქროს გარსკარავი (პირველი სე-
მარისი) და ბრინჯაოს დეშები (მე-8 სამარისი).

IV საუკუნის მდიდრული სამარსების ინვენტარიდან
ასეთებად უნდა ჩათვალოს: ტისრულმინასქირანი ბეჭედი
(მე-13 სამარისი), ბრტყელი მოთავალული საუერები (მე-19
სამარისი), მძივედი ევლსახამი (იქვე), ზღმეცელებანი დიდი
ბეჭედი (იქვე), ბრტყელი დხასსრული სამაჯურები (მე-40
და 43-ე სამარსები), რკალმოთავალული ბეჭედი (მე-40 სე-
მარსი).

ზემოჩამოთვლილი ოქროს ნივთების დიდი უმეტესობა
(წერილი კილიტებისა და საკიდების გარდა) მოოჭვილია
პატონის თვლებით ან, შედარებით იშვიათად, ფერადი
მინისა თუ ჰასტის ფირფიტებით. ეს არის არმაზისევერი
ოქრომედიური ნაწარმის ძირითადი და ფრადი დამასსი-
ათებული ნიშანი, ე. წ. პოლიქრომა, რასაც, ჩვენთვის ცნო-
ბილი ნაწარმის მიხედვით, საწინისი თრიალეთის, მ. წ. II
ათასწლეულის ნივთები აქვს და რაც მაკოფიდი გამოყოფს
ანტიკური ხანის ქართული ოქრომედილობის ნიმუშებს ბერ-
სხვა ქვეყანაში აღმოჩენილი, იმავალი ნაწარმისგან და
უფრო გვიანაც გვევლინება ქართული ოქრომედილობის
არსებით დამასსიათებულ მომენტად.

ოქროს მზინავ ზედპირზე ნაირფერადი ქვების ჩასმა-
მორგებისა და შესამების ოსტატობა აქ ფრად მალად დონე-
ზე აუვინილი და, მაგალითად, თრიალეთის პოლიქრომულ
ნივთებთან შედარებით, გაცილებით უფრო დიფერენცირე-
ბულია. საამისოდ აქ გამოყენებულა ოციოდე შვირფასი თუ
სახეურად შვირფასი ფერადი მინერალი: წითელი გრა-
ნატი (აღმანდინი — ლალის ერთ-ერთი სასეობა), რომე-
ლიც რიცხობრივ ევლას ჰარობობს და გვხვდება თითქმის
ევლას ტიპის სამაქლი — ბეჭდებში, აბზინდებში, სამაჯუ-
რებში, საუერებში, ჭურჭული ევლსაკიდზე, სარტყრის ტარზე,
დიადებში და ა. შ. ეს გვსაკვირვებს, ვინაიდან, როგორც
არმაზისხევის მრავალრიცხოვანი მასალა გვარწმუნებს, ალ-
მანდინის შესამება ოქროსთან ევლასზე უფრო ეფექტურია.
აგრეთვე დიდ ეფექტს იძლევა ოქროსთან ფირუხის შე-
სამება და ჩვენ სამაქალთა მორთულობაში მას რიცხობრივ
კიდევანს უჭირავს მორთუ ადგილი. ჩვეულებრივ იგი აღმან-
დინთან მოხდენილად შეთავსებულა სოლმე (ასპარეგის დია-
დემა, მძივები და სარტყლის ბალთები; ჭურჭული ევლსა-
კიდის კოლოფი; გერმინთავიანი ევლსაკიდის კოლოფი და
სანელსაცებლები; წამოსასმის შესანევი აბზინდები და

სხვ.). ამეთეიტოც მშენიერად ესამება ოქროს, მაგრამ
აქ შედარებით ნაკლებ არის წარმოდგენილი (ევლსაკიდის ვერ-
მისთავი; ბეჭდის თვლი, რომელზედაც აქტონია გამოსა-
ხული; მეექვსე სამარსის ოქროს ერთ-ერთი ბეჭდის თვლი).
ევლსაკიდი ჩასმული ვერმისთავის გამოსაკეთად შერჩეული
ამეთეიტოც ევლასზე უფრო დიდი ოქროს სამაქალეში ჩა-
თვლ თვალთაც და სანაც ლამაზი, მუქი იისფერია, რაც,
გამოშვების ფაქიზ ოსტატობასთან ერთად, ერთ-ერთ უღამა-
ზეს ნივთად აქვებს მას. სარდინი მტყწილად ბეჭდის თვლე-
ბად არის გამოყენებული (მაგ., ასპარეგის ბეჭდის თვლი,
რომელზედაც მინი პორტრეტი; კამეა ასპარეგის სარტყ-
ლის ბალთთან და სხვ.). გარდა პოლიქრომული ლირებუ-
ლებისა, სარდინი გამოსახულებათა და წარწერათა ამო-
კვეთისათვის ხელსაყრელ მასალად არის მიჩნეული. სამსამ-
კულში გამოყენებულა ნეფრიტი თვლები (მეორე სე-
მარისის წული სამაჯურის მედლიონში, შესამე სამარსის ბეჭე-
დში) და მეექვსე სამარსის ერთ-ერთ ბეჭედში). სამეცე შემ-
თხვევაში ზედ გვემეზია ამოკვეთილი. გამჭვირვალე პატონის
თვალთაც წარმოდგენილია: ზურმუხტი (ასპარეგის ოქროს
მძივებში და მეშვიდე სამარსის ორ ბეჭედში), სოფირონი
(მეშვიდე სამარსის ერთ-ერთ ბეჭედში, მეექვსე სამარსის
ცალკეულ თვლებში), ალმასი (მეექვსე სამარსის ერთ-ერთ
ბეჭედში) და ერთ შემთხვევაში თითქმის ბერილი, სოლო
მეორეში აქვამარინი (მეექვსე სამარსში). კვარცის ჯგუ-
ფის მინერალებიდან გამოყენებულა: მთიბროლი, აქა-
ტი, ქალცედიონი, ოპალი და ონიქსი. თითო-ორო-
ლა შემთხვევაში გვქვს მალაქიტი და ლავკარდიც.

სამაოდ დიდი ხვედრითი წონა ჰასტისა და მი-
ნისაგან დამზადებული ფირფიტების თუ ცალკეული
წერილი ეფემენტებისა, რომლებიც ზოგ შემთხვევაში (მეშ-
ვიდე სამარსის ერთი წვილი საუერე) აღმანდინს ენაცე-
ლება, სოლო ზოგან ფირუხისფერი ფირფიტების სახითა
წარმოდგენილი (მაგ., ასპარეგის სარტყრის ქარქაძის გარსა-
რავზე). გვხვდება ისინი აგრეთვე ბეჭდის სადა თვლების და
საუერეთა ლერაკებზე აცემული მძივების სახით. ერთ-ერთ
გვიანდელ სამარსში (ან 43) მინა ორთული რკალთებრი მძივ-
ბის შემადგენლობაში შედის, ოქროსთან ერთად.

თავისებურია ამ სამაქალეებში მარგალიტის მონა-
წილეობა. დანამდევლებით შეკვილია კოქეთ, რომ მარგა-
ლიტი აქ, ისევე როგორც სამთარობი, გვიან ჩნდება და
თითქმის მსოლოდ საუერებზე ასმული მძივების სახით
არის წარმოდგენილი, თუმცა არის აგრეთვე — ერთადერთი —
შემთხვევა, როდესაც იგი ბეჭდის თვლი წარმოდგენს. მარ-
გალიტი პირველად ჩნდება III საუკუნის მე-2 ნახევრის კუთ-
ვნილ მეორე სამარსში.

ყოველი თვლი, მიუხედავად ზომისა, მოყვანილო-
ბისა და დანიშნულებისა, კარგად არის გათლილი. დანიშ-
ნულების შესამამისად მათი მოყვანილობაც ფრად მრავალ-
ფეროვანია. ბეჭდებში ჩასმულია მტყწილად ოვალური —
ბრტყელი, ფირფიტოვანი ან მტყწილად ამობურცული
თვლები. გვხვდება აგრეთვე მრგვალი, რომელიც და სხვა
მოყვანილობისა; ერთ გამონაკლისს წარმოადგენს სწორე-

¹ ამ ბეჭდის თვალს ზოგი პრაზმად მიიჩნევს [333].

ოსოვანი, ღარისებრ გათლილი თვალი. ერთ შემოსევებაში ოთხი გულისებრი ფირფიტისაგან შედგენილი თვალიცა გვაქვს. თითო-ორთა შემოსევებაში თვლები გამოთლილია კონუსის ან პირამიდის სახითაც. რკალზე დარჩილულ, დამატებით თვლებს შორის ესვდებით მრგვალ, ლუგის ფოთლისებრ და სწორკუთხა თვლებს. რაც შეეხება საუერეებს, მათ შორის თვლებში მხოლოდ ისინია შემკული, რომლებიც ბრტყელ ნაწილებს შეიცავენ. აქ ისინი გულისებრი, ოვალური ან სწორკუთხოვანი მოკვანდილობისა; ბრტყელი, ამობურცული, ღარისებრი და სოკავრ რთულ-რელიეფურიც. დეროვან-რვოლოვანი საუერეები შემკულია ღეროზე წაშობული მძივებით.

რკალოვან სამაჯურებზე გვაქვს მოხრდილი, ოვალური, ამობურცული თვლები; ბრტყელსა და დასასრულზე კი აღმანდინის სწორკუთხოვანი ღარისებრი ფირფიტები და მალაქიტისა და ლავარდის, გულისებრი და სხვა სახოვანი ფირფიტები.

ასპარუგ ერისთავის ხარტულის ბაღთებში და დიადემამი ჩანმულ თვლებს შორის მოკვანდილობის მხრივ მრავალფეროვანებას გვხვავთ: შუალა თვლები ოვალური, სამკბილა ან ნუშისებრია, ირგვლივ კი ოვალური ან ნუშისებრი. ქალთა დიადემები ამ მხრივ ძალიან ერთფეროვანია: ისინი აღმანდინის ოვალური, ბრტყელი ან ამობურცული თვლებითაა შემკული.

ჭვირული ექლსაკიდის კოლოფის თავს ნუშისებრი, ამობურცული თვლები ამშვენებს (შუალა თვალი აკლია, მაგრამ ჩანს, რომ მრგვალი უნდა ეოფილიყო), რკალები კი მოთავსილია ოვალური ან მომრგვალო, ამობურცული ან წვეტიანი, კონუსური თუ პირამიდული თვლებით. ვერძისთავიანი ექლსაკიდის კოლოფის სახურავზე გვაქვს ოვალური, სწორკუთხოვანი და ნუშისებრი თვლები; მუწკვის ბოლოებზე—სწორკუთხოვანი, სოლო სანელსაცხებელს—კონუსური თვლები.

ასპარუგის სატყერის ქარქამის გარსაყრავზე თვლები ოვალური და სწორკუთხოვანია, ბერსუმას სატყერის ტარზე კი ოვალური, სწორკუთხოვანი და რომბული.

მეორე სამარსის ექლსაკიდის მედალიონში ოვალური კამეა ზის, სოლო მის ირგვლივ ტრაპეციის მოკვანდილობის ღარისებრი ქვება.

რაც არ უნდა მრავალფეროვანი იყოს, მოკვანდილობით, რთულ სამაჯურთა თვლები, ისინი ამ მხრივაც, ისევე როგორც ფერებით, შნთანადაა ერთიმეორეზე მორგებულ-შესამებული და მაკურბლის თვალისათვის აუცილებელი სიმეტრიული განლაგება ეოველთვის დაცულია. ოსტატები არ ზრუნავენ სიმეტრიაზე იმ შემთხვევაში, როდესაც მრავალრიცხოვანი წვრილი თვლები, მაგრამ ეს მომენტი იქ სრულად არ აღიქმის, როგორც რაიმე ნაკლი (მაგ., ჭვირული ექლსაბამის რკალები).

თვლების მოკვანდილობისა და გამოთლის წესის მხრივაც შეინიშნება ერთგვარი ქრონოლოგიური თანმიმდევრობა. მხოლოდ გვიანდელ სამარსებში ჩნდება (კვლავ III ს. მეორე ნახევრიდან, მარგალიტთან ერთად) აღმანდინის ოთხკუთხოვანი, ღარისებრ გამოთლილი ფირფიტები, რომელ-

თაც მედალიონის არძის შესამკობად, ბეჭდის თვლად ბრტყელ საუერეთა და ბრტყელ სამაჯურთა შესამკობად იყენებენ.

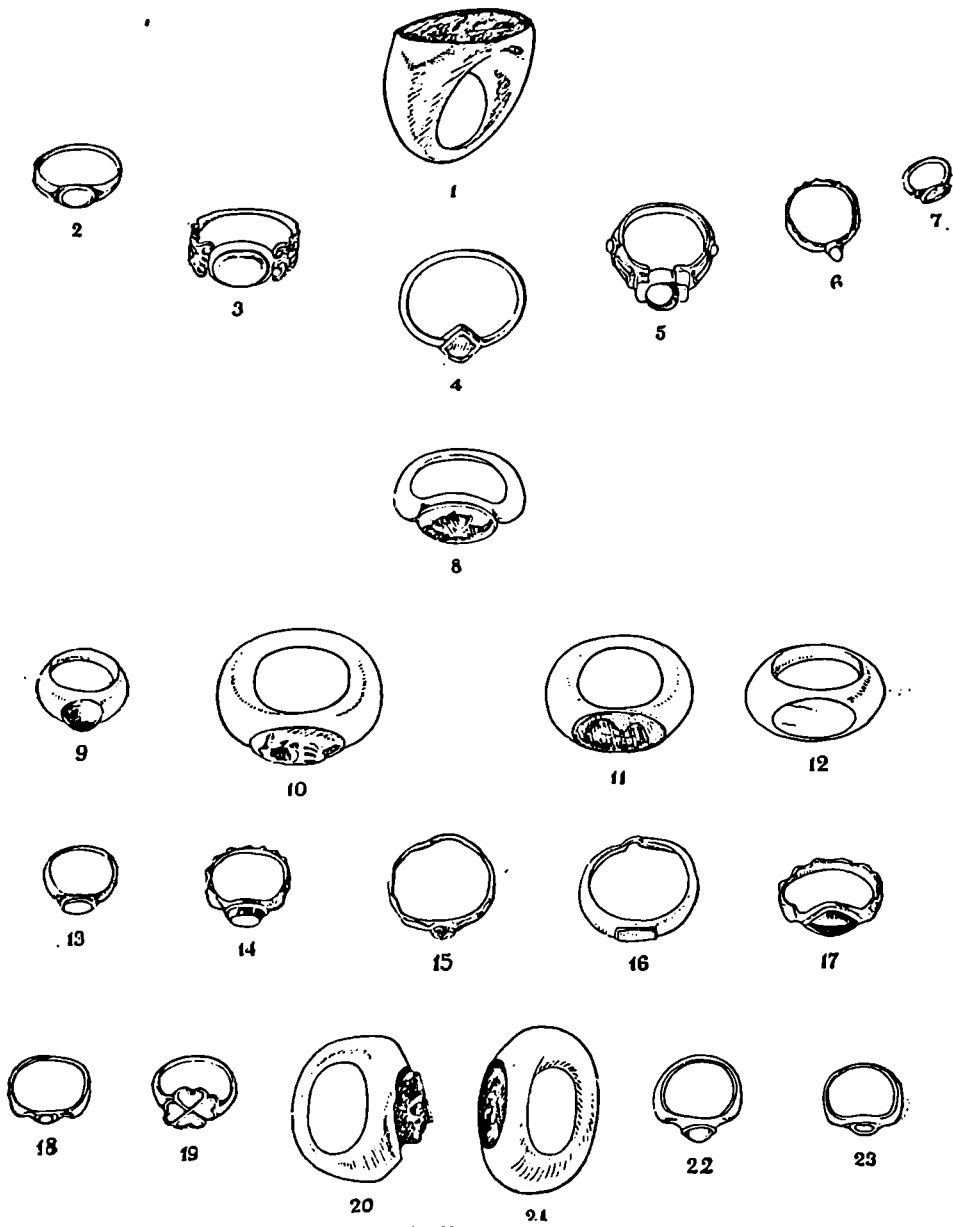
ბოლიქრომული ეფექტის გასამდიერებლად ამ სამკაულთა გაქვეთებული ოსტატები ერთ საუერადღებო სერის მიმართავენ: აღმანდინის თვლებს ქვევიდან ხშირად უფენენ ოქროს ოსეგლ ფირფიტას, რომელიც თვალთა კიბის ამდიერებს.

შემთხვევით ჩამოთვლილი თვლები უშიქრეს შემოსევებაში ჩანმულია ბუდეებში და მოთავსებულია სამკაულთა ბრტყელ ან მორკალულ ზედაპირზე. ისინი ამ ზედაპირზე ან უშუალოდ ამოჭრილი, ან ზედ დარჩილული არიან. ნაპირები მათ მეტწილად შემადგენელი აქვთ, თუკა გვეხვება თავსწორი ბუდეებიც. შემწივრია, რომ ნაპირებსა და ბუდეებს შორის თვლებდები უურო ბეჭედი სამარსებიდან მომდინარე სამკაულებს, მეტწილად კი ბეჭდებს ასახაითებს. იგივე თქმის ბურსუმას სატყერის ტარისა, ქალთა დიადემებისა და მუწკვე და შეშვიკე სამარსთა რთული საუერების შემადგენელი, ზედა ოვალური ბუდეების შესახებ. III საუერის შექმნასვერიდან კი ერცვლდება ბეჭდები, რომელთაც თვალბეჭდები დარჩილული აქვთ რკალის ბოლოებზე ან სათანადო სინბრტყეზე.

ბუდეები გვხვავა როგორც რთულ სამკაულთა შემადგენელი ელემენტების, ისე დამოუკიდებელი ერთეულების სახით. უკანასკნელ შემოსევებაში სამკაული რამდენიმე ცალკე ბუდის შეერთების გზით არის მიკვებული (მაგ., ქალთა დიადემები) ან წარმოადგენს დამოუკიდებელ საკიდს (მაგ., მთისბროლის საკიდები, რომლებიც ოქროს სალტებშია ჩანმული; სხვათა შორის, ეს არის ერთადერთი შემოსევება, როდესაც ოქროსთან შესამებელი თვლები სრულად არ არის გათლილი, ბუნებრივი კესქვია).

თვლიანი ბუდეების დანაშნულებას მეტწილად წარმოადგენს ცარიელი არეების შექმნა და შეშობა, რაც საუერეთს სარბიელს ქმნის ბოლიქრომული ოსტატობის გასაშლელად. მაგალითებად შეგვიძლია დავასახელოთ არამასისსეის მდიდრული სამარსული ინვენტარის უმშვენიერესი ნივთები, როგორიცაა: ასპარუგ ერისთავის ხარტულის ბაღთები, დიადემა და მძივები; ბერსუმა ერისთავის სატყერის ტარი; მეექვსე სამარსის ჭვირული ექლსაკიდი, სამაჯურები, საუერები და მედალიონი; მუხვიღ სამარსის ეგრანთავიანი ექლსაკიდი, წამოსასამის აბრისგები, სამაჯურები, საუერები; მესცრამეტე სამარსის ბრტყელი საუერები; მეორემდე სამარსის ბრტყელი სამაჯურები და სხვა.

ბოლიქრომის თავისებურსა და საინტერესო სასეს წარმოადგენს მინაქარი, რომლის უქველესი ნიმუშები და, რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია, ტიხროვანი მინაქარის საწყის ფორმები მოგვცა არამასისსეის, II ს. მდიდრულმა სამარსებმა (ასპარუგ ერისთავის სატყერის ქარქამის გარსარავის ბოლოზე მოთავსებული მედალიონი, რომელიც გამოსატავს ცხოველის თავს). არა ნაკლებ ფაქიზია მე-13 სამარსში (IV ს.) ნაპონი ოქროს პატარა ბეჭდის თვალი, რომელშიც მორუსო, ოქროთი დატისრული მინაქარია ჩანმული. რთული ეკვოლოვან-გეომეტრიული სახეებია გამოთლილი,

მოცისფრო, აკურისფერი და რუხი მასით, პრინჯაოს ბალ-
თაზე, რომელიც ასპარტე ერისთავისავე სამარხში აღმოჩნდა.
აღსანიშნავია, რომ, დამზადების ტექნიკის გარდა, ეს სამი
სამკაული ფერების გამოთვლ მკვეთრად განსხვავდება ზემოთ
აღწერილი, მოთვალული ოქროს ნივთებისაგან.

ნაირფერადი თევზებით შემოვლილ და ჰასტით თუ მინით
ამოვსებული ბუდეების სმირად გაკეთდა ისეთი აქვითავე მოთვალულ-
ლი. ამ მხრივ გამოხატულების წარმოადგენს სწორედ ის სამკა-
ულები, რომელთაც ნაპირმეთქვალელები თვალბუდეები აქვთ
(ამოჭრილთვალბუდეინი ბუდეები, ბერსუშას სატყერის ტიპი,
ქალთა დიადემები) და აგრეთვე რკალოვანი სამაჯურები და
სამკაულიები. ეს შემთხვევითი არ უნდა იყოს: როგორც ჩანს,
გავარსის ერთ-ერთი დანიშნულება იყო ზედღებულად ეგვი-
პტული ელემენტების დარიღვის კვალის შენიღბვა.

ჩამოთვლილი უგავარსო ბუდეები, სამაჯურები და ქალ-
თა დიადემები აქ სამკაულის ამ ტიპების უმკველესი ნიმუ-
შებია. მათ თანამედროვე სხვა სამკაულებში გავარსი გამო-
ყენებულია (ასპარტე ერთისთვის დიადემა, სარტელის ბალ-
თები და მძივები; მეექვსე სამარხის ევლსაჰიდი; მეშვიდე
სამარხის ევლსაჰიდი, წამოსასხამის აბზინდები და სხვ.)
ბუდეებში გავარსის გამოყენება იწყება მოგვიანებით, დას-
ლოებით აგრეთვე მესამე საუკუნიდან, ხოლო სამაჯურებზე
მას სრულიად ვერ ვხვდებით.

უნდა აღინიშნოს, რომ მეტ-ნაკლებად წერილი მარცვლე-
ბისაგან შედგენილი ნამდვილი გავარსის (ასპარტის სარტე-
ლის სწორკუთხედიანი ბალთები, წამოსასხამის შესახვევი
აბზინდები, მეექვსე სამარხის ევლსაჰიდი და სხვ.) გვერდით
გვეხვდება გავარსის ერთგვარი იმიტაციაც—წერილად დაკეცი-
ლი ოქროს მავთული (ვერძისთავიანი ევლსაჰიდი, ასპარტის
სარტელის მრგვალი ბალთები, მისივე დიადემის დიდრონი
ბალთები, მისივე მძივები და სხვ.). დაკეცილ-მავთულ-
ვანი სამკაულის ერთ-ერთი სასეობა ასპარტის სარტელის
ოთხკუთხა ბალთებზე დარჩილული „სუნური“ სხივები. იქვე
ვხვდებით ნაპირების შესამოკლად გამოყენებულ, მავთულ-
ვან წნულ არძებს. მავთულვანი წნული გამოყენებულია
აგრეთვე ვერძისთავიანი ევლსაჰიდის წანელსაცხების სარქ-
ველის შესამოკლად. დაკეცილი მავთულვანი გამოყენებული
ბუდეების მოსაგავარსებლადაც.

გავარსისა და წნულის უხვად გამოყენება ქართულ ოქ-
რომბედლისა უმკველესი დროიდანვე მოსდგამს. ამის საუკე-
თესო ილუსტრაციას წარმოადგენს: თრიალეთის, მე. წ. II
ათასწლეულის უორდანებში აღმოჩენილი ოქროს სახმისი,
თავბურთულა საკინძები, ევლსაჰის მძივები და ვერცხლის
სარწყელი; ახალგორის ცხენთა ფიგურები და ოქროს დიდ-
რონი მრგვალი ფირფიტები; ვანის, ეახბეგის, თაგილო-
ნისა და ნონორის ნივთები. გავარსიც და წნულებიც ფერად
თვლებთან ერთად, ნივთების მკაფიო-კოლორიტული შემკო-
ბის ნაცადი სამუალებად ძველ ქართულ ოქრომბედლობაში.

არმაზისსევის შესართავთან აღმოჩენილ მდიდრულ
სამარხთა ინვენტარი ოქრომბედლური ტექნიკის
თვალსაზრისითაც მეტად საუკრადოდ გამოდგა. ამ მხრივ
მნიშვნელოვანია როგორც ოქროს ჰოლიქრომული სამკა-

ული, ისე გერცხლის ჰურელები. ამ ორი მკერფის ლითონი-
საგან ნაკლები საგნები ტექნიკის მხრივ იმდენად თავისებუ-
რია და ერთმორისაგან განსხვავებული, რომ მათ შესახებ
ცლ-ცალკე უნდა ითქვას რამდენიმე სიტყვა.

ოქროს სამკაული ჩვეულებრივ რთული აკვებუ-
ლებისაა. გავისხნოთ, მაგალითად: ასპარტის სარტელის
ბალთები, დიადემა, მძივები; მთავრ სამარხის ევლსაჰიდი და
სამაჯური; ბერსუშას სატყერის ტარი; მეექვსე სამარხის
ჰვირული ევლსაჰიდი (ეველაზე რთული აკვებულების ნივთი
არმაზისსევის მდიდრულ სამარხებში აღმოჩენილია შორის),
საწვივე რკალები და საურეები, ტასის გამოსახულება;
მეშვიდე სამარხის ვერძისთავიანი ევლსაჰიდი, წამოსასხამის
შესახვევი აბზინდები, საურეები და მეგალიონი; მეცამეტე
სამარხის მინაქრიანი ბუდეები; მეცამეტე სამარხის ორი
წველი საურე და მძივი ევლსაჰიდი; შორისოცე და ორ-
მოდამამამე სამარხების ბრტყელი, დასასრული სამაჯურები
და სხვა. დამზადების მხრივ უფრო მარტივი ჩანს, ჩამოთ-
ვლილებთან შედარებით, მათთან ერთად აღმოჩენილი რამდენ-
იმე ბუდეები, ერთი წყება საურეები და რამდენიმე სამა-
ჯური (მაგ., ჰირველი, მეექვსე და მეცხრე სამარხების),
ასპარტის საურისთავო სარტელის აბზინდ და სხვ. რთუ-
ლი ოქრომბედლური ტექნიკის შესახებ წარმოადგენს ჰირ-
ველი შეუფერისანავე გაპალებს განსახილველი ნივთების ჰო-
ლიქრომია. ამიტომ აღსანიშნავი სიროფის შესახებ მეტ-
ნაკლები მთაბუქვლიება უნდა შექმნილიყო უკვე ზემოთ,
სადაც არმაზისსევის მდიდრულ სამარხთა ნივთების ნაირ-
ფეროვნება, ჰოლიქრომია დაჯახისათვის. ამ მთაბუქვლიებას
აძლიერებს ნივთების დამზადების ტექნიკის სხვადასხვა ე-
ტალები გასწვრივ.

ოქროს ნივთების უმეტესობა ნაირ-ნაირი მოყვანილო-
ბის რამდენიმე ნაწილისაგან შედგება. ეველაზე მეტი რა-
ოდენობითაა გამოყენებული ოქროს თხელი ფირფიტები.
გვეხვდება მეტისმეტად თხელი, სიფრფიანა ფურცლებიც,
მ. წ. „ფოლაგა“ (მაგ., თავსწორი ბუდეების თვლები ქვემ
აღმოჩენილი ფურცლები, მეექვსე სამარხის ერთ-ერთ საუკე-
როზე კოლოფში ნაპოვნი წარწერიანი ფურცლები). სქელი
ფურცლებია გამოყენებული ასპარტის სარტელის ბალთ-
ბის, ეველა დიადემის, მეექვსე სამარხის ჰვირული ევლსაჰი-
დის კოლოფის, მეშვიდე სამარხის ევლსაჰიდის კოლოფისა
და სანელსაცხების, წამოსასხამის შესახვევი აბზინდის, მე-
ორსოცე და ორმოდამამამე სამარხის ბრტყელი დასასრული
სამაჯურების, ბუდეება ერთი წყების, მეცამეტე სამარხის
ბრტყელ საურეთა და სხვა სამკაულის დასამზადებლად.
უფრო სქელი ფურცლისაგანაა გამოქველი, მაგ., ასპარტის
სატყერის ქარქაბის გარსარავი. ეველაზე სქელი ფურცელი,
უკვე ბრტყელი ნაჭრება გამოყენებული, მაგ., ასპარტის
დიადემის აბზინდისა და შესახვევი ენის გასაკეთებლად. მეტ-
ნაკლები სისქის ფურცლებია გამოყენებული თვალბუდეების
დასამზადებლად და კილიტების მოსაქრულად. სულ თხელ,
სიფრფიანა ფურცლებს ვხვდებით ტისროვანი მინაქრის ნი-
მუშებში (ჰირველი და მეცამეტე სამარხები).

სხვადასხვაგვარია ოქროს ფირფიტათა გამოყენებაც. გა-
მორკვეულია, რომ სამკაულთა განსაკუთრებულ მეტრილად

ოქროს ერთ ფურცელს იყენებდნენ. ასეთ შემთხვევაში საგნის ზედპირი წარმოდგენა გამოსაჩენ სიბრტყეს, რომლის შემკობა და მოთავსება იყო ოქრომჭედლის პირითადა მიზანი. ამ ზედპირზე ამოკრილი ან დარჩილული სხვადასხვა ზომისა და მოყვანილობის, ზოგჯერ მოგავარსებული ბუდეები ნარწყვრადი თვლებითაი; ეს ზედპირის მორთული სხვადასხვაგვარი სამკაული. ზურგის მხარეზე შეიმჩნევა ზედპირზე დარჩილული დეტალების მტ-ნაგლებად მკაფიო ანაბუტები. იგი წარმოადგენს სიბრტყეს, რომელზედაც სამსკვლები ან უენწყობა დაზარებულნი იმისათვის, რომ სამკაული ტანსაცმელზე, წამოსასამზე თუ სარტყელზე მჭიდროდ მიმაკრდეს.

ამგავსად ნაკეთებ ნივთთა შორის, ზირველ ეოვლისა, აღსანიშნავია: ასპარეც ერისთავის სარტყლისა და დიადემის ბალთები, ქარქების გარსაკრავი; მეორე სამარხის სამაჯურის მედალიონის თვალბუდე და გულსაკიდის მედალიონი; მეექვსე სამარხის ჭვირული ეულსაკიდის კოლოფი; მეშვიდე სამარხის ვერძისთავიანი ეულსაკიდის კოლოფი და სანელ-საცხებელ, წამოსასამის შესანბევი აბზინდები; მეთვრამეტე სამარხის წყვილი სამკაული; მეცხრამეტე სამარხის ბრტყელი საყურეები; მეორმოცე და ორმოცდამესამე სამარხების ბრტყელი დასასრული სამაჯურები და მრავალი სხვა. გასაკებია, რომ ამ რიგის ნივთების კეთებისას ფართოდაა გამოყენებული რჩილვა და გავარსიც.

მსგავსი სერსითვა ნაკეთები, ოღონდ აღნაგობით გაცილებით უფრო რთულია ასპარეცის სამარხში აღმოჩენილი მძივები. ცხადია, რომ ამ სირთულეს მძივების მრგვალი მოყვანილობა ქმნის: მათი ეოველი მხარე გამოსაჩენია და ამიტომ რჩილვის კვალის დაფარვა მსოფლად გაგარსით სერსდება. ამ მხრივ მძივების შენაგობა დაწვრილოვით მეექვსე სამარხის ვერძისთავიანი ეულსაკიდის სანელსაცხებელ, თუცა უკანასკნელ შემთხვევაში ოქრომჭედლეს ჰქონდა სამუადება უფრო ადვილად მიდგომოდა ცალკეულ ელემენტებს ჭურჭლის მიგნითა მსრინაზე.

სხვადასხვა მოყვანილობისა და სისქის ოქროს ფირფიტები, რომლებიც არამზისხევის მიდრულ სამარხებში აღმოჩენილ ნივთთა გასაყოფლად არის გამოყენებული, ფაქიზად გამოკედილი, ნაკვეთი ა. აგრეთვე გამოყვერილია ოქროს სხვა ნივთები თუ მათი ნაწილები, სახელდობრ: ბრტყელი რკალოვანი, მრგვალი რკალოვანი და ბრტყელი დასასრული სამაჯურები; მათი სახსრის სამსკვლები, საყეტები, სამაჯურებზე დარჩილული თვალბუდეები და სხვ.

ისეთი მინიატურული, რთული აღნაგობის ნივთები კი, როგორცა ტახის გამოსახულება, გულმოდგინედ გამოკვერილი ჩანს. ნაკვეთი ეველა ბუტის რკალი და თვალბუდე; კვერვით არის გამოყვანილი ზოგი მათგანის დაამშენებელი რთულსახოვანი რელიეფური სამკაულიც (პალმეტები, დაფნის გვირგვინი და სხვ.).

გვიანდელი, III—IV საუკუნეთა სამარხებში გავრცელებული ტიპის საურეთა რგოლებიცა და ღერავებიც ნაკვეთია. ზოგ შემთხვევაში, მსატრული ეფექტის გასაძლიერებლად, ამგვარ საურეთა აღნაგობა გართლებულია, ძირითად ღერავზე გარდგარდმო რამდენიმე ღერავის დარ-

ჩილვით („სხინავსები“). სამკაულთა მავთულოვანი ნაწილები გაწვლვით მიღებული უნდა იყოს. მავთულის კეთებაში დახლოვება იქიდანაც ჩანს, რომ არამზისხევის სამკაულთა ადრინდელ ჯგუფში მრავლად გვხვდება სხვადასხვა სიმსისს მქონე მავთულოვანი ნაწილები. განსაკუთრებით დამახსიანივთელია ეს მეექვსე სამარხის ჭვირული ეულსაკიდისათვის, „ცრუ გავარსებისათვის“ და სხვ. ეს გასაკებია, რადგან მავთულოვანი ელემენტი თვალსაჩინოდ არის წარმოგენილი ჯერ კიდევ თრიალეთის ოქრო-ვერცხლის ნივთებში, ახლოგორის განმში და ა. შ.

სმირად არის გამოყენებული, როგორც დეკორატიული ელემენტი, სხვადასხვა ზომის მასიური თუ ფუფე ბურთულები. შედარებით წვრილია ის ბურთულები და ნაჭდეუები, რომლებიც გავარსს ან ცრუ გავარსს შეადგენს. მსხვილი ბურთულები კი გვაქვს გვიანდელ ბუტებზე და ჭვირული ეულსაკიდის კოლოფზე. ბურთულებს თავისებური გამოყენება აქვთ სამაჯურთა რკალებისა თუ ბრტყელი მუსლები და დამბმულ სამსკვალთა თავების სასითაც.

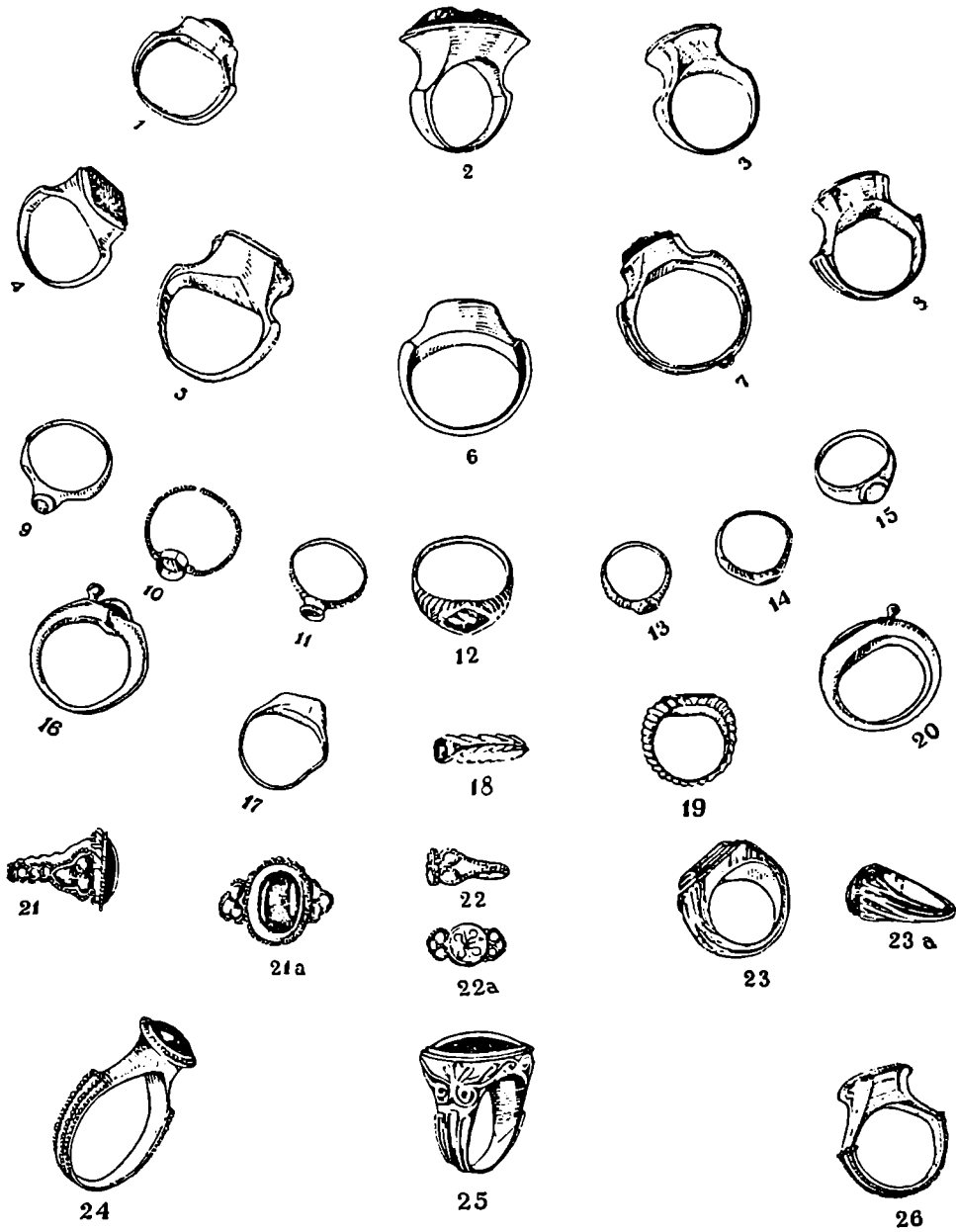
კუთების ტექნიკის მსრივ თავისებურ ჯგუფს შეადგენს ოქროს გარდულები, კილიტები, ფირფიტოვანი საკიდები და სხვა მრავალრიცხოვანი წვრილი სამკაული. ისინი, უეჭველია, ნატეფდრია, ე. ი. შტამპით არის მოჭრილი. შემდეგ კი ზოგ მათგანს (კილიტებს, გარდულებსა და წვრილ საკიდებს) შიკნიდან, ქსოვილზე დასაკრებლად, და რჩილული აქვს მინიატურული უენწყობი, რომლებიც, რა თქმა უნდა, სათითაოდ უნდა მოჭრილიყო წვრილი მავთულისაგან. ასევე მინიატურული და მხელი სარჩილავი იქნებოდა ჭვირული ეულსაკიდისა და სამაჯურის თუ მუქვეების შემადგენელი მრავალრიცხოვანი რგოლები.

როგორც ვნახეთ, ოქროს ნივთების უმეტესობას რთული აღნაგობა აქვს. ზოგი მათგანი ასეულობით დეტალისაგანაც კი შედგება (მაგალითად, ჭვირული ეულსაკიდი; ვერძისთავიანი ეულსაკიდი; ბრტყელი, ჭვირული და დასასრული სამაჯურები და სხვ.).

სამკაულთა დეტალების ერთიმეორესთან გადაბმა-დაკავშირებისათვის გამოყენებულია ორგვარი ხერხი: მკვალვა და რჩილვა.

მკვალვას ვხვდებით ეველა სამაჯურში, ჭვირულსა და ვერძისთავიან ეულსაკიდებში, დიადემებში, ზოგ საყურეში და სხვ. თითქმის ეველა შემთხვევაში გვაქვს მრგვალი უენწყობისა და მათი გურილი ღეროვანი სამსკვალისაგან შემდგარი სისტემა, რომელიც შეადგენს დამაკავშირებელ სახსარს. რამდენადმე თავისებური რგოლოვან-ღეროვან საურეთა ელემენტების ერთიმეორესთან გადაბმა, რაც განსორციელებულია რგოლზე მიჩრილულ უენწყობი თავუენწიანი დერაკების გურით. რამდენამე შემთხვევაში პარალელური ბრტყელი ნაწილები გარდგარდმო გურილი ვერცხლის ან ოქროს სამსკვლები უოფილა დამაკრებული.

რჩილვას კი გამოყენებას ვხვდებით ეოველ ნაბიჯზე და თუ თვალთ არ ჩანს, ნივთების აღნაგობა მაინც ცხადყოფს, რომ მათი ნაწილები ერთიმეორეზე მიურჩილვით, მაგრამ ამის კვალი ოსტატურად დაუფარავთ. მეტწილად ამგვარადაა ნაკეთები ფურცლოვანი ბუტები, რომ-

ლებშიც თვალბუდეები ნაპირმუხლდებლივ არის ამოჭრილი. ერთ წყება ნივთებს რჩილვა აშკარად ეტეობა (მაგ., გვიანდელ ბუქლებს, ზოგიერთ რგოლოვან-ღეროვან საუერეს, ერისთავის სარტელისა და დიადემის ბალთებს და სხვ.), მაგრამ არის რამდენიმე ისეთი სამკაული, რომელთა აღნაგობა ქმნის ილუზიას, თითქმის მათი დეტალები ერთიმეორესე გადწიწულია (მაგ., ჰვირული ეელსაბამი), ხოლო ზოგი თვალბუდე რკალში ამოჭრილის შთაბეჭდილებას სტოვებს (მაგ., შეექვს და შემივდე სამარსთა სამაჯურები)-დაკვირვება გვიჩვენებს, რომ ამ შემთხვევებშიც რჩილვასთან გვაქვს საქმე, ოღონდ იგი ძალიან ოსტატურად არის განსორციელებული.

ცალკე უნდა შევირდეთ სამი როული სამკაულის აღნაგობასე. მათ შორის უმუქლესია ვერძისთავიანი ეელსაიდი. კეთების ტექნიკის მსრევ მისი ჩამოსაკიდი მუქკვი გამოირსევა. როგორც აღწერისას ითქვა, ეს მუქკვი წნულის შთაბეჭდილებას ქმნის, მაგრამ ნამდვილად იგი მედგენილია ერთიმეორესე გაყრითი, ვიწრო, მღიერ დატრელებული, შეუკვერელი მუთულთან რგოლებისსან, ეოველგვერი რჩილვის გარშე. ეს დამოუკიდებელი ელემენტები ისეა აწყობილი, რომ წნულივით ებმის და თანაც საიმედოდ აკვიძირებს ერთიმეორესე. ამგვარად აკებული მუქკვის ღია ბოლოებზე წამოტყულია საგანგებო პრისზეული სარტეკლები და ეს ბოლოები ამ ადგილას სამსკვალით დამაგრებულია. ასეთი აღნაგობის შედგენა მუქკვის დიდი მოქალისობა. ეს მუქკვი საუკეთესო ნამუშევრად უნდა ჩაითვალოს.

უფრო გვიანდელ, მეორე სამარსში აღმოჩენილი სამაჯურის აღნაგობის თავისებურება ისაა, რომ რჩილვა აქ გამოყენებულია გვერდებით გადამბულ რგოლთა ბოლოების ერთიმეორესე გაყრის შემდეგ, რაც თავისთავად ფრიად ფაქის მუშობას მითისოვდა. იგივე ითქმის იმავე სამარსის გულსაილის მუქკვის, შემდეგ სამარსის ვერძისთავიანი ეელსაილის სანელსაცემლის მუქკვისა და მეორემოცე სამარხის მუქკვის შესასებ, რომელიც განსაკუთრებით წვრილი რგოლებისსან შედგება.

სამკაულთა ნაწილების დაკავშირების ეველა შემოგანხილული სერის (შკვალისა, გაყრისა თუ რჩილვისა) დიდ ერთგვაროვანებას იჩენს ეველა სამკაულში, რაც კიდევ ერთი მოწმობაა იმისა, რომ ეს უკანასკნელები ერთისა და იმავე ოქრომკვედლური სკოლის ნაწარმოებია. ამასვე მოწმობს აღმოჩენილ ნივთთა დიდი მხატვრულ-სტილისტური ერთიანობა, რაც მკაფიოდ იჩენს თავს გარკვეული ქრონოლოგიური ჯგუფის ფარგლებში.

აგრეთვე რთულია და აკებულებით ტიხროვან მინაქარს უახლოვდება მეორემოცე სამარხის ბრტეული, დასახსრული სამაჯურები. მათი მუსლების ერთი წყება ჰვირულია და შედგება ღამაზი, სასოვანი, ორფერი ჰასტით ამოტყებული ბუდეებისსან, რომლებიც ერთიმეორესე მიჩრჩილულია. მუსლთა მეორე წყებაში შუა ზოლები გარდგარდმო ფაქისად დატხირულია და აგრეთვე ორფერი ჰასტით არის ამოტყებული. ფაქის დატხირულობას ვეფავთ აგრეთვე მცესრამეტე სამარხის ბრტეულ საუერებში და ნაწილობრივ—მეორე სამარხის ეელსაბამის მედლიონზე. შეიძლება ითქვას,

რომ აქ ჩამოთვლილ სამაჯურთა, საუერთა და ეელსაბამის სახით საქმე გვაქვს თვალდრი ჰოლიქრომიდან მინანქრულ ჰოლიქრომისზე გადასვლასთან. რაც შეესება მინანქრულ ჰოლიქრომისს, იგი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, საინტერესო ნიმუშებითა წარმოდგენილი განხილულ ინვენტარში.

ამრიგად, არმაზისსხევის II—III საუკუნეთა ერისთავების სამარხთა და IV საუკუნის მდარეულ სამარხთა ოქროს ინვენტარის განხილვამ გაჩვენა, რომ აღნიშნული პერიოდის ოქრომკვედლური ტექნიკისათვის დამახასიათებელი ეოფილა: ფაქისი კვერვა, ჭედვა, უღერუსად მაღალხარისსოვანი რჩილვა, მკვალვა, მოგავარსება, ნივთების შემოგობა წნული და გრესილი სასხეებით, მასივიური თუ ფუვე ბურთულებით [მდრ. 81] და, რაც განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია და სწორედ ქართული ოქრომკვედლობისთვის დამახასიათებელი, სამკაულთა მორთვა ნაირფერადი, სხვადასხვა მერიფასი კვებით, ჰასტითა თუ მინანქრით. ეს მომენტი ისე ჰარბადა წარმოდგენილი არმაზისსხევის შემოგანხილულ ნივთებში, რომ სრულიად აშკარა სდება არსებობა მოწიფული ადგილობრივი ოქრომკვედლური სკოლისა, რომელიც ქმნის მაღალმხატვრულ ჰოლიქრომულ სამკაულთა შედგერებს.

ანტიკური სანის ქართლში ასე მღიერი ოქრომკვედლური სკოლის არსებობა სრულიად კანონზომიერად უნდა მივიჩნიოთ, რადგან, როგორც უმოთაც აღვნიშნეთ, ქართულ ოქრომკვედლურ სელოვებას მღიერი და უმუქკვი ტრადიციები უჩანს მგ. წ. II სასწლეულდიანვე, რასაც კარგად აბტკიცებს, ერთი მსრივ, თქმულებები და სხვა უცხოური ლიტერატურული ცნობები (ჩვენში ოქროს ინტენსიური მოპოვება-დამუშავების შესასებ) და, მეორე მსრივ, მრავალრიცხოვანი არქეოლოგიური აღმოჩენები.

არმაზისსხევის არქეოლოგიურ აღმოჩენათა დიდი მნიშვნელობის ერთ-ერთი მხარე სწორედ ისაა, რომ მან მოგცა II—IV სს. ქართული ოქრომკვედლობის განვითარების დონის საკმაოდ სრული სურათი.

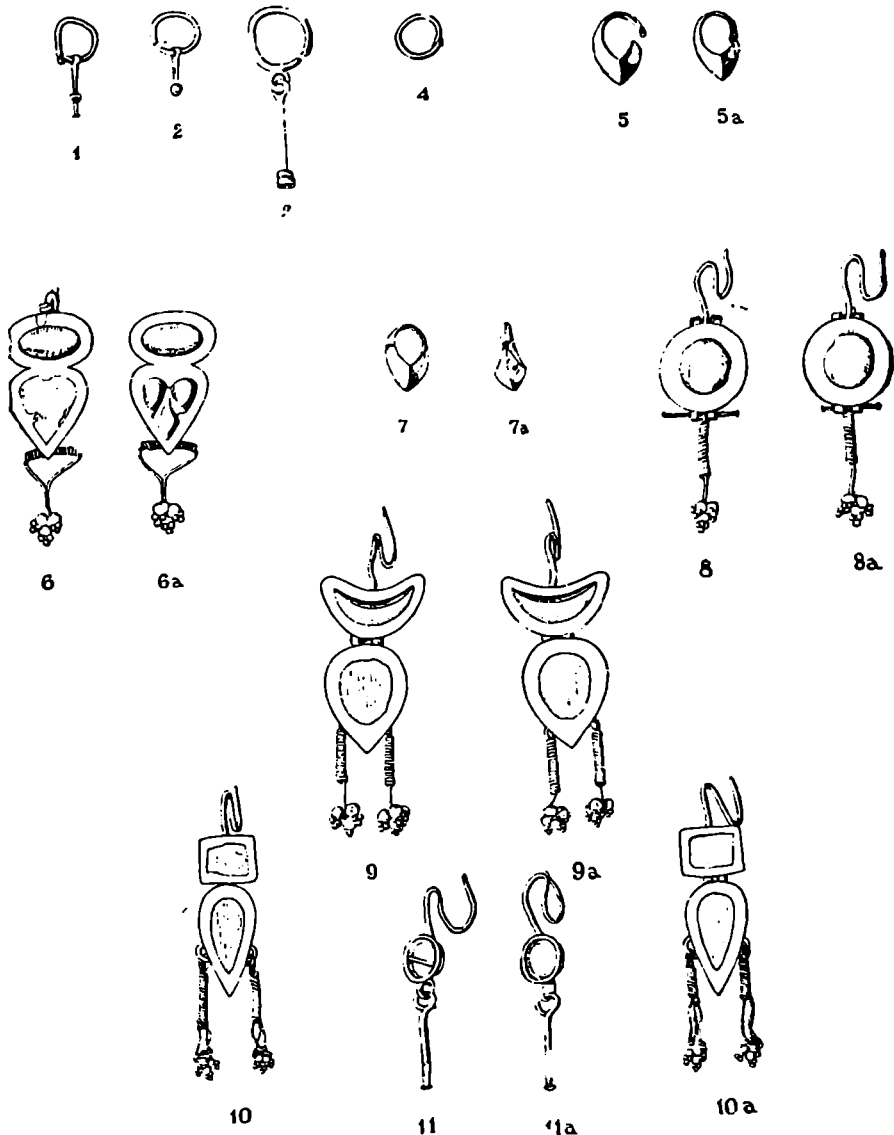
სრულიად თავისებურია ვერცხლის ნივთთა კეოების ტექნიკა. მათი დიდი უმეტესობა ჰურტლითაა წარმოდგენილი. გვაქვს ჰურტლის შემდეგი სასხეები: ღანგარი, ჰინაკები, ორფერი ღამაქისებრი ჰურტლები, საღვინე სურები და სხვა.

ეველა მათგანის დამზადების თავდაპირველ პროცესად გვესახება სხვადასხვა სისქის ვერცხლის ფურცლის გამოკვერვა, რაც ეოველთვის დიდი სისუსტით არის შესრულებული. შემდეგ ნაბიჯს წარმოადგენს, როგორც საგანგებო შესწავლის შედეგად გამოკვერულ იქნა, ფურცლისსან სახურველი მოყვანილი ჰურტლის გამოყვანა ჩარსზე, საწნევი სელსაწეოს მედმივი მომარჯვებით. თითქმის ეოველი ჰურტლის ფსკერზე შემორჩენილია ჰაწია ფოსო—ჩარსზე დამაგრების მანიშნებელი, ხოლო კალთებზე ჩანს საწნევი იარაღის კვალი, გამოჩარსვის პროცესში დარჩენილი. ამ კვალს ეტეობა, რომ საწნევი სელსაწეო რბილი მასალის (მაგ., ხის) უნდა ეოფენიოთ. ჩარსზე ტრიალის დროსევა ჰურტლის მიგინდიან ამოდარული კონცენტრული წრეები, რომლებიც საგმოდ სძირად გველჩინება, როგორც ჰინაკთა

მარტივი სამკაული. ეს ღარები მკრული და წვეტიანი ხელსაწყოებით არის გამოყვანილი. გამოჩარხვა-დაწნევის სამუშაოც უოველთვის მაქსიმალური სიზუსტით ჩატარებული ჩანს.

მეცხრე სამარხის ჭურჭლის „კანელურები“; მეექვსე სამარხის „ახარფემისა“ და მეშვიდე სამარხის ჰინაქის კალოებზე გამოყვანილი სახეები).

განსაკუთრებით რთული, რელიეფური სახეების სის-

სურ. 137

ამ პროცესის შემდეგ გამოჰყავდათ, როგორც ჩანს, უფრო რთული დეკორატიული ელემენტები. რაც ჭურჭლის ერთ წვებას ახასიათებს (მაგ., მესამე სამარხის ცხენიან და ორბიან ჰინაქთა კალთების სამკაული და მისი დიდად მსგავსი,

ტემით არის შემკული ბერსუმა ერისთავისათვის მეფის მიერ ნაბოძები დიდი ლანგარი. ეს სახეები ჭურჭლის დამზადების შემდეგ უნდა იყოს ბასრი იარაღით სათითაოდ ამოკვეთილი. უურადღებას იქცეეს მათი სიზუსტე და სრული ერთგვა-

რობა, რაც ამჟღავნებს ჰირველსარისსოვანი ოსტატის ხელს. ვერცხლის რამდენსამე ჰინაკზე, გარდა გეომეტრიული და მცენარეული მორტივებისა, გვაქვს ცსოველთა და ფრინველთა გამოსახულება. ზოგ შემთხვევაში (ფარშავანები, ვახის ფოთოლი და მტევნები) გამოსახულება მსხვილსაზოვანია და წვერბლაკე ხელსაწყოთი ამოღებული უნდა იყოს, ისე, რომ ჭურჭლის მეორე მხარეზე საკმაოდ მაკუთოდ გამოსკვივის მათი მოსახულობა. ზოგჯერ კი (ცხენიანი და ორბინი ჰინაკები) გამოსახულება ლითონის წვეტიანი ხელსაწყოთი არის ამოკაწრული. ორბისა და ერთ-ერთი ცხენის გამოსახულება მხოლოდ ოდნავ გამოსკვივის ჭურჭლის მეორე მხარეზე. ცხენების გამოსახულება გამოყვანილია ჭურჭლის ზედაპირზე წინასწარ მოხასხულა წურჭლიანი კონტურის მიხედვით. ასევე ორგვარია ვერცხლის ჭურჭელზე წარწერების გამოყვანის ტექნიკაც: ზოგი მათგანი ამოკაწრულია, სოლო ზოგი, წვეტიანი ხელსაწყოთი საშუალებით, საკმაოდ ღრმად ამოხსვლელი წერტილებისაგან შედგება.

ვევლა ჭურჭელი არაა მსოლოდ ერთი ფურცლისაგან დაშვადებული. რთული აღნაგობის ჭურჭლებს ეკუთვნის, უპირველეს ეოვლისა, სურები (პირველი, მეექვსე, მეშვიდე და მესხვე სამარხებიდან) და აგრეთვე ლამაქისებრი ჭურჭელი (პირველი სამარხიდან), რომელთაც ეურები ცალკე დაშვადებული და შემდეგ დარჩილული აქვთ. ასევე მიჩრილულია სურათა ქუსლები. ლამაქებს ორ-ორი ეური აბათ, სურებს კი თითო. ორ შემთხვევაში სურებს აქვთ ეურებთან დაკავშირებული სარქველებიც. ზოგჯერ სურათა ეურები ორი ან სამი, ერთიმეორეზე მიჩრილული ნაწილისაგან შედგება. ვევლა ჩამოთვლილ სურას ქუსლი მომგვარილი აღმოჩნდა და, ჩანს, ისინი საკმაოდ სუსტად ეოფილან მიჩრილული. ასეთივე სურათია ეურების მიჩრილვის შემთხვევაშიც. ეტკობა, უფრო მტკიცედ ეოფილან მიჩრილული ჰინაკების და ღანგურის ქუსლები. ზოგ შემთხვევაში რჩილვა გამოყენებულია აგრეთვე ჰინაკს მტინიდან ამა თუ იმ შედალიონის ჩასკარავად (მაგ., შეექვსე სამარხის უანწიანი ქალის ჰორელიფი).

როგორც გვხვდავთ, ვერცხლის ნივთების დაშვადებისაგან ფართოდ გამოყენებით რჩილვის ხერხი, გამოჩარხვადანწვესთან ერთად.

რამდენადმე უფრო რთულად და განსხვავებულად გამოიყურება სარცხლის ფესთა დაშვადების ტექნიკა. ირკვევა, რომ ფესებს თვედაპირველად ხისაგან გამოჩარხვადნენ და ზედ სატრეოლით სასურველ სახეებს გამოიყვანდნენ სოლმე; შემდეგ კი მათ კვლავ ჩარხსე დატრიალებდნენ და გარემოაწწვენდნენ ვერცხლის ფურცელს, რომელიც ამის შედეგად გაიმეორებდა ხისაგან გამოჩარხვადი ფესის მოყვანილობას. ხეზე სატრეოლით გამოკვეთილი სახეების ვერცხლის ფურცელზე აღბეჭდვა კი წარმოებდა უკვე უჩარხოდ, ალბათ დაზგახე, გარედან დაწვევის და კვერის გზით. თითოეული ფესის ხედა და ქვედა თავი დაფარულია ბრინჯაოს თხელი ფურცლით, რომელიც ხეზეა დაზგარებული ვერცხლის თუ ბრინჯაოს წერილი სამსკვლებით, ლურსმნებით. ფესების დაშვადებისას რჩილვა მსოლოდ ამ ადგილებშია გამოყენებული.

ვერცხლის ჭურჭლის მორთულობაში ზოგჯერ ოქროცერილი ელემენტები და გავარსიც გვხვდება. ოქროცერ-

ვილია; მესამე სამარხის ერთ-ერთ ჰინაკზე გამოსახული ცხენი და სამსვერპლოს თავი; ორბის გამოსახულება იმავე სამარხის სხვა ჰინაკზე და მეექვსე სამარხის ერთ-ერთი ჰინაკის ჰორელიფზე გამოსახული ქალის ტანსაცმელი, თმა და აგრეთვე ჯიხვის რქა. მოგავარსების საუკეთესო მაკალითს გვაძლევს ბერსუმა ერისთავის დიდი ლანგარი. აქ მოგავარსებულია არშობის მინიბთა ნაჩირი და შუაგულში გამოყვანილი სასოვანი შედალიონი. ზოგჯერ გავარსი მძიგთა ასხმელის მიბაპეის შთაბეჭდილებასაც კი სტოვებს (მაგ., პირველი სამარხის ერთ-ერთი ორეურიანი ლამაქის არშობის კიდე). ცხადია, ამ შემთხვევებში საქმე გვაქვს არა ნამდვილ გავარსთან, არამედ წერილად დაკვტნილ მათეთლთან. ამ უკანასკნელს რჩილვან სათანადო ადგილას, განსაკუთრებით კი კიდეებზე, რომლებიც არმაზისხევის ვერცხლის ჭურჭლებს საერთოდ საკმაოდ შესქელებული და დაბრტყელებულ-გადაკვეცილი აქვთ სოლმე—ჭურჭლის შემკობის მიზნით დამატებითი სიბრტყის მისაღებად. თითო-ოროლა სკულპტურული გამოსახულება, რომელიც ვერცხლის ან ჭურჭლებს ამშვენებს, ან ჩამოსხმულია და დამატებით შემოკვედილ-გამოკვერილი (უანწიანი ქალის ჰორელიფი), ან იმათეთვე ფურცლიდან არის გამოკვედილი (ვერძისთავი ახარფემის ტარზე).

საკსებით ცხადად ჩანს, რომ ვერცხლისაგან სხვადასხვა ხერხით დაშვადებულ ვევლა ნივთს საბოლოოდ კიდევ ერთხელ დაამუშავებდნენ და გააპრიალებდნენ სოლმე რბილი ხელსაწყოთი, რის გამოც კვერის, დაწვევის, ჭედვის თუ ჩამოსხმის კვლი თითქმის შეუმჩნეველია. ამგვარადაა დაშვავებული არა მარტო მეტ-ნაკლებად დიდი სიბრტყეები, არამედ ჭურჭლის შემამკობელი ელემენტებიც.

არმაზისხევის ვერცხლის ნივთები, გარდა ტექნიკური სრულყოფილობის, მსატრეულადაც უთუოდ მაღალ დონესე დგას, თუმცა ამ მხრეც არ არის მოღადავთგავარსოვანი: უხვად, შეუზღუდავი გამომგონებლობით შემკული ჭურჭლების გვერდით გვაქვს სრულიად სხდა და მსატრეულად მარტივი ნივთებიც.

პირველი ჯგუფის საუკეთესო ნიმუშებად შეგვიძლია მივიჩნიოთ: ბერსუმას ლანგარი; ცხენიანი და ორბინი ჰინაკები; ჰინაკი, რომელზედაც უანწიანი ქალის ჰორელიფია; „ახარფემა“ და ვახის გამოსახულებიანი ჰინაკი. მეორე ჯგუფის ნიმუშებია: ასპარგვის სამარხში აღმოჩენილი რამდენიმე ჰინაკი და ორეურა „ღამაქები“. ჭურჭლის დამამშენებელი გამოსახულება ერთ შემთხვევაში ჩამოსხმული, გამოკვერილი ან ამოკრით გამოყვანილი რელიეფებია, მეორე შემთხვევაში კი მარტივი სახობრივი კონტურებით არის ამოღარულ-ამოკაწრული.

ცხოველთა და ფრინველთა გამოსახულების თუ მცენარეული მორტივების გადმოცემა რელიეფით ხსნათდება და ეს გარემოება აძლიერებს მოსაზრებას ამ სავანთა შემოქმედი ოსტატების მსატრეული მოწიფულობის შესახებ.

აღმოჩენილი საუკეთესო ნიმუშები უფლებას გვაძლევს ეთქვათ, რომ ოსტატებს არ დალბატობს მსატრეული ზომიერება და არ იტაცებს სამკაულით შედმეტად დატვირთვისადმი მიდრეკილება. სამკაულის სხვადასხვა ელემენტები ზომიერად და გემოვნებით არის ერთიმეორესთან შესამებული.

ამგვარად, არმაზისხევის ვერცხლის ინვენტარი ისევე დაწინაურებული ტორეკტიკის ნაოფია, როგორც ზემოაღნიშნული ოქროს ნივთები—ოქრომპყვლობისა.

უიქრად გვევლინება, აგრეთვე გვაგულისხმებინებს ისეთი სასულსოების არსებობას, რომლებიც, გარდა დიდი ოსტატებისა, მრავალრიცხოვანი დამხმარე მუშაკებიც იქნებოდნენ

სურ. 138

არმაზისხევის მდიდრულ სამარხებში აღმოჩენილი ოქრო-ვერცხლის ნაწარმი, გარდა იმისა, რომ ნიჭიერი და მსატყურელი გემოვნებით დაჯილდოებული ოსტატების შთან-

იაბმული და შრომა ვეროვანად იქნებოდა განაწილებული. კერძოდ, საფიქრებელია, რომ დამხმარე მუშაკთა მოვალეობას შეადგენდა: ათასობით კილიტის შტამპით მოჭრა და

მათვის უნწების შეხმა; მეექვსე სამარსის ჰვირული ეელ-საკიდის და მისი მსგავსი სხვა სამკაულის შემადგენელი ცალკეული რგოლების დამზადება, მათთვისა და ღერაკების გაწვლა, ბურთულების დამზადება, წვრილ თვალთა გამოთლა და სხვ. ეს მძლავრი სახელოსნოები სახელმწიფოებრივი მასშტაბის დაწესებულებანი უნდა ეთფილიერო და არა ცალკეულ ხელოსანთა კუთვნილებაა—მთა უმეტეს, რომ, როგორც ვიცით, იბერიის მეფეებს უხდებოდათ დიდძალი ოქროსი თუ ოქროთი შემოსილი საცნების მიძღვნა დიპლომატიური საწუქრების სახით.

ოქრომკვლური ნაწარმის განსაკუთრებულ ელემენტს შეადგენს ბეჭდების და სხვა სამკაულთა თვლები, რომელთაგან ზოგადად ესა თუ ის გამოსასულება ამოკვეთილი. სუთი მათგანი რელიეფურია (ქალის პროფილი ასპარეგის სარტულის ერთ-ერთ ბალთაზე, ძაღლის გამოსახულება მეორე სამარსის უელსაბამის მედალიონზე, ვერძისთვის გამოსახულება მეშვიდე სამარსის ეელსაკიდზე, ქალის სახის ნიღბისკების გამოსახულება მეშვიდე და მეორმოცე სამარსთა ბეჭდების თვლებზე), დანარჩენებზე კი გამოსახულება ჩაღრმავებულია და, მაშასადამე, ზოგჯერ მანც ისინი რაიმე რიბლ მასალაზე აღსაბეჭდად არიან განკუთვნილი (ეს უმეტესად, კერძოდ, საბუდეათა შემოსევაზე). მეორე ვგუფს ეკუთვნის ეველა პორტრეტული გამოსახულება, რომლებზედაც წარმოდგენილია ერისთავთა და მათი ოჯახის წევრთა სახეები, ზოგჯერ ვინაობის თუ თანამდებობის მანიშნებელი წარწერიორით. გამოსახულების ამოსაკვეთად, როგორც უკვე ითქვა, შერჩეულია უმთავრესად აღმანდინისა და სარდიონის თვლები, ზოგჯერ ნეფრიტზე და ამფიფიქსტოც. ეველა ესენი მატარი ქვებია და მათი ამოჭრა, დიდ ოსტატობასთან ერთად, პირველსარისსოვად მოწყობილობას მოითხოვდა. ვარჩევთ მეტ-ნაკლები სიღრმით მოჭრილ სახეებს, მეტ-ნაკლები გულმოდგინებით გამოყვანილ დეტალებს. ზოგჯერ გაპრიალებული ფონი შესამებულია მქრქალ გამოსახულებასთან (მაგ., ზეგანისა და კარაპის გამოსახულება). სხვა შემოსევაებში კი თვით გამოსახულებაც გაპრიალებულია. ასპარეგის საერისთავო ბეჭდზე გამოსახულება უფრო გაპრიალებულია, ვიდრე ფონი. ზოგჯერ გემმა ისე ღრმადაა ამოკვეთილი, რომ მისთვის ადამიანს თითქოს მეორე მხრიდან უნდა ეცქირა და, თვალის გამჭვირვალობისა და ქვემ ამოფენილი ოქროს სიფრიფანა ფურცლის წყალობით, გამოსახულება, ასე ეთქვას, „სკულპტურულად“ უნდა აღეკება (მაგ., ზეგანი და კარაპი, აქტონი).

ეველა პორტრეტული გამოსახულება რეალისტურია და ისე გულდაგულ დამუშავებული, რომ ორიგინალებისადმი მსგავსების მიმართ სრულ ნდობას იწვევს. ამ მხრივ განსაკუთრებით გამოირჩევა ასპარეგის, ზეგანისა და კარაპის და თავმოკვლეპილი მამაკაცის გამოსახულებანი.

ცხოველების გამოსახულებათა შორის ერთი მცირე ხელოვნების ნამდვილი მედერია. ესაა მე-7 სამარსის ეელსაკიდის კოლოფის სარქველში ჩასმული ვერძისთავი. ძალიან კარგია აგრეთვე მეორე სამარსის ეელსაკიდის კაშა—ძაღლის გამოსახულება.

საერთოდ ცნობილი და ფართოდ გავრცელებული სიუყე-

ტების ამსახველთაგან მესრულების მსრივ გამოირჩევა: ასპარეგ ერისთავის სარტულის ერთ-ერთ ბალთაში ჩაყრული კაშა—თითქოს მენადა; მეორე სამარსის სამაჯურის მედალიონში ჩაყრული გემმა, რომელზედაც ათენა-ძალადაა გამოხატული; მეშვიდე სამარსში აღმოჩენილი ერთ-ერთი ბეჭდის თვლი, რომელზედაც აქტონისა გამოსახული; ორმოცდა-მეგრე სამარსში აღმოჩენილი ბეჭდის თვლი, რომელზედაც მკურნალობის ღვაება, ასკლეპიოსისა გამოსახული.

არის ერთი წყება ბეჭდის თვლები, რომლებზედაც გამოსახულება სქემატურია. აქ თავს იჩენს მეორეგვარი მხატვრული მანერა, თუ ოსტატობის დაქვეითებას არ ვიტყვით. სხვათა შორის, ეს უფრო მეოთხე საუკუნის სამკაულთა შორის შემინწევა (1943—1944 წწ. მიანაპოვარი).

სიუყეტის მსრივ უკვე განხილულთაგან გამოირჩევა კიდევ ერთი წყება გემმები—მაგ., „ოკოლი კაცი“ (იხ. თავი IV, № 250); ქალი, რომელსაც თითქოს მუხები უჭირავს სელში (იხ. იქვე, № 263). ესენი სქემატურ გემმათა ვგუფს უნდა მიეკუთვნოს. ასევე სქემატურად და მხატვრულად მღარების სუსტად უნდა ჩათვალოს ნიღბისკის სახეთა პირველიფეები მეშვიდე და მეორმოცე სამარსთა თითო ბეჭედში.

ეურადლებას იქვეც ის გარემოება, რომ არც ერთი გამოსახულება არა გვაქვს 1941 წელს გათხრილი, IV საუკუნის მდიდრულ სამარსთა (№№ 12, 13, 19) მრავალრიცხოვანი ბეჭდების თვლებზე.

საერთოდ, გამოსახულებიან თვალთა პროცენტი IV საუკუნის ნივთებში ნაკლებია, II—III სს. ერისთავთა სამარსებში აღმოჩენილებთან შედარებით, და ეს ერთი იმ ნიშნთაგანია, რომელნიც საკრმნობლად განასხვავებენ მეოთხე საუკუნის ინვენტარს და, კერძოდ, სამკაულებს ერისთავების სამკაულთაგან.

გემმათა რიცხოვრივ შემცირებასთან ერთად შემინწევა გარკვეული ტიპოლოგიური ევოლუცია სამკაულთა თითქმის ეველა სახეობაში, რაც ბუნებრივად უნდა მივიჩნიოთ იმ მასშაუკუნოვანი პერიოდისათვის, რომელსაც მოიცავს განსახილველ სამარსთა ხნოვანება. რა თქმა უნდა, ეს დაკვირვება უმთავრესად ბეჭდებს, საყურებსა და სამაჯურებს შეეხება, ვინაიდან მეოთხე საუკუნის მდიდრულ სამარსებში სამკაულის თითქმის მხოლოდ ეს სახეები წარმოდგენილი.

გავადვერთ თვლი ამ ევოლუციის ზოგად სახეს.

ბეჭდები (ზურ. 135 და 136), რკალის მოყვანილობის მისვლით, მრავალფეროვანია. ერთ-ერთს, ეველაზე უფრო ხშირ ფორმას ახსნათვის ოვალური თავწაკევილი რკალი, რომელზედაც თვალზედაც ამოჭრილი ან, უფრო იშვიათად, დარჩილული. გავრცელებულია (გვიანდელ სამარსებში) ოვალური რკალი, რომელსაც მხრები მეტ-ნაკლებად ეუოსოვანი და თვალზედ ჩეველებრივ უედ დარჩილული აქვს. გვხვდება აგრეთვე სრულიდ მრგვალი, თანბარი თუ ოდნავ მეტ-ნაკლები სიმსის რკალები; წვრილად დაკეჭნილი ან ორმაგ-კუხილი მათვლისაგან მოსრილი რკალები. თვალზედგეები ეველა ამათ ზემოდან დარჩილული აქვთ. ერთ ბეჭდს მთელი რკალი ირგვლივ მოთვალული აქვს, ხოლო რამდენიმეს ძირითადი თვალბუდის აქეთ-იქეთ, მხრებზე უხის თვლები.

უფრო ძირეული განსხვავება ჩანს რკალის აღნაგობაში, რის მიხედვითაც ორი სახე გამოიყოფა: ფუეე და მახვილური. ჰარნობს ფუეე რკალები, რომლებიც გვხვებიან როგორც ადრინდელ, ისე გვიანდელ ბუქლებში. მასიური რკალები უფრო იშვიათია და თითქმის უოველთვის პატარა ბუქლებს აქვთ. მასიურრკალიან ბუქლებს თვალბუდე მეტწილად ზედა აქვთ ხოლმე დარჩილული. მათი რკალები გამოუვანილია სხვადასხვა სიმსხისა და განიკვეთის მასულისაგან, რომელსაც ზოგჯერ გარეთა მხარეზე ამოკვერილი აქვს სხვადასხვა სახეები (პალმეტები, ჭაფები, დარები და სხე.). სასიებით დამტყენება ახასიათებს ფუეერკალიან ბუქლებთან. მხოლოდ გვიანდელ ნიმუშებს, ადრინდელი კი თითქმის უოველთვის სადაა.

ბუქდის ფუეე რკალი ორი ფურცლისაგან უნდა იყოს შედგენილი. ერთი დიდი და მისგან რკალის გარეთა ნაწილია გუბეთებული. მეორე უფრო მოკლეა და ვიწრო და მისგან დამზადებულია რკალის შიგნითა ნაწილი, რომელიც უშუალოდ ერტემის გარემოთის და აგრეთვე ის ნაწილი, რომელიც თვალბუდის ძირს წარმოადგენს. ეს ორი ფურცელი ერთიმეორეზე შირილულია ბუქდის შიდა წრესაზე განსწვრივ, ისე, რომ ფურცელთა ვიწრო ბოლოები ერთიმეორეს რკალის ქვედა მხარეზე სხვდება და ერთიანობის რჩილვა ოსტატურად უწარმოებიათ: ნაწილი მთიქმის არსადა ჩანს. ტუქნიის შესასებ ამგვარი მსუჯლობისათვის ბუქდებზე უფრო მეტ საფუძვლეს გვაძლევს შექმნე სამარხის წყვილი სამკლური, რომლებიც რკალის აგებულებითაც და თვალბუდეთა მოწუბობითაც მოკვანებებს იმავე თესხვა, აგრეთვე უშვლევს სამარხებში გავრცელებულ ბუქდებს.

ბუქდების ის ტიპი, რომელიც აშკარად უფრო გვიანდელი ჩანს, ჰირველად გვხვდება მეორე და მესამე სამარხებში, ე. ი. მესამე საუკუნის შუა ხანებზე და მეორე ნახევარში. ეს ბუქდები შედგენილია ცალ-ცალკე დამზადებული რკალისა და თვალბუდისაგან. თვალბუდე დარჩილულია რკალზე—წვეთებრივ სწორედ იქ, სადაც ამ უკანასკნელს მსრები აქვს გამოწვრილი. რჩილული კვლი ზოგ შემთხვევაში საქმადა ნათლად ჩანს ბუქდის შიდა მხარეზე. გარედან კი, მისი შენიღბვის მიზნით, რკალი ხშირად დაწანავებულია ან შემკულია ისეთი დეკორატიული ელემენტებით, როგორცაა გაყარსი. რამდენსამე შემთხვევაში ასეთი ბუქდის რკალს თვალბუდისთან ან მონირდაპირე მხარეზე დარჩილული აქვს ოქროს ბურთულა.

თვალბუდები მოვანილობით მეტწილად ოვალური. განსაკუთრებით ახასიათებს ეს ფორმა ძველ ბუქდებს. ყრძოდა, თითქმის უოველთვის ამგვარია რკალში ამოკრილი ბუდები, თუმცა გვხვდება აგრეთვე თითო-ორთა სრულად მრგვალი, სწორკუთხედი და რომბული თვალბუდეც. ერთ თვალბუდეს (ჩ. აღწ. № 156; სურ. 135, 19) ოთხი ოთხნაწილადი აღნაგობა აქვს, იგი საერთო მოვანილობით კვავილს მოკვანებს. თითქმის ასეთივეა მინანქრის ბუქდის (ჩ. აღწ. № 211; სურ. 136, 22) თვალბუდეც. ეს დაკვირვება გრცელდება სამარხებზე და სხვა სამკაულზე დარჩილულ თვალბუდეებზედაც. ოვალური და სწორკუთხედიანი თვალბუდები მეტწილად

რკალს განსწვრივ არის დარჩილული, თუმცა ზოგჯერ გვხვდება გარდიგარდო დარჩილულიც. ეს უკანასკნელი წესი აშკარად გვიან შემოვიდა.

ბუქდების ტიპოლოგიური კვლევა, რაც რკალისა და თვალბუდის მოკვანილობისა თუ ერთიერთ დამატარების წესის მიხედვით იქნა გაკვლეული, თანადახარობითი და სხვაგვარი ადგილობრივი ნიადაგზე მიმდინარე ჩანს. ამ დაკვირვების ერთ-ერთ დამატარებულ საბუთს უნდა წარმოადგენდეს ის ფაქტიც, რომ 12-ე სამარხში აღმოჩენილი ბუქდის (ჩ. აღწ. № 212; სურ. 136, 3) თვალბუდის კვლევაზე ამოკვერილია არმარული დამწერილობის ოსი ანო, რომლებიც, საფიქრებელია, ბუქდის მდლიობის სახელს გამოკვეციან („ადაღ“). ეს ბუქდი აშკარად გამოხატული გვიანდელი ტიპისაა (მაღალი კოლოფისებრი თვალბუდე და ოვალური მსრებიკუასოვანი რკალი). მისი წარწერა, ისევე როგორც 13-ე სამარხის სამარხებზე ამოკვერილი წარწერები, შკიდროდ აკავშირებს ამ ნივთებს ადრინდელ, ერისათუთა სამარხებთან.

საუკუნეები (სურ. 137, 4 და 138) საერთოდ რთული აღნაგობისა ორივე ჯგუფის სამარხებში და თანაც მათ შორის უფრო მკვეთრი განსხვავება ჩანს, სამარხსა სნოვანების შესაბამისად.

ძველ (II ს. და III ს. ჰირველი ნახევრის) სამარხებში გავრცელებულია რთული, მრავალნაწილადი საუკუნების არსებითად ერთი ტიპი. ესაა შექმნე და შექმნე სამარხისა საუკუნეები, რომლებიც შედგენილია ბრტყელი, მოთვალული ნაწილებისა და ზედა ჩამოკიდებული ბურილოვანი უქნებისაგან. ეს ბრტყელი ნაწილები დარჩილულია საერთო სარჩულზე, რომელიც, თავის მხრივ, დამატრებულია ჩამოკიდებულ, კაკის ოქროს დროსე. ეს საუკუნეები ერთ-ერთი ტიპური ნიმუშია ჰოლირომული სამკაულისა. მათი აგებულება ბევრი რამით მოკვანებს ამავე სამარხებში აღმოჩენილ სხვა ჰოლირომულ სამკაულთა ჯეცლებს.

სამარხთა იმავე ჯგუფში გვაქვს სხვა სხვაგვარი, საესებით მარტივი საუკუნეები—კერძოდა, მესამე და მეხუთე სამარხებში, რომელთაგან ერისი (მესამის) სნოვანება III საუკუნის მეორე ნახევარში გავლდება. ეს საუკუნეები წარმოადგენს პატარა ოვალურ რკალებს, რომელთაც ქვედა ნაწილი ოთხნაწილადი წვეტის სახისა აქვთ წავრმელებული, თითქმის პირამიდისებურად (სურ. 137, 5, 7).

დამასხანათებელია, რომ სწორედ ეს მარტივი ტიპი არის გავრცელებული იმეპროლუ დარბულ სამარხებში, სმთაურომთა და არმაზისსეოთანაც; არის თრიალუმიც.

გვიანდელ სამარხთა საუკუნეებს შორის განსაკუთრებით გამოირჩევა ერთი წყვილი ბრტყელი, მოთვალული და მარგალიტისმული საუკუნე (ჩ. აღწ. № 216; სურ. 138, 7). ზოგი ნიმუში ისინი ძველ სამარხთა ბრტყელ საუკუნეებს მოკვანობენ, მაგრამ არსებითად განსხვავებებიან მათგან და ჯერჯერობით უნიკალურად შეიძლება ჩაითვლოს. გვიანდელ სამარხებში კი გაბატონებულია საუკუნთა სრულად სხვაგვარი ტიპი, რომელსაც ზოგადად რგოლოვანი-დეროვანი გეოლოგი. მათი დამასხანათებელია უურსაკიდი რგოლი ან რგოლები და ზედა მირჩილული ან შიგ გარბილი შვეული დერაკი, რომელზედაც მორიგეობით ასმულია ოქროს, მარ-

გალტის, ლაგვარდისა და ჰასტის მიწები და ზოგჯერ ოქროს ვარდულებიც.

მიუსუღავად ზოგიერთი რთული და საინტერესო ვარიანტისა (მაგ., „სხივანები“), ეს ტიპი მსატკერულად შედარებით უფრო მდარდ გამოიყურება, ვიდრე ზემოთ დასახელებული ბრტყელი საურეები, თუნდაც იმის გამო, რომ რგოლებიც და ღერაკისე ახსმელი მარცხენა ტიპის თითქმის ყოველთვის უწყისო მოყვანილობისაა. ასეთები ნამდვილად მასობრივად არის გავრცელებული არმაზისსვეის IV საუკუნის მდიდრულ სამარხებში და სამთავროშიც; მხირაღ ვკვებება მომდევნო სანაძი, ქართლის სსვა ადგილებშიც.

ეს ერთი იმ მომენტებზეა, რომელიც ანათესავებს წარჩინებულთა სამარხებში აღმოჩენილ სამკაულთა ერთ ჯგუფს ქართლის იმდროინდელი მისასხლეობის ფართო ფენებშიც გავრცელებულ, ე. ი. ხალხური მსატკერული გემოვნებისთვისაც დამახასიათებელ, გაცხლებით უფრო მარტივ სამკაულთა ჯგუფთან.

მსგავსი ტენდენციის ოქროს ბეჭედთა შედარების მიხედვითაც შემინვეა: აღრიხლელ ტიპს, რომელსაც ფუჟე რკალი და შივ ამოჭრილი თვალბუდე ასახიათებს, მოეპოვება ანალოგები სამთავროს მასობრივი სამარხების ვერცხლის და ბრინჯაოს ბეჭედებს შორის. გვიანდელ ტიპს კი, რომელსაც ასახიათებს რკალს განჭვრივ თუ გარდიგარდმო დარჩილული თვალბუდე, მოეპოვება ანალოგები მცხეთაში თუ სსვაგან აღმოჩენილი მსგავსი ოქროს ბეჭედების სახით. ზედმეტი არ იქნება მოკლედ მაინც მიმოვიხილოთ ეს ანალოგები.

რგოლოვან-ღეროვანი საურეები არსებითად მგელი პროტოტიპებიდან უნდა მომდინარეობდეს, მაგ., მათთან ახლო დგას ბრინჯაოს და ვერცხლის საურეები, რომლებიც შეგდება მარტორი გეოლისა და ქვემოდან მიჩრილული ღერაკისა თუ ღერაკებისგან, აღმოჩენილი ბეშთაშენის [92, გვ. 45, სურ. 40, 1—2], ეასბეგში, ღებში და ვანეთურ ირდლო კავკასიის იმ რაიონებში, რომლებშიც კოლხური კულტურის ელემენტებია გავრცელებული [94, გვ. 60, ტაბ. XXXVI, 8; გვ. 142, სურ. 123]; ოღონდ ეველა ესენი გაცხლებით უფრო მგელია, ვიდრე არმაზისსვეისა და ბორის ამგვარივე საურეები.

ამ ქრონოლოგიურ სსვაობას შეესატყვისება შემდეგი განსსვაება ავებულეებში: მგელი ნიშნები მთლიანად ერთისა და იმავე ლითონისგანაა დაშლადებული, სოლო არმაზისსვეურ საურეთა ღეროები კი სსვა მასალებისგან ნაკეთები მიივებთაა დამგვენებული.

ი. ტოლსტოის და ნ. კონდაკოვის აზრით [114, გვ. 116—117], საურეთა ის ტიპი, რომელსაც არმაზისსვეის ღეროვან-რგოლოვანი საურეები უნდა მივაკუთვნოთ, კავკასიაში გავრცელებულია ახ. წ. დასაწყისიდან. არმაზისსვეის მასალა ახეთ დათარიღებას საგრანობლად აზუსტებს: როგორც ჩანს, ქართლში ამ ტიპის საურეები III საუკუნის ბოლოს ვრცელდება.

მოაპოვება რამდენიმე საინტერესო არქეოლოგიური კომპლექსი, რომლებიც ამგვარ საურეებსაც შეიცავენ. ერთი ამთოგანია საქართველოს სსრ ხელოვნების მუზეუმში დაცული კოლქეცია (№№ 2352—2362). მასში შეხვალნი ნიეთები (აღმოჩენილი 1917 წელს, ქსნის სეობაში, ახალგორის

მხსლობლად, და მამინვე შექნილი საქართველოს საინტორიო-საეთოგრაფიო საზოგადოების მუზეუმის მიერ), როგორც ჩანს, მდიდრული სამარხის ინვენტარის შეადგენს¹.

იგი შეიცავს: ოქროს ორ წყვილ საურეს, ბეჭედს, მკერდსამკაულს, ერთ სასანურ მონეტას, რომელიც ევეთვისის მახურ 11 (308—380 წწ.); ვერცხლის ბეჭედს და ავეტუსტეს დენარს²; ბრინჯაოს ორ მატარა ახსინდას, სარტულის ენსა და ორნაწილედ მგვილდსაქინს.

საურეები ზედმიწევნით ჰგავს არმაზისსვეის 49-ე სამარხში აღმოჩენილ სსივანებიან საურეს, რომელიც თავის მსრივ მოგვაგონებს მე-19 სამარხის რთულსსივანებიან საურეებს და სამთავროში ბაიერნის მიერ აღმოჩენილ ერთ წყვილს.

ასეთივე საურეები აღმოჩნდა 1949 წელს რუსთავში, მტკვრის მარჯვენა ნაპირის სამაროვანზე (სავ. წიგნ. №№ 98 და 179). ახალგორულ ერთ-ერთ საურეს ღერაკი ბრინჯაოსი აქვს და ამით ის მოგვაგონებს არმაზისსვეის 43-ე სამარხის №№ 684 და 690 საურეებს (ჩვ. აღწ. №№ 247, 253) და სამთავროს გვიანდელ ქვისსამარხებში აღმოჩენილ მამდენსამე საურეს (მაგ., ჩრდილო უზნის 1938 წლის სავ. წიგნ. № 788 და 1939 წ. სავ. წიგნ. № 2361). ეს უკანასკნელნი ღერაკე ახსმული მიივებთაც მღლიან ჰგვანან არმაზისსვეურთ. მათი შემგველი სამარხები, სსვა ნიეთების მიხედვით, III—IV საუკუნეებს მიეკუთვნება.

ახალგორის ერთ-ერთი საურის რგოლი და ზედ ბურთულის შემგვობით მიჩრილული (და არა შივ გაერილი) ეუნწი მღიერ მოგვაგონებს არმაზისსვეის ერთ საურეს (ჩვ. აღწ. № 253), რომელიც ამგვარი აღნაგობით აქ გამოწაკლის წარმოადგენს.

საურადღებობა, რომ არმაზისსვეურ სათანადო სამკაულეებთან მსგავსებას იჩენს ახალგორის კომპლექსში მებავალი ზოგი სსვა ნიეთიც. კერძოდ, ოქროსა და ვერცხლის ბეჭედები ტიპოლოგიურად სავსებით თანსედება არმაზისსვეის გვიანდელ სამარხებში აღმოჩენილ მსრებკუთხოვან ბეჭედებს. ახალგორული რთული მკერდსამკაული კი, თვალთაშორისი ტიხრების გამართვისა და თვალთა ჩასმა-გამატრების სერსებით, მღიერ მოგვაგონებს არმაზისსვეის ორ წყვილ, ბრტყულ-დახსარულ სამაჯურთა კეთებისას მარჯველ გამოყენებულ წესს, სოლო იმავე ნიშნებით და საერთო აღნაგობითაც— არმაზისსვეის მორე სამარხის ეველსაბამის მედლიონს, რომელსაც თავის მსრივ მოეპოვება მასლობელი ანალოგი სამთავროს ჩრდილო უზნის № 4 ქვისსამარხში 1938 წ. აღმოჩენილი ოქროს მედლიონის სახით.

ახალგორული კომპლექსის ზოგი ნიეთის ტიპოლოგიური მსგავსება არმაზისსვეურთან მნიშვნელოვანი სდება ამ უკანასკნელთა სნოვანების განსაზღვრისთვისაც. ზემოთ, სათანადო ადგილას გამოთქმულია მოსაზრებანი, რომელთა საფუძველზედაც შესაძლებელი გხდა სამარხთა საკმაოდ დიდი ჯგუფის მიკუთვნება IV საუკუნისათვის: არმაზისსვეის სამარო-

¹ ამ მონაპოვარს არაფერი აქვს საერთო სახელწოდებულ „ახალგორის განსთან“ [123].

² საინვენტარო წიგნი ე. თაყაიშვილის ჩანაწერის მიხედვით, ავეტუსტის მონეტა არ უნდა იყოს ამ ნიეთებთან ერთად ნაპოვნი.

განმი თამამად გამოვარჩევთ „შეოხსე საუკუნის მდიდრული სამარსების ჯგუფს“. ახალგორული 1917 წლის კომპლექსის გაცნობის შემდეგ კიდევ ერთი ახალი საბუთი გაჩნდა ამ ჯგუფის ასეთი ხსოვნების დადასტურებისათვის, ვინაიდან ახალგორული კომპლექსის სწოვანება ყარგად ირკვევა მასურ 11-ის (308—380 წწ.) მონეტით, სოლო არმაზისთვის მდიდრულ სამარსთა გვიანდელი ჯგუფის ინვეტარში შედის კონსტანტინოსის (323—361 წწ.) მონეტა. ასე რომ, ეს ორი მონეტა საიმედოდ უჭერს მხარს ერთიმეორეს და კიდევ უფრო კანონზომიერად გამოიყურება ინვეტარის ასეთი მსგავსება. როგორც ითქვამს, ეს მსგავსებები ძლიერ არსებითია.

არმაზისთვის მდიდრულ სამარსთა ჯგუფის ინვეტარის მასობრივი ანალიზების მიებისას უნდა გავიხსენოთ კარსნისსევიც, სადაც 1925 წელს ჰროფ. გ. ნიორამემ აღმოაჩინა ოქროს, ვერცხლისა და ბრინჯაოს საკურები [87, ტაბ. I, სურ. 4, 5, 6; ტაბ. II, სურ. 11, 21, 24], რომლებიც ძალიან მოკავებულნი არმაზისსევერთ. კარსნისსევის ქვისსამარსთა ინვეტარის არმაზისსევერს უკავშირდება ერთი თვალბრუნებელი ბეჭდითაც [87, მე-11 სამარსი; ტაბ. III, სურ. 17], რომელიც ძალიან ჰგავს არმაზისსევის მე-40 სამარსში აღმოჩენილ ბეჭდს (ჩე. აღწ. № 226). ეს მაგალითები საყვებით ცხადყოფს კარსნისსევისა და არმაზისსევის განსხვავებული ნივთების მსგავსებას, რაც მათი დახლოებით ერთმანეთთან მომასწავებელიც უნდა იყოს. მართლაც, ჰროფ. გ. ნიორამე კარსნისსევის სამარსთან აკუთვნებს „ქრისტიანობის დროის დასაწყისის საქართველოში“. ეს, რა თქმა უნდა, საყვებით სწორია და თავის მხრივ მხარს ამჟღავნებს არმაზისსევის ნივთთა სწოვანების შესახებ ჩვენ მიერ შემოთავაზებულ მოსაზრებებს.

ანალიზთა მიებისას უშთაერსი ადგილი სამთავროს სამარსთან უნდა მიენიჭოს. დამახასიათებელია, რომ სამთავროს იმ ქვისსამარსებში, რომლებიც, მეტნაკლები სისუსტით, არმაზისსევის მდიდრულ სამარსთა თანამედროვედ შეიძლება ჩაითვალოს, ცხველება არმაზისსევთან შესწავლილი ორი ვარიანტი ბეჭდებისა: ა) ბეჭდები, რომელთაც თვალბრუნ რკალს განსწავრავს აქვს დარჩილული და ბ) ბეჭდები, რომელთაც თვალბრუნ რკალს გარდებარდმო აქვს დარჩილული.

პირველ ვარიანტს უნდა მიეკუთვნოს, მაგ., ბეჭედი, რომელიც ჩრდილო უბნის მე-5 სამარსში (1936 წ.) აღმოჩნდა, და ბეჭედი, რომელიც 1939 წლის 136-ე სამარსში იყო, იმავე უბანზე. პირველს აქვს არმაზისსევერთათვის დამახასიათებელი კუთხოვანი მხრები და მის თვალბრუნ თვალბრუნდეს ირგვლივ წყრილი გავარსი შემოუკვრის. ეს ბეჭედი ძლიერ ჰგავს არმაზისსევის 2 ბეჭდს (ჩე. აღწ. №№ 236, 250). ამ უკანასკნელთან ასეთსავე მსგავსებას ამჟღავნებს სამთავროს მეორე ბეჭედიც, ოღონდ ის პირველთან შედარებით ჰატარა. მას სამარსში თან ახლდა, სხვათა შორის, რკინის საკინძის ნატეხები და მინის ორი სანელსაცხებლე. რკინის საკინძის ნატეხები შეიძლება შეეძაროს კარსნისსევის ქვისსამარსებში ნაპოვნი საკინძებს, სოლო მინის სანელსაცხებლეები—არმაზისსევის 43-ე სამარსში აღმოჩენილ სანელსაცხებლეს (ჩე. აღწ. № 246). ამრიგად განისაზღვრება სამთავროს ბეჭდთა სწოვანებაც.

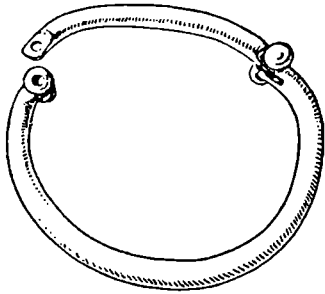
მეორე ვარიანტის ჰარაღებლებად უნდა დავასახელოთ: სამთავროს ჩრდ. უბნის № 2194 ოქროს ბეჭედი, სამარს. უბნის № 2169 ოქროს ბეჭედი და იმავე უბნის 1939 წლის № 254 ბეჭედი. საუკურადღებთა, რომ მეორე ვარიანტის დასახელებულ ბეჭედთა შორის პირველს (№ 2194) და მესამეს (№ 254) რეალურ დარჩილული აქვს ორი-ორი ოქროს ბურთულა, ე. ი. ისინი ამ დეტალიზაცი მოკავებულნი ერთ წევრად არმაზისსევერ ბეჭდებს, თვალბრუნისათვის ოქროს ბურთულა რომა აქვთ დარჩილული.

ეს სამთავროული ბეჭდებიც ჩვენთვის ახლა საინტერესო არმაზისსევერი ბეჭდების ხნისაა. სამთავროს ბეჭედთა ასეთ სწოვანებას მხარს უჭერს, მაგ., № 254 ბეჭედთან ერთად აღმოჩენილი უბნის 1-ის მონეტა, რომელიც ამ სამარსის თარიღის ქვედა საზღვრად III საუკუნის შუა ხანებს გვაკულისხმობინებს.

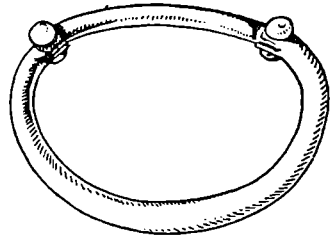
ამრიგად, სამთავროს გვიანდელ ქვისსამარსთა (III—VI სს.) ინვეტარის 'ხოვადად მოქველდება ყარგად არკვევს არმაზისსევისა და სამთავროს 'ხუმთო დახასიათებული ნივთების ჯგუფთა ტიპოლოგიურ მსგავსებას და ერთმანეთსა. ამ გარემოებას სხვა მხრივაც აქვს დიდი მნიშვნელობა: ხერხდება სამთავროს III—IV საუკუნეთა ქვისსამარსებში დაკრძალულთა დაკავშირება არმაზისსევის იმავედროულ სამარსებში დაკრძალულთა წრესთან: ამ უკანასკნელთა შემეღობით ეი ისინი არმაზისსევის ერთმანეთსა წრესაც შეიძლება დაუკავშირდნენ.

ეს გარემოება მნიშვნელოვანია იმიტომაც, რომ იგი კიდევ უფრო აძლიერებს ჩვენს მოსაზრებას არმაზისსევის ერთმანეთსა წრის ნივთიერი კულტურის ადგილობრივ ნივთიერ კულტურასთან უწყვეტი კავშირის შესახებ. კერძოდ, ქართული ოქროსბეჭდობის ჩვენ მიერ გავკლავული ტრადიციის იმე ბლიერი ჩანს, რომ ადგილობრივი სწოვანების დამახასიათებელი ნივთები ფართოდა გავრცელებული იმდროინდელი ქართლის მიწა-წყალზე. ამის საილუსტრაციოდ, შემოაღიწმინდეთა გარდა, შეიძლება შემდეგი მაგალითებიც დავასახელოთ: 1926 წელს სოფ. ალაიანში, IV—V სს. სამარსში ნაპოვნი ოქროს ბეჭედი და ცილინდრული მძივები [312, სურ. 12 და 13]; სოფ. ერეკლეში აღმოჩენილი ბეჭედი, რომელიც აჟად. ს. ჯანაშიას სახელობის საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის არქეოლოგიურ განყოფილებაში ინახება (№ 21, 26/1); რუსთაში 1949 წელს აღმოჩენილი საურეები და ბეჭედი (საე. წიგნ. №№ 98, 179 და 120); წილიანში 1951 წელს აღმოჩენილი ოქროს საურეები, ბეჭედი და აგრეთვე გულსაკიდის მედალიონი, რომელიც მოკავებულნი სამთავროში 1935 წელს, ჩრდილო უბნის მე-4 სამარსში აღმოჩენილ ოქროს მედალიონს, სოლო ეს უკანასკნელი ტიპოლოგიურად ძალიან ენათესავება არმაზისსევის მეორე სამარსის კამის ბეჭდს, ერთი მხრივ, და ახალგორის 1917 წლის კომპლექსში შემავალ გულსაკიდს, მეორე მხრივ.

სადღეისოდ დაგროვილი არქეოლოგიური მასალების შესწავლა არკვევს, რომ მსგავსი მოყვანილობის სამკურული იმ ხანებში დასავლეთ საქართველოშიც გადადიოდა. ამ მხრივ დამახასიათებელია ცაგერის მუზეუმში დაცული, სოფ. უსახელოში აღმოჩენილი კომპლექსი. უსახელოს ნივთებიდან

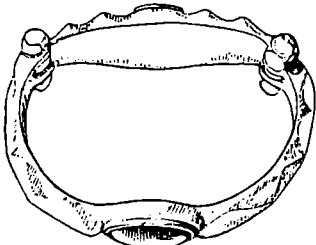
1

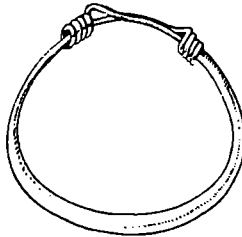
2

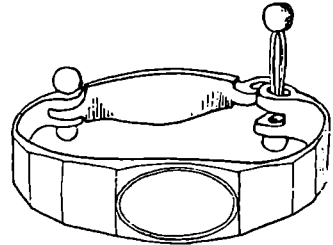
3

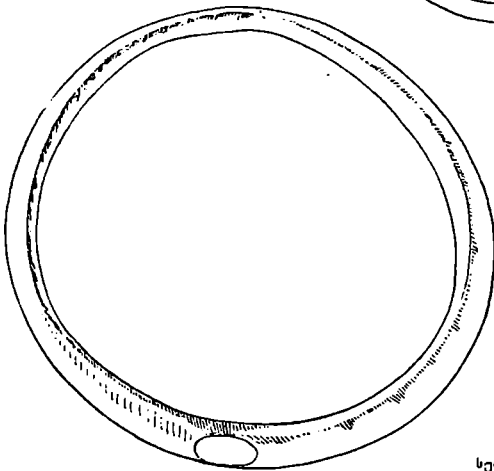
4

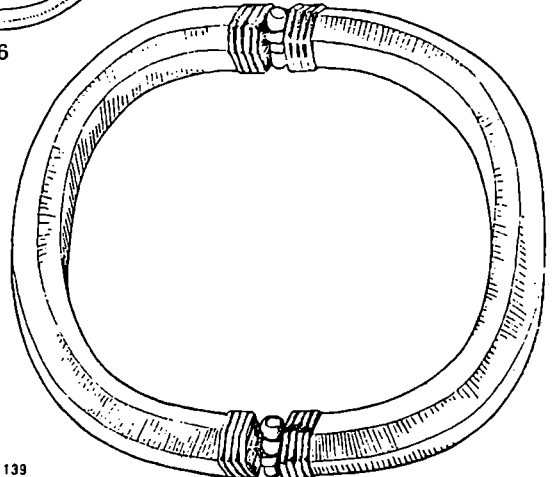
6

5

7

8

განსაკუთრებით საუკრადღებოა არმაზისხევერთა მსგავსი, თვალბუდეშემადლებული ოქროს ბეჭედი. ორი თვალბუდეშემადლებული ბეჭედი შედის აგრეთვე სოფ. სარგვეში აღმოჩენილ კომპლექსში, რომელიც ახ. წ. III საუკუნეზე უფრო ძველი არაა [120, ტაბ. I]. ასეთივე ბეჭედი აღმოჩენილი მოპეთის სამაროვანზე, სოფ. ლებთან, III—IV სს. სამარხში (№ 2, 1938 წ.).

ამ გარემოებს მნიშვნელობა აქვს ანტიკური ხანისა და უძველესი მომდევნო დროის კოლხურ-იბერიული ნივთიერი კულტურის ასლი ნათესაობისა თუ ერთიანობის დადასტურებისათვისაც, რის შესახებ, სხვა მასალის განხილვის საფუძველზე, არა ერთხელ გამოუთქვამს მოსაზრება აკად. ს. ჯანაშიას [ის., მაგ., 13, გვ. 73].

არმაზისხევის მდიდრულ სამარხთა მეორე ჯგუფის ინვენტარის დახასიათებისას ჩვენ საკანგებოდ შევწერდით ორ წყვილ ბრტყელ, დასასრულსა და მოთაფლულ ს ა მ ა ჯ უ რ ზ ე, რომლებიც იმდროინდელი ოქრომჭვლელობის მაღალი განვითარების მანიშნებელია. ამ სამაჯურთა ანალოგები ჩვენ არსად გვხვდება და ამიტომ მხოლოდ ზოგიერთი თავისებურების მითითებას უნდა დავეყრდეთ. აქაც უნდა აღინიშნოს, რომ ნიარფეროვნება - პოლიქრომიით მათ (განსაკუთრებით მე-40 სამარხის სამაჯურებს — ჩვ. აღწ. №№ 229—230) ერისთავთა სამაჯურები ვერ შეედრება. მათში პოლიქრომულ ეფექტს აღმაზღვდის მრავალრიცხოვანი ბრტყელი ღარი-სებრი ფირფიტები და ნიარფერადი, ტისროვანი მინაქრისებრ განლაგებული ჰასტისა და ლავვარდის ფირფიტები ქმნის. ერისთავთა სამარხებში აღმოჩენილთა შორის თვლებით შემკული სულ ორი წყვილი სამაჯური და ერთი წყვილი სამკლავურია (სურ. 139, 4, 5, 7). ერისთავთა ინვენტარს ახასიათებს ოქროს მძიმე, სქელი და საქაზღ ფართო ზოდებისაგან გამოქანახებული რკალიანი სამაჯურები, განსხვავებით IV საუკუნის ბრტყელი, დასასრული, ჰვირული და ნამდვილად პოლიქრომული სამაჯურებისაგან. ამ უკანასკნელუბისაგან მიიღობის, თუმცა კი დიდად თავისებურია, ერისთავთა მეორე სამარხის (III ს.) ბრტყელი და ჰვირული სამაჯურიც (სურ. 139, 3). IV საუკუნის სამაჯურთა შორის გვხვდება ერთი განსხვავებული ტიპისა, რომელიც ფაქტურად წარმოადგენს სამისოდ გამოყენებულ მძიმეთა ასსმულას.

მსგავსების მომენტები თითქოს შემინჯეა ევლსაიდათა შორისაც. ერისთავთა რთულ ევლსაიდებს IV ს. მდიდრულ სამარხებში უპირისპირდება, მაგ., მე-19 სამარხის მოთავლული და სორკლიანი მძიმებისაგან შემდგარი ევლსაბამი (ჩვ. აღწ. № 217) და 43-ე სამარხის რკოსებრი მძიმებისაგან შედგენილი ევლსაბამი (ჩვ. აღწ. № 245). მე-40 სამარხში ევლსაბამი მარტები შეწყვიტაა წარმოდგენილი. ამასთან დაკავშირებით უნდა აღინიშნოს, რომ ერისთავთა მეორე სამარხი, რომელიც, როგორც არა ერთხელ დაკრწმუნდით, ბეჭერი რაბით (და, კერძოდ, ბრტყელი ჰვირული სამაჯურით) წარმოადგენს გარდაბაჟლას და დამაკვირებელ საფესურს ამ ორი ჯგუფის სამარხებს შორის, შეიცავს ევლსაიდს, რომლის შეწყვილი მოგვარებას მე-40 სამარხის შეწყვეს, ხოლო მედალიონი სამაჯურსა და ასლავორის, IV საუკუნის მედალიონებში პოებს ანალოგებს.

ამრიგად, თითქოს ნაქსები თვალსაჩინო ხდება მსგავსა და მსოფლ ქართლის სამეფოში მატერიალური კულტურის ზოგი დარგის განვითარების გზა II საუკუნიდან ვიდრე V საუკუნემდე. ბეჭდების არასრული მიმოხილვაც ცხადყოფს, რომ, მიუხედავად წარმოშობითი ერთიანობისა და ტიპოლოგიური მსგავსებისა, არმაზისხევის უძველესი (II საუკუნე—III საუკუნის პირველი ნახევარი) სამარხების და უფრო ახალ (III საუკუნე-მეორე ნახევარი — IV საუკუნე) მდიდრულ სამარხთა ინვენტარს შორის საკმაოდ თვალსაჩინო განსხვავებაა. ეს შედეგია იმ ცვლილებისა, რომელიც სამი საუკუნის მანძილზე მომხდარა ქართლის სამეფოს ამ ცენტრში.

არმაზისხევის არქეოლოგიური მონაპოვარი გარკვეულ წარმოდგენას გვაძლევს აგრეთვე ქართლის სამეფოს სოციალურ-ეკონომიური და კულტურული ვითარების შესახებ, აღებულ ხანაში. ამ მხრივ პირველხარისხოვანი ღირებულება ენიჭება ბეჭდთა ზოგიერთ ჯგუფს.

I და III საუკუნეებით დათარიღებულ პირველსა და მესამე სამარხში აღმოჩენილი ზოგიერთი ნივთი თავის დროზე სამართლიანად იქნა მიჩნეული სვლისუფლების ნიშნებად. ისინი მიკვითითებენ სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციის განვითარების ისეთ დონეს, რომელიც გულისხმობს მაღალი თანამდებობის მოხელეთა გარეგნულ განმასხვავებელ ნიშნებსაც.

ბერძნული და არამეული (არამაზული) წარწერებიც კარგად მოწმობს, რომ ქართლის სახელმწიფოს I—III საუკუნეებისათვის განვლილი ჰქონია განვითარების საკმაოდ გრძელი გზა. სახელმწიფოს მმართველი აზარატი ამ დროს უკვე წარმოადგენს რაულ იერარქიას, რომელსაც სათავეში უდგას მეფე ანუ დიდი მეფე. მეფეებს ჰუაჟა მოსვლეთაგან წარწერები ინსენიებს ჰიტიანსებსა (ერისთავებსა) და ეპიტროპებს ანუ რაბ-თარბასებს (ეზოსმომადურებს). ნიშანდობლივია, რომ ესენი იწოდებიან ქართლის მეფის ერისთავებად და ეზოსმომადურებად და ცოტა უფრო გვიანდელი ანალოგიების მიხედვით, უნდა ვიფიქროთ, რომ პირველიან მართავენ ქვეყნის ცალკეულ მმართვეს, ხოლო მეორეები განკუთვნილნი ხდებიან კარს და მეთაურობდნენ მსგავრობას. ამგვარი ვითარებისას სრულიად ბუნებრივი იქნება თუ ვივარაუდებთ უფრო წერილ, დაბალი თანამდებობის მოსვლეთებსაც, ე. ი. მუალედ რგოლებს წარჩინებულებებსა და ხალხს შორის. წარწერები არაფერს გვეუბნებიან თვით ქართლის მეფის ფუნქციის შესახებ, მაგრამ ამ სარეუს ნაწილობრივი აუციენი რომელიც წერილობითი წყაროები, რომლებიც, ამავე დროს, გარკვეულ შეუს ჰმუნენ იბერიის პოლიტიკური წუობილების სტრატონისეულ დასასიათებასაც. სტრატონის მიხედვით, მაგალითად, ჩანს, რომ საკარგო ურთიერთობის საკითხებს განაგებს არა მეფე და არა მისი გვარეულობის რომელიმე წარმომადგენელი, არამედ მეორე გვარიდან გამოსული ქერუმი. მაგრამ უგებელია, რომ ეს ცნობა ასახავს უფრო შორეულ სინამდვილეს, ე. ი. ქართლის ჯერ კიდევ ახალგაზრდა სამეფოს სოციალურ-პოლიტიკურ ვითარებას, რომელიც არცთუ ნახევრითაა განსაუვისუფლებული გვაროვნული საზოგადოების ტრადიციებისაგან. რომელიც წარო-

ების ცნობა კი, ქართლის მეფის რომში, იმპერატორის კარზე მიზატიკების შესახებ, მიგვითითებს ამ უმაღლესი მოსელის როლს მესობლებთან ურთიერთობაში და მოწმობს სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციის განტვირთვას მმართველობის გაროვნული სისტემის გადმონათობისაგან. მართლაც, საკვლევ სახანში (I—III სს.), არც მცხეთის ეპიგრაფიკული ძეგლებისა და არც სხვა წყაროების მიხედვით, არა ჩანს ქვეუნიის მართვის გაროვნული წესების არავითარი კვალი. პირიქით, ქართლის დედაქალაქი ამ დროს დასახლებულ-გაშენებულია სახელმწიფოებრივი ცხოვრების წესის მიხედვით. მცხეთაში და ქართლში ჩვენ ვხედავთ არა მარტო იბერიულენ, არამედ უცხო ტომის მტ-ნაქვლებად მნიშვნელოვან ჯგუფებსაც (ვაკრებს, ხელოსნებს, იმიტრატებს). ქართული ეროვნული წყაროების ეს ცნობა კარგად დასტურდება მცხეთაში არმაზული, ბერძნული და ებრაული წარწერების აღმოჩენის ფაქტებით.

ერთი სიტყვით, ქართლისა და მისი დედაქალაქის მოსახლეობის სახით ჩვენ საქმე გვაქვს არა გაროვნულ, არამედ ტერიტორიულ გაერთიანებებთან, რომლებიც სახელმწიფოდ ორგანიზებული საზოგადოების ერთ-ერთი არსებითი ნიშანი არის (ფრ. ენ გელ სი, ოვასისი, კერძო საკუთრებისა და სახელმწიფოს წარმოშობა, თბ., 1953, გვ. 4—5, 149—150).

„სახელმწიფოს მართვისთვის ესაჭიროება ცოტად თუ ბევრად მოწესრიგებული მიწერ-მოწერა“ (ი. სტალინი, მარქსიზმი და ენათმეცნიერების საკითხები, თბ., 1953, გვ. 24). ბერძნული და არამეული, ე. ი. იმ დროის ორი საერთაშორისო ენა, რომელზედაც შესრულებულია მცხეთის წარწერების უმრავლესობა, კარგად ემსახურებოდა ქართლის სამეფოს საკარგო ურთიერთობის სფეროში. თუმცა ჩვენს ხელთ ჯერ კიდევ არაა მოხუდ ქართლში დამწერლობის ფართოდ გავრცელების დამადასტურებელი საბუთები, მაგრამ მის დასავლეთ ჰერიფერიანზე—სოფელ ბორში აღმოჩენილი წარწერაინი პიზაი იმას უნდა მოწმობდეს, რომ დამწერლობის სიკეთით მარტო მცხეთის წარჩინებულნი არ სარგებლობდნენ. დამწერლობის არა მარტო მოთხოვნილება, არამედ აგრეთვე არამეული გარდაქმნა თავისებურ, არმაზულად ქართლში მხოლოდ განვითარებული სახელმწიფოებრივი ცხოვრების ნაყოფია. იგი ნაკარნახევი იყო, უპირველეს ყოვლისა, ქვეუნიის მონაგანი განვითარებითა და მოთხოვნილებით. სხვა-ნაირად მხელი ასახსნელი იქნებოდა როგორც არამეულის გაარმაზულება, ისე სამარსებზე თუ საზოგადო ადგილებზე წარწერაინი სტრუქტურის აღმართვის ფაქტები.

ი. სტალინი აღნიშნავდა მოწესრიგებული დამწერლობის მნიშვნელობას ვაკრიბის განვითარებისათვის (დასახ. ნაშრ., გვ. 24). რომ საგურო ურთიერთობა I—III სს. ქართლში კარგად განვითარებული სასაქონლო წარმოების დონეზე მდგარა, ამას ამტკიცებს მონეტების საყოველთაო გავრცელების ფაქტი ქართლსა და დიდ მცხეთაში. როგორც ვხანთ, აღმოჩენილია მრავალრიცხოვანი მონეტები—აღეკსანდრე მაკედონელი სტატერი, პართული დრაქემები, რომაული აურეუსები და დენარები. ბევრი მონეტა მოგვცა საკუთრივ არმაზისხემატ. თითო-ორიღა მონეტა

გვევლება ღარიბთა სამარსებში. სამაგიეროდ ისინი მრავლად ჩაუტანებიათ წარჩინებულთათვის. ეს ფაქტი კი ამაკარად მიგვითითებს, რომ ამ სოციალური წრის ხელში უოფილა დაკროვილი სიმდიდრე და მასვე ეკვემდებარებოდა ვაჭრობისა და გაცვლა-გამოცვლის საქმე. ნიშანდობლივია, რომ ამ ცნობით სტალინი მოხვედრილი, უცხოური წარმოშობის საგნებზე უმთავრესად მდიდართა სამარსებშია აღმოჩენილი.

სასაქონლო წარმოება ქართლში უნდა აღმოცენებულიყო ხელოსნობის დიფერენციაციისა და მრავალსუკურთვანი განვითარების საფუძველზე, რაც მცხეთის სხვადასხვა უბნების არქეოლოგიური მონაპოვრის მიხედვით მტკიცდება. მასალა მოწმობს, რომ ხელოსნობისა და ვაჭრობის დაწინაურების საფუძველზე მომსდარა ცვლილება, რამაც მცხეთა—ს მველი სამიწათმოქმედო ტიპის დასახლებული ადგილი—უკვე მკ. წ. I ათასეულის შუა ნახევში აქცია ქალაქად (ს. ვანაძე) და მალე მას ქვეუნიის პოლიტიკურ ცხოვრებაში ხელმძღვანელი როლიც მოაპოვებინა. მაღალი ღირსების უამრავი ჭერტული და სამკაული, ისევე როგორც ქვისაშამრსები და მინერალური სურთომოქმედრების ძეგლები უმთავრესად ნაყოფია უღარესად დანაწევრებული ხელოსნური შრომისა, რომელსაც კლასობრივი საზოგადოების შესაფერისად გარდაქმნილი მველი ქართული ტრადიციები ასაზრდობდა. ამასთანავე, საქართველოს სხვადასხვა კუთხეებში აღმოჩენილი ძეგლების სიმრავლე სრული მტკიცებით მონაპოვართან ბუნებრივად გვაზარაუდებიან ხელოსნობის განვითარების იმ საფეხურს, რომელზედაც მისი ნაწარმი ვეღარ ითმენს ცალკეული ტომების ფარგლებს, იქვეა სატომთაშორისო კუთვნილებად და საერთო პირითადი ნიშნებით აღჭურავს ფართო ტერიტორიის მოსახლეობის კულტურასა და უოფა-ცხოვრებას. წყაროდინან საკმაოდ კარგად ცნობილია საქარაუნა და სამდინარო ტხებთი ადგილობრივი სახელოსნობის ნაწარმი თუ უცხოური წარმოშობის საგნები, რომლებშიც ფერადი ქვების დიდი ნაწილიც შედის, ვრცელდებოდა ქვეუნიის კველა კუთხეში.

წერილობითი წყაროების სიმწირის პირობებში არ შეგვიძლია კატეგორიულად ვიმსჯელოთ ქართლის სახელოსნობებში გამოყენებული შრომის სახითზე, მაგრამ პროდუქციის მიხედვით მათი მასშტაბის გათვალისწინება შესაძლებელს ხდის ვივარუდით ადგილობრივ თუ უცხო ტომის თავისუფალ ხელოსნთა გვერდით მომუშავე მონებიც. ისინი კიდევ უფრო მეტად უნდა უოფილიყვნენ ჩაბმული მაღაროებში, ქვისსამეხელოებში, ქვასათალებში, ანა-ბაღ-ვენახებში, მშენებლობაში და სხვაგვარ მნიშვნელოვან მომსახურებაში. მონური შრომის გამოყენების დასაწყისად სრულიადაც არ უნდა მივიჩნიოთ არმაზისხევის პირითადი ძეგლების სახა. უკვე მკ. წ. IV და მომდევნო საუკუნეთა კრანდოზული საფორტიფიკაციო და სამოქალაქო ნაგებობანი ბაგინეთში, სარკინეთში, წიწამურში და გორში, რომლებიც თავისი მასშტაბით მრავალგზის აღემატებიან გაროვნული კოლექტივის შესაძლებლობას, გვიკარნახებს, ამ ძეგლებში კლასობრივი საზოგადოების უქონელი და უუფლებო ფენების წვლილიც დაინახოთ და რეალურად მივიჩნიოთ ცნობა იბერიის მდებითი სალსის შესახებ, რომელიც, სტრახონის თქმით, მონებად ჰყავდა სამეფო საგარეულოს და

ემსახურებოდა მას ეკელაფრით, რაც კი აუცილებელია ცხოვრებისათვის. დიდი მცხეთის ტერიტორიაზე და, კერძოდ, არმაზისხევი აღმოჩენილი ანტიკური დროის უინვენტარო სამარხები მეტწილად უნდა ეკუთვნოდეს მატერიალური დოვლათის უძველეს მწარმოებელთა ამ პირითად კატეგორიას, ხოლო მცირეინვენტარიანი სამარხები, რომლებშიც აქაიკარგი ხელობის ნივთებიც იჩენს თავს,—საძულო ფენის წარმომადგენლებს, თავისუფალ მოქალაქეებს, ხელოსნებს და სხვ.

ეკელა ამათი შრომის ნაყოფით უხვად სარგებლობდნენ სახელმწიფოს მმართველი წრეები. მათ ეკუთვნოდათ მძვენიერი სასახლეები და სხვა სიმდიდრე, რომლის ერთი ნაწილი, როგორც ვნახეთ, დაუზოგავად იხარჯებოდა მიცვალებულთა დაკრძალვაზე.

I—III საუკუნეებისათვის მოსახული ეს ზოგადი სურათი რამდენადმე სახეცვლილად გამოიყურება მომდევნო ხანაში. არქეოლოგიური მონაპოვარი მოწმობს, რომ IV საუ-

კუნიდან არმაზისხევის დიდებულთა წრეში თვალსაჩინო ცვლილება მომხდარა. ერისთავთა ნაგებობანი ამ დროისათვის განადგურებულა. IV საუკუნის ნაგებობანი და სამარხები თავისი სიმტკიცითა თუ საერთო იერითა ვერ შეედრება უწინდელებს. შეინიშნება სამარხეული ინვენტარის შემცირება და ზოგჯერ მხატვრული ღირსების დაქვეითბაც. საფიქრებელია, რომ ეს არის შედეგი სოციალურ-პოლიტიკური და სარწმუნოებრივი ცვლილებებისა და, ეგებ, საკარყო ურთიერთობაში მომხდარი გარდატეხისაც, მაგრამ ამ მოვლენასა კონკრეტული ხასიათი ვერ კიდევ საკვლევეია და მოითხოვს მცხეთაში სათანადო ძეგლების შემდგომ გამოძიებებსა და შესწავლას. არმაზისხევის მონაპოვარმა კი, როგორც ვნახეთ, ახალი, უკვე საკმაოდ ნათელი შუქი მოჰიქონა არა მარტო ძველი დედაქალაქის ამ ერთი უბნის, არამედ მცხეთისა და მთელი ქართლის ჰოლიტიკური ცხოვრებისა და კულტურული ვითარების გარკვეულ მხარეებს ას. წ. I—IV საუკუნეებში.

АРХЕОЛОГИЧЕСКИЕ ПАМЯТНИКИ АРМАЗИСХЕВИ

ПО РАСКОПКАМ 1937—1946 гг.

Р Е З Ю М Е¹

Настоящая книга является I томом серии Института истории им. П. А. Джавахишвили Академии наук Грузинской ССР: «Михета — итоги археологических исследований». Она посвящена археологическим памятникам Армазисхеви — в основном резиденции и некрополю эриставов-пипиахшей, представителей знати древней Картли (Иберии)².

Памятники эти вскрыты раскопками 1937—1946 гг. на правой террасе р. Куры, у устья речки Армазисхеви (табл. XXXIII, XXXIV). Они проливают свет на древнюю историю Картлийского царства, особенно с первых веков н. э., и способствуют воссозданию картины жизни древней столицы Картли на протяжении почти полтысячелетия. Кроме того, дается общий обзор и многочисленных находок, относящихся к последующим векам и требующих дальнейшего углубленного изучения и специальной публикации.

Книга состоит из 8 глав: 1) «Краткий обзор историко-археологических памятников Михета и ее окрестностей»; 2) «Археологические исследования у устья р. Армазисхеви»; 3) «Устройство погребальных сооружений и погребальный обряд»; 4) «Некрополь II—IV веков н. э.» 5) «Средневековый некрополь»; 6) «Сооружения и связанные с ними памятники»; 7) «Находки из культурных слоев»; 8) «Культурно-историческое значение армазисхевских памятников».

В первой главе дается, в виде общего фона для всей серии, обзор историко-археологических памятников Михета и ее окрестностей. Из этой главы видно, насколько обильно там сохранились разновременные и разнохарактерные памятники грузинской материальной культуры, названные или

подземные, от энеолита до позднего средневековья. Уже беглый их перечень показывает, что на территории «Большой Михета» имеется почти непрерывная преемственность памятников разных эпох и, следовательно, в этих местах не прекращалась интенсивная культурная жизнь — даже после того, как (в V веке н. э.) столицей Картли, а затем и всей Грузии, стал Тбилиси и Михета сохранила значение лишь религиозного центра.

Краткий этот обзор сопровождается обильным иллюстративным материалом (табл. XV—XXXII).

Во второй главе дается хроника полевых археологических работ, проведенных в разное время в районе Армазисхеви, причем сопоставляются 2 этапа истории этих работ: 1) работы несистематические и небольшого масштаба (1902—1937 гг.); 2) работы Михетской археологической экспедиции, планомерные и систематические, широко развернутые под руководством ныне покойных академиков И. А. Джавахишвили и С. Н. Джанашиа. Работы эти начаты «Армазской экспедицией» (под руководством А. Н. Каландадзе, в 1937—1938 гг.), а затем велась Армазисхевской группой или отрядом «Михетской экспедиции» (1940—1941 и 1943—1946 гг.), которую в разное время руководили: А. Н. Каландадзе (1940 г.), А. М. Апакидзе (1941 г.), Г. Ф. Гобеджишвили (1943—1944 гг.), Г. А. Ломтатидзе (1943—1946 гг.). Кроме указанных лиц, в раскопках в разное время принимали участие почти все члены Михетской экспедиции (сотрудники Института истории и Гос. Музея Грузии, аспиранты Института и Тбилисского Государственного Университета, студенты-практиканты и т. д.).

Основные статистические показатели результатов полевых археологических работ, проведенных этим отрядом, таковы: раскопки велась всего в продолжение 23,5 месяцев; на главном участке (терраса на правом берегу Куры,

¹ Русский параллельный текст находится в печати.

² В последующих томах этой серии предполагается публикация материалов, добытых экспедицией на других участках Михета (Самтавро, Багшети, у ст. Михета и т. д.).

к востоку от устья речки) раскопана площадь около 1 га, причем заложено 164 раскола различных размеров; помимо того, имелись раскопки и в более или менее отдаленных пунктах: на «лесном участке» (к югу от указанной террасы), около ст. Михета (где в 1951 году был открыт замечательный сдвиг I века н. э., воспроизводимый на вкладной таблице), в Нантсадени (ж.-д. платформа керосинпровода, где в 1902 г. копал Е. С. Такайшвили), в Баргларна и Набагари (оба в окрестностях Дзеган-Шногвиме). Находки при всех этих раскопках зафиксированы в полевых описях под №№ 1 — 2799.

В третьей главе подытоживаются результаты изучения структуры погребальных сооружений и погребального обряда.

Погребения, раскопанные у Армазисхеви (всего 144) делятся на две группы: древние грунтовые (10 — табл. СХVIII) и — с первых веков н. э. — ящичные (134). Среди последних выделяются каменные ящики и черепичные ящики (3).

Каменные ящики делятся на два основных типа: саркофаги, высеченные из монолитов (табл. LXIII—LXV, LXIX) и составные каменные ящики (табл. XXXV, XXXVI и др.). В каждом из этих типов различается 2 подтипа: ящики с плоским перекрытием (табл. XXXV, прав., и др.) и ящики с двускатным перекрытием (табл. XXXV, лев., и др.). Кроме того, составные ящики делятся на две группы: а) плиточные или плитчатые и б) сложенные из равного камня на гипсовом растворе (табл. СХII, 2, 6). Под у ящичных погребений чаще земляной, утрамбованный, но встречаются (в погребениях с богатым инвентарем) и полы из плоских двубортных черепиц, боковых керамических или каменных плит. Под таким полом иногда посыпан песок.

Черепичные ящики по устройству схожи с ящиками из каменных плит с двускатным перекрытием, отличаются от них лишь строительным материалом. Имеется и черепичный ящик с плоским перекрытием из каменных плит (табл. CVI, 3).

Различные типы погребений хронологически распределяются следующим образом: черепичные ящики распространены в I—III вв. н. э., а каменные — во II и последующих веках. Кроме того, во II—III вв. встречаются целые саркофаги и плиточные гробницы (некоторые из них с двускатным перекрытием); после IV века все чаще встречаются каменные ящики с продольными стенками, сложенные из равного камня, на гипсе.

Все погребения, вскрытые у Армазисхеви, ингушашонные, однако в погребальном обряде наблюдается определенная эволюция: если в ранних грунтовых погребениях покойники уложены на бок, со скорченными конечностями (табл. СХVIII), то в ящичных погребениях они, как правило, лежат вытянутыми на спине (рис. 38, слева), хотя в виде исключения (как пережиток) встречаются и уложенные на бок и с согнутыми конечностями (рис. 16 и др.).

В гробницах I—III вв. имеются, как правило, индивидуальные погребения, если не считать нескольких случаев, когда вместе со взрослыми погребены и малые дети (рис. 16). С IV века появляются уже коллективные, семейные погребения и этот обряд постепенно становится господствующим (табл. СХIV). В этот поздний период часты случаи вторичного использования погребальных сооружений.

Что касается вторичного погребения, то оно заведомо существовало лишь в одном случае (в III веке, погребение

ингушаша Берсуна, табл. Ц, рис. 23). Надо полагать, здесь мы имеем дело с останками погибшего влады от родимой воины, привезенными сюда и преданными земле в фамильной усыпальнице, долгое время спустя. Как устройство и конструкция, так и погребальный инвентарь показывают, что покойников хоронили с различными материальными затратами. Ряд гробниц построен из тщательно отесанных плит (или даже монолитов), часто скрепленных друг с другом металлическими скобами; они имеют специально устроенные полы, и вообще представляют собою прочные конструкции, содержащее множество драгоценных предметов, и то время, как есть много гробниц, построенных из нетесанных или почти нетесанных плит, а то и вовсе из равного камня, и инвентарь в них представляет малочисленные и дешевые предметы. Сравнительное изучение устройства погребений и их инвентаря делает несомненным, что часто перед нами погребения одновременные, но принадлежавшие людям с весьма различными материальными возможностями. Следовательно, довольно яственная картина резкого имущественного и социального расслоения общества видна и по материалу, рассматриваемым в этой книге.

В четвертой главе рассматривается некрополь II—IV веков, в котором выделяются 3 основные группы: 1) погребения пинахшей или эриставов, II—III вв.; 2) богатые погребения IV века; 3) небогатые погребения, синхронные с эриставскими.

I раздел главы посвящен детальному описанию и характеристике гробниц эриставской фамильной усыпальницы и их инвентаря. Таких гробниц было всего 10. Две из них оказались явно разграбленными (№№ 5 и 18), а одна, повидимому, вторично использованной (№ 8). Ни в разграбленной (№ 5), ни в № 8 не было никакого инвентаря.

Гробницы, составлявшие эриставскую усыпальницу, были тесно сгруппированы в центре основного участка раскопок, а остальные погребения, рассматриваемые в этой же главе — в юго-восточной и юго-западной частях этого участка (см. общий план раскопок). Первая и вторая гробницы эриставской усыпальницы были ограждены и отделены от остальных гробниц той же усыпальницы специальным сооружением из равного камня на известковом растворе (табл. XXXV, 2).

Первая гробница, резко выделяясь по внешнему виду среди многочисленных каменных ящиков этого типа в Михета, еще до вскрытия казалась памятником из ряда вон выходящим (табл. XXXV, 1 справа) и это предположение вполне оправдалось. В гробнице, сохранившей от костяка лишь остатки, был обнаружен многочисленный инвентарь, представлявший в основном золотыми и серебряными предметами (табл. XXXVII—XLV, рис. 3). Отметим наиболее значительные из золотых предметов. Перстень с портретной геммой и надписью — ΑΣΠΑΥΡΟΓΙΚΙΣ ΠΙΤΑΞΗΣ — на сердоликовой вставке (табл. I, XLV, 1; рис. 4). Полевой набор, состоящий из 9 блях с цветными вставками и зернью и 1 массивной пряжки (табл. I bis; XXXVII, 2—11; XXXVIII, 3—12; рис. 5). Некоторые из этих блях украшены уникальными геммами. Таковы, например, портрет, изображающий супружескую пару, пинахша Зеваха и Карпак, с надписью ΖΕΥΧΑΧΗΣ ΖΩΝ ΜΟΥ ΚΑΡΠΑΚ (табл. I bis, 2; XLV, 3; XXXVII, 3; XXXVIII, 4; рис. 6) и др. (табл. I bis, 3, 4; XXXVIII, 5; XLV, 2; рис. 8). Есть также обкладка ножен от парадного кинжала эристава с медальоном на конце

(табл. XXXVIII; I bis; рис. 9), эриставская диалема (табл. I, 4—9; рис. 10) и др. (табл. XXXVII, 14—19; рис. 11).

Из серебряных предметов отмечены: пару энохой (табл. XLII, рис. 12), резные обкладки ножок от погребального ложа (табл. LXXVII, 3; рис. 13), чашу с медальоном, изображающим Антипию (табл. XLI), чаши с двумя ручками (табл. XLIV) и т. д.

В гробнице найдены римские ауреусы, 4 из которых, битые Адрианом (117—138 гг. н. э.), указывают на нижнюю границу возраста погребения.

Надпись на портретной гемме в именной перстне-печатки говорит о том, что мы имеем дело с гробницей питнахша Аспаруга, ряд инвентарных предметов которого также представлен в инвентаре.

Гробница № 2 отличалась по устройству от № 1, имея двускатное перекрытие (табл. XXXV, 1—3 слева, рис. 14—15). Инвентарь этого погребения сравнительно мало численен (табл. XLVI—L); золотой ажурный браслет с медальоном, на котором имеется гемма, изображающая Афину-Палладу (табл. II, 3; XLVI, 14; рис. 17); золотой кулон с медальоном, на вставке которого (из двуслойного агата) имеется камень (табл. II, 2; XLVI, 10; рис. 18); золотой перстень с геммой—портретом мужчины и сокращенной надписью ZYX (рис. 19); серебряная чаша с гравированным профилем мужчины в пароском или вельможином одеянии (табл. XLVII; рис. 21) и пехлевийской пунктирной надписью по краям (табл. XLIX) и др. (табл. XLVI, 1—4, 5—13, п 15—16, рис. 20).

Несмотря на неполную сохранность костяка (рис. 16), можно заключить, что покойник был уложен на левом боку, и что, кроме взрослого, вместе с ним был погребен и ребенок (мать и дитя?).

Одни из 4-х найденных в гробнице ауреусов, битый Валерианом, т. е. никак не ранее 253 года н. э., указывает на нижнюю границу даты погребения.

Гробница № 3 внешне ничем почти не отличалась от рядовых погребений в плиточных каменных ящиках, за исключением разве железных скоб, скреплявших некоторые плиты. Однако, после вскрытия выяснилось, что в гробнице имеется пол из высококачественных керамических плит и нестрогнутый инвентарь: большое серебряное орнаментированное блюдо (табл. LIV, LV, 2—3) с пунктирной греческой надписью на поддоне (табл. LV, 1; рис. 26), упоминающею имя «Фл Дадес» и питнахша Берсума, которому блюду было подарено первым (ΕΓΩ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΦΛ ΔΑΔΗΣ ΕΧΑΡΙΣΑΜΗΝ ΒΕΡΣΟΥΜΑ ΠΙΤΙΑΞΗ); парадный княжеский питнахша с золотой рукояткой, украшенной цветными вставками (табл. III; LIII, 1); золотые листья от погребального венка (табл. LII, 8—9; рис. 25, 8—13); золотой перстень с геммой, изображающей, видимо, Александра Македонского (табл. II, 1; LI, 10; LIII, 3; рис. 24); пара золотых серег (табл. LII, 4; LIII, 2; рис. 137, 5); две серебряные чаши с гравированными изображениями коня перед жертвенником (табл. LVI; LVII; рис. 27; 28); серебряная чаша с гравированным и позолоченным изображением орла (табл. LVIII; рис. 29); деревянные ножки от погребального ложа в серебряной обкладке (табл. LI; LXXVI, 2; рис. 1) и др. предметы, из золота и пасты (табл. LII, 2—3, 5—7, II—15).

Большинство костей погребенного было сложено на большом блюде (табл. LI, рис. 23) и именою поэтому считается, что мы имеем дело со случаем вторичного захоронения.

Нижнюю грань даты погребения дает новейший из ауреусов, битый Гостилианом (251 г. н. э.). Однако, этому указанию нумизматического материала общий облик инвентаря соответствует не вполне: последний кажется более древним. Поэтому монета Гостилиана может датировать скорее сооружение гробницы (при вторичном погребении), чем ее инвентарь.

Гробница № 4 (табл. LIX, 1—2), сама по себе не относящаяся к эриставской усыпальнице и более поздняя, сохранила нам (на плитах, использованных при ее сооружении, табл. LIX, 3—4) две надписи исключительной важности, которые уже приобрели широкую известность в научной литературе. Плиты эти в свое время, видимо, являлись стелами. На одной из них вырезана двуязычная, греко-арамейская, точнее греко-армазская надпись (табл. LX). Согласно содержанию надписи, стела была воздвигнута над могилой Серафимы, дочери питнахша Зеваха. На второй стеле имеется одоязычная, армазская надпись (табл. LXI), которая расшифрована лишь частично и представляет собой текст речи (повествования) питнахша Шарагаса.

Надписи эти, как известно, вскрыли совершенно новые страницы политической истории древнего царства Картали.

В эриставской усыпальнице, как сказано, было и два саркофага. Это гробницы №№ 6 и 7.

Гробница № 6 состояла из прямоугольного ящика, высеченного из монолита (табл. LXV; рис. 33), и большой плоской массивной плиты, перекрывавшей его (табл. LXIII; рис. 32). В нем имелся наиболее многочисленный и богатый инвентарь (табл. LXV; рис. 34): золотые ажурные ожерелье (табл. IV; LXVI, 23), диадема (табл. VI, 5; LXVI, 38), браслеты (табл. V, LXVI, 10, 12), надлокотные браслеты (табл. LXVI, 33), ножные браслеты (табл. LXVI, 43), перстни, в том числе украшенные геммами (рис. 35—36), серьги (табл. LXVI, 24, 25, 28), амулетные футлярчики (в одном из которых были тонкие золотые ленточки с «армазскими» письменами, — рис. 37), амулет-подвеска — миниатюрная фигурка кабана (табл. LXVI, 36), многочисленные подвески и др. украшения (табл. LXVI, остальные номера).

Гробница № 6 выделяется обилием и серебряной посуды: чаша с портретным бюстом мужчины (табл. VII; LXIX; LXX, 2—3); чаша с горельефом, изображающим девушку с рогом изобилия (табл. VIII; LXVIII; LXX, 1); ковш (табл. LXVII; рис. 38); пара энохой (рис. 39). Найдены также обложки серебряные точеные деревянные ножки от погребального ложа (рис. 40—41; табл. LXXVII, 1 и 4), серебряные удила и бронзовые шпору (рис. 42). Много украшений из камня и пасты (рис. 43).

Привлекает внимание и обилие монет. Нижнюю хронологическую грань дает ауреус Коммода, битый не ранее 180 года н. э. С такой датировкой хорошо согласуется и общий облик инвентаря.

Гробница № 7 представляет собой саркофаг с симметричным двускатным перекрытием (табл. LXIII; рис. 45—48).

Из инвентаря этого саркофага в первую очередь привлекают внимание: золотое ожерелье, состоящее из цепочки, корбочки и флакончика для благовоний (табл. IX; LXXX, 12; LXXXI; рис. 50; 51); пара застежек, усыпанных гранатовыми и бирюзовыми вставками и зернью (табл. X, 1; LXXX, 1; рис. 52, 18); золотые браслеты (табл. X, LXXX, 15); перстни—в том числе один с прекрасной геммой, изображающей гибель Актеона (таб. X, 2; LXXX, 13; рис.

54), 111 золотых розеток, с красной вставочкой каждая (табл. LXXX, 8), и 5130 пуговок (табл. LXXX, 16), нашавшихся на драгоценную ткань (такие найдены и в гробницах №№ 1 и 6).

Серебряная посуда была представлена двумя эпохами с гравированным изображением виноградной лозы на ручках, и изящной чашей с изображением также виноградной лозы, листьев и гроздьев (табл. LXXXIV; рис. 56; табл. LXXXII, LXXXIII; рис. 55).

Хронологический диапазон 7 ауруссов, найденных в этом саркофаге: от Нерона (54—68 гг.) до Марка Аврелия (161—180 гг.).

Гробница № 9 была обнаружена неподалеку от № 8. Она небольшого размера и построена доловыю небрежно (табл. LXXXVI; рис. 59—61). В ней был детский костяк с золотыми и серебряными предметами, перекаляющимися с инвентарем вышерассмотренных богатых погребений. Надо полагать, в гробнице похоронен ребенок—повидимому, девочка—из семьи пиннахша. Из инвентаря назovem: пару золотых браслетов с переливчатыми концами (табл. LXXXVII, 3; рис. 139, 6); пару золотых серег (табл. LXXXVII, 2; рис. 137, 7); золотые листья от погребального венка (табл. LXXXVII, 5; рис. 62); золотой футлярчик от амулета; золотую монету; серебряный сосуд (табл. LXXXVIII, внизу справа; рис. 63); глазурированный глиняный сосуд—единственный из керамических изделий во всей усыпальнице (табл. XI; LXXXVIII; слева); несколько различных стеклянных сосудов (таковые имелись и в гробницах №№ 1, 2, 3 и 6).

На возраст погребения—середины II века н. э.—указывает единственная монета, аурусс Фаустины (141 г.). Общий облик оставшего инвентаря согласуется с этой датой.

Гробница № 18—последняя из раскопанных экспедицией, которую можно причислить к эриставской усыпальнице, несмотря на разграбленность. Перекрытие у нее было двускатное (табл. XCIII, 1), наподобие гробницам №№ 2 и 5, которые она напоминала и другими деталями устройства. Судя по целешшим предметам, инвентарь в ней должен был быть богатый. Это—пара золотых украшений с красными камнями (табл. XII, 9, 10; табл. LXXXVIII, сверху по краям); золотые трубочки, пуговики и др.; серебряные пряжки 2 монеты (денарии Августа) и др.

В этом разделе четвертой главы каждый предмет описывается с соответствующей детализацией и с привлечением параллелей. Художественно-стилистический и технологический анализ воздушных предметов даст возможность составить наглядное представление, в первую очередь, о ювелирном искусстве Грузии во II—III веках, а также о тех оживленных связях Картаи с соседними или более отдаленными странами, о которых мы знаем и по немало-численным письменным источникам. Рассматриваемый материал дает возможность представить себе ишественное положение правящей знати Пберского царства, ее полную роскошь жизни, и ту пропасть, которая разделяла в ту эпоху правящие рабовладельческие круги от большинства населения, непосредственных производителей материальных благ.

II раздел четвертой главы посвящен богатым погребениям IV века (№№ 11, 12, 13, 15, 19, 36, 38, 40, 41, 42, 43, 46, 48, 49; табл. XCIV, 1—2, XCV, 2—4, XCVIII, XCIX, CI, CII; рис. 65—67, 70, 73—74, 77—81,

84—85). Эти гробницы сгруппированы к востоку и юго-востоку от эриставской усыпальницы, метрах в 30—50 от нее (см. генеральный план).

Отличается эта группа от гробниц эриставской усыпальницы, в первую очередь, внешним видом сооружений. Они построены из плит, которые грубо отесаны или, чаще, вовсе не обработаны, имея более или менее гладкую естественную поверхность. Швы между плитами замазаны известковым раствором (№№ 11, 12, 15, 19, 40, 43, 48, 49). В некоторых случаях в качестве строительного материала использованы детали от древних строительных сооружений (№№ 42, 48). Сравнительно редки в гробницах этой группы полы из каменных или керамических плит.

Отличаются эти гробницы от эриставских и в отношении обряда погребения: среди них имеются настоящие коллективные гробницы—семейные скелеты (№№ 40, 41, 43, 49), хотя положение трупа вытянутом из спины и с ориентацией головой на запад остается неизменным.

Сопоставление инвентаря этих гробниц с инвентарем эриставских делает очевидным, что последние гораздо богаче. Это сказывается, первым делом, на количестве инвентаря: если в гробницах пиннахшей найдены сотни предметов (а, считая мелкие нашивные пуговики, и тысячи—как напр., в гробнице № 7), то даже в наиболее богатой из гробниц IV века, да и то в коллективной, количество предметов не превышает 15—16 шт. Явное различие наблюдается и в смысле разнообразия ассортимента: здесь мы имеем дело почти исключительно с золотыми украшениями, а также стеклянным бальзамарием и железными фибулами и совершенно нет серебряной посуды, нет инглиш и т. д.

Однако, в инвентаре богатых погребений IV века имеется ряд блестящих образцов произведений позднеэпохного ювелирного искусства и хороших резных камней. Таковы, например: пара золотых серег (из гробницы № 19, табл. XII, 5, 6; XCVI, 1); ожерелье из золотых бус (из той же гробн., табл. XCVI, 2); золотой перстень с чеканным орнаментом и алымандином (из той же гробн., табл. XII, 3; XCVI, 5); золотой перстень с геммой на алымандине, изображающей профиль бородастого и усатого мужчины с серьгой и напоминающей некоторые портретные геммы, найденные в усыпальнице пиннахшей (из гробницы № 40, табл. XIII, 6; С, 10, 18; рис. 71); золотой перстень со сплошь усыпальными камнями дужкой (из гробн. № 40, табл. XIII, 7; С, 16; рис. 136, 21); две пары золотых плоских колечатых браслетов (из гробницы № 40 и 43), на второй из которых—армазские письмена (табл. XII, 2; С, 12, 13 и табл. XIII, 1; CIII, 1, 12); ожерелья из золотых жемчужнообразных бус со вставками (из гробн. № 43, табл. XIII, 5; CIII, 3); золотой перстень с геммой, изображающей Асклепия (из гробн. № 48; табл. XIV, 2; CV, 2; рис. 86).

Именно перечисленные выше предметы и дают нам основание усматривать определенную связь и преемственность между погребениями, объединенными в первой и второй группах. Вторая группа надежно датируется ауруссом Констанция (битого после 337 г. и не позже 361 г.) и украшениями разного рода (перстни, серьги и пр.), подучающими широкое распространение на территории Грузии именно с конца III века.

В III разделе четвертой главы рассматриваются небогатые, синхронные эриставским погребения, вскрытые устья Армазискеви в 1943—1946 гг.

Погребения эти расположены на юго-западном и северо-западном участках раскопанной площади—там, где в те времена не должно было быть никаких сооружений. Их всего четыре: каменные ящики №№ 87 и 88 и черепичные ящики №№ 2 и 3. Аналогичные и синхронные черепичные погребения раскопаны армянскими отрядом Микетской экспедиции и около ст. Микета, в 1943 г. (табл. CVII, 2, 3).

Черепичный ящик № 2 раскопан в 1943 г. Он отличается от обычных прямоугольных (самтавских и др.) удлиненно-шестиугольной формой (табл. CVII, 5). Перекрине, повидимому, было дуэсчатое и опиралось на деревянный остов. Покойник был уложен на правом боку, с согнутыми ногами. Такая поза встречается редко в черепичных погребениях и характерна для более ранних (I века н. э., Самтавро). Инвентарь погребения: 2 глиняных кувшинчика (один, побольше, с гладкой поверхностью; другой, поменьше, с трехбугим венчиком, с витой ручкой, с бугорками вокруг тулова); железное лезвие ножа; обломки 3-х железных перстней; бронзовая пряжка; 34 бусы из стекловидной пасты (табл. CVIII, в верхней половине). Как по составу инвентаря, так и рядом типичных предметов это погребение увязывается с довольно многочисленной группой небогатых погребений на Самтавском могильнике. Поэтому описанное погребение также датируется I—III веками н. э., тем более что бронзовая пряжка очень похожа на золотые и серебряные пряжки от диадем питнаша Аспаруга. Следовательно, этот малозначительный предмет устанавливает ощутимую связь между черепичным ящиком и эриставской усыпальницей, подтверждая предположение об их синхронности.

Черепичный ящик № 3 был построен довольно небрежно и перекрыт каменными плитами (табл. CVI, 4; CVII, 1). Покойник был уложен на уграбованном земляном полу, причем верхняя половина костяка лежала почти ничком, а нижняя—на левом боку. Инвентарь погребения: 2 глиняных кувшинчика (табл. CIX, 7, 15), один из которых имеет изысканно высокую ручку с налезным изобразительным змеем, трехбугим венчик, высокий поддон и каннелированный грушевидный тулов (CIX, 7); бронзовые пряжки и пара серег; бусы из пасты и гшера; денарий Августа (табл. CVIII, нижн. половина).

Инвентарь этот интересен во многих отношениях. Денарий Августа дает основание для датировки погребения, хотя бы общ. I—III вв. Описанный глиняный кувшин напоминает по облику серебряные и бронзовые энохи, выявляя тем самым определенную связь с предметами из эриставских гробниц №№ 1, 6 и 7, также как и бронзовые серьги, имеющие точные аналоги в детском погребении № 9 (II в.) и в гробнице эристава Берсума (III в.). Беспрецедентным для микетских погребений этой эпохи надо считать факт наличия в инвентаре железного топора.

Каменный ящик № 87 был тесно связан с черепичным ящиком № 3, будучи построен, вместе с ним, над остатками большого винного сосуда «квеври» (рис. 93). В нем был погребен ребенок. Инвентарь состоял из глиняного кувшинчика и 40 пастовых бус.

В каменном ящике № 88 было два костяка—повидимому, от одновременно погребенных покойников.

Один из них (более ранний) оказался потревоженным и неполным, другой лежал на левом боку, с согнутыми ногами (табл. CVI, 2). В самом ящике найдено два глиняных кувшина (табл. CIX, 11, 13), а рядом с ним—еще два (табл. CIX, 12). Все они типичны для I—III вв.

Следовательно, все эти 4 погребения в общем связываются хронологически друг с другом и с погребениями эриставов.

Это дает нам право усматривать в лицах, погребенных в этих черепичных и каменных ящиках, людей—не только современников армянских питнашей, но и определенным образом связанных с ними, подчиненных им.

В пятой главе рассматривается раннесредневековой (V—IX вв. н. э.) могильник у устья Армянского, состоящий из ряда отдельных групп. Помимо устройства погребальных сооружений (большей частью грубые, небрежно сложенные каменные ящики, часто из рваного камня на глиняном растворе), охарактеризована и эволюция в обряде погребения—все большее преобладание коллективных, семейных гробниц.

Инвентарь данных гробниц сгруппирован по функциональным и типологическим признакам и дана обобщенная характеристика этих групп. Авторы пытаются дать попутно и художественно-стилистический анализ указанного материала, проследить эволюцию различных групп предметов (в основном украшений) и охарактеризовать их с точки зрения ювелирной техники.

В шестой главе рассматриваются остатки сооружений и связанных с ними пших памятников. Среди сооружений, вскрытых у устья р. Армянского, выделяются ранние и поздние.

Ранние сооружения занимают восточную сторону наиболее широкой части раскопанного поля, а сооружения более поздних веков сосредоточены в основном на южном и западном участках поля (см. генеральный план).

В результате изучения вскрытых остатков сооружений выяснилось, что они отличаются друг от друга по признакам, указывающим на их различные возраст и назначение. Из этих признаков первым делом следует отметить строительную технику.

В группу ранних сооружений нами объединяются: баня (табл. CXX—CXXIX, рис. 102—113); «сооружение с каменным порогом» (табл. CXXX—CXXXI; рис. 114—116); сооружение из двух помещений—«ограда» вокруг гробниц №№ 1 и 2 «усыпальницы» питнашей (табл. XXXV, 2); сооружение с одним помещением; ряд каменных деталей архитектурного декора (табл. CXXXII—CXXXIV, рис. 117—124).

Все эти сооружения построены из рваного камня, на известковом растворе.

В наилучшей сохранности дошли до нас остатки бани, состоявшей из 5 основных помещений: а) раздевальни (рис. 102,1); б) топочного отделения (рис. 102,2; 105); в) горячей бани (рис. 102,3; 108); г) теплой бани (рис. 102,4); д) холодной бани (рис. 102,5; 111).

Так как сравнительно хорошо уцелели многие существенные части этого сооружения, стало возможным его монографическое изучение (А. Н. Калайдадзе). Поэтому указанному памятнику отводится наиболее значительное место при рассмотрении ранних сооружений. Детальное исследование этого памятника и его осмысление в свете одновременных с ним сооружений дает основание

считать его одним из существенных компонентов комплекса эриставской резиденции—дворцовой баней.

Что касается самого дворца, то его остатки усматриваются в «сооружении с каменным порогом», от которого сохранились фундаменты и нижние части стен двух помещений, в одном из которых обнаружены, *in situ*, порог и нижние части косяков от двери из тщательно отесанного камня, снаружи—фрагменты профилированного карниза (наддверия), а внутри—каменные капитель и база (табл. СXXXII; рис. 118—121). Спустя долгое время после сожжения и разрушения этого сооружения, в одно из его помещений были встроены каменные гробницы, принадлежавшие уже к средневековому могильнику, рассматриваемому в пятой главе. И баня и «сооружение с каменным порогом» были перекрыты черепицей.

В этом же сооружении и рядом с ним найдены три фрагмента мраморных статуэток (табл. СХ). Судя по отдельным уцелевшим фрагментам, дворцовые сооружения были облицованы и украшены каменным декором.

Раннюю группу сооружений мы датруем II—III веками н. э., считая их связанными с резиденцией эриставов Картлийских царей.

К этому же ансамблю приурочивается нами винный погреб или «марани» (тоже, видимо, при дворе), представленный 50-ю с лишним больших сосудов «квеври», для хранения вина в земле (табл. ХСII, 4; рис. 125). Погреб, видимо, не имел капитальных стен и перекрытия.

В группу поздних сооружений включены вскрытые раскопками остатки сооружений, возникших на армазисхевском поле после разрушения резиденции ппихахшей. Сооружения этой группы построены из рваного камня на глиняном растворе. В некоторых случаях фундамент и нижняя кладка стен состоят из крупных тесаных—а иногда и профилированных—каменей, взятых из развалин ранних сооружений. В эту группу входят: а) сооружение с каменной лестницей и двумя помещениями; б) фрагменты стен и фундаментов от незначительных сооружений.

«Сооружение с каменной лестницей» относится к числу сравнительно хорошо сохранившихся. В северное, большое помещение были встроены каменные ящики (№№ 25 и 26—табл. ХСIII, 3-6; СXXXV, 2; рис. 130). У подножия восточной стены этого помещения были лестничные ступени из длинных тесаных блоков (табл. СXXXV, 1, 2, рис. 130). Сохранились и другие детали сооружения: прямоугольная ниша, дверной проем в стене, разделяющей два помещения; передняя и т. д. Два каменных ящика (№№ 27 и 28; рис. 129, внизу) было построено и в малом помещении. Ясно, что все четыре погребения принадлежат к позднему могильнику и заключающее их сооружение может дать нижнюю границу для возраста этих погребений. С другой стороны, это же сооружение дает верхнюю хронологическую границу и для группы гробниц, датруемых нами IV веком (см. II раздел главы четвертой), т. е. одна из них (№ 15), не содержавшая инвентаря, оказалась перекрытой углом основания этого сооружения, а сама была «врезана» в культурные слои с керамикой I—III вв. н. э.

Остатки небольших, некапитальных (не толще 0,5 м) сооружений раскопано довольно много на различных участках поля, причем их нет там, где имеются сооружения ранней группы. В некоторых случаях между стенами имеются остатки вымостки из неправильных плит (рис. 133). Зафиксировано несколько случаев, когда эти стены перекрывают

остатки древних сооружений (напр., у бани; каменные ящики №№ 30, 44, 47; табл. ХСIV, 1, 2; СIV, 3), выше слои—«квеври» и культурные слои. Все это говорит за поздний возраст указанных сооружений.

По строительной технике (в частности, по способу возведения кладки) сооружения эти увязываются с вышеописанным «сооружением с каменной лестницей».

В *седьмой главе* рассматриваются предметы из культурных слоев, сгруппированные следующим образом: керамические изделия (в том числе, отдельно, печати), мраморные изделия (помимо вышеупомянутых обложков статуэток и два фрагмента от архитектурного декора), монеты, стеклянная посуда, украшения, орудия и оружие и т. д. Особо следует отметить игральную «кость» из камня.

Эти предметы многочисленны, но трудно датированы, т. е. содержание их слои, как правило, сильно нарушены и перемешаны, ввиду неоднократно разветвлявшихся на этом небольшом поле строительных и др. земляных работ, вплоть до последнего времени (сооружения, гробницы и т. д.). Нарушение слоев настолько осложняет картину, что даже монеты теряют обычную датировочную ценность. Впрочем, следует отметить, что наличие, с одной стороны, монеты последних веков до н. э. («козидка», амисская), а с другой—средневековые (XII—XVIII вв.) грузинские монеты.

Несмотря на это, в данной главе имеется попытка типологической, а порою и стилистической характеристики предметов, и, на основе этого, выделения более или менее крупных хронологических групп.

Ввиду наличия ряда остатков (в том числе керамического брака и т. п.), считается возможным, что на этом поле, уже в средневековье, работали керамические мастера, к которым, м. б., и относится часть выше рассмотренных остатков легких сооружений.

В *восьмой главе* авторы ставят себе целью охарактеризовать и показать культурно-историческую значимость исследуемых ими археологических памятников Армазисхеви. В ней подожидается все, что было сказано в предыдущих главах об устройстве погребальных сооружений и погребальном обряде, погребальном инвентаре и т. д. Особенно подробно рассматривается вопрос сооставления различных групп погребений. Здесь суммируются все наблюдения над отдельными категориями погребального инвентаря и даются обобщенные выводы по ним.

Путем художественно-стилистического изучения этого материала и его рассмотрения с точки зрения ювелирной техники, среди указанных памятников выделены две группы: а) предметы, отражающие художественные вкусы местного населения и б) предметы, которые отражают скорее римско-эллинистические вкусы и, возможно, в значительной части и происходят из соответствующих культурных областей. Вторая группа представлена в основном серебряной утварью, а также рядом гемм.

Совершенно ясно, что «ядром» армазисхевского материала является именно первая группа, т. е. те многочисленные предметы, которые без сомнения надо считать продукцией грузинского ювелирного ремесла, органически развивавшегося на местной почве, имея многовековые традиции. Что касается второй группы—предметов иностранного облика—их сравнительное изучение приводит к интересному заключению: многие из них не находят себе

прямых аналогий среди памятников греко-римского мира и, возможно, они изготовлялись — по широко распространенным образцам и сюжетам — в мастерских Картли, причем не исключена возможность и того, что в последних, наряду с местными, работали и приезжие ремесленники.

Авторами привлечен обильный материал для художественно-стилистической характеристики основного фонда армянских находок и, в частности, полихромии — этой яркой самобытной черты древнегрузинского ювелирного дела. Им показано, что, несмотря на многочисленность и разнообразие рассматриваемого материала, его основная группа объединяется и целиком характеризуется именно этим своеобразием — полихромией, осуществляемой искусным применением разноцветных драгоценных или полудрагоценных камней, а также эмалей (древнейшие образцы грузинской да и, м. б., вообще эмали — уже со II века н. э.), стекла и пасты, что, как правило, сопровождается обильным и не менее искусным применением зерни, фиангиран, сканн.

Как уже отмечалось, золотые изделия из армянских гробниц дают полное основание говорить о существовании в Картли позднеантичной эпохи сильной и имеющей самобытные традиции школы златокузнечества и ювелирного мастерства. И это естественно и закономерно: помимо многочисленных археологических находок в Грузии, об этом свидетельствуют показания письменных источников, говорящие о том, что в Грузии издавна процветало дело добычи и обработки золота.

Археологические находки дают нам возможность проследить традиции полихромного златокузнечества вглубь веков — от рассматриваемых в предлагаемой книге материалов, через «ахалгоринский клад» и прочие памятники, к замечательным золотым предметам, украшенным цветными камнями, зернью и плетением, из триалетских курганов, ввозе надежно датированных серединой II тысячелетия до н. э.

Продукция полихромно-золотого ремесла со столь глубокими корнями отличается и высоко развитой и дифференцированной техникой. На многочисленном материале авторы выявляют ряд тонких способов и приемов изготовления различных золотых украшений: ковку, чеканку, штамповку, пайку, накладывание зерни, плетеных и витых деталей, золочение, изготовление перегородчатых эмалей и т. д. Привлекает внимание успешная маскировка применяющихся технических приемов. Особо следует отметить обязательное правило: снабжать украшения (все перстни, а также большинство серег и значительная часть браслетов) разноцветными и различной формы вставками из шлифованных камней, а также иногда из эмалей, стекла и пасты.

На каменных вставках, как правило, имеются геммы с различными сюжетами. Правда, значительная часть последних носит явно неместный облик, зачастую восходя к

образам греко-римской мифологии, но, тем не менее, некоторые из них, также как и портретные геммы (особенно те, что снабжены подписями), следует считать изделиями местных мастеров.

Интересны также результаты изучения техники изготовления серебряных предметов из армянской усыпальничной пещерах. Первоначальным процессом во всех случаях представляется выковка серебряного листа требуемой толщины, что во всех случаях проделано с большой точностью. Следующий шаг — формирование из листа сосуда да быстро вращающемся станке, с постоянным применением соответствующего инструмента («давленный процесс»), выполняемое также с безупречной точностью. Восстановление процесса изготовления замысловато-сложно декорированных серебряных предметов (напр., обкладок ножек от погребального ложа, обрабатываемых на сердечниках), дает чрезвычайно интересную картину; специалисты считают ее красноречивым свидетельством весьма высокого уровня техники металлообработки в древней Грузии.

Помимо подробной характеристики золото-ювелирного дела и торевтики, в данной главе имеется и опыт художественно-стилистического и типологического анализа золотых украшений; установления этапов их типологической эволюции, которые особенно ярко выражены при сопоставлении инвентаря эриставской усыпальницы с таковым из богатых гробниц IV века. В этом аспекте прослеживается развитие типов: а) перстней (рис. 135 и 136), б) серег (рис. 137 и 138), в) браслетов (рис. 139) и др. украшений.

Золотая обкладка от ножен эриставского парадного кинжала (табл. I bis, 1; XXXVIII, 1), другой эриставский парадный кинжал с золотой рукоятью (табл. III; LI, 1, LII, 1), эриставская диадема (табл. II; XXXVII, 13; XXXIX, 1—4), эриставский именной перстень-печать (табл. II, 1; XXXVII, 1) и некоторые другие подобные предметы, помимо того, что являются — почти все — замечательными изделиями полихромного златокузнечества, представляют собою и парадные внешние знаки власти, инсигнии. Поэтому они рассматриваются и как весьма важный материал для освещения таких вопросов политической истории позднеантичной Картли, как вопрос о наличии института патишхата (правителей областей).

Но главное, на чем основывается освещение вопросов этого порядка, это — та серия надписей, которую вскрыли раскопки у Армазехви («Армазская билингов» и одноязычная надпись, уцелевшие в виде стенок более поздней гробницы № 4, и др.). Все названные варианты переводов этих надписей, с важнейшими моментами интерпретации, приводятся в IV главе, при рассмотрении гробницы № 4. А в главе VIII рассматривается вопрос о значении этих надписей для истории античной Грузии и, в частности, для обрисовки картины развития государственного строя Картли.

დამოწმებულ ნაშრომთა სია

1. Такайшвили Е. С. Краткий отчет о раскопках, произведенных по поручению Императорской Археологической Комиссии летом 1902 г. Сиза ст. Мухет. ИКОИМАО, вып. I, Тифл., 1904. [აგრეთვე: Такайшвили Е. С. Археологические экскурсии, рассказы и заметки, вып. II, Тифл., 1905].
2. Такайшвили Е. С. Серебряная чаша из Борн. იქვე.
3. კალანდაძე ა. არმაზის არქეოლოგიური ექსპედიციის წინასწარი ანგარიში. ენიშკის მოამბე, ტ. II, ნაკვ. 3, 1937.
4. კალანდაძე ა. არმაზის არქეოლოგიური ექსპედიცია 1938 წელს (ინფორმაციული ცნობა). ენიშკის მოამბე, ტ. IV, ნაკვ. 3, 1939.
5. კალანდაძე ა. ახლად აღმოჩენილი სამაროვანი მცხეთაში. მიმოხილვები, ტ. I, 1949.
6. კალანდაძე ა. 20 საუკუნის წინათ არმაზის მილამოებში. გაზ. „კომუნისტი“, 1937, № 250.
7. Bayern Fr. Untersuchungen über die ältesten Gräber-und Schatzfunde in Kaukasien, herausgegeben und mit einem Vorwort versehen von R. Virchow. ZE, 1885, Supplement.
8. Bayern Fr. Die Ausgrabungen von Samthawro im Jahre 1872. MAGW, 1877, B. IV.
9. Батерн Ф. Исследование древних гробниц близ г. Мухета. გაზ. „Кавказ“, 1872, №№ 16 (28), 17 (29); 1873, №№ 7, 8. [აგრეთვე: ССК, II].
10. ჯავახიშვილი ი. ქართული ერის ისტორია, წიგნი პირველი. მეოთხე გამოცემა, თბ., 1951.
11. ჯავახიშვილი ი. ქართული სამართლის ისტორია, წიგნი I. ტფ., 1929.
12. ჯავახიშვილი ი. ქართული ერის ისტორია, წიგნი I. ტფ., 1913.
13. ბერძენიშვილი ნ., ჯავახიშვილი ი., ჯანაშია ს. საქართველოს ისტორია, ნაწ. I, უძველესი დროიდან XIX საუკუნის დამდეგამდე. ს. ჯანაშიას რედაქციით. მესამე, შესწორებული-შეესებული გამოცემა, თბ., 1948.
14. [ჯავახიშვილი ი.]. პიტიახუ ასეთურის აკლამა არმაზში (საუბარი ექსპედიციის ხელმძღვანელთან, აკადემიკოს ივ. ჯავახიშვილთან). გაზ. „კომუნისტი“, 1940, № 254.
15. [Джавახишвили И. А.]. Гробница интрахша Аспагура в Армази (беседа с академиком И. А. Джавахишвили). გაზ. „Заря Востока“, 1940, № 254.
16. ჯავახიშვილი ი. მცხეთა-სამთავროს არქეოლოგიური ექსპედიციის მუშაობა. გაზ. „კომუნისტი“, 1938, № 292.
17. კალანდაძე ა. მცხეთა-სამთავროს არქეოლოგიური ექსპედიციის ჩრდილო ჯგუფის მიერ 1938—39 წწ. წარმოებული მუშაობის წინასწარი მოკლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
18. კალანდაძე ა. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის სამთავროს რაზმის 1946 წ. მუშაობის წინასწარი მოკლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
19. კალანდაძე ა. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის სამთავროს რაზმის 1947 წ. მუშაობის წინასწარი მოკლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
20. კალანდაძე ა. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის სამთავროს რაზმის 1948 წ. მუშაობის წინასწარი მოკლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
21. ლომთათიძე გ. მცხეთა-სამთავროს არქეოლოგიური ექსპედიციის ჩრდილო ჯგუფის 1940 წ. მუშაობის წინასწარი მოკლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
22. ლომთათიძე გ. არმაზის პიტიახუთა ნეკროპოლში 1940 წელს მოპოვებული ნივთების კატალოგი; 1941 წ. (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტისა და ს. ჯანაშიას სახ. საქ. სახ. მუზეუმის არქივები).
23. ლომთათიძე გ. არქეოლოგიური გათხრები საქართველოს ძველ დედაქალაქში. თბ., 1945.
24. ლომთათიძე გ. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის არმაზისხევის რაზმის 1945—46 წწ. მუშაობის წინასწარი მოკლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
25. [ლომთათიძე გ.] მრგვალი ქანდაკების უძველესი ნიმუშები საქართველოში (საუბარი მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის არმაზისხევის ჯგუფის უფროსთან გ. ლომთათიძესთან). გაზ. „კომუნისტი“, 1945, № 231.
26. აფაქიძე ა. არქეოლოგიური გათხრები საქართველოს უძველეს დედაქალაქში. თურნ. „ბოლშევიკი“, 1945, № 6.
27. აფაქიძე ა. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ბაგინეთის ჯგუფის 1945 წ. მუშაობის წინასწარი მოკლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
28. აფაქიძე ა. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის

- ბაგინეთის რაზმის 1947 წ. მუშაობის წინასწარი მოკლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
29. აფაქიძე ა. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ბაგინეთის რაზმის 1948 წ. მუშაობის წინასწარი მოკლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
 30. აფაქიძე ა. გვიანნტიკური ხანის არქეოლოგიური ძეგლები ურჯიდან. საქ. სახ. მუზეუმის შოამბე, ტ. XIV-ბ, 1947.
 31. აფაქიძე ა. ახალი არქეოლოგიური მასალები სოფ. ბორიდან. საქ. სახ. მუზეუმის შოამბე, ტ. XII-ბ, 1944.
 32. გობეჯიშვილი გ. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის არმაზის ჯგუფის 1943 წ. მუშაობის წინასწარი მოკლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
 33. გობეჯიშვილი გ. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის არმაზის ჯგუფის 1944 წ. მუშაობის წინასწარი მოკლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
 34. გობეჯიშვილი გ. სამხრეთ ოსეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1945 წ. მუშაობის წინასწარი მოკლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
 35. Ивашенко М. М. Краткий предварительный отчет южной группы Мухета-Самтавской археологической экспедиции за 1938—39 гг. (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
 36. Ивашенко М. М. Краткий предварительный отчет южной группы Мухета-Самтавской археологической экспедиции за 1940 г. (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
 37. Ивашенко М. М. Краткий предварительный отчет Самтавской группы Мухетской археологической экспедиции за 1941 г. (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
 38. Ивашенко М. М. Кувшины погребения Самтавро (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი). Кувшины погребения Азербайджана и Грузии, ИАНАЗССР, 1947, № 1.
 39. Ивашенко М. М. Погребения I—III вв. Самтавро (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
 40. Ивашенко М. М. Погребения IV и последующих веков Самтавро (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
 41. Ивашенко М. М. Устройство погребальных сооружений и обряд погребения в некрополе питнашшей в Армази (საკანდიდატო დისერტაცია; ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
 42. ივაშენკო მ. სამთავროში აღმოჩენილი ზოგიერთი ნივთის დანიშნულება. სსსრ მეცნ. აკად. შოამბე, ტ. VII, 1946, № 5.
 43. Максимова М. И. Стекланные многогранные печати, найденные на территории Грузии. ენიშკის შოამბე, ტ. X, 1941.
 44. ჯანაშია ს. გვარონული წყობილება ქართულ ტომებში (საქართველოს ისტორიის კურსი, განაკვეთი I). შრომები, ტ. II, თბ., 1952.
 45. ჯანაშია ს. ფეოდალური ურთიერთობის წარმოშობისათვის საქართველოში (იგივე კურსი, განაკვეთი II). იქვე.
 46. ჯანაშია ს. ადრეული ფეოდალიზმი (იგივე კურსი, განაკვეთი III). იქვე.
 47. ჯანაშია ს. არაბობა საქართველოში. თბ., 1936. [აგრეთვე: შრომები, ტ. II, 1952].
 48. ჯანაშია ს. ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში (ნარკვევი ფეოდალიზმის წარმოშობის ისტორიიდან საქართველოში). ტფ., 1935. [აგრეთვე: შრ., ტ. I, თბ., 1949].
 49. ჯანაშია ს. აღმოსავლეთ-ქართული სახელმწიფოს უძველესი კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრების საკითხისათვის. ენიშკის შოამბე, ტ. XIII, 1942. [აგრეთვე: შრომები, ტ. II, 1952].
 50. [ჯანაშია ს.] გათხრები არმაზში და იქ აღმოჩენილ ძეგლთა ისტორიული მნიშვნელობა (საუბარი ენიშკის დირექტორთან, პროფ. ს. ჯანაშიასთან). გაზ. „კომუნისტი“, 1940, № 279.
 51. [Джанашва С. Н.] Новые редкие археологические находки в Армази (беседа с директором ИЯИМК проф. С. Н. Джанашва). გაზ. „Заря Востока“, 1940, № 279.
 52. ჯანაშია ს. საქართველოს ძველი ისტორიული ძეგლები. გაზ. „კომუნისტი“, 1941, № 127.
 53. Джанашва С. Н. Памятники древней истории Грузии (о результатах археологических изысканий Института истории АН ГССР). გაზ. „Правда“, 1941, № 147. [აგრეთვე: „Заря Востока“, 1941, № 126].
 54. ჯანაშია ს. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის ახალი ბრწყინვალე აღმოჩენა. გაზ. „კომუნისტი“, 1944, № 1.
 55. Джанашва С. Н. Новые замечательные находки Мухетской археологической экспедиции. გაზ. „Заря Востока“, 1944, № 1.
 56. Джанашва С. Н. Археологические раскопки в Грузии. გაზ. „Вечерняя Москва“, 1944, 27. X.
 57. ჯანაშია ს. გათხრების განახლება მცხეთა-არმაზის რაიონში. გაზ. „კომუნისტი“, 1944, № 110.
 58. Джанашва С. Н. Новые археологические находки в районе Армази. გაზ. „Заря Востока“, 1944, № 137.
 59. Джанашва С. Н. Археологические изыскания в Грузии (материалы Мухетской экспедиции Института истории им. Джавახишвили АН Груз. ССР). გაზ. „Правда“, 1945, № 10.
 60. ჯანაშია ს. არქეოლოგიური გათხრები საქართველოში. გაზ. „კომუნისტი“, 1945, № 13.
 61. ჯანაშია ს. საქართველოს ძველი დედაქალაქი. გაზ. „ახალგაზრდა კომუნისტი“, 1945, № 19.
 62. [ჯანაშია ს.] არქეოლოგიური გათხრები მცხეთაში (საუბარი აკად. ს. ჯანაშიასთან). გაზ. „კომუნისტი“, 1945, 7. X.
 63. Джанашва С. Н. Археологические раскопки в Мухета. გაზ. „Заря Востока“, 1945, № 11.
 64. ჯანაშია ს. დიდი არქეოლოგიური აღმოჩენა [ბაგინეთის სარკოფაგის შესახებ]. გაზ. „კომუნისტი“, 1946, № 192.
 65. Джанашва С. Н. Новое археологическое открытие [იგივე]. გაზ. „Заря Востока“, 1946, № 202.
 66. Джанашва С. Н. Мухета—древняя столица Грузии. Стереограма საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის I სესიის დასკვნითი პლენარული სხდომისა, 1941 წლის 2 მარტს (სსსრ მეცნ. აკადემიის პრეზიდიუმის არქივი).
 67. [Джанашва С. Н.] Археологические разведки на горе Саркиш (беседа с акад. С. Н. Джанашва). გაზ. „Заря Востока“, 1946, № 190.

68. ყაუხჩიშვილი ს. არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. II, 1941, № 1—2.
69. ყაუხჩიშვილი ს. მცხეთა-სამთავროს ახლად აღმოჩენილი ბერძნული წარწერა. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. IV, 1943, № 6.
70. Шанидзе А. Г. Дашние греко-пехлевийской билингвы из Армази для истории термина «ზოასმოდვარი» — «зороастризм» в древнегрузинском. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. II, 1941, № 1—2.
71. წერეთელი გ. არმაზის ბილინგვა. The bilingual inscription from Armazi near Mcheta in Georgia. ენმკის მოამბე, ტ. XIII, 1943.
72. Церетели Г. В. Армазская билингва. Двуязычная надпись, найденная при археологических раскопках в Мхета-Армази. Тб., 1941.
73. Церетели Г. В. Эпиграфические находки в Мхета—древней столице Грузии. ВДН, 1948, № 2.
74. Церетели Г. В. Армазское письмо и проблема происхождения грузинского алфавита. I. Эпиграфика Востока, II, 1948.
75. წერეთელი გ. არმაზის სასაზღვრო წარწერა. სსრ მეცნ. აკადემიის საზოგ. მეცნ.-ბათა განყ-ბის 28-ე სესიის ნაბეჭდი თეზისები, 1948.
76. წერეთელი გ. მითრიდატ ქართველთა მეფის დროინდელი წარწერა არმაზიდან. სსრ მეცნ. აკადემიის საზოგ. მეცნ.-ბათა განყ-ბის X სესიის ნაბეჭდი თეზისები, 1943.
77. აბაევი ვ. არმაზის ბილინგვის გარშემო. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. V, 1944, № 8.
78. ჩუბინაშვილი გ. მხატვრული დახასიათების სტატიის არმაზში აღმოჩენილი პიტეხსტონის ნივთებისა. სსრ მეცნ. აკადემიის საზოგ. მეცნ.-ბათა განყ-ბის XVII სესიის ნაბეჭდი თეზისები, 1944.
79. ამირანაშვილი შ. ორი ლანგარი არმაზიდან ჰუნის გამოსახულებით. სსრ მეცნ. აკადემიის საზოგ. მეცნ.-ბათა განყ-ბის IV სესიის ნაბეჭდი თეზისები, 1941.
80. ამირანაშვილი შ. ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. I. თბ., 1944.
81. Джавахишвили А. И. Техника изготовления золотых и серебряных предметов из Армазисхви (რეზიუმე ლენინგრადის 1948 წლის „ამიერკავკასიურ“ სესიაზე წაკითხული მოხსენებისა). ВДН, 1948, № 3 [აგრეთვე: КСИИМК, вып. XXIV, 1949].
82. ინგოროვიძე პ. ქართული დამწერლობის ძეგლები ანტიკური ხანისა. ენმკის მოამბე, ტ. X, 1941.
83. Яценко-Хмельевский А. А., Кандеязки Г. В. Растительные остатки из гробницы пшугаша Аспарука в Армази. ენმკის მოამბე, ტ. X, 1941.
84. Леммлейн Г. К. Археология Карсаги. ИКОИМАО, вып. VI, Тифл., 1921.
85. ლეშელიანი გ. შინისაბერი წარმოების ნაშთები კარსანში, მცხეთის მაზრობიდან. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. VI, 1945, № 9.
86. Беридзе В. В. Архитектура Грузии (სტრია: „Очерки по истории архитектуры народов СССР“). М., 1948.
87. ნიორაძე გ. კარსისხევის სასაფლაო. საქ. მუზეუმის შრომები, ტ. IV, 1926.
88. ნიორაძე გ. ზემოკვალის სამარე. საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ. VI, 1931.
89. ნიორაძე გ. ალაზნის ველის გათხრები. თბ., 1940.
90. გობეჯიშვილი გ. ქართული უძველესი ბრინჯაოს ბალთები. საკანდიდატო დისერტაცია (ეგ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი); ნაბეჭდი თეზისები, 1943.
91. ლომთათიძე გ. ბრინჯაოს სატყერები და მახვილები სამთავროს უძველეს სამარხში. საკანდიდატო დისერტაცია (ეგ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი); ნაბეჭდი თეზისები, 1944.
92. Кухтин Б. А. Археологические раскопки в Триалети, I. Опыт периодизации памятников. Тб., 1941.
93. Кухтин Б. А. О древнейших корнях грузинской культуры на Кавказе по данным археологии. საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XII-В, 1944.
94. Уварова П. С. Монетники Северного Кавказа, МАК, VIII, М., 1906.
95. Уварова П. С. Коллекции Кавказского Музея, т. V, Археология (Museum Caucasicum, V). Тифл., 1902.
96. Латинцев В. В. Известия древних писателей, греческих и латинских, о Скифии и Кавказе. I, СПб., 1890; II, СПб., 1906.
97. ქართლის ცხოვრება, ანა დედოფლისეული ნუსხა. ს. ყაუხჩიშვილის რედაქციით. თბ., 1942.
98. ვახუშტი აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია). თ. ლომოურის და ნ. ბერძინაშვილის რედაქციით. თბ., 1941.
99. Страбон. География в 9 книгах. период ф. Г. Мищенко. М., 1877.
100. ჯავახიშვილი ა. საქართველოს გეოგრაფია, ტ. I, გეომორფოლოგია, ატლასითურთ. თბ., 1927.
101. ეორდანიას თ. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა. ტფ., 1892.
102. ეორდანიას თ. ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, წიგნი მეორე. ტფ., 1897.
103. Меликсет-Бекоев Л. М. Армази. Историко-археологический очерк. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, ნაკვ. II. თბ., 1938.
104. კაკაბაძე ს. ქალ. არმაზი—ქალ. მცხეთა. საისტორიო კრებული, წ. III, 1928.
105. კაკაბაძე ს. ქართული სახელმწიფოებრიობის გენეზისის საკითხები. საისტორიო მოამბე, წ. I, 1924.
106. კაკაბაძე ს. ისტორიული საბუთები, III. ტფ., 1913.
107. კაკაბაძე ს. მცხეთის საკათალიკოსო მამულების გუჯარი. ტფ., 1913.
108. Перадзе И. Очерки по грузинской церковной истории. ДВЦ, 1901, № 4, 5.
109. Натроев А. П. Мхет и его собор Святи-Шховеци. Историко-археологическое описание. Тифл., 1900.
110. Пантухов И. И. О пещерных и позднейших жилищах на Кавказе. Тифл., 1896.
111. Джанашивили М. Г. Каталог предметов Церковного Музея грузинского духовенства. Тифл., 1914.
112. Бартоложей И. А. Две классические надписи, найденные в Закавказском крае в 1863 и 1867 г. Особые приложения к газ. „Кавказ“. Тифл., 1867.
113. Толстой И. И., Кондаков Н. П. Русские древности в памятниках искусства. Выпуск второй: древности скифо-сарматские. СПб., 1889.
114. Толстой И. И., Кондаков Н. П. Русские древности в памятниках искусства. Выпуск третий: древности времен переселения народов. СПб., 1890.

115. Витрувий. Десять книг об архитектуре, т. I. М., 1936.
116. Шульц О. История архитектуры, т. I. М., 1937.
117. Дилзс А. Античная техника. М., 1931.
118. Тревер К. В. Памятники греко-бактрийского искусства. Л., 1940.
119. Чубинашвили Г. Н. Бознииский Сион. Исследование по истории грузинского искусства. еნიმკის მოამბე, ტ. IX, 1940.
120. Tschubinashwili G. Der Fund von Sargweschi. ИКИАИ, т. III, 1925.
121. შავლათია ს. საქართველოში 1920—1924 წწ. აღმოჩენილი ზოგიერთი ნეკროპოლის დათარიღებისათვის. საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ. IV, 1928.
122. Макалтия С. П. Археологические находки в селениях Даблагом и Агаши. СА, т. V, 1940.
123. Смирнов Я. И. Ахагорийский клад. Посмертное издание, под редакцией и с введением Г. Н. Чубинашвили. Тифл., 1934.
124. Тейлор Э. Первобытная культура. М., 1939.
125. Штернберг Л. Я. Первобытная религия. М., 1936.
126. Фантнер Н. Д. Земледельческие культы древней Месопотамии в свете последних раскопок. ТОИКИВГО, т. I. Л., 1939.
127. Piotrowskij V. Ägyptische Altertümer im nordkaukasischen Gebiet. Кругож по изучению Древнего Востока при Гос. Эрмитаже, вып. 2 (9). Л., 1935.
128. Пиотровский Б. Б. История и культура Урарту. Ер., 1944.
129. Фармаковский Б. В. Раскопки в некрополе древней Ольвии в 1901 г. ИАК, вып. 8, 1903.
130. Фармаковский Б. В. Раскопки в Ольвии в 1902—1903 гг. ИАК, вып. 13, 1906.
131. Белов Г. Д. Раскопки в северной части Херсонеса в 1931—33 гг. МИА СССР, вып. 4, 1941.
132. Амيرانашвили А. П. Новая находка в низовьях р. Ингура. МАГ, Тифл., 1935.
133. Амيرانашвили А. П. Греческие надписи Музея Грузии. საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ. IV, 1927.
134. Амيرانашвили А. П. Иберия и римская экспансия в Азии. ВДИ, 1938, № 4.
135. Kübler K. Ausgrabungen im Kerameikos. JDAI, Bd. 50, H. 1—2, 1935.
136. Woolley L. Excavations at Al-Mina, Sueidia. JHS, v. LVIII, 1938.
137. Beckers. Kort verslag von het opgraven eener Romeinsche Begraafplaats te Stein (L.). IAE, Bd. XXVIII, 1927.
138. Lehmann-Haupt C. F. Armenien einst und jetzt. Reisen und Forschungen. Bd. II, Heft II, Berl.—Lpz., 1931.
139. Marshall F. The Catalogue of the Finger-rings, Greek, Etruscan and Roman. Lond., 1907.
140. Cary M. A History of Rome down to the reign of Constantine. Lond., 1945.
141. Машкин Н. А. История древнего Рима. М., 1947.
142. ჯაქარავა ი. ტუილისის მიდამოების პალეოგენი. საქართველოს გეოლოგიური ინსტიტუტის შრომები, ტ. II, ნაკვ. I. ტფ., 1936.
143. Эрнстави М. С. Геология окрестностей Мхета; 1936 (სტალინის სახ. თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის გეოლოგიის კათედრის არქივი).
144. Күрочкин В. П. Результаты предварительного обследования месторождения стронциевого песчаника вблизи с. Дзегин. Труды Закавказского института сооружений, вып. 8: Естественные строит. камни Закавказья. Тифл., 1933.
145. Эрнстави Г. III. Карьеры стронциевого камня района ст. Мхет. იქვე.
146. Гаякрелидзе П. Д. Геологическое строение Аджаро-Триалетской складчатой системы. Тезисы к докторской диссертации. Тб., 1948.
147. Ростовцев М. П. Античная декоративная живопись на юге России. СПб., 1913.
148. Смирнов Я. И. Восточное серебро. СПб., 1909.
149. Collignon M. L' Archéologie Grecque. Par., 1907.
150. A Guide to the Department of Greek and Roman Antiquities in the British Museum. Lond., 1908.
151. Мшвениерадзе Д. М. Стронциево дело в древней Грузии. Тб., 1952.
152. Sagnat R. Inscriptions Graecae ad res Romanas pertinentes. I. Par., 1911.
153. Борисов А. Надпись на серебряной чаше из Борн (Грузия). СГЭ, IV, 1947.
154. Придик Е. Новые кавказские клады. МАР, вып. 34, 1914.
155. Vandier, J. A propos d'un dépôt de provenance asiatique, trouvé à Toud. Syria, v. XVIII, f. 2, 1937.
156. ჩიტაია გ. ქვის კუბო ქვემო აღმედან. ენიმკის მოამბე, ტ. VIII, 1940.
157. ჯავახიშვილი ი. ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ეხლა. წიგნი III, ნაკვეთი პირველი: ქართული დამწერლობათა-მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია. მეორე გამოცემა, თბ., 1949.
158. ჯავახიშვილი ი. ისტორიის მიზანი, წყაროები და მეთოდები წინათ და ახლა. წიგნი I: ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V—XVIII სს.). მეორე-მესამე შეესებული გამოცემა, თბ., 1945.
159. ჯავახიშვილი ი. ქართველი ერის ისტორიის შესავალი. წიგნი მეორე: ქართული და კავკასიური ენების თავდაპირველი ბუნება და ნათესაობა. ტფ., 1937.
160. Джавахишвили П. А. Основные историко-этнологические проблемы истории Грузии, Кавказа и Ближнего Востока древнейшей эпохи. ВДИ, 1939, № 4 (9). [აგრეთვე: ქართველი ერის ისტორიის შესავალი, წიგნი პირველი, საქართველოს, კავკასიისა და მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიულ-ეთნოლოგიური პრობლემები, თბ., 1950 (დამატება)].
161. ჯავახიშვილი ი. ქართული სიგელთმცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა. თბ., 1929.
162. ჯანაშია ს. უძველესი ეროვნული ცნობა ქართველთა პირველსაცხოვრების შესახებ მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის სინათლეზე. ენიმკის მოამბე, ტ. V—VI, 1940. [აგრეთვე: შრომები, ტ. II, 1952].
163. ჯანაშია ს. თუბალ-თაბალი, ტიბარენი, იბერი. ენიმკის მოამბე, ტ. I, 1937.
164. ნიორაძე გ. მიცვლებულის პაერზე დამარხვა. ენიმკის მოამბე, ტ. V—VI, 1940.
165. ბაქრაძე დ. ისტორია საქართველოსი (უძველესის დროიდან მე-X სუკ. დასასრულამდე). ტფ., 1889.
166. ნაკრადე Д. З. О доисторической археологии вообще и кавказской в особенности. Перепечатано из газ. „Кавказ“ (№№ 99, 105, 106, 119, 121, 122, 130—132). Тифл., 1877.
167. Уваровы А. С. и П. С. Взгляд на Мхетский могильник. „Трибуна“, ТИМАО, т. X, 1885.

168. Помятовский И. Сборник греческих и латинских надписей Кавказа. СПб., 1881.
169. Аширашвили А. И. О греческой надписи на окрестности Мухети. ИГАНМК, т. V, 1927.
170. Вырунов В. Н. Предметы древности в хранилище «Общества любителей Кавказской археологии», вып. I. Тифл., 1887.
171. თაყაიშვილი ე. სამი ისტორიული ხრონიკა. ტფ., 1890.
172. წერეთელი გ. მცხეთის ახლად აღმოჩენილი ებრაული წარწერა. ენიშკის მოამბე, ტ. V—VI, 1940.
173. Пчелина Е. Г. Отчет о раскопках близ дер. Сагурамо. საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ. III, 1927.
174. ИАК, приобщение к вып. 42. СПб., 1911.
175. ОАК за 1899 г. СПб., 1902.
176. Chantre E. Recherches anthropologiques dans le Caucase, v. II. Par.-Lyon, 1886.
177. Wesendonk O. Archäologisches aus dem Kaukasus. Archäologischer Anzeiger, JDAI, 1925.
178. Woolley L. Ur Excavations, v. II. Lond., 1934.
179. ცურტაველი იაკობ. მარტილობა შუმანიის, გამოცემული ილ. აბულაძის მიერ. თბ., 1938.
180. კალანდაძე ა. სუბუმის მთის არქეოლოგიური ძეგლები. სუბ., 1954.
181. გომეჯიშვილი გ. არქეოლოგიური გათხრები რაჭაში 1951 წელს (იბეჭდება ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის სერიაში: «მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის», ტ. II).
182. გომეჯიშვილი გ. კვაზიგეთის სამაროვანი (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
183. Верман К. История искусств всех времен и народов, т. I. СПб., 1913.
184. Furtwängler A. Die Antiken Gemmen. Lpz., 1900.
185. Максимова М. И. Античные резные камни Эрмитажа. Л., 1926.
186. Захаров А. А. Геммы Государственного Исторического Музея. Труды секции археологии и искусствоведения РАНИОН, в. III. М., 1928.
187. Кнбальвич, Т. В. Южно-русские геммы. Берл., 1910.
188. Захаров А. А. Геммы Государственного Исторического Музея. М., 1929.
189. Bartholomei J. Collection des Monnaies Sassanides. SPb., 1873.
190. Гроссгейм А. А. Реликты восточного Закавказья. Бак., 1940.
191. ნორაძე გ. დმანისის ნეკროპოლი და მისი ზოგიერთი თავისებურება. საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XIV-V, 1947.
192. Пчелина Е. Г. Краткий историко-археологический очерк страны Ироп Хуссар (Юго-Осетия). კრებ. «Юго-Осетия», Тифл., 1923.
193. მუსხელიშვილი ლ. არქეოლოგიური ექსკურსიები მაშაერის ხეობაში. თბ., 1941.
194. ჩუბინაშვილი გ. ქართული ხელოვნების ისტორია, ტ. I. ტფ., 1936.
195. მუსხელიშვილი ლ. ბონისი. ენიშკის მოამბე, ტ. III, 1938.
196. მაისურაძე ზ. ქართული მხატვრული კერამიკა XI—XIII სს. (დმანისის ანგობიანი კერამიკა). თბ., 953.
197. Zakharov A. Material for the archaeology of the Caucasus. Caucasian anthropomorphic figurines. Swiatowit, t. XV, Warsz., 1933.
198. გომეჯიშვილი გ. ანგარიში სოფ. ლეშში წარმოებული არქეოლოგიური გათხრებისა. ენიშკის მოამბე, ტ. IV, ნაკვ. 3, 1939.
199. აფაქიძე ა. ბაკურციხის არქეოლოგიური ძეგლები. საკანდიდატო დისერტაცია (სტალინის სახ. თბილისის სახელმწ. უნივერსიტეტის არქივი); ნაბეჭდი თეზისები, 1941.
200. კალანდაძე ა. სამარხთა აღწავლა და დაკრძალვის წესი სამთავროს უძველეს სამაროვანზე. საკანდიდატო დისერტაცია (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი); ნაბეჭდი თეზისები, 1947.
201. კალანდაძე ა. მცხეთა-სამთავროს არქეოლოგიური ექსპედიციის ჩრდილო გვერდის 1940 წლის დღიური, რეველი № 2 (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
202. ОАК за 1898 г. СПб., 1901.
203. Круглов А. П. Культные места Горного Дагестана. КСНММК, вып. XII, 1946.
204. Бадер О. Н. Бармыская чаша. КСНММК, вып. XXIX, 1949.
205. ОАК за 1902 г. СПб., 1904.
206. «არსენას ლექსი». თბ., 1939, გვ. 49; შებ. 12.
207. Меликсет-Бекоев А. М. В поисках Стрибоновой Сепсамори (к вопросу о древнегрузинских обитаниях). ИКОРГО, т. XXV, 1917; [გვერდი: К вопросу о местонахождении Сепсамори. В. III, 1948, № 4].
208. Болтунова А. П. К вопросу об Армаи. В. III, 1949, № 2.
209. Nioradze G. Die Nachbestattung im alten Georgien. AA, N. F., Bd. XXII, Hf. 1—2.
210. Чубинашвили Г. П. Памятники типа Джвари. Исследование по истории грузинского искусства. Тб., 1948.
211. Носселиани П. П. Путевые записки от Тифлиса до Мухета. Газ. «Кавказ», 1870, №№ 19, 24, 40, 45, 48.
212. Шмерлинг Р. О. Самтавро—памятник XI века. Ars Georgica, ტ. I, 1942.
213. Северов Н. П. Памятники грузинского зодчества (сгруппированы по архитектурным ансамблям «Памятники зодчества народов СССР»). М., 1947.
214. Северов Н. П. Чубинашвили Г. Н. Мухета (сгруппированы по зодчеству народов СССР). М., 1946.
215. Нвашенко М. М. Материалы к изучению культуры кохов. Мასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1941, ნაკვ. II.
216. Могильник первого столетия; габ. «Вечерний Тбилиси», 1938, 28. VIII, № 197. Крепостная стена античной эпохи; იქვე, 1938, 3. IX, № 202.
217. Квезерец-Копадзе Н. П. Древний михетский мост. Тб., 1947.
218. ჯავახიშვილი ი. მასალები ქართველი ერის მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის, I. შენებლობის ხელოვნება ძველ საქართველოში. თბ., 1946.
219. Dubois de Montpereux Fr. Voyage autour du Caucase, v. IV. Par., 1840.

220. Tschubiniaschwili G. Die Schiomgwime - Lawra. ტფლისის სახ. უნივერსიტეტის მოამბე, ტ. V, 1925.
221. ინგოროყვა პ. ძველ-ქართული მატრიანე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“ და ანტიკური ხანის იბერიის მეფეთა სია. საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XI-III, 1941.
222. OAK за 1839 г. СПб., 1862.
223. OAK за 1860 г. СПб., 1862.
224. OAK за 1861 г. СПб., 1863.
225. OAK за 1862 г. СПб., 1863.
226. OAK за 1873 г. СПб., 1876.
227. HAK, вып. I. СПб., 1901.
228. OAK за 1893 г. СПб., 1895.
229. OAK за 1894 г. СПб., 1896.
230. OAK за 1900 г. СПб., 1902.
231. HAK, вып. II. СПб., 1902.
232. OAK за 1880 г. СПб., 1882.
233. ჯანაშია ს. მოკლე ანგარიში ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის და მისი სამეცნიერო საბჭოს მუშაობისა 1936—1944 წწ. ენისმკის მოამბე, ტ. XIV, 1944.
234. Шкорпилов В. Отчет об археологических раскопках в г. Керчи и его окрестностях в 1902 г. ИАК, в. 9, 1904.
235. თაყაიშვილი ე. როდის შეიქცალა იბერთა სახელმწიფო ქართველთა სახელმწიფოდ? თურნ. „მნათობი“, 1948, № 8, გვ. 97—100.
236. კეკელიძე ე. აშუშა პიტიახის ბეჭდის წარწერის გაგებისათვის. ლიტერატურული ძიებანი, ტ. V, 1949.
237. წერეთელი გ. „საქართველოს ძველი ეთნო- და ტოპონიმების ზოგიერთი გაურკვეველი შემთხვევის“ გამო. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. X, 1949, № 6.
238. იბ. 221, გვ. 296—298.
239. კუფტინი ბ. საქართველოს ძველი ეთნო- და ტოპონიმების ზოგიერთი გაურკვეველ შემთხვევაზე უცხო წყაროებით. სსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე, ტ. X, 1949, № 5.
240. OAK за 1878—1879 гг. СПб., 1881.
241. Tallgren A. Caucasian monuments. The Kazbek Treasure. FSA, V, 1930.
242. გობეჯიშვილი გ. ლების 1939 წ. ექსპედიციის წინასწარი მოკლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
243. გობეჯიშვილი გ. ლების 1940 წ. ექსპედიციის წინასწარი მოკლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
244. Стефанов Л. Объяснение вещей, найденных в 1868 г. в Южной России. OAK за 1869 г., СПб., 1871.
245. Орбели Н. А., Тревср К. В. Сасанидский металл. Художественные предметы из золота, серебра и бронзы. М.—Л., 1935.
246. გობეჯიშვილი გ. სამხრეთ ოსეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1946 წ. მუშაობის წინასწარი მოკლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
247. გობეჯიშვილი გ. სამხრეთ ოსეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1947 წ. მუშაობის წინასწარი მოკლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
248. გობეჯიშვილი გ. სამხრეთ ოსეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის 1948 წ. მუშაობის წინასწარი მოკლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
249. ციციშვილი ი., ზაქარაია პ. ნადარბაზევი. ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის სერია: „მასალები საქართველოს და კავკასიის არქეოლოგიისათვის“, ტ. I (იბეჭდება).
250. Babelon E. La gravure en pierres fines. Par., 1894, გვ. 97—98.
251. OAK за 1875 г. СПб., 1878.
252. გეორგიკა, მიზანტიელი მწერლების ცნობები საქართველოს შესახებ, გამოც. ს. ყაუხჩიშვილის მიერ, ტომი მეოთხე, ნაკვეთი I. მასალები საქართველოს და კავკასიის ისტორიისათვის, 1940, ნაკვ. I. თბ., 1941.
253. Амيرانовили Ш. Я. Две серебряные чашы из раскопок в Армази (Грузия). ВДИ, 1950, № 1.
254. Амيرانовили Ш. Я. История грузинского искусства, т. I. М., 1950.
255. Бакрадзе Д. З. Разбор грузинской надписи на камне в Армази. ИОИКА, вып. I. Тифли., 1877.
256. Хвольсон Д. А. Сборник еврейских надписей... содержащий надгробные надписи из Крыма и надгробные и другие надписи из иных мест... т. I. СПб., 1884 [№ 36, გვ. 130—131—ბაიერის მიერ სამთავროში აღმოჩენილი ეპიტაფიები].
257. [ს. ჯანაშია, ი. ჯავახიშვილი, ნ. ბერძენიშვილი]. საქართველოს ისტორია უძველესი ხანიდან ჩვენს დრომდე, თბ., 1940.
258. ლომოური თ. ფული შოთა რუსთაველის ეპოქაში. კრებ.: „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“. თბ., 1938.
259. ციციშვილი ი. მცხეთის ანტიკური კრამიტის შესწავლისათვის. სსრ მეცნ. აკად. მოამბე, ტ. IX, 1948, № 8.
260. Гайдукевич В. Ф. Строительные керамические материалы Боспора (боспорские черепицы). ИГИАИМК, вып. 104. М.—Л., 1934.
261. Dörpfeld W. Die Skenothek des Philon. Athenische Mitteilungen, VIII.
262. Lattermann H. Baurechnungen von Delos. Bulletin de Corr. Hell., № 32.
263. Walters H. B. The Catalogue of the Silver Plates (Greek, Etruscan and Roman) in the British Museum. Lond., 1921.
264. უგრელიძე ნ. ფარშევანის გამოსახულებით შემკული მინის ქურჯული სამთავროდან. მიმოხილველი, ტ. II, 1951.
265. OAK за 1881 г. СПб., 1883.
266. OAK за 1882—1888 гг. СПб., 1891.
267. Альбом рисунков, помещенных в OAK за 1882—1898 гг. СПб., 1906.
268. Веселовский Н. И. Курганы Кубанской области в период римского владычества на Северном Кавказе. Труды XII археол. съезда в Харькове в 1902 г., т. I. М., 1905.
269. Бобринский А. Перещепинский клад. МАР, вып. 34. Петр., 1914.
270. OAK за 1872 г. СПб., 1875.
271. OAK за 1876 г. СПб., 1879.
272. „Древности“, ТИМАО, т. XXV.
273. OAK за 1897 г. СПб., 1900.
274. Layard A. Nineveh und seine Ueberreste, Lpz., 1850.

275. Layard A. Monuments of Nineveh, v. I. Lond., 1853.
276. ОАК за 1877 г. СПб., 1890.
277. ბარდაველიძე ვ. ჩიტაია გ. ქართული ხალხური ორნამენტი; I, ხელოვანი. თბ., 1939.
278. ОАК за 1901 г. СПб., 1903.
279. Древности Геродотовой Скифии, вып. I. СПб., 1866.
280. ОАК за 1892 г. СПб., 1894.
281. Koster A. Die griechischen Terrakotten, 1-ste Auflage. Berl., 1926.
282. ОАК за 1904 г. СПб., 1907.
283. ОАК за 1896 г. СПб., 1898.
284. Латышев В. В. Заметки о кавказских надписях. ИАК, вып. 10. СПб., 1904, стр. 98—105, 101—103.
285. [Весселовский Н. И.]. Случайная находка блнз Новоросийска. ИАК, вып. 11. СПб., 1904.
286. ОАК за 1890 г. СПб., 1893.
287. ОАК за 1895 г. СПб., 1897.
288. ОАК за 1903 г. СПб., 1906.
289. Шкорпниа В. Отчет о раскопках в г. Керчи и его окрестностях в 1903 г. ИАК, вып. 17, 1905.
290. ОАК за 1865 г. СПб., 1866.
291. ОАК за 1866 г. СПб., 1867.
292. Ашик А. Воспорское царство, т. III. Ол., 1849.
293. ОАК за 1871 г. СПб., 1874.
294. ОАК за 1880 г. СПб., 1883.
295. იბ. 229.
296. ИАК, вып. 7. СПб., 1903.
297. ბოქორიშვილი ლ. ქვემო ქართლის ისტორიული ეთნოგრაფიიდან (საფლავის ძეგლები). იბეკლება სერიაში: „მასალები საქართველოს ეთნოგრაფიისათვის“, ნაკვ. VIII.
298. მაკალათია ს. დვანის ნეკროპოლის არქეოლოგიური გათხრები. თბ., 1948.
299. Луккин А. Л. Материалы по археологии Бзыбской Абхазии, ТОИПКГЭ, т. I. ს., 1941.
300. Ивашенко М. М. Исследование арханчских памятников в Абхазии. ИНИИК, вып. 3. Тифл., 1935.
301. უგრელიძე მ. მინის ქურქული სამთავროს აბ. წ. I—III სს. სამარხებში (იბეკლება ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის სერიაში: „მასალები საქ. და კავკ. არქეოლოგიისათვის“, ტ. II).
302. Капанадзе Д. Г. Нумизматические находки Мхетской археологической экспедиции (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი). [აგრეთვე: Монетные находки Мхетской экспедиции (1937—1948 и 1951 гг.), ВДИ, 1955, № 1].
303. Ивашенко М. М. Рустави (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
304. ლომთათიძე გ. რუსთავის არქეოლოგიისათვის. გაზ. „კომუნისტი“, 1950, № 107.
305. ორბელიანი სულხან-საბა. ქართული ლექსიკონი, ი. ყიფშიძისა და ა. შანიძის რედაქციით. თბ., 1928.
306. Пятровский Б. Б. Кармир-дзур, I. Результаты раскопок 1939—1949 гг. Ер., 1950.
307. გობეჯიშვილი გ. ახალი აღმოჩენა გორის ციხეზე (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
308. ექსპედიცია გორში აღმოჩენილი ციხის ნანგრევების შესასწავლად. გაზ. „კომუნისტი“, 1946, № 120; Цениншее археологическое открытие, გაზ. „Заря Востока“, № 54.
309. Кипловни Т. П. Таманск. Историко-археологическое исследование. М.—I, 1949.
310. კალანდაძე ა. მოხსენებითი ბარათი ზაქსთან 1938 წლის ზაფხულში შემთხვევით აღმოჩენილ ძეგლთა გათხრა-შესწავლის შესახებ (არქიტექტურის სამმართველოს კულტ. ძეგლთა დაცვის განყოფილების არქივი).
311. მენტეშვილი ს. მიკალაბულთა დამარხვისა და სამარხების ტერმინოლოგიისათვის. საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XII-ბ, 1944.
312. მაკალათია ს. არქეოლოგიური აღმოჩენები საქართველოში: სოფ. საკობანოში, დაბლაკოში და ილიანში. საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XI-ბ, 1941.
313. ბერძენიშვილი ნ. გამარჯვება. რუმინია-ბულგარეთში მოგზაურობიდან. თბ., 1949.
314. ლომთათიძე გ. მოხსენებითი ბარათი დ. მცხეთაში 1941 წელს შემთხვევით აღმოჩენილი დიდი ქვის-სამარხის გათხრის შესახებ (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
315. Пятнишева И. В. Таманский саркофаг. Труды ГИМ, серия „Памятники культуры“, вып. II. М., 1949.
316. Труды V археологического съезда в Тифлисе. М., 1887. Протоколы съезда, стр. LXIX.
317. გობეჯიშვილი გ. ვაშნარში 1949 წელს ჩატარებული არქეოლოგიური თხრის წინასწარი მოკლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
318. ИАК, прибалшения к вып. 37. СПб., 1910.
319. Капанадзе Л. Г. Римские зурцы Армазского некрополя (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
320. ყაუხჩიშვილი ს. ლექციები ბიზანტიის ისტორიიდან, წიგნი პირველი, IV—VII საუკუნეები. თბ., 1948.
321. Зограф А. Н. Распространение находок античных монет на Кавказе. ТОИИЭ, т. I. ს., 1945.
322. Blanchet J. Les monnaies Romaines. Par., 1896 (გვ. 133, ტაბ. VII, № 3).
323. ლომთათიძე გ. არქეოლოგიური გათხრა თბილისში 1948 წლის ზამთარში (იბეკლება ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის სერიაში: „მასალები საქართველოსა და კავკასიის არქეოლოგიისათვის“, ტ. I).
324. ლომთათიძე გ. რუსთავში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის უმნიშვნელოვანესი შედეგები (იბეკლება იქვე).
325. ლომთათიძე გ. ივ. ჯავახიშვილი და გათხრითი არქეოლოგია საქართველოში. მიმოხილველი, ტ. II, 1951.
326. ბარდაველიძე ვ. ქართველთა უძველესი სარწმუნოების ისტორიიდან (ლეთელთა „ბარბარ-ბაბარ“). თბ., 1941.
327. Радде Г. А. Хевсурия и хевсуры. ЗКРОГО, кн. XI—I, стр. 85. Тб., 1885.
328. შანიძე ა. გ. წერეთელი, „არმაზის ბილინგვა“. ჟურნ. „მნათობი“, 1942, № 9.
329. Reallexikon der Vorgeschichte, herausgegeben von Max Ebert, Bd. I, Lf. 1, 1924.
330. Спицын А. А. Вещи с инкрузиацией из Керченских катакомб 1904 г. ИАК, вып. 17. СПб., 1905.
331. Фрейман А. А. Несколько замечаний к Армазской библинге Г. В. Церетели. Известия АН СССР, т. V, 1946, вып. 2.
332. Nyberg, H. S. Quelques inscriptions antiques decouvertes recemment en Georgie (ex Irano Rudbergiano, vol. XLIV, seorsum expr.), Gotoburgi, 1946, p. 232, sq.

333. ლორთქიფანიძე მ. ქვისმკვლელების პლატონის ნახე-
ლავი ახ. წ. III საუკუნისა. ს. ჯანაშიას სახ. საქ. მუ-
ზეუმის მოამბე, ტ. XVII-B, 1953.
334. ლომთათიძე გ. ურბნისის არქეოლოგიური ექსპე-
დიციის წინასწარი მოკლე ანგარიში, 1953 და 1954 წწ.
(ს. ჯანაშიას სახ. საქ. მუზეუმისა და ივ. ჯავახიშვილის
სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივები); საქ. მუზ. III
სესიის ნაბეჭდი თეზისები, 1955.
335. აფაქიძე ა. მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის
ბაგინეთის რაზმის 1946 წ. ნეშაბოძის წინასწარი მოკ-
ლე ანგარიში (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტი-
ტუტის არქივი).
336. გობეჯიშვილი გ. სტალინის ნაცარგორა. მი-
მოხილველი, ტ. II, 1951.
337. Ивановская Т. А. Кавказские бронзовые по-
сыные пряжки. Мистентознавство, I, Харк., 1928.
338. Бердзенишвили Н. А., Ломтатидзе Г. А.
Новые раскопки в Мухетс. გაზ. „Заря Востока“,
1951, № 183.
339. Пвашенло М. М. Борн, 1938 (ივ. ჯავახიშვილის
სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი).
340. Бакрадзе Л. З. Кавказ в древних памятниках хри-
стианства. Тифл., 1875.
341. Гордеев Д. П. Предварительное сообщение о
Мухетской „Антиохии“ (извлечение из материалов
эксспедиции 1922 года и последующих поездок).
ИКНАН, т. III, Тб., 1925, стр. 157—170.
342. აფაქიძე ა. არმაზციხის ლოკალიზაციისათვის ახალ
არქეოლოგიურ აღმოჩენათა სინათლეზე. სსსრ მეცნ.
აკადემიის საზოგ. მეცნ.-ბათა განყ.-ბის 28-ე სესიის ნაბეჭ-
დი თეზისები, 1948.
343. აფაქიძე ა. მცხეთა არქეოლოგიური აღმოჩენების
სინათლეზე (მოსენება, 1950 წ.; ს. ჯანაშიას სახ. საქ.
მუზეუმის არქივი).
344. ლომთათიძე გ., ციციშვილი ი. ახალაღმოჩენილი
აქლამა მცხეთაში. სსსრ მეცნ. აკადემიის მოამბე,
ტ. XI, 1951, № 10.
345. ОАК за 1905 г. СПб., 1908.
346. Григневич К. Бронзовый сосуд из Курджипского
кургана. ИАК, вып. 65, стр. 45—71.
347. ИАК, вып. 25. СПб, 1907.
348. ОАК за 1908 г. СПб., 1912.
349. The excavations at Dura-Europos, preliminary report
of second season of work, 1928—1929, edited by
P. Baur and M. Rostovtzeff. New Haven, 1931.
350. Козубова К. М. Из истории раннегреческого об-
щества (о Родос IX—VII вв. до н. э.). М., 1951.
351. ჯავახიშვილი ი. რამდენიმე მოსახრება საქ. მუზე-
უმის გამოფენის შესახებ: „კლასთა უწინარესი საზოგად-
ლება კავკასიაში“ არქეოლოგიური განყოფილების მა-
სალების მიხედვით (ს. ჯანაშიას სახ. საქ. სახ. მუზეუმი.
ივ. ჯავახიშვილის კაბინეტი).
352. Тавадзе Ф. Н., Баркая В. Ф. О применении
давления процесса в древней Грузии по данным
исследования археологических материалов. საქ. პოლი-
ტექნ. ინსტიტუტის სამეცნ.-ტექნიკ. კონფერენციის
მოსენებათა ანოტაციები, თბ., 1951. [აგრეთვე: Из ис-
тории обработки металлов давлением по археологи-
ческим материалам Грузии. СА, XX, 1954, стр.
374—376].
353. გობეჯიშვილი გ. ლების არქეოლოგიური ძეგლები,
1950 წ. (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუ-
ტის არქივი).
354. მარუაშვილი ლ. შიომღვიმის გამოქვაბულები. გაზ.
„ლიტერატურა და ხელოვნება“, 1949, № 1.
355. Ксенюхинт. Анабасис. Перевод, статья и примеча-
ния М. П. Максимовой, под ред. П. П. Толстого.
М.—Л., 1951.
356. Kähler's Abhandlung über die geschnittenen Stei-
ne mit den Namen der Künstler. SPb, 1851.
357. ყაუხჩიშვილი თ. ბერძნული წარწერები საქართვე-
ლოში. თბ., 1951.
358. თაყაიშვილი ე. მოგონებანი ქართველ მწერლებზე
(თავი: ილია და საქართველოს ისტორია, არქეოლოგია
და სიძველენი“). „ლიტერატურის მატრიანე“, წ. 6, ნაკვ.
პირველი, 1952.
359. ლომთათიძე გ. წინაპართა ნაკვალევი. საქართველოს
არქეოლოგიის ნარკვევები. თბ., 1952.
360. Кавандадзе А. Н. ПерIODИЗАЦИЯ памятников Сл-
мтавро. Ленинградский Филологический Мозсენების რეზი-
უმე. ВДП, 1948, № 3; КСИИМК, вып. XXIV, 1949.
361. ლომთათიძე გ. კლდეების სამაროვანი (იბეჭდება).
362. გობეჯიშვილი ი. გ. არქეოლოგიური გათხრები საბჭო-
თა საქართველოში. თბ., 1952.
363. Dietrichson. Antinoos. Christ., 1884.
364. Amiranashvili A. Zwei Henkel eines silbernen
Gefässes aus Mzchetha (Georgien). Archäologischer
Anzeiger, JDAI, 1934. [აგრეთვე: ს. შაკალათია,
ლეთაბა შირას კულტი საქართველოში, საქ. მუზე-
უმის მოამბე, ტ. III, 1927].
365. Носселани П. П. Города существовавшие и су-
ществующие в Грузии. Тифл., 1850.
366. Цапенко М. Памятники античного искусства в
Болгарии. ტურბ. „Искусство“, 1952, № 5.
367. Хоштария Н. В. Вани, археологическое исследова-
ние; 1951 г. (ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინს-
ტიტუტის არქივი).
368. კალანდაძე ა. სამხრეთ ოსეთის 1952 წლის არქეო-
ლოგიური ექსპედიციის წინასწარი მოკლე ანგარიში.
(ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არ-
ქივი).
369. უგრელიძე ნ. მინის წარმოების ისტორიისათვის.
ძველ საქართველოში, სამთავროს სამაროვნის IV—
VIII სს. მასალების მიხედვით. საკანდ. დისერტაცია.
(ივ. ჯავახიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქი-
ვი). რუსული ავტორეფერატი, 1955.
370. Pauly-Wissowa, RE, Zweite Reihe, Bd. II, 1923
(სიტყვა Signinum orus).
371. Мартн Ю. Ю. Городские крепостные стены Тирн-
таки и прилегающий комплекс рыбозасоленных ванн.
МНА СССР, вып. 4, 1941.
372. Гайдукевич В. Ф. Боспорское царство. М.—Л.,
1948.
373. Цибульский С. Римский дом. СПб., 1902.
374. Покровский К. вопросу о влиянии горячих воз-
душных римских ванн. СПб., 1893.
375. Glück H. Die Bäder Konstantinopels (Probleme des
Wöldungsbaus, Bd. I). Wien, 1921.
376. მუსხელიშვილი ი. ლ. დმანისი. ქალაქის ისტორია და
ნაქალაქარის აღწერა. კრებ.: „შოთა რუსთაველის ეპო-
ქის მატერიალური კულტურა“. თბ., 1938.
377. Март Н. Я. Лип. Книжная история города и рас-
копки на месте городища. М.—Л., 1934.

378. მამულაშვილი ა. კახეთის ძველი აბანოები. საქ. სახ. მუზეუმის მოამბე, ტ. XIV-B, 1947.
379. Палладий. О сельском хозяйстве (მოითხოვება კრებულში: Архитектура античного мира, М., 1940).
380. Альберти Л. Б. Десять книг о зодчестве. М., 1935.
381. Камерон Ч. Термы римлян. М., 1939.
382. Блаватский В. Д. Архитектура древнего Рима. М., 1938.
383. Wille E. Les ruines d' Aphrodisias en Carie. RA, 6-e serie, t. XII, 1938.
384. The excavations at Dura-Europos, preliminary report of 6-th season of work, 1932—1933 (Bellinger, Hopkins, Rostovtzeff, Welles). New Haven, 1936.
385. Ельницкий Л. Раскопки в Дуре-Европос. ВДИ, 1938, № 2 (3).
386. Prichard J. The 1951 campaign of the Herodian Jericho. BASOR, 1951, № 123.
387. Von der Osten H., Schmidt E. The Alishar Hüyük, Season of 1927, p. I. Chic., 1930.
388. БСЭ, 2-е издание, т. 8 («Витрувий»).
389. Соловьев З. Бани (БСЭ, 1-е издание, т. 4).
390. Каро G. Bad (Ägäische Kreis). RLV, Bd. I.
391. Meissner W. Bad (Vorderasien). ივე.
392. Müller V. Bad. RLA, Bd. I.
393. ОАК за 1906 г. СПб., 1909, стр. 63, табл. II, p.
394. Гриневич К. Е. Стены Херсонеса Таврического, ч. II. Херсонесский сборник, вып. II. Севаст., 1927, стр. 39, 43.
395. Херсонесский сборник, вып. III. Севаст., 1931.
396. Косцюшко-Валюжинич К. К. Отчет о раскопках в Херсонесе в 1904 г. ИАК, вып. 20. СПб, 1906.
397. Ростовцев М. И. Римские гарнизоны на Таврическом полуострове. ЖМНП, т. CCCXXVIII, 1900, стр. 140—158.
398. Блаватский В. Д. Раскопки Харакса в 1931, 1932 и 1935 гг. ВДИ, 1938, № 2 (3), стр. 321—335.
399. Блаватский В. Д. Харакс. МИА СССР, № 19, М., 1951, стр. 250—291.
400. Louis R. Les thermes gallo-romains des Fontaines-Salées a Saint-Père-sous Vézelay (Jonne). RA, t. XI, 1938.
401. Dauvergne R. Sources minérales, thermes gallo-romains et occupation du sol aux Fontaines-Salées (communes de Saint-Père-sous Vézelay et Foissy—les Vézelay, Jonne). RA, 6-e serie, t. XXXV, 1950, IV—VI (რეც.).
402. Picard Ch. Le grand édifice de Bavai, RA, 6-e serie, t. XXXV, 1950, IV—VI (რეც.). გვ. 200—204.
403. Lehmann-Hartleben K. Two Roman silver jugs. AJA, v. XLII, 1938, № 1, pp. 83—84, f. 2.
404. Гидравлические растворы, примененные в Мирмекийской античной винодельне (справка Института археологической технологии). МИА СССР, вып. 4, стр. 194—195.
405. კალანდაძე ა. დღიური 1950 წელს თბილისში, როსტომ მეფის სასახლის აბანოს რესტავრაციასთან დაკავშირებით ჩატარებული არქეოლოგიური თხრისა (არქიტექტურის საქმეთა სამმართველოს ძეგლთა დაცვის განყოფილების არქივი).
406. Орсеан Н. А. Бани и скomorox XII века. კრებ.: «Памятники эпохи Руставели», I., 1938.
407. Кучтин Б. А. Материалы к археологии Колхиды, т. II. Тб., 1950, стр. 263.
408. აფაქიძე ა. ანტიკური წყაროების „სევსამორას“ ლოკალიზაციის საკითხისათვის. ივე. ჯეაბიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის მეოთხე სამეცნ. სესიის ნაბეჭდი თეზისები, 1953.
409. ლომთათიძე გ. ახალი არქეოლოგიური აღმოჩენები მცხეთაში. ტურნ. „მეცნიერება და ტექნიკა“, 1952, № 1.
410. Пирадзе Г. К. О некоторых значении земноводной молнии. Труды секции археологии и искусствоведения РАИОИ, т. IV. М., 1929.
411. ბარდაველიძე-ლომია ვ. ბავშვის დაბადებასთან დაკავშირებული რიტუალი შიან ქართლში. საქ. მუზეუმის მოამბე, ტ. IV, 1928.
412. ბარდაველიძე ვ. ქართული (სევსური) სანფოს გრაფიკული ხელოვნების ნიმუშები. თბ., 1953.
413. Кучтин Б. А. Археологическая мартпирная экспедиция 1945 года в Юго-Осетию и Имеретию. Тб., 1949.
414. Kisa A. Das Glas im Altertum, 2-r Teil. Lpz., 1908.
415. Джапаридзе В. В. Художественная гонимая керамика Грузии XI—XIII вв. (краткий очерк). СА, XVII, 1953.
416. ბაქრაძე ა., ბოლქვაძე ს. საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ქართული ეპიგრაფიკული ძეგლების კატალოგი. თბ., 1953.
417. აფაქიძე ა. სიმონ ჯანაშია და საქართველოს არქეოლოგია. თბ., 1949 (სსსრ მეცნ. აკად. პრეზიდ. არქივი).
418. Бутковский А. П. Пузматика или история монет древних, средних и новых веков. М., 1861.
419. ჩიტაია გ. სიციქლოს სახ. მონეტის დაზუსტება. ენციკლოპედია, ტ. X, 1941.
420. Такашвили Е. С. Грузинские надписи на археологических предметах, хранящихся в Кавказском Музее в Тифлисе. ИКОИММО, вып. I. Тифл., 1904.
421. ხოშტარია ნ. ციხისძირის ისტორიისათვის არქეოლოგიური მასალების მიხედვით (ივე. ჯეაბიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი): ინსტის მეოთხე სამეცნ. სესიის ნაბეჭდი თეზისები, 1953.
422. Leslie Shear T. Latter part of the 1937 campaign in the Athenian Agora. AJA, vol. XLII, 1938, № 1.
423. Szilagyi János. Yelentés a Fővárosi ökartörténeti (Aquincumi) Múzeum Kutatásairól és Szerzeményeiről Az 1945—1948 Evék Folyamán. Budapest Régiségei, XV. Bp, 1950, გვ. 303—325.
424. Nezih Firatli. Ankara'nin ilk Çağdaki su Tesitati. Türk Tarih kurumu Belleten, ტ. XV, 1951, № 59, გვ. 349—359.
425. Buschor E. Griechische Vasenmalerei. Münch., 1913.
426. Кучтин Б. А. Урартский „колухбарий“ у подношья Арагата и Куро-Аракский энеолит. საქ. სახ. მუზ. მოამბე, ტ. XIII-B, 1943.
427. ნიორაძე გ. ქვიშარის არქეოლოგიური ძეგლები. ს. ჯანაშიას სახ. საქ. მუზ. მოამბე, ტ. XV-B, 1948.
428. ლომთათიძე გ. უჯარმაში წარმოებული არქეოლოგიური თხრის წინასწარი ანგარიში (ივე. ჯეაბიშვილის სახ. ისტორიის ინსტიტუტის არქივი): ნაბეჭდი თეზისები ინსტიტუტის 1953 წლის სავსელ არქეოლოგიურ კვლევა-ძიების შედეგებისადმი მიძღვნილი სესიისა.
429. Пахомов Е. А. Местные клады Азербайджана и других республик, краев и областей Кавказа, VIII, IV, Баку, 1949.

ენიმკის მოამბე — ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის (ჯერ სსრკ მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალისა და შემდეგ — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიისა) ორგანო (თბილისი).

მომხიველი — საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის ივ. ჯავახიშვილის სახელობის ისტორიის ინსტიტუტის ორგანო (თბილისი).

საე. წიგნ. — საეულ წიგნი (ივლიანობა მცხეთის არქეოლოგიური ექსპედიციის არმაზისხევის და სამთავროს რაზმთა მონაპოვრის საეულ აღწერილობა).

БСЭ — Большая Советская Энциклопедия (Москва).

ВДИ — Вестник Древней Истории (Орган Института Истории АН СССР, Москва).

ГИМ — Государственный Исторический Музей в Москве.

ДВГЭ — Духовный Вестник Грузинского Экзархата (Тифлис).

ЖМНП — Журнал Министерства Народного Просвещения (С.-Петербург).

ЗКОРГО — Записки Кавказского Отделения Имп. Русского Географического Общества (Тифлис).

ИАК — Известия Императорской Археологической Комиссии (С.-Петербург).

ИАНАССР — Известия Академии Наук Азербайджанской ССР (Баку).

ИГАИМК — Известия Государственной Академии Истории Материальной Культуры (Ленинград).

ИКИАИ — Известия Кавказского Историко-Археологического Института в Тифлисе.

ИКОИМАО — Известия Кавказского Отделения Имп. Московского Археологического Общества (Тифлис).

ИКОРГО — Известия Кавказского Отделения Имп. Русского Географического Общества (Тифлис).

ИОЛКА — Известия Общества Любителей Кавказской Археологии (Тифлис).

ИИИИК — Известия Научно-исследовательского Института Кавказоведения (Тифлис).

КСИМК — Краткие сообщения о докладах и полевых исследованиях Института Истории Материальной Культуры АН СССР (Москва—Ленинград; Москва).

МАГ — Материалы по Археологии Грузии (Тифлисского Государственного Университета).

МАК — Материалы по Археологии Кавказа, издаваемые Имп. Московским Археологическим Обществом (Москва).

МАР — Материалы по Археологии России (С.-Петербург).

МИА СССР — Материалы и исследования по археологии СССР, Института Истории Материальной Культуры АН СССР (Москва—Ленинград).

ОАК — Отчеты Имп. Археологической Комиссии (С.-Петербург).

РАНИОН — Российская Ассоциация Научно-исследовательских Институтов Общественных Наук.

СА — Советская Археология, Орган Института Истории Материальной Культуры АН СССР (Москва-Ленинград).

СЭ — Сообщения Государственного Эрмитажа (Ленинград).

ССК — Сборник Сведений о Кавказе (Тифлис).

ТИМАО — Труды Имп. Московского Археологического Общества (Москва).

ТОНКИВГЭ — Труды Отдела Истории Культуры и Искусства Востока Государственного Эрмитажа (Ленинград).

ТОНИКГЭ — Труды Отдела Истории Первобытной Культуры Государственного Эрмитажа (Ленинград).

ТОНГЭ — Труды Отдела Нумизматики Государственного Эрмитажа (Ленинград).

AA — Archiv für Anthropologie (Braunschweig). N. F. — Neue Folge (ახალი სერია).

AJA — American Journal of Archaeology (Cambridge, Mass.).

BASOR — Bulletin of the American School of Oriental Researches (Jerusalem—Baghdad).

ESA — Eurasia Septentrionalis Antiqua (Helsinki).

JDAI — Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts (Berlin).

JHS — Journal of Hellenic Studies (London).

IAE — Internationales Archiv für Ethnographie (Leiden).

MAGW — Mitteilungen der Anthropologischen Gesellschaft in Wien.

RA — Revue Archéologique (Paris).

RLA — Reallexikon der Assyriologie (Leipzig).

RLV — Reallexikon der Vorgeschichte, herausgegeben von Max Ebert (Berlin).

Zf: — Zeitschrift für Ethnologie (Berlin).

ზ ი რ თ ა ს ა ძ ი ე ბ ე ლ ი

- აბაევი ვ. — 217
 აბრამიშვილი თ. — 14
 აბულაძე ილ. — 219
 აგრიპა — 60, 61
 აგრიფა — 61
 ალადი — 118, 201
 ალად-ნირაი — 118
 აღარი — 6
 აღრიანე იმპერატორი — 32, 33, 34, 39
 40, 73, 82, 93, 99.
 ავგუსტე კეისარი — 37, 39, 52, 59, 74,
 82, 100, 102, 103, 131, 134, 202, 203
 ავრელიუსი მარკ — 97
 აზო — 6
 ათენა-პალადა — 41, 188, 200
 ალბერტი ლეონ ბატისტა — 158
 ალექსანდრე მაკედონელი — 49, 188, 206
 ამაზასპი — 48
 ამბრიაშვილი ა. — 14
 ამირანაშვილი შ. — 57, 217
 ანდრონიკაშვილი ო. — 14
 ანთესტერიუსი — 57
 ანონა — 50
 ანტონოე — 33, 34, 188 .
 ანტონინე პიუსი — 25, 82, 94
 არღაშირი — 46
 არსენა ოძელაშვილი — 6, 219
 არტემიდა — 91
 ასკლეპიოსი — 188, 200
 ასპარუჯი (პიტიახში) — 11, 12, 17, 23,
 25, 27, 28, 30, 34, 35, 36, 37, 39, 40,
 44, 47, 48, 50, 58, 59, 62, 66, 67, 68,
 72, 87, 89, 97, 109, 112, 129, 130,
 132, 143, 145, 165, 166, 168, 169,
 174, 177, 178, 179, 180, 183, 186,
 188, 189, 190, 191, 193, 194, 198,
 200, 215
 აუმალი ვ. — 14
 აუაქიძე ა. — 12, 13, 14, 215, 216, 219
 222, 223
 აქოლსი — 60, 186
 აქტონი — 91, 188, 190, 200
 აშკი ა. — 82
 აშუშა (პიტიახში) — 220
 ბაიერნი ფრ. — 1, 81, 86, 202, 220
 ბალ-ლადი — 53
 ბარაკმანი — 53
 ბარბალე, ბარბარე წმ. — 170
 ბარდაველიძე ვ. — 170, 221, 222
 ბარცომი — 53
 ბაქრაძე ა. — 223
 ბაქრაძე დ. — 5, 7, 218
 ბელუქაძე ს. — 14
 ბერსუმა — 53, 189, 191, 193, 197, 198
 ბერსუმა (პიტიახში) — 11, 15, 53, 58,
 60, 63, 87, 97, 99, 100, 116, 131
 ბერიშვილი გ. — 14
 ბერძენიშვილი ნ. — 215, 217, 220, 221,
 223
 ბიველე შ. — 160
 ბლანშე ა. — 44
 ბოლქვაძე ა. — 14
 ბოლქვაძე ს. — 14, 223
 ბოპორიშვილი ლ. — 118, 221
 ბუზმიჭი (პიტიახში) — 55
 გაბაშვილი ვ. — 14
 გალბა — 73, 82
 გეტა — 44
 გობეიშვილი გ. — 12, 14, 216, 217,
 219, 220
 გოზალიშვილი ვ. — 14
 გორგასალი ვახტანგი — 5
 გორდიანე პიუსი — 50, 89
 გოტარზი — 4, 52, 59, 74, 82
 დადესი — 53
 დადი — 53
 დიონისე — 71
 დიონ კასიოსი — 93
 დემეტრა — 71
 დღუბუა დე-მონპერე — 7
 ვალერიანე — 45, 46
 ვარსამუხე — 53
 ვარსიამაშვილი — 53
 ვასილიევა ნ. — 14
 ვახტანგ გორგასალი — 5
 ვახუშტი — 5, 6, 7, 217
 ვესელოვსკი ნ. — 72, 77
 ვიტრუვიუსი — 150, 159
 ვიქტორია — 33, 44, 45, 73
 ზაქარაია პ. — 220
 ზევახი (პიტიახში) — 25, 42, 60, 62,
 68, 74, 97, 112, 116, 189, 200
 ზაგეხი — 25
 თავაძე ფ. — 36
 თამარ მეფე — 180
 თაყაიშვილი ე. — 1, 4, 5, 7, 10, 53,
 195, 144, 170, 202, 219, 220, 222
 თეოფანე ეპითაღმწერელი — 53
 თოფურაძე ნ. — 14
 თრ-დატი — 53
 ივაშჩენკო მ. — 14, 16, 37, 77, 78,
 144, 216
 ინგოროყვა პ. — 53, 217, 220
 იოსელიანი პ. — 7
 ირაკლი კეისარი — 53
 იულია დომნა — 44
 იუპიტერი — 33, 50, 73
 კავადი — 180
 კაკაბაძე ს. — 16, 217
 კალანდაძე ალ. — 9, 10, 14, 170, 175,
 215, 219, 221, 222, 223
 კამერონი ჩ. — 158
 კანანაძე დ. — 14, 32, 52, 179
 კარაკალა — 44, 160
 კარპაკი — 25, 89, 97, 112, 189, 200
 კაქარავა ივ. — 218
 კეკელიძე კ. — 220
 კეჩუაშვილი თ. — 14
 კიკვაძე ი. — 14
 კევესი ე. — 14
 კევესი კ. — 14
 კოვაკი — 25
 კომოლი — 74, 82
 კონდაკოვი ნ. — 77, 202
 კონსტანციუსი — 124, 186, 203
 კუტუნი ბ. — 57, 160, 182, 220
 ლემლეინი გ. — 217
 ლეონტი მროველი — 6, 7
 ლევაჟა ზ. — 14
 ლონათაძე გ. — 12, 13, 14, 215, 217,
 221, 222, 223
 ლომოური თ. — 217, 220
 ლორთქიფანიძე მ. — 14, 222

პასუხაძე ზ. — 219
პაკალათია ს. — 34, 218, 221, 222
მაკედონიისი — 53
მაკედონელი ალექსანდრე—49
მამულაშვილი ა. — 222
მარკ ავრელიუსი — 94, 97
მარუაშვილი ლ. — 222
მგელაძე რ. — 14
მენადა — 188, 200
მენთეშაშვილი ს. — 14, 221
მელიქიშვილი გ. — 14
მელქისედეგე ლ. — 2, 4, 6, 16
მელნიკოვი — 10
მერკური — 74
მითრა — 222
მიორიდატი — 48, 62, 217
მირ-დატი — 53
მირიანაშვილი ე. — 14
მიქელაძე თ. — 14
მიპრდატი — 62
მროველი ლეონტი — 6, 7
მურვან ყრუ — 5, 6, 7
მუსხელიშვილი ლ. — 14, 53, 219, 222
მუქელიშვილი გ. — 14
ნაზაროვა ე. — 14
ნერონი — 73, 82, 93, 94, 97
ნეპტუნი — 73
ნიკატორი — 48
ნიმრუდი — 57
ნინო, წმ. — 6
ნიორაძე გ. — 1, 9, 10, 203, 217, 218, 219, 223
ოლგა — 6
ორბელიანი სულხან-საბა — 221
ოკროპირიძე ნ. — 14
პალადა-ათენა — 33
პალადიოსი — 159
პაპაიკი — 46
პახომოვი ი. — 14
პიუსი ანტონინე — 73, 82
პლატონი — 188, 222
პლინიუსი — 8
პლუტონი — 188
პომპეუსი — 5, 6
პოსეიდონი — 188
პრიდიკი ე. — 56
პრიჩარდი რ. — 159
პტოლემეიოსი — 8
პუბლიკოს აგრიპა — 60, 61
ყორდანიას თ. — 217
რადამისტი — 62
რენე ლუი — 160
როსტოვეცივი მ. — 159
როსტომი — 223
რუსთაველი — 220
რჩეულიშვილი ლ. — 14
სეპტიმ სევერი — 44
სევაფიტი — 19, 25, 60, 61, 62, 97
სიმონი — 180
სილადი იანოშ — 71

სოლომონიანი ი. — 14
სტეფანი ლ. — 36
სტრაბონი — 8, 39, 205, 206
სულხან-საბა ორბელიანი — 16, 140, 142
ტიტე — 32, 39
ტოლსტოი ი. — 202
ტრაიანე — 32, 39, 48, 52
ტრევერი კ. — 54
უგრელოძე ნ. — 14, 220, 221, 222
უსა (პიტიახში) — 53, 112
ფავენტინი — 158, 159
ფარმაკოვსკი ბ. — 42
ფარსმანი — 34, 60, 61, 62, 93
ფაუსტინა — 25, 102
ფაუსტინა უფროსი — 94, 100
ფაუსტინა უმცროსი — 94
ფილოპე — 52
ფილოპე უფროსი, არაბი — 44, 50, 52
ფილოპე უმცროსი — 44
ფლავიოსი — 53
ფორტუნა — 75
ქაუთარაძე ი. — 14
ქართლოსი — 6
ქარაბაგი — 53
ქსენოფონი — 60, 61
ლამბაშიძე ნ. — 4, 14
ლარბაქიანიანი ა. — 14
ყაუხნიშვილი თ. — 34, 222
ყაუხნიშვილი ს. — 24, 25, 53, 54, 60, 61, 217, 220, 221
ყიფშიძე ი. — 221
შაბურ I — 204
შაბურ II — 203, 204
შამეშუ-აღალი — 118
შანიძე ა. — 60, 61, 221
შარაგასი (პიტიახში) — 62
შეშანიკი — 25, 219
შმერლინგი რ. — 6
შმიდტი ე. — 159
ჩარნეცკაია ნ. — 14
ჩიტაია გ. — 16, 218, 221, 223
ჩოლოყაშვილი ს. — 2
ჩუბინაშვილი გ. — 187, 189, 217, 219
ჩუბინიშვილი ტ. — 14
ციციშვილი ი. — 220, 222
ცურტაველი იაკობ — 219
ძევახი — 61
ძოწენიძე გ. — 18, 64
წერეთელი გ. — 25, 46, 53, 56, 61, 62, 118, 120, 217, 219, 220, 221
წილოსანი ე. — 14
წულესკირი თ. — 14
პაკევაძე ი. — 5
პარგასი (პიტიახში) — 62
ხითარაშვილი ლ. — 14
ხოსრო II — 46

ხოშტარია ნ. — 14, 91, 223
ხსიფარნუგი — 60, 61
ხუციშვილი მ. — 14
ჯავახი — 25
ჯავახიშვილი ა. — 217
ჯავახიშვილი ივ. — 2, 3, 9, 10, 11, 23, 140, 182.
ჯანაშვილი მ. — 7
ჯანაშია ს. — 1, 3, 4, 5, 9, 11, 12, 13, 24, 25, 36, 203, 205, 206
ჯანიბეგაშვილი შ. — 14
ჯაფარიძე ო. — 14
პერკულესი — 49, 50, 66, 86, 89
პერმესი — 34, 87
პორმიზ IV — 46
პოსტილიანე — 52, 59

Агриппа—60, 61
Альберти Л. Б.—223
Амиранашвили А. И.—218, 219
Амиранашвили Ш. Я.—220
Аспаруг—215, 217
Ашук А.—221
Бадер О. Н.—219
Байерн Фр.—215
Бакрадзе Д. З.—218, 220, 222
Баркая В. Ф.—222
Бартоломей И. А.—217
Белов Г.—218
Бердзенишвили Н. А.—222
Беридзе В. В.—217
Блаватский В. Д.—223
Бобринский А.—220
Болтунова А. И.—219
Борисов А.—218
Бутковский А. П.—223
Верман К.—219
Веселовский Н. И.—220, 221
Витрувий—218
Вырбов В. Н.—219
Гамкрелидзе П. Д.—218
Гайдукевич В. Ф.—220, 222
Геродот—221
Гордеев Д. П.—222
Григевич К. Е.—222, 223
Гроссгейм А. А.—219
Джавахишвили А. И.—217
Джавахишвили И. А.—215, 217, 218
Джанашвили М. Г.—217
Джанашиа С. Н.—216
Джапаридзе В. В.—223
Дилс А.—218
Ельницкий Л.—223
Захаров А. А.—219
Зограф А. Н.—221
Зевах—60, 61, 62
Ивановская Т. А.—222
Ивашенко М. М.—216, 219, 221, 222
Иодманган—60, 61
Иосеянян П. И.—219, 222

- Каландадзе А. Н.—222
 Камерон Ч.—223
 Канделаки Г. В.—217
 Канинадзе Д. Г.—221
 Квезерели-Копадзе Н. П.—219
 Кибалавич Т. В.—219
 Киппович Т. Н.—221
 Колобова К. М.—222
 Конидаков Н. П.—217
 Косиюшко-Валюжинич К. К.—223
 Круглов А. П.—219
 Ксенофонт—222
 Ксепарцуг—60
 Курочкин В. И.—218
 Куфтин Б. А.—217, 223
 Латышев В. В.—217, 221
 Лемлейн Г. Г.—217
 Ломтадзе Г. А.—222
 Лукин А. И.—221
 Макалатия С. И.—218
 Максимова М. И.—216, 219, 222
 Марр Н. Я.—222
 Марти Ю. Ю.—222
 Машкин Н. А.—218
 Меликсет-Беков Л. М.—217, 219
 Мухридат—62
 Мищенко Ф. Г.—217
 Мшвенперадзе Д. М.—218
 Натроев А.—217
 Ниорадзе Г. К.—223
 Орбели И. А.—220, 223
 Падладий—222
 Пантюхов И.—217
 Парсман—60, 61, 62
 Пахомов Е. А.—223
 Перадзе И.—217
 Пиотровский Б. Б.—218, 221
 Покровский—222
 Помяловский И.—219
 Придик Е.—218
 Публикий Агриппа—60
 Пчелкина Е. Г.—219
 Пятышева Н. В.—221
 Радде Г. А.—221
 Ростовцев М. И.—218, 223
 Рустваели—223
 Северов Н. П.—219
 Серапита—60, 61
 Сиадди Янош—223
 Смирнов Я. И.—218
 Соловьев Э.—223
 Спицын А. А.—7
 Стефанн Л.—220
 Страбон—217, 219
 Тавадзе Ф. Н.—222
 Такайшвили Е. С.—215, 223
 Тейлор Э.—218
 Толстой П. И.—217, 222
 Тревер К. В.—218, 220
 Уваров А. С.—218
 Упарова П. С.—217
 Фармаковский Б. В.—218
 Фантнер П. Д.—218
 Фрейман А. А.—221
 Хвольсон Л. А.—220
 Хоштарна Н. В.—222
 Хсепарцуг—60, 61
 Цапенко М.—222
 Церетели Г. В.—217, 221
 Цыбульский—222
 Чубинашвили Г. Н.—218, 219
 Шанидзе А. Г.—217
 Шарагас—62
 Шмерлинг Р. О.—219
 Шкорпил В.—220, 221
 Штернберг Л. Я.—218
 Шуазен О.—218
 Эристави Г. III.—218
 Эристави М. С.—218
 Юджанган—60
 Яценко-Хмелевский А. А.—217
 Amiranashvili A.—222
 Babelon E.—220
 Bartholomei J.—219
 Baur P.—222
 Bayern Fr.—215
 Beckers—218
 Blanchet J.—221
 Buschor E.—223
 Chantre E.—219
 Cagnat R.—218
 Collignon M. L.—218
 Cary M. A.—218
 Constantine—218
 Dauvergne R.—223
 Dietrichson—222
 Dörpfeld W.—220
 Dubois de Montpereux Fr.—219
 Ebert M.—221
 Furtwängler A.—219
 Hopkins—223
 Glück H.—222
 Karo C.—223
 Kisa A.—223
 Köhler—222
 Köster A.—221
 Kübler K.—218
 Lattermann H.—220
 Layard A.—220, 221
 Lehmann-Haupt C. F.—218
 Lehmann-Hartleben K.—223
 Leslie Shear T.—223
 Louis R.—223
 Marshall F.—218
 Meissner B.—223
 Müller V.—223
 Nazih Firatli—223
 Nioradze G.—219
 Nyberg H. S.—221
 Osten von der—223
 Piotrovskij B.—218
 Picard Ch.—223
 Prichard R.—223
 Rostovtzeff M.—222, 223
 Schmidt E.—223
 Szilagy Janos—223
 Tallgren A.—220
 Tschubinashvili G.—218, 220
 Vandier J.—218
 Virchow R.—215
 Walters H. B.—220
 Welles—223
 Wesendonk O.—219
 Wille E.—219
 Woolley L.—218, 219
 Zakharov A.—219

ტეოტრაფიულ სახელთა სამიებელი

- აზია** — 76
აგორა (ათენისა) — 71
ათენი, ათინა — 17, 71
აი-ტოდორი — 160
აკროპოლი — 5
ალაზანი — 175, 217
ალგეთი — 57, 77, 79
ალექსანდრია — 189
ალიშარ-ჰულიუქი — 159
ალმასის წყალი — 2
ალმე (ქემო) — 218
ალ-მინა — 17
ამიერკავკასია — 159, 160
ამისო — 179, 180
ანაპა — 72, 77, 89, 93, 100
ანბერდი — 159
ანისი — 159
ანკარა — 156
ანტიოქოსის — 33
ანტიოქია — 4, 25, 124
არაგვი — 2, 3, 4, 6, 177
არ(დ)ამაზი — 6
არმავირი — 87
არმაზი — 4, 5, 6, 7, 8, 9, 11, 25, 147
 215, 216, 217
არმაზის ლელე — 2
არმაზის წყალი — 2
არმაზისხევი — 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8,
 9, 10, 12, 13, 14, 15, 16, 17, 18, 19,
 20, 22, 25, 30, 33, 36, 37, 38, 39,
 40, 41, 42, 43, 45, 46, 47, 49, 52, 53,
 54, 56, 57, 62, 63, 70, 75, 80, 82, 86,
 87, 90, 92, 93, 96, 97, 99, 101, 102,
 104, 106, 107, 108, 110, 112, 113,
 133, 134, 135, 136, 138, 143, 144,
 146, 147, 156, 157, 158, 159, 160,
 164, 165, 167, 170, 171, 173, 174,
 175, 176, 177, 178, 179, 180, 182,
 184, 187, 188, 189, 190, 191, 193,
 194, 196, 198, 199, 201, 202, 203,
 205, 206, 207, 240
არმაზციხე — 5, 6, 7, 8, 158, 160, 222
ასურეთი — 57, 118
ატოცი — 76
აფროდიზიასი — 158, 159
აფხაზეთი — 37
აქვინეუმი — 70
ალაიანი — 203, 221
აღმოსავლეთი (მახლობელი) — 3
აღმოსავლეთი საქართველო — 179, 187
აღმოსავლეთი (ძველი) — 37, 159, 160
ახალგორი — 57, 79, 92, 193, 194, 202,
 203, 205
ახალციხე — 159
ახალციხის ხევი — 4
ახმეტა — 28
აგაკუმი — 160
ბაგინეთი — 1, 5, 6, 7, 8, 12, 13, 16,
 18, 19, 26, 36, 37, 47, 54, 76, 83, 86,
 93, 95, 97, 99, 140, 157, 158, 160,
 162, 163, 165, 167, 177, 180, 183,
 185, 205, 215, 216, 222
ბავე — 160
ბათუმი — 3, 4, 91
ბაკურციხე — 131, 216
ბარგიუარია — 4, 13, 84, 175
ბაქო — 3, 4
ბაქტრია — 54
ბებრისციხე — 1, 4, 177
ბელორეჩენსკაია — 72
ბეშთაშენი — 37, 79, 131, 202, 203
ბოთინია — 34
ბორი — 28, 36, 37, 49, 54, 56, 57, 76,
 77, 89, 92, 96, 99, 101, 114, 188, 203
ბორის საყდარი — 4
ბორჯომი — 16
ბოსკორეალე — 75
ბოსფორი — 16, 17, 28, 49, 57, 86, 87,
 101, 189
ბრილი — 37
ბულაბუშტი — 70, 71, 72
ბულაჩაურტი — 5
ბულგარეთი — 77, 221
გეთსიმანია — 4
გერმანია — 12
გლინიშჩე — 17, 72
გორაკი (მითრიდატისა) — 82
გორი — 205, 221
გორისციხე — 221
გრემი — 159
გრძელი მინდორი — 4
გურია — 141
დაბლაგომი — 57, 221
„ღვეის ნამუხლი“ — 5
დვანი — 221
დიდგორი — 2, 3
„დიდი მცხეთა“ — 3, 206
დიღმის მინდორი — 5
დიღომი — 16, 175
დმანისი — 15, 159, 219, 222
დნეპრი — 71
ღურა-ევროპოსი — 109, 159
ეგეოსის სამყარო — 160
ერედვი — 203
ეფესი — 158, 159
ვანი — 92, 183, 193
ვაშნარი — 13, 221
ვაჰესი — 1, 3, 5, 10, 175, 221
ზედაზენი — 4, 5, 9
ზედაციხე — 170
ზემოაველა — 217
თაგილონი — 193
თბილისი — 10, 13, 176, 177, 182, 218
თებე — 91
თელავი — 159
თრიალეთი — 2, 11, 15, 30, 49, 131,
 182, 190, 193, 194, 201
თხოთის ქელი — 2
იაროსლავსკაია — 72
იბერია — 33, 46, 48, 53, 55, 60, 187,
 200, 205, 206, 218, 222
იერიქონი — 159
ივერია — 61
იმერეთი — 2
ინდოეთი — 54
იონის დეპარტამენტი — 160
ირანი — 39
იტალია — 77, 188
კაბენი — 177
კავთისხევი — 16
კაეკასია — 7, 16, 53, 84, 188, 203, 218
კალუმბანი — 4, 6, 10
კარია — 158
კარსანი — 6, 7, 9
კარსნისხევი — 2, 5, 6, 9, 10, 203, 217
კასპი — 159
კასპიის ბჰე — 48
კარქელი — 53
კახეთი — 222

კერამიკოსი — 17
 კვაშიეთი — 38, 57, 219
 კლდეეთი — 28, 31, 57, 76, 79, 81, 95, 96, 99, 109, 222
 კლდეკარი — 16, 47, 76, 83, 97, 158
 კოდანი — 2, 4, 10
 კოხეთი — 179
 კონსტანტინეპოლი — 124
 კურკიასკია — 81
 ლატენი — 138
 ლეჩხუმი — 27, 91, 100
 „ლეგოვია მოვილა“ — 71, 93
 მაგონცა — 131
 მარტაზის ხევი — 4
 მაშავერი — 219
 მახარაძე (ქალაქი) — 52
 მახლობელი აღმოსავლეთი — 218
 მელიტოპოლი — 57
 მიგლონი — 48
 „მეთუნეთა უბანი“ — 177
 მილეტი — 158, 159
 მტკვარი, მდ. — 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 8, 9, 133, 148, 170, 177, 203
 მტკერის ხეობა — 6
 მუხათგურდი — 1, 5, 6, 9
 მუხრანის ველი — 3
 მცირე აზია — 16, 158, 159, 179, 187
 მცხეთა — 1, 2, 3, 4, 5, 6, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 16, 17, 18, 19, 20, 22, 33, 34, 36, 40, 42, 47, 49, 56, 57, 62, 64, 66, 69, 79, 80, 81, 84, 90, 95, 97, 99, 100, 104, 106, 107, 113, 115, 116, 129, 130, 131, 132, 138, 140, 144, 145, 146, 147, 157, 158, 160, 161, 170, 175, 177, 180, 181, 185, 188, 203, 215, 216, 217, 219, 220, 221, 222, 223
 მამაკარი — 13
 ნადარბაზევი — 144, 177, 178, 220
 ნავთსადენი — 1, 3, 4, 10, 13, 19, 141, 144, 178
 ნარეკევი — 12
 ნაქულბაქევი — 5, 9, 12
 ნაკარგორა (სტალინისისა) — 37
 ნაცხორი — 4
 ნილოსი — 33
 ნინეია — 57
 ნიზბისი — 96, 131
 ნოემბერიანი — 81
 ნოსირი — 193
 ოღესა — 30
 ოლეია — 42, 77, 123
 ონი — 57
 ორქონიქიძის (ყოფ. ხარაგოულის) რა-
 იონი — 36
 ოსეთი — 72
 პანტიკაპეა — 81
 პართია — 62, 187
 პარიზი — 24

პერმეჟიკონი — 77
 პომპეი — 77
 რაქა — 15, 38, 141, 219
 რომი — 33, 48, 53, 62, 124, 158, 159, 160, 187, 206
 რუმინია — 221
 რუსეთი — 99
 რუსეთი (სამხრეთი) — 41
 რუსთავი — 13, 15, 136, 145, 170, 176, 181, 183, 202, 203, 221
 საკობაიონი — 221
 სამგორი — 13
 სამთავრო — 1, 2, 3, 4, 5, 7, 9, 10, 11, 12, 13, 15, 17, 18, 19, 25, 31, 37, 38, 39, 40, 41, 42, 46, 47, 49, 60, 63, 76, 81, 86, 67, 92, 93, 95, 99, 100, 101, 102, 104, 106, 107, 114, 116, 123, 124, 129, 130, 131, 132, 134, 136, 137, 138, 141, 143, 144, 145, 157, 170, 171, 175, 181, 182, 186, 187, 188, 201, 202, 203, 216, 217, 219, 220
 სამღერეთი — 177
 სამხრეთი ოსეთი — 15, 76, 216, 220, 222
 სამხრეთი რუსეთი — 187
 სანგრისხევი — 4, 19
 სარატოვი — 72, 86
 სარკინე (ქალაქი) — 4
 სარკინეთი — 2, 13, 205
 საფრანგეთი — 160
 საქართველო — 1, 3, 5, 9, 11, 15, 16, 18, 20, 36, 37, 39, 47, 49, 53, 55, 56, 62, 63, 68, 69, 81, 84, 92, 95, 96, 99, 118, 124, 131, 132, 159, 168, 170, 177, 178, 179, 187, 188, 189, 202, 203, 218
 საწყებელა (ქედი) — 3
 სევსამორა — 4, 13, 223
 სემიბრატნი (ყორანი) — 77, 86, 87
 სემიპალატინსკი — 71
 სენნაია — 28, 30, 66, 69, 86
 სვანეთი — 131
 სირია — 16, 17, 99, 159, 187
 სომხეთი — 58, 62, 81
 სოხუმი — 16, 219
 სპარსეთი — 53
 სტალინირი — 37, 222
 სტარომიშასტოვსკია — 86
 სტეფანწმინდა — 4
 სუმერული ქალაქი — 38
 სხალტბის ქედი — 2
 ტამანი — 17, 28, 30, 66, 69, 86, 89
 ტანაისი — 90, 93
 ტიფლისისკია — 72
 ტუაფსე — 87
 „ტყის უბანი“ — 10, 13, 19, 135, 136, 140, 141, 142, 144, 146
 ტფილისი — 218
 ურბნისი — 16, 57, 170, 222

ური — 38
 ურეკი — 13, 52, 66, 72, 80, 107
 უსახელო — 27, 91, 203
 უსტ-ლაბინსკია — 86
 ეკარა — 13, 170, 176, 223
 ფანაგორია — 87
 ქართლი — 2, 3, 4, 6, 7, 27, 48, 53, 77, 86, 124, 158, 172, 177, 180, 187, 190, 202, 203, 205, 206, 207
 ქართლმურეთის შარავზა — 2
 ქართლის ხევი — 6
 ქერსონესი — 17, 28, 63, 72, 86, 89, 92, 93, 159, 160, 166
 ქეჩი — 17, 28, 42, 57, 71, 72, 77, 81, 82, 92, 101, 160
 ქესათალი — 131
 ქვემო ალაქი — 16
 ქვემო ქართლი — 221
 ქვემო ქალა — 159
 კოროლი — 81
 ქსანი — 42, 202
 ქსნის ხეობა — 202, 203
 ქუთაისი — 16
 ლართისკარი — 177
 ლები — 23, 37, 57, 58, 100, 202, 219, 220, 222
 ეახვი — 37, 193, 202, 203
 ყუბანი — 72, 77, 81, 85, 86, 87, 93
 შავი ზღვა — 16, 52, 72, 92, 150, 197, 188
 შიომღვიმე — 3, 4, 9, 10, 13
 შტერი (სოფ. პოლანდიაში) — 17
 ჩანქირი-კაფი — 156
 ჩრდილო კავკასია — 99, 187, 203
 ჩრდილო ოსეთი — 72
 ცაყური — 204
 ციმიბირი — 54
 ციხედლი — 4
 ციხისძირი — 91, 223
 ძეგვი — 2, 3, 4, 13, 20, 64, 84, 175
 ძეგვის ხევი — 4
 ძველი აღმოსავლეთი — 37
 წალკა — 11, 15, 37
 წილკანი — 91
 წინა აზია — 37, 57, 118, 158, 160, 187, 188
 წინწყარო — 77, 79
 წიწმური — 4, 13, 57, 205
 ქალა (არტემიდასი) — 91
 ხარაქსი — 160
 ხევი ქართლისა — 6
 ზევსურეთი — 118
 ხმელთაშუა ზღვა — 188
 ჯვარი — 9
 ჯვარის საყდარი — 5
 პარპაქტეა — 8
 პარპოზიე (პარპოზიკა) — 8
 პერმასტუსი — 8
 პოლანდია — 17

ს ა გ ა ნ თ ა ს ა ძ ი ე ბ ე ლ ი

- აბანო — 7, 10, 11, 12, 19, 147, 148, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159, 161, 162, 163, 164, 165, 166, 167, 168, 174, 178, 179, 182
- აბზინდა — 23, 24, 28, 29, 30, 35, 37, 38, 56, 72, 74, 78, 79, 93, 96, 103, 127, 128, 129, 130, 132, 135, 137, 140, 141, 144, 186, 187, 190, 193, 194, 203
- აბრეშუმი — 72, 145
- აგრაფი — 38, 91
- აგური — 7, 18, 150, 151, 152, 153, 154, 155, 159, 175, 177
- აგურსაზარხი — 131
- აგურხანა — 177
- აგვაროზი — 37, 44, 70, 72, 79, 81, 87, 125, 139, 186, 187, 189
- „აზარფეშა“ — 57, 65, 75, 76, 77, 87, 186, 188, 197, 198
- აკანთი — 162
- აკვანი — 141
- აკლამა — 6, 13, 16, 57, 77, 79, 82, 104, 157, 175
- აკროთერიუმი — 17
- აკულა — 81
- ალისყური — 141
- ალმანდინი — 24, 26, 27, 29, 30, 42, 43, 48, 59, 65, 66, 68, 69, 70, 81, 84, 85, 86, 89, 90, 92, 96, 105, 108, 109, 112, 113, 114, 115, 116, 118, 120, 122, 123, 125, 126, 190, 191, 200
- ალმასი — 69, 190
- ამეთვისტო — 69, 76, 85, 86, 90, 105, 179, 190, 200
- ამყოლი — 161, 165
- აპორტოკეული საგანი — 36, 71, 76, 79, 87
- აუზი — 150, 154, 156
- აურეუსი — 32, 38, 39, 44, 73, 82, 93, 94, 124, 206
- „აფრიკა“ — 75
- აქტი — 42, 87, 106, 137, 138, 139, 143, 144, 189, 190
- აქვამარინი — 79, 190
- ალაბი — 171
- ზადე — 66
- ზალთა — 23, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 37, 38, 50, 57, 65, 68, 89, 102, 140, 143, 181, 188, 189, 190, 193, 194, 196, 200
- ზაზალტი — 60
- ზაკები — 3
- ზანაი — 70
- ზარელოფეი — 33, 186
- ზაქანი — 4
- ზერილი — 70, 190
- ზეწვი — 75
- ზექელი — 16, 23, 25, 31, 40, 41, 42, 43, 46, 47, 48, 49, 65, 67, 68, 69, 80, 84, 85, 90, 91, 97, 99, 100, 104, 105, 106, 107, 108, 109, 112, 115, 116, 117, 118, 119, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 129, 137, 139, 144, 145, 147, 149, 180, 186, 187, 189, 191, 193, 196, 200, 201, 203
- ზუა — 39
- ბილინგვა — 25, 61, 62, 68, 97
- ბიუსტი — 33, 74, 75, 81, 125, 179, 186, 188
- ბორჯალა — 52, 176
- ბროლი — ნახ. მთისბროლი
- ბროწეული — 95, 137, 144
- ბულა — 72
- ბურთულეები — 66, 69, 92, 105, 117, 123, 201
- ბუხარი (ლაზური) — 56
- გადასაფარებელი (მიცეალბელისა) — 32
- გავარსი — 26, 29, 30, 85, 86, 89, 106, 115, 118, 120, 122, 123, 143, 144, 194, 196, 198, 201, 202, 203
- გავარსის იმიტაცია — 193
- გალაყანი — 3, 5, 164
- გამოქვაბული — 6, 9, 91
- განძი — 4, 37, 75, 92, 100
- გარსაკრავი — 20, 23, 28, 36, 38, 47, 58, 59, 77, 109, 189, 194
- გასაღები — 141
- გეშა — 23, 24, 25, 26, 27, 41, 42, 49, 68, 86, 89, 90, 91, 96, 112, 116, 118, 122, 125, 126, 129, 136, 139, 140, 141, 142, 188, 189, 200
- გეჭა — 16
- გეული — 125, 130, 131
- გვირგვინი — 33, 44, 47, 49, 50, 52, 68, 73, 94, 98, 99, 100, 101, 109, 121, 124, 186, 187, 189, 194
- გვირილა (გვირილის ყვავილი) — 43, 142
- გირჩა (ფიქვისა) — 56, 7:
- გიშერი — 103, 130, 132, 141
- გრანატი — 24, 69, 70, 86, 92, 137, 138, 139, 142, 144, 190
- გულსაკიდი — 28, 40, 41, 56, 87, 186, 189, 191, 194, 201
- გუმბათი — 140
- გუჯარი — 7, 8
- ღაბა — 5
- ღაზგა — 33, 198
- ღათვი — 139
- ღამლა — 157, 158
- ღამწერლობა, არმაზული — 46, 53, 54, 60, 61, 201, 205, 206
- არამეული — 25, 54, 205, 206
- ბერძნული — 25, 205, 206
- კუფური — 181
- ნაბატეული — 61
- პალმირული — 61
- სასაზური — 46, 61
- სემიტური — 61
- სპარსული — 46, 61
- ფალაური — 61
- ფინიკიური — 46, 54, 61
- ღანა — 170
- ღანისპირი — 23, 38, 65, 81, 129, 136, 142, 145, 169, 170, 182, 187
- ღანისტარი (ძვლისა) — 81
- ღარბაზი — 53
- ღარბაზი, სვეტებიანი — 162
- ღაფნა — 44, 49, 109, 194
- ღეღაბოძი — 53
- ღელაქალაქი (ძველი) — 3, 4, 7
- ღეზი — 64, 65, 79, 187, 189, 190
- ღელფინი — 118
- ღენარი — 37, 39, 52, 59, 82, 100, 102, 103, 131, 134, 206
- ღერგი — 167, 175
- ღერფანი — 155, 171, 172
- ღიადემა — 23, 27, 29, 30, 32, 44, 65, 66, 69, 72, 89, 92, 129, 143, 186, 187, 189, 190, 191, 193, 194, 196
- ღოღმენი — 37
- ღოქი — 145
- ღოქ-ხელაღები — 176
- ღრაქმა — 46, 52, 59, 82, 206
- ღუგმა — 23, 35, 40, 45, 103, 186, 189

დღეობი (კირისა) — 97
ნა (ტყაუის, ქსოვილის და სხვ. სარ-
ტულსა) — 24, 26, 138
ენობოე — 131
ეპიტაფია — 19, 20, 60, 62, 97, 186
ევენი — 141, 181
ექსედრა — 158
ეტლი საომარი — 45, 56, 57
ვაზა — 91, 176
ვაზი — 2, 75, 76, 95, 96, 140, 188, 197
198
ვარდული — 84, 91, 92, 94, 96, 100,
107, 108, 115, 121, 122, 125, 127,
128, 137, 138, 142, 186, 189, 190,
194, 203
ვარკელავი (ექვსქიმიანი) — 52
ვარცილი — 16
ვარული — 75, 188
ვერძი (ვერძის თავი) — 36, 37, 58, 59,
76, 78, 85, 87, 89, 112, 179, 188, 193,
194, 196, 198, 200
ვეშაბი — 118
ზარაკი — 72, 180, 181
ზარი — 58, 124
ზებუ — 139
ზედანი — 162
ზეთისხილი — 49
ზეარაკი — 87
ზევიგენის კბილი — 81, 87
ზოლიაქოს ნიშნები — 142
ზონარი — 102, 142
ზუნა — 46
ზურმუხტი — 86, 91, 96, 190
ზომარტი — 39
ზღურბლიანი ნაგებობა — 12, 13, 104,
135, 136, 139, 143, 147, 149, 155,
157, 159, 160, 163, 164, 165, 167,
174, 178, 179
თავიდი ციხე — 6
თავთავი (პურისა) — 75, 129
თავსაბურავი — 45, 68, 89, 92, 96, 125,
138, 142, 144, 186
თავსაკრავი — 138
თავსამკაული — 87, 89, 187
თავსათარი — 100
თავშალი — 138
თავხურა — 138
თარაზო — 21
თასმა — 141
თახჩა — 82
თეუზი — 118, 150
თეფში — 65, 74, 82, 104
თითბერი — 181
თილისმა — 187
თმა — 138, 145
თოკი — 16
თხა — 37
იარაღი — 21, საზეიმო — 29, 48, წვერ-
ბლაგი — 55
იასპი — 141
ილარი — 138
იმპოსტი — 166

ინსიგნია — 24, 27, 29, 32, 132, 186,
187, 205
ირემი — 91, 139, 169, 179, 182
ისრისპირი — 181, 182
კაბა — 41, 52, 94
კაენა (ვაზისა) — 99
კაკვი — 39, 177
კაკალი (ზე) — 39
კალაპორტი — 36
კალდარიუმი — 153, 158
კალიბტერი — 157
კალორიფერი — 150, 151, 153
კამარა — 118, 149, 150
კამათელი (ქვისა) — 183
კამეა — 26, 27, 42, 87, 90, 91, 188,
189, 191, 200, 201
კამერა — 151, 157
კანდელაბრი — 77
კანელურები — 100, 130, 131, 197
კარი — 3, 141, 171
კარნიზი — 165, 167
კატაკომბი — 42, 57, 92
კაუქი — 47, 82, 84, 121, 122
კბილი — 81, 85, 87, 112
კენჭი — 79, 106
ქეტი — 91
ქუტი ჰერკულესისა — 84
ყვანი — 49, 66, 89
ყვარტი — 79, 94, 190
ყვერთხი — 33, 37, 44, 50, 58, 68, 73,
74, 182
კლდეკარი — 36
კიბე — 17, 154, 171
კილოზანი (სვანური) — 53
კილოტი — 23, 32, 47, 50, 65, 73, 84,
93, 103, 186, 187, 189, 190, 193, 194,
199
კირი — 18, 20, 40, 47, 63, 97, 98, 111,
119, 124, 127, 133, 148, 149, 150,
151, 153, 154, 155, 158
კირჩხიბი — 142
კოვზი — 137
-კოვში" — 77
კოლქტორი — 154, 157
კოლოფი — 23, 26, 35, 58, 65, 66, 71,
72, 84, 87, 113, 116, 118, 120, 125,
142, 180, 191
კოლხური თეთრი — 179
კონუსი — 90, 191
კოშკი — 5, 6
კოჭი — 108
კოჭობი — 100, 170
კოქყური — 78, 182
კრამიტი — 15, 18, 19, 117, 119, 133,
149, 150, 152, 153, 154, 155, 156,
157, 158, 159, 163, 164, 165, 167,
169, 170, 175, 177, 182, 185
კრამიტი მოქიქული — 7
კრამიტსამარხი — 6, 11, 12, 13, 20, 89,
92, 129, 130, 131, 132
კუბო ხისა — 20, 104, 106, 110, 111,
145, 146, 186

თიხისა — 3
ტყევისა — 63
ტეისა — 16
ტულონი — 76
ტეპარი — 114, 169
ტერდული — 139
ლაგამი — 65, 74, 78, 79, 186, 187, 189
ლაგარდანი — 12, 17
ლაონიქუმი — 159
ლელი — 190
ლაშაქი — 65, 79, 84, 37, 89, 92, 104,
175, 189, 190, 198,
ლაშპარი — 82
ლანგარი — 11, 20, 47, 52, 53, 54, 59,
186, 189, 196, 197, 198
ლანჩა (ფესხაგმლისა) — 65, 82
ლავეარდი — 95, 106, 107, 113, 114,
120, 121, 137, 138, 139, 145, 190,
191, 203
ლახტისთავი — 182
ლენტი — 26, 32, 49, 71, 90, 189
ლერწი — 95
ლელვი — 115, 131
ლოგატურა — 53, 62
ლოფანალი (სვანური) — 56
ლობიო — 114
ლოკოინა — 54
ლომი — 142
ლომისთავი — 36
ლურსმანი ჩივისა — 20, 102, 103,
104, 105, 106, 110, 111, 112, 116,
145, 146, 152, 174, 181, 186, 198
ლუსკემა — 16
გავთული — 29, 33, 34, 49, 69, 103
მალაქტი — 113, 114, 120, 121, 137,
138, 145, 190
მარანი — 5, 147, 167, 168
მაშალი — 170
მარგალიტი — 43, 103, 104, 105, 106,
107, 108, 109, 112, 113, 115, 117,
122, 123, 125, 127, 128, 137, 138,
141, 143, 144, 181, 203, 202
მარკაზიტი — 80, 107
მარმარილო — 12, 13, 17, 33, 93, 175,
178, 179, 180
მარცვალი — 30, 42, 69, 84, 99
მერქანი — 102, 103, 119, 122, 137,
138, 144, 186
მახათი — 145
მახვილი — 26, 28, 48
მგელი — 76
მგლის თავი — 77
მელალონი — 28, 33, 34, 38, 40, 41,
42, 45, 46, 65, 70, 75, 91, 142, 186,
188, 189, 191, 193, 194, 198, 200,
203
მეეტლე (ჩაფხუტნიანი) — 32
მევენახეობა — 168
მეზირი — 131
მეთუნე — 174, 177
მეორადი დამარხვა — 15, 20, 47

მერქანი — 36
მერცხლის ბოლო — 164, 165
მზის კულტი — 52, 56
მთვარე — 52
მთიანბროლი 27, 43, 80, 91, 106, 141, 144, 190, 191
მოლაკი — 102, 108, 114, 186, 187
მილა — 7, 10, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 171, 176
მინა — 3, 6, 15, 17, 23, 28, 30, 38, 40, 46, 59, 81, 84, 85, 86, 92, 96, 97, 98, 100, 101, 104, 110, 112, 116, 117, 121, 122, 126, 127, 128, 131, 136, 137, 138, 139, 141, 142, 149, 157, 158, 159, 180, 181, 186, 190, 191, 193, 203
მინანქარი — 38, 42, 70, 86, 106, 112, 189, 190, 191, 193, 196, 201, 202
მინის მონაწევრები — 46
მინისსაბერი ქარხანა — 5
მკერდსამკაული — 144
მოღელი — 75, 137
მოლესი — 181
მონასტერი — 4, 6, 7, 8, 9, 13
მონეტა — 4, 12, 17, 23, 32, 33, 37, 38, 39, 40, 44, 46, 47, 50, 52, 54, 59, 64, 65, 73, 74, 82, 84, 93, 94, 97, 98, 99, 100, 102, 103, 119, 124, 131, 142, 146, 175, 179, 180, 186, 188, 203, 206
მოსასხამი — 90
„მოქცევა ქართლისაჲ“ — 4
მოქიქული (ქურქული) — 98, 101, 175, 176, 186
მრავალწერი (იარალი) — 21
მტევანი — 75, 95, 96, 103
მტრები — 94, 137, 140
მუზარალი — 118, 124, 126
მუქი — 87
მუხა — 49, 100, 116, 121
მშვილი — 48, 138
მშვილდაკინძი (ფიბულა) — 112, 114, 115, 116, 124, 138, 141, 143, 145, 180, 186, 187, 203
მცირე ქანდაკება — 178
მძივი — 23, 30, 38, 43, 47, 59, 65, 66, 70, 79, 81, 84, 93, 94, 95, 97, 103, 105, 106, 107, 108, 109, 113, 117, 119, 120, 121, 122, 123, 125, 127, 128, 129, 131, 132, 137, 139, 141, 142, 180, 181, 186, 187, 190, 193, 194, 203
მძივსაკიდი — 141, 186
მწვეარი — 91
მწვესი — 34
მხედარი — 48, 57
ნაკრძალი — 13
ნამარნევი — 4
ნამარხი (საქულტო) — 12, 13, 147, 167
ნამგლისპირი — 181, 182
ნარიანდი — 17, 18, 19, 22, 40, 46, 59, 63, 97, 98, 102, 104, 106, 107, 119, 124, 133, 166, 185

ნასახლარი — 3, 4
ნასოფლარი — 5, 7
ნამთი მელისა—28, კერამიკული—116, 182, 186
ნაცარი — 117, 163, 169, 177
ნაძვი — 56
ნახშირი — 117, 150, 163, 169
ნელსაცხებელი — 85, 131
ნეფრიტი — 41, 49, 136, 200
ნიახური (ფოთოლი) — 49, 99
ნიენევი — 129, 149, 158, 163
ნიეარა — 79, 141, 176, 181
ნილაბი — 115, 200
ნიშანი (ხელისუფლებისა)— ნახ. ინსიგნია.
ნიში — 151, 152, 153, 154
ობელისკი — 57
ობსიდიანი — 10
ონიქსი — 94, 190
ობალი — 68, 81, 94, 190
ორბი — 49, 58, 197, 198
ორმოსამარხი — 13, 15
ოქრომკელი — 23, 32, 39, 47, 50, 64, 65, 73, 84, 93, 189
ოქროქსოვილი — 32
პალეარტი (ანტიოქისა) — 25
პალმა — 33, 44, 73
პალმები — 142, 190, 194, 201, 202
პავლიონი — 10, 147
პასტა — 23, 27, 30, 33, 38, 47, 50, 59, 70, 73, 74, 81, 93, 95, 96, 105, 108, 114, 115, 122, 123, 128, 131, 132, 137, 139, 140, 141, 142, 143, 144, 186, 193, 196, 203
პატრუჯი — 77
პილასტრი — 36
პინაკი — 23, 33, 34, 38, 40, 43, 44, 45, 46, 47, 49, 55, 57, 58, 59, 65, 66, 68, 71, 74, 75, 76, 78, 81, 84, 95, 100, 179, 186, 188, 189, 196, 197, 198
პირამიდა — 49, 99, 178, 180, 191, 202
პირიტი — 80, 107
პირსაფარეშო საგნები — 187
პიქსილა — 71, 87
პოლიქრომი — 27, 190, 191, 193, 196, 202
პორტუგეა — 35
პრიზმა — 102
პური — 75, 129
პურის თავთავი — 75, 129
რაზა — 84
რაში — 139
რგოლი — 35, 40, 43, 66, 67, 106, 109, 124, 127, 180, 181, 186
რგოლი საწვივე — 65, 67
რეზიდენცია (დიდკატური) — 135
რკინის წარმოების ნიშნები — 4
რკი — 121
რუსხმული — 7
რჩახეული ვეძი — 37
რქა — 75, 85, 87, 95, 96, 169, 176, 181, 188, 198
რქა ირმისა — 38

საეგვაროზე — 40, 43, 65, 71, 72, 98, 100, 112, 114, 116, 186, 187
საბუქლავი (ბუქელი) — 23, 24, 32, 42, 67, 109, 141, 142, 178, 186, 200
საბუქლავი (კერამიკული) — 169, 177
სალაფი — 142
საღისი — 182
საეარცხელი — 176
საეარქელი — 36, 41
საეუნტოლაკიო მილი — 151
საზედამე — 171
სათამაშო — 84
საკილი — 23, 30, 31, 40, 43, 47, 49, 65, 70, 72, 73, 84, 93, 98, 103, 106, 107, 186, 187, 189, 190, 191, 194
საკინძველი — 65, 186, 187
საკინძი — 30, 95, 114, 137, 138, 140, 142, 144, 181, 193
საკინძი შვეილდური — 137, 138, 142, 144
საკინძი სათმული — 142
საკინძი-ქინძისთავი — 138
საკოლელი (იარალი) — 21, 64, 83
საკულტო ნაგებობა — 39
საკურთხეველი — 32, 41, 52, 56, 100
საღატე — 41, 45, 75, 80, 191
სამაგრი (რკინისა) — 16, 17, 18, 21, 22, 40, 46, 47, 64, 83, 98, 166, 185
სამარილე — 176
სამაჭური — 3, 6, 15, 23, 28, 30, 31, 40, 41, 65, 66, 67, 71, 89, 93, 98, 99, 101, 103, 107, 108, 109, 112, 113, 114, 119, 120, 121, 122, 137, 139, 140, 142, 145, 180, 181, 186, 187, 189, 191, 193, 194, 196, 200
სამთითი — 68
სამკაულ-აეგვაროზი — 65
სამკითხველო — 158
სამკალური — 65, 67, 186, 187, 193, 202
სამკოკობა მძივი — 121
სამოსელი (საზეიზო, ერისთავისა)—32, 45, 46
სამსკეალი — 26, 27, 29, 30, 31, 35, 36, 38, 41, 43, 44, 50, 65, 66, 67, 69, 70, 79, 84, 89, 90, 92, 93, 102, 103, 113, 114, 120, 121, 122, 128, 140, 141, 143, 144, 194, 196, 198
სამტყუბა მძივი — 121
სამფეხი (რკინისა) — 77, 78, 101
სამყურა (ბალახი) — 113
სამსხვერპლი — 54, 55, 73
სამხრე — 33
სანელსაცხებელი — 38, 56, 79, 81, 85, 86, 87, 110, 119, 122, 124, 145, 149, 180, 186, 187, 190, 191, 193, 196, 204
სარლიონი (თვალა) — 23, 26, 27, 59, 68, 79, 94, 123, 129, 137, 139, 141, 142, 143, 144, 180, 190, 200
სარეცელი — 20, 23, 33, 36, 37, 39, 47, 58, 59, 65, 66, 67, 68, 76, 77, 78, 84, 87, 96, 186, 189, 198

სარკე — 23, 35, 84, 87, 96, 186, 197, 189
სარკოვავი — 1, 11, 15, 17, 18, 20, 21, 36, 47, 54, 64, 65, 70, 72, 76, 78, 79, 82, 84, 83, 86, 92, 93, 95, 97, 99, 143, 184, 185
სარკველი — 66, 85, 167
სარტყელი — 23, 24, 25, 25, 27, 28, 29, 32, 35, 38, 54, 56, 57, 68, 89, 102, 103, 132, 140, 141, 142, 143, 167, 181, 186, 188, 189, 193, 194, 200, 203
სარჩული — 49
სარწყული — 193
სასანთლე — 47, 65, 67, 77, 186, 187
სასახლე — 12, 57, 164, 165, 168
სასმისი — 76, 180, 186, 193
სასწორი — 94, 97
სატევეარი — 23, 26, 28, 29, 31, 32, 35, 38, 39, 47, 48, 58, 87, 97, 186, 189, 190, 191, 193
სატეხი — 21
საფარი — 93
საფარონი — 96, 190
საფლავის ქვა — 36
საღველე აბზინდა — 74, 78, 96
საღვინე სურა — 167, 196
საყელური — 99
საყურე — 40, 43, 45, 47, 49, 59, 65, 69, 70, 84, 86, 91, 92, 94, 98, 99, 101, 104, 106, 107, 108, 112, 113, 115, 117, 119, 121, 122, 123, 124, 125, 126, 127, 128, 130, 131, 132, 137, 139, 142, 143, 144, 145, 181, 186, 187, 189, 191, 193, 194, 196, 200, 201, 202, 203
სამუბლე ფერცლოვანი გვირგვინი მიცალაბულისა — 98, 99, 101, 121, 186, 187, 188
სასალოზე კერქი — 82
საცერმლე — 16
საძვალე (საოჯახო „საძვალე“) — 20
საწარმო (კერამიკული) — 174, 176
საწვივე რგოლი — 64, 67, 187
საწკარუნო — 141
საწნახელი — 5
საწნევი ხელსაწყო — 36, 196
საწურავი — 72, 189
საწიქურე მასალა — 182
სახარატი — 36
სახელი — 45
სახელოსნო — 188, 199, 200
სახელოსნო (კერამიკული) — 177, 181, 182
სახელური — 36
სევადა — 38
სევატი — 78, 150, 151, 153, 154, 172
სევისთავი — 36, 162, 163
სევისძირი — 3, 162, 163
სიკელ-გუგურები — 7
სიმილი — 148
სირინოზი — 118
სილხვის ყანწი — ნახ. ყანწი (სილხვის).

სილა — 177
სპარალი — 100
სტელა — 1, 11, 17, 19, 59, 60, 62, 97, 172
სულარა — 93
სურა — 23, 35, 65, 77, 83, 84, 86, 90, 95, 96, 131, 186, 188, 196, 198
სხვიან (საყურის ნაწილი) — 107, 127, 194, 203
ტაგრეთი — 16
ტანსამოსი — 31, 45, 74, 122, 124, 142, 186
ტანსაძვლი — 32, 93, 94, 136, 194
ტაფა — 73, 75, 77, 93
ტაბტი — 77
ტახი — 65, 70, 71, 72, 87, 186, 193, 194
ტახტი — 33, 68, 73
ტახტ-საყარბელი — 37, 93
ტეპიდარიუმი — 154
ტილი — 28
„ტრელა“ — 77
ტუნია — 45
ტუაი — 24, 35, 59, 71, 75, 82, 103, 128, 145, 146
ტუვაი — 17, 21, 22, 59, 63, 185
უბონი — 57
ურჩხული (ფროსანი) — 179
უაიფური — 143
უარგალი — 21
უარი — 33, 41, 50, 124, 142, 150, 181
უარმუანგი — 75, 76, 168, 197
უასკუნჯი — 37, 139
უაფარი — 55
უელსი (არაბული) — 142, 179, 180
უერ-უმარული — 79
უეხი (სარტყლისა, ვერცხლის გარსაკ-ჩაიანი) — 23, 30, 33, 52, 58, 66, 67, 68, 76, 77, 78, 87, 84, 198
უეხსაძვლი — 44, 50, 65, 82, 132, 140, 145, 187
უილა — 76
უიბულა — 114, 138, 144
უილა კერამიკული — 15, 18, 47, 49, 52, 53, 97, 98, 150, 151, 152, 155, 161, 166, 170, 177, 176, 185
უილაქვა — 18, 21, 22, 98, 102, 110, 133, 152, 177, 185
უირუხი — 26, 27, 28, 29, 30, 44, 45, 59, 66, 69, 70, 81, 84, 85, 86, 88, 128, 190
უირფიტა — 32, 35, 36, 50, 72, 76, 113, 131, 142
უირარი — 36, 102, 104, 116, 146
უიწალი — 73
უიქვი — 56, 75
უილაონი — 85, 86, 87
უიოილი (მუხისა) — 100, 121
უიოილი (ნახტურისა) — 49, 99
უიოილი სამყურა — 108
უილა — 193
უიოსო — 21, 83, 85, 95
უირესია — 17

ფროსანი — 33, 73
ფრეგარიუმი — 156
ფრეიელი — 12, 69, 87, 182
ფელი — 10, 35, 131, 150
ქათამი — 107, 170
ქ-სტელონი — 41, 79, 94, 106, 130, 137, 138
ქ-სტეხა — 115
ქანდაკეზა — 4, 13, 37, 71, 85, 93, 165, 175, 178, 179, 180, 193
ქარვა — 59, 141
ქარხანა მინისაძვარი — 5, თხის კერ-ქლისა — 10
ქარქამი — 23, 28, 37, 38, 39, 48, 58, 81, 87, 97, 126, 169, 190, 191, 194
ქვანანაი — 182
ქვანატეხი — 20
ქვანელი — 177
ქვაროლი — 170, 171
ქვარა — 172
ქვეერი — 4, 5, 13, 132, 167, 168, 170, 171, 174, 175, 176, 182
ქვერსამარხი — 100, 131, 132, 181
ქვითიერი — 3, 5, 9, 10, 12, 22, 40, 98, 146
ქლა — 12, 167, 169, 170, 175
ქობი — 157
ქინძ-სთავი — 138, 141, 144, 145, 146
ქიტი — 41
ქნარი — 94
ქოთანი — 4, 175
ქოში — 82
ქოცი — 167
ქსელი — 157
ქსოვილი — 24, 31, 32, 39, 40, 49, 73, 81, 89, 92, 93, 103, 141, 145, 146, 186, 194
ჭელი — 45, 122
ჭურა — 101
ჭურა კერამიკული — 177
ლარი — 154, 156, 157, 163, 167, 201
ლერაი — 30, 105, 106, 123
ლვილი — 35, 79
ლვინო (სარტყალი) — 150, 171
ლვინკა — 142
ლილი — 3, 103, 180
ლილაი — 23, 64, 73, 189
ლილ-კილიტი — 65
ლილ-საქინძველები — 40, 44
ლიმი — 42
ლორი — 37, 71
ლული — 182
ლემელი — 149, 150, 151, 152
ყანწი (სუხვისა) — 32, 33, 52, 56, 74, 75, 81, 82, 94, 179, 188, 198
ყაყაი — 26
ყაწიმი — 35
ყელსაბამი — 30, 32, 41, 45, 86, 87, 94, 107, 108, 109, 119, 121, 122, 181, 186, 189, 193, 200, 203
ყელსაკილი — 65, 66, 70, 76, 79, 84,

89, 96, 112, 179, 187, 190, 191, 193,
194, 196, 200
ყვლამკაული -- 85
ყვაელი -- 95
ყური -- 95
ყურსაყიდი -- 70, 91, 92, 107, 108, 202
ყურსაჩიქნი (ილარი) -- 137, 138
ყურაქნი -- 75, 188
შარვალი -- 122
შესაბნევი ბრინჯაოსი -- 180
შეუღლი -- 21
შიდაციხე -- 6
შინდი -- 52
შოლტი -- 32, 45
შროშანი -- 45
შტამპი -- 93, 199
შტო (პალმისა) -- 33, 73
შუბი -- 33, 41, 44, 48, 50, 73, 124,
137, 138
„შეშანიყის მარტილობა“ -- 25
ჩარხი -- 36, 196, 198
ჩაფი -- 176
ჩაფხუტი -- 33, 36, 42, 44, 50, 116,
122
ჩაჩქანი -- 41
ჩიბუხი -- 117
ჩისტი-კობი -- 138
ჩლიქი -- 75
ჩუღუფი -- 144
ჩუქურთმა -- 53
ცალწერი (იარალი) -- 21
ცაცხვი -- 39
ცერი -- 157
ცვილი -- 75

ცისტერნა -- 150, 151, 152, 153, 156
ცრუგავარსი -- 29, 194
ცული საზეიმო -- 37, 132
ცული რკინისა -- 130
ცულის პირი -- 182
ცხენი -- 32, 45, 54, 55, 56, 57, 79,
100, 169, 187, 193, 197, 198
ცხვარი -- 28, 36, 37, 76, 87
ცხვარჩიტა -- 37
ძაბრი -- 81
ძაფი (ოქროსი) -- 27, 94, 100, 108, 145
169
ძალი -- 42, 87, 200
ქეწვი -- 30, 84, 85, 86, 112, 113, 114,
189, 191, 196
ძვალი -- 38, 47, 59, 81, 141, 150, 168,
170, 181, 182
ძროხა -- 141, 183
წალკატი -- 20
წამოსასხამი -- 32, 33, 45, 50, 68, 91,
93, 94, 125, 126, 180, 187, 193, 194
წარმოება (რკინისა) -- 4
წარწერა -- 3, 5, 7, 10, 17, 19, 23, 24,
25, 33, 45, 46, 49, 50, 52, 53, 56,
59, 60, 62, 71, 96, 97, 104, 178, 179,
181, 187, 188, 193, 198, 202
წვეტიანი ხელსაწყო -- 198
წუნდებული ნაწარმი -- 10
წუნი კერამიკული -- 177
წყალსადენი (ძილები) -- 10, 13, 156
ქვაფი -- 84
ქვინტი -- 138, 144
ქიქური -- 101
ქოჭლა -- 84
ქრაქი -- 39, 71, 81, 82, 176

ქური -- 183
ქორღუღობი -- 148
ხარი -- 28, 34, 96, 143, 169, 183
ხარისთავი -- 58, 86
ხარ-ძროხა -- 37
ხე -- 28, 35, 36, 39, 53, 78, 81, 98,
101, 104, 105, 106, 110, 111, 112,
116, 149, 150, 186, 196
ხელადა -- 86, 129, 130, 132, 133, 159,
175, 176
ხელისუფლების სიმბოლო -- ნახ. იწ-
სიგნია
ხელსაფქვაფი -- 182
ხელსაწყო -- 20, 21, 175, 196, 197,
198
ხვია -- 26, 193
ხიდი -- 5, 6, 13
ხიორი -- 49, 188
ხომალდი -- 36
ხსნარი (წყალგამძლე და ცეცხლგამ-
ძლე) -- 151
ჯამლი -- 140
ჯავშანი -- 33, 44, 45, 50, 124
ჯამი -- 23, 34, 39, 82, 164, 176
ჯაყვა -- 132
ჯაქვი -- 16, 82, 140, 141, 178, 138,
139
ჯიხვი -- 76, 139, 170, 188, 198,
ჯიხვი -- 122, 125
პერალდიკური გამოსახულება -- 28
პერკულესის კვანძი -- 66
პიპოკალსტი -- 151, 152, 153, 154, 156,
158, 159
პორტლიეფი -- 90, 115, 179, 186, 188,
189, 198, 200

ტექსტი მოთავსებული სურათების აღწერილობა

1. ერისთავთა განსასვენებლის პირველი (ასპარუგ ერისთავის) სამარხის სახურავი, ახლამდე. ზეღბედი. მასშტაბი 1:25. მხატვარი კ. კვეციანი.

2. იგივე სამარხი, გვერდზედი სამხრეთიდან. მასშტაბი 1:25. მხატვ. კ. კვეციანი.

3. იგივე სამარხი სახურავის ახლისა, სამხრეთი და აღმოსავლეთი კედლების მოხსნისა და პრეპარაციის შემდეგ. გვემა. მასშტაბი 1:15. მხატვ. კ. კვეციანი.

4. ასპარუგ ერისთავის სახლობითი საბუდევის (ჩე. აღწ. № 1) სარდიონის თვალზე ამოკვეთილი გემა (ასპარუგის პორტრეტი), ანაბეჭდიდან გადმონახტი. გადიდებულია 4-ჯერ. მხატვ. მ. დარიბჯანიანი.

5. ასპარუგის საერისთავო სარტყელზე ოქროს აბზინდა-ბალთების (ჩე. აღწ. № 2, ა-ე) გაწყობის აღდგენის ცდა. მხატვ. ნ. თოფურიძე.

6. ასპარუგის საერისთავო სარტყლის ერთ-ერთი სწორკუთხოვანი ბალთის („ბ“) აღმანდინის თვალზე ამოკვეთილი გემა (ზევებისა და ქარაიის პორტრეტი), თვალიდან გადმონახტი. გადიდებულია ორჯერ. მხატვ. მ. ხუციშვილი.

7. იმავე სარტყლის სხვა სწორკუთხოვანი ბალთის („გ“) სარდიონის თვალზე ამოკვეთილი გემა („ყაყაჩობიანი ქალი“). გადიდებულია ორჯერ. მხატვ. თ. კეჩიქაძე.

8. იმავე სარტყლის მრგვალი ბალთის („დ“) სარდიონის თვალზე ამოკვეთილი კამეა („მენადა“), თვალიდან გადმონახტი. გადიდებულია ორჯერ. მხატვ. ნ. თოფურიძე.

9. ასპარუგის საერისთავო სარტყლის ქარაიის ოქროს გარსკრავის (ჩე. აღწ. № 3) წვერზე დაკრული მინაწერის მდლიონის გადმონახტი. გადიდებულია ორჯერ. მხატვ. ნ. თოფურიძე.

10. ასპარუგის საერისთავო დიადემის (ჩე. აღწ. № 4, ა—ზ) ოქროს ბალთების, აბზინდებისა და ძეწყვის გაწყობის აღდგენის ცდა. მხატვ. ნ. თოფურიძე.

11. ასპარუგ ერისთავის სამარხში აღმოჩენილი წვრილი სამკაული (ბუნებრივი სიდიდის): 1) ოქროს მოზრდილი კილიტების (ჩე. აღწ. № 8); 2) ოქროს საკიცი (ჩე. აღწ. № 7); 3—4) ოქროს წვრილი კილიტები, ბრტყელი და ნახევარბურთულა (ჩე. აღწ. № 9); 5) ოქროს ყელსაბამის წყარუნა საკიდი, შეიდავან (ჩე. აღწ. № 5 ბ) ერთი; 6—10) ოქროს ყელსაბამის მოთვალული მძივები (ჩე. აღწ. № 5 ა); 11) პასტის დიდი მძივი (ჩე. აღწ. № 31, ერთ-ერთი); 12) ვერცხლის უნო აბზინდა (ჩე. აღწ. № 20, ერთ-ერთი); 13) პასტის მძივები (ჩე. აღწ. № 31). მხატვ. ნ. თოფურიძე.

12. ასპარუგ ერისთავის სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის სურათი, ორთავან ერთი (ჩე. აღწ. № 17). შემცირებულია ორნახევარჯერ. მხატვ. ნ. თოფურიძე.

13. ასპარუგ ერისთავის სამარხში აღმოჩენილი, სარცელის ვერცხლით შემოსილი ფეხი, ოთხთავან (ჩე. აღწ. № 25) ერთი. შემცირებულია ერთნახევარჯერ. მხატვ. თ. კეჩიქაძე.

14. ერისთავთა განსასვენებლის მეორე (ქალის) სამარხის სახურავი. ახლამდე. ზეღბედი. მასშტაბი 1:40. მხატვ. კ. კვეციანი.

15. იმავე სამარხის აღმოსავლეთის გვერდზედი. მასშტაბი 1:40. მხატვ. კ. კვეციანი.

16. იგივე სამარხი, ახლისა და პრეპარაციის შემდეგ. გემა (კედლები არა გამოხატული). მასშტაბი 1:15. მხატვ. ნ. ვასილიძე.

17. მეორე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს წნული სამაჯურის (ჩე. აღწ. № 37) ნეფრტის თვალზე ამოკვეთილი გემა (ათენა-პალადი), თვალიდან გადმონახტი. გადიდებულია ორჯერ. მხატვ. მ. დარიბჯანიანი.

18. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ვულსაკიდის (ჩე. აღწ. № 38) მდლიონის აქატის თვალზე ამოკვეთილი კამეა (ძალი); თვალიდან გადმონახტი. გადიდებულია ორჯერ. მხატვ. მ. დარიბჯანიანი.

19. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭდის (ჩე. აღწ. № 39) აღმანდინის თვალზე ამოკრული გემა („ჩაფხუტანი მამაკაცი“). ანაბეჭდიდან გადმონახტი. გადიდებულია ხუთჯერ. მხატვ. მ. დარიბჯანიანი.

20. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ზოგი სამკაული (ბუნებრივი სიდიდის): 1 — 4) ოქროს ღილ-საინძელები, შეიდავან (ჩე. აღწ. № 50) ოთხი; 5) ოქროს საეგარო (ჩე. აღწ. № 49); 6) ოქროს თვალედი საკიდი (ჩე. აღწ. № 48); 7) ვერცხლის დედალი ღუგმა (ჩე. აღწ. № 52). მხატვ. ნ. თოფურიძე.

21. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის ფალაურწარწერიანი პინაკის (ჩე. აღწ. № 53) შუაგულზე ამოკრული გამოსახულება (სასანიანი დიდაკისა?). ბუნებრივი სიდიდისაა. მხატვ. ნ. თოფურიძე.

22. ერისთავთა განსასვენებლის მესამე (ბერსუმას) სამარხის სახურავი. ახლამდე. ზეღბედი. მასშტაბი 1:40. მხატვ. კ. კვეციანი.

23. იგივე სამარხი, ახლისა და პრეპარაციის შემდეგ. გვემა. მასშტაბი 1:15. მხატვ. კ. კვეციანი.

24. ბერსუმა ერისთავის სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭდის (ჩე. აღწ. № 56) ნეფრტის თვალზე ამოკრული გემა (მამაკაცის პროფილი და ამომკრელი ოსტატის პლატონის წარწერა), ანაბეჭდიდან გადმონახტი. გადიდებულია ოთხჯერ. მხატვ. თ. კეჩიქაძე.

25. ბერსუმა ერისთავის სამარხში აღმოჩენილი სამკაული (ბუნებრივი სილიდისა): 1) ოქროს „ზუნური“ საკიდი, სამთავან (ჩვ. აღწ. № 64) ერთი; 2 — 3) ოქროს პაწია სამსქელები (ჩვ. აღწ. № 65); 4) ოქროს საკიდი (ჩვ. აღწ. № 59); 5) ოქროს დიდი კილიტა, 12-თავან (ჩვ. აღწ. № 61) ერთი; 6) ოქროს მოზრდილი კილიტა, 49-თავან (ჩვ. აღწ. № 62) ერთი; 7) ოქროს პატარა კილიტები, 387-თავან (ჩვ. აღწ. № 63) ოთხი; 8—13) ოქროს საშუბლ გვირგვინის ფურცლები, ოთხნაირი (ჩვ. აღწ. № 57); 14) ვერცხლის კილიტა (ჩვ. აღწ. № 66); 15) ოქროს სწორკუთხოვანი საკიდები (ჩვ. აღწ. № 60); 16 — 18) სამკაულთაგან ამოცვენილი, ქვისა და პასტის თვლები (ჩვ. აღწ. № 76); 19 — 26) ქვისა და პასტის მძივები და სძივსაკიდები (ჩვ. აღწ. № 75). მხატვ. ნ. თოფურაძე.

შენიშვნა: აღწერაში გამოჩენილი ამ კრებითი ტაბულის მე-12 და მე-13 სურათებზე გამოხატული დეტალები საშუბლ გვირგვინისა: ოქროს ერთი მოზრდილი და სამი მომცრო, მრავალი, გახვრტილი ფირფიტა.

26. ბერსუმა ერისთავის ვერცხლის ლანგისი (ჩვ. აღწ. № 69) ქუცის ძირზე ამოჩვენებული და ამოაწურული წარწერები. ბუნებრივი სილიდისა. მხატვ. ნ. თოფურაძე.

27. ბერსუმა ერისთავის სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის პინაკი (ჩვ. აღწ. № 70). წარმოდგენილია პინაკის კალთების ერთი სექტორი (სანამომოდ) და სამსხვერპლოს წინაშე მდგარი ცხენის გამოსახულება. რომელსაც პინაკის ძირის შუაგული უჭირავს. ბუნებრივი სილიდისა. მხატვ. ნ. თოფურაძე.

შენიშვნა: № 26 და 27 წრებათა გაწვევტილობა კლიშეს ნაკლის შედეგია.

28. ბერსუმა ერისთავის სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის მეორე პინაკის (ჩვ. აღწ. № 71) ძირის შუაგულიდან გადმოღებული გამოსახულება სამსხვერპლოს წინაშე მდგარი ცხენისა. ბუნებრივი სილიდისა. მხატვ. ნ. თოფურაძე.

29. ბერსუმა ერისთავის სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის მესამე პინაკის (ჩვ. აღწ. № 72) შუაგულიდან გადმოღებული გამოსახულება ორბისა, რომელსაც კლანჭებით კვრთხი უჭირავს. ბუნებრივი სილიდისა. მხატვ. ნ. თოფურაძე.

30. ბერსუმა ერისთავის სამარხში აღმოჩენილი, სარეცლის ვერცხლი შემოსილი ფეხი, ოთხთავან (ჩვ. აღწ. № 73) ერთი. რამდენადმე შემცირებულია. მხატვ. ნ. თოფურაძე.

31. ერისთავთა განსასვენებლის მეხუთე (გამარცხილი) სამარხის შემადგენელ ფილაკეთა შუამკაემრებული ერთ-ერთი რკინის სამაგრი. რომელსაც ბოლოები ტყვიითა აქვს ჩადღული. ფორმ. ი. პასკოვიჩი.

32. ერისთავთა განსასვენებლის მეექვსე (ქალის) სამარხის, სარკოფაგის ზედახედი (მარჯვენა ახდამდე). სახურავს გვერდით ჩანს რკინის სასათლი (სარკვენა კუთხეში), ოქროს კილიტები და სხ., რომლებიც მიწაში აღმოჩნდა. სახურავი მოლდ ვერ ფარავს სარკოფაგის სამხრეთ კედელს. მასშტაბი 1:420. მხატვ. კ. კვეციანი.

33. ზემოთ — იმავე სარკოფაგის გვემა, სახურავის ახდის შემდეგ. ჩანს ზზარები, რომელთაგან ორი რკინის სამაგრი-თაა — დაკერებული“.

შუში — მისივე გრძივი კილი (აღმ. — დასავლ.).
ქვემოთ — მისივე განივი კილი (ჩრდ. — სამხრ.).
აზომილი და გამოხატულია ბურთომოდ. ს. ბოლქეძის მიერ, 1948 წელს.

34. იმავე სამარხის გვემა, სახურავის ახდისა და პრეპარაციის შემდეგ. მასშტაბი 1:12. მხატვ. კ. კვეციანი.

შენიშვნა: ამ ნახაზზე სარკოფაგის ზზარები და სამაგრები არაა გამოსახული.

35. მეექვსე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭდის (ჩვ. აღწ. № 88) ალმანდინის თვალზე ამოკვეთილი გემა („ტახტზე მჯდო-

ნარე ლევაბა“). თვალდან გადოსახატო. გადღებულა. ხუთჯერ. მხატვ. მ. ლარიბჯანიანი.

36. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭდის (ჩვ. აღწ. № 89) ნეფრის თვალზე ამოკვეთილი გემა („თავმოტეული პილი მამაკაცი“). თვალდან გადმონახატო. გადღებულა. მხატვ. მ. ლარიბჯანიანი.

37. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს საავგაროზე (ქვემოთ, გახსნილი; ჩვ. აღწ. № 102) და მასში აღმოჩენილი ოქროს 8 ლენტი, რომლებზედაც „არმაზული“ წარწერებია. ბუნებრივი სილიდისა. ფორმ. ი. პასკოვიჩი.

38. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის „აზარფემა“ (ჩვ. აღწ. № 121). შემცირებულია ორჯერ. მხატვ. თ. კეჩხუაძე.

შენიშვნა: ტარი განკაცებებით არის დახატული, პირობით.

39. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის სურა, ორთავან ერთი (ჩვ. აღწ. № 122). ზემოთ ცალკე გამოხატულია მისი პირის ზედახედი. შემცირებულია ორჯერ. მხატვ. ნ. თოფურაძე.

40. იმავე სამარხში აღმოჩენილი, სარეცლის ვერცხლი. შემოსილი ფეხი, ოთხთავან (ჩვ. აღწ. № 125) ერთი. შემცირებულია ერთნახევარჯერ. მხატვ. ნ. თოფურაძე.

41. იმავე სამარხში აღმოჩენილი, სარეცლის ვერცხლი. შემოსილი, მცირე ფეხი, ოთხთავან (ჩვ. აღწ. № 126) ერთი. შემცირებულია ერთნახევარჯერ. მხატვ. ნ. თოფურაძე.

42. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის ლაგამი (ჩვ. აღწ. № 127) და სამარხს გარეთ აღმოჩენილი ბრინჯაოს ღზეზი (ჩვ. აღწ. № 129), ორი სხვადასხვაგვარი აზნინითორი (ჩვ. აღწ. № 128). შემცირებულია სამჯერ. მხატვ. ნ. თოფურაძე.

43. იმავე სამარხში აღმოჩენილი სხვადასხვა სამკაული და პირსაფარეზო ნივთი: 1 და 9) ოქროს წვრილი კილიტები, 3466-დან (ჩვ. აღწ. № 114 ბ) ორი, სამ-სამი მხრით დახატული; 2) ოქროს ბრტყელი მძივი, 12-დან (ჩვ. აღწ. № 112) ერთი, ორი მხრით დახატული; 3) ოქროს ორნაწილდი საკიდი, 13-დან (ჩვ. აღწ. № 111) ერთი; 4 და 6) ოქროს სწორკუთხოვანი ჩარჩო-საკიდები, 131-დან (ჩვ. აღწ. № 113) ორი; 5) ოქროს ზარაკი-სებრი საკიდი, ხუთთავან (ჩვ. აღწ. № 108) ერთი; 7) ოქროს ორნაწილდი საკიდი, ცხრათავან (ჩვ. აღწ. № 110) ერთი; 8) ოქროს ლილავი, 85-დან (ჩვ. აღწ. № 114 ა) ერთი, სამი მხრით დახატული; 10) ოქროს „ზუნური“ საკიდი, 28-დან (ჩვ. აღწ. № 115 ა) ერთი; 11) ოქროს სამკაულის თვალდი ნაწილი (ჩვ. აღწ. № 109); 12—14) ოქროს საავგაროზეხები (ჩვ. აღწ. № 104, 102, 103); 15) ოქროს ლილავის (ჩვ. აღწ. № 83) 18 ნაწილი-დან ნიმუშად აღებული ორი — თვალბრტყელი და თვალმო-ბურტყელი — ნაწილის ორნაწილდი და გადამბის წესის მარე-ნებული ნახატები; 16) ქვის ლამაქის (ჩვ. აღწ. № 130) ზედახედი და გვერდები; 17) ქვისა და პასტის მძივთა ნიმუშები და წვრილი თვლები (ჩვ. აღწ. № 135); 18—21) ქვისა და პასტის თვლები (ჩვ. აღწ. № 135); 22) ალმანდინის თვალი (ჩვ. აღწ. № 134 გ); 23) გამჭვირვალე ცისფერი ქვის (აქვამარინის?) ენევი — ავგაროზე? (ჩვ. აღწ. № 133); 24) ქვის ავგაროზე? (ჩვ. აღწ. № 131); 25) ოპალის თვალი (ჩვ. აღწ. № 134 ა); 26) ქვის მძივსაკიდი (ჩვ. აღწ. № 132); 27) წითელი თვლის ჩამონატები (ჩვ. აღწ. № 134 ბ); 28 — 31) სხვადასხვა თვლები (ჩვ. აღწ. № 135).

ბუნებრივი სილიდისა. მხატვ. ნ. თოფურაძე.

44. რკინის სასანთლი, აღმოჩენილი იმავე სამარხის გვერდით, მიწაში. შემცირებულია ოთხჯერ. მხატვ. კ. კვეციანი.

45. ერისთავთა განსასვენებლის მეშვიდე (ქალის) სამარხის, დახატული სამხრეთ-დასავლეთიდან, ხუროთმ. ს. ბოლქეძის მიერ, 1948 წელს.

46. იმავე სარკოფაგის ორი გვერდზე, სახურავის ახდამდე. შემცივებულია 30-წერე. მხატვ. კ. კვეციანი.

47. იმავე სარკოფაგის სახურავის ორივე ბოლოს გვერდებში და განივი ქრილი. მასშტაბი 1:25. დახატული ხუროთმ. ს. ბოლქვაძის მიერ.

48. იმავე სარკოფაგის ქვედა ნაწილის განივი და გრძივი ქრილები და გეგმა სახურავის ახდის შემდეგ (ზედა მარჯვენა კუთხეში ვერცხლის სურათი ჩანს დასაშვებელი ორი ფოსა). დახატულია ხუროთმ. ს. ბოლქვაძის მიერ. მასშტაბი 1:40.

49. იმავე სარკოფაგის გეგმა, სახურავის ახდისა და პრეპარაციის შემდეგ. მასშტაბი 1:40. მხატვ. კ. კვეციანი.

50. მეშვიდე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ყელსაკიდის (ჩე. აღწ. № 148) კოლოფი, ჩამოსაკიდი ძეწვეის ქვედა ბოლოებითურთ. ზემოთ — სახურავ-ახდელი (შიგ ბავშვის კბილები ჩანს), ქვემოთ—ძირიდან. ბუნებრივი სიდიდისა. მხატვ. ნ. თოფურაძე.

51. იმავე ყელსაკიდის სანელასქებზე, მისი ჩამოსაკიდი ძეწვეის ქვედა ბოლოებითურთ, სარქველ-ახდელი. ზემოთ—სარქველის ზედხედი. ბუნებრივი სიდიდისა. მხატვ. ნ. თოფურაძე.

52. მეშვიდე სამარხში აღმოჩენილი სამკაული: 1) ოქროს სამკაულის თვალედი ნაწილი, ორთაგან (ჩე. აღწ. № 163) ერთი; 2—3) ოქროს კილიტები, 5130-დან (ჩე. აღწ. № 165) ორი; 4—5) ოქროს მძივსაკიდები (ჩე. აღწ. № 162); 6—8) ლავკარდისა თუ ლავკარდისებრი პასტის ცილინდრული მძივები, 17-თაგან (ჩე. აღწ. № 170) სამი; 9—10) ოქროს ოთხებელიანი, პასტიანი საკიდები, 66-დან (ჩე. აღწ. № 164) ორი; 11) ქალცედონ-ონქსის მძივსაკიდი (ჩე. აღწ. № 168); 12) ოპალის მძივსაკიდი (ჩე. აღწ. № 169); 13—17) ოქროს თვალედი ვარდლები, 111-დან (ჩე. აღწ. № 161) ხუთი; 18) ოქროს წყვილი ამზინდა (ჩე. აღწ. № 151); 19) ოქროს თვალედი თავსამკაული (ჩე. აღწ. № 149).

ბუნებრივი სიდიდისა. მხატვ. ნ. თოფურაძე.

53. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭდის (ჩე. აღწ. № 153) ამეთისტოს (?) თვალი, რომელიც წარმოადგენს ქალის ნიღბისებრი სახის პორტრეტს. გადიდებულია ოთხჯერ. მხატვ. მ. ხუციშვილი.

54. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭდის (ჩე. აღწ. № 154) ამეთისტოს თვალი, რომელზედაც ამოკვეთილია გეგმა (აქტეონის აღსასრული), თვალთან გადმონახატი. გადიდებულია ორჯერ. მხატვ. ნ. თოფურაძე.

55. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის პინაკი (ჩე. აღწ. № 171). შემცივებულია ორჯერ. მხატვ. თ. კეჩუაშვილი.

56. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის სურათი, ორთაგან ერთი (ჩე. აღწ. № 172). შემცივებულია ორჯერ. მხატვ. თ. კეჩუაშვილი.

57. ერისთავთა განსასვენებლის ნერეთე სამარხის სახურავის ზედხედი. მასშტაბი 1:30. მხატვ. კ. კვეციანი.

58. იმავე სამარხის გეგმა, სახურავის ახდისა და პრეპარაციის შემდეგ. მასშტაბი 1:25. მხატვ. კ. კვეციანი.

59. ერისთავთა განსასვენებლის მეცხრე (ბავშვის) სამარხის სახურავის ზედხედი. მასშტაბი 1:25. მხატვ. კ. კვეციანი.

60. იმავე სამარხის ჩანახატი. მხატვ. კ. კვეციანი.

61. იმავე სამარხის გეგმა, სახურავის ახდისა და პრეპარაციის შემდეგ. მასშტაბი 1:10. მხატვ. კ. კვეციანი.

62. მეცხრე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ზოგი ნივთი: ზემოთ — საავგაროზები ან ერთი საავგაროზის ორი ნაწილი (ჩე. აღწ. № 178); ქვემოთ—საშუბლე ვიერგინის ოქროს ფურცლები, ოთაგან (ჩე. აღწ. № 177) ორი, სხვადასხვაგვარი („ა“ და „ბ“). ბუნებრივი სიდიდისა. მხატვ. ნ. თოფურაძე.

63. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის ურუკელი (ჩე. აღწ. № 181). ბუნებრივი სიდიდისა. მხატვ. ნ. თოფურაძე.

64. ერისთავთა განსასვენებლის, მეოთხრამეტე სამარხი, სახურავის ახდის შემდეგ. სქემატური გეგმა. მასშტაბი 1:25. მხატვ. ლ. ხითარიაშვილი.

65. IV საუკუნის მდიდარული სამარხის მეთორმეტე სამარხის გეგმა, სახურავის ახდისა და პრეპარაციის შემდეგ. მასშტაბი 1:18. მხატვ. ლ. ხითარიაშვილი.

66. იმავე სამარხის მეცამეტე სამარხის გეგმა, სახურავის ახდისა და პრეპარაციის შემდეგ. მასშტაბი 1:25. მხატვ. ლ. ხითარიაშვილი.

შენიშვნა: მარცხენა მხარეზე რომ ვაშვი ლაქა ჩამომწერივებული, კლიონეს უსუფთაობის ბრალად.

67. იმავე სამარხის მეცხრამეტე სამარხის გეგმა, სახურავის ახდისა და პრეპარაციის შემდეგ. მასშტაბი 1:30. მხატვ. ლ. ხითარიაშვილი.

68. იმავე სამარხისადმი პირობით მიკეთებული, მე-თერთმეტე სამარხის გეგმა, სახურავის ახდისა და პრეპარაციის შემდეგ. მასშტაბი 1:14. მხატვ. ლ. ხითარიაშვილი.

69. იმავე სამარხისადმი პირობით მიკეთებული. მე-თხუთმეტე სამარხი, რომლის თავედაც გვიანდელი ნაგებობაა დაფუძნებული და რომლის ჩადგმისას უფრო აღინდელი კულტურული ფენებია ჩაქრილი. მხატვ. ლ. ხითარიაშვილი.

70. იმავე სამარხის სამარხები: მეორე (უკან, სახურავგაბაზარული), ორმოცდამეორე და ორმოცდამეორე (სულწინ). ჩანატულია ლ. კეჩუაშვილი, 1946 წელს.

71. მეორე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭდის (ჩე. აღწ. № 224) აღმანდინის თვალზე ამოკვეთილი პორტრეტული გეგმა, ანაბეჭდიდან გადმონახატი. გადიდებულია სამჯერ. მხატვ. თ. კეჩუაშვილი.

72. იმავე სამარხში აღმოჩენილი რკინის მშვილდსაკინძები და მშვილდსაკინძთა ნატეხები. შემცივებულია ერთნახევარჯერ. მხატვ. ნ. თოფურაძე.

73. იმავე სამარხის ორმოცდამეორე სამარხის ზედხედი, სახურავის ახდამდე. მასშტაბი 1:25. მხატვ. ო. ანდრონიკაშვილი და კ. კვეციანი.

74. ორმოცდამეორე სამარხში დაკრძალულის ჩონჩხი. პრეპარაციის შემდეგ. მასშტაბი 1:15. მხატვ. ო. ანდრონიკაშვილი და კ. კვეციანი.

75. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭდის (ჩე. აღწ. № 242) აღმანდინის თვალზე ამოკვეთილი გეგმა („მცურავი თევზისბოლოანი არსება“), თვალთან გადმონახატი. გადიდებულია ხუთჯერ. მხატვ. თ. კეჩუაშვილი.

76. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭდის (ჩე. აღწ. № 241) აღმანდინის თვალზე ამოკვეთილი გეგმა (კურდული), ანაბეჭდიდან გადმონახატი. გადიდებულია ხუთჯერ. მხატვ. მ. ხუციშვილი.

77. ორმოცდამესამე სამარხი, გახსნამდე. სამხრეთიდან. ო. ანდრონიკაშვილი და ჩანახატი. კ. კვეციანის გამოხატული.

78. იმავე სამარხის გვერდები, აღმოსავლეთიდან. ო. ანდრონიკაშვილის ჩანახატი, კ. კვეციანის გამოხატული.

79. იმავე სამარხის გვერდები, ჩრდილოეთიდან. ო. ანდრონიკაშვილი და ჩანახატი, კ. კვეციანის გამოხატული.

80. იგივე სამარხი, გახსნა-ალაგების შემდეგ. ირვლევი სხვა სამარხთა ნაშთები ჩანს. ზ. ლეკუაშვილი და ჩანახატი. 1946 წ.

81. იმავე სამარხში დაკრძალულთა ჩონჩხები, პრეპარაციის შემდეგ. მასშტაბი 1:10. მხატვ. ო. ანდრონიკაშვილი და კ. კვეციანი.

შენიშვნა: სამარხს კრამიტის იატაკი ჰქონდა, მაგრამ გამოხატულია მხოლოდ ორი კრამიტი, ქვედა მარჯვენა კუთხეში.

82. იმავე სამარხში აღმოჩენილი პინის სანელსაცხებზე (წ. ალწ. № 248), გვერდიდან და სირიდან დახატული ბუნებრივი სიდიდისა. მხატვ. ნ. თ. თ. ე. რ. ი. ძ. ე.

83. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭდის (ჩე. ალწ. № 250) ალმანდინის თვალზე ამოკვეთილი გემა („კოვლი კაცი“), ანაბექლიდან გადმონახატი. გადიდებულია ექვსჯერ. მხატვ. მ. ლ. ა. რ. ი. ბ. ჯ. ა. ნ. ი. ა. ნ. ი.

84. იმავე სამარხის ორმოცდამეორე სამარხი სახურავის ახდამდე, ორი სხვადასხვა მხრით ჩახატული. მხატვ. ო. ა. ნ. დ. რ. ო. ნ. ი. კ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი. და კ. კ. ე. ე. ს. ი.

85. ორმოცდამეორე სამარხში დაკრძალულის ჩონჩხი, პრეპარაციის შემდეგ. მასშტაბი 1:20. მხატვ. ო. ა. ნ. დ. რ. ო. ნ. ი. კ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი. და კ. კ. ე. ე. ს. ი.

86. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭდის (ჩე. ალწ. № 260) ალმანდინის თვალზე ამოკვეთილი გემა („მკურნალობის ლეთაბა“), ანაბექლიდან გადმონახატი. გადიდებულია ოთხჯერ. მხატვ. მ. ლ. ა. რ. ი. ბ. ჯ. ა. ნ. ი. ა. ნ. ი.

87. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭდის (ჩე. ალწ. № 263) ალმანდინის თვალზე ამოკვეთილი გემა („ხელოვნური ადამიანი“), თვლიდან გადმონახატი. გადიდებულია სამჯერ. მხატვ. მ. ლ. ა. რ. ი. ბ. ჯ. ა. ნ. ი. ა. ნ. ი.

88. ორმოცდამეცხრე სამარხი, სახურავის ახდამდე. მხატვ. ო. ა. ნ. დ. რ. ო. ნ. ი. კ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი. და კ. კ. ე. ე. ს. ი.

89. იმავე სამარხისაღმდამო მიკუთვნილი ორმოცდამეექვსე სამარხი, სახურავის ახდის შემდეგ. მხატვ. ო. ა. ნ. დ. რ. ო. ნ. ი. კ. ა. შ. ვ. ი. ლ. ი. და კ. კ. ე. ე. ს. ი.

90. ერისთავთა განსახევენების ერთ-ერთი კუთხე. წინ ჩანს პირველი და მეორე (მარცხნ.) სამარხები, ალაგების შემდეგ; მათ უკან მარჯვნივ — ერთმანეთი ნაშენი „სამარხი“ № 1.

91. იგივე „სამარხი“ დაშლამდე, ზეღბედი. მასშტაბი 1:12. მხატვ. კ. კ. ე. ე. ს. ი.

92. იგივე „სამარხი“, სახურავისა და ცალი გრძივი კედლის მოხსნის შემდეგ ჩახატული. მხატვ. კ. კ. ე. ე. ს. ი.

93. ალაპის ნაშთების შემდეგი ქვევრის ნაშთზე დაშენებული ოთხმოცდამეშვიდე ქვისსამარხი (ბავშვისა). მხატვ. ზ. ლ. ე. ა. ვ. ა.

94. გვიანდელი სამარხის მეთექვსმეტე სამარხი (1941 წ.) პრეპარაციის შემდეგ. მასშტაბი 1:10. მხატვ. ლ. ხ. თ. ა. რ. ი. ბ. ჯ. ა. ნ. ი. ა. ნ. ი. და კ. კ. ე. ე. ს. ი.

95. იმავე სამარხის მეჩვიდმეტე სამარხი, პრეპარაციის შემდეგ. მასშტაბი 1:20. მხატვ. ლ. ხ. თ. ა. რ. ი. ბ. ჯ. ა. ნ. ი. ა. ნ. ი. და კ. კ. ე. ე. ს. ი.

96. იმავე სამარხის ოთხმოცდამეერთე სამარხი (1945 წ.). გახსნამდე. აღმოსავლეთ განივ კედლად უდგას „ზღურბლიანი ნაგებობის“ პროფილიანი კარნიშის ნატეხი (იხ. სურ. 117, მარჯვ.). მხატვ. კ. კ. ე. ე. ს. ი.

97. იმავე სამარხის ოთხმოცდამეორე სამარხის (1945 წ.) გემა, პრეპარაციის შემდეგ. მასშტაბი 1:25. მხატვ. კ. კ. ე. ე. ს. ი.

98. გვიანდელი სამარხის ტყის უბნის პირველი ექვსი სამარხის (1938 წ.) საერთო გემა და სამი გრძივი ქრილი (სამარხები დანომრილია). ხურთომ. ი. კ. ა. თ. ა. რ. ი. ბ. ჯ. ა. ნ. ი. ა. ნ. ი.

99. იმავე უბნის მეშვიდე-მეთორმეტე სამარხების (1946 წ.) საერთო გემა, სახურავთა ახდის შემდეგ. მხატვ. თ. წ. უ. ლ. ე. ს. ი. კ. ა. რ. ი. ბ. ჯ. ა. ნ. ი. ა. ნ. ი.

შენიშვნა: ეს ორი ნახაზი ავსებს განათხარის საერთო გემას, რომელზედაც მხოლოდ ძირითადი უბანია ასახული და ტყის უბანი ვეღარ მოთვალა. დამორბეულობისა გამო.

100. იმავე უბნის მეცხრე სამარხი (1946 წ.), პრეპარაციის შემდეგ. მარცხნივ ჩანს ალაგებული სახურავის ფილაკვები. გადიდებულია აღმოსავლეთიდან. ფურთო ი. კ. ა. თ. ა. რ. ი. ბ. ჯ. ა. ნ. ი. ა. ნ. ი.

101. იმავე უბნის მეთათხმარხი (1946 წ.), პრეპარაციის შემდეგ. მასშტაბი 1:20. მხატვ. თ. წ. უ. ლ. ე. ს. ი. კ. ა. რ. ი. ბ. ჯ. ა. ნ. ი. ა. ნ. ი. და კ. კ. ე. ე. ს. ი.

102. აბანოს ზედა სართულის გეგმა:

- 1) გასახდელი ოთახი;
- 2) საცეცხლე განყოფილება;
- 3) ცხელი აბანო;
- 4) თბილი აბანო;
- 5) ცივი აბანო;

103. აბანოს ქვედა სართულის გეგმა.

104. აბანოს გრძივი ქრილი a—a, ხელი ჩრდილოეთისაკენ.

105. აბანოს საცეცხლე, დასავლეთიდან. მხატვ. კ. კ. ე. ე. ს. ი. 1945 წ.

106. აბანოს განივი ქრილი b—b, ხელი დასავლეთისაკენ.

107. აბანოს განივი ქრილი c—c, ხელი დასავლეთისაკენ.

108. აბანოს ცხელი განყოფილება და მისი კალორიფერი, ჩრდილო-დასავლეთიდან დახატული. მხატვ. კ. კ. ე. ე. ს. ი. 1945 წ.

109. აბანოს ცხელი განყოფილების კედელში დატანებული თერმოზოლოკის სქემატური ქრილი. ხურთომ. ლ. რ. ჩ. ე. უ. ლ. ე. ს. ი. 1954 წ.

110. აბანოს თბილი განყოფილების ჩრდ. ნაწილი, სამხრ.-აღმოსავლეთიდან დახატული. მხატვ. კ. კ. ე. ე. ს. ი. 1945 წ.

111. აბანოს ცივი განყოფილება, აბაზანიურთ, ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან დახატული. მხატვ. კ. კ. ე. ე. ს. ი. 1945 წ.

112. მილსადენით თარაზულად მონადენი წყლის, აბანოს ცისტერნებში აღმა ასაყვანი მოწყობილობის — მუხლის — სქემატური გეგმა (ქვემოთ) და ქრილი AB (ზემოთ). მასშტაბი 1:12. ხურთომ. ლ. რ. ჩ. ე. უ. ლ. ე. ს. ი. 1954 წ.

შენიშვნა: ქრილში ზედა მილი პირობითია.

113. აბანოს აქსონომეტრია. ხურთომ. ლ. რ. ჩ. ე. უ. ლ. ე. ს. ი. 1954 წ.

შენიშვნა: ზოგი რამ წარმოდგენილია არა ისე, როგორც გათხრისას გამოჩნდა, არამედ ისე, როგორც თავდაპირველად უნდა ყოფილიყო. ამრიგად, ნახაზი ნაწილობრივ რეკონსტრუქციასაც იძლევა.

114. „ზღურბლიანი ნაგებობის“ შემორჩენილი ორი სენაკის გეგმა. მასშტაბი 1:130. ხურთომ. ს. ბ. ო. ლ. ე. ა. ვ. ა. 1954 წ.

შენიშვნა: გეგმაზე არაა ასახული აღმოსავლეთ სენაკის აღმოსავლეთით და სამხრეთით გამოვლენილ კედელთა ნაშთები.

115. „ზღურბლიანი ნაგებობის“ ჩრდილო კედელი (შუაში ჩანს ქვის ზღურბლი და ცალი ამკოლი) და მასზე გვიან მიშენებული ქვისსამარხი. მხატვ. კ. კ. ე. ე. ს. ი. 1945 წ.

116. „ზღურბლიანი ნაგებობის“ კარის წითხლის რეკონსტრუქციის ცდა. ხურთომ. ლ. რ. ჩ. ე. უ. ლ. ე. ს. ი. მასშტაბი 1:28. მარცხნივ — წინახედი (შენიშნის შიგნიდან, ე. ი. სამხრეთიდან); მარჯვნივ — ქრილი; ქვემოთ — გეგმა.

117. „ზღურბლიანი ნაგებობის“ კარის ზედანის კარნიშის, ორი ცალკეულ აღმოჩენილი ნატეხის შეერთება. მხატვ. კ. კ. ე. ე. ს. ი. 1954 წ.

118. „ზღურბლიანი ნაგებობის“ შიგნით აღმოჩენილი ქვის სვეტისთავის ზედხედი. მხატვ. კ. კ. ე. ე. ს. ი.

119. იგივე სვეტისთავი, თავდაყირა მდებარე. მხატვ. კ. კ. ე. ე. ს. ი.

120. იმავე სვეტისთავის ორთოგონალი, ზედხედი. ხურთომ. ლ. რ. ჩ. ე. უ. ლ. ე. ს. ი. 1954 წ.

121. იქვე აღმოჩენილი ქვის სვეტისძირი. მხატვ. კ. კ. ე. ე. ს. ი. 1945 წ.

122. „ზღურბლიანი ნაგებობისა“ და შიგ ჩადგმული და მისა და აბანოს შორის გამართული, მერმინდელი სამარხების ნახატი, აღმოსავლეთიდან. მარჯვნივ ჩანს აბანოს ნანგრევების დასაცავად დადგმული პაილიონი. მხატვ. კ. კ. ე. ე. ს. ი. 1945 წ.

1 სურ. 102, 103, 104, 106 და 107 წარმოადგენს ხურთომიძე-ვართა ე. წ. დონისას (1937 წ.) და ი. ქავთარაძის (1938 წ.) ნახაზებს, დაზუსტებულს 1954 წელს, ხურთომ. ს. ბ. ო. ლ. ე. ა. ვ. ა. ს. ი.

123. „ზღურბლიან ნაგებობას“ და ახანოს შორის აღმოჩენილი, დაპილული კარნის ნატეხი. მხატვ. კ. კვეციანი.
124. ძველი ნაგებობის დეტალი. კუთხის კარნიშო (?). გვიანდელი ორსენაკიანი ნაგებობის საძირკვიდან გამოძრობილი. მხატვ. კ. კვეციანი, 1945 წ.
125. ერთ-ერთი ირგვლიწიფიზიზიანი ქვეერი. ფოტო ი. პახოშვიტისა, 1938 წ.
126. ოყურა დერგი. ფოტო ე. კვეციანისა, 1946 წ.
127. უყურა ქილა. ფოტო ე. კვეციანისა, 1946 წ.
128. მთელ-მთელად შემოზაზული, სარკველანი ქვეერი. წინა ქვეერის გვერდით ბაშვის ქვისსამარხია. მხატვ. კ. კვეციანი, 1945 წ.
129. გვიანდელი ორსენაკიანი ნაგებობისა და მასში ჩადგმული 4 ქვისსამარხის დეტალი. ხელომ. — ბოლქვაძე, 1945 წ. მასშტაბი 1:130. დიდ სენაკში ზეით — ქვისსამარხი № 25, ქვემოთ — № 26; მცირე სენაკში მარცხნივ — № 27. მარცხნივ — № 28.
130. იმავე ნაგებობის დიდი სენაკი, კბობა და შიგ ჩადგმული ქვისსამარხებითურთ. დახატულია ჩრდილოეთიდან. 1941 წ. მხატვ. ლ. ხითარაშვილი და ე. კვეციანი.
131. იგივე სენაკი დასავლეთიდან. ჩახატულია 1946 წელს, მხატვ. ზ. ლეყავას მიერ.
132. სადგარი იმავე ნაგებობის მცირე სენაკის დასავლეთ კედელს გარედან. 1941 წ. მხატვ. ლ. ხითარაშვილი და ე. კვეციანი.
133. გვიანდელი ქვეფენილის ნაშთი. ფოტო ი. პახოშვიტისა.
134. ღრმად აღმოჩენილი გროვა თიხის კერქლისა. 1941 წ. მხატვ. ლ. ხითარაშვილი და ე. კვეციანი (1941 წ).
135. ერისთავთა ვანსახეხნების სამარხებში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭდების კრებითი ტაბულა (ბუნებრივი სიდიდისა). მხატვ. ნ. თოფურაძე.
- 1) ასპარეზის საერისთავო ბეჭედი, რომლის სარდლის თვალზე მინის პორტრეტი და წარწერა ამოკვეთილი (ჩე. აღწ. № 1). პირველი სამარხიდან.
- 2) აღმანდინიანი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 42). მეორე სამარხიდან.
- 3) ბეჭედი, რომელსაც აღმანდინის, პორტრეტულ-გემინიანი („ზეხ“) თვალი აქვს (ჩე. აღწ. № 39). იქიდანვე.
- 4) მთისბროლიანი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 41). იქიდანვე.
- 5) მარგალიტანი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 40). იქიდანვე.
- 6) ფრაუნზიანი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 43). იქიდანვე.
- 7) თვალდაკარგული ბეჭედი (?) (ჩე. აღწ. № 46). იქიდანვე.
- 8) ბეჭედი, რომლის ნეფრიტის თვალზე ქვისმკრეული პლატონის მიერ მამაკაცის პოთილია ამოკვეთილი (ჩე. აღწ. № 56). მესამე სამარხიდან.
- 9) ამეთისტოიანი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 92). მეექვსე სამარხიდან.
- 10) ბეჭედი, რომლის აღმანდინის თვალზე ამოკვეთილია ტახტზე მქდომარე ლეთაების გამოსახულება (ჩე. აღწ. № 88). მეექვსე სამარხიდან.
- 11) ბეჭედი, რომლის ნეფრიტის თვალზე ამოკვეთილია თამბრეტული მამაკაცის პროფილი (ჩე. აღწ. № 89). იქიდანვე.
- 12) ოპალიანი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 90). იქიდანვე.
- 13) აღმანდინიანი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 93). იქიდანვე.
- 14) აღმანდინიანი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 96). იქიდანვე.
- 15) აღმასიანი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 94). იქიდანვე.
- 16) ბეჭედი, რომლის სარდლის ფრაგმენტზე ამოკრულია წარწერა „Z E Y A X H C“ (ჩე. აღწ. № 91). იქიდანვე.
- 17) აღმანდინიანი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 95). იქიდანვე.

- 18) ზურთებტიანი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 157). მეშვიდე სამარხიდან.
- 19) ბეჭედი, რომელსაც აღმანდინის ოთხფრთხოვანი თვალი აქვს (ჩე. აღწ. № 155). იქიდანვე.
- 20) ბეჭედი, რომლის თვალს წარმოადგენს ამეთისტოს (?) პორტრეტული გამოსახულება ქალის სახისა (ჩე. აღწ. № 153). იქიდანვე.
- 21) ბეჭედი, რომლის ამეთისტოს თვალზე ამოკვეთილია აქტონის დილეპის სცენა (ჩე. აღწ. № 154). იქიდანვე.
- 22) ზურთებტიანი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 156). იქიდანვე.
- 23) საფორინიანი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 158). იქიდანვე.
136. IV საუკუნის მდიდრულ სამარხებში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭდების კრებითი ტაბულა (ბუნებრივი სიდიდისა). მხატვ. ნ. თოფურაძე.
- 1) ბეჭედი, რომლის აღმანდინის თვალზე ამოკრულია კერძო დილის გამოსახულება (ჩე. აღწ. № 241). ორმოცდამეორე სამარხიდან.
- 2) ბეჭედი, რომლის აღმანდინის თვალზე ამოკრულია უწარწერო პორტრეტული გემა (ჩე. აღწ. № 224). მეორმოცე სამარხიდან.
- 3) ბეჭედი, რომელსაც აწერია „ადად“ და რომლის აღმანდინის თვალზე ამოკრულია მცურავი თევზისბროლიანი არსების გამოსახულება (ჩე. აღწ. № 242), ორმოცდამეორე სამარხიდან.
- 4) სარდლიანი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 254). ორმოცდამესამე სამარხიდან.
- 5) ბეჭედი, რომლის აღმანდინის თვალზე ამოკვეთილია ასკლეპიოსის გამოსახულება (ჩე. აღწ. № 260). ორმოცდამეორე სამარხიდან.
- 6) პასტიანი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 266). ორმოცდამეორე სამარხიდან.
- 7) ბეჭედი, რომლის თვალსაც წარმოადგენს აღმანდინისაგან ამოკვეთილი პორტრეტი — ადამიანის პირისახე (ჩე. აღწ. № 235), მეორმოცე სამარხიდან.
- 8) ბეჭედი, რომლის აღმანდინის თვალზე ამოკვეთილია ხელმოხრილი ადამიანი (ჩე. აღწ. № 263), ორმოცდამეორე სამარხიდან.
- 9) ბეჭედი, რომელსაც ბაშვის გამოსახული კბილი უზის თვალად (ჩე. აღწ. № 226), მეორმოცე სამარხიდან.
- 10) რკალდაკეცილი და თვალმოკარდნილი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 255), ორმოცდამესამე სამარხიდან.
- 11) თვალმოკარდნილი ბეჭედი (ჩე. აღწერილობა გამორჩენილია), ორმოცდამესამე სამარხიდან.
- 12) ბეჭედი, რომელსაც აღმანდინის დაქდული თვალი უზის (ჩე. აღწ. № 205), მეორმეტე სამარხიდან.
- 13) თვალდაკარგული, რკალდაკეცილი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 222), მეცხრამეტე სამარხიდან.
- 14) თვალდაკარგული, რკალდაკეცილი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 213), მეცამეტე სამარხიდან.
- 15) ბეჭედი, რომელსაც მინის ფრაგმენტი უზის თვალად (ჩე. აღწ. № 225), მეორმოცე სამარხიდან.
- 16) ბეჭედი, რომელსაც ამეთისტო უზის თვალად (ჩე. აღწ. № 204), მეორმეტე სამარხიდან.
- 17) თვალმოკარდნილი ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 272). ოცდამეთორმეტე სამარხიდან.
- 18) თვალმოკარდნილი ბეჭედი, რომელსაც დაფნის გვირგინის მოგავიზებს (ჩე. აღწ. № 220), მეცხრამეტე სამარხიდან.
- 19) თვალმოკარდნილი, ქვეული ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 222). იმავე სამარხიდან.
- 20) ბეჭედი, რომელსაც აღმანდინი უზის თვალად (ჩე. აღწ. № 206), მეორმეტე სამარხიდან.
- 21) აღმანდინიანი, რკალმოთვალე ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 236), მეორმოცე სამარხიდან.

22) ტიხრულმინანქრიანი პაწია ბეკელი (ჩვ. აღწ. № 211), მეცამეტე სამარხიდან.

23) ბეკელი, რომელსაც აღმანდინი უზის თვალად (ჩვ. აღწ. № 221), მეცხრამეტე სამარხიდან.

24) ბეკელი, რომლის აღმანდინის თვალზე გამოსახულია ჯოხიანი კაცი (ჩვ. აღწ. № 250), ორმოცდამესამე სამარხიდან.

25) ბეკელი, რომელსაც ფოთლოვან-ყუვილოვანი რკალი და აღმანდინის თვალი აქვს (ჩვ. აღწ. № 219), მეცხრამეტე სამარხიდან.

137. ერისთავთა სამარხებში აღმოჩენილი საყურეების კრებითი ტაბულა (ბუნებრივი სიდიდისა). მხატვ. ნ. თ. ო. ფ. უ. რ. ი. ძ. ე.

1—2) მეორე (ქალის) სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 45). დახატულია ცალ-ცალკე და არა ერთიმეორეში გაყრილი, როგორც აღმოჩნდა სამარხში.

3) იმავე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 44).

4) იმავე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 47, რგოლი — საყურის ნაწილი?).

5) მესამე (ბერსუმას) სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 58).

6) მეექვსე (ქალის) სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 97), აღმანდინ-ფირუზიანი.

7) მეცხრე (ბავშვის) სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 176).

8) მეექვსე (ქალის) სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 99), ბერილიანი (?).

9) იმავე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 98), აღმანდინებიანი.

10) მეშვიდე (ქალის) სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 159), წითელი მინის ფირფიტებიანი.

11) იმავე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 160), თვლებდაკარგული.

138. IV ს-ნის მდიდრულ სამარხებში აღმოჩენილ საყურეთა კრებითი ტაბულა (ბუნებრივი სიდიდისა). მხატვ. ნ. თ. ო. ფ. უ. რ. ი. ძ. ე.

1) ორმოცდამესამე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 247).

2) მეცხრამეტე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 215).

3) მეორმოცე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 227, პირველი).

4) მეცამეტე სამარხიდან, ორთავან (ჩვ. აღწ. № 212) ერთი (საყურის საკილი?).

5) ორმოცდამესამე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 246).

6) მეცამეტე სამარხიდან, ორთავან (ჩვ. აღწ. № 209) ერთი.

7) მეცხრამეტე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 216).

8) ორმოცდამეცხრე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 265).

9) მეცხრამეტე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 223, საყურის რგოლი?).

10) ორმოცდამეცხრე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 259).

11) ორმოცდამეცხრე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 267).

12) მეცამეტე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 209, მეორე).

13) ოცდამეთრამეტე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 271, პირველი).

14) ორმოცდამესამე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 252).

15) ოცდამეთრამეტე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 271, მეორე).

16) ორმოცდამეცხრე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 240, პირველი).

17) ორმოცდამესამე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 253).

18) ორმოცდამეცხრე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 240, მეორე).

19) მეორმოცე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 227, პირველი).

20) იმავე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 227, მეორე).

139. ერისთავთა სამარხებში აღმოჩენილი სამაჯურების კრებითი ტაბულა (ბუნებრივი სიდიდისა). მხატვ. ნ. თ. ო. ფ. უ. რ. ი. ძ. ე.

1) პირველი (ასპარუგის) სამარხიდან, ორთავან (ჩვ. აღწ. № 6) ერთი. გახსნილია.

2) მეექვსე (ქალის) სამარხიდან, ორთავან (ჩვ. აღწ. № 85) ერთი.

3) მეორე (ქალის) სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 37).

4) მეშვიდე (ქალის) სამარხიდან, ორთავან (ჩვ. აღწ. № 152) ერთი.

5) მეექვსე სამარხიდან, ორთავან (ჩვ. აღწ. № 84) ერთი. შესაკრავი სამსკველი ამოწეულია.

6) მეცხრე (ბავშვის) სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 175), ერთი.

7) მეექვსე სამარხიდან — სამკალური, ორთავან (ჩვ. აღწ. № 86) ერთი.

8) იმავე სამარხიდან — საწვივე რგოლი; ორთავან (ჩვ. აღწ. № 87) ერთი.

ც ა ბ ჯ ლ კ ბ ის ა ლ წ ე რ ი ლ ო ბ ა

- I. ასპარუგ ერისთავის ოქროს ინსიგნია-სამკაულები (ბუნებრივი სიდიდისა):
- 1) საერისთავო ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 1), მხატვ. მ. ლარიბჯანიანი.
 - 2) ყელსაბამის მოთვალული შიშვები (ჩე. აღწ. № 5 ა). მხატვ. ვ. შირიანაშვილი.
 - 3) სამაჯური, ორთავან (ჩე. აღწ. № 6) ერთი. მხატვ. თ. ქეჩხუაშვილი.
 - 4) დიადემის შესაკრავის ნაწილი (ჩე. აღწ. № 4 ე).
 - 5) დიადემის შესაკრავის ნაწილი (ჩე. აღწ. № 4 ე).
 - 6) დიადემის აბზინდა (ჩე. აღწ. № 4 ე).
 - 7) დიადემის ორი ცენტრალური ბალთა (ჩე. აღწ. № 4—მარცხენიე „ა“, მარჯვნიე „ბ“).
 - 8) დიადემის ზეორე აბზინდა (ჩე. აღწ. № 4 დ).
 - 9) დიადემის თავფართო, ფირუზიანი სამსკელები (ჩე. აღწ. № 4 ე).
- 4—9 დახატულია თ. ქეჩხუაშვილის მიერ.
- I bis. ასპარუგ ერისთავის ოქროს ინსიგნია-სამკაულები (ბუნებრივი სიდიდისა):
- 1) საერისთავო სატევრის ქარქაშის გარსაკრავი (ჩე. აღწ. № 3).
 - 2) საერისთავო სარტყლის ბალთა, რომლის აღმანდინის თვალზე ამოკვეთილია გეგმა—ზევახისა და კარპაკის პორტრეტი, წარწერიანი (ჩე. აღწ. № 2 ბ).
 - 3) იმავე სარტყლის ბალთა—ენა, რომლის სარდლიონის თვალზე ამოკვეთილია გეგმა—„ყაყაჩოებიანი ქალი“ (ჩე. აღწ. № 2 ე).
 - 4) იმავე სარტყლის ბალთა, რომლის სარდლიონის თვალზე ამოკვეთილია კამეა—ქალის პროფილი (ჩე. აღწ. № 2 დ).
 - 5) იმავე სარტყლის ბალთა, რომელსაც შუაში აღმანდინის თვალი უზის (ჩე. აღწ. № 2 ა).
 - 6) იმავე სარტყლის ბალთა, რომელსაც შუაში ფირუზის თვალი უზის (ჩე. აღწ. № 2 ზ).
 - 7) იმავე სარტყლის ბალთა, რომელსაც შუაში ფირუზის თვალი უზის (ჩე. აღწ. № 2 ე).
 - 8) იმავე სარტყლის აბზინდა (ჩე. აღწ. № 2 ა). მხატვ. ნ. თოფურაძე.
- II. ერისთავთა განსასვენებლის მეორე (ქალის) და მესამე (ბერძენი ერისთავის) სამარხებში აღმოჩენილი ოქროს სამკაული (ბუნებრივი სიდიდისა):
- 1) მესამე სამარხის ბეჭედი, რომლის თვალზედაც წამაკაცის პროფილი და ქვისმჭრელი პლატონის წარწერაა ამოკვეთილი (ჩე. აღწ. № 56). მხატვ. მ. ლარიბჯანიანი.
 - 2) მეორე სამარხის გულსაკიდი, რომლის მედალიონის თვალზე ძალის გამოსახულებაა ამოკვეთილი (ჩე. აღწ. № 38), მხატვ. ვ. ნაზაროვა.
 - 3) მეორე სამარხის სამაჯური, რომლის მედალიონის თვალზე ამოკვეთილია ათენა-პალადას გამოსახულება (ჩე. აღწ. № 37). მხატვ. მ. ლარიბჯანიანი.
- III. ბერსუმა ერისთავის ოქროსტარიანი სატევარი (ჩე. აღწ. № 55), ბუნებრივი სიდიდისა. მხატვ. მ. ლარიბჯანიანი.
- IV. ერისთავთა განსასვენებლის მეექვსე (ქალის) სამარხსარკოფავში აღმოჩენილი ოქროს ქვირული და მოთვალული ყელსაკიდი (ჩე. აღწ. № 82), ბუნებრივი სიდიდისა. მხატვ. ნ. ჩარნეცკაია.
- V. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს სამაჯურები (ბუნებრივი სიდიდისა):
- 1) ჩე. აღწ. № 84 (შეკრული და გახსნილი).
 - 2) მისი წყვილი (შეკრული და გახსნილი). მხატვ. ვ. ნაზაროვა.
- VI. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს სხვადასხვა სამკაული, ბუნებრივი სიდიდისა:
- 1) საყურეები (ჩე. აღწ. № 97). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
 - 2) საყურეები (ჩე. აღწ. № 99). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
 - 3) ავეაროზი—ტახი (ჩე. აღწ. № 101). მხატვ. მ. ლარიბჯანიანი.
 - 4) მედალიონი (ჩე. აღწ. № 100). მხატვ. მ. ლარიბჯანიანი.
 - 5) დიადემა (ჩე. აღწ. № 83). მხატვ. თ. ქეჩხუაშვილი.
- VII. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის ჯამი, რომელშიც მამაკაცის ბიუსტია ჩაკრული (ჩე. აღწ. № 119). ბუნ. სიდიდისა. მხატვ. ნ. ჩარნეცკაია.
- VIII. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის ჯამი, რომელშიც ყანწიანი ქალის პროფილია ჩაკრული (ჩე. აღწ. № 120). ბუნ. სიდ. მხატვ. ნ. ჩარნეცკაია.
- IX. ერისთავთა განსასვენებლის მეწყიდე (ქალის) სამარხსარკოფავში აღმოჩენილი ოქროს ვერძისთავიანი ყელსაბამი (ჩე. აღწ. № 148). ბუნებრივი სიდიდისა. მხატვ. ნ. ჩარნეცკაია.
- X. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს სხვადასხვა სამკაული (ბუნებრივი სიდიდისა):
- 1) მოთვალული აბზინდები (ჩე. აღწ. № 151). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
 - 2) ბეჭედი, რომლის თვალზედაც გამოსახულია აქ-

- ტეონის აღსასრულის სცენა (ჩე. აღწ. № 154). მხატვ. მ. ლარიბჯანიანი.
- 3) ბეჭედი, რომლის თვალც წარმოადგენს ქალის პირისახის პორტრეტი (ნიღაბისებურ) გამოსახულებას (ჩე. აღწ. № 153). მხატვ. თ. კეჩხუაშვილი.
- 4) ბეჭედი, რომელსაც ოთხფიფტიკიანი თვალი აქვს (ჩე.აღწ. №155). მხატვ. თ. კეჩხუაშვილი.
- 5) სამაჯური (ჩე. აღწ. № 152), შერეული.
- 6) მისი წველი. გახსნილი. მხატვ. თ. კეჩხუაშვილი.
- XI. 1) ერისთავთა განსაყენებლის მეცხრე (ბავშვის) სამარხში აღმოჩენილი მოქიქული თიხის ქურქელი (ჩე. აღწ. № 186).
- 2) ასპარუგ ერისთავის სამარხში აღმოჩენილი ბრინჯაოს მინანქრიანი ბალა (ჩე. აღწ. № 27). მხატვ. მ. ლარიბჯანიანი.
- 3) ვერცხლის სარკე, იქიდანვე (ჩე. აღწ. № 19). სამივე ბუნებრივი სიდიდისა.
- XII. ერისთავთა განსაყენებლის მეფერამეტე სამარხში და IV საუკუნის მდიდრულ სამარხებში აღმოჩენილი ოქროს სამკაული (ბუნ. სიდიდისა):
- 1) მთისბროლისა და ქალცედონ-აქატის საკიდები (მეტამეტე სამარხიდან. ჩე. აღწ. № 212). მხატვ. მ. ლარიბჯანიანი.
- 2) ბეჭედი (მეტსრამეტე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 221). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
- 3) ბეჭედი (მეტსრამეტე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 219). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
- 4) ბრტყელი საყურეები (მეტსრამეტე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 216). მხატვ. ე. ნახაროვა.
- 5—6) სხივანა საყურეები (მეტსრამეტე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 215). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
- 7—8) საყურეები (მეტამეტე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 208). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
- 9—10) ოქროს ლეღისებრი ოგები (?) (მეთერამეტე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 188). მხატვ. თ. კეჩხუაშვილი.
- XIII. მეოთხე საუკუნის მდიდრულ სამარხებში (№14 40 და 43) აღმოჩენილი ოქროს სამკაული (ბუნ. სიდიდისა):
- 1) ბრტყელი დასახსრული სამაჯური (ორმოცდამესამე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 243). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
- 2) ბრტყელი დასახსრული სამაჯური (მეორმოცე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 229). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
- 3) საყურე (ორმოცდამესამე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 253. იქ გამოჩენილია ამ ტაბულაზე მითითება). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
- 4) საყურე (მეორმოცე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 227). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
- 5) რკო-მძივებისაგან შემდგარი ყელსაბამი (ორმოცდამესამე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 245). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
- 6) ბეჭედი, რომლის თვალზედაც პორტრეტული გეგმა ამოკვეთილი (მეორმოცე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 224). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
- 7) ბეჭედი (მეორმოცე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 236). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
- XIV. მეოთხე საუკუნის მდიდრულ სამარხებში აღმოჩენილი ოქროს სამკაული (ბუნ. სიდიდისა):
- 1) ბეჭედი, რომლის თვალზედაც კურღლეულია გამოახული (ორმოცდამეორე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 241). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
- 2) ბეჭედი, რომლის თვალზედაც მკურნალობის ღვთაება გამოსახული (ორმოცდამეორე სამარხიდან, ჩე.აღწ. № 260). მხატვ. თ. კეჩხუაშვილი.
- 3) ბეჭედი (ორმოცდამეცხრე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 266). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
- 4) ბეჭედი, რომლის თვალზე მკურავი თევზისბოლიანი არსებობს გამოსახული (ორმოცდამეორე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 242). მხატვ. თ. კეჩხუაშვილი.
- 5) სხივანა საყურე (ორმოცდამეცხრე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 265). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
- 6) საყურე (ორმოცდამეორე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 240, პირველი). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
- 7) საყურე (იმავე სამარხიდან, ჩე. აღწ. № 240, მეორე). მხატვ. მ. ხუციშვილი.
- XV. 1) მცხეთა. სამხრეთიდან გადაღებული.
- 2) მცხეთა. აღმოსავლეთიდან გადაღებული (მარცხნივ ბაგინეთის ტერასები მოჩანს).
- XVI. 1) მცხეთა, ჩრდილოეთიდან გადაღებული (შუაში სეტეციხველი მოჩანს).
- 2) მცხეთა, სანხრეთიდან გადაღებული.
- XVII. 1) მცხეთა-არმაზის ვიწრობი, აღმოსავლეთიდან გადაღებული.
- 2) მცხეთა, ჩრდილოეთიდან (წიწამურიდან) გადაღებული (მარცხნივ ჯვარი მოჩანს, უკან—ბაგინეთ-არმაზის მთა).
- XVIII. 1) სეტეციხველი, ჩრდილო-დასავლეთიდან გადაღებული.
- 2) სეტეციხველი, სამხრეთ-დასავლეთიდან გადაღებული.
- XIX. 1) სამთავროს ტაძარი, მისი სამრეკლო და ვალანთი, ჩრდილო-დასავლეთიდან გადაღებული.
- 2) სამთავროს ტაძარი, სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან გადაღებული.
- XX. 1) „ანტიოქის“ ეკლესიის ნანგრევები, სამხრეთ-დასავლეთიდან გადაღებული.
- 2) იგივე ნანგრევი, სამხრეთიდან გადაღებული.
- XXI. 1) „ბებრისციხე“, სამხრეთიდან გადაღებული.
- 2) „ბებრისციხე“, ჩრდ.-დასავლეთიდან გადაღებული.
- XXII. 1) სამთავროს მინდორი—სამაროვანი, ჩრდ.-ჩრდ.-აღმოსავლეთიდან გადაღებული (უკან მოჩანს სამთავროს ტაძარი, რომლის მიხედვითაც დაერქვა სახელი ამ სამაროვანს).
- 2) მცხეთის ექსპედიციის მუშაობა სამთავროს სამაროვის ჩრდილო უბანზე (1939 წ.). ითხრება გვიანდელი ქვისსამარხები.
- 3) ექსპედიციის მუშაობა იქვე (1939 წ.). ითხრება ძველი ორმოსამარხები.
- XXIII. 1) შიომღვიმის სამონასტრო კომპლექსი, სამხრეთიდან გადაღებული.
- 2) შიომღვიმის უძველესი, გუმბათიანი ტაძარი (VI საუკ.)
- 3—4) შიომღვიმის მთავარ ტაძარში შემორჩენილი, XI საუკ. ქვის კანკლის ნაწილები.
- 5) მცხეთის ექსპედიციის მიერ შიომღვიმის მთავარი ტაძრის ეზოში მიწის ქვეშ აღმოჩენილი ნაგებობა.
- 6) „ჯვარის ეკლესია“ შიომღვიმის სამხრეთ-აღმოსავლეთით მდებარე გორაზე.
- XXIV. 1) ნასოფლარი კოდმანი (შუაში მდებარე მთის უკან ზეგანზე), სამხრეთ-დასავლეთიდან (არმაზისხევიდან) გადაღებული.
- 2) ერთ-ერთი მცირე ეკლესია („ღვთისმშობელი“) ამ ნასოფლარში.

- 3) კალაუბნის ეკლესია („წმ. გიორგი“) არმაზის-ხევის შესართავს პირდაპირ აღმართულ მთაზე, გადაღებულია დასავლეთიდან.
- 4) იგივე ეკლესია, ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან გადაღებული.
- XXV. 1) ზედაზნის მონასტრის ტაძარი, აღმოსავლეთიდან გადაღებული.
- 2) იგივე ტაძარი, სამხრ.-დასავლეთიდან გადაღებული.
- XXVI. 1) ზედაზნის ციხე-გალავნის ბჭე, სამხრეთიდან გადაღებული.
- 2) იმავე გალავნის ნანგრევები, დასავლეთიდან გადაღებული.
- XXVII. 1) ჯვარის ტაძარი, დასავლეთიდან (მცხეთიდან) გადაღებული.
- 2) იგივე ტაძარი, სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან გადაღებული.
- XXVIII. 1) ზაქესთან ახალი ხიდის მშენებლობისას (1938 წ.) აღმოჩენილი და ექსპედიციის მიერ გათხრილი ქვისსამაჩხი, ახ. წ. I—III სს.
- 2) იქვე აღმოჩენილი და ექსპედიციის მიერ შესწავლილი ნაშთი კაპიტალური, თლილი ქვით ნაგები გალავნისა.
- XXIX. ზემოაღნიშნული გალავნის თლილი ქვების ხუთი ნიმუში (თითოეულზე სხედასხვა ბერძნული ასოები ან ამოჭრილი).
- XXX. 1) ბაგინეთის (არმაზის ანუ არმაზციხის) მთა და ტერასები, ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან გადაღებული.
- 2) ბაგინეთის მთავარ ტერასაზე მცხეთის ექსპედიციის მიერ აღმოჩენილი და გათხრილი „სვეტებიანი დარბაზის“ ნაშთი.
- XXXI. 1) „წმ. ნინოს“ ეკლესია-მონასტერი მაღალ მთაზე, არმაზისხევის აღმოსავლეთით. გადაღებულია ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან.
- 2) არმაზისხევის შუაწელი. გაღმა კლდეში ჩანს „არსენას გამოკვებული“. გადაღებულია ციხიდან.
- 3) „არმაზის მონასტრის“ ნანგრევები არმაზისხევაში, დასავლეთიდან გადაღებული.
- 4) იმავე მონასტრის სამრეკლო, აღმოსავლეთიდან გადაღებული.
- XXXII. 1) ციხე: არმაზისხევის შუაწელში, სამხრეთიდან გადაღებული.
- 2) იგივე ციხე, ჩრდილოეთიდან გადაღებული.
- 3) იგივე ციხე, სამხრეთ-დასავლეთიდან გადაღებული.
- 4) იგივე ციხე, ჩრდილო-დასავლეთიდან გადაღებული.
- XXXIII. არმაზისხევის აღმოსავლეთით მდებარე ველი (მტკერის ტერასა), სადაც წარმოებდა თხრა 1937—1946 წწ. გადაღებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან, 1940 წელს.
- XXXIV. 1) იგივე ველი 1937 წელს, თხრის დაწყების წინ (იქ, სადაც შემდეგ ძეგლები გაითხარა, ჯერ კიდევ ბუჩქნარი და სიმინდის ყანა).
- 2) იმავე ველის ერთ-ერთი განათხარი უბანი (1940 წელს). მარცხენა კუთხეში მოჩანს ერისთავთა განსასვენებლის მესუთე სამარხი, უკან—ქვით-კირის ნაგებობა პირველსა და მეორე სამარხებს გარშემო. გადაღებულია სამხრეთიდან.
- 3) იგივე ველი თხრის მეორე (1938 წ.) კამპანიის დასასრულს. გადაღებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან.
- 4) იგივე ველი თხრის მეორე (1946 წ.) კამპანიის დასასრულს. გადაღებულია სამხრეთით მდებარე კლდედან.
- XXXV. 1) ერისთავთა განსასვენებლის პირველი (მარჯვნივ) და მეორე სამარხები, ახდის წინ. გადაღებულია აღმოსავლეთიდან.
- 2) იგივე სამარხები ახდა-დაკლის შემდეგ, და მათი შემკველი კუთხიკრის ორსენაკიანი ნაგებობა. გადაღებულია აღმოსავლეთიდან.
- 3) იგივე, უფრო ღიად.
- 4) მეორე სამარხის შუაგული, პრეპარაციის შემდეგ.
- XXXVI. 1) პირველი (ასპარუგის) სამარხი ახდის შემდეგ, პრეპარაციამდე, აღმოსავლეთიდან გადაღებული.
- 2) იგივე, პრეპარაციის შემდეგ, იქიდანვე გადაღებული.
- 3) იგივე, პრეპარაციის შემდეგ, დასავლეთიდან გადაღებული.
- 4) იგივე, უფრო ღიად.
- XXXVII. ასპარუგ ერისთავის სამარხის ოქროს ნივთების კრებითი ტაბულა:
- 1) საერისთავო ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 1).
- 2) საერისთავო სარტყლის აბზინდა (ჩე. აღწ. № 2 ა).
- 3—11) იმავე სარტყლის ბალთები—ჩე. აღწ. № 2 ბ—თ (პირვანდელი განლაგების აღდგენის ცდა).
- 12) საერისთავო სატყვეის ქარქაშის ოქროს გარსაკრავი (ჩე. აღწ. № 3).
- 13) საერისთავო ღიადგმა და მისი ძეწკვი—ჩე. აღწ. № 4 ა—ბ (პირვანდელი განლაგების აღდგენის ცდა).
- 14) ყელსაბამის შემადგენელი ოქროს მოთვალული მძივები (ჩე. აღწ. № 5 ა).
- 14a) იმავე ყელსაბამის შემადგენელი ოქროს წყარუნა საკიდები (ჩე. აღწ. № 5 ბ).
- 15) სამაჯურები (ჩე. აღწ. № 6).
- 16) საკიდები (ჩე. აღწ. № 7).
- 17) მოზრდილი კილიტები (ჩე. აღწ. № 8).
- 18) წვრილი კილიტები (ჩე. აღწ. № 9).
- 19) ოქროს მონეტები (რომაული აურეუსები, ჩე. აღწ. № 11 ა—ე).
- XXXVIII. ასპარუგ ერისთავის ინსიგნიების ნაწილი:
- 1) საერისთავო სატყვეის ქარქაშის ოქროს გარსაკრავი, სამი მხრით გადაღებული.
- 2) საერისთავო ბეჭედი.
- 3—12) საერისთავო სარტყლის აბზინდა-ბალთები.
- XXXIX. ასპარუგ ერისთავის ინსიგნია-სამკაულები:
- 1) ღიადგმის ბალთა (ჩე. აღწ. № 4 ბ).
- 1a—1d) ღიადგმის თავფართო სამსკელები (ჩე. აღწ. № 4 ა).
- 2) ღიადგმის ბალთა (ჩე. აღწ. № 4 ა).
- 2a) ღიადგმის აბზინდები (ჩე. აღწ. № 4 დ, ე).
- 2b) ღიადგმის შესაკრავის ნაწილები (ჩე. აღწ. № 4 ვ).
- 3a) ღიადგმის ბალთის (ჩე. აღწ. № 4a) ძირი.
- 3b) ღიადგმის ბალთის (ჩე. აღწ. № 4 ბ) ძირი.
- 4) ღიადგმის შესაბნევი ძეწკვი.
- 5) ყელსაბამის მოთვალული მძივები.
- 6) სამაჯურები.
- 7a) ყელსაბამის წყარუნა საკიდები.

- 7b) კლიტები.
7c) საკიდები.
- XL. ასპარუგ ერისთავის იარაღი და სხვა ნივთები:
1) რკინის დანისპირი (ჩვ. აღწ. № 30).
2) რკინის სატყვერისპირი (ჩვ. აღწ. № 3 ა).
3) რკინის დანისპირი (ჩვ. აღწ. № 29).
4) ვერცხლის კოლოფის სახურავი (ჩვ. აღწ. № 22).
5) ბრინჯაოს ზინაქრიახი ბაღია (ჩვ. აღწ. № 27).
6) ვერცხლის სარკე (ჩვ. აღწ. № 19).
7) ვერცხლის პატარა რგოლი, ორთავან (ჩვ. აღწ. № 21) ერთი.
8) ბრინჯაოს აბზინდა (ჩვ. აღწ. № 28).
9—11) ვერცხლის აბზინდები (ჩვ. აღწ. № 20).
12) ვერცხლის დედალი დეგმა, ორთავან (ჩვ. აღწ. № 21) ერთი.
13) ვერცხლის ფირფიტა (სარეცლის ფეხის ზედსაკრავი?) (ჩვ. აღწ. № 24).
14) პასტის დიდი მძივი (ჩვ. აღწ. № 31).
15) პასტის წყრილი მძივები (ჩვ. აღწ. № 31).
16) ვერცხლის ფირფიტა (ჩვ. აღწ. № 23).
- XLI. 1) ასპარუგის სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის პინაკი, რომელშიც ანტიწიგის მედალიონია ჩაყრული (ჩვ. აღწ. № 12).
2) იმავე პინაკის გვერდხედი.
- XLII. 1) ასპარუგის სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის სურა (ჩვ. აღწ. № 17).
2) მეორე სურა (ჩვ. აღწ. № 18). ყური და ქუსლი მომწვარი აქვს და ისევეა გადაღებული.
- XLIII. 1) ასპარუგის სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის სადა პინაკი (ჩვ. აღწ. № 13).
2) იმავე პინაკის გვერდხედი.
3) მეორე სადა პინაკი (ჩვ. აღწ. № 14).
4) იმავე პინაკის გვერდხედი.
- XLIV. 1) ასპარუგის სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის ორყურა ჯამი (ჩვ. აღწ. № 16).
2) იმავე ჯამის გვერდხედი.
3) მეორე ორყურა ჯამი (ჩვ. აღწ. № 15).
4) იმავე ჯამის გვერდხედი.
- XLV. 1) ასპარუგის საერისთავო ბეჭდის (ჩვ. აღწ. № 1) თვალზე ამოკვეთილი გემმის (მისი პორტრეტისა და წარწერის) ანაბეჭდი.
2) ასპარუგის სარტყლის ბაღისი (ჩვ. აღწ. № 2 დ) თვალზე ამოკვეთილი კამეა (მენადა?).
3) იმავე სარტყლის სხვა ბაღისი (ჩვ. აღწ. № 2 ბ) თვალზე ამოკვეთილი გემმის (ზევან ერისთავისა და მისი მეუღლის კარპაკის წარწერაინი პორტრეტის) ანაბეჭდი.
სამივე ძლიერ გადიდებულია.
- XLVI. ერისთავთა განსასვენებლის მეორე (ქალის) სამარხში აღმოჩენილი ნივთები:
1) ოქროს ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 41).
2) ოქროს საყურე (ჩვ. აღწ. № 44).
3) ოქროს საკიდი (ჩვ. აღწ. № 48).
4) ოქროს საყურეები (ჩვ. აღწ. № 45).
5) ვერცხლის დედალი დეგმა (ჩვ. აღწ. № 52).
6) ოქროს საავაროზე (ჩვ. აღწ. № 49).
7) ოქროს პაწია რგოლი (ჩვ. აღწ. № 46).
8) ოქროს ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 43).
9) ოქროს ზარგალიტიანი ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 40).
10) ოქროს გულსაკიდი, კამეიანი (ძალდი — ჩვ. აღწ. № 38).
- 11) ოქროს ბეჭედი, გემმიანი (ჩაფხუტიანი მამაკაცი, ZVX—ჩვ. აღწ. № 39).
12) ოქროს ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 42).
13) ოქროს პაწია რგოლი (ჩვ. აღწ. № 47).
14) ოქროს სამაჯური, გემმიანი (ათენა-პალადა—ჩვ. აღწ. № 37).
15) ოქროს ლილ-საკინძველები (ჩვ. აღწ. № 50).
16) ოქროს პონტები (რომაული აურეუსები) (ჩვ. აღწ. № 51 ა—დ).
- XLVII. 1) მეორე სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის პინაკი, რომელზედაც სასანიანი დიდკაცის გამოსახულება და ფალაური წარწერაა (ჩვ. აღწ. № 53).
2) ამ პინაკის დეტალი—აღნიშნული გამოსახულება. შემცირებულია სამაჯურ.
- XLVIII. 1) იგივე პინაკი ძირიდან.
2) იგივე პინაკი გვერდიდან.
- XLIX. იმავე პინაკის ნაპირი გარედან, სადაც წარწერაა ამოჩხვეტილი (1—4, ერთიმეორის მომდევნო ადგილებია წარწერაინი არშიისა).
მეორე სამარხში აღმოჩენილი მინის ქურკელი (ჩვ. აღწ. № 54).
- L. 1) ოქროსტარიანი, საზეიმო რკინის სატევიარი (ჩვ. აღწ. № 55).
2) ოქროს ორნაწილელი საკიდი, ორთავან (ჩვ. აღწ. № 59) ერთი.
3 და 5) ოქროს საშუბლე გვირგვინის დეტალები—მრგვალი, გახვრეტილი ფირფიტები, ერთი დიდი და სამი პატარა (ჩვენ აღწერალობაში—№ 61—შეცდომით „კლიტები“ სწერია).
4) ოქროს წყვილი საყურე (ჩვ. აღწ. № 58).
6) ოქროს წვირილი კლიტები (ჩვ. აღწ. № 63).
7) ოქროს კლიტები (ჩვ. აღწ. № 62).
8—9) ოქროს საშუბლე გვირგვინის ფურცლები—მუხის ფოთლისებრი და ნიახურის ფოთლისებრი (ჩვ. აღწ. № 57).
10) ოქროს ბეჭედი, გემმიანი („ალექსანდრე მაკედონელი“—ჩვ. აღწ. № 56).
- LII. 1) სხედასხვა ქვისა და პასტის მძივები (ჩვ. აღწ. № 75).
2) ოქროს „ზენურა“ საკიდები (ჩვ. აღწ. № 64).
3) ოქროს სწორკუთხოვანი საკიდები (ჩვ. აღწ. № 60).
4) სხედასხვა სამკაული თვლები (ჩვ. აღწ. № 76).
5) ოქროს შვიდი მონეტა, რომელიც აურეუსები (ჩვ. აღწ. № 68 ა—ბ).
- LIII. 1) ბერსუმა ერისთავის საზეიმო სატევირის (ჩვ. აღწ. № 55) ოქროს მოთავსებული ტარი, ხუთი მხრით გადაღებული (1e — ტარის თავის ზედხედაი).
2) ბერსუმას სამარხში აღმოჩენილი ოქროს საყურეები (ჩვ. აღწ. № 58).
3) ბერსუმას სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ბეჭედი, გემმიანი (ჩვ. აღწ. № 56).
- LIV. 1) ბერსუმას სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის-წარწერაინი ლანგარი (ჩვ. აღწ. № 69).
2) იმავე ლანგარის გვერდხედი.
- LV. 1) იმავე ლანგარის ქუსლი (ქვემოდან), რომელზე-

დაც ამოკვეთილია წარწერა: ΕΥΑ ΒΑCΙΑΕΥC
ΦΑ ΔΑΔΗC ΕΧΑΡΙCΑΜΙΝ ΒΕΡCΟΡΜΑ
ΗΠΙΤΑΞΗ.

- 2) იმვე ლანგრის შუაგულის ორნამენტული სამკაული. მხატვ. მ. ხუციშვილი.
- 3) იმვე ლანგრის არშიის ორნამენტული სამკაულის ნიმუში. მხატვ. მ. ხუციშვილი.
- LVI. 1) ბერსუმას სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის პინაკი (ჩვ. აღწ. № 70), რომელზედაც გამოხატულია სამსხვერპლოს წინაშე მდგარი, ფეხაწეული ცხენი.
- 2) იმვე პინაკის გვერდები.
- LVII. 1) ბერსუმას სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის პინაკი (ჩვ. აღწ. № 71), რომელზედაც გამოხატულია სამსხვერპლოს წინაშე მდგარი ცხენი.
- 2) იმვე პინაკის გვერდები.
- LVIII. 1) ბერსუმას სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის პინაკი (ჩვ. აღწ. № 72), რომელზედაც გამოხატულია ორბი.
- 2) იმვე პინაკის გვერდები.
- LIX. 1) მეოთხე სამარხი, რომელსაც გრძივ კედლებად წარწერიანი სტელები ედგა, გახსნამდე. [სურათი თავდაყირაა დაბეჭდილი].
- 2) მეოთხე სამარხში აღმოჩენილი ჩონჩხები. პრეპარაციის შემდეგ.
- 3) ორენოვანწარწერიანი სტელა, რომელიც ამ სამარხის სამხრეთ კედელს წარმოადგენდა (ჩვ. აღწ. № 80).
- 4) არმაზულწარწერიანი სტელა, რომელიც ამ სამარხის ჩრდილო კედელს წარმოადგენდა (ჩვ. აღწ. № 81).
- LX. ორენოვანი, ბერძნულ-არმაზული წარწერა სტელაზე (ჩვ. აღწ. № 80). გადაღებულია ადგილობრივ, აღმოჩენისთანავე.
- LXI. არმაზული წარწერა სტელაზე (ჩვ. აღწ. № 81).
- LXII. 1) ერთსაფეთა განსასვენებლის ზეხუთე სამარხი, გახსნამდე. გადაღებულია სამხრეთ-დასავლეთიდან.
- 2) იგივე სამარხი გახსნის შემდეგ (გაძარცული გამოვლა).
- LXIII. ერთსაფეთა განსასვენებლის მეექვსე (მარჯვნივ) და მეშვიდე სამარხები (სარკოფაგები), გახსნამდე.
- LXIV. 1) ერთსაფეთა განსასვენებლის სამარხები, გახსნა-ალაგების შემდეგ: უკან—მესამე (ბერსუმასი), მის წინ—მეშვიდე სამარხის სახურავი, შუაში—მეშვიდე და მეექვსე სამარხები და მეექვსის სახურავი, წინ—მეხუთე სამარხი.
- 2) წინ—მეშვიდე და მეექვსე სამარხები და მეექვსის სახურავი, უკან—მეხუთე სამარხი.
- LXV. მეექვსე სამარხი—სარკოფაგი ახდისა და გაწმენდის შემდეგ, ზედახედი.
- LXVI. მეექვსე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს ნივთების და ქვის სამკაულის კრებითი ტაბულა:
- 1) ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 93).
 - 2) ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 92).
 - 3) ალმასიანი ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 94).
 - 4) ბეჭედი, რომლის თვალზე გამოხატულია თაემოტულეპილი მამაკაცის პროფილი (ჩვ. აღწ. № 89).
 - 5) ბეჭედი, რომლის თვალზე გამოხატულია ტახტზე მჯდომარე ღვთაება (ჩვ. აღწ. № 88).
 - 6) ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 90).

- 7) ბეჭედი, რომელსაც თვალზე აწერია ΖΥ YAXHC (ჩვ. აღწ. № 91).
 - 8) ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 95).
 - 9) ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 96).
 - 10) სამაჯურები (ჩვ. აღწ. № 84).
 - 11) მორკალული ფირფიტები (ჩვ. აღწ. № 106).
 - 12) სამაჯურები (ჩვ. აღწ. № 85).
 - 13) კოიტები (ჩვ. აღწ. № 114 ბ).
 - 14) ლილაკები (ჩვ. აღწ. № 114 ა).
 - 15) ბუნებრივი კენკის ავგარობი (ჩვ. აღწ. № 131).
 - 16) ქვის მივსაკიდი (ჩვ. აღწ. № 132).
 - 17—22) ქვისა და პასტის სისამკაულე თელები და მძივები (ჩვ. აღწ. № 135).
 - 23) კვირული მოთვალული ყვლსაკიდი (ჩვ. აღწ. № 82).
 - 24) საურეები (ჩვ. აღწ. № 24).
 - 25) საურეები (ჩვ. აღწ. № 25).
 - 26) მედალიონი (ჩვ. აღწ. № 100).
 - 27) სამკაულის თვალედი ნაწილი (ჩვ. აღწ. № 109).
 - 28) საურეები (ჩვ. აღწ. № 99).
 - 29) „საწურავი“ (ჩვ. აღწ. № 105).
 - 30) საავგაროზე (ჩვ. აღწ. № 104).
 - 31) საავგაროზე (ჩვ. აღწ. № 102; შდრ. სურ. 37).
 - 32) საავგაროზე (ჩვ. აღწ. № 103).
 - 33) სამკაულები (ჩვ. აღწ. № 86).
 - 34) სწორკუთხოვანი საკიდები (ჩვ. აღწ. № 113).
 - 35) „ზუნგრი“ საკიდები (ჩვ. აღწ. № 115 ა).
 - 36) საკიდი—„ტახი“ (ჩვ. აღწ. № 101).
 - 37) აბზინდის ენები (ჩვ. აღწ. № 107) [შეიძლება ეკუთვნოდეს დიადემას და ანის გამოა მასთან ერთად გადაღებული].
 - 38) დიადემა (ჩვ. აღწ. № 83).
 - 39) ოქროს ბრტყელი მძივები (ჩვ. აღწ. № 112).
 - 40) ორნაწილული საკიდები (ჩვ. აღწ. № 111).
 - 41) ორნაწილული საკიდები (ჩვ. აღწ. № 110).
 - 42) ზარაკისებრი საკიდები (ჩვ. აღწ. № 108).
 - 43) სანეივე რგოლები (ჩვ. აღწ. № 87).
 - 44) ოქროს მონეტები, რომელიც აურეუსები (ჩვ. აღწ. № 117 ა—ე).
- LXVII. 1) მეექვსე სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის „აზარ-გუმა“ (ჩვ. აღწ. № 121).
- 2) იგივე „აზარგუმა“, ძირიდან გადაღებული.
- LXVIII. 1) მეექვსე სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის პინაკი, რომელშიც ყანწიანი ქალის პროფილია ჩაკრული (ჩვ. აღწ. № 120).
- 2) იგივე პინაკი, გვერდიდან გადაღებული.
- LXIX. 1) მეექვსე სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის პინაკი, რომელშიც მამაკაცის ბიუსტია ჩაკრული (ჩვ. აღწ. № 119).
- 2) იგივე პინაკი, გვერდიდან გადაღებული.
- LXX. 1) ყანწიანი ქალის პროფილი (№ 120 პინაკისა).
- 2) მამაკაცის ბიუსტი (№ 119 პინაკისა).
- 3) იგივე ბიუსტი, გვერდიდან.
- LXXI. 1) მეექვსე სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის სურა (ჩვ. აღწ. № 122).
- 2) მეორე სურა (ჩვ. აღწ. № 123).
- LXXII. 1) მეცხრე (ბავშვის) სამარხში აღმოჩენილი მინის კურკელი (ჩვ. აღწ. № 184).
- 2) ასპარუგის სამარხში აღმოჩენილი მინის კურკელი (ჩვ. აღწ. № 33).
- LXXIII. 1) მეცხრე (ბავშვის) სამარხში აღმოჩენილი მინის კურკელი (ჩვ. აღწ. № 182).

- 2) იქვე აღმოჩენილი მინის კურკელი (ჩვ. აღწ. № 183).
- 3) მეექვსე სამარხში აღმოჩენილი მინის კურკელი (ჩვ. აღწ. № 138).
- 4) იქვე აღმოჩენილი მინის კურკელი (ჩვ. აღწ. № 137).
- LXXIV.** მეექვსე სამარხში აღმოჩენილი სხვადასხვა საგნები:
- 1) ბრინჯაოს ღეზები (ჩვ. აღწ. № 129).
 - 2) ქვისგან გამოთლილი პირსაფარეო ლამბაქი (ჩვ. აღწ. № 130).
 - 3) ვერცხლის ლაგამი (ჩვ. აღწ. № 127).
 - 4-6) ბრინჯაოს ღეზების შესაკრავ-აბზინდები (ჩვ. აღწ. № 129).
 - 7) ფხისაქმის ლანჩები, „სასაქობე“ კერქისაგან გამოპოკილი (ჩვ. აღწ. № 147).
 - 8) იმგვარივე ლანჩები (ჩვ. აღწ. № 146).
- LXXV.** მეექვსე სამარხში აღმოჩენილი სასანთლე (ჩვ. აღწ. № 124), დამოლი:
- 1) რკინის სამფეხა ღერო.
 - 2) ვერცხლის დამუხლული გარსაკრავი.
 - 3) ვერცხლის საპატრუქე კოლოფის თავი.
- LXXVI.** მეექვსე სამარხში აღმოჩენილი სხვადასხვა საგნები:
- 1) რკინის დანისპირი (ჩვ. აღწ. № 142).
 - 2) რკინის დანისპირი (ჩვ. აღწ. № 141).
 - 3) რკინის კრავის თევში და მისი ჩამოსაკიდებლის ნატეხები (ჩვ. აღწ. № 144).
 - 4) რკინის თევში (?) (ჩვ. აღწ. № 145).
 - 5) ავგაროზი—გაქვავებული ნამარხი ზეიგნის კბილი (ჩვ. აღწ. № 136).
- LXXVII.** ერისთავთა სამარხებში აღმოჩენილი, სარეცლების ვერცხლი შემოსილ ფეხთა ნიმუშების კრებითი ტაბულა:
- 1) მეექვსე სამარხისა, დიდი (ჩვ. აღწ. № 125).
 - 2) ბერსუმას სამარხისა (ჩვ. აღწ. № 73).
 - 3) ასპარუგის სამარხისა (ჩვ. აღწ. № 25).
 - 4) მეექვსე სამარხისა, პატარა (ჩვ. აღწ. № 126).
- LXXVIII.**
- 1) მეშვიდე სამარხი—სარკოფაგის სახურავი.
 - 2) მეშვიდე სამარხი, სახურავის ახლისთანავე გადაღებული, აღმოსავლეთიდან.
- LXXIX.** მეშვიდე სამარხი პრეპარაციის შემდეგ. ზედხედი.
- LXXX.** მეშვიდე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს და სხვა ნივთები:
- 1) აბზინდები (ჩვ. აღწ. № 151).
 - 2) საყურეები (ჩვ. აღწ. № 160).
 - 3) საყურეები (ჩვ. აღწ. № 159).
 - 4) საფორონიანი ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 158).
 - 5) ზურმუხტიანი ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 156).
 - 6) ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 155).
 - 7) ზურმუხტიანი ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 157).
 - 8) ვარდლუბი (ჩვ. აღწ. № 161).
 - 9) ქვის მიმესაკიდი (ჩვ. აღწ. № 169).
 - 10) ქვის მიმესაკიდი (ჩვ. აღწ. № 168).
 - 11) თესამკაული (ჩვ. აღწ. № 149).
 - 12) ვერძისთავიანი ყელსაკიდი (ჩვ. აღწ. № 148).
 - 13) ბეჭედი, რომლის თვალზედაც აქტეონია გამოხატული (ჩვ. აღწ. № 154).
 - 14) ბეჭედი, რომლის თვალზეც წარმოდგენს პორციულს—ადამიანის პირისახეს (ჩვ. აღწ. № 153).
 - 15) სამაჯურები (ჩვ. აღწ. № 152).
 - 16) კილიტები (ჩვ. აღწ. № 165).
 - 17) დიდიემა (ჩვ. აღწ. № 150).

- 18) წერილი სასამკაულე თვლები, 2 ცალი (ჩვენ აღმოჩენილში არ შესულა).
 - 19) ოქროს მიმესაკიდი (ჩვ. აღწ. № 162).
 - 20) ოქროს ოთსკუთხედი საკიდეები (ჩვ. აღწ. № 164).
 - 21) ლაგვარის თუ ლაგვარისფერი პასტის მიმეცხი (ჩვ. აღწ. № 170).
 - 22) ოქროს მონეტები, რომელი აურეუსები (ჩვ. აღწ. № 167 ა—ბ).
- LXXXI.** მეშვიდე სამარხში აღმოჩენილი ყელსაკიდი (ჩვ. აღწ. № 148) და ცალკე მისი ვერძისთავიანი კოლოფის გვერდხედი.
- LXXXII.** იმავე სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის პინაკი (ჩვ. აღწ. № 171).
- LXXXIII.** იგივე პინაკი, ძირიდან და გვერდიდან გადაღებული.
- LXXXIV.** იმავე სამარხში აღმოჩენილი ვერცხლის სურები (ჩვ. აღწ. №№ 172 და 173).
- LXXXV.**
- 1) მერვე სამარხი, სახურავის ახლამდე, სამხრეთიდან გადაღებული.
 - 2) იგივე სამარხი, სახურავის ახლისა და პრეპარაციის შემდეგ, აღმოსავლეთიდან გადაღებული.
- LXXXVI.**
- 1) მეცხრე (ბაეშის) სამარხი სახურავის ახლამდე, ჩრდილოეთიდან გადაღებული (მარჯვნივ ჩანს მეგრე სამარხი).
 - 2) მეცხრე სამარხი სახურავის ახლისა და პრეპარაციის შემდეგ, აღმოსავლეთიდან გადაღებული.
- LXXXVII.** მეცხრე სამარხის ოქროს ნივთები:
- 1) სავეგაროზე (ჩვ. აღწ. № 178).
 - 2) წვეილი საყურე (ჩვ. აღწ. № 176).
 - 3) წვეილი სამაჯური (ჩვ. აღწ. № 175).
 - 4) რომელი აურეუსი (ჩვ. აღწ. № 179).
 - 5) საშულე გვირგვინის ფართო და ვიწრო ფურცლები (ჩვ. აღწ. № 177).
- LXXXVIII.** ქვემოთ—მეცხრე სამარხში აღმოჩენილი მოქიქული თიხის ორკუთხე კურკელი და ვერცხლის კურკელი (ჩვ. აღწ. №№ 186 და 181).
- ზემოთ—მეთერთმეტე სამარხში აღმოჩენილი ნივთები: ოქროს მოთვალული ლედისბოლოები (?) (ზედა მარცხენა და მარჯვენა კუთხეებში, ჩვ. აღწ. № 188); ოქროს მილაკები (მთ შორის, ჩვ. აღწ. № 190); ვერცხლის აბზინდა (შუა რიგში); ვერცხლის აბზინდა (ქვედა რიგში, მარცხნივ, ჩვ. აღწ. № 194); ვერცხლის სარტყლის ენა (ქვედა რიგში, შუაში, ჩვ. აღწ. № 196); ვერცხლის აბზინდა (ქვედა რიგში, მარცხნივ, ჩვ. აღწ. № 195).
- LXXXIX.** ერისთავთა სამარხებში აღმოჩენილი ოქროს მონეტების კრებითი ტაბულა (რომელი აურეუსები, ქრონოლოგურად დალაგებული; თითოეულის შუბლი და ზურგი, წვეილ-წვეილად¹):
- 1) ნერონისა, მეექვსე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 117 ა).
 - 2) გალბასი, იქიდანვე (ჩვ. აღწ. № 117 ბ).
 - 3) ტიტუსი, პირველი (ასპარუგ ერისთავის) საზარხიდან (ჩვ. აღწ. № 11 ა).
 - 4) ტრაიანესი, იქიდანვე (ჩვ. აღწ. № 11 ბ).
 - 5) ადრიანესი, იქიდანვე (ჩვ. აღწ. № 11 ე).
 - 6) ადრიანესი, იქიდანვე (ჩვ. აღწ. № 11 ე).
 - 7) ადრიანესი, იქიდანვე (ჩვ. აღწ. № 11 გ).

¹ არ ქვეყნდება მხოლოდ ის აურეუსები, რომლებში ზედმიწევნით ჰგავანან ამა თუ იმ გამომკვენილებს.

- 8) აღრიანესი, იქიდანვე (ჩე. აღწ. № 11 დ).
- 9) აღრიანესი, მეექვსე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 117 გ).
- 10) ანტონინე პიუსისა, მეექვსე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 117 დ).
- 11) ანტონინე პიუსისა, მეშვიდე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 167 გ).
- 12) ფაუსტინა უფროსისა, მეცხრე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 179).
- 13) ფაუსტინა უფროსისა, მეშვიდე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 167 დ).
- 14) მარკ ავრელიუსისა, მეშვიდე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 167 ე).

XC.

ოქროს მონეტების კრებითი ტაბულა (გაგრძელება):

- 1) მარკ ავრელიუსისა, მეშვიდე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 167 ზ).
- 2) ფაუსტინა უტროსისა, იქიდანვე (ჩე. აღწ. № 167 ე).
- 3) კომოდისა, მეექვსე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 117 ე).
- 4) სეპტიმ სევერისა, მეორე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 51 ბ).
- 5) სეპტიმ სევერისა, იქიდანვე (ჩე. აღწ. № 51 ა).
- 6) გორდიანე პიუსისა, მესამე (ბერსუმბა) სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 68 ა).
- 7) გორდიანე პიუსისა, იქიდანვე (ჩე. აღწ. № 68 ბ).
- 8) ფილიპე უფროსისა, იქიდანვე (ჩე. აღწ. № 68 დ).
- 9) ფილიპე უფროსისა, იქიდანვე (ჩე. აღწ. № 68 ე).
- 10) ფილიპე უმცროსისა, მეორე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 51 გ).
- 11) ჰოსტილიანესი, მესამე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 68 ზ).
- 12) ტრაიანე დეციუსისა, მესამე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 68 ე).
- 13) ვალერიანესი, მეორე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 51 დ).

XCI.

14) კონსტანტინუსისა, IV საუკუნის მდიდრული (№ 43) სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 256). ერისთავთა სამარხებში აღმოჩენილი ვერცხლის მონეტების კრებითი ტაბულა (შუბლ-ზღრი გადაღებულია მხოლოდ ორი, რივიანად შენახული მონეტისა — 1 და 2; დანარჩენებისა მარტო შუბლებია):

- 1) ავგუსტეს ღენარი, მეცხრე სამარხიდან; ოთხთავან (ჩე. აღწ. № 180) ერთი.
- 2) გოტარზის დრაქმა, მეექვსე სამარხიდან; ცხრათავან (ჩე. აღწ. № 118 ა) ერთი.
- 3) ავგუსტეს ღენარი, პირველი სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 26).
- 4) გოტარზის დრაქმა, მესამე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 74).
- 5—7) ავგუსტეს სამი ღენარი, იმავე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 74).
- 8—17) გოტარზის ათი დრაქმა, მეექვსე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 118 ა).
- 18) ავგუსტეს ღენარი, იმავე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 118 ბ).
- 19—21) ავგუსტეს ღენარები და ღენარის ნატები, იმავე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 118 გ).
- 22) გოტარზის დრაქმის ნატები (ჩე. აღწ. № 118 გ).

- 23) ავგუსტეს ღენარი, მეშვიდეული; იმავე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 118 გ).
- 24) გოტარზის დრაქმა, მეშვიდეული; იმავე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 118 გ).
- 25—28) ავგუსტეს ოთხი ღენარი, მეცხრე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 180).
- 29—30) ავგუსტეს ორი ღენარი, ძეგურამეტე სამარხიდან (ჩე. აღწ. № 197).

XCII.

- 1) IV საუკუნის მდიდრული სამარხები №№ 11 და 12 (წინ). გვიანდელი ნაგებობის კედლის ქვეშ.
- 2) იმავედროული მდიდრული სამარხი № 13, გაწმენდილი.
- 3) სამარხი № 11, გახანამდე.
- 4) ქვეერი და მის გვერდით ბაგევის სამარხი (№ 14).

XCIII.

- 1) ერისთავთა განასვენებლის მეტურამეტე სამარხი გახანამდე, სამხრეთიდან გადაღებული.
- 2) იმავე სამარხის სახურავი გახანამდე, ჩრდილოეთიდან გადაღებული.
- 3) გვიანდელ ნაგებობაში ჩადგმული ქვისსამარხები №№ 25 და 26, გახანამდე, ჩრდილო-დასავლეთიდან გადაღებული.
- 4) იგივე, ჩრდილოეთიდან გადაღებული.
- 5) ოცდამეექვსე სამარხი გახანა-პრეპარაციის შემდეგ.
- 6) ოცდამეხუთე სამარხი გახანა-პრეპარაციის შემდეგ.

XCIV.

- 1) გვიანდელი სამარხის ოცდამეათე სამარხი (კედელს ქვეშ), სამხრეთიდან გადაღებული.
- 2) იგივე სამარხი, გახანა-პრეპარაციის შემდეგ, აღმოსავლეთიდან გადაღებული.
- 3) იმავე სამარხის მეტექსმეტე სამარხი სახურავის ახდამდე, ჩრდილო-დასავლეთიდან გადაღებული.
- 4) იგივე სამარხი, გახანა-პრეპარაციის შემდეგ, დასავლეთიდან გადაღებული.

XCV.

- 1) გვიანდელი სამარხის ოცდამეჩვი სამარხი (გაძარცული), პრეპარაციის შემდეგ. ჩანს აგურის იატაკი.
- 2) IV საუკუნის მდიდრული სამარხი (№ 19) პრეპარაციის შემდეგ (დეტალი), აღმოსავლეთიდან გადაღებული.
- 3) გვიანდელი სამარხის ოცდამეორე სამარხი, პრეპარაციის შემდეგ, ჩრდილოეთიდან გადაღებული. ჩანს ნატები ქვით ნაშენი გრძივი კედელი.
- 4) კერამიკული ქურის (?) ნაშთი, სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან გადაღებული (იხ. გვ. 176).

XCVI.

- მეოთხე საუკუნის მდიდრულ სამარხში (№ 19) აღმოჩენილი ოქროს სამკაული:
- 1a) საურეები (ჩე. აღწ. № 216).
 - 1b) იგივე, უქანა მზრიდან გადაღებული.
 - 2) მძივდი ყელსაბამი (ჩე. აღწ. № 217).
 - 3) მძივდი სამაჯური (ჩე. აღწ. № 218).
- [გადაღებულია ორად დანაწილებული].
- 4) სხივანანი საურეები (ჩე. აღწ. № 215).
 - 5) ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 219).
 - 6) ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 221).
 - 7) ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 220).
 - 8) ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 223).
 - 9) ბეჭედი (ჩე. აღწ. № 222).
- XCVII. მეოთხე საუკუნის მდიდრულ სამარხებში (№№ 12 და 13) აღმოჩენილი ოქროს სამკაული:

- 1) ქვის წყვილი საკიდი, მეცამეტე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 212).
- 2—3) წყვილი საყურე, მეთორმეტე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 203).
- 4) ბეჭედი, იქიდანვე (ჩვ. აღწ. № 206).
- 5) ბეჭედი, იქიდანვე (ჩვ. აღწ. № 204).
- 6) ბეჭედი, იქიდანვე (ჩვ. აღწ. № 205).
- 7) ბეჭედი, მეცამეტე სამარხიდან (ჩვ. აღწ. № 211).
- 8) წყვილი რგოლი, იქიდანვე (ჩვ. აღწ. № 209).
- 9) წყვილი რგოლაკი. საყურეებისა (?) (ჩვ. აღწ. № 210).

[ბოლო ორ ნომერს აღწერილობაში აკლია ამ ტაბულაზე მითითება].

XCVIII.

ზეოთხე საუკუნის შიდადრული სამარხი № 40, გახსნა-პრეპარაციის შემდეგ, სამხრეთიდან გადაღებული (სამხრეთი კედელი ძირს გადმოწვენილია).

XCIX.

- 1) იგივე სამარხი, გახსნამდე, სამხრეთიდან გადაღებული.
- 2) იმავე სამარხში აღმოჩენილი ორი ჩონჩხის ძვლები (დეტალი), სამხრეთიდან გადაღებული. იმავე სამარხში აღმოჩენილი ოქროს სამკაული:

C.

- 1) საყურე (ჩვ. აღწ. № 227 ა).
- 2) საყურე (ჩვ. აღწ. № 227 ბ).
- 3) ძეწვი (ჩვ. აღწ. № 228).
- 4) საყურე (ჩვ. აღწ. № 234 ა).
- 5) საყურე (ჩვ. აღწ. № 234 ბ).
- 6 და 17) ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 235), ორი მხრით გადაღებული.
- 7 და 15) ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 226), ორი მხრით გადაღებული.
- 8 და 16) ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 236), ორი მხრით გადაღებული.
- 9 და 14) ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 235), ორი მხრით გადაღებული.
- 10 და 18) ბეჭედი, რომლის თვალზედაც პორტრეტული გეგმა ამოკვეთილი (ჩვ. აღწ. № 224), ორი მხრით გადაღებული.
- 11) მილაკი (ჩვ. აღწ. № 231).
- 12) სამაჯური (ჩვ. აღწ. № 230).
- 13) სამაჯური (ჩვ. აღწ. № 229).

CI.

მეოთხე საუკუნის მდიდრული სამარხები (№№ 41 და 42):

- 1) წინ — ორმოცდამეერთე, უკან — ორმოცდამეორე; ორივე გახსნამდე, ჩრდილოეთიდან გადაღებული.
- 2) ორმოცდამეორე, გახსნამდე, დასავლეთიდან გადაღებული.
- 3) იგივე, გახსნა-პრეპარაციის შემდეგ, აღმოსავლეთიდან გადაღებული.
- 4) იგივე, ჩრდილო კედლის მოხსნის შემდეგ, ჩრდილოეთიდან გადაღებული.
- 5) ორმოცდამეერთე სამარხი, გახსნა-პრეპარაციის შემდეგ, დასავლეთიდან გადაღებული.
- 6) ორივე სამარხი, გახსნა-პრეპარაციის შემდეგ, ჩრდილოეთიდან გადაღებული.

CII.

მეოთხე საუკუნის მდიდრული სამარხი № 43:

- 1) სახურავის ახდამდე, ჩრდილოეთიდან გადაღებული.
- 2) მაშინვე, სამხრეთიდან გადაღებული.
- 3) სახურავ-ახდლის, სამხრეთიდან გადაღებული.
- 4) სამხრეთი კედლის გადმოწვენილია და პრეპარაციის შემდეგ, სამხრეთიდან გადაღებული.

CIII.

- 5) სამარხში აღმოჩენილი 4 ჩონჩხი, სამხრეთიდან გადაღებული.
- 6) იგივე, დეტალი. ორმოცდამესამე სამარხის ოქროს სამკაული:
 - 1) სამაჯური, რომელსაც ძირზე (1ა) არმაზული წარწერები აქვს ამოკაწრული (ჩვ. აღწ. № 243).
 - 2) კონსტანტინოსის ოქროს მონეტის შუბლი (ჩვ. აღწ. № 256).
 - 3) რკო-ძივილი ყელსაბამი (ჩვ. აღწ. № 245).
 - 4) საყურე (ჩვ. აღწ. № 247).
 - 5) საყურე (ჩვ. აღწ. № 246).
 - 6) ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 255).
 - 7) საყურე (ჩვ. აღწ. № 252).
 - 8) საყურე (ჩვ. აღწ. № 253).
 - 9) ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 251).
- 10) ბეჭედი, რომლის თვალზედაც გამოსახულია კოქლი კაცი (ჩვ. აღწ. № 250).
- 11) ბეჭედი (ჩვ. აღწ. № 254).
- 12) მეორე სამაჯური, რომელსაც ძირზე (12ა) არმაზული წარწერები აქვს ამოკაწრული (ჩვ. აღწ. № 244).

CIV.

- 1) IV საუკუნის მდიდრული სამარხი № 48, ახდამდე, სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან გადაღებული (უკან მოხანს № 43, დაცლილი).
- 2) ორმოცდამეორე სამარხი, სახურავგახდილი.
- 3) გვიანდელი სამაროვნის ორმოცდამეოთხე სამარხი, რომლის სახურავზედაც მერმინდელი კედელი გადადის.
- 4) ორმოცდამეორე სამარხი, პრეპარაციის შემდეგ.

CV.

- მეოთხე საუკუნის მდიდრულ სამარხებში (№№ 36, 38, 41, 42, 43, 48, 49) აღმოჩენილი ოქროს სამკაული:
 - 1) ბეჭედი, რომლის თვალზედაც გამოსახულია ხელმოხრილი ადამიანი (ორმოცდამეორე სამარხი, ჩვ. აღწ. № 263).
 - 2) ბეჭედი, რომლის თვალზედაც გამოსახულია მკურნალობის ღვთაება (იგივე სამარხი, ჩვ. აღწ. № 260).
 - 3) ბეჭედი (ორმოცდამეცხრე სამარხი, ჩვ. აღწ. № 266).
 - 4) თვალდაკარგული ბეჭედი (ორმოცდამეცხრე სამარხი, ჩვ. აღწ. № 272).
 - 5) ბეჭედი, რომლის თვალზედაც გამოსახულია მკურავი თევზისბოლოანი არსება (ორმოცდამეორე სამარხი, ჩვ. აღწ. № 242).
 - 6) ბეჭედი (ორმოცდამეცხრე სამარხი, ჩვ. აღწ. № 262).
 - 7) ბეჭედი, რომლის თვალზედაც გამოსახულია კურდღელი (ორმოცდამეორე სამარხი, ჩვ. აღწ. № 241).
 - 8) თვალდაკარგული ბეჭედი (ორმოცდამეცხრე სამარხი, ჩვ. აღწ. № 261).
 - 9—10) წყვილი საყურე (ორმოცდამეცხრე სამარხი, ჩვ. აღწ. № 267).
 - 11) საყურის რგოლი (იგივე სამარხი, ჩვ. აღწ. № 264).
 - 12) საყურის ღერაკი (იგივე სამარხი, ჩვ. აღწ. № 269).
 - 13) საყურის რგოლი (ორმოცდამესამე სამარხის თავზე აღმოჩენილი, ჩვ. აღწ. № 257).
 - 14—15) წყვილი საყურე (ორმოცდამეცხრე სამარხი, ჩვ. აღწ. №№ 258—259).

- 16—17) წყვილი საყურე (ორმოცდამეერთე სამარხი, ჩე. აღწ. № 240).
- 18) საყურე (ორმოცდამეცხრე სამარხი, ჩე. აღწ. № 265).
- 19—20) წყვილი საყურე (ოცდამეოთხრამეტე სამარხი, ჩე. აღწ. № 271).
- 21) საყურე (ოცდამეოთქმსმეტე სამარხი, ჩე. აღწ. № 270).

·CVI.

- 1) ერისთავთა განსასვენებლის თანამედროვე ლარიბული სამაროვნის ქვისსამარხი № 88, გახსნამდე. ჩრდ.-აღმოსავლეთიდან გადაღებული.
- 2) იგივე სამარხი, გახსნა-პრეპარაციის შემდეგ. ზედხედი. [მარჯვნივ. ე. ი. აღმოსავლეთ ბოლოში ჩანს გარდოგარდმო ჩადგმული ფილაქვა].
- 3) იმავე სამაროვნის, ბავშვის ქვისსამარხი № 87 (უკან) და კრამიტსამარხი № 3 (წინ). ჩრდილოეთიდან გადაღებული.
- 4) იგივე სამარხები (კრამიტსამარხი სახურავ-აღილი და გაწმენდილია). დასავლეთიდან გადაღებული.

·CVII.

- 1) არმაზისხევის ერისთავთა განსასვენებლის თანამედროვე ლარიბული სამაროვნის კრამიტსამარხი № 3, სახურავის ახდისა და პრეპარაციის შემდეგ, ჩრდილოეთიდან გადაღებული.
- 2) მცხეთის საღვთთან არმაზისხევის რაზმის შიერ 1943 წელს გათხრილი ერთ-ერთი კრამიტსამარხი (იხ. გვ. 129), სახურავის ახდაწვე, დასავლეთიდან გადაღებული.
- 3) იგივე, გახსნა-პრეპარაციის შემდეგ.
- 4) ჩვილი ბავშვის სამარხი, თიხის ქურქის დიდი ნატეხარისა და ზედ დაფარებული ლარისებრი კრამიტისაგან შემდგენილი (იხ. გვ. 19). 1938 წ.
- 5) ერისთავთა თანამედროვე ლარიბული სამაროვნის კრამიტსამარხი № 2, გახსნა-პრეპარაციის შემდეგ, ჩრდილოეთიდან გადაღებული.

CVIII.

იმავე სამაროვნის ზოგიერთი სამარხის ინვენტარი: ზედა ნახევარში — მეორე კრამიტსამარხის ინვენტარი (იხ. გვ. 129—130); მარცხნივ — პასტის მძივები (სავ. წიგნ. № 535); მარჯვნივ — რკინის დანისპირი (სავ. წიგნ. № 537); ზემოთ — რკინის სამი ბექდის ნატეხები (სავ. წიგნ. № 536), მათ შორის ორი გემშიანი; შუაში — ბრინჯაოს აბზინდა (სავ. წიგნ. № 534).

ცენტრში — ოთხმოცდამეშვიდე (ბავშვის) ქვისსამარხში (იხ. გვ. 132) აღმოჩენილი მძივები (სავ. წიგნ. № 1241).

ქვედა ნახევარში — მესამე კრამიტსამარხის ინვენტარი (იხ. გვ. 130—131); მარცხნივ — გიშრის მძივები (სავ. წიგნ. № 1237); მარჯვნივ — რკინის უკლი (სავ. წიგნ. № 1232); ზემოთ — ბრინჯაოს წყვილი საყურე (სავ. წიგნ. № 1234); შუაში — პასტის მძივები (სავ. წიგნ. № 1236); ქვემოთ — ბრინჯაოს აბზინდა (სავ. წიგნ. № 1233) და ავეუსტეს ღენარი (სავ. წიგნ. № 1235).

·CIX.

- 1a—b) 87-ე ქვისსამარხსა და მე-3 კრამიტსამარხს ქვეშ მდებარე ქვევრის ნატეხარში (იხ. სურ. 93), ალაპის ნაშთებს შორის აღმოჩენილი კერამიკული საგანი (იხ. გვ. 176; სავ. წიგნ. № 1434; ხ უფრო დიდადაა გადაღებული).
- 2—3) 1945 წ. ველია ჩრდილო-დასავლეთ კუთხეში

აღმოჩენილი წერილი კერამიკული მილსადენის ნაშთები (იხ. გვ. 13).

- 4—6) კულტურულ ფენაში აღმოჩენილი კრამიკული, ბორჯღალოსანი ფილები (იხ. გვ. 176; სავ. წიგნ. № 1291, 1292).
 - 7) ერისთავთა თანამედროვე, მე-3 კრამიტსამარხში აღმოჩენილი თიხის ხელადა (იხ. გვ. 130, სავ. წიგნ. № 1230).
 - 8) ბოლოაღობილი ლარისებრი კრამიტი, აღმოჩენილი ზღურბლიანი ნაგებობის არეში. კულტურულ ფენაში (იხ. გვ. 167, სავ. წიგნ. № 1503).
 - 9) ერისთავთა თანამედროვე, 87-ე ქვისსამარხში აღმოჩენილი თიხის ხელადა (სავ. წიგნ. № 1240; იხ. გვ. 132. სადაც გაპორაქონილია ამ ტაბულაზე მითითება).
 - 10) გვიანდელი სამაროვნის 66-ე ქვისსამარხში აღმოჩენილი. ყურმოტეხილი ხელადა (ამ სამაროვნისათვის ერთადერთი თიხის ქურქელი; იხ. სავ. წიგნ. № 808, გვ. 145).
 - 11) ერისთავთა თანამედროვე, 65-ე ქვისსამარხში აღმოჩენილი თიხის ხელადა (სავ. წიგნ. № 1296; გვ. 133).
 - 12) იმავე სამარხთან, ვარკეთ აღმოჩენილი თიხის ხელადა (სავ. წიგნ. № 1294).
 - 13) იმავე სამარხში აღმოჩენილი თიხის ხელადა (სავ. წიგნ. № 1293).
 - 14) კულტურულ ფენაში აღმოჩენილი თიხის ხელადა.
 - 15) მე-3 კრამიტსამარხში აღმოჩენილი თიხის ხელადა (სავ. წიგნ. № 1231).
 - 16) ხელნისქეობის ნატეხი (გვიანდელი კულტურული ფენიდან, სავ. წიგნ. № 1573, 1946 წ. იხ. გვ. 182).
 - 17) ქვისნაყის ნატეხი (კულტ. ფენიდან, 1941 წ. № 383; იხ. გვ. 182).
 - 18) არქაული ხელსაფეკვი (კულტ. ფენიდან, 1941 წ. № 250; იხ. გვ. 182).
 - 19) ქვისნაყი (კულტ. ფენიდან, 1941 წ. № 272; იხ. გვ. 182).
 - 20) არქაული ხელსაფეკვის ერთ-ერთი ქვა (კულტ. ფენიდან, 1944 წ. სავ. წიგნ. № 752).
- CX. მარმარილოს 3 სხვადასხვა ქანდაკების ნატეხები, ზღურბლიანი ნაგებობის შიგნით და მის არეში აღმოჩენილი (იხ. გვ. 178):
- 1) ა) ქალის თუ ბავშვის ნეზაია, ხელის ზურვის მხრიდან გადაღებული, 1945 წ. სავ. წიგნ. № 1040).
 - 1 ბ) იგივე, ხელისუფლის მხრიდან გადაღებული.
 - 2) გულავისა (1946 წ. სავ. წიგნ. 1427).
 - 3) ფეხებისა (1944 წ. სავ. წიგნ. № 806).
- CXI. მარმარილოს არქაუტექტურული ღეჭალას (1940 წ. კატალ. № 46; იხ. გვ. 178) საპი ვეერდები და ზედხედი.
- CXII. 1) გვიანდელი სამაროვნის ქვისსამარხთა გამოვლინება-წმენდა აბაზოსა და ზღურბლიან ნაგებობას შორის მდებარე უბანზე, 1938 წ. (იხ. გვ. 135).
- 2) იმავე უბნის სამარხი (1938 წ. № 1), სახურავ-აღილი. ვრცოვე კედლები ნატეხი ქვითა აქვს ამოუყვანილი (იხ. გვ. 135).
 - 3) იმავე უბნის სამარხი (1938 წ. № 2), სახურავ-ნაკულა. ადამდე.

- 4) იმავე უბნის სამარხი (1938 წ. № 5), ახლა-გაწმენდის შემდეგ.
- 5) ავღრითა და კირით ნაშენი „უთო“ (სამარხი?) იმავე უბანზე (იხ. გვ. 150, მარჯუ., შენ.).
- 6) სამარხი № 1 (რომელიც მე-2 სურათზეა), გახსნა-პრეპარაციის შემდეგ.

CXIII.

- 1) გვიანდელი სამაროვნის სამარხები, ჩადგმული ძველი, ბულტობიანი ნაგებობის აღმოსავლეთი სენაკის ნანგრევებში. გადაღებულია გახსნამდე.
- 2) ამ ჯგუფის ორი სამარხი (№№ 71 და 72), გაწმენდაზე.
- 3) ამავე ჯგუფის სამარხი № 82, ჩადგმული სენაკის დასავლეთ კუთხეში.
- 4) იგივე სამარხი. გახსნა-გაწმენდის შემდეგ.

CXIV.

- გვიანდელი სამაროვნის „ტყის უბანი“:
- 1) 1938 წელს გამოვლენილი ქვისსამარხები, გახსნამდე.
 - 2) 1946 წელს გამოვლენილი ქვისსამარხები (№№ 9—12), გახსნამდე.
 - 3) ქვისსამარხი № 12, გახსნა-პრეპარაციის შემდეგ (საოჯახო სამარხი).
 - 4) 1946 წ. ქვისსამარხი № 9, გახსნა-პრეპარაციის შემდეგ (საოჯახო სამარხი).

CXV.

- გვიანდელი სამაროვნის ინვენტარის ნიმუშები:
- 1—2) ოქროს მოთავალული საყურეები (სავ. წიგნ. № 1045), 82-ე სამარხიდან (გვ. 143).
 - 3) ოქროს მოთავალულ მკერდსამკაული, იქიდანვე (სავ. წიგნ. № 1046).
 - 4) ოქროს ბეჭედი, რომლის თვალზედაც კუზიანი ხაზია გამოხატული; იქიდანვე (სავ. წიგნ. № 1047).
 - 5) საკინძის თავი, სარდოონისა; იქიდანვე (სავ. წიგნ. № 1051).
 - 6) გრანატის თვალი (სავ. წიგნ. № 1050).
 - 7) ბრინჯაოს მშვილდსაქინძი (სავ. წიგნ. № 1056).
 - 8) ბრინჯაოს ბეჭდის ნატეხი (სავ. წიგნ. № 1052).
 - 9) ბრინჯაოს ბეჭედი (სავ. წიგნ. № 1053).
 - 10) ვერცხლის ბეჭედი, რომლის თვალზედაც ფასკუნჯია გამოხატული (სავ. წიგნ. № 1048).
 - 11) ბრინჯაოს ბეჭედი (სავ. წიგნ. № 1054).
 - 12) ბრინჯაოს ბეჭედი (სავ. წიგნ. № 1055).
 - 13) მინის სანელსაცხებლე (1938 წ. სავ. წიგნ. № 388; გვ. 145).
 - 14) ოქროს თვალედი სამკაული (1938 წ. მე-12 სან., სავ. წიგნ. № 436, გვ. 142).
 - 15) ქვის ბეჭედი (1945 წ. 82-ე სან., სავ. წიგნ. № 1048).
 - 16) ბრინჯაოს საკინძი, საკინძის თავი და ობსიდიანის ლამევის ნატეხი (1938 წ. ერთ-ერთი სამარხიდან).

CXVI.

- გვიანდელი სამაროვნის „ტყის უბანზე“ 1946 წ. გათხრილი 3 სამარხის ინვენტარის კომპლექსი.
- ა) მ ე თ ე რ ე ს ა მ ა რ ხ ი ს ა :
- 1) პასტისა და მინის შიფები (სავ. წიგნ. № 1511).
 - 2) ვერცხლის ბეჭედი (სავ. წიგნ. № 1514).
 - 3) ბრინჯაოს საყურე (სავ. წიგნ. № 1518).
 - 4) ბრინჯაო-ვერცხლის ბეჭედი (სავ. წიგნ. № 1515).
 - 5) ბრინჯაოს საყურე (სავ. წიგნ. № 1517).
 - 6) ბრინჯაოს ეფანი (სავ. წიგნ. № 1519).
 - 7) ბრინჯაოს ბეჭდის ნატეხი (სავ. წიგნ. № 1516).

- 8) ბრინჯაო-რკინის მშვილდსაქინძი (სავ. წიგნ. № 1512).
 - 9) ბრინჯაო-რკინის მშვილდსაქინძი (სავ. წიგნ. № 1513).
 - 10) ვერცხლის მშვილდსაქინძი (სავ. წიგნ. № 1520).
- ბ) მ ე რ ე ე ს ა მ ა რ ხ ი ს ა :
- 11) რკინის საკინძი (სავ. წიგნ. № 1477).
 - 12—13) ბრინჯაოს საკინძები (სავ. წიგნ. №№ 1469, 1470).
 - 14 და 16) რკინის ბეჭედი (სავ. წიგნ. №№ 1474, 1476).
 - 15) რკინის ჯაქვის ნაწყვეტი (სავ. წიგნ. № 1475).
 - 17) რკინა-ბრინჯაოს მშვილდსაქინძი (სავ. წიგნ. № 1478).
 - 27) რკინის მშვილდსაქინძი (სავ. წიგნ. № 1473).
 - 31) ბრინჯაო-რკინის მშვილდსაქინძი (სავ. წიგნ. № 1471).
 - 32) რკინის მშვილდსაქინძი (სავ. წიგნ. № 1481).
 - 33) ბრინჯაო-რკინის მშვილდსაქინძი (სავ. წიგნ. № 1472).

გ) მ ე შ ე ი დ ე ს ა მ ა რ ხ ი ს ა :

- 18) ბრინჯაოს მარჯნისთავიანი საკინძი (სავ. წიგნ. № 1465).
- 19, 20, 23—25) რკინის საკინძთა ნატეხები (სავ. წიგნ. № 1467).
- 21) ძვლის დეტალი, შესაბნევისა (სავ. წიგნ. № 1462).
- 22) ბრინჯაოს ბეჭედი, ბუღეამძერალი(?) (სავ. წიგნ. № 1460).
- 28, 30, 35) რკინის სამაჯურთა და მშვილდსაქინძის ნატეხები (სავ. წიგნ. №№ 1463, 1464).
- 29) ბრინჯაოს სახამლე აბზინდა (სავ. წიგნ. № 1461).
- 34) რკინის მშვილდსაქინძი (სავ. წიგნ. № 1466).

CXVII.

იმავე უბანზე 1946 წ. გათხრილი 2 სამარხის ინვენტარის კომპლექსი:

ა) მ ე თ ე რ ე ს ა მ ა რ ხ ი ს ა :

- 1—6 და 19—21) ბრინჯაოს და რკინის სახამლე თუ სხვა შესაკრავ-აბზინდათა დეტალები (სავ. წიგნ. №№ 1530, 1533, 1538, 1529, 1528, 1536, 1531, 1534, 1532).
 - 7 და 18) რკინის მშვილდსაქინძები (სავ. წიგნ. №№ 1523, 1539).
 - 8) რკინის მშვილდსაქინძის მშვილდი (სავ. წიგნ. № 1525).
 - 9) ბრინჯაოს ფარაკიანი ბეჭედი (სავ. წიგნ. № 1535).
 - 10—13) რკინის სარდოონისთავიანი საკინძები (სავ. წიგნ. № 1537).
 - 14) ბრინჯაოს ბეჭედი, გემშიანი („ირემი“) (სავ. წიგნ. № 1521).
 - 15) ბრინჯაოს ბეჭედი (სავ. წიგნ. № 1522).
 - 16) რკინის სასარტყელე აბზინდა (სავ. წიგნ. № 1540).
 - 17) ტყვისის თუ კალის ღერო (სავ. წიგნ. № 1527).
- ბ) მ ე თ ო რ მ ე ტ ე ს ა მ ა რ ხ ი ს ა :
- 22 და 31) რკინის ქვისთავიანი საკინძები (სავ. წიგნ. № 1565).
 - 23—25) ბრინჯაოს მარჯნისთავიანი საკინძები (სავ. წიგნ. №№ 1567, 1568, 1569).
 - 26—29) ოქრო-თვლიანი ბრინჯაოს საკინძები (სავ. წიგნ. №№ 1561, 1560).
 - 27—28) ვერცხლის საყურეები (სავ. წიგნ. № 1559; იხ. გვ. 139, სადაც შეცდომით წერია, ოქროსიაო).

- 30, 32, 33) ბრინჯაოს საკინძები (სავ. წიგნ. №№ 1554, 1570, 1571).
- 34) ბრინჯაოს სამაჯური (სავ. წიგნ. № 1564).
- 35) ბრინჯაოს თვალდაკარგული ბეჭედი (სავ. წიგნ. № 1557).
- 36—37) ბრინჯაო-რკინის მშვილდსაკინძები (სავ. წიგნ. №№ 1555, 1563).
- 38) რკინის მშვილდსაკინძის მშვილდი (სავ. წიგნ. № 1566).
- 39) ვერცხლის გემშიანი ბეჭედი („კურდღელი“—სავ. წიგნ. № 1562).
- 40) რკინის ფარაკიანი ბეჭედი (სავ. წიგნ. № 1556).

CXVIII.

- 1—3) არმაზისხევის ტერასის აღმოსავლეთ ზოლოში აღმოჩენილ, გვიანი ბრინჯაოს ხანის სამაროვანზე (იხ. გვ. 15, შენ.), 1946 წ. გათხრილი ორმოსამარხები №№ 5, 7 და 3, გაწმენდის შემდეგ.
- 4) ძირითად უბანზე გათხრილი, გურჯაველი დროის ორმოსამარხი (აქ ერთადერთი).

CXIX.

- გვიანი ბრინჯაოს ხანის ორმოსამარხთა ინვენტარის ნიმუშები;
- 1) ბრინჯაოს ფოთლისებრი სატყერისპირი, ბრინჯაოს თაფხვია საკინძი და სარდიონის მძივები (სამ. № 2).
- 2) სარდიონის მძივები და ბრინჯაოს 2 კონუსურ-თაფიანი საკინძი (სამ. № 5).
- 3) სარდიონის მძივები და ბრინჯაოს 2 წყვილი საყურე (სამ. № 6).
- 4—5) შავ-ლევა თიხის ღოჭები (სამ. № 7).
- 6) შავ-ლევა თიხის სასმისი (სამ. № 7).
- 7) შავ-ლევა თიხის ქვაბ-ქოთანა (კარსანში 1941 წელს აღმოჩენილი ორმოსამარხიდან; იხ. გვ. 5).
- 8—9) შავ-ლევა თიხის 2 სასმისი (იქიდანვე).
- 10) შავ-ლევა თიხის 2 სასმისი, ფოთლისებრი სატყერისპირი და 5 ფირფიტოვანი ისრისპირი (სამ. № 3).
- 11) შავ-ლევა თიხის ქოთანა (სამ. № 4).
- 12) შავ-ლევა თიხის ლანგარი (სამ. № 6).

CXX.

- 1—3) არმაზის ექსპედიციის მიერ გაპრილ პირველ თხრილში (1937 წ.) გამოვლენილი აბანოს ნაშთები.
- 4) 1937 წ. კაშპანიის დასასრულს აბანოს ნაშთებზე დაღმებული დროებითი პავილიონი.

CXXI.

- 1) აბანოს საცეცხლე განყოფილება და ცისტერნები ცხელი აბანოს ჰიპოკაუსტის ზემოდან, წმენდის პროცესში. გადაღებულია ჩრდილო-დასავლეთიდან.
- 2) საცეცხლე განყოფილება და ცისტერნები ცხელი აბანოს სამხრეთ-დასავლეთ კუთხეში, ჰიპოკაუსტის ზემოდან, გაწმენდილი. გადაღებულია ჩრდილო-დასავლეთიდან.

CXXII.

- 1) აღმოსავლეთი ცისტერნა წმენდის პროცესში. გადაღებულია ჩრდილოეთიდან.
- 2) ცხელი აბანო წმენდის პროცესში. შუაში და ჩრდილო კედელს გასწვრივ ჩანს ჰიპოკაუსტის, მრგვალი და ოთხკუთხა აგურებისაგან ნაგები სვეტები; პირდაპირ, უკანა კედელზე—ბრტყელი, კიდევბაკეცილი კრამიტებისაგან გაწყობილი თერმოიზოლაციის სისტემა; მარცხნივ—ცისტერნების ჩრდილო ნაწილი და საცეცხლესთან შემაერთებული ხერელი, რომლის საშუალებითაც ალბათ გადადიოდა ცხელი ჰაერი საცე-

ცხლიდან ზედა სართულში. გადაღებულია აღმოსავლეთიდან.

CXXIII.

- 1) ცხელი და თბილი აბანოს განყოფი კედელი და მასში დატანებული გასასვლელი. წინა პლანზეა სამი სხვადასხვა სიდიდის მოლავანილომის ხერელი, რომელთა საშუალებითაც გახერხებული ჰაერი ცხელი აბანოს ჰიპოკაუსტისაგან თბილი აბანოს ჰიპოკაუსტისაკენ მივიდნოდა. უკან მოჩანს ცხელი აბანოს ჰიპოკაუსტის სვეტები. გადაღებულია აღმოსავლეთიდან.
- 2) თბრა მიღგაყვანილობის გასაკვლევად აბანოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხის გარედან. მარჯვნივ—ზღურბლიანი ნაგებობის—ხზრიდან მომავალი მიღგაყვანილობის ურავმენტი (7 ერთი-ზეერთზე გადაბმული მილი); მარცხნივ—აბანოს 1937 წ. განათხარი ნაწილი, ხის პავილიონით გადახურული. გადაღებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან.

CXXIV.

- 1) ცხელი აბანოს ჩრდილო-დასავლეთი კუთხე, სადაც მიკვლეულ იქნა კალორიფერის სანიაცებული მიღგაყვანილობის ნაშთი, შეუვლად ამართული თიხის მილის ნაწილი. მარჯვნივ მოჩანს ჩრდილო კედელში დატანებული ნახევარწრიული ნიში. გადაღებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან.
 - 2) იგივე კუთხე წმენდის პროცესში. გადაღებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან.
 - 3) ცხელი აბანოს სამხრ.-დასავლეთი კუთხე. ზემოთ—დასავლეთის ცისტერნა, აღმოსავლეთის ცისტერნის ნაწილი და მათზე ჩრდილოეთიდან წოდებული გრძელი თლილი ფილაქვა (ხის ბოძებით ჩვენ მიერ შემგარებული); ქვემოთ—კალორიფერის სვეტები, რომელთაც ძირის უფითა უფრო დიდი დიამეტრის მქონე მრგვალი აგურები. გადაღებულია ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან.
 - 4) ცხელი აბანოს ჩრდილო კედელში დატანებული ნახევარწრიული ნიში და მასში ჩაშენებული აბაზანა(?). მარჯვნივ კუთხეში—ჩრდილო-დასავლეთით დატანებული, ჰიპოკაუსტის სანიაცებული მიღგაყვანილობის ნაშთი. გადაღებულია ჩრდილოეთიდან. [სურათი შეცდომით „ა“ აწერია].
 - 5) ცხელი აბანოს ჰიპოკაუსტის სვეტები და ნათზე დაყრდნობილი ცისტერნების იატაკის ნაწილი (ჩვენ მიერ ხის ბოძებით შემგარებული). გადაღებულია დასავლეთიდან.
 - 6) ცხელი აბანოს ჰიპოკაუსტის ერთ-ერთი სვეტი და ნაშთი ვასზე დაყრდნობილი იატაკისა, რომელშიც კარგად გაირჩევა სქელი კერამიკული ფილა და კოროსა და ნაწილი აგურისაგან შემდგარი იატაკის რამდენიმე ფენა. [სურათი უკუღმაა დაბეჭდილი].
- CXXV.** 1) თბილი აბანო. მარცხნივ კედელში მოჩანს ცხელი აბანოს ჰიპოკაუსტთან შემაერთებული ხერელები; წინ პირდაპირ—ჩრდილო კედელში დატანებული ნახევარწრიული ნიში; მარჯვნივ—აბანოს გადახურავი ხის პავილიონის ბოძები. გადაღებულია სამხრეთიდან.
- 2) თბილი აბანოს კალორიფერის სვეტები და ერთი დეტალი, რომელიც ეგებ საკვამურთან იყო დაკავშირებული. გადაღებულია სამხრეთ-დასავლეთიდან.
- 3—4) თბილი აბანოს კალორიფერის ზედახედი.

- CXXVI. 1) ცისტერნები ცხელი აბანოს ზედა სართულში. ზედხედი.
- 2) ბრტყელი, კიდვებაკეცილი კრამიტების გაწყობით შექმნილი თერმოზოლატია აღმოსავლეთი ცისტერნის აღმოსავლეთ კედელსა და ცივ და თბილ აბანოთა გაყოფ კედელს შორის. ზედხედი.
- 3) ცივ აუზში ჩამყვანი საფეხურები. გადაღებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან.
- 4) ცივი აუზის სამხრეთ-დასავლეთი კუთხე, მტკიცე პირობებში ხისნარი შეღისილი. დასავლეთიდან აუზს ნახევარწრიული, ხოლო სამხრეთიდან — სწორკუთხოვანი ნიში დაკუთრებს. გადაღებულია ჩრდილო-აღმოსავლეთიდან.
- 5) ნახევარწრიული ნიში ცივყვანილი სათავსოს აღმოსავლეთ კედელში. გადაღებულია ჩრდილო-დასავლეთიდან.
- 6) ნახევარწრიული ნიში ცივყვანილი სათავსოს დასავლეთ კედელში. გადაღებულია სამხრეთ-დასავლეთიდან.
- CXXVII. 1) თბილი აბანოს ჩრდილო კედელში დატანებული ნახევარწრიული ნიში, წმენდის პროცესში. გადაღებულია სამხრეთიდან.
- 2) აბანოს სამხრეთი კედლის ნაშთი და მის გასწვრივ მიშენებული, ჩვილი ბავშვის კრამიტსამარხი. გადაღებულია სამხრეთ-დასავლეთიდან.
- 3) აბანოს აღმოსავლეთი კედლის ფსადი და მის ძირში მოწყობილი, უსუფთაო წყლის მტკეარში გადასადგები მილი. გადაღებულია აღმოსავლეთიდან.
- 4) დაკრებულ-ამოკოლილი გასასვლელი საცეცხლე განყოფილებისა და გასასვლელი ოთახის გამყოფ კედელში. გადაღებულია აღმოსავლეთიდან.
- 5) ნაშთი სანიავებელი (სავეტილატორი) მილგაყვანილობისა, რომელიც თბილი აბანოს სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში იყო ჩამოშენებული. გადაღებულია ჩრდილო-დასავლეთიდან.
- 6) დეტალი თბილი აბანოს ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში, შემდგარი ოთხი დამალი სვეტისა და მათ შორის მილისებრი ჩამოშენებული ორი ლარიანი კრამიტისაგან. შეიძლება საკვამურთან იყო დაკავშირებული. გადაღებულია სამხრეთ-დასავლეთიდან.
- CXXVIII. 1) აბანოს სამხრეთ კედელს გასწვრივ აღმოჩენილი ერთ-ერთი მილგაყვანილობის ნაშთი. გადაღებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან.
- 2 და 5) 1941 წ. აღმოჩენილი ნაშთი მილგაყვანილობისა, რომელიც სამხრეთიდან მოემართებოდა აბანოსაკენ.
- 3) საცეცხლე განყოფილების მახლობლად აღმოჩენილი თიხის მილგაყვანილობის ნაშთები და ორი, გაერთიანებული ნახევრების მქონე ქვის ბლოკი, რომელიც ემსახურებოდა წყლის თარაზულიდან შეუღლ დინებაზე გადაყვანას. გადაღებულია აღმოსავლეთიდან.
- 4) ნაშთი აღმოსავლეთი ცისტერნის სამხრეთი კედლისაკენ მიმართული მილგაყვანილობისა, რომელიც სწორკუთხოვანად მოხრილი თიხის მილით თავდება. გადაღებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან.
- CXXIX. 1) ნატეხი ქვით ნაგები კამერა, მოთავსებული უსუფთაო წყლის შემკრები არხის სათავეზე. ზედხედი.

- 2) ლორღიანი სათავსოდან ნახშირი წყლის გამყვანი, აბანოს აღმოსავლეთ კედელში დახრილად დატანებული მილგაყვანილობის პირი.
- 3) აუზის სამხრეთ-აღმოსავლეთ კუთხეში დატანებული (შენდგომ დაყრუბებული) მილგაყვანილობის პირი.
- 4) აუზის ჩრდილო-აღმოსავლეთ კუთხეში დატანებული მილგაყვანილობის პირი. გადაღებულია სამხრეთ-დასავლეთიდან.
- 5) ნახშირი წყლის შემკრები არხი, ჩამოშენებული აბანოს აღმოსავლეთი კედლის ძირში, გასწვრივ ერთ ადგილას ჩანს ლორღიანი სათავსოდან გამოშავალი მილგაყვანილობის ბოლო, რომელიც ფართო ლარისებრი კრამიტით არის დაკული. გადაღებულია ჩრდილოეთიდან.
- 6) ფართო ლარისებრი კრამიტით დაკული ბოლო მილგაყვანილობისა, რომელიც ცივ აბანოში ნახშირ წყალს შემკრებ არხს უერთებს. გადაღებულია აღმოსავლეთიდან.

CXXX.

- 1) ერისთავთა სასახლისად მიჩნეული, ზღურბლიანი ნაგებობის დასავლეთი სენაკის გამოვლინების დასაწყისი, 1941 წ. გადაღებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან. ჩანს: ქვის ზღურბლი, სენაკს შიგნით — ქვის სვეტისთავი და სვეტისძირი, უკან — აბანოს დროებითი პავილიონი.
- 2) ქვის ზღურბლი, ახლად გამოჩენილი (ორივე ამჟამინდელი თაყის ადგილზეა). 1941 წ.
- 3) იგივე ზღურბლი და სენაკის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხე. 1941 წ.
- 4) იგივე ზღურბლი და სენაკის ჩრდილო-დასავლეთი კუთხე, ხამ მიწაზე ჩათხრის შემდეგ. 1945 წ.

CXXXI.

- 1) იგივე ზღურბლი და დასავლეთი სენაკის კედლები, 1945 წ. ჩრდილოეთიდან გადაღებული.
- 2) ზღურბლიანი ნაგებობის აღმოსავლეთი სენაკის ჩრდილო-აღმოსავლეთი კუთხე (სენაკის გაწმენდამდე) და მასზე მიდგმული ორი გვიანდელი ქვისსამარხი (№№ 72 და 73, 1945 წ.).
- 3) 1946 წლის განათხრის ერთ-ერთი უბანი (აბანოს დასავლეთით). ახლად დაწყებულ თხრილებში ჩანს გვიანდელ ნაგებობათა ნაშთები (იხ. გვ. 174).
- 4) ზღურბლიანი ნაგებობის აღმოსავლეთი სენაკის აღმოსავლეთი კედლის გამოჩენა. შუაში, მარცხენა, ჩანს მასზე გარდგარდლო მიდგმული, ქვით-კირსიანი, ოლონდ უფრო ვიწრო კედლის დასაწყისი (იხ. გვ. 161; იქვე — სურ. 114 — ამ ნაგებობის გეგმაზე აღნიშნული კედლის დასაწყისი არაა ისახული).

CXXXII.

- 1) ზღურბლიანი ნაგებობაში აღმოჩენილი ქვის სვეტისთავი და სვეტისძირი, გამოვლინებისთანავე, in situ. გადაღებულია სამხრეთ-აღმოსავლეთიდან.
- 2) ცალკე სვეტისთავი in situ.
- 3) იგივე სვეტისთავი, დაყრუბებული.
- 4) იგივე სვეტისთავი, სხვა მხრიდან გადაღებული.
- 5) იგივე სვეტისთავი, დაყრუბებული, სხვა მხრიდან გადაღებული.

CXXXIII.

- ერისთავების სასახლის ნაგებობათა არქიტექტურული დეკორის ნაშთები (იხ. გვ. 165—166).
- 1) ქვისზღურბლიანი კარის ზედანის კარნიზის დიდი ნატეხი (32-ე ქვისსამარხში აღმოჩენილი), თავდაყირა მდებარე.

- 1b) იგივე ნატეხი, ძირიდან გადაღებული.
- 1c) იმავე კარნიზის მცირე ნატეხი (მ1-ე ქეისა-მარხში აღმოჩენილი), უნიდან გადაღებული.
- 1d) დიდი ნატეხი, სწორად მდებარე.
- 1e) მცირე ნატეხი, პრაფილიანი მხრადან გადაღებული.
- 2a) ზღურბლიან ნაგებობასა და აბანოს შორის აღმოჩენილი დაკბილული კარნიზის ნატეხი (საე. წიგნ. № 850).
- 2b) იგივე ნატეხი, თავდაყარა მდებარე. in situ (1938 წ.), უფრო დიდდ გადაღებული.
- 3) ნეთსადენში საცდელი თხრისას აღმოჩენილი არქიტექტურული დეკორის ნაშთი (იხ. გვ. 13).
- 4) გვიანდელი სამაროვნის 48-ე ქეისამარხის განივ კედლად გამოყენებული, ძველი თლილი ქვა—სადგარი(?) (საე. წიგნ. № 866); ორი მხრათ გადაღებული.
- 5) გვიანდელა ნაგებობის საძირკვლიდან გამოღებული, ძველი ნაგებობის კუთხის კარნიზი (?) (საე. წიგნ. 855).

CXXXIV. ძველ ნაგებობათა ნაშთები:

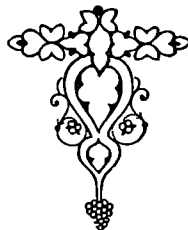
- 1) ქვის ღარათა ნატეხები (საე. წიგნ. №№ 98—1937 წ.; 29—1938 წ.; 755, 756 და 794. იხ. გვ. 167).
 - 2) ბრტყელი და ღარიანებრა კრამიტსამარხების ნიმუშები (კრამიტსამარხებიდან და არა ნაგებობათა ნაშთებიდან, სადაც კრამიტი სულ დაუღწილი იყო).
 - 3) 1938 წ. მე-13 სამარხის კედლად გამოყენებული თლილი ფილა, ძველი ნაგებობისეული (საე. წიგნ. № 854).
 - 4) ასაჩუქვის სამარხის გარშემოთხრისას და მე-10 სამარხში აღმოჩენილი ბლოკები, რომელთაგან ერთს „მერცხლის ბოლოები“ უჩანს ზედაპირზე, ხოლო მეორეს—ორ მხარეზე ამოკრილი თითო მრგვალი ღრუ (იხ. გვ. 164).
- (CXXXV. 1) გვიანდელი ორსენაკიანი ნაგებობა აბანოს სამხრეთით (იხ. გვ. 171—173).
- 2) ამ ნაგებობის დიდ სენაკში ჩადგმულ, №№ 25 და 26 ქეისამარხთა სახურავები და კბე.
 - 3) ამ ნაგებობის მცირე სენაკს გარედან, დასაყვლითიდან მოდგმული სადგარი.

მცხეთისა და მისი მიდამოების რელიეფური რუკა (შედგენილი ნ. ლაშბაშიძის მიერ)—გვ. XI,

ჩართული ტაბულა: მცხეთის რკინიგზის სადგურთან 1951 წელს აღმოჩენილი აკლდამა, გახსნამდე და შემდეგ.

არმაზისხევის შესართავთან 1937—1938, 1940—41 და 1943—46 წლებში გათხრილი ძირითადი უბნის გეგმა (შედგენილი ვ. გაბაშვილის მიერ, ვ. წილოსანი ს და ი. ქავთარაძის მიერ შედგენილ გეგმათა გამოყენებით)—ტაბულებს შემდეგ.

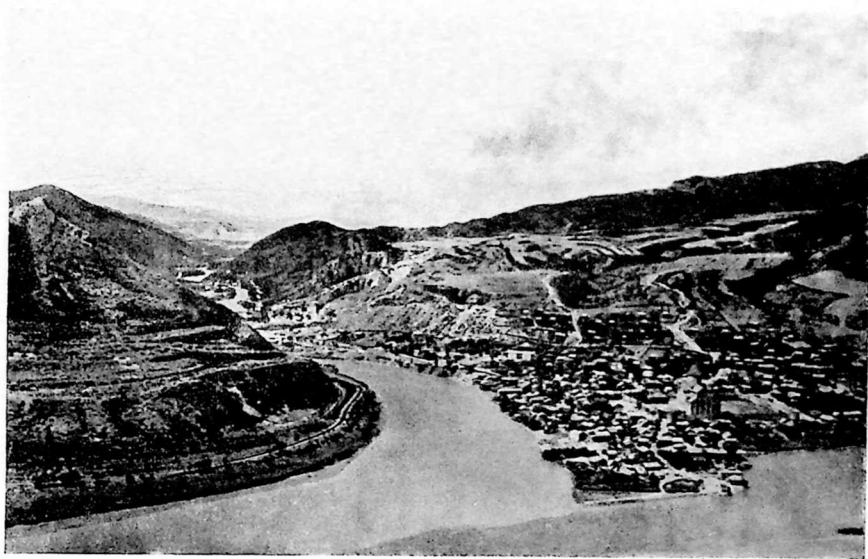
ტაბულებზე მოთაყვებული ფოტო-სურათების ნაწილი (ტაბ. XXIII 3—6, XXV 1—2, XXVI 1—2, XXXIV 1, CXXI 1—2, CXXII 1—2, CXXIII 1, CXXIV 1—6, CXXV 1—4, CXXVI 1—2, CXXVII 1—2, 4—6, CXXVIII 3—4 და CXXIX) გადაღებულია ი. სოლომონიანის მიერ, ნაწილი (ტაბ. XCII 1—4, XCIII 1—6, XCIV 1—4, XCV 1—4, CXXXII 1—5, CXXX 1—3 და CXXXV 2—3)—ი. ქავთარაძის მიერ, ნაწილი (ტაბ. CI 1—6, CII 1—6, CIV 1—4, CVII 2—3, 5)—გ. გობეჯიშვილის მიერ, ხოლო დანარჩენი—ი. პაბლოშვილისა და ე. კეკელიძის მიერ.

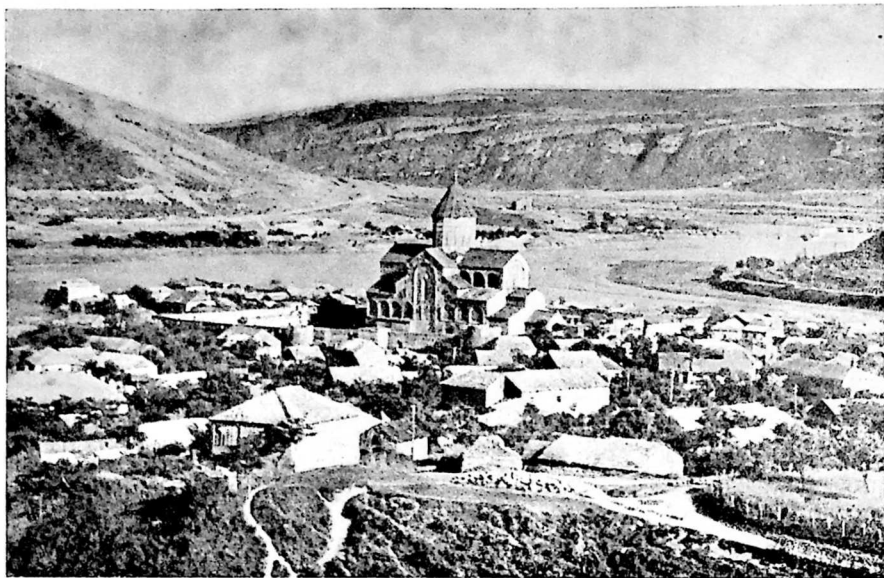
ტიპოგრაფია

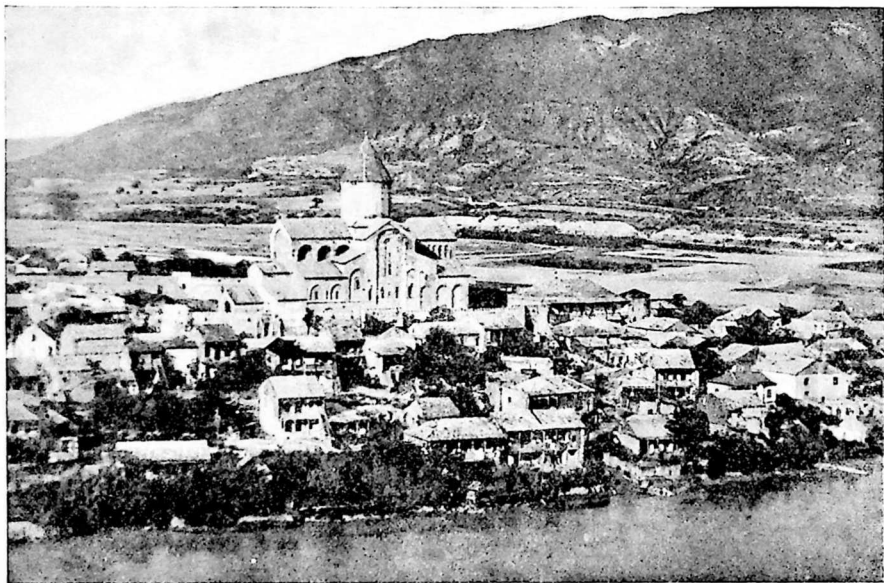
1

2

1

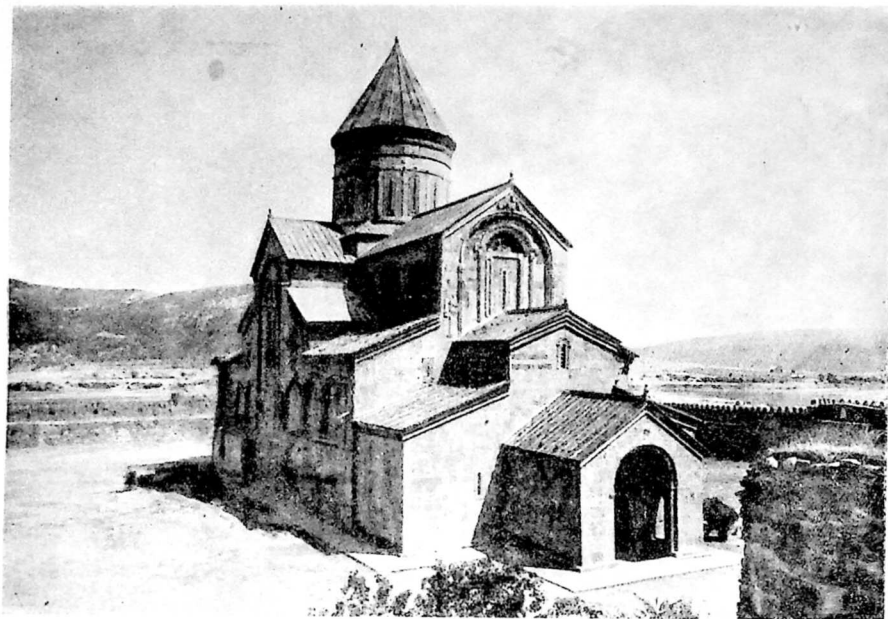
2

1

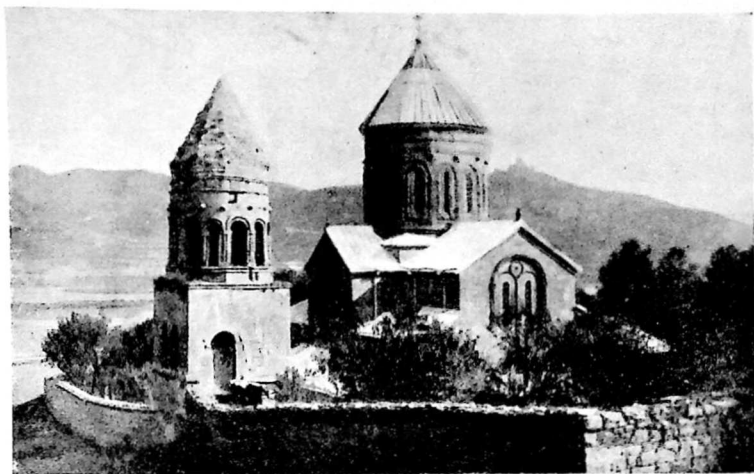
2

1

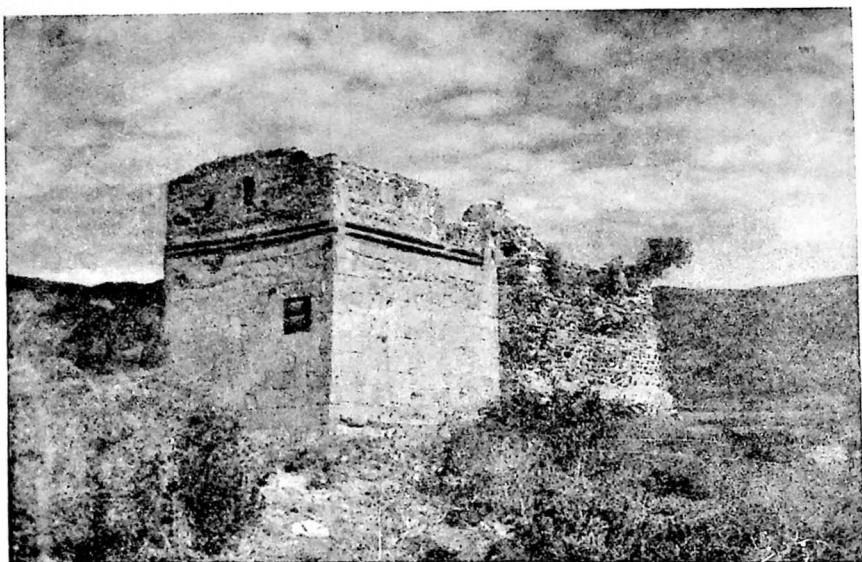
2

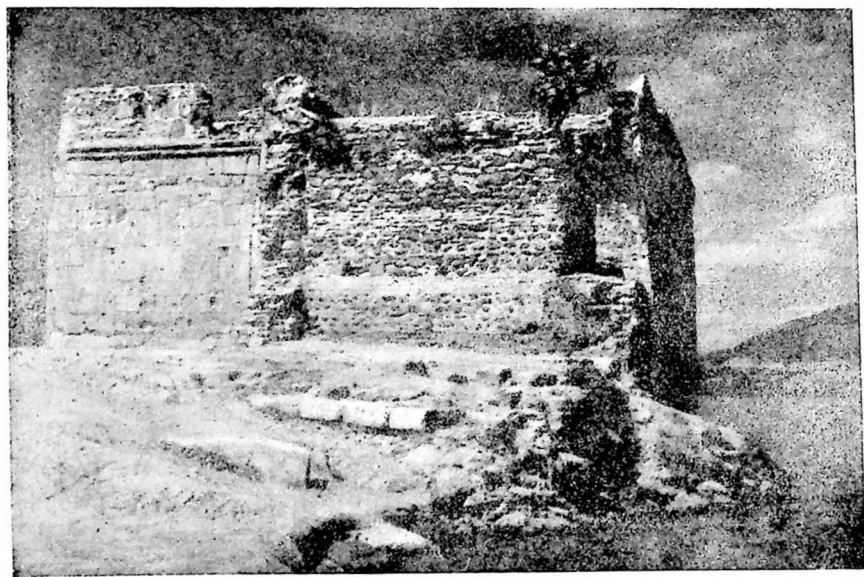
1

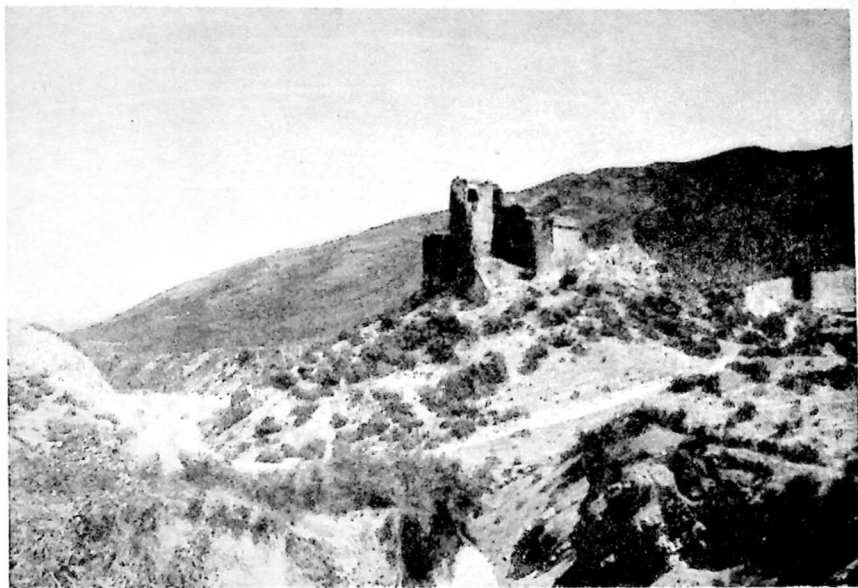
2

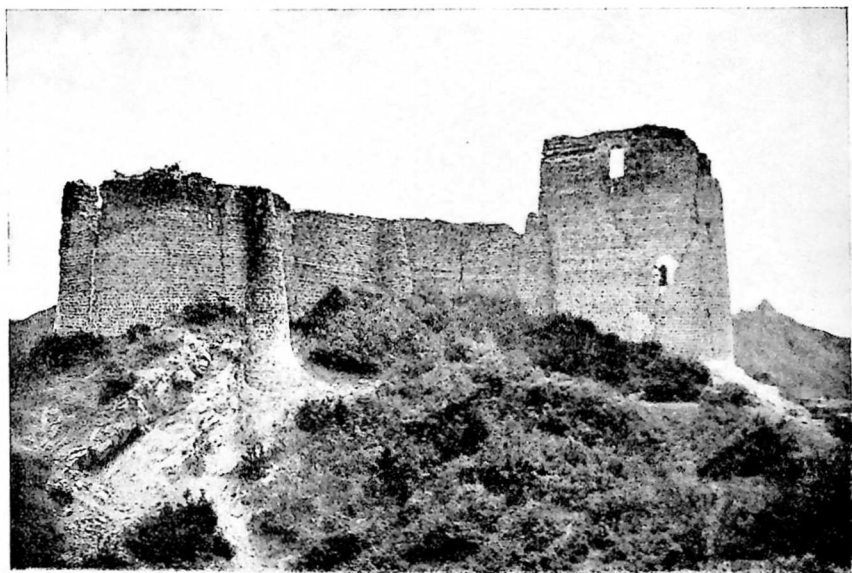
1

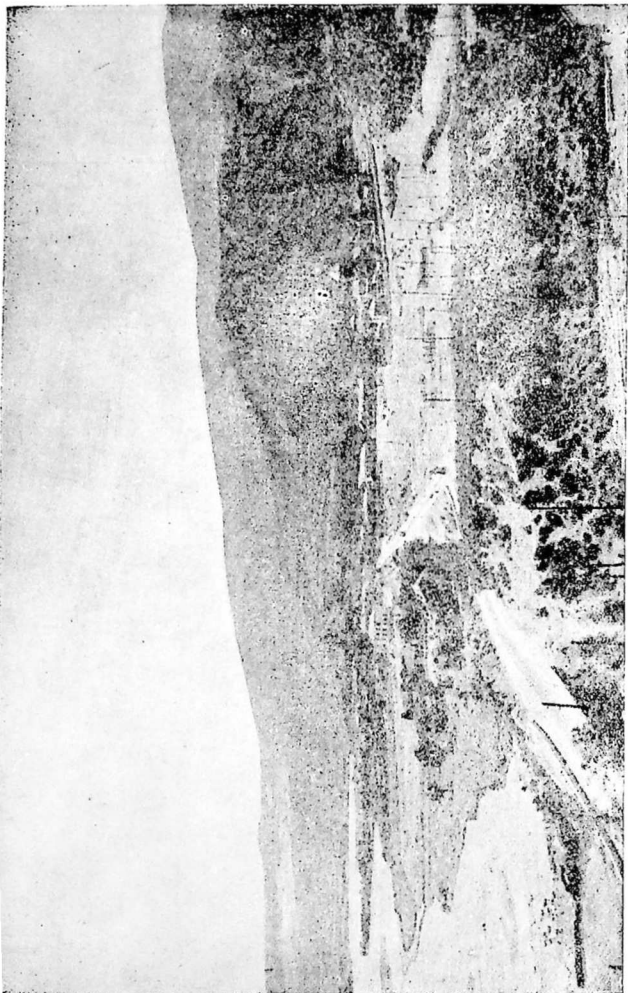
2

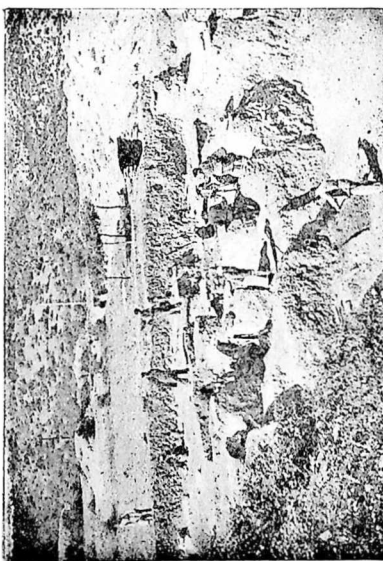
1

2

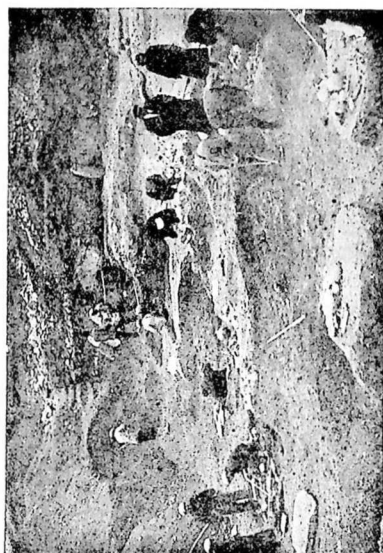

1

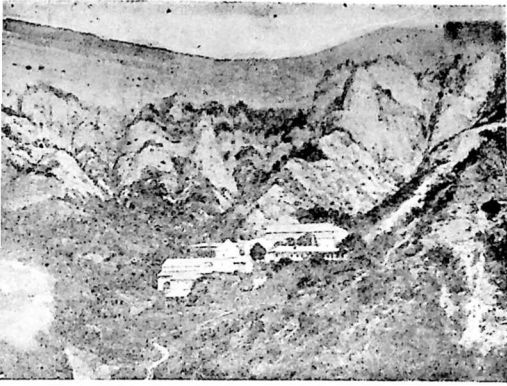

2

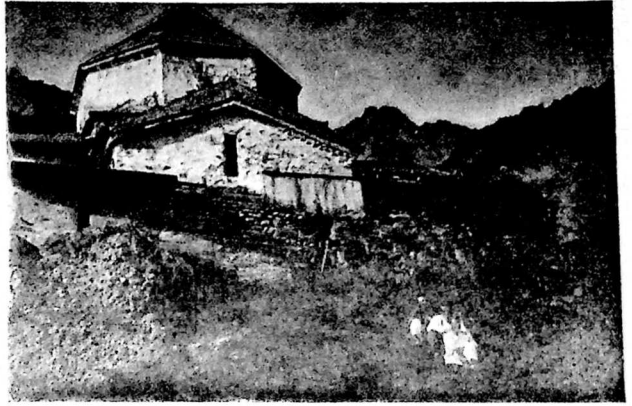
უცხოეთი I

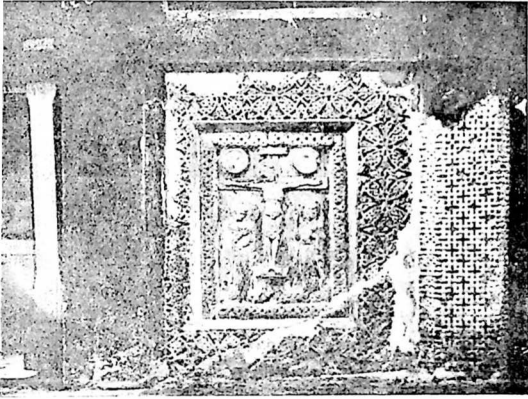
3

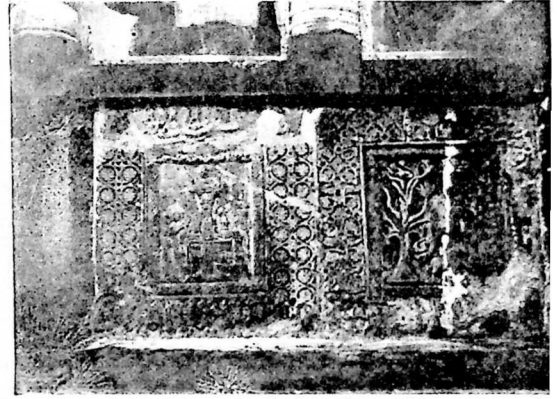
1

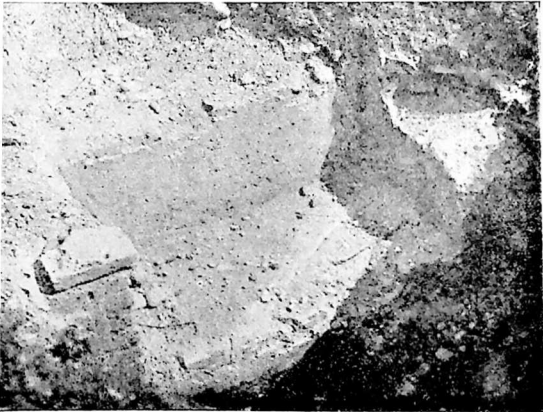
2

3

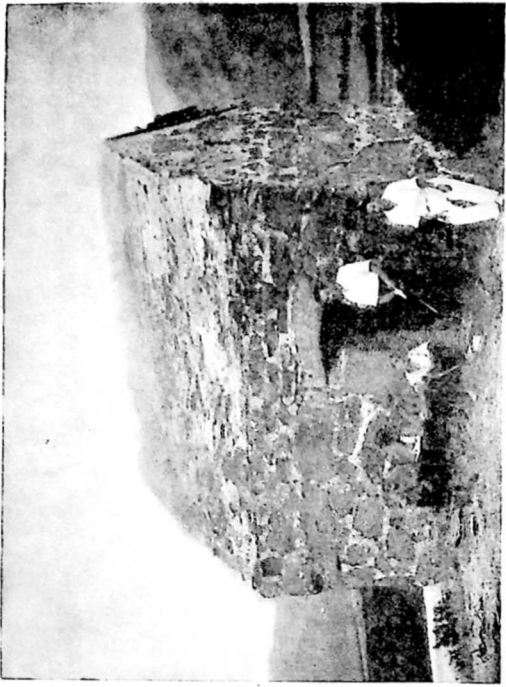
4

5

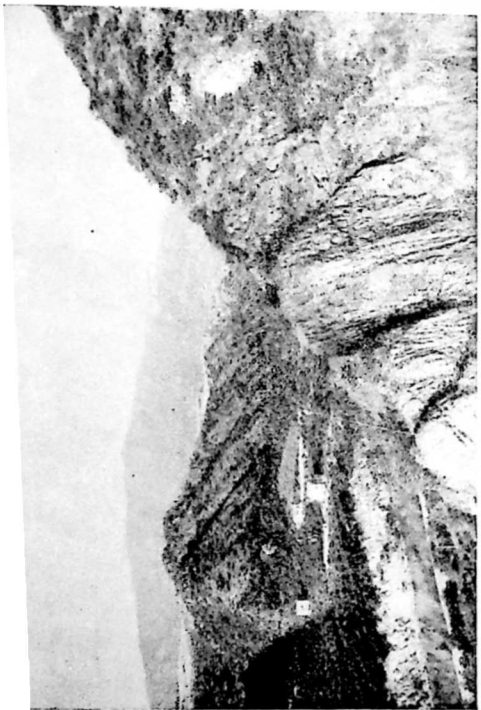

6

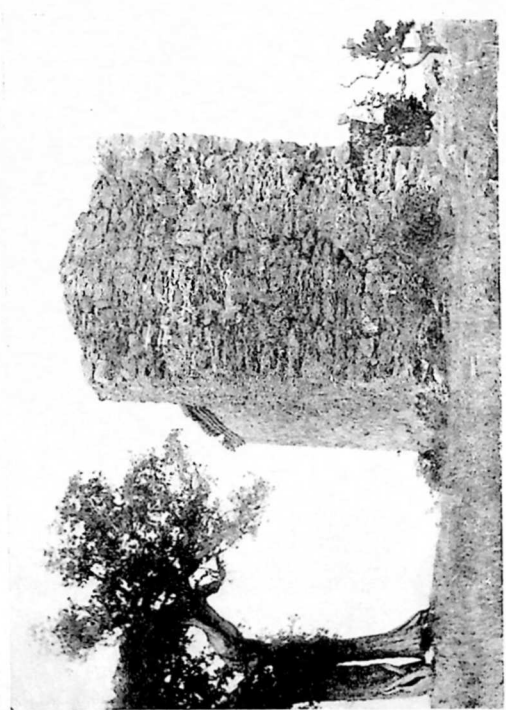

2

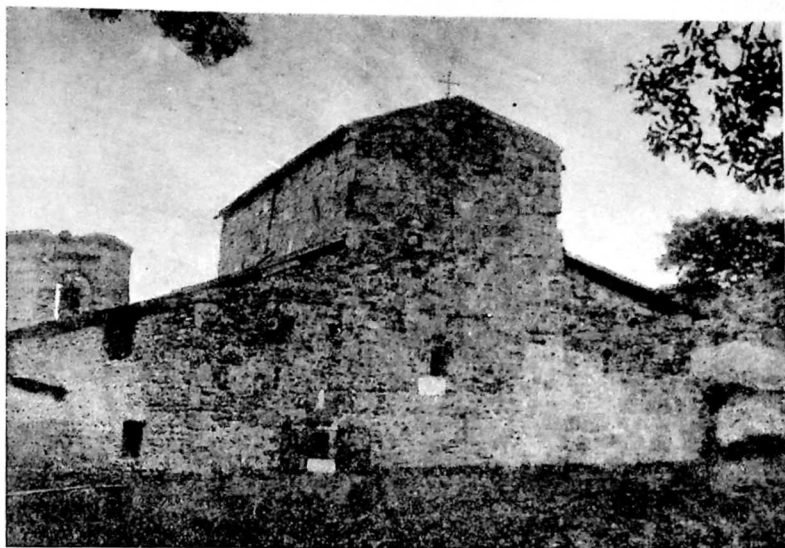
4

1

3

1

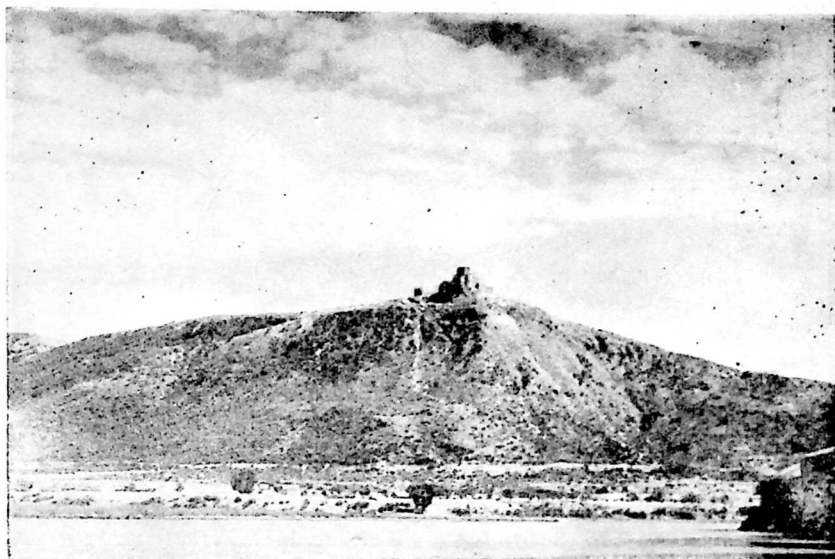
2

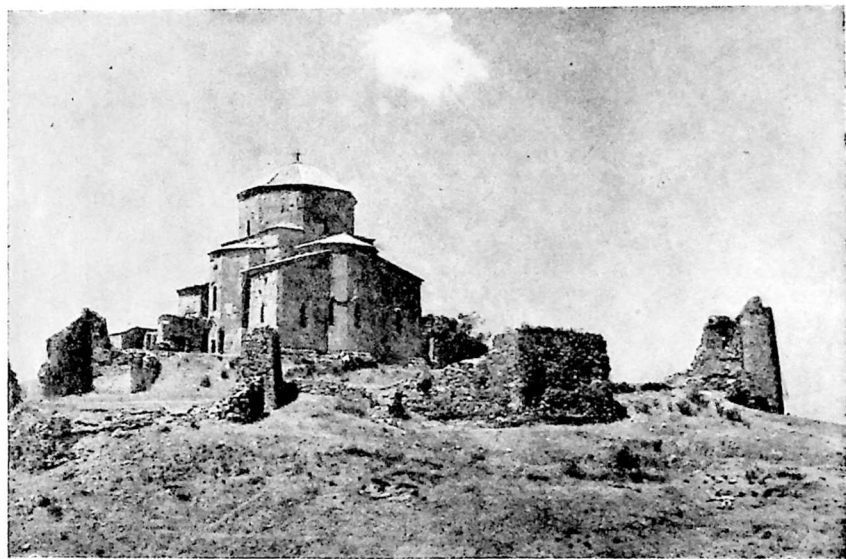
1

2

1

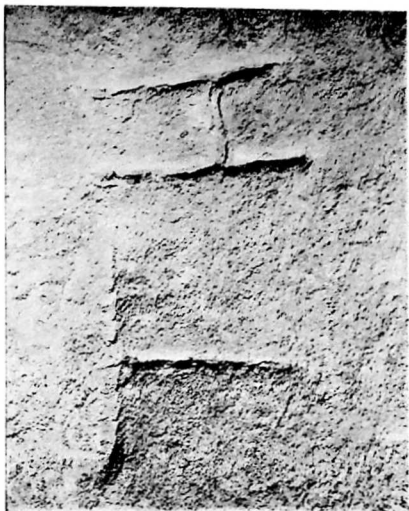
2

1

2

2

2

1

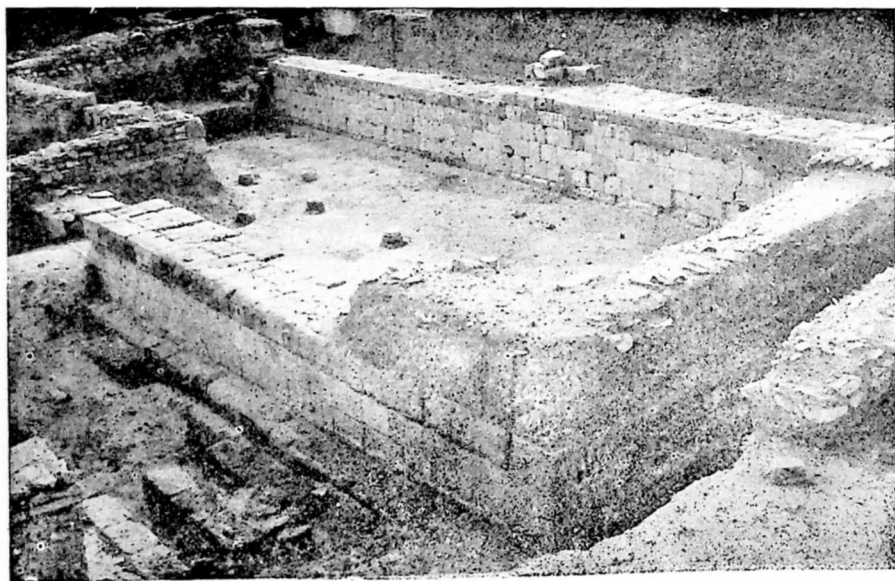
1

8

1

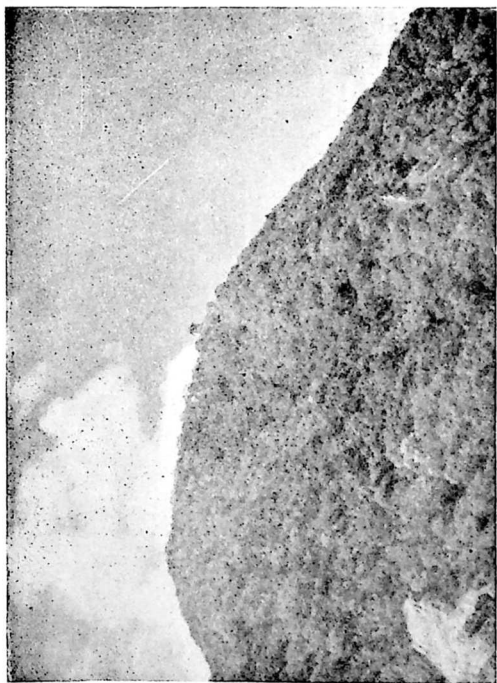
2

2

1

1

3

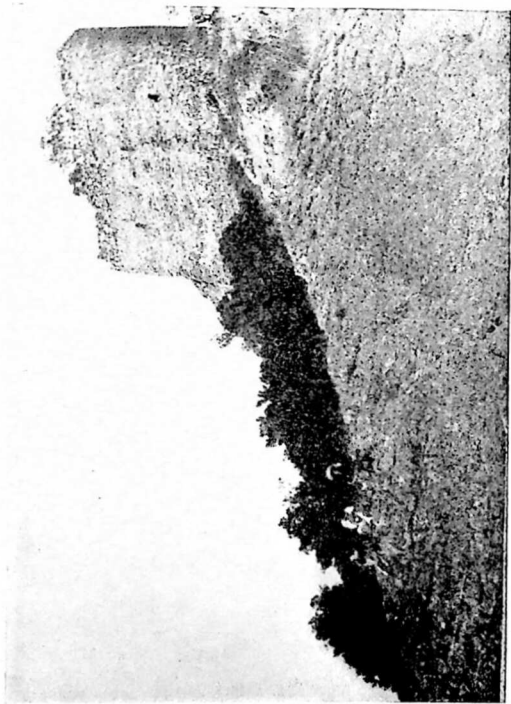
2

4

1

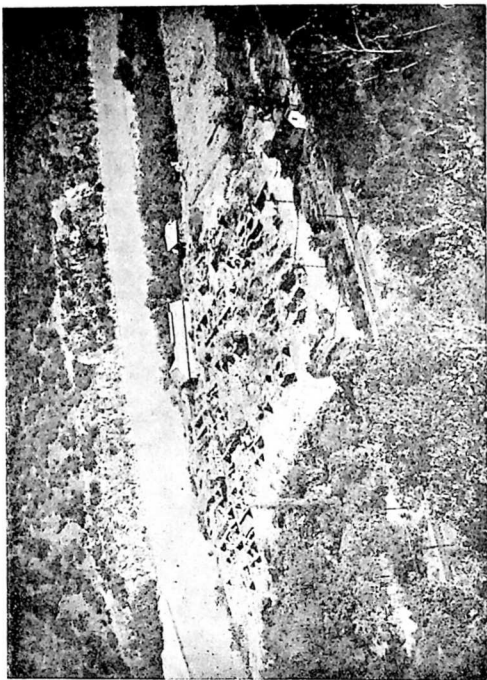

3

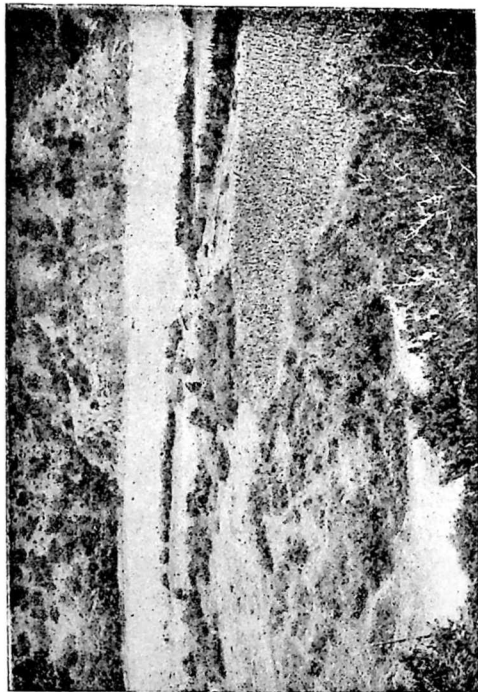

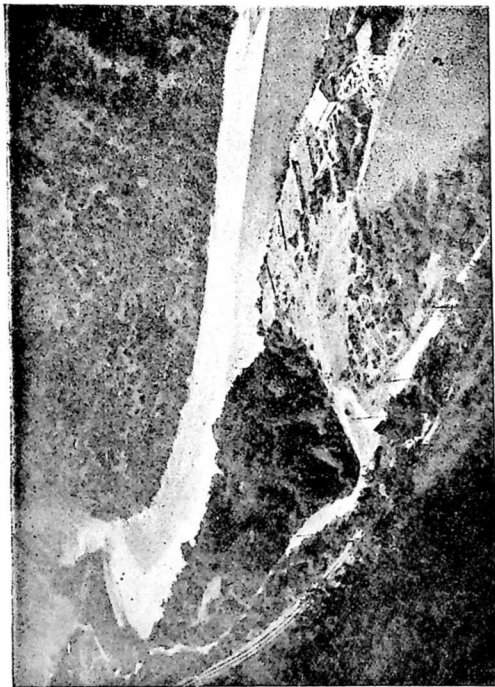
2

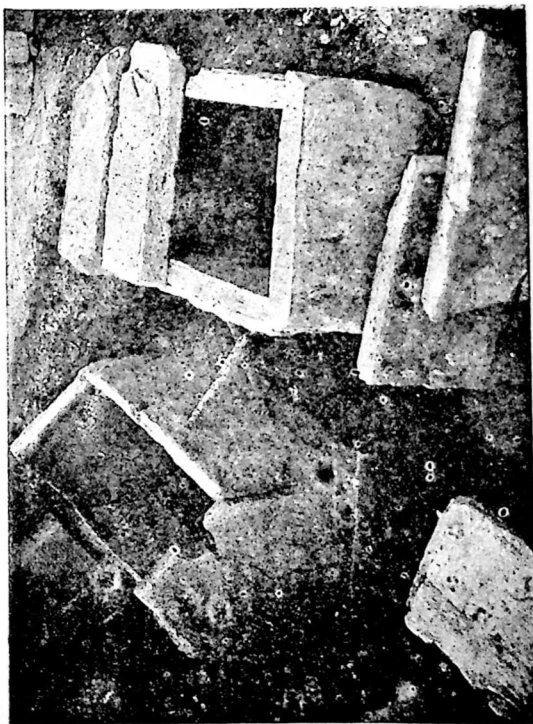
4

1

3

1

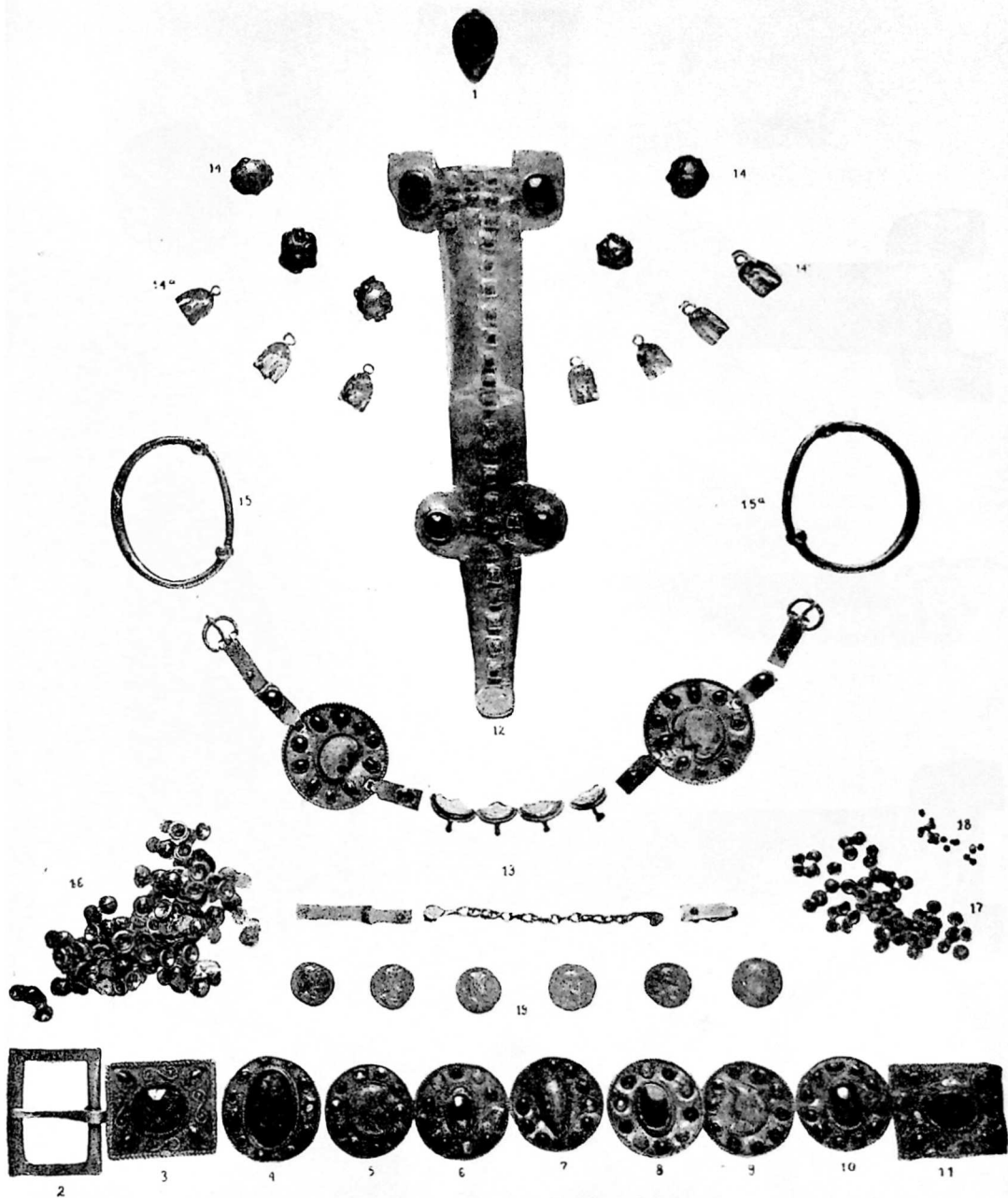
2

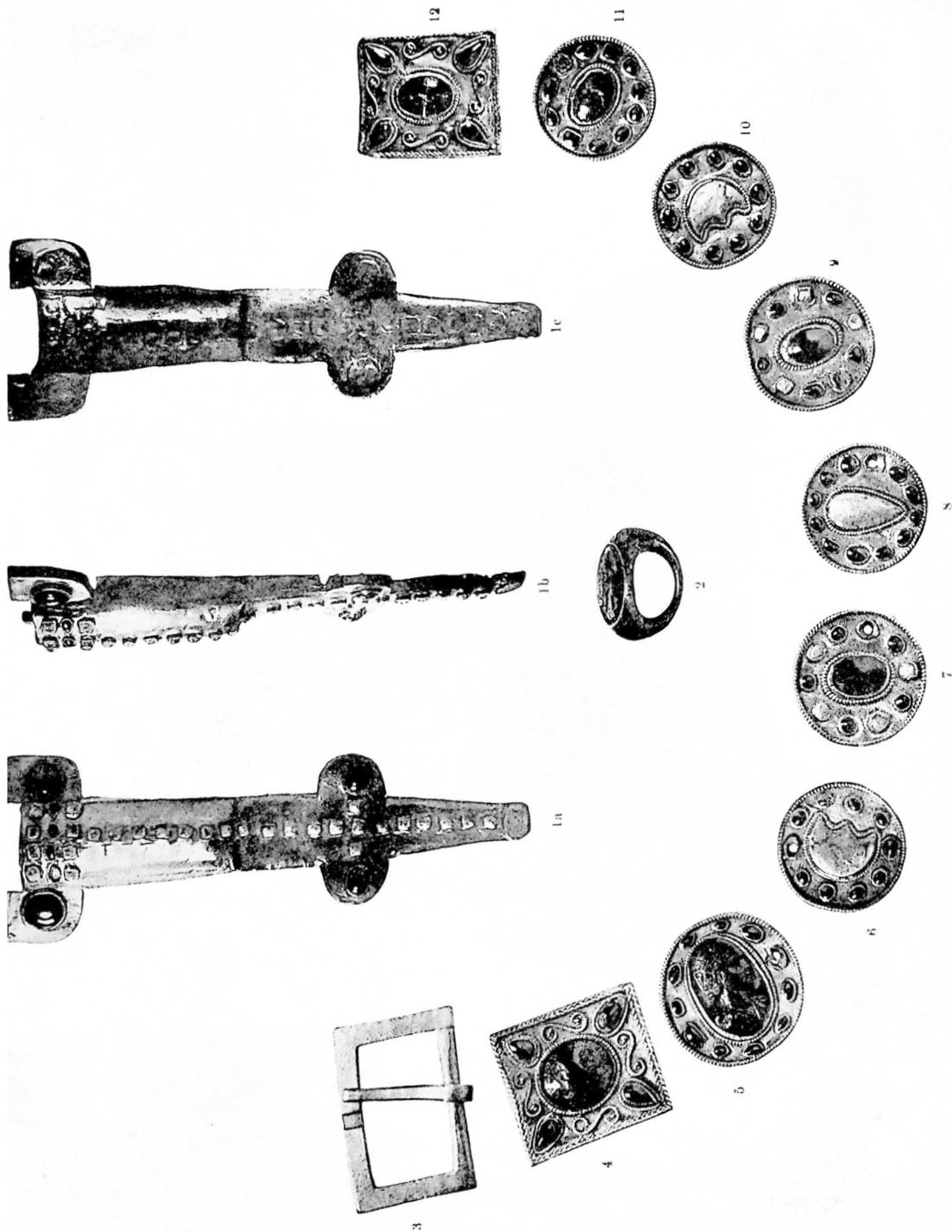

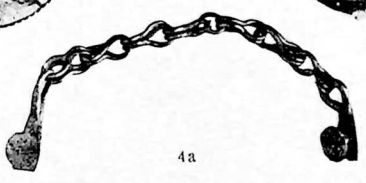
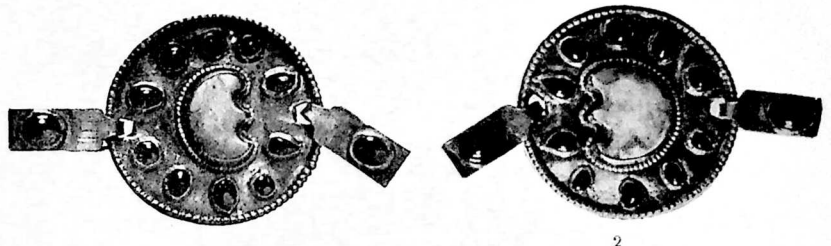
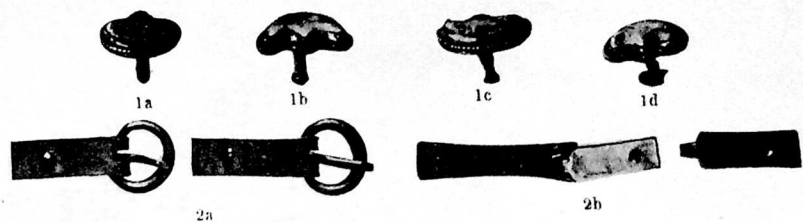
3

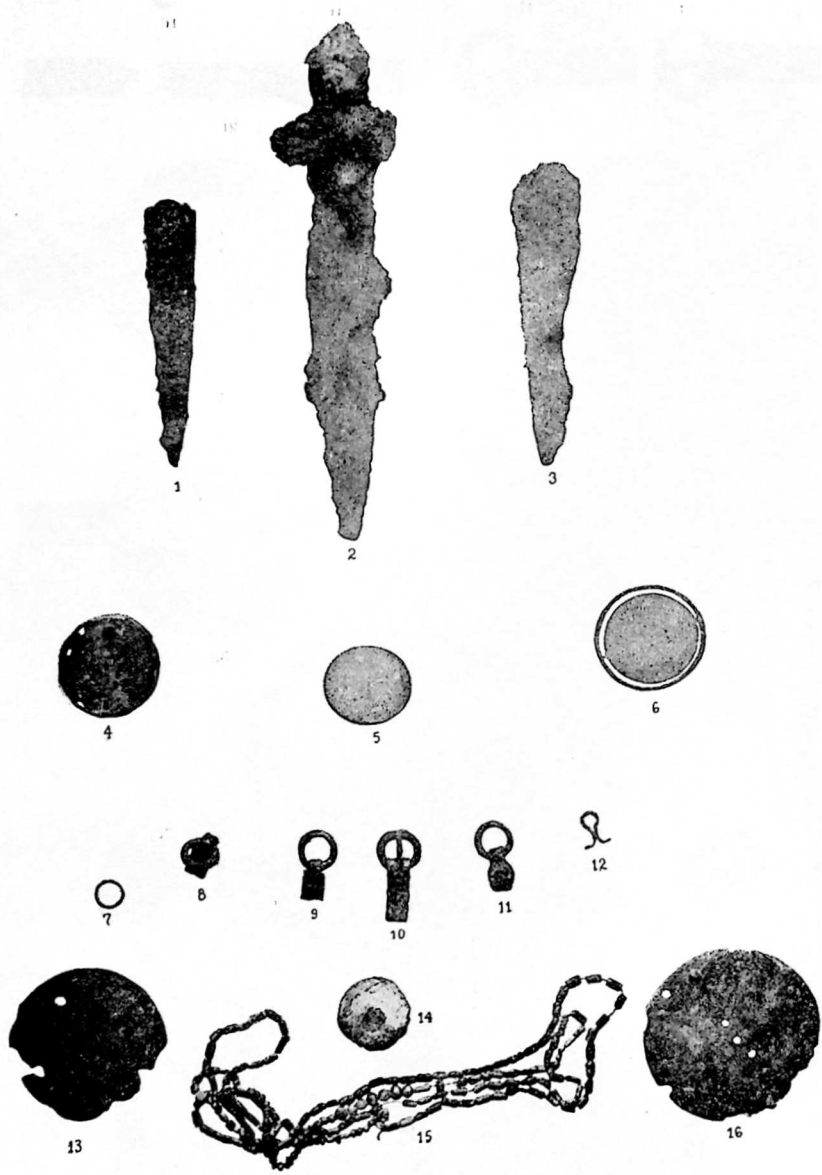

4

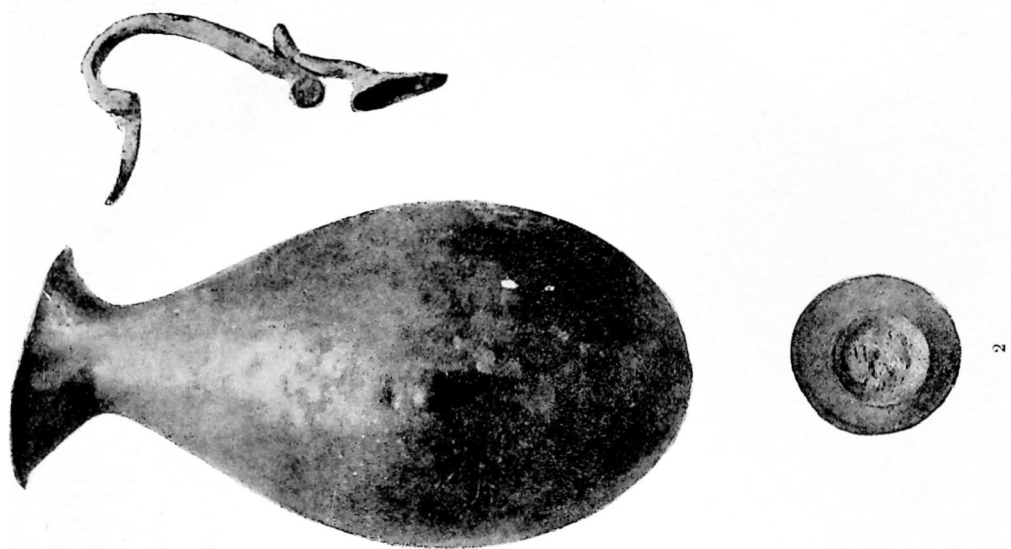

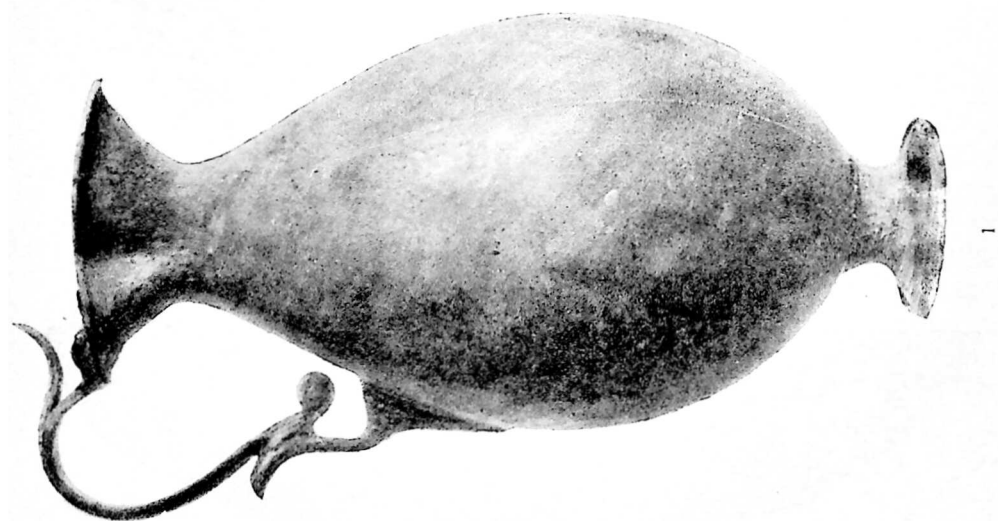
1

1921

2

1

3

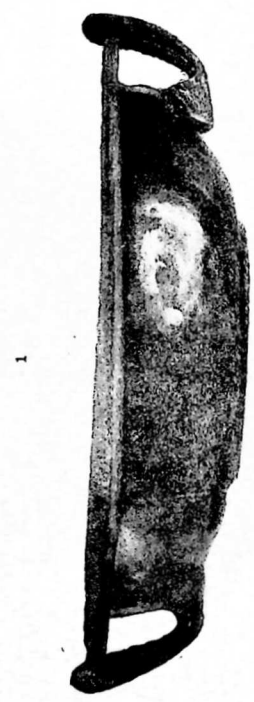
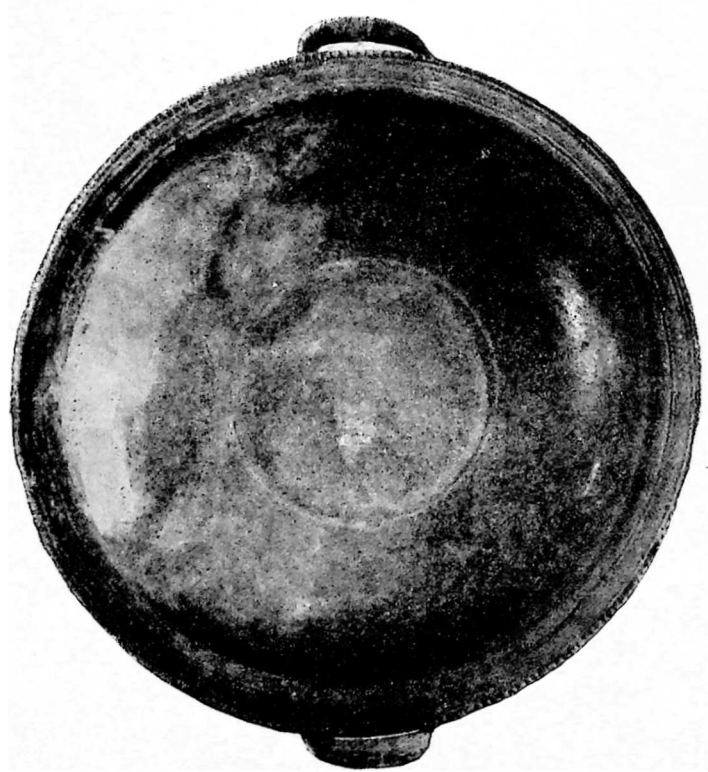
4

1

2

1
2

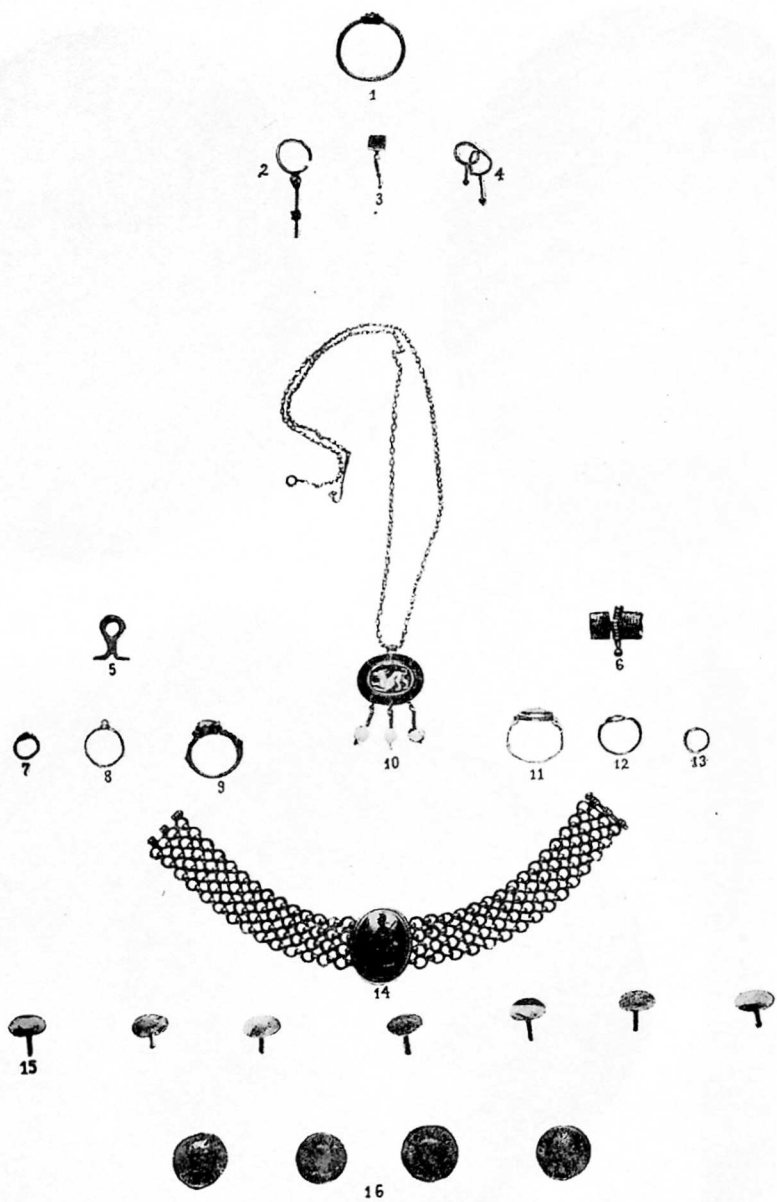
1

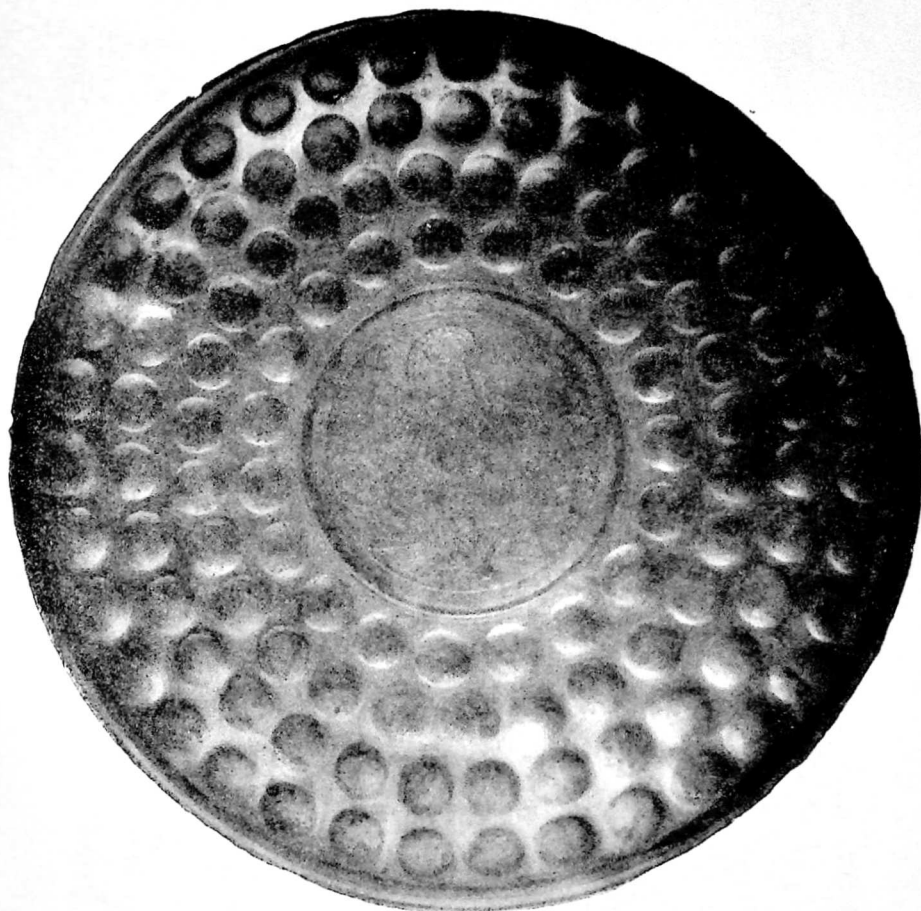

2

3

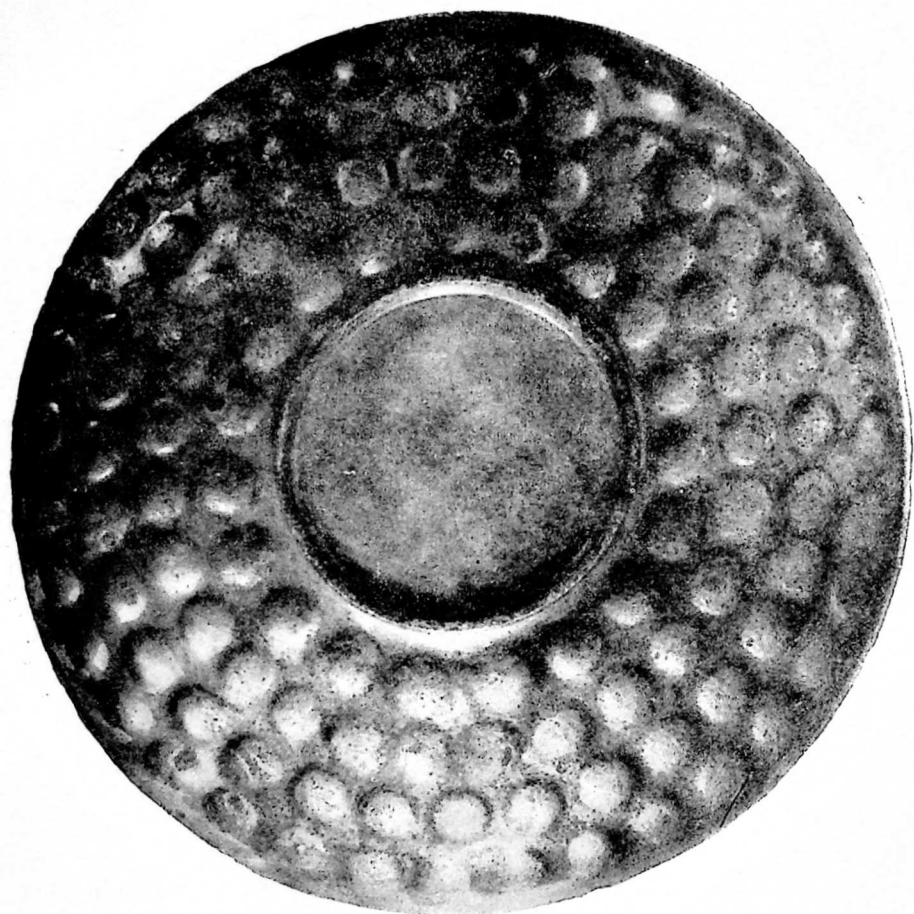

1

2

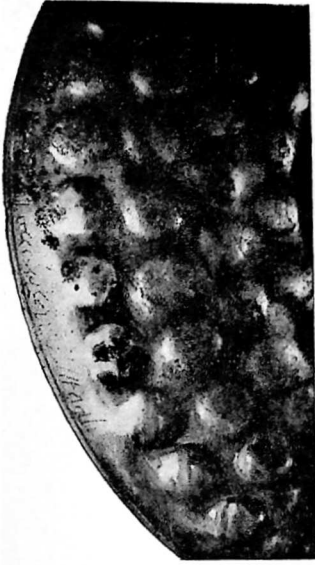
1

2

1

2

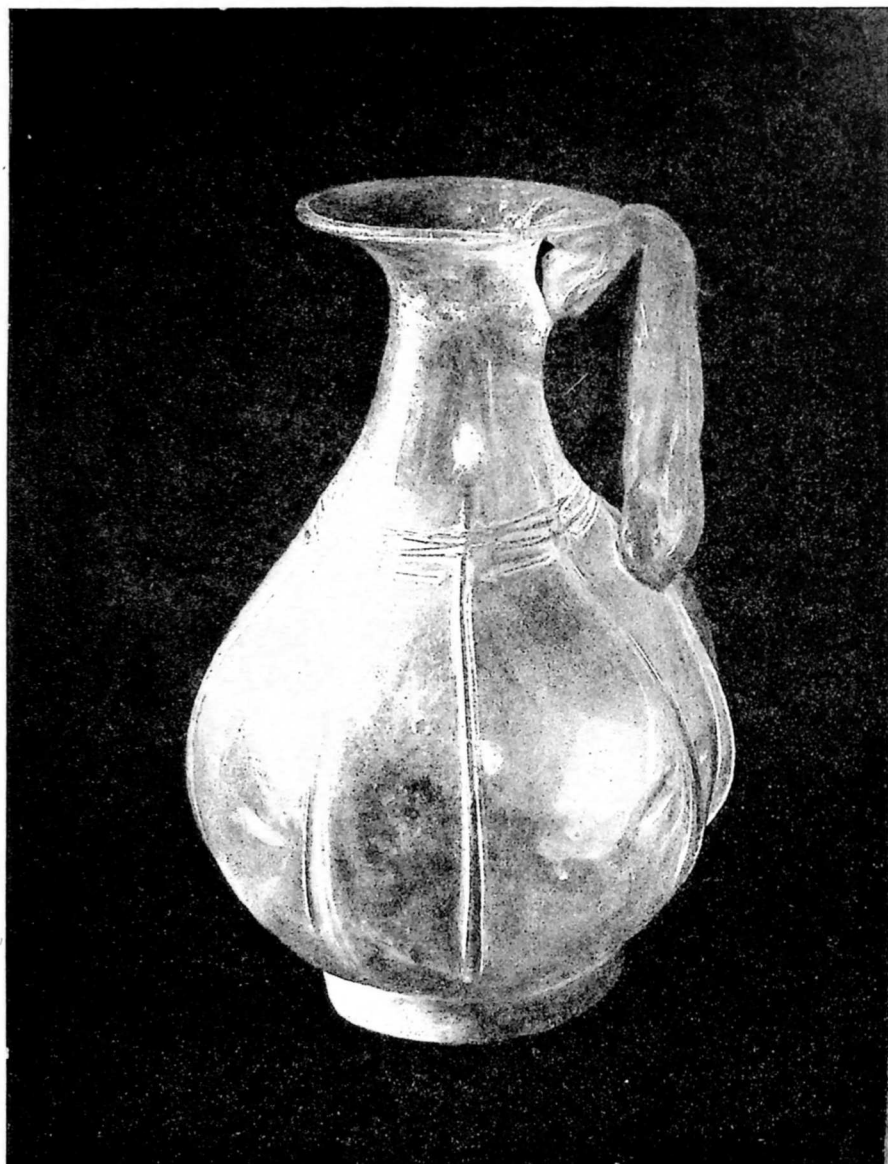

3

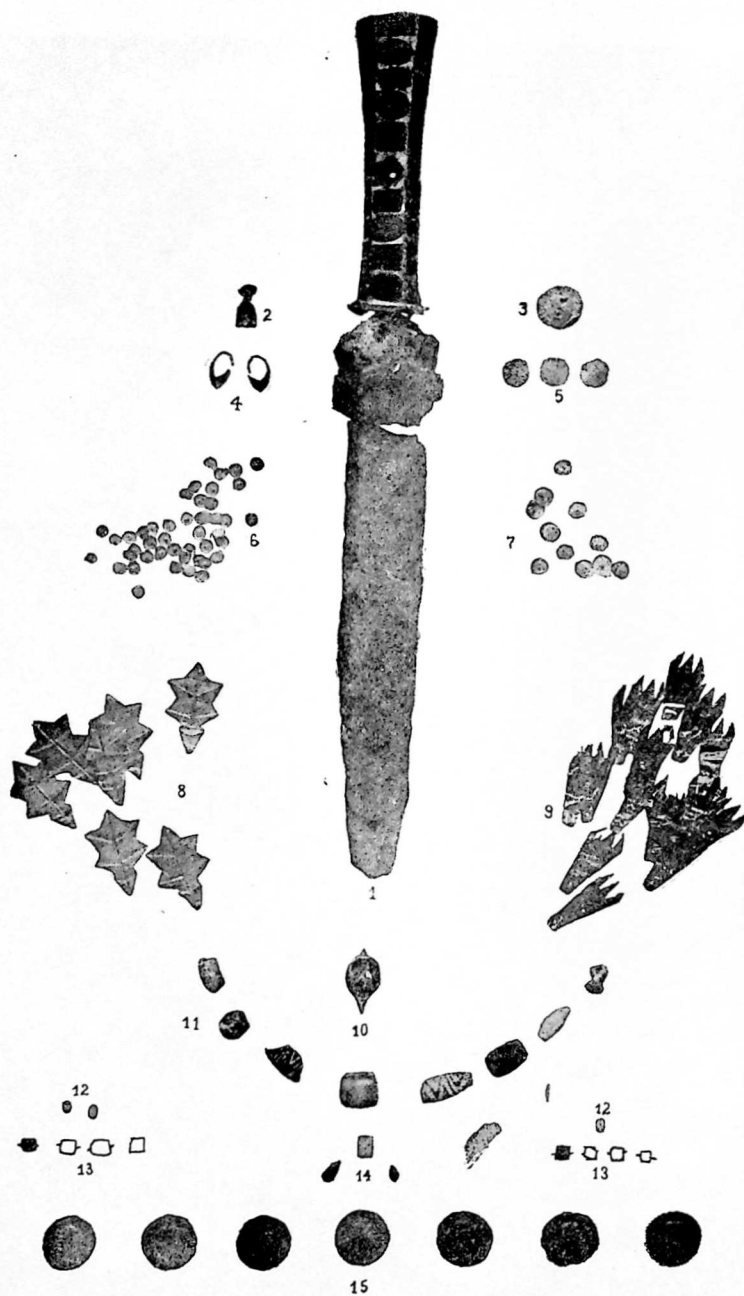

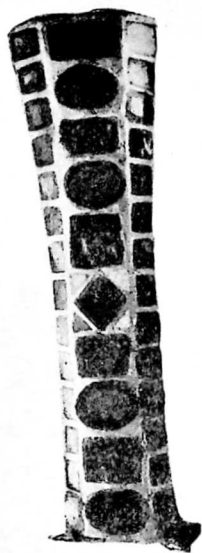
4

ԱՆՆՈՒՄ 1

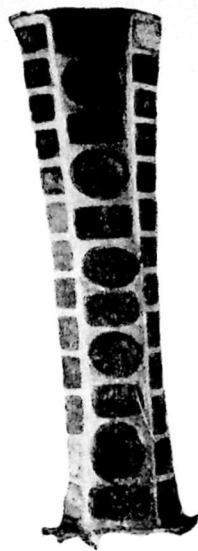
1a

2a

2b

1b

1c

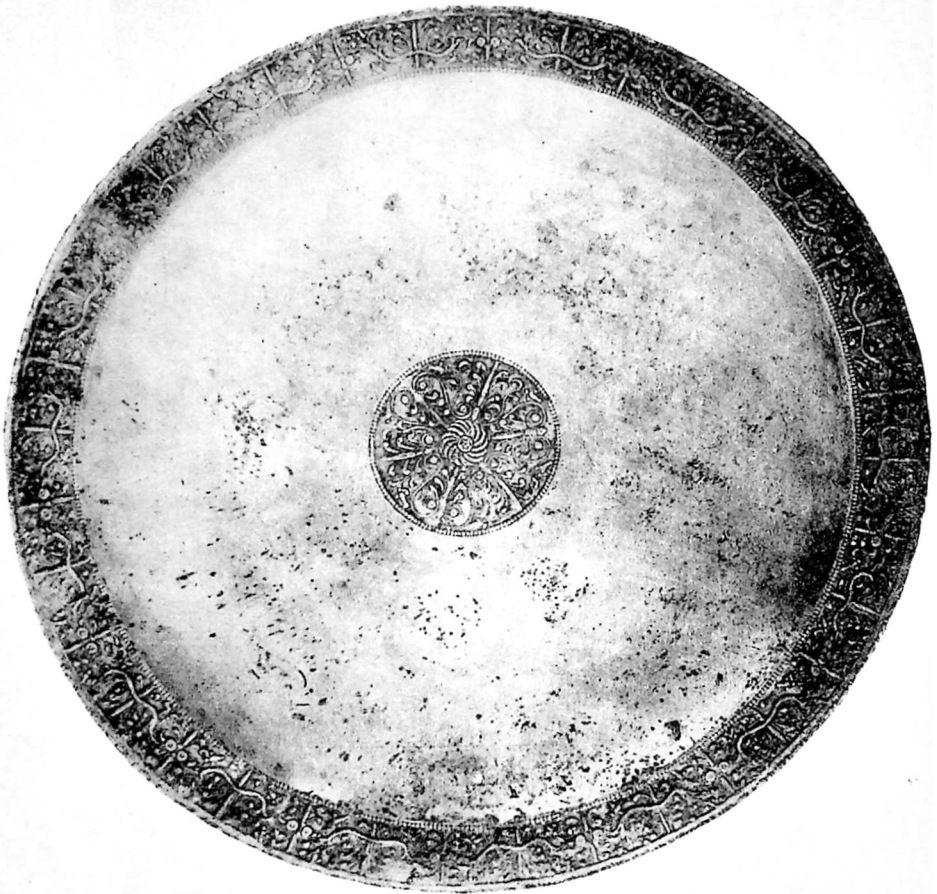
1c

3

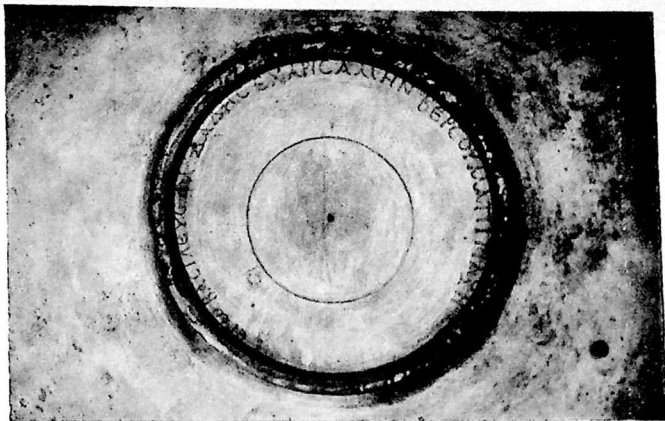
1d

1

2

1

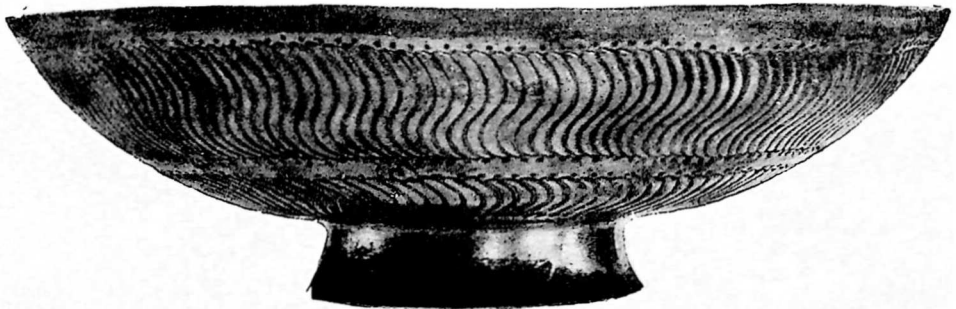
2

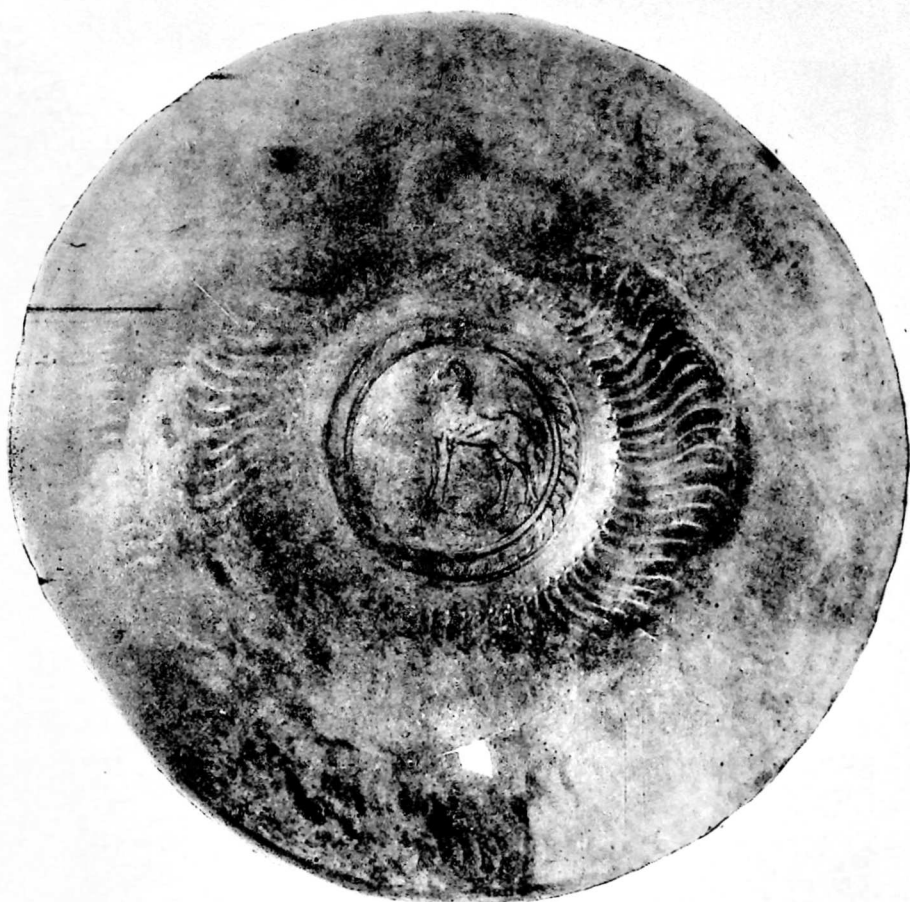
3

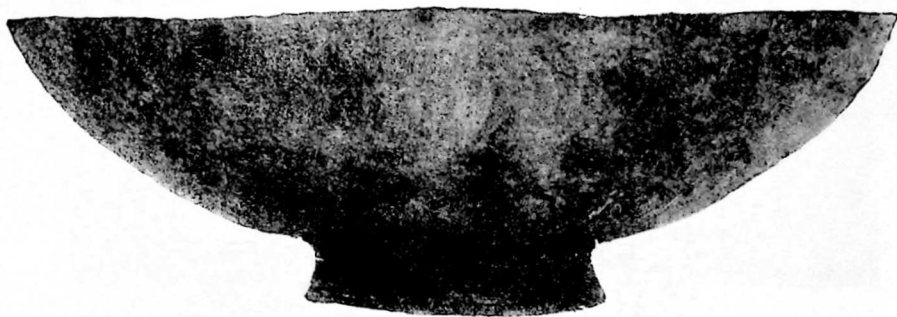
1

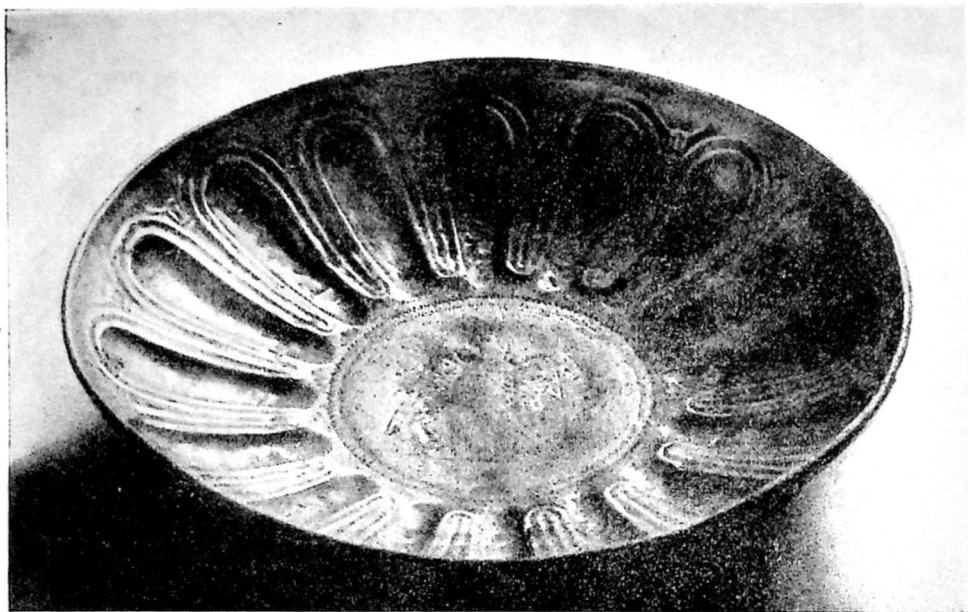
2

1

2

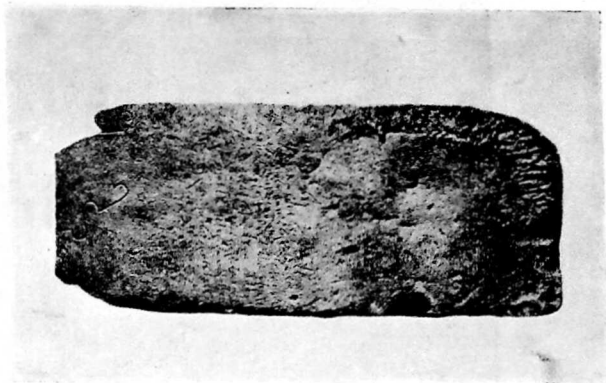
1

2

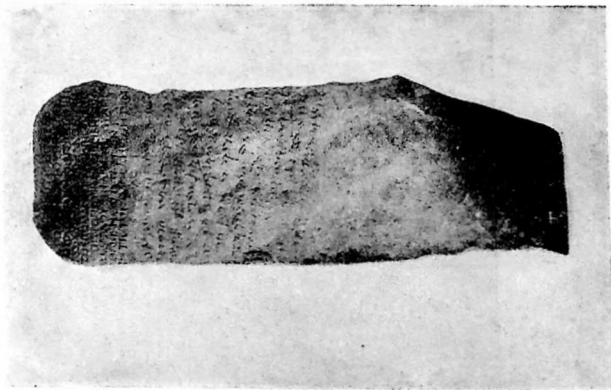
2

4

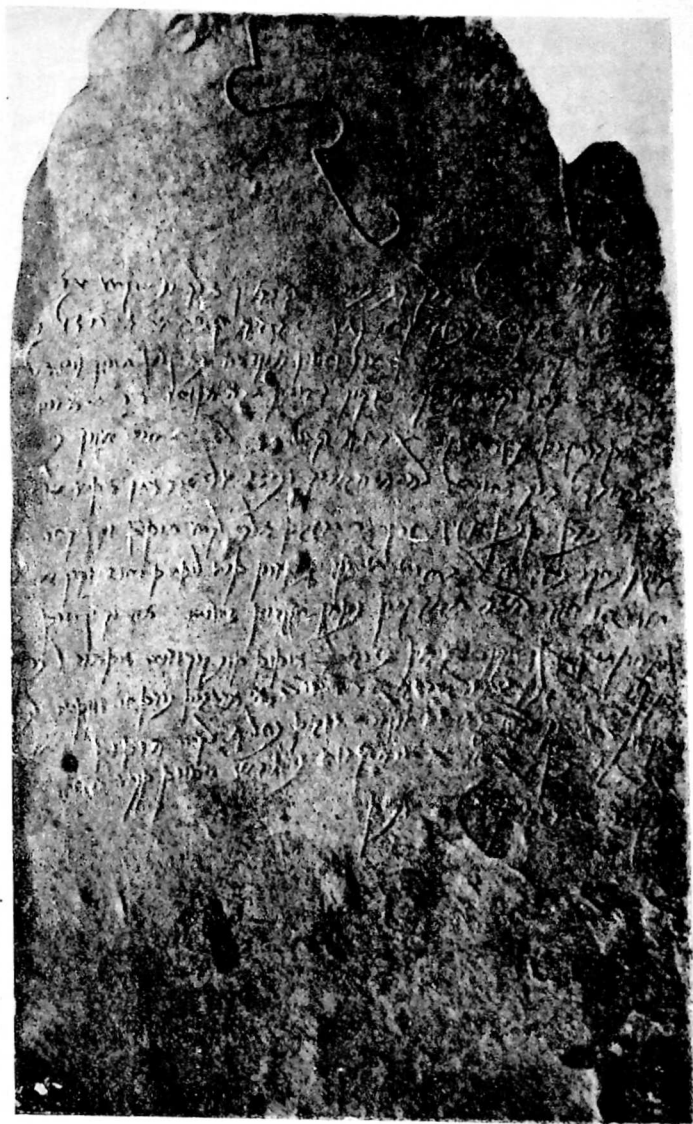

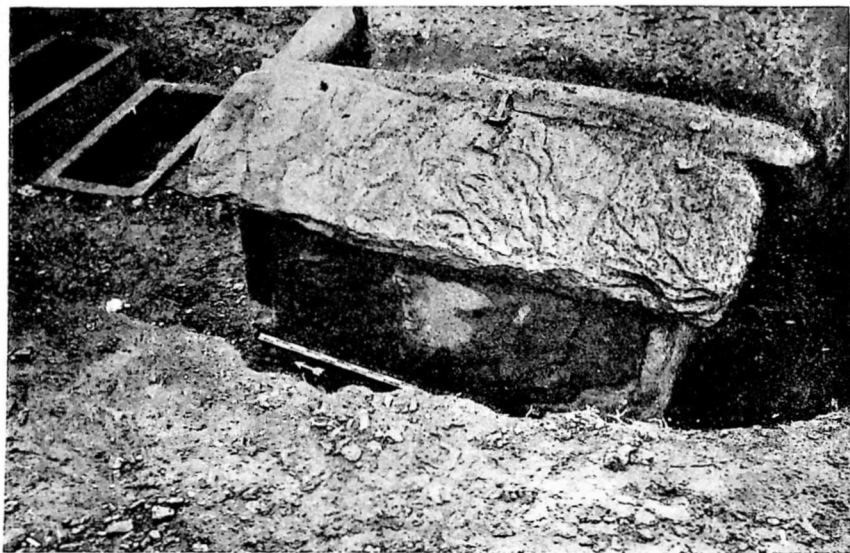
1

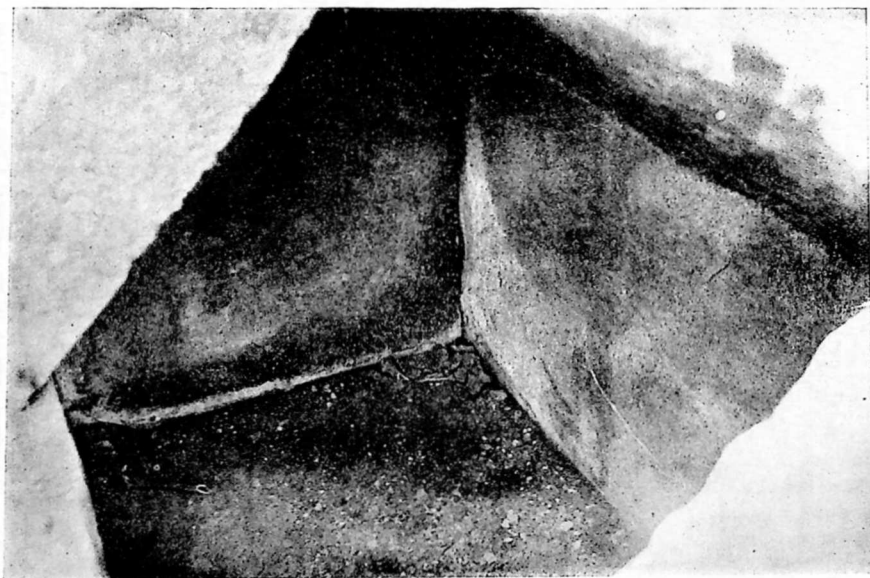
3

1

2

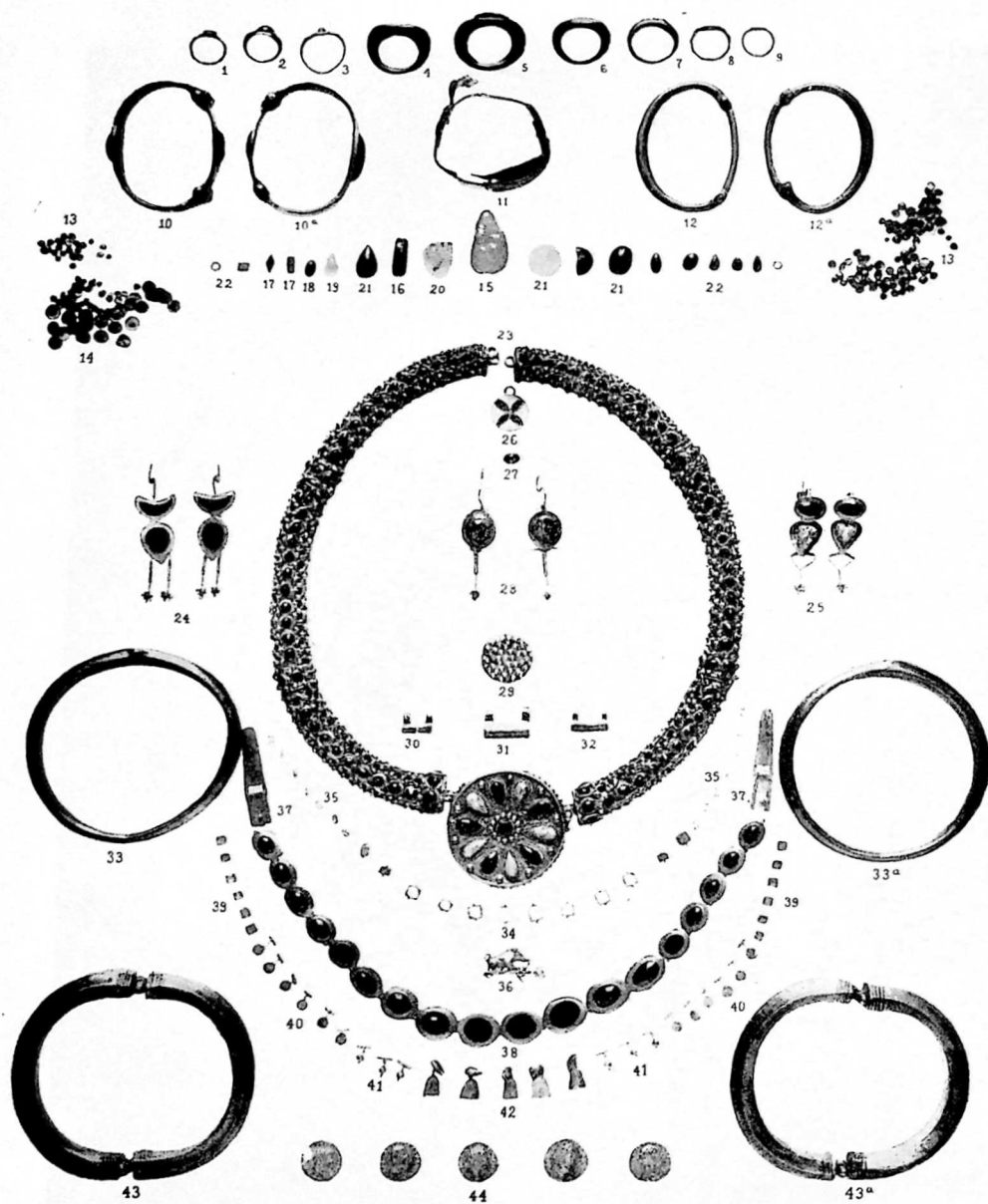

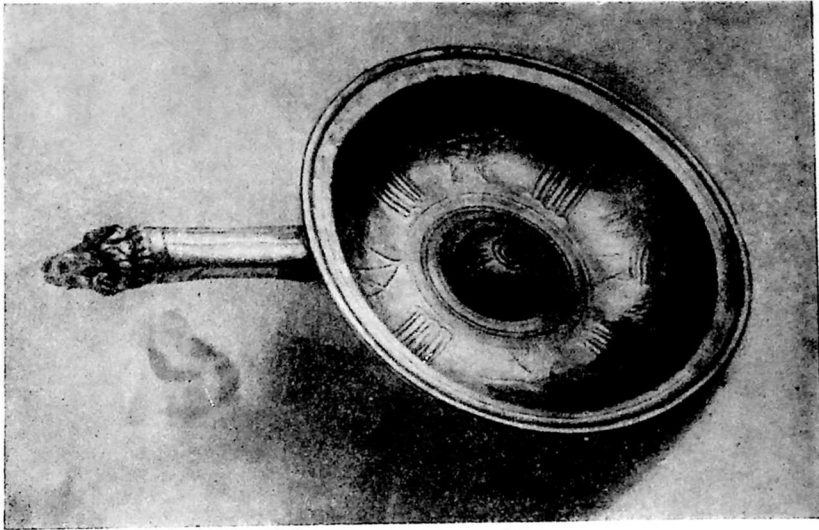
1

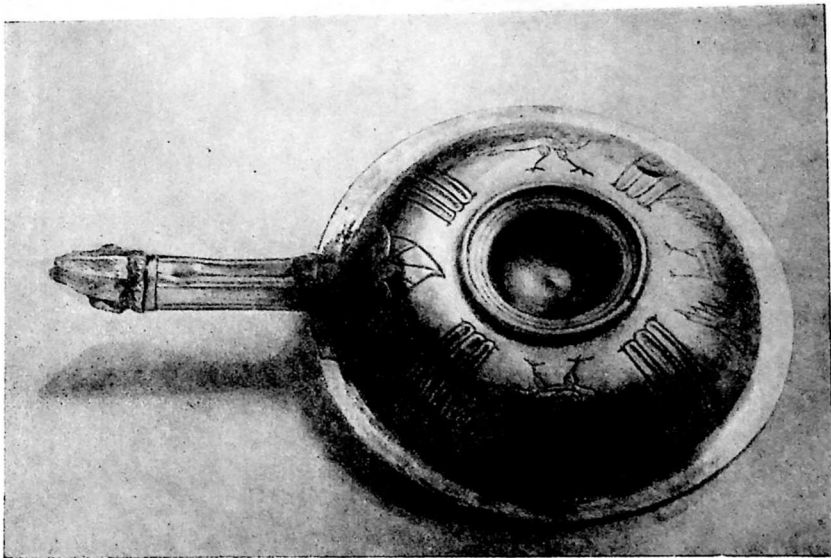
მცხეთა I

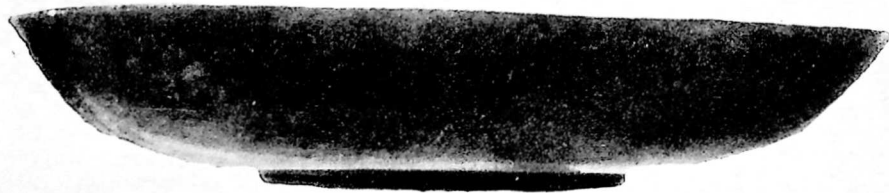
2

1

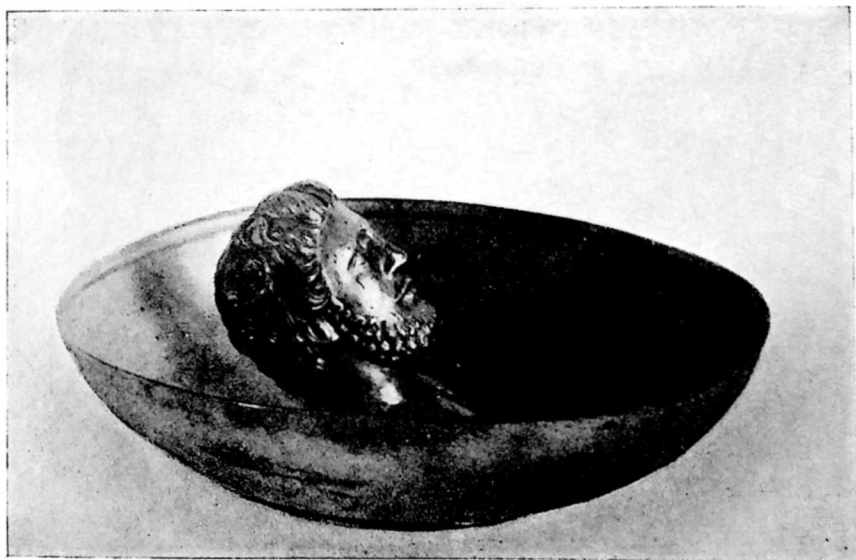
1

2

1

2

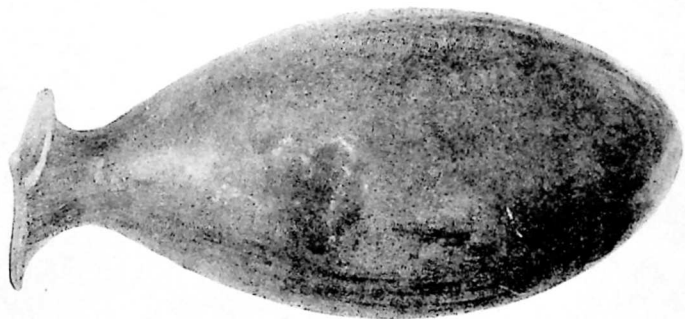
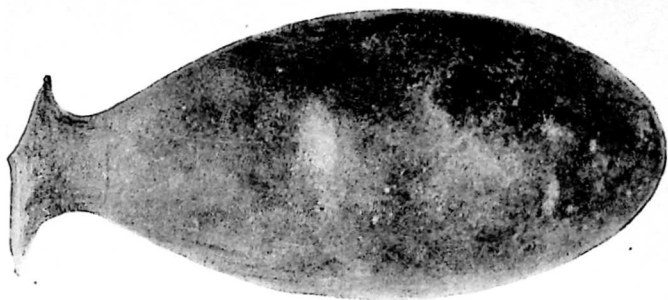
1

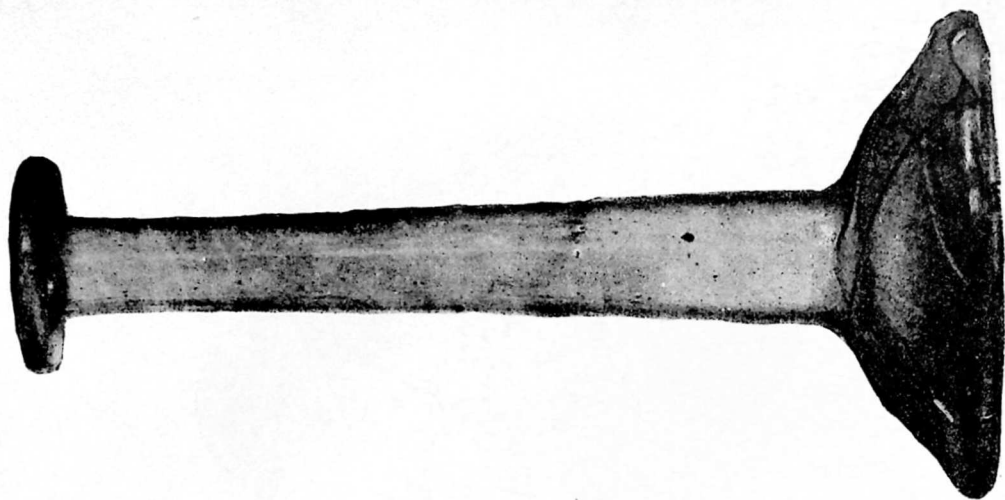

2

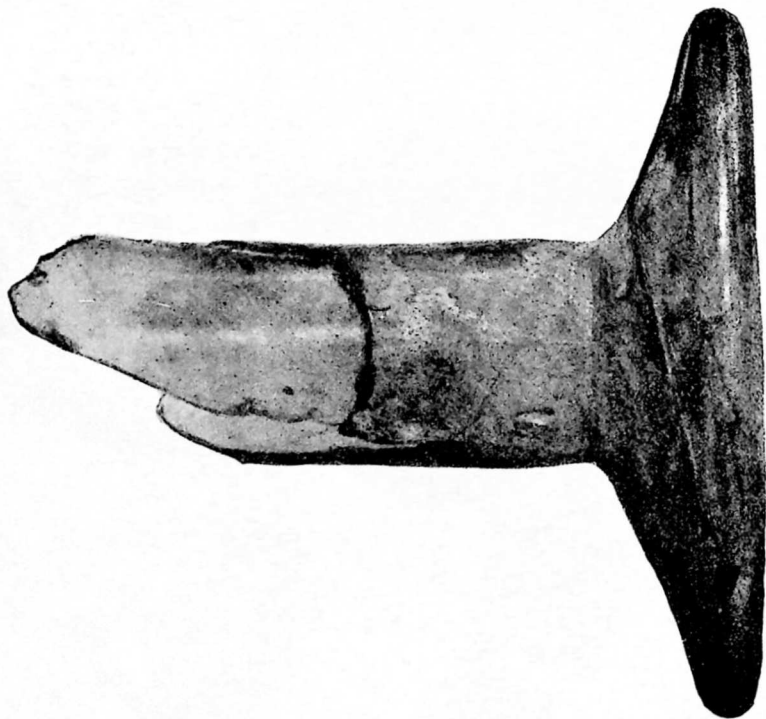

3

2

1

1

2

3

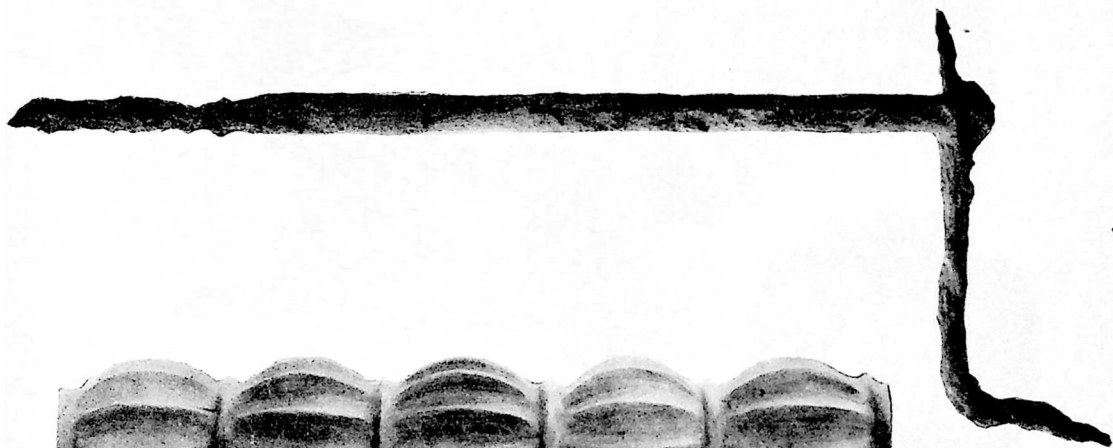

4

8

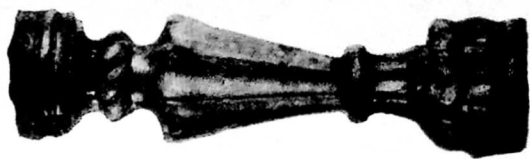

1

2

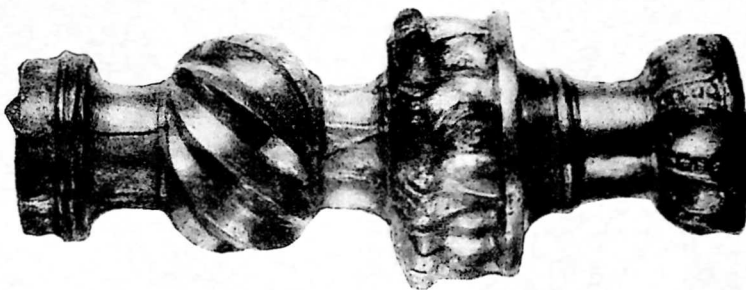

1

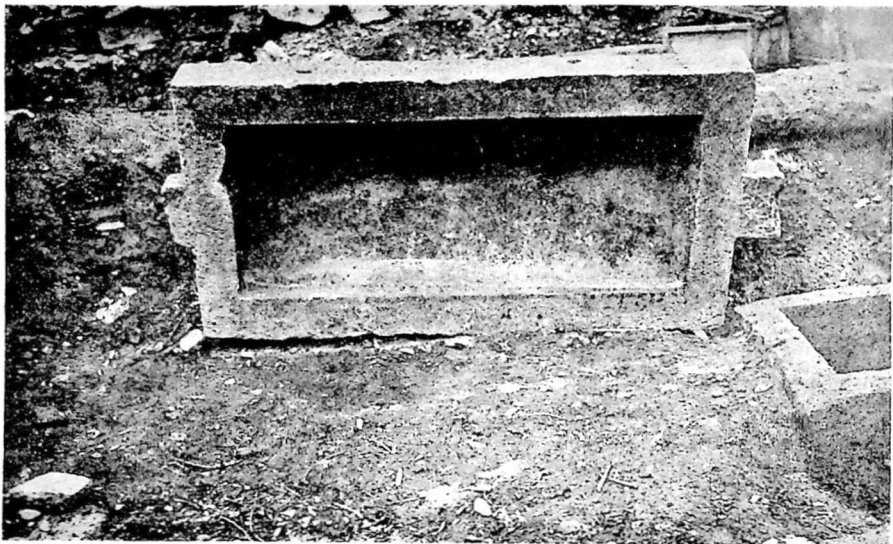

8

2

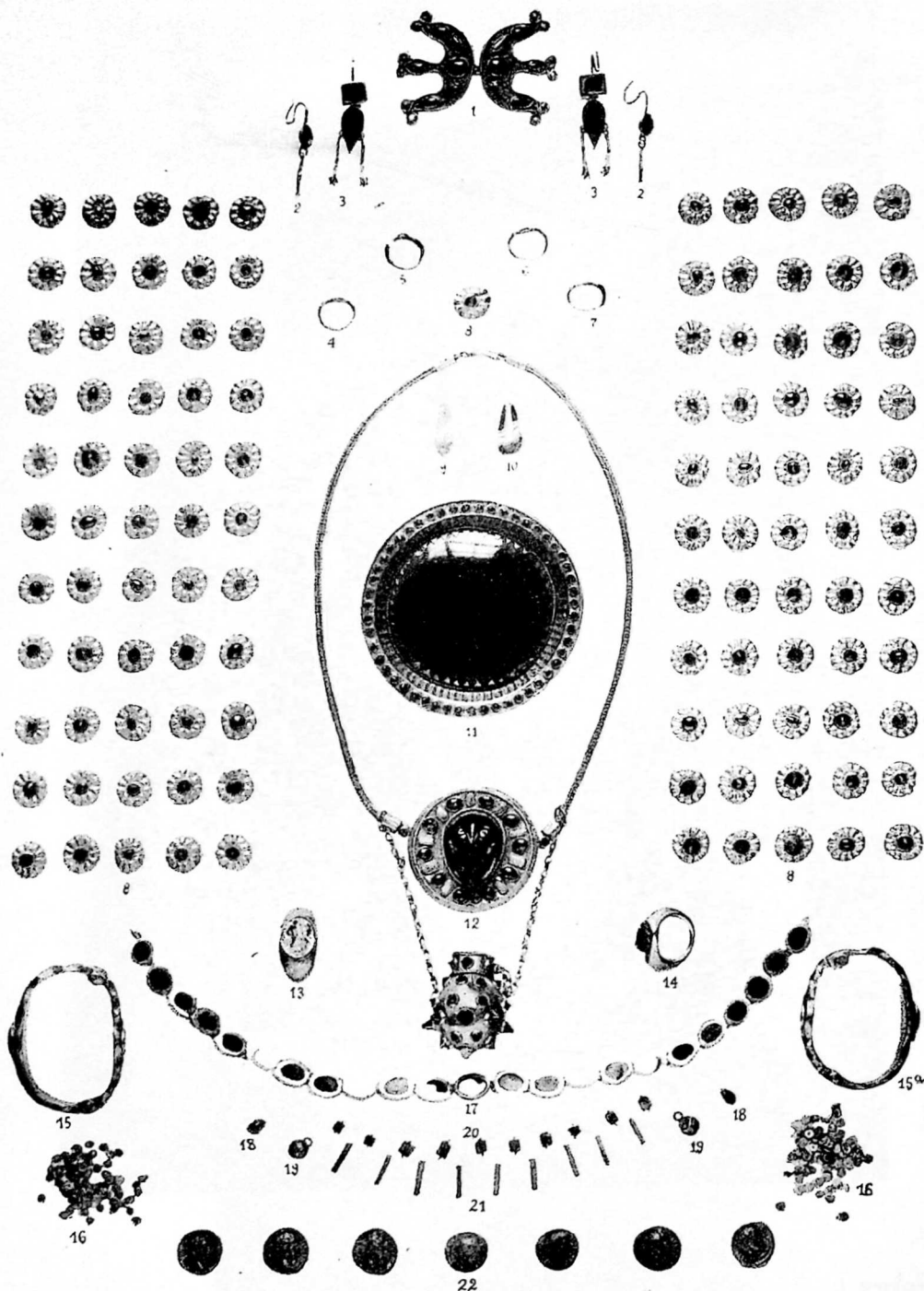

1

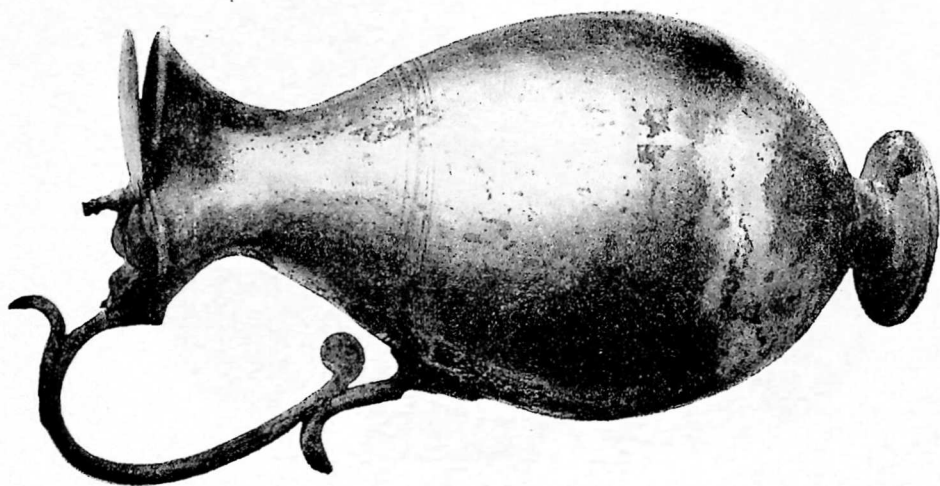
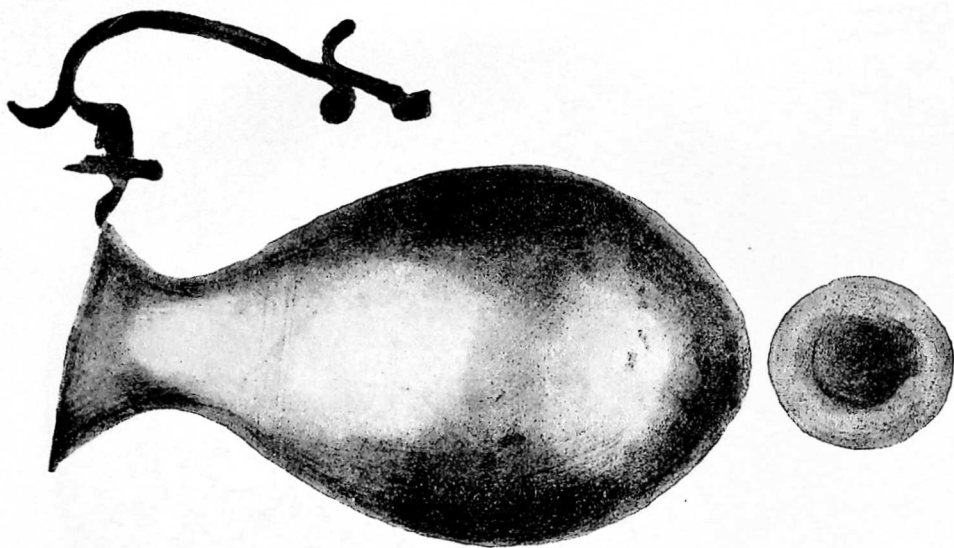

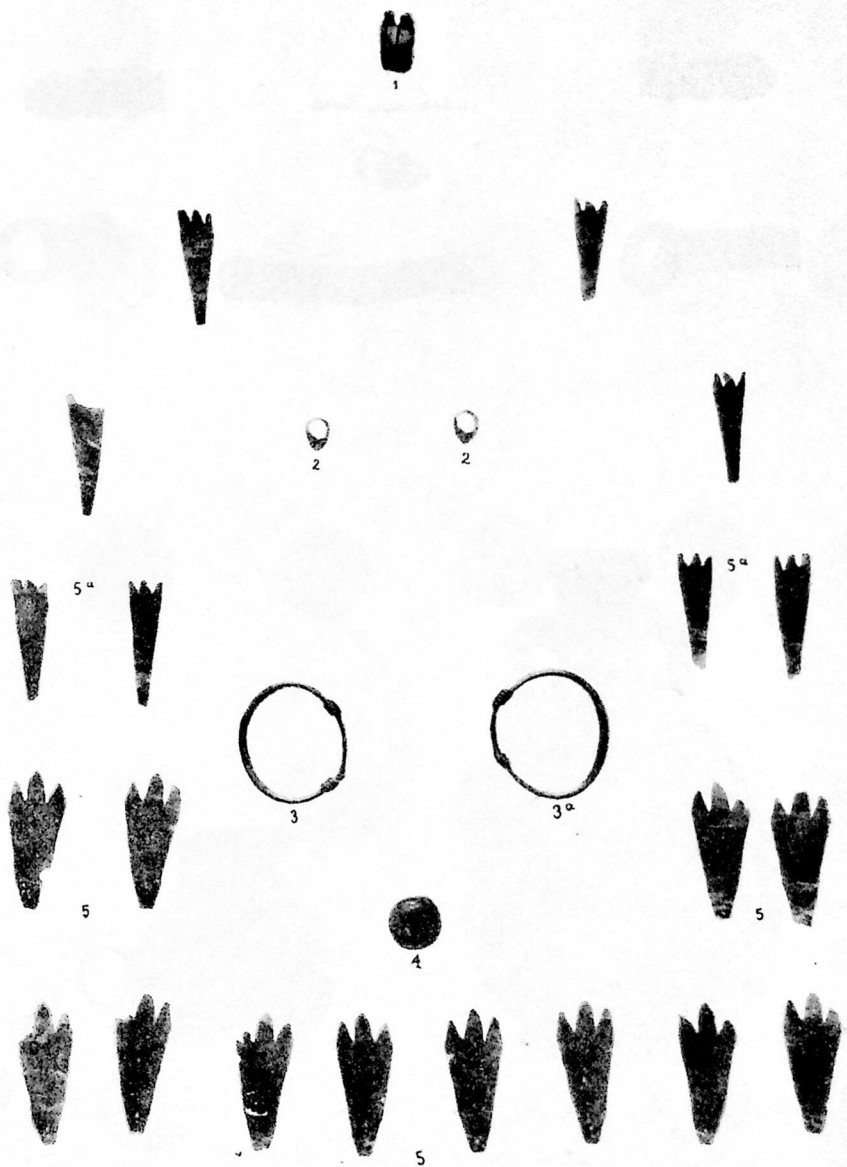
1

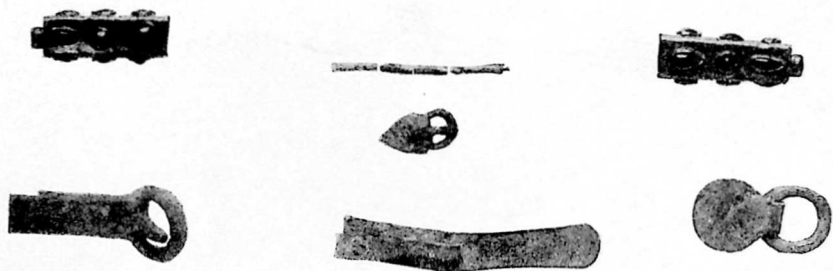

1

1

1^ა

2

2^ა

3

3^ა

4

4^ა

5

5^ა

6

6^ა

7

7^ა

8

8^ა

9

9^ა

10

10^ა

11

11^ა

12

12^ა

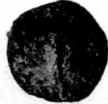
13

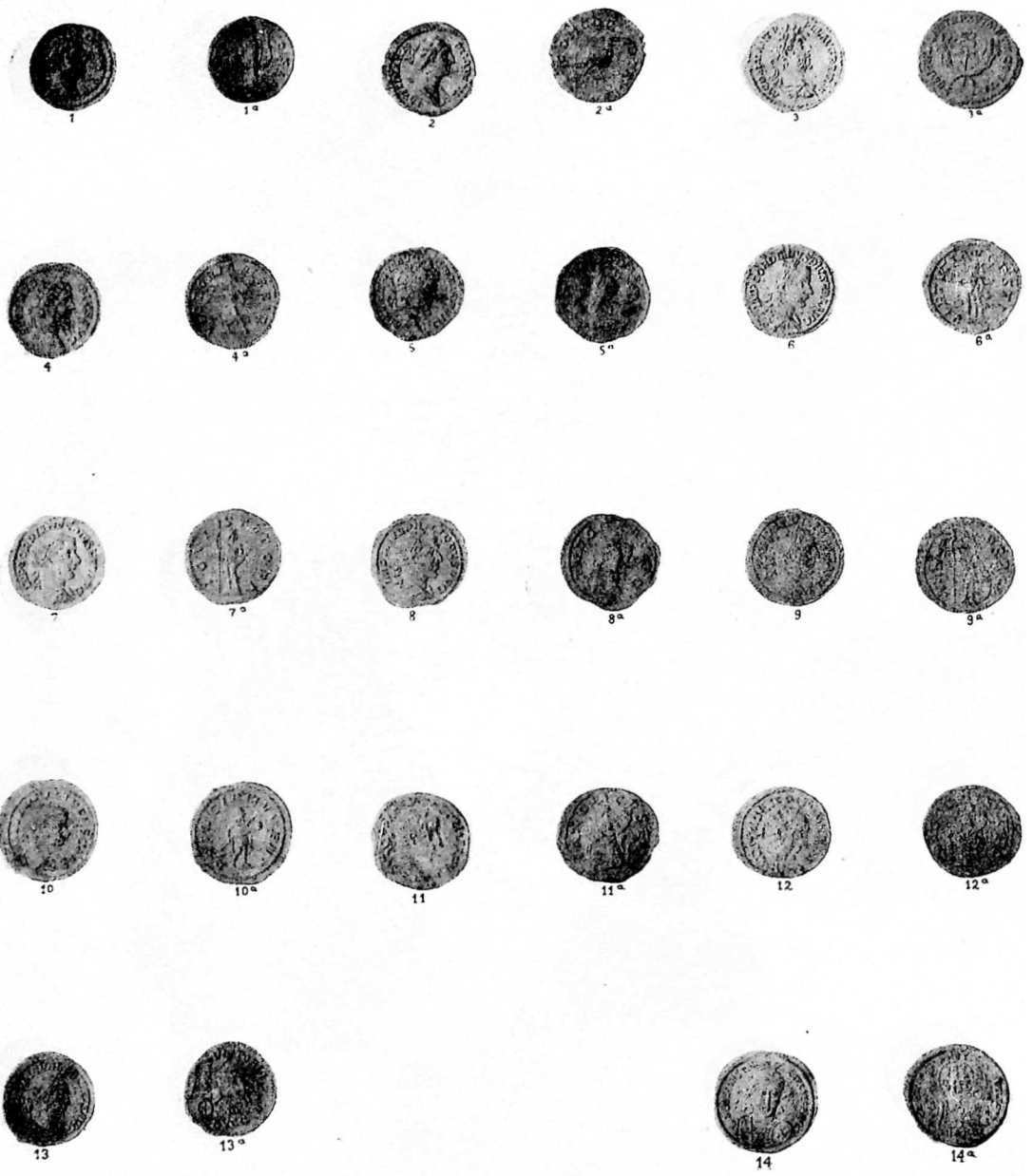
13^ა

14

14^ა

1

1^a

2

2^a

3

4

5

6

7

8

9

10

11

12

13

14

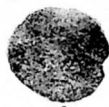
15

16

17

18

19

20

21

22

23

24

25

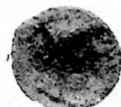
26

27

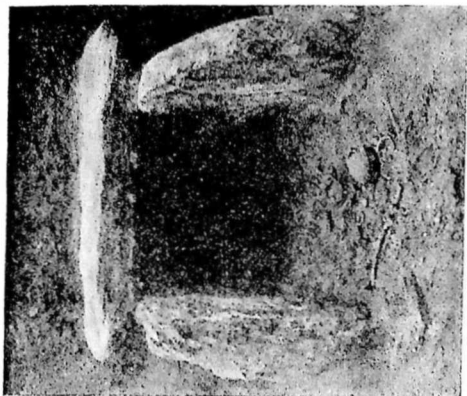
28

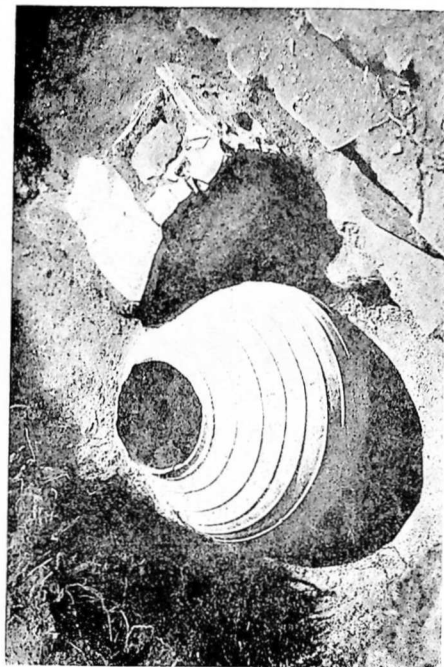
29

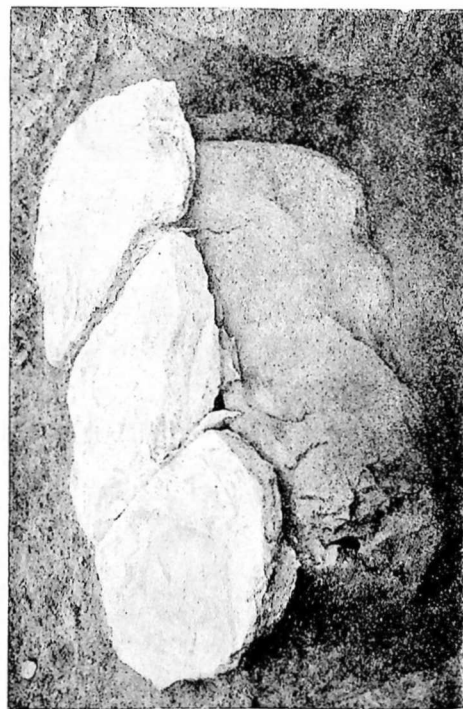
30

2

4

3

1

1

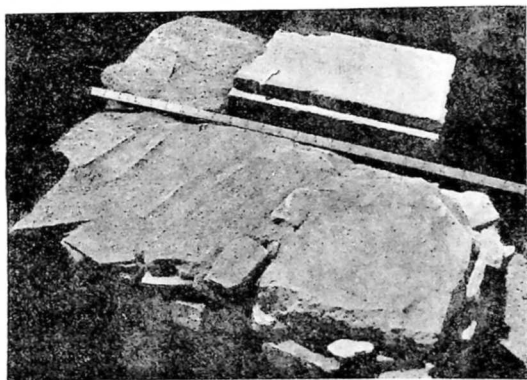
3

6

2

4

5

1

2

3

4

2

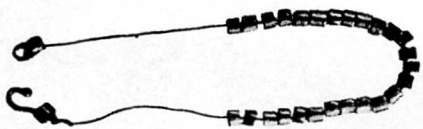
4

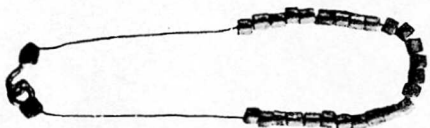
1

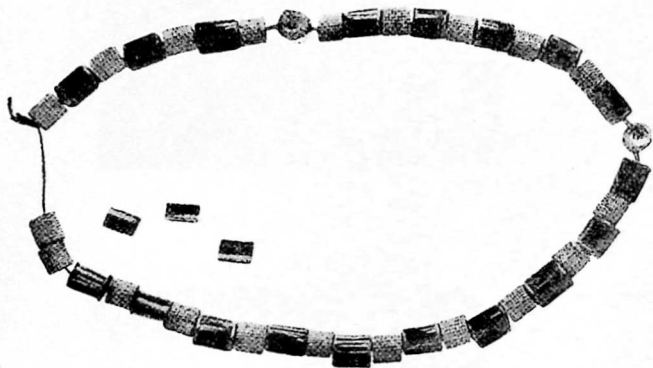
3

3b

3a

2

6b

7b

9b

6a

7a

9a

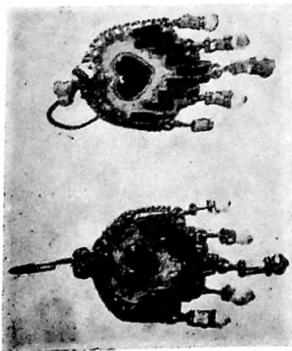
5a

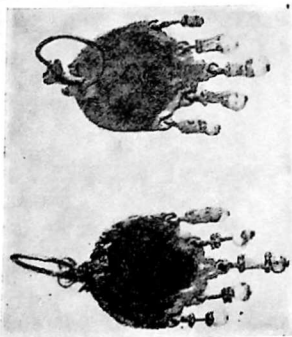
8a

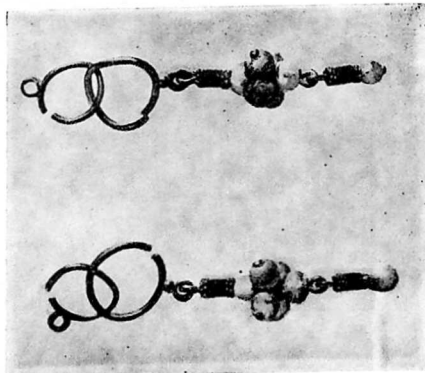
1a

1b

4

1

5a

5b

2

3

6a

6b

4a

4b

7a

7b

8a

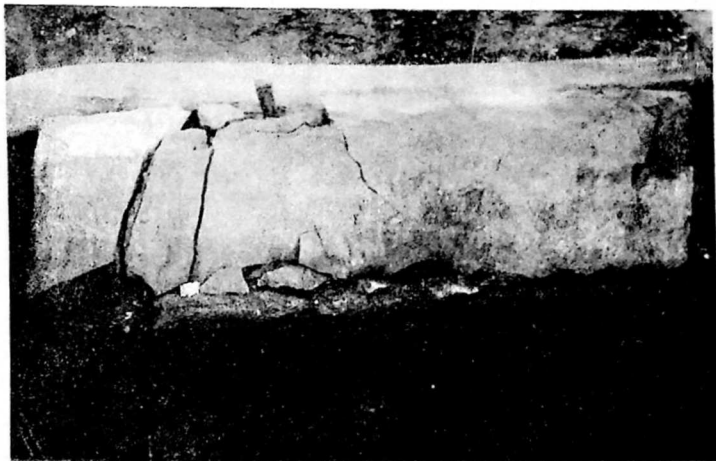

8b

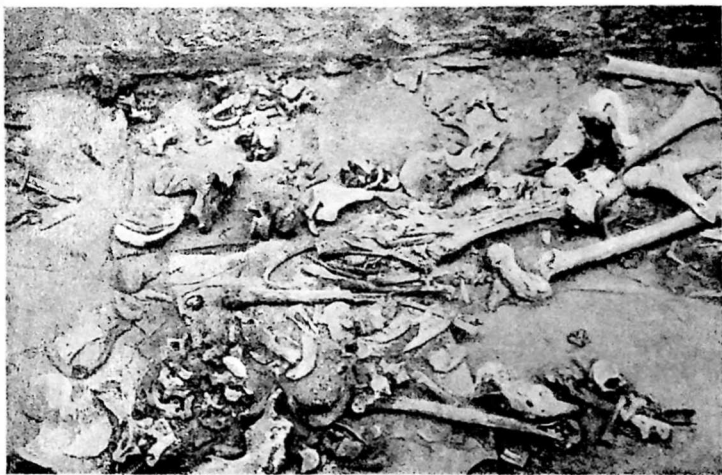

9

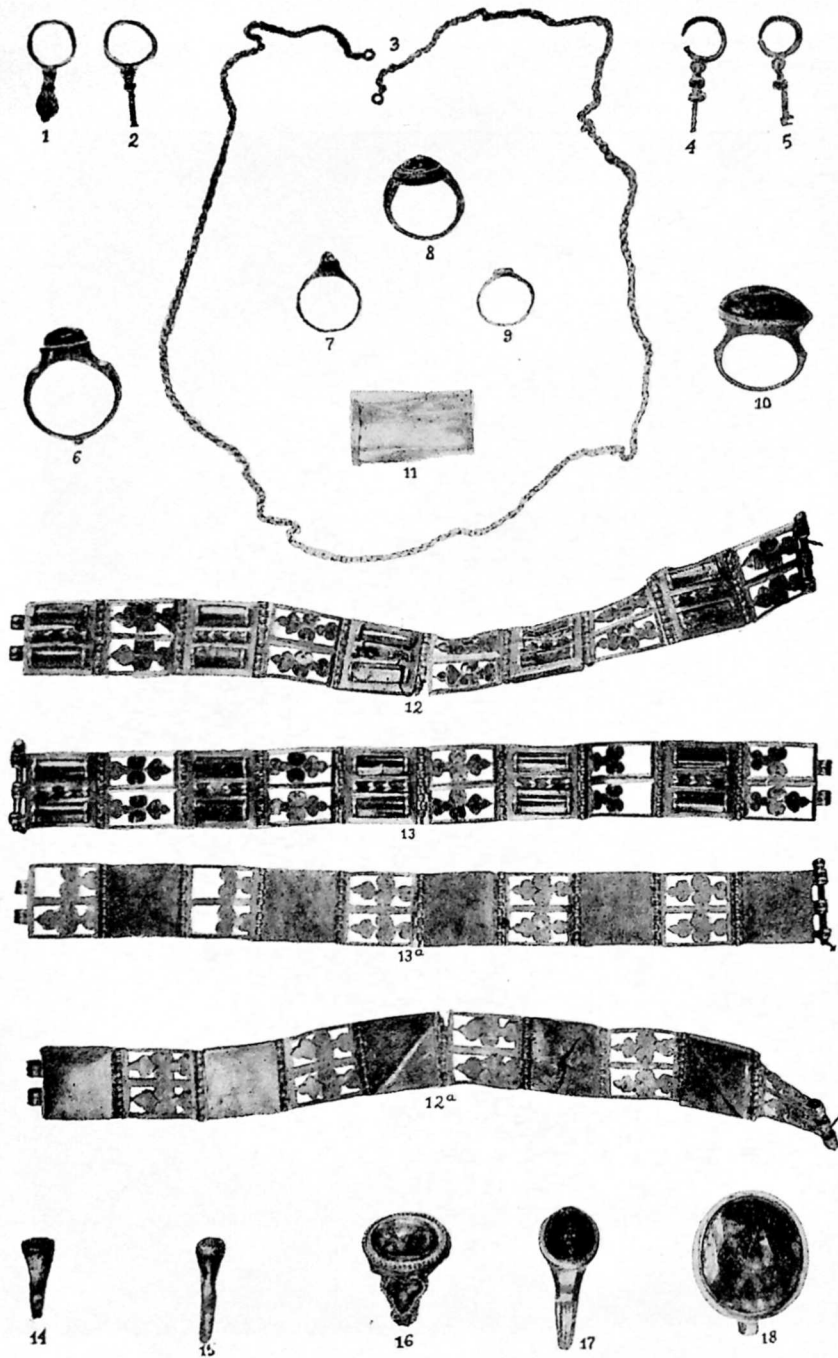

1

2

C

1

2

3

5

4

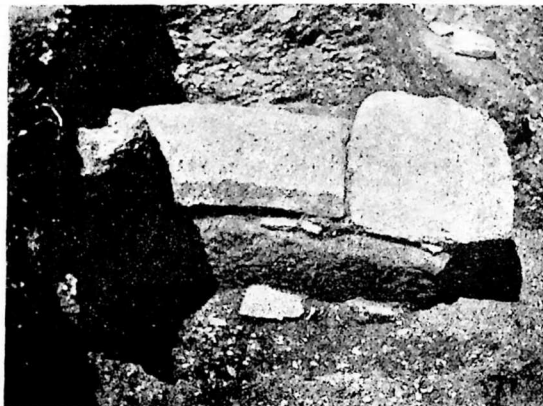

6

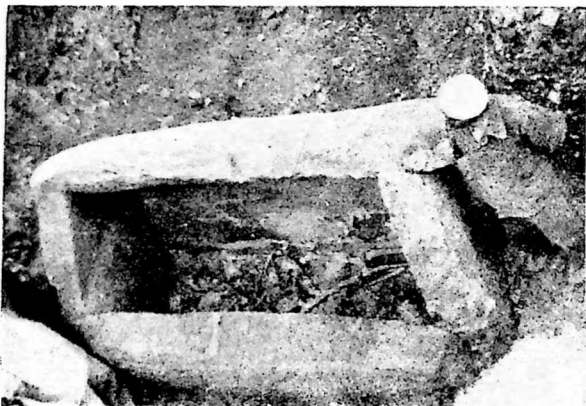
CI

1

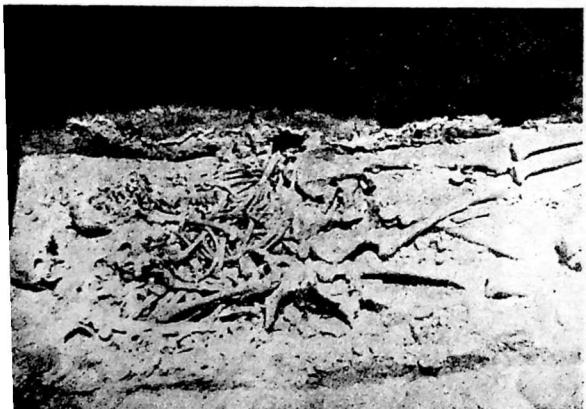
2

3

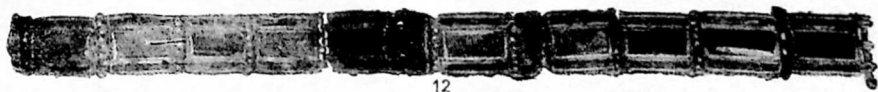
4

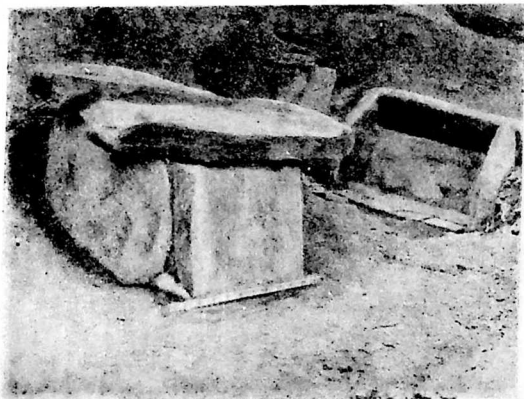

5

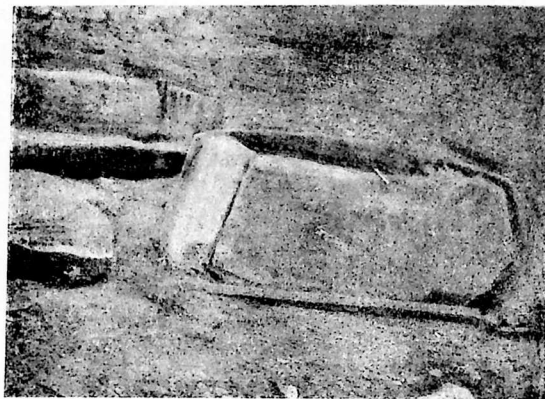

6

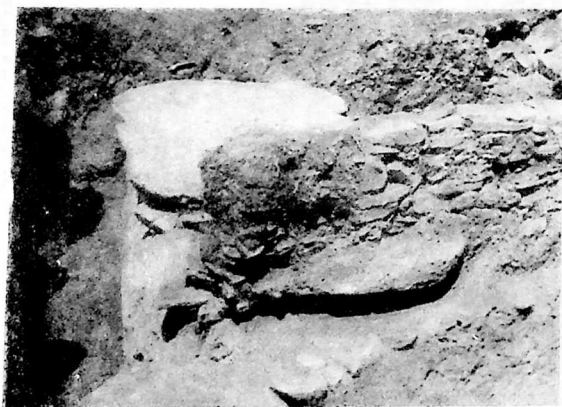

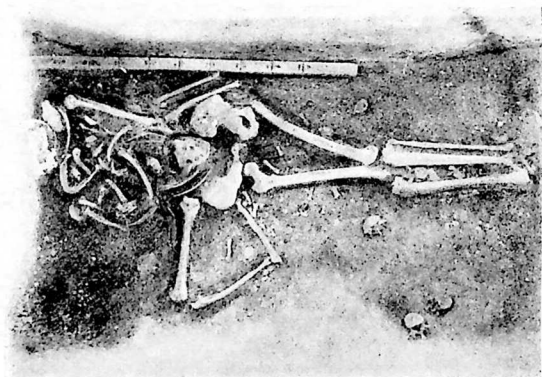
1

2

3

4

1

2

3

1^a2^a3^a

4

5

6

7

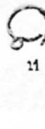
8

4^a5^a6^a7^a8^a

9

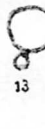
10

11

12

13

14

15

16

17

18

19

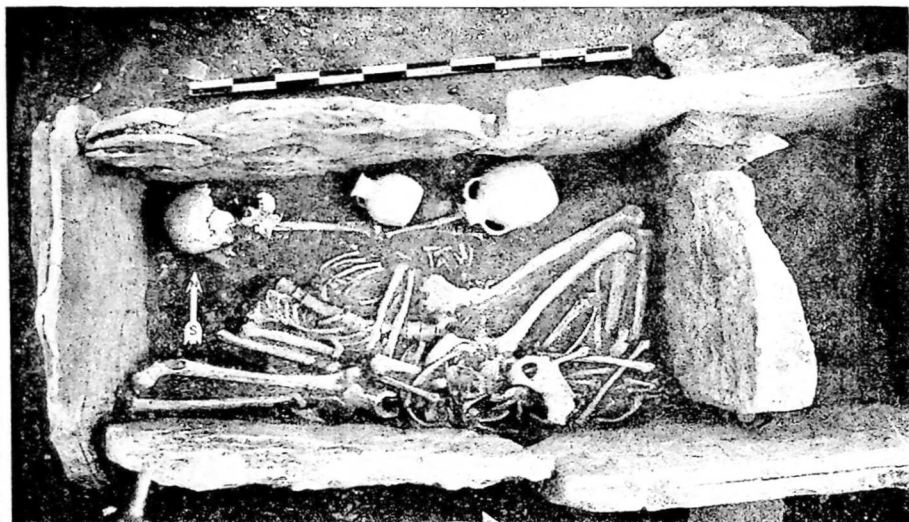
20

21

1

2

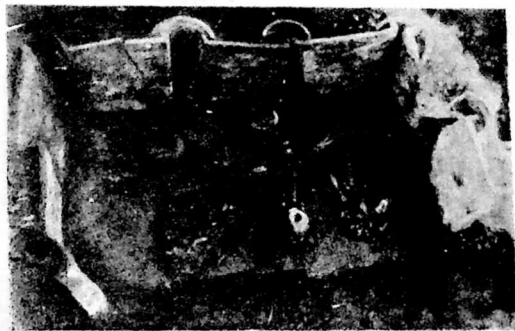
3

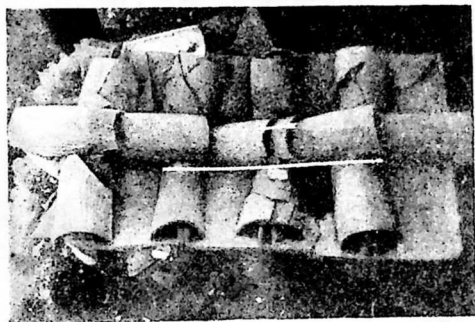
4

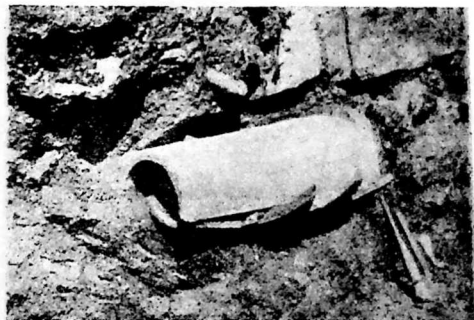
1

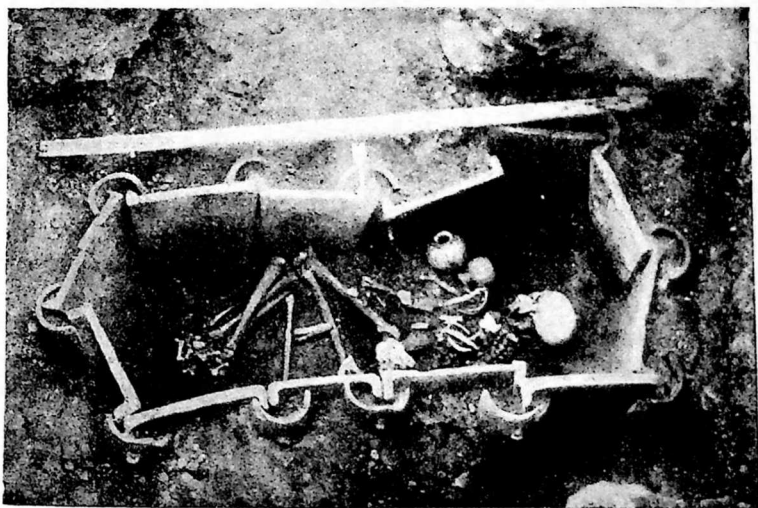
3

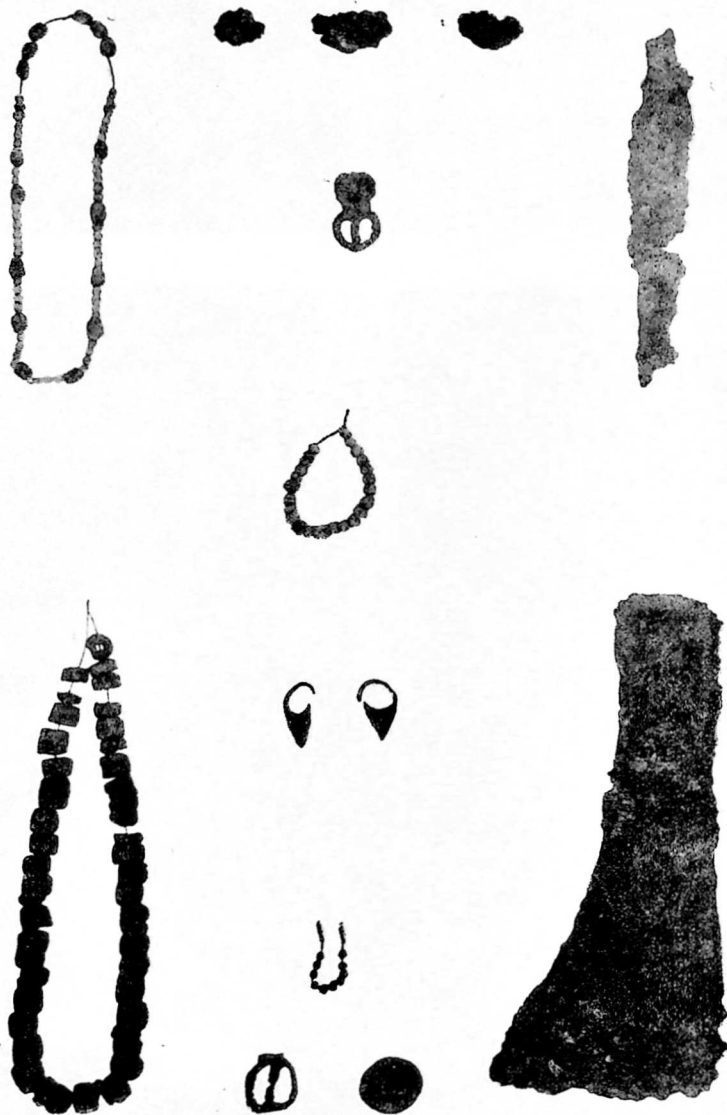
2

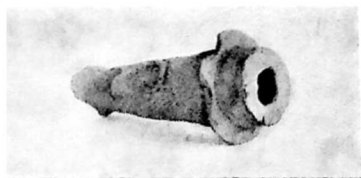

4

5

1a

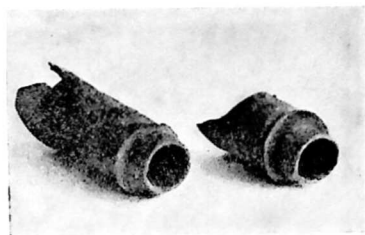
7

4a

5a

6a

2

3

4b

5b

6b

16

1b

17

18

19

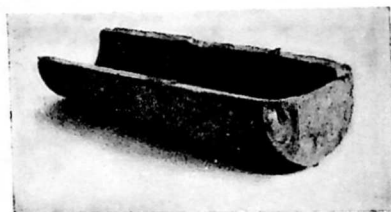
20

14

15

8

9

10

11

12

13

1a

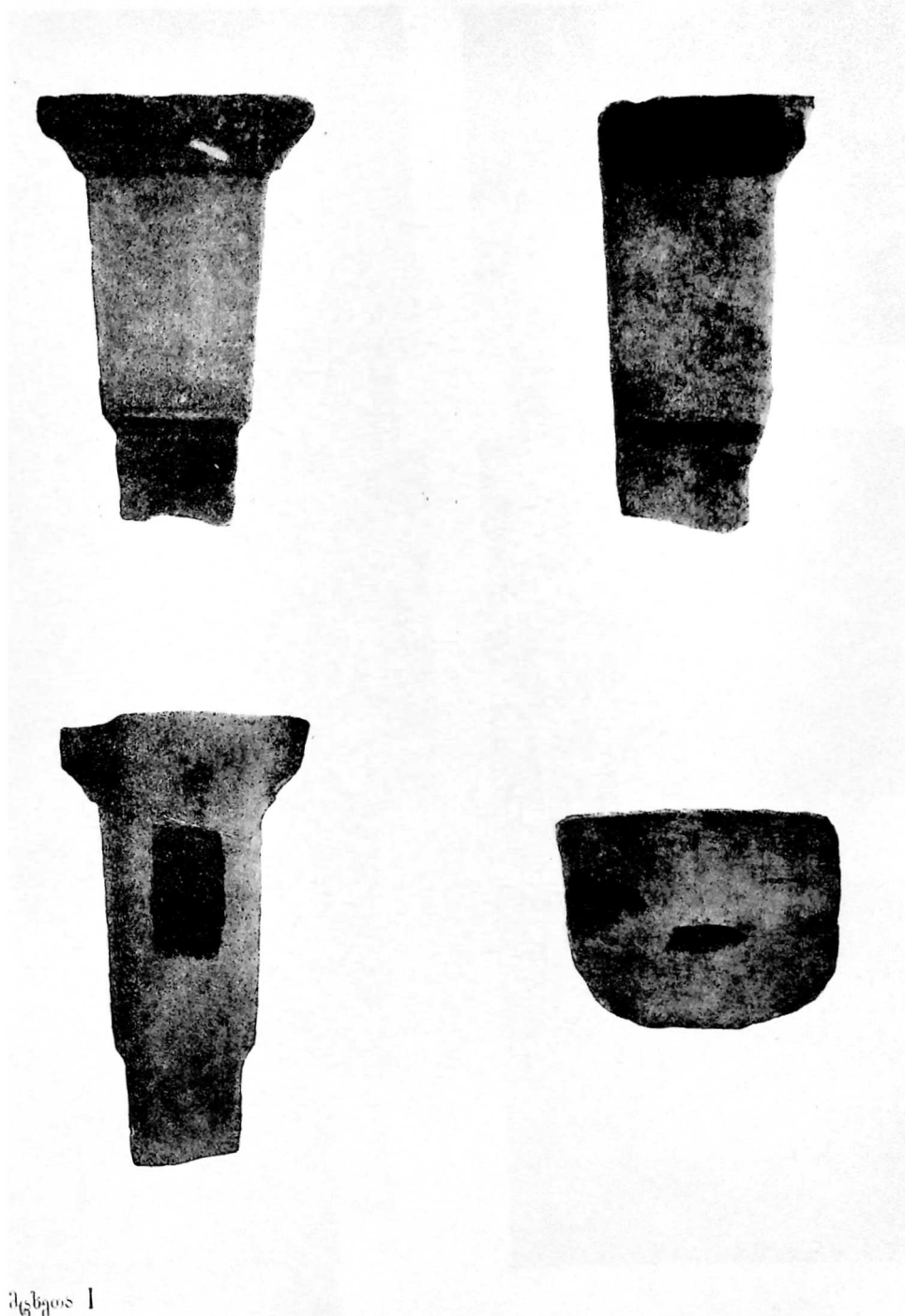
1b

2

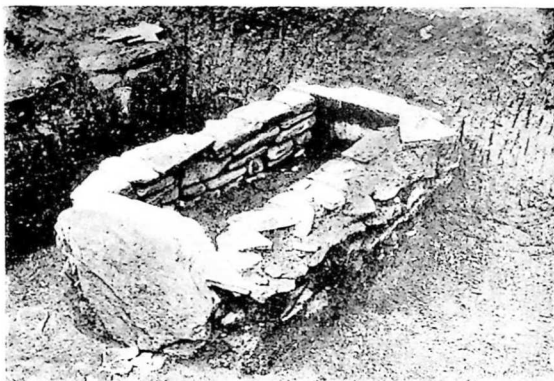

3

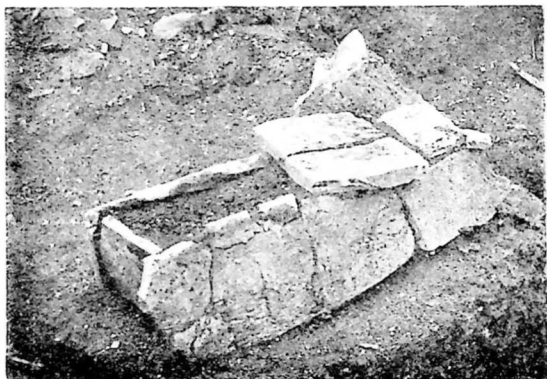

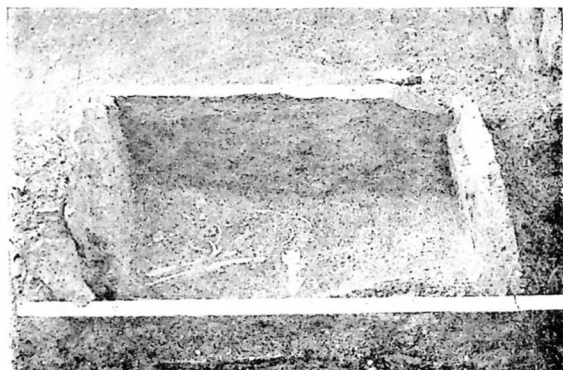
1

2

3

4

5

6

2

2

4

1

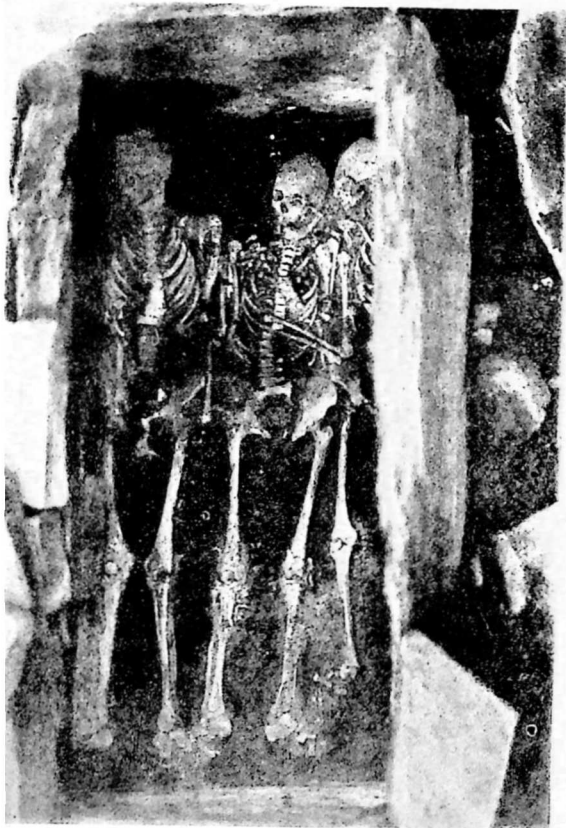
3

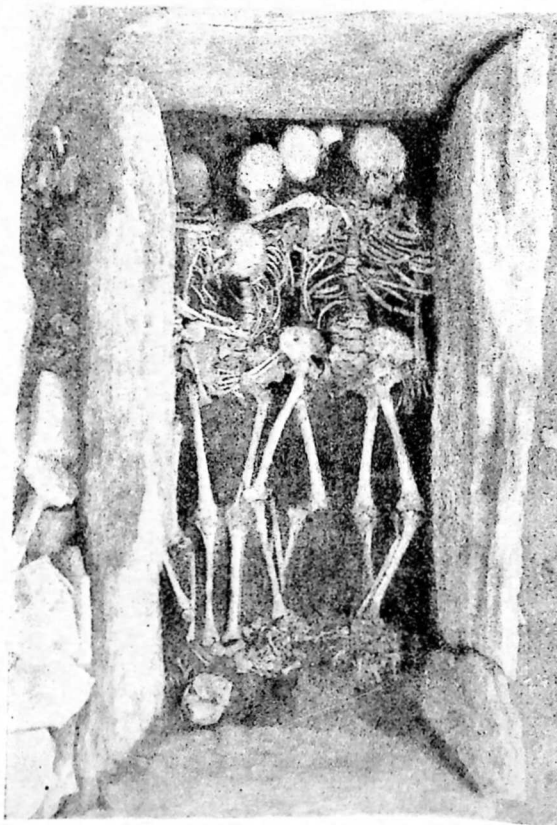
1

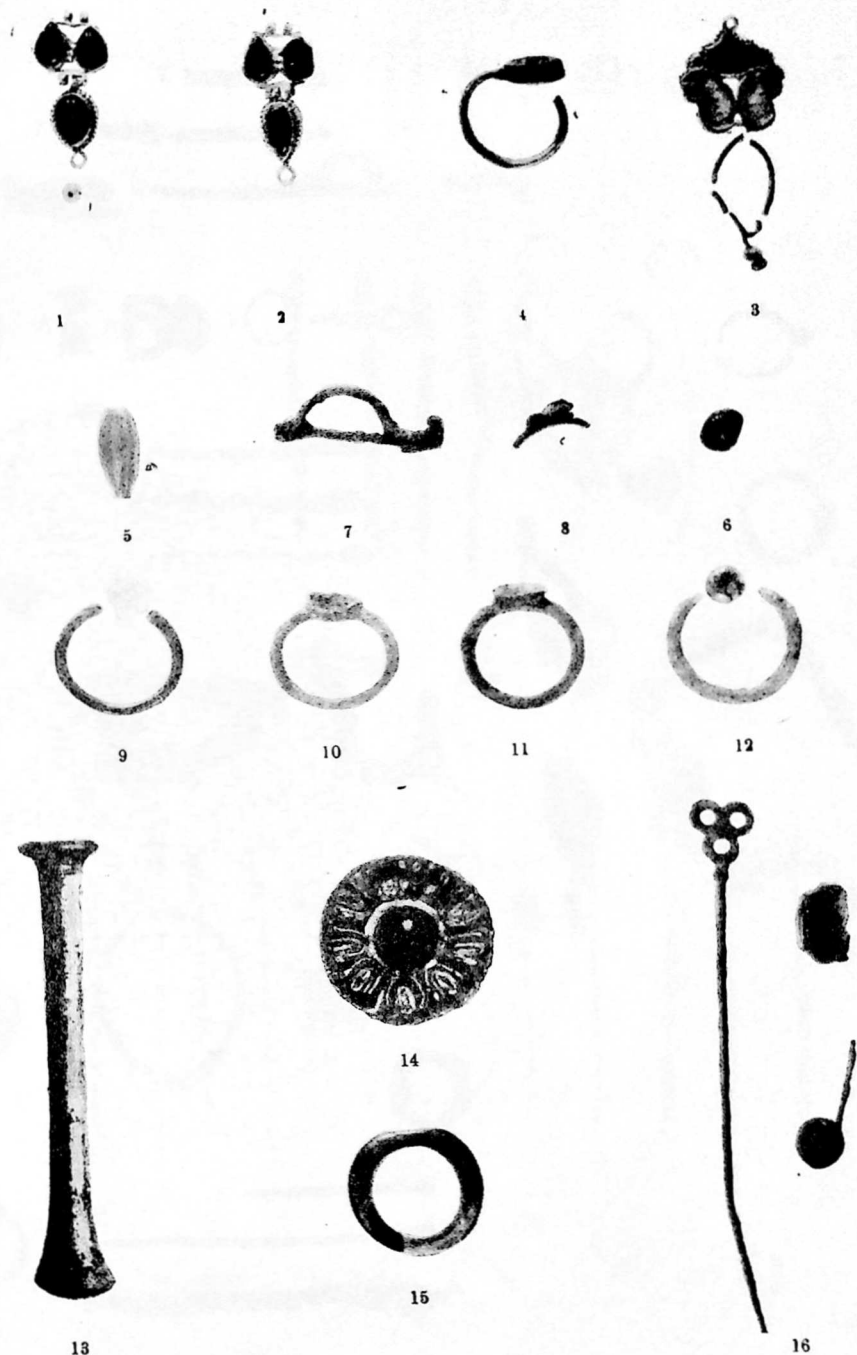
2

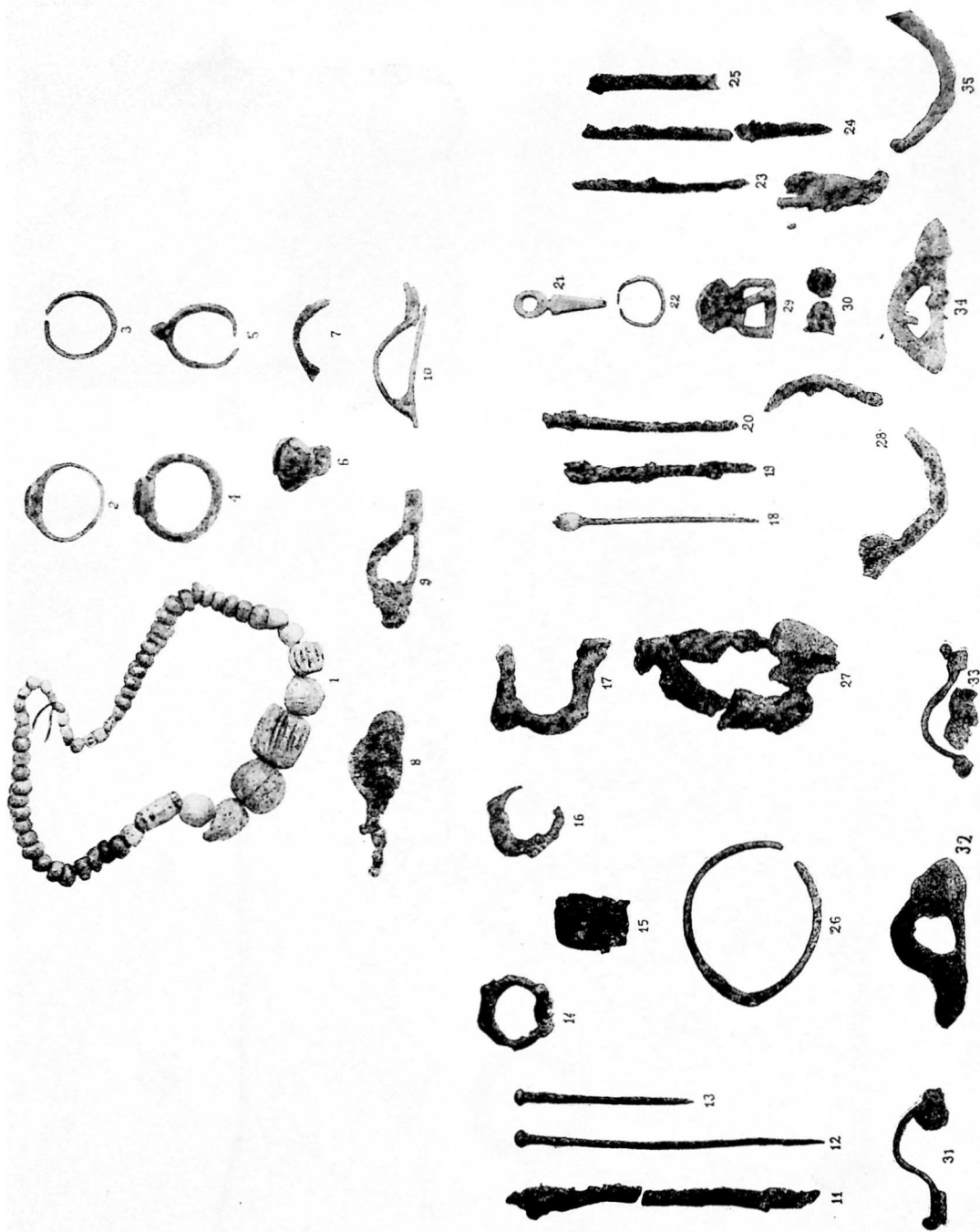

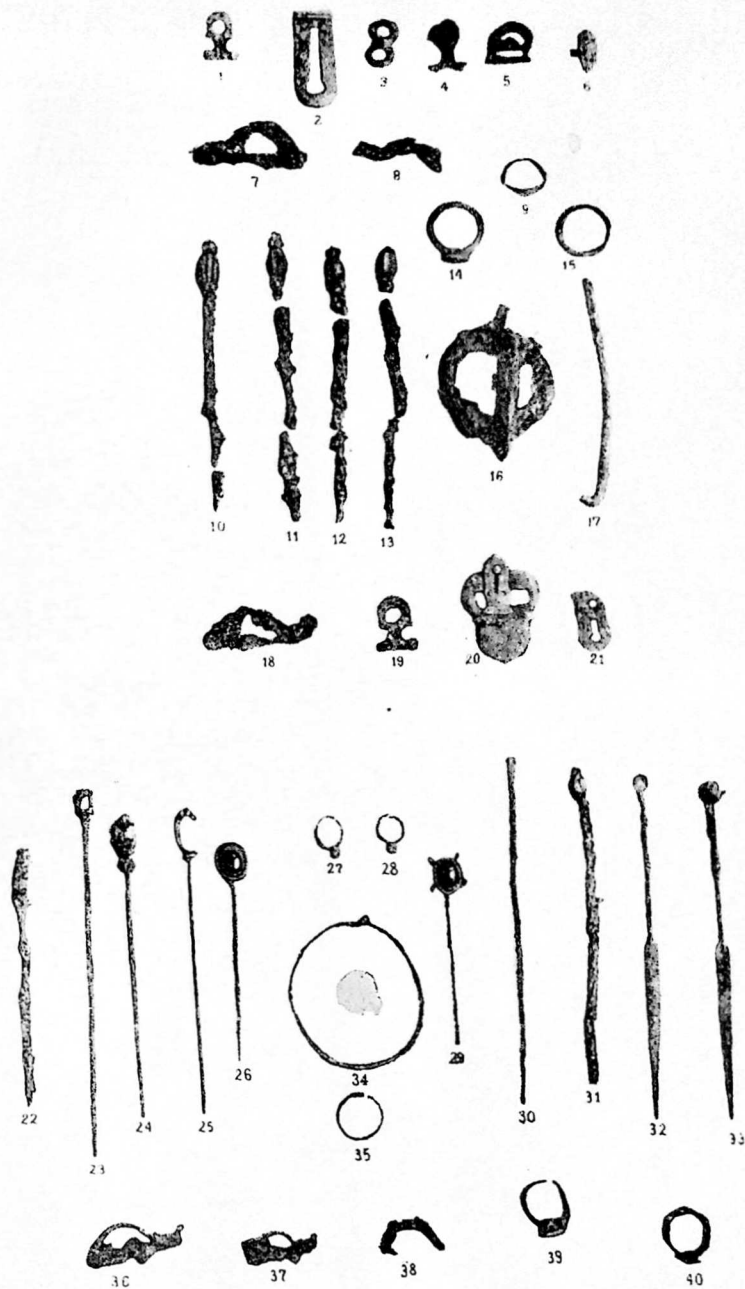
3

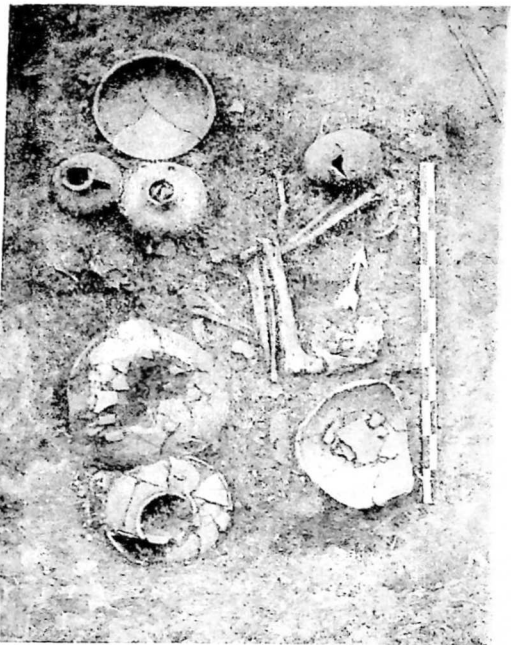

4

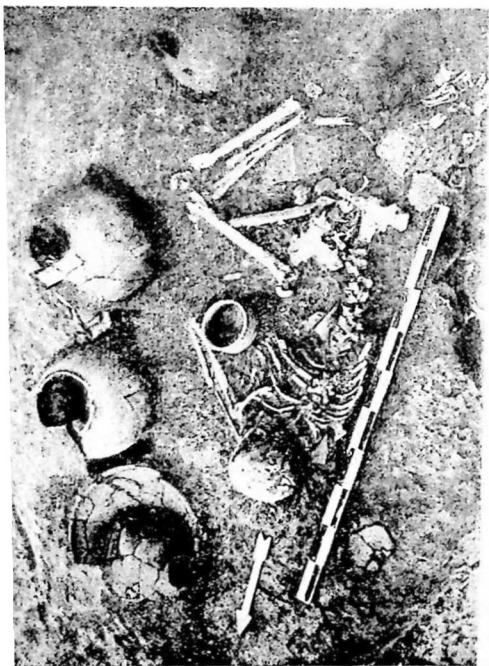

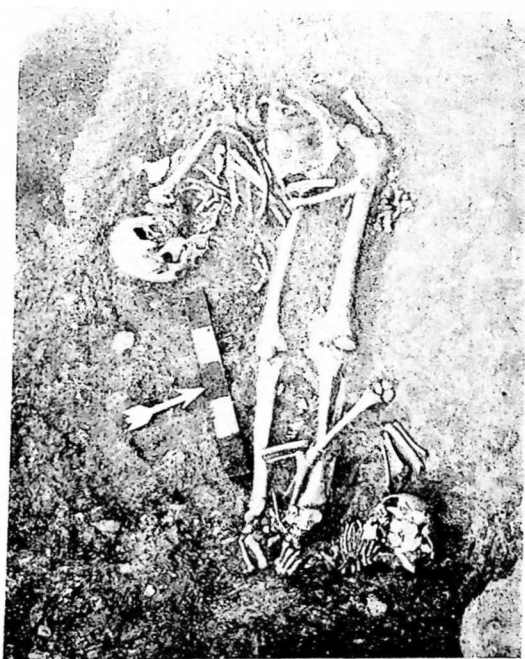
2

8

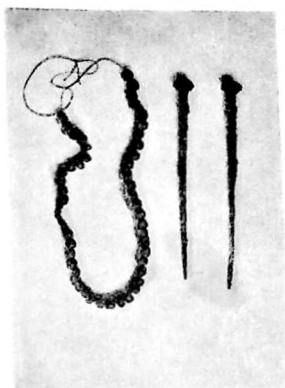
1

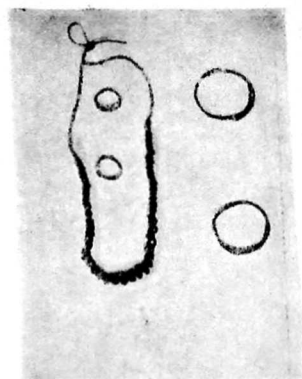
4

1

2

3

4

5

6

7

8

9

10

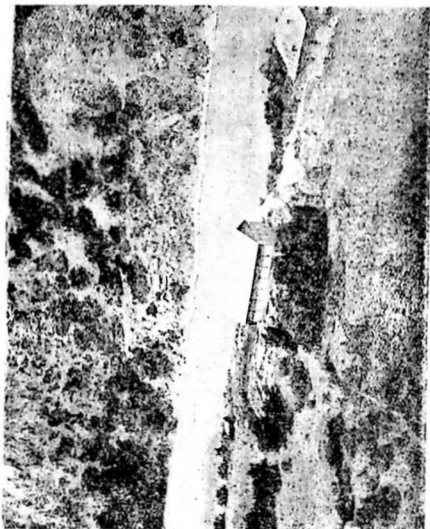
11

12

2

4

1

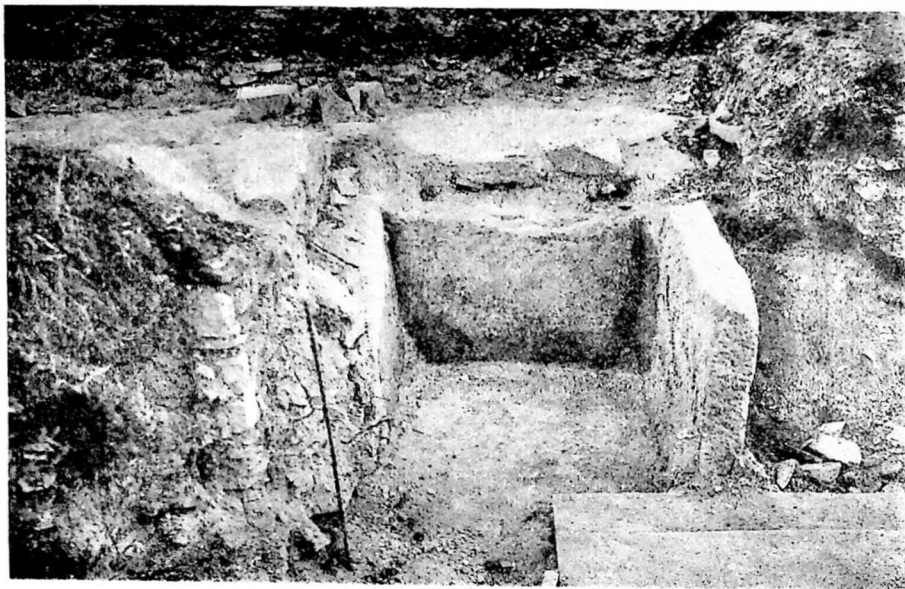
3

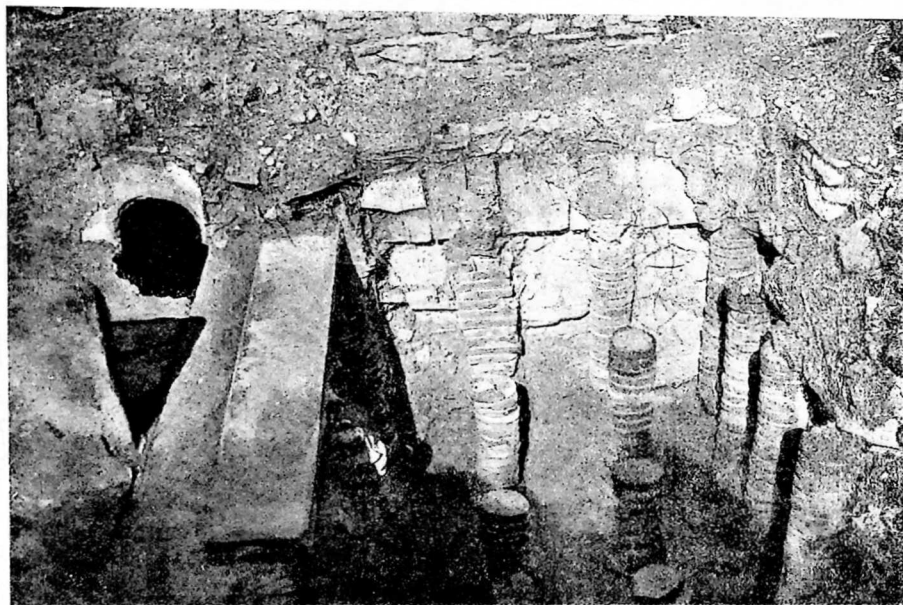
1

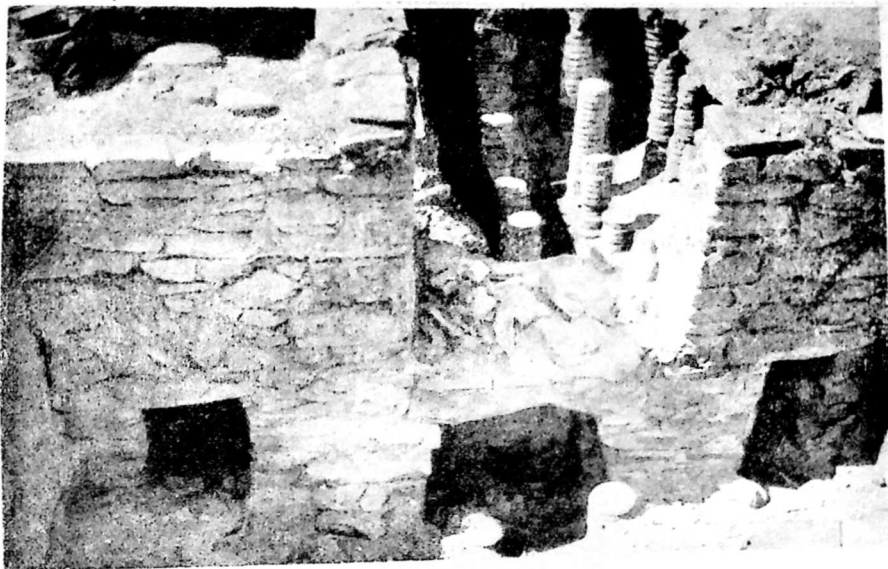
2

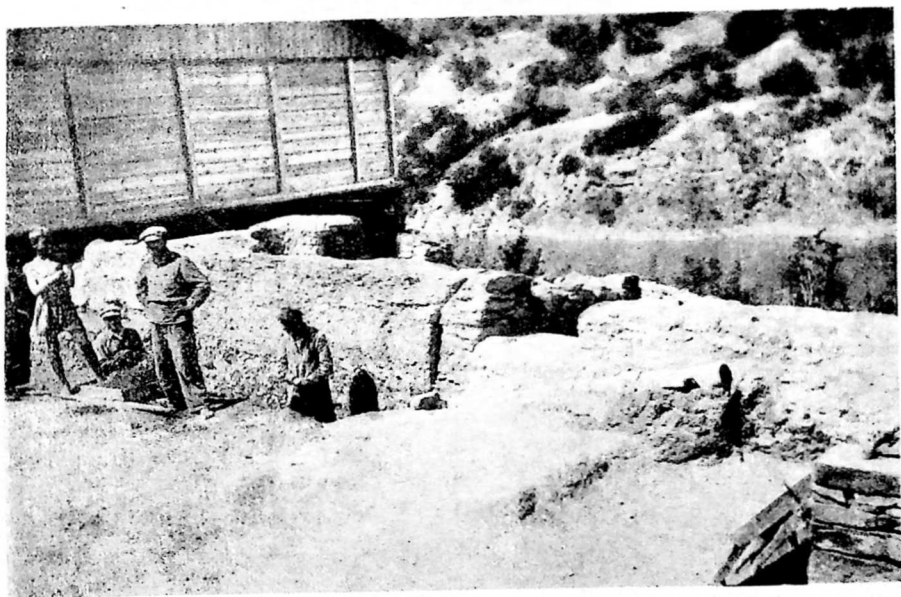
1

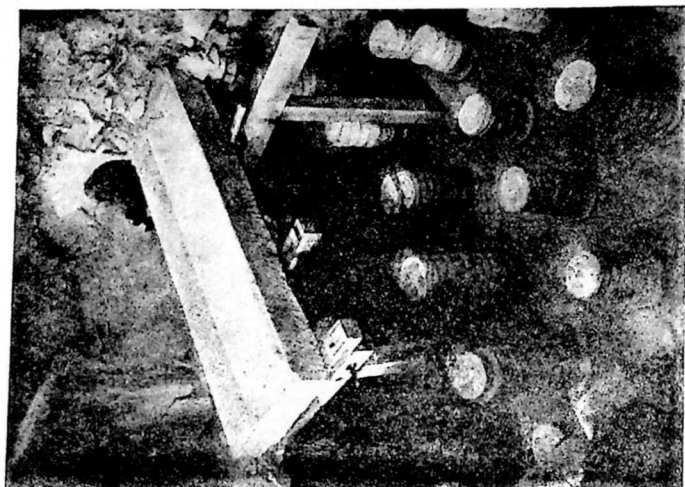
2

1

2

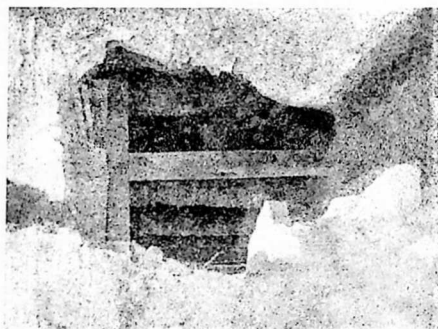
2

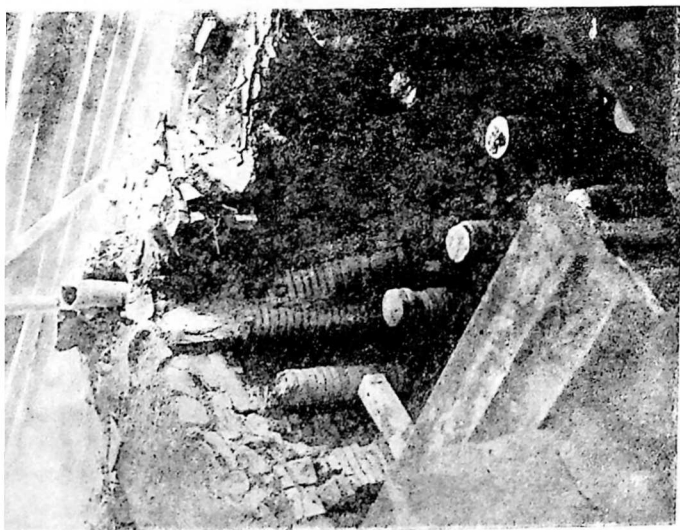
3

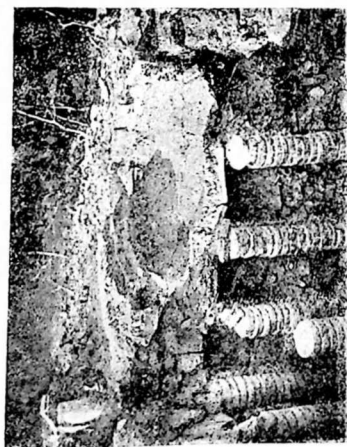
4

5

6

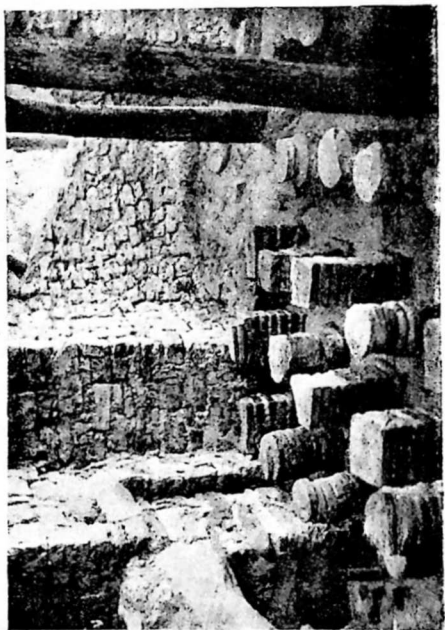
7

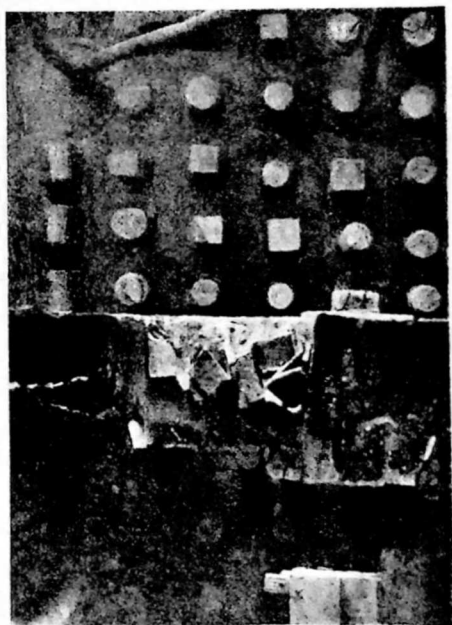
2

4

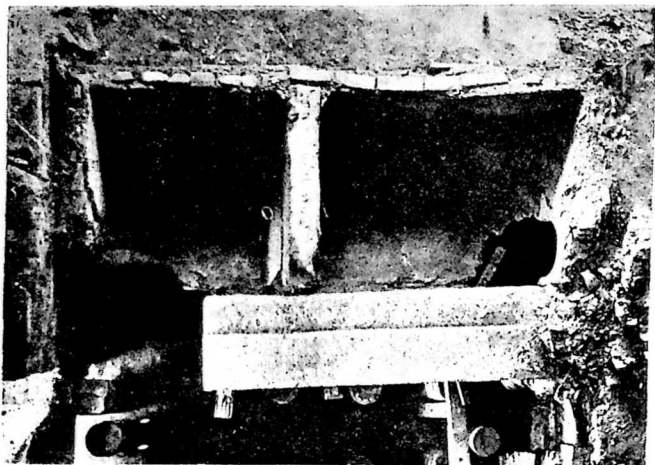

1

3

Մեծկոթ

1

3

4

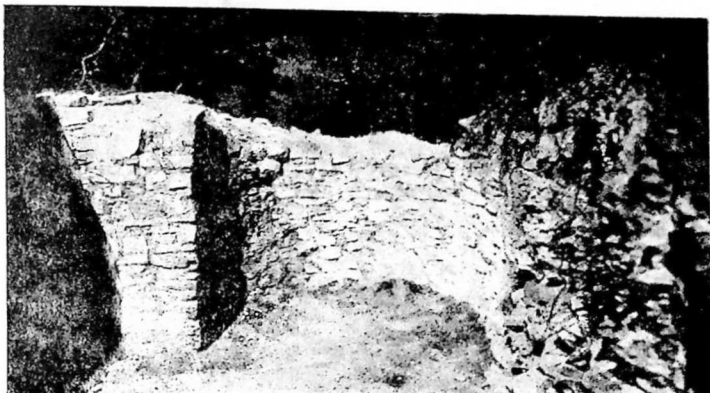
2

5

6

1

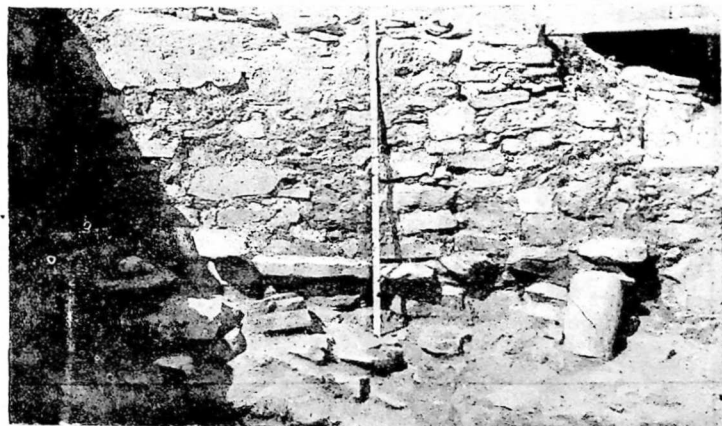
4

2

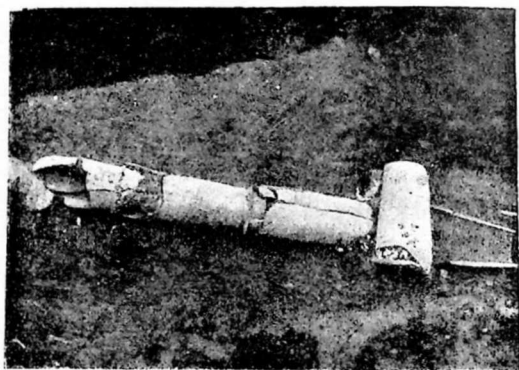
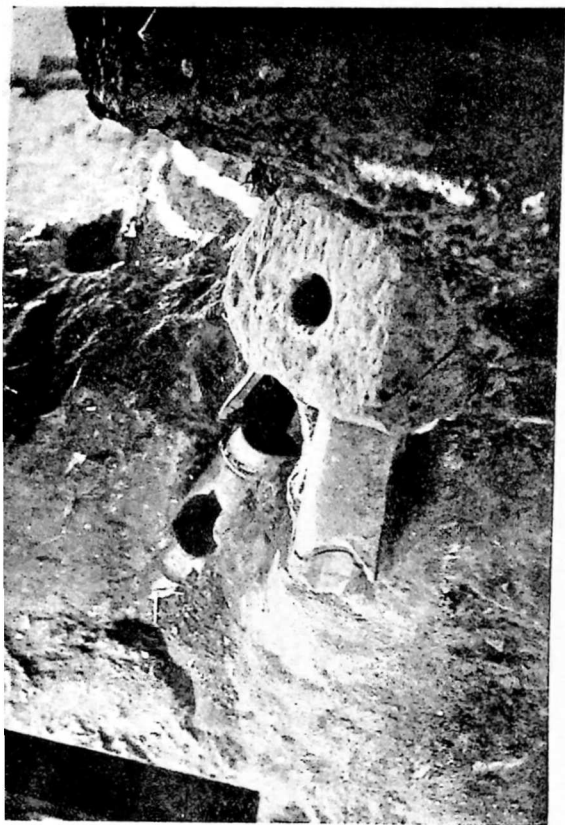
5

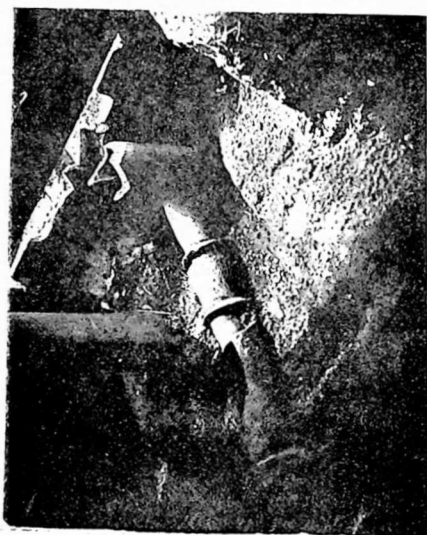
3

6

3

4

1

2

1

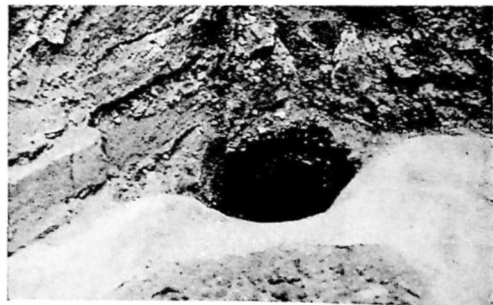
3

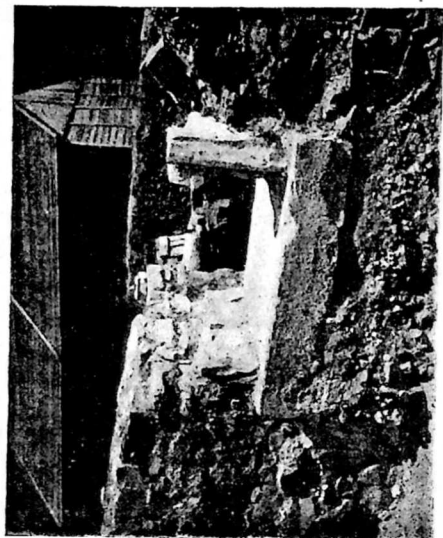
2

5

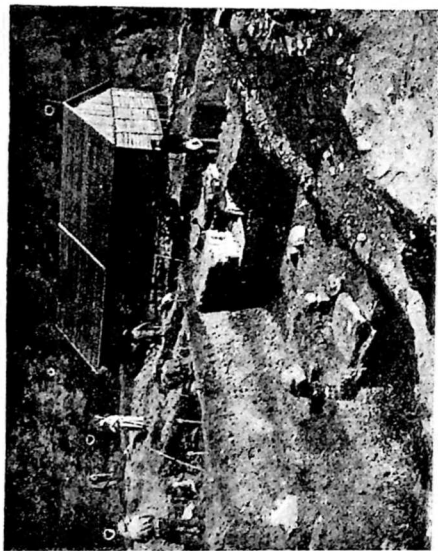
4

2

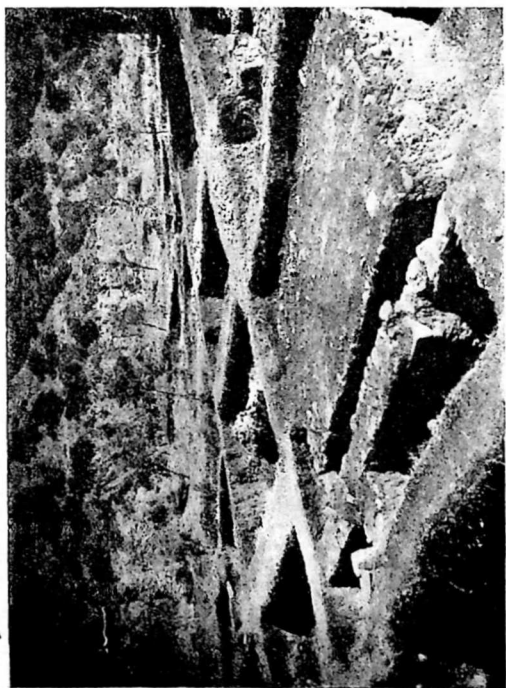
4

1

3

2

3

4

1

1

2

3

4

5

1d

1e

5b

1c

2b

5a

1b

4b

1a

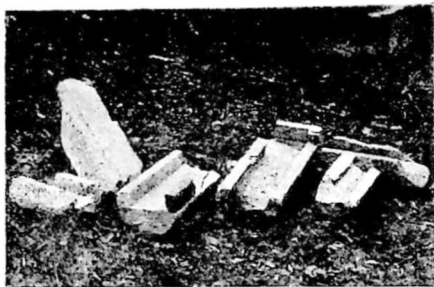
2a

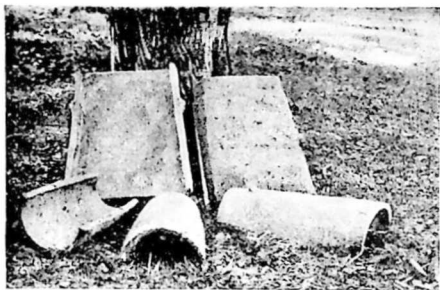
3

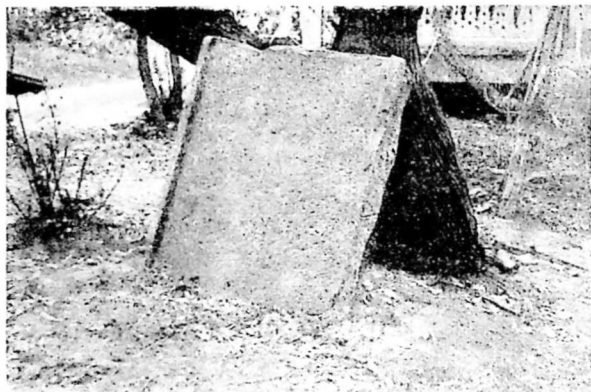
4a

1

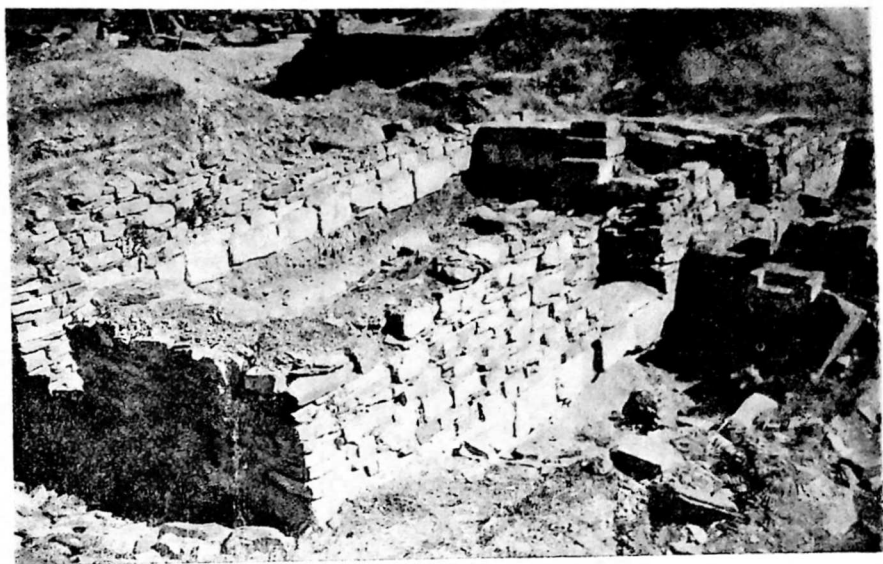
2

3

4

2

3

ს მ თ ა ვ რ ა ნ ი შ ა მ ო რ მ ა ბ ბ
(განწორდეს წიგნის წაკითხვამდე)

გვერდი	სვეტი	პწკარი		და ბ ე კ დ ი ლ ი ა	უნდა იყოს
		ზემ	ქვემ.		
12	მარჯვენ.	—	14	№№ 44, 50	№№ 44—45, 47, 50
13	"	2	—	[371]	[408]
49	მარცხნ.	—	16—17	[გამორჩენილია]	იყო ავრეთევ I მოხრდილი და 3 მოპცრო მრეკალი ფიოფიტა.
50	"	—	8	მეორის დია-	მეორის (სურ. 25, 14) დია-
56	"	—	15	შემთხვევითაა	შემთხვევითია
66	მარჯვენ.	—	—	[მთელი სქოლიო]	[გადატანილ უნდა იქნეს 90-ე გვერდზე და მიეკუთვნოს მე-11 სწკარს.]
78		—	21	ტაბ. LXXIV, 5	ტაბ. LXXIV, 3
94		8	—	ტაბ. XC, 1	ტაბ. LXXXIX, 14
94		22—23	—	ავრელიუსისა შუბლი ზემოაღწერილის შუბლისაგან (ტაბ. XC, 1)	ავრელიუსისა. შუბლი (ტაბ. XC, 1) ზემოაღწერილის შუბლისაგან
104		—	6	ტაბ. XCVII, 2). ერთი (მარგალიტიანი) იდო	ტაბ. XCVII, 2, 3). ერთი მათგანი იდო
129	მარცხნ.	—	2—3	მაგრამ აღმოსავლეთი კედელი და სახურავი აღარა ქონდა, მიწით	მაგრამ მიწით
132	მარჯვენ.	—	4	№ 1240).	№ 1240; ტაბ. CLX, 14).
132	"	—	8	№ 1241).	№ 1241; ტაბ. C.VIII, ცენტრში).
154	"	სურ.	109	ლუსილ	ლუსილი
159	მარცხნ.	—	6	ქერსონესი	ქერსონესის
162	"	—	9	. ეს კარი	. ეს კარი
174	მარჯვენ.	23	—	ქვევრებზე; (სურ. 135) და	ქვევრებზე და
179	"	—	3	II	I
179	"	25	—	VI—VII	VI—II
192	"	—	—	სურ. 136	სურ. 135
208	მარჯვენ.	—	13	КОТОРУЮ	КОТОРЫМ
224	"	2	—	МАСКОВСКИМ	МОСКОВСКИМ
240	"	9—10	—	[გამორჩენილია]	26) ბეკვიდი, რომელსაც აღმანდინის სადა თვალ აქვს, ორმოცდადესამე სამარბიდან (ჩე. აღწ. № 251).